БЪЛГАРИЯ И БЪЛГАРИТЕ: БИТ, ДУШЕВНОСТ, НАЦИОНАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ

МАТЕРИАЛИ ОТ ШЕСТАТА НАЦИОНАЛНА КОНФЕРЕНЦИЯ ПО ИСТОРИЯ, АРХЕОЛОГИЯ И КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ ***ПЪТУВАНЕ КЪМ БЪЛГАРИЯ*** – ШУМЕН, 24 – 26.04.2018 ГОДИНА

НАУЧЕН ЦЕНТЪР ПО ВИЗАНТИНИСТИКА
КЪМ ШУМЕНСКИ УНИВЕРСИТЕТ
„ЕПИСКОП КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ”
РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ШУМЕН

ШУМЕН
2020

Редакционна колегия
Акад. проф. д.и.н. Васил Гюзелев
Акад. проф. д.м.н. Дамян Дамянов
Проф. д.и.н. Иван Йорданов – отговорен редактор
Проф. д.и.н. Илия Илиев
Доц. д-р Стефан Минков – съставител
Доц. д-р Тодор Тодоров – съставител
Ас. Мария Йорданова – съставител

Коректор: доц. д-р Калина Йочева

Сборникът се публикува с финансовата подкрепа на Община Шумен

© Авторски колектив, 2020
© Университетско издателство „Епископ Константин Преславски”, Шумен, 2020
ISBN 978-619-201-378-3

СЪДЪРЖАНИЕ

ПЛЕНАРНИ ДОКЛАДИ 7

Илия Илиев
Югоизточна Европа на границата на дванадесетото и тринадесетото столетие 9

Стефан Минков
Участието на шуменските военни подразделения в Първата световна война 15

БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ АНТИЧНОСТТА 23

Димчо Момчилов
Мирослав Класнаков
Раннохристиянски готски некропол Акве калиде 25

БЪЛГАРСКО СРЕДНОВЕКОВИЕ 37

Зарко Ждраков
Анета Тихова
За авторството на „Именника на българските ханове" според Московския препис 39

Павел Георгиев
Princeps Avarum и Cani zauci Омуртаг в Аахен през есента на 811 година. Към българо-франкските отношения през първите десетилетия на IX век 51

Женя Жекова
Топография и периодизация на печатите от Плиска 71

Агоп Гарабедян
Арменците в средновековна България 78

Сашка Георгиева
Типология на целите, преследвани със сключването на дипломатически бракове през Българското средновековие 92

Румяна Комсалова
Аристократичният брак във вътрешната политика на средновековна България 98

Камен Станев
Печенежко-византийските войни между 1048 и 1059 г., отразени във "Видение на пророк Исайя за последните времена" 105

Francesco Dall`Aglio
The Second bulgarian kingdom as an «imagined community» and a community of memory ... 117

Силвия Аризанова
За бельото на средновековните българи 125

Иван Чокоев
Сърмена украса за глава от средновековен некропол (гроб № 267) край гр. Мартен, Русенско 131

Стела Дончева,
Николай Николов
Към късносредновековната символика в ювелирната практика (сребърен пръстен с лилия и надпис) 139

БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ И БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ XV – XIX ВЕК 151

Невян Митев
Някои уточнения относно маршрута на кръстоносната армия на Владислав Варненчик в Северозападните български земи през 1444 г. 153

Стефан Димитров
Нови сведения за развитието на рударството в българските земи през XV–XVI век..... 157

Христо Харитонов
Валентин Димитров
Колективна находка от юзлюци и икилици на Селим III..... 169

Мариола Валчак-Миколайчакова
Едно пътуване из България през 1720–1721 година (въз основа на „Diariusz podróżny” на хетман Филип Орлик)..... 184

Дмитрий Целорунго
Зарождение национально-освободительного движения в Болгарии против турецкого владычества в годы Русско-турецкой войны 1806 – 1812 гг. 190

Мирослав Тошев
Военно-топографско описание на пътищата от Преслав през Омуртаг, Котел, Сливен и Ямбол до Адрианопол и оттам до Лозенград, Факи и Люлебургас от 1827 година 196

Димитър Виденов
Развитие на девическото образование през епохата на Възраждането в Хасковския край..... 208

Станимира Ангелова
„Шюменските старци” и „младите” в Шумен от втората половина на XIX в. до началото на 70-те години според мемоари и документи..... 212

Милена Георгиева
Относно инспектирането на училищата във Варненско-Преславската епархия през периода 1873–1880 г. 220

БЪЛГАРИЯ И БЪЛГАРИТЕ XIX – XXI ВЕК 233

Бисер Георгиев
Парламентаризъм и политиканство в Осмото обикновено народно събрание 235

Данаил Петров
Преподавателска и краеведческа дейност на Анание Явашов в Разград и Шумен в края на XIX век 255

Радослав Мишев
България в геополитическите проекции на Австро-Унгария и Русия в началото на XX век 1900–1915 година 263

Росица Лельова
Българската екзархия след Младотурския преврат – борбата на тихия фронт продължава 273

Димитър Саздов
Фердинанд Сакскобургготски и историческите последици за тракийските българи 280

Румен Манов
Политическата и обществена полемика през 1913–1916 г. за причините за Първата национална катастрофа (акценти) 288

Ася Атанасова
Русия в революции 293

Николай Поппетров
Проблеми при изследване на архитектурното наследство (по примера на творчеството на арх. Никола Лазаров) 304

Жана Томова
110 години от рождението на Стоян Коларов (27.06.1907 – 01.03.1964) 313

Евгения Русинова
Четене, книги, библиотеки в дневния ред на българското общество – края на XIX – средата на 40-те години на XX век (въведение към историята) 322

Симеон Кулиш
За ролята и значението на Отечествения фронт (ОФ) в българския обществено-политически живот (1944 – 1948). Някои бележки 331

Васил Параскевов
Британската политика към България и Източна Европа в началото на 50-те години на XX век 347

Венелин Михайлов
Подготовка и въвеждане на валутния борд в България (1996–1997) 357

Добромир Добрев
Обединена Европа в контекста на мултикултурализма, тероризма и мечтаната сигурност 366

Владислав Лазаров
Предизвикателства пред сигурността във връзка с енергийните ресурси 378

Стоян Танев
Патриотизмът в постсоциалистическа България пред нови предизвикателства и посегателства 385

КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО, ОБРАЗОВАНИЕ И ТУРИЗЪМ 399

Любомир Цонев
Християнска реинтерпретация на праисторически обекти по територията на България .. 401

Николай Атанасов
За културното наследство, мултикултурата и цифровата персонализация 416

Мария Йорданова
За дигиталната компетентност в обучението. Прагматичен модел на урок по "История и цивилизации" 431

Габриела Вапцарова,
Дарина Илиева
Дигитализиране на застрашени фотоархиви от фондовете на БАН 447

Тотка Григорова
Почитта към ангелите и архангелите илюстрирана в стенописите на Руската църква „Св. Николай Чудотворец“ в гр. София 451

Фахри Идриз
Развитието на културния туризъм като начин за увеличаване на междукултурната толерантност 465

Наталия Енева
„Непознатите братя Шкорпил“ - мобилна изложба с врата към виртуалния свят 471

Петър Атанасов
Да бъдем Смарт музей. Как музеят да се възползва от революцията на смарт устройствата. Опит от приложението на бийкън технологията в Археологически музей – Варна 475

Петър Георгиев
Мартениците, сурвачката, българите 481

СПИСЪК НА АВТОРИТЕ 495

СЪКРАЩЕНИЯ 497

ПЛЕНАРНИ ДОКЛАДИ

ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА НА ГРАНИЦАТА НА ДВАНАДЕСЕТОТО И ТРИНАДЕСЕТОТО СТОЛЕТИЕ

Илия Илиев

През 2018 се навършват 800 години от възцаряването на един от най-великите български владетели – цар Иван Асен II. Събитието заслужава да бъде отбелязано и ще бъде отбелязано със специални научни инициативи във всички основни центрове на българската медиевистика. Моят скромен принос към запазване на паметта за славната годишнина ще бъде този опит накратко да пресъздам основните моменти от историческите процеси, извели Българското царство и неговия самодържец до позицията на ключов фактор в политическата и църковната история на Югоизточна Европа и Източното Средиземноморие като цяло.

Краят на дванадесети и първите десетилетия на тринадесети век заемат особено място в историята на българо-византийските отношения. Периодът е белязан от драматични обрати и политически движения, променили за векове регионалната история в Източното Средиземноморие. Наред с това се създават условия за интересен културен синтез в няколко посоки и в различни етнически и демографски пластове от населението на Европа и Близкия изток. Примерите от ареала на Балканския полуостров и в частност на югозападните български земи през онази епоха представляват добра илюстрация за тази тенденция, още повече че в отделни периоди от време в регионът се разиграват мащабни исторически събития.

Данни за тези интересни времена са се запазили не малко или поне не в такива скромни количества както за други много важни периоди от българското минало, за които никога няма да добием по-пълна представа нито по отношение на политическата картина по върховете на обществената йерархия, нито що се отнася до всекидневието на обикновените хора. Тази относителна пълнота на изворовия материал, дължаща се най-вече на написаното от ръката на византийски духовници и европейски рицари, дава възможност за по-системни занимания с много аспекти от средновековната действителност по нашите земи в края на дванадесетото и началото на тринадесетото столетие.

В края на XXII в. водещата по онова време политическа сила в Източното Средиземноморие – Византийската империя, преживявала последния си период на възход по времето на първите трима василевси от Комниновата династия (Алексий I, Йоан II и Мануил I, управлявали от 1081 до 1180 г.), за да се сгромоляса под ударите на рицарите от Четвъртия кръстоносен поход (1202 – 1204 г.) и никога повече да не играе първостепенна политическа роля до края на своето съществуване в средата на XV в.[1]

Въпреки безспорните успехи във външно- и вътрешнополитически план, управлението на последния значим василевс от Комниновата фамилия – Мануил I (1143 – 1180) се сблъскало с редица трудности. Сериозни проблеми на византийската външна политика създавали маджарите, сърбите, Венеция, Германското кралство, Иконийският султанат и накрая – възстановеното Българско царство и рицарите на Четвъртия кръстоносен поход. Византийският василевс не само че не успял да се наложи като император и на Запада, към което упорито се стремял, но и си създал опасни врагове в лицето на Венеция и Папството. След поражението при Мириокефалон (17 септември 1176 г.) от силите на иконийския султан Килидж Арслан II (1156 – 1193) бил сложен край на последната бляскава епоха в историята на Византия. Империята била със силно разклатени позиции на Изток и изправена пред една враждебна коалиция на Запад. Вътре в държавата омразата към

[1] **Острогорски, Г.** *История на византийската държава.* София, 1998, 488–565.

последните Комнини сложила край на тяхното управление само пет години след смъртта на Мануил I, който починал на 24 септември 1180 г.[2]

По време на драматичните събития от лятото и есента на 1185 г., довели до падане на Комниновата династия и идването на престола на Ангелите, към византийската столица приближавали норманските войски на Гийом II (1166 – 1189), а ужасните разкази за техните безчинства в превзетия Солун предизвикали паника сред столичното население. Първата и неотложна задача пред новия император Исак II Ангел (1185 – 1195) било отбиването на напредващите по Беломорието нормани[3]. След ликвидирането на норманската заплаха василевсът трябвало да се погрижи за северните части от византийския Запад. Областта между Белград и Средец, както и цяла Далмация били от няколко години под властта на унгарския крал Бела III (1172 – 1196). Този проблем бил уреден безкръвно. Император Исак Ангел се оженил за Маргарита, десетгодишната дъщеря на унгарския крал, и получил като зестра заграбените византийски области[4].

С това изглеждало, че положението на Империята на Балканите е стабилизирано, но по същото време започнало движение за възстановяване на Българското царство[5]. Исак Ангел нямал намерение да се отказва от имперските територии на север от Балкана, но редица военни неуспехи и опити за узурпация на византийския престол възпрепятствали неговите амбиции. А и в международен план времената тогава не били добри за Византия. След падането на Йерусалим в ръцете на арабите (2 октомври 1187 г.) на Запад започнала подготовка за нов кръстоносен поход[6]. Трима могъщи монарси: германският император Фридрих I Барбароса (1152 – 1190), английският крал Ричард I Лъвското сърце (1189 – 1199) и френският суверен – Филип II Огюст (1180 – 1223), се запътили да освобождават Божи гроб от неверниците. Германският владетел избрал пътя през Унгария, Византия и Иконийския султанат.

През есента на 1188 г. в Нюрнберг бил сключен договор с пратениците на византийския император за преминаването на кръстоносните войски през ромейска територия. Това обаче не намалило подозрителността и неприязнените отношения между двете страни. От Ниш нататък войските на Фридрих трябвало да си пробиват път с оръжие. Филипопол и Адрианопол били превзети от кръстоносците. Германският император дори получил предложения от сърби и българи за военна помощ срещу Византия, като в замяна се искало признаването на техния суверенитет. Българите отишли и по-далеч. Техните пратеници при Фридрих Барбароса в Адрианопол поискали българският владетел да бъде коронясан и за император на гърците. Така заедно с възстановяването на Българското

---

[2] Общо за управлението на Мануил I Комнин Вж. **Божилов, Ив. и колектив,** *Византийските василевси*, София,1997, 324–328 (автор И. Илиев); **Magdalino**, **P.** *The Empire of Manuel I Comnenos*. London, 1982. За последните години на Комниновата династия във властта с преглед на събитията от края на управлението на Маниул I Комнин до възцаряването на Исак II Ангел Вж. **Божилов, Ив. и колектив,** *Византийските василевси*, 327–337 (автор И. Илиев).

[3] **Острогорски, Г.** *Цит.съч.*, 511–516.

[4] **Димитров, Хр.** Българо-унгарски отношения през Средновековието. София, 1998, с. 110 сл.

[5] **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове*. Т. 2, С. 1972, 410-483; **Дуйчев, И.** Въстанието в 1185 г. и неговата хронология. – *Проучвания върху средновековната българска история и култура*. София, 1972, 38–67; **Божилов, И. и В. Гюзелев**, *История на България в три тома*, Т. 1. София, 2006, 421–440 (автор – И. Божилов).

[6] **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове*, Т. 3. София, 1972, 3–59; **Георгиев, Св.** Император Фридрих Барбароса на Балканския полуостров и в българските земи. – *БИБ*, III (1930), № 2, 103–149; **Лишев, Стр**. Третият кръстоносен поход и българите.– *ИИБИ,* кн. 7 (1957), 205–240; **Гагова, К.** *Кръстоносните походи и средновековна България*. София, 2004, 73–117.

царство се възродила и старата идея за Pax Simeonica или Pax Bulgarica, както пишеше Иван Божилов – идеята за българска хегемония в православния Европейски югоизток[7].

Това развитие на събитията предизвикало големи тревоги в Константинопол. След преминаването на кръстоносците Исак Ангел отново се опитал да подчини българските земи, но през 1190 г., на връщане от безуспешна обсада на новата българска столица през старопланинските проходи, той едва не споделил трагичната съдба на своя предшественик на византийския престол Никифор I Геник (802 – 811)[8]. След този успех българските войски започнали систематично да рушат оставащите опори на византийската власт на юг от Стара планина. Те превзели Анхиало, след това се прехвърлили на запад и завзели Средец, Ниш и Стоб. Нещастният Исак Ангел в крайна сметка станал жертва на дворцов заговор, поставил брат му Алексий (Алексий III Ангел, 1195 – 1203) на престола[9]. Новият василевс предложил мир на цар Иван Асен I (1186 – 1196), но трайното уреждане на конфликта с византийската страна не било в близките планове на българите. Предстояли още много усилия за довършване на освободителното дело на останалите под чужда власт български земи.

През 1195 – 1196 г. били възвърнати Белградската, Браничевската и Средечката област. Водени били успешни за България сражения в Беломорието. Византия успявала да противодейства единствено със старото изпитано средство на дворцовите заговори. В рамките на две години тяхна жертва станали първите двама владетели от Асеневата династия – Иван Асен I (1196 г.) и брат му Петър (1197 г.)[10]. Българския престол заел третият брат – Калоян (1197 – 1207)[11]. С дипломатически такт и умение той изправил срещу Византия цяла коалиция от отцепници: управителят на Пловдивската област – Иванко, владетелят на Родопската област – Йоан Спиридонаки и управителят на Струмишко – Добромир Хрис. Докато Империята воювала, за да възстанови властта си в тези важни балкански области, българският цар сравнително лесно превзел стратегическата тракийска крепост Констанция (дн. Симеоновград) и последната византийска твърдина на Северното Черноморско крайбрежие – Варна. Едва тогава било прието поредното предложение за мирен договор с Византия (1202 г.), който бил от взаимен интерес поради потенциалните опасности, произтичащи от подготвяния IV кръстоносен поход[12].

А тези опасности не закъснели да станат реалност. Както е известно, рицарите на Четвъртия поход още в началото на своя марш по обективни финансови причини се отказали да освобождават Гроба Господен и в замяна първо се превърнали в наемници на Венеция (ликвидирайки неудобния за нея далматински град Зара), а след това се намесили в поредния епизод от византийските дворцови интриги. В резултат на това император Алексий III бил детрониран и се принудил да търси убежище в черноморското пристанище Девелт. Вероятно оттам той изпратил Константинополския патриарх Йоан X Каматир (1198 – 1206) с втора мисия (първата била по същия повод през 1202 г.) при българс-

---

[7] **Божилов, И.** *Седем етюда по Средновековна история*, София, 1995, 163–165; **Божилов, И., В. Гюзелев**, *История на България в три тома*, Т. 1, 432–433 (автор – И. Божилов).

[8] **Златарски, В.***История на българската държава през средните векове*. Т. 3, 62-72; **Malingudis, Ph.** Die Nachrichten des Nicetas Choniates über die Entstehung des bulgarischen Staates. – *Byzantinoslavica,* 10 (1980), 73–134.; **Божилов, И.** *Фамилията на Асеневци*. София, 1985, стр. 31 и бел. 53-56.

[9] Вж. за тези събития **Острогорски, Г.** *Цит съч.*, 522-523.

[10] Съдбата на първите двама Асеневци е описана най-подробно от съвременника на събитията Никита Хониат (**Nicetas Choniates** *Historia*, rec. I. A. van Dieten, vol. I–II, Berlin – New York, 1975, 468–472); ср. **Божилов, И.** *Фамилията на Асеневци*, 33–34 (за Иван Асен) и 40–41 (за Петър).

[11] За цар Калоян Вж. статията, посветена на него в: **Божилов, И.** *Фамилията на Асеневци*, 43–68.

[12] **Острогорски, Г.** *Цит. съч.* 526-533; **Жофроа дьо Вилардуен,** *Завладяването на Константинопол*. София, 1985, 39–86; **Гагова, К.** *Цит.съч.*, 118–166.

кия цар Калоян за преговори относно сключване на съюз за борба срещу „детронатора“ Алексий IV (1203 – 1204) и кръстоносците. Срещу това от страна на Византия било предложено българският владетел да бъде признат за цар, а главата на Българската църква – за патриарх. Калоян обаче не заложил на изгубилия позиции византийски ексимператор и на явно намиращата се в колапс Византия[13].

Така закономерно се стигнало до влизането на рицарите кръстоносци в столицата на Византийската империя (13 април 1204 г.) и до историческия парадокс: кръстоносен поход, който по презумпция е насочен към освобождаването на завладения от мюсюлманите Божи гроб, да завърши с разгрома на православната Византийска империя от католическия Запад. В Константинопол се възцарили владетелите на една нова империя, Латинската, която постепенно усвоила голяма част от териториите на бившата византийска държава. В своето еуфорично заслепение новите господари на Босфора стигнали до недалновиден конфликт с набиращото сили Българско царство. Те претендирали, че са легитимни правоприемници на покорената Византийска империя, поради което българският цар трябвало да им се подчини, защото незаконно бил отнел част от някогашните територии на тази империя[14]. В опитите си за постигане на дипломатическо уреждане на противоречията Калоян изтъквал, че той по право е владетел на своята земя и това фактически било потвърдено от папа Инокентий III (1198 – 1216), който му изпратил царска корона и знаме при сключването на унията между България и Римската църква през ноември 1204 г.

Важен детайл от тези отношения била позицията на българския владетел, който приемал своята титла за равностойна на императорската, а тази на *примаса* на българската църква – за патриаршеска. Това настояване не бива да ни учудва като имаме предвид решителността и твърдия характер на царя, познати ни от различни негови описания. И то изглежда било удовлетворено от Рим, както свидетелства едно решение на Синода на архиепископията на „цяла България“, взето в Охрид през 1218 – 1219 г. под председателството на може би най-изтъкнатия канонист на Византийската църква през XIII в., Димитър Хоматиан (1216 – 1236). Обръщам внимание на тази подробност, защото тя ни дава основание да не се съмняваме в преценката на събитията от византийска църковноправна гледна точка. Цитирам част от това съборно решение:

> „Минаха вече много години, откак тези, които населяват Старопланинската област, надигнаха глава против ромейската власт, дръзко свалиха от врата си нейния ярем и като поставиха под незаконната си власт много от околните земи, включиха в своята държава почти всички области на Запада, които имат за [естествена] граница морето. Като се самозабравиха от това, те се преобразиха, снабдявайки се с обагрени в червено одежди и с останалите украшения, предназначени да обозначават царската премяна,

---

[13] Това научаваме от писмото, изпратено от Калоян до папа Инокентий III през май 1203 г. Вж. **Acta Innocentii PP III** (1198-1216), ed. Th. Haluscinskyj, Romae, MCMXLIV, p. 570 (№ 11A) = *ЛИБИ*, т. III, стр., 319; **Дуйчев, И**. Преписката на папа Инокентий III с българите. – *ГСУ ИФФ*, кн. 38 (1942), стр. 31; **Prinzing, G**. Das Papstum und der orthodox geprägte Südosten Europas 1180-1216.– *Das Papstum in der Welt des 12. Jh.*, Stuttgart, 2001, 137–184.; **Гюзелев, В.** *Папството и българите през Средновековието*. Пловдив, 2009, с. 138 сл.

[14] Сведения за кореспонденция между латинските барони в Константинопол и цар Калоян са запазени в хрониката на Никита Хониат (**Nicetas Choniates,** *Historia*, 612–613) и сред делата на папа Инокентий III, където е преразказано съдържанието на едно незапазено Калояново писмо до папата, в което българският цар се оплаква от надменния и дори обиден отговор, който получил на предложенията си за сключване на мирен договор (**Gesta Innocentii III Papae**, J.-P. Migne, *PL*, t. CCXIV, col. CXLVII-CXLVIII = *ЛИБИ*, т. III, с. 378).

> променяйки и самото название на незаконната си власт в царство. С това обаче не спряха в нечуваната си дързост, ами насочиха своя неудържим стремеж и към най-високото достойнство на църковната власт: пожелаха да привържат към царското си достойнство и патриаршеското, за да не била куцала държавата им, ако бъдела лишена от второто.
>
> И така, те възведоха в епископско достойнство някакъв свещеник (той впрочем бил от законните) посредством един ромейски архиерей – сиреч блаженопочившия видински епископ – и след това като привлякоха ръката на папата в Стария Рим, чрез изпратения от там кардинал, удостоиха го (своя новоизбран епископ – бел. моя, И. И.) по такъв начин с патриаршеско достойнство“[15].

Следващата глава от историята на българо-византийските отношения в началото на XIII в. е свързана с постепенното очертаване на два основни центъра на византийска съпротива срещу латинската окупация – Епир и Никея. След период на вътрешни трудности България се намесила в съперничеството между четирите основни политически сили в Югоизточна Европа – двете византийски властови средища, Латинската империя и Маджарското кралство. По времето на Иван Асен II (1218 – 1241) българският владетел бил факторът, който уравновесявал напрежението между Никея, Епир и Константинопол, охлаждал политическите амбиции на Папството, прокарвани със силата на маджарското оръжие и държал ключа към бъдещето на мимолетната западна империя на Босфора. И това добре личи в българската политика по църковните въпроси в региона – политика, с която трябвало да се съобразяват както в Рим, така и в Охрид, а също и в Константинополската патриаршия, намираща се по онова време в изгнание в Никея.

Най–важните стъпки на тази политика се отнасят до възстановяването на българската православна патриаршия на събора в Лампсак през 1235 г. и подчиняването на Охридската архиепископия „на цяла България“ под властта на търновския архиерей, без тя да бъде формално унищожена. Все пак вероятно ключовата за региона Солунска митрополия била придадена към диоцеза на Търновската патриаршия, а светогорските манастири преминали под юрисдикцията на епископа на Йерисо, получил своя трон от новоназначения български митрополит на Солун на име Михаил Братан (ако може да се вярва на т.нар. Атонски разказ за 1235 година)[16].

Но както често се е случвало в историята – при това не само в нашата – великите владетели не винаги съумяват да подготвят достоен наследник за кормилото на държавния кораб, който след смъртта им бързо бива отнесен от стихията на поредната политическа буря. Позволявам си да завърша с тазиперифраза на едно от любимите сравнения на архиепископа на „цяла България“ Димитър Хоматиан, защото неговата лична съдба е

---

[15] Док. № 146: **Demetrius Chomatenus**. *Ponemata diaphora*. Rec. Günter Prinzing. Walter de Gruyter, Berolini et Novi Eboraci, MMII (=CFHB. Consilio Societatis internationalis studiis Byzantinis provehendis destinatae editum. Volumen XXXVIII. Series Berolinensis. Ediderunt H.-G. Beck †, A. Kambylis et R. Keydell †), 423_{17}–424_{38}. Вж. за това решение у **Снегаров,И.** *История на Охридската архиепископия,* Т. 1, София. 1995, 131–135. **Илиев, И**. *Охридският архиепископ Димитър Хоматиан и българите*, София, 2010, с. 88 сл.

[16] Вж. **Илиев, И.** Църковната организация в югозападните български земи през първите десетилетия на XIII в. – *Великите Асеневци. Сборник с доклади от конференцията, посветена на 830 години от възобновяването на Българското царство*. ВТУ "Св. Св. Кирил и Методий", 2016, 170–177.

важна и неразделна част от разгледания от мен период и от споменатите драматични обрати в отношенията между българи и ромеи на границата на две столетия.

THE SOUTH-EAST OF EUROPE ON THE VERGE OF THE TWELFTH AND THE THIRTEENTH CENTURY

Iliya Iliev

Abstract

The rapid decline of Byzantium in the end of the XIIth century led to its collapse at the hands of the Fourth Crusade (1202–1204). After the conquest of the Byzantine capital and the emergence of the Latin Empire of Constantinople, four main political powers tried to put under control the situation in South-East Europe: the crusaders, the remnants of Byzantium in North-West Asia Minor (Nicaea) and Epirus (Theodoros Doukas Comnenos), the Papacy (often through the Kingdom of Hungary) and newly reborn Bulgarian Empire (John Assen II). The paper deals with the relations between those powers mainly in connection with the political and ecclesiastical (the Archbishopric of Ohrid and "entire Bulgaria") government of the South-West part of the Balkan Peninsula.

УЧАСТИЕТО НА ШУМЕНСКИТЕ ВОЕННИ ПОДРАЗДЕЛЕНИЯ В ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Стефан Минков

Сто години след Първата световна война вероятно са достатъчни, за да погледнем обективно върху събитията, случили се в епоха, в която си отива старият либерален свят и на негово място се ражда една нова Европа, която всички очакват с надежда, но в края на краищата се оказва, че тя е по-несправедлива и жестока от предходната.

Обективният подход при оценката на войната обаче се оказа по-скоро илюзия и днес отново се говори и пише за национални оценки, ревизионизъм в историографските интерпретации; призраците на стари научни теории и доктрини се събуждат, за да реанимират полярни оценки за случилите се преди един век събития. Отбелязването на 100-годишнината от Голямата война стана повод както за инициативи, демонстриращи европейското единство и новото мислене, например посещението на канцлера Меркел във Вердюн през 2016 г., така и за да покаже, че стари противоречия все още не са изживени (например фалшифицирането на историческите факти от сръбски историци за т.нар. Топлицко въстание от 1917 г. и неговото „жестоко“ потушаване от българските военни).

Първата световна война е известна и като първата тотална война в историята; нови концепции я определят също за първата глобална война, а всъщност тя може да се разглежда като своеобразен сбор от регионални войни. За участниците в събитията войната е допълнително „разчленена“ на кампании и сражения – войната в Добруджа, сраженията при Червената стена, битката за Галиция и т.н.

Днешните шуменци, или поне тези, които не са изкушени от историята, като че ли все по-малко знаят за отминалите събития; за онази България, която много успешно бе наречена изгубената България; за града, в който са живели нашите деди, и за събитията, в които са участвали. Днес за военните подразделения от Шумен, взели участие във войната, свидетелстват най-вече някои запазени наименования – Дивизията, Тежкият полк, района на Пети полк… Постепенно обаче, поради съкращаването на армията и отпадането на необходимостта да се поддържат нефункционалните вече сгради на военните подразделения, и тези наименования ще бъдат забравени – след известно време районът на Пети полк ще бъде познат като района около зала Младост, така, както мястото, на което са се намирали казармите на Седми Преславски полк, вече е познато като Пътя към паметника, а само старите шуменци знаят къде са били казармите на Десети конен полк. Поради това, смятам, ние – историците трябва да направим всичко възможно, за да запазим спомена за онази епоха.

В настоящата публикация, макар и в синтезиран вариант, ще бъде очертан пътят на славата на Шуменските военни подразделения през Първата световна война. Тези военни подразделения и досега са имали своите достойни изследователи, чиито имена ще спестя на уважаемите читатели.

След Освобождението, като стар османски гарнизонен град, Шумен запазва значението си на военен център, макар и вече с не толкова стратегическо значение, колкото в периода на руско-турските войни. Все пак, през 80-те години на XIX в. тук са концентрирани голяма част от подразделенията, формиращи източния сектор на българската армия. Заедно с подразделенията в Разград, Силистра и Варна те формират своеобразен нов укрепен четириъгълник в североизточните български земи, а местните военни формирования оперативно биха могли в кратък срок да се съсредоточат в Южна България срещу Османската империя, считана за дълъг период от време за основен

противник на младото Княжество, с оглед на националнообединителните стремежи на българския народ.

1913 г. дава жесток, но важен урок на българските управляващи и на военния елит с неочакваното нападение „в гръб“ от страна на Румъния и с избухването на Първата световна война, тук е съсредоточена Трета българска армия, под командването на ген. Стефан Тошев с цел да противодейства на евентуално румънско нахлуване в българските земи. В състава на армията първоначално са включени Четвърта Преславска и Пета пехотна дивизии, Трета конна бригада, гарнизоните, разположени по протежението на р. Дунав, заедно с Русенския, Шуменския, Видинския и Варненския укрепени пунктове. През ноември 1915 г. част от подразделенията са придадени към новосформираната Дванадесета сборна пехотна дивизия с щаб в гр. Плевен. В началото на войната Трета армия е усилена с Първа пех. Софийска, Шеста пех. Бдинска и Първа конна дивизия. Общият ѝ състав включва 2086 офицери, 140 248 подофицери и войници, 141 картечници, 401 оръдия, но тя е преценена като слаба с оглед на евентуална война срещу Румъния. Поради тази причина, основните функции на Трета армия първоначално са отбранителни.

В Шумен са разположени щабовете и част от личния състав на Седми преславски полк, Пети артилерийски полк, Втори Шуменски тежък артилерийски полк (бивш Шуменски крепостен артилерийски полк – до октомври 1915 г.), Десети конен полк и Четвърта пионерна дружина. Тези подразделения са в състава на Четвърта Преславска дивизия, под командването на ген. майор Пантелей Киселов, чиито щаб също се намира в Шумен. Началник-щаб на дивизията е полк. Стефан Нойков – един от видните военни теоретици и военни историци в българската армия. Преславската дивизия, окомплектована основно от североизточните български земи, е създадена през 1883 г. в Шумен като Четвърта пеша дружина, а от 1891 г., вследствие на преустройството на българската армия, получава наименованието Четвърта Преславска пехотна дивизия. В първа бригада на дивизията е включен Седми Преславски полк, а в Четвърта артилерийска бригада – Пети и Петнадесети артилерийски полкове (мирновременните щатове, на които са обединени в един – Пети артилерийски полк) и Втори тежък Шуменски артилерийски полк.

Малко преди намесата на България в Първата световна война, през септември – октомври 1915 г. е образуван Шуменският укрепен пункт (посочен по-горе като съставна част от Трета армия)[1]. В състава му са включени основно опълченски части, формирани след мобилизацията. В периода до началото на войната срещу Румъния тези части влизат в оперативната зона на Трета армия.

В първата година от участието на България в Световната война Трета армия не води сражения, а основната ѝ грижа е изграждането на отбранителни съоръжения по протежението на границата с Румъния. По това време северната ни съседка все още не е определила позицията си, като докато е жив, крал Карол I (той умира в началото на 1916 г.) поддържа позиция за намеса на страната към Централните сили – неговата династия е разклонение от управляващата в Германия династия Хохенцолерн). В Букурещ има както силни антантофилски, така и влиятелни германофилски кръгове, обединени, първите около премиера Йон Братиану, а вторите – около консерватора Александру Маргиломан. За българските политици обаче е ясно, че в Букурещ изчакват развоя на събитията и ще се определят в зависимост, както от хода на войната, така и от обещанията, които ще получат от едната или другата коалиция.

[1] *Българската армия в Световната война 1915 – 1918 г. Том VIII. Войната срещу Румъния през 1916 година. Подготовка на войната и Тутраканска операция*. София, 1939, с. 102.

Мобилизацията на българската армия започва преди България официално да се включи във войната и приключва на 17 септември 1915 г. Към този момент съставът на основните шуменски военни подразделения е следният:

Седми Преславски полк в състав от четири дружини и една картечна рота, с численост 61 офицери и 5005 подофицери и войници.

Пети артилерийски полк е съставен от шест батареи с 24 полски оръдия, а личният му състав е 24 офицери, 1197 подофицери и войници. Към него са придадени близо 1100 коня и около 20 коли. Полкът е командван до септември 1917 г. от подполк. Стефан Стайчев, а след това за командир е назначен полк. Янко Коджов. Към 1912 г. полкът е изцяло превъоръжен със 7,5 см. скорострелни оръдия от системата „Шнайдер – Крьозо". В годините на войната, от мирновременния състав на полка се развръщат два полка – 5. и 15. арт. полкове, които съставляват Четвърта артилерийска бригада на Преславската дивизия.

Шуменският тежък артилерийски полк е в състав от 55 офицери и 3730 подофицери и войници, под командването на артилерийски инж. полк. Ангел Ангелов. Към полка са придадени, поради нуждата от транспорт за оръдията, над 400 коня и близо 3100 вола, а също така над 7200 коли. Полкът е съставен от три отделения – 12 см. оръдейно, 15 см. гаубично и 10,5 см. скорострелно отделение.

Шуменските подразделения са включени в състава на Четвърта Преславска пехотна дивизия, намираща се под командването на ген. Пантелей Киселов.

Българските войници и офицери с нетърпение очакват да отмъстят за предателството от 1913 г. и са недоволни от факта, че докато техните братя гинат по фронтовете в Сърбия и Македония, те стоят и бездействат. Полк. Коста Темистоклев пише по-късно, че българските войници и офицери *искаха по равните бойни полета на Добруджа да берат лаврови венци, за да кичат победоносните си знамена с ореола на вечната слава.* Но се налага да изчакват, а по същото време бойците от Първа и Втора армия водят друга справедлива война – срещу Сърбия.

Войната в Добруджа започва през септември 1916 г. Ето как командващият III армия ген. Стефан Тошев характеризира настроенията в поверените му войскови подразделения: *Дългоочакваната вест за обявяването на войната бе посрещната с радост и горещ ентусиазъм от офицерите и войниците. Силният избух в наболялата българска душа в миг отметна захлупалката, що цяла година задържаше жаждата за мъст и голямо желание за среща с враговете на полето на честта. Малката III армия бе готова да се бие, даже при явен изглед на загиване; чиновете ѝ бяха решени да се хвърлят и да смачкат под краката си всичко, което би им се противопоставило по пътя на осъществяването на светата идея*[2].

Първата операция на българската армия на добруджанския фронт е Тутраканската настъпателна операция, която според плана на командването на армейска група Макензен (обединеното командване на военните ефективи на съюзниците във войната срещу Румъния) трябвало да доведе до превземането на двата укрепени пункта на границата – Тутракан и Силистра. Под давлението на ген. Тошев и не без сътресения, поради недостатъчните ефективи на Трета армия, е приета стратегията първоначално да се атакува Тутракан, а срещу Силистренската крепост да се постави заслон. По това време бойният състав на Преславската дивизия се съсредоточва на българо-румънската граница в района на Караагач – Балбунар, на 30 км. южно от Тутракан[3].

Тутраканският тет-дьо-пон, т.е. предмостова крепост, е една от най-модерните крепости в Европейския Югоизток, изграждана от румънското командване близо три

[2] **Тошев, С.** *Действията на III армия в Добруджа през 1916 година.* София, 2007, с. 18.
[3] **Ганчев, А.** *Войните на Третото българско царство.* София, б. г., с. 425.

години, като опорен пункт на армията, който трябвало да остане и действа в тила на българската армия при едно евентуално българско настъпление на север. Крепостта би позволила подвоз на румънски войски от Влашко в българския тил и това налага превземането ѝ в спешен порядък, преди руските войски от 47 корпус на ген. Пьотър Зайончковски да пристигнат в помощ на румънските си съюзници.

Тутраканската крепост е изградена в две отбранителни линии, като на първата са изградени 12 форта, свързани с окопи, а пред тях – няколко реда телени мрежи и вълчи ями – най-модерният през Първата световна война подход при създаване на укрепени пунктове. Към момента на сражението втората отбранителна линия не е завършена, но крепостта разполага с близо 40 000 гарнизон и 246 оръдия, достатъчна военна сила, за да противостои на настъпващите български части, в състав от Четвърта преславска дивизия, подсилена с една бригада от Първа дивизия и с германско-българския отряд на майор Хамерщайн (общо около 55 000 войници и офицери, със 132 оръдия). Тогавашното военно дело и военната теория предвиждат, че за да има шанс за успех, подобна операция би трябвало да се осигури с преимущество в жива сила на настъпващия спрямо отбраняващия се поне 3:1. Видно е, че шансовете за успех на българската армия не би трябвало да се оценяват като добри, още повече, че тежката артилерия е абсолютно недостатъчна, липсва и добра разузнавателна информация за моментното разпределение на румънския гарнизон в крепостта. Въздушните снимки, направени от германската авиация на румънската отбранителна система, пристигат в щаба на дивизията едва след превземането на крепостта.

Четвърта Преславска дивизия изнася основната тежест на щурма на Тутракан. Сражението започва на 5 септември 1916 г. в 6,30 ч. сутринта, с артилерийска канонада срещу укрепените позиции на противника. Основната атака е насочена към фортовете №№ 5, 6, 7 и 8. До вечерта е превзета първата отбранителна линия и още на същия ден румънският командващ ген. Теодореску напуска крепостта, оставяйки войниците и офицерите от поверените му подразделения на произвола на съдбата и на българите. Румънските войски дават близо 12 000 убити и ранени; в плен попадат около 28 000 румънци, в това число 480 офицери, както и 150 оръдия, част от които румънска плячка от 1913 г. Българската армия губи около 7 700 души, от които 1800 са загиналите[4].

Преславският полк участва в атаката и превземането на форт № 7 и форт № 8 на Тутраканската крепост на 5 септември, а на 6 септември, заедно с 31. Варненски полк, взема участие в прочистването на втората отбранителна линия на крепостта. Ето какво си спомня участник в събитията: *Румънците бяха ужасени от шеметния удар на преславци. Едни започнаха да бягат, други слагаха оръжието си и молеха за милост, а тия, които се съпротивляваха, намираха смъртта си из окопите. Преславци с „Ура“ вървяха напред от позиция на позиция…*

В тези два дни полкът дава 296 убити и 1720 ранени, т.е. губи 2/5 от състава си. Тежкият артилерийски полк осъществява артилерийската подкрепа на атакуващите, като разрушителната му мощ е концентрирана най-вече върху фортове 5, 6 и 7, където се предполага, че ще бъде извършен пробивът на противниковата отбрана. Ето и думите на

[4] Традиционно цифрите за загубите в различни битки (не само касаещи българската военна история) се разминават в източниците, което се пренася и на страниците на историческите изследвания. Например, за румънските пленници и военни трофеи след Тутраканската епопея се споменават и други цифри – 400 офицери, 25 000 войници, 400 оръдия и 2 пленени неприятелски знамена. – Вж.: **Илиева, И.** Българските войски на добруджанския фронт 1916 – 1917 г. – *Военноисторически сборник*, бр. 2, 2008, с. 10. Г. Марков сочи следните цифри за българските загуби по време на сражението при Тутракан: 35 български и 1 германски офицери, 1438 български и 6 германски войници – убити; ранени – 159 български офицери, 6313 български и 28 германски войници; „без вест пропаднали“ – 591 души. – Вж.: **Марков, Г.** *Голямата война и Българската стража между Средна Европа и Ориента, 1916 – 1919 г.* София, 2006, с. 20.

един съвременник и участник в щурма на Тутраканската крепост: *Падна крепостта, твърдината на всички низости и подлости. Тутракан е наш и над него гордо се вее Българският трикольор с лъв. Българският народ тържествува, черковните камбани възвестяват радостната вест, народът ликува за даденото възмездие на северния съсед*[5].

Превземането на Тутракан е една от най-славните страници в модерната българска военна история, сравнима с атаката на Одринската крепост през 1913 г. и със сраженията при Дойран през 1918 г. В знак на своеобразна благодарност към подвига на българските военни подразделения, след възвръщането на Южна Добруджа към България, през 1942 г., със специална министерска заповед села от Тутраканско са преименувани в чест на военни подразделения и герои от Тутраканската настъпателна операция. Така, с. Дайдър става с. Шуменци по името на 19. пехотен шуменски полк, с. Енджекьой се преименува на с. Преславци (в чест на Седми Преславски полк), с. Сияхлар става с. Ангелово (днес заличено), в памет на полк. Ангелов, командир на Втори тежък Шуменски артилерийски полк.

Междувременно, по време на българското настъпление срещу тутраканските укрепени позиции, част от 19. румънска дивизия се насочва към обсадения град, но в района на Кочмар, Карапелит и Гешаново румънските части са атакувани и разгромени от кавалерията на ген. Иван Колев. При с. Сарсанлар части от 1. софийска пех. дивизия, под командването на полк. Атила Зафиров, успяват да разбият 9. румънска дивизия, насочила се от Силистра към Тутракан. При Добрич българската армия проваля опита на руски и румънски войски да пробият фланга на Трета армия и да настъпят в българска територия[6]. Те се изтеглят на север зад Кубадинската отбранителна линия; очертава се решителното сражение на добруджанския фронт да стане именно там.

В следващите дни подразделенията на Четвърта Преславска дивизия водят редица местни сражения с отстъпващия противник.

Още на 10 септември фелдмаршал Макензен издава оперативна заповед, с която се изисква ген. Тошев да насочи III армия на север и с бърз марш да овладее железопътната линия Черна вода – Кюстенджа. Въпреки несъгласието на българския военачалник, смятащ, че поверената му армия се нуждае от почивка и попълнения, настъплението е извършено на широк фронт и на 16 септември след сражения от местен характер българските войски се изправят пред противниковите укрепени позиции на Кубадинската линия. Атаките, проведени на 17 и 18 септември, се оказват неуспешни, като българските подразделения дават големи жертви[7]. На 20 септември ген. Тошев заповядва частите да се оттеглят на първоначалните си позиции и да започнат да се укрепяват. Очаква се пристигането на 217. германска дивизия и на тежка артилерия, които да позволят пробив на фронта на противника.

В тези критични дни Четвърта дивизия неколкократно отхвърля противника на западния сектор на укрепената линия. На 19 октомври започва общото настъпление на българската армия и нейните германски и турски съюзници. Дивизията води упорити сражения с частите на руските 61. и 115. дивизии, като на 23 октомври пробива противниковата отбрана и авангардните ѝ части влизат в Меджидие. Противникът опразва силната крепост Черна вода и фронтът временно се стабилизира на най-тесния участък в Добруджа. В края на добруджанската кампания, съвпадащ с края на 1916 и

---

[5] *През Добруджа. 14-а рота от 7-й пехот. Преславски полк 1916 – 1917*. София, 1918, с. 40.

[6] **Ганчев, А.** *Войните на Третото*, 431–432.

[7] *Българската армия в Световната война 1915 – 1918 г. Том IX. Настъплението на българската армия в Добруджа.* София, 1943, с. 171 и сл.

началото на 1917 г. Седми Преславски полк води сражения при Тулча и манастира „Кокош“, както и при селата Еникьой и Мейданкьой, Мачинско.

В средата на септември 5. и 15. артилерийски полкове участват в сраженията с руски и румънски войски в района на селата Деведжикьой, Мусубей и Карали. След това се сражават при Аптаат, Кубадин (в района на с. Османча), Добрич, при селата Софулар, Аджемир и Едилкьой, по късно и при Меджидие. В края на 1916 г. при устието на р. Дунав полковете участват в сраженията при с. Рашел и на р. Лонкавица.

След Тутраканската епопея Тежкият полк е придаден към Първа Софийска дивизия и настъпва към Силистра, която е изоставена от румънската армия. От пленени румънски оръдия е сформирана една 10,5 см. нескорострелна батарея.

В Кубадинската операция на българската армия от втората половина на октомври 1916 г. полкът участва, подкрепяйки действията на Конната дивизия при Карамурад и Мусибей, след което осъществява артилерийската поддръжка на настъпващите срещу укрепените позиции на противника български войски. След пробива на укрепената линия скорострелното отделение на полка е прехвърлено на Южния фронт, на позиции на Беласица, а останалите отделения подкрепят българското настъпление към устието на р. Дунав и р. Серет.

Към лятото на 1918 г. Тежкият полк е разпределен и действа на широк фронт в Македония – от Охридското езеро до Беласица. По това време той частично е превъоръжен с германска материална част. Негови формирования участват активно в отбраната на Дойранските позиции на българската армия, а също така в сраженията при Червената стена, Пелистер и Завоя на р. Черна. След Солунското примирие Тежкият полк се завръща в Шумен.

До пролетта на 1918 г. основната част от Четвърта Преславска дивизия остава в Добруджа на фронта, стабилизирал се по протежението на р. Дунав. Тогава, поради променената военностратегическа и политическа обстановка – излизането на Русия от войната и очакваното сключване на прелиминарен мирен договор с Румъния, дивизията е прехвърлена на Македонския фронт и включена в състава на 11-та армия, която само номинално носи наименованието „германска“. Дивизията заема позиции на Завоя на р. Черна, където води сражения в следващите месеци с френски и сръбски войски[8].

И няколко думи за действията на шуменската кавалерия: Десети конен полк, формиран в Шумен през 1906 г., през първата година от войната участва в охраната на добруджанската граница. Още през 1916 г. полкът е прехвърлен на македонския фронт и участва в офанзивата при Лерин. През 1917 г. квартирува в Скопие, а по-късно е преместен в Западна Тракия и разквартируван последователно в Гюмюрджина и Драма.

В края искам да напомня на уважаемите читатели за един подвиг, извършен от шуменеца полк. Марин Куцаров в края на войната, като командир на 19. шуменски полк. Въпреки че полкът носи наименованието „шуменски“, неговият щаб е в Разград, а личният му състав е набиран от разградска, орханийска и поповска околии. В края на войната 19. полк е стациониран по Мокра планина, западно от Охридското езеро и по силата на Солунското примирие трябвало да се предаде в плен на победителите. Това се случва на 8 октомври 1918 г., когато полкът се предава на френската армия и личният му състав е откаран първоначално в Прилеп, а по-късно в Битоля, Лерин и в други военнопленнически депа и лагери. Преди попадането му в плен полк. Куцаров инсценира изгаряне на знамето и по-късно, в продължение на седем месеца го укрива, преживявайки лишения и несгоди, защото отказва да пали печка през зимата, за да не бъде посещаван от никого, не контактува с другарите си, носи винаги в себе си шишенце с бензин, за да запали знамето при нужда. През май 1919 г. той е освободен поради болест и връща

[8] **Ангелова, Р.** *Миналото на Шумен (1912 – 1919).* Велико Търново, 2012, с. 280 и сл.

знамето в щаба в Разград, където е посрещнат с почести; по-късно триумфално преминава и по улиците на родния Шумен, аплодиран от шуменската общественост. През 1956 г. неговата съпруга Мара Куцарова предава фронтовия му дневник за бъдещия музей на Седми Преславски полк. Интересен и същевременно емоционално силен е моментът, в който полк. Куцаров описва реакцията на българските офицери при узнаване на вестта за спасяването на полковото знаме. Ето такива герои не позволяват пленено българско знаме да краси днес колекциите на чужди музеи. През 1923 г. знамето е наградено с „Възпоменателна металическа гривна“, на която е изписано името на спасителя му, а полк. Марин Куцаров – със знак за спасяване на знаме.

Участието на шуменските военни подразделения във войните за национално обединение е заплатено с живота на хиляди наши земляци. Благодарните поколения доброволно събират средства за издигането на паметници на загиналите – паметник-чешма на Пети артилерийски полк и паметник-портал на Седми Преславски полк. За съжаление, последният е разрушен от комунистическата власт. Сега, 100 години след Първата световна война, инициативен комитет от шуменски общественици, с подкрепата на Министерството на отбраната и със съдействието на Община Шумен, поде инициатива за възстановяването на паметника. Искам от страниците на настоящата публикация да призова всички да преодолеем разногласията и да довършим това дело, както в памет на загиналите за Родината, така и в името на днешните и бъдещите поколения.

БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ АНТИЧНОСТТА

РАННОХРИСТИЯНСКИ ГОТСКИ НЕКРОПОЛ АКВЕ КАЛИДЕ

Димчо Момчилов
Мирослав Класнаков

Към настоящия момент най-богата археологическа информация за некрополите от Акве калиде има от проучван източно, до и извън античната и късноантична, и отчасти под средновековната баня, раннохристиянски късноантичен некропол от IV в.

През лятото на 2012 г. източно пред източния корпус на ранновизантийската баня – основно в кв. С/5 и С/6 и отчасти в кв. D/4-5-6 **(обр. 1)** и в обсега на няколко керамични водопровода, проучвателският екип попадна на концентрация от няколко гроба. Археологическите проучвания през лятото на 2012 г. се осъществяваха от колектив в състав: ръководители Цоня Дражева (РИМ – Бургас) и Димчо Момчилов (Университет „Проф. д-р Асен Златаров") и с участието на археолозите Стефан Бакърджиев и Явор Русев (РИМ – Ямбол). В археологическата документация от 2012 г. има грешка – там гробовете са посочени в кв. D/5, D/6 и D/7, поради изместване с един квадрат на запад и на юг. След корекция на цялата План-квадратна мрежа некрополът окончателно е установен в кв. С/5 и С/6, и само един гроб е на границата между С/5 и С/4. При първия етап от провежданите археологически проучвания след разчистването на горни пластове (част от средновековен зид от XII-XIV в. и силно опожарени пластове), между 23 юни и до първото десетдневие на месец август, източно пред ранновизантийския корпус в кв. С/4-5, D/4-5-6 бе открит и поетапно проучван некропол от IV в. (Дневник на разкопките). Поетапно, защото следваше последователно отстраняване на мощни насипи над него, както и успоредното разкриване на остатъци от късноантични (ранновизантийски) водопроводи и част от средновековен зид, оформящ източни помещения (възможно е и вестибюл) на банята от IV в. Некрополът е проследен в участък с дълбочина от 30.71 до 31.05 м.н.в. (в текста дълбочините са посочени в абсолютна надморска височина по Балтийската система). По-късно – през следващите векове върху него са развити средновековни, както и късносредновековни помещения, които го запечатват.

Проучени са 9 гроба. Те са разположени както следва:
- гроб № 1 – в югозападната част на кв. С/5;
- гроб № 2 – в североизточния ъгъл на С/6;
- гроб № 3 – в югозападния ъгъл на С/5;
- гроб № 4 – в южната част на С/6;
- гроб № 5 – в централната част на С/5;
- гроб № 6 – на 1,2 м южно;
- гроб № 7 – в С/5-С/4;
- гроб № 8 – в кв. С/5;
- гроб № 9 – в кв. С/5.

Общо в кв. С/5 има 6 гроба, в кв. С/6 – 2 гроба и 1 гроб в кв. С/5-С/4.

При археологическите проучвания през 2012 г. със сигурност бяха установени две граници на некропола: западна, представляваща източната страна на източния корпус на ранновизантийската баня и югозападна – преработената на няколко пъти северна страна на разкрития югоизточен аподитериум. Също така както към 2012 г., така и в последвалите до 2017 г. не се предвиждат проучвания в северна и североизточна посока[1].

[1] **Дражева, Ц., Д. Момчилов.** Археологически проучвания на обект Късноантична и средновековна крепост „Акве калиде – Терма", Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, Бургас. – В: *АОР* през 2012 г. София, 2013, 424–426; **Момчилов, Д., М. Класнаков.** Археологическо проучване на обект

При разчистването с техника на трасето на водопровода, снабдяващ Бургас с вода, през XX в. вероятно са били засегнати част от керемидите, използвани за покритие на гробовете. След откриване на късове в насипа работата с техника бе преустановена.

Характеристика на некропола

Дълбочината, на която се откриват гробните ями, е на около 4 до 5 м от разчистения терен. В квадратите, в които са разположени гробовете (вкопани) под и отчасти в първия (долен) пожар в посока в пластовете под и около тях, в хода на проучването бяха открити материали от пр.Хр. и от II-III в. – примерно: бронзови монети на Филип II Македонски (ПИК 2012, ПИН 109), Месамбрия – III-II в.пр.Хр. (ПИК 2012, ПИН 108), Антиох – III-II в.пр.Хр. (ПИК 2012, ПИН 110), така и римски монети – император Кар (282-283) (ПИК 2012, ПИН 117) и керамика от желязната епоха (ПИК 2012, ПИН 5) и римска лакова керамика (ПИК 2012, ПИН 27), оловна статуетка на Аполон – груба изработка с височина 5,8 см (ПИК 2012, ПИН 79). Все в тази зона (кв. С/4-5-6) пълното проучване, извършено през пролетта на 2014 г., показа материали от ранно-желязната и късно-желязната епоха, включително и фирнисова керамика.

Гробовете, вероятно част от по-голям некропол, са вкопани в ниво, оставащо под банкета на разположения западно от 3 до 8 м източен корпус на ранновизантийската баня – общо на дълбочина около 31.00 м.

Масово откриваният около гробовете от некропола археологически материал (керамика и монети) дава една обща датировка, отнасяща се в IV в.

Датировката в IV в. на некропола се подкрепя и от материали в съседство с него. Така например пак през същото лято на 2012 г. в кв. В/4 само в един ден на същото или почти същото ниво бяха намерени над 50 бр. монети от IV в. (Дневник на разкопките). Но най-вече яснота внася стратиграфски сондаж, осъществен източно-югоизточно от некропола в кв. Е/4-Е/5. Той бе изпълнен през първия етап на проучванията на 2014 г. (на 7 април). В добре изразени отчетливи пластове в профила **(обр. 2)** бе установена следната картина:

- първият най-горен пласт (пласт № 1) е с дебелина между 0.25-0.40 м и в него са открити лъчева фибула, керамика и монети от IV в.;

- вторият пласт (пласт № 2) е с дебелина около 0.30 м и е силно горял (дълбочина 31.80 м). В него почти липсва керамика, но са открити стъклени фрагменти и общо 14 броя монети (от IV в.);

- третият пласт (пласт № 3), разположен под силно горелия, е с дебелина около 0.50 м в сива (сиво-кафява) пръст. Открити са голямо количество фрагментирана битова керамика от III-IV в. и хоросанови ядки. Пак там в границите на сондажа е засечено голямо хоросаново бъркало на дълбочина 31.65-31.72 м. То е с дебелина 16 см и е пресечено;

- четвъртият най-долен пласт (пласт № 4) с дебелина 0.35-0.40 м е от черно-сива пръст без битова керамика и метални находки с няколко къса строителна керамика. (Дневник на проучванията 2014 г.).

От общо 17 бр. монети от сондажа: една е силно горяла, една е републикански денар от 134 г.пр.Хр., останалите 15 бр. са от IV в. Монетите от IV в. са както следва: Елена (324-330) – майка на Константин I – 1 бр.; Константин I (306-337) – 6 бр.; Констанс (337-350) – 1 бр.; Константин II Цезар (317-337) – 2 бр.; Констанций II (337-361) – 1 бр.; Константин II (337-340) – 1 бр.; Константинова династия – 2 бр.; Валентиниан (364-375) – 1 бр. Като бъде добавена и немногото по количество, но определяна в IV в. керамика, датировката на този участък става по-категорична.

Късноантична и средновековна крепост „Акве калиде – Терма", Бургаски минерални бани, кв. Ветрен, гр. Бургас. – В: *АОР* през 2014 г. София, 2015, 333–336.

Така горната граница на монетите 375 г., съчетана с общата датировка на керамиката, основно затворена в IV в., е един от индикаторите за датирането на разкритите гробове от некропола.

Гробните ями са вкопани в опожарен културен пласт, датиран с находки от II-III в., както и от по-ранен период. Това е първият, долният, от двата регистрирани плътни пожара на разкрития комплекс. Гробовете са ситуирани върху нивото на водопроводите от глинени тръби, свързани с водоснабдяването със студена вода на източната и южната част на банята от един по-ранен строителен период. Общата ориентация на водопроводите е на североизток. Освен вече извършените разкрития, поне на този етап, те не могат да бъдат проследени – остават под дебел културен пласт, а съгласно предварително утвърдената концепция археологическите проучвания през следващите години ще продължават в южна и югоизточна посока. Важна особеност, която тук трябва задължително да се отбележи, е, че точно североизточно от банския комплекс са използвани и по-късни водоизточници, включително и през XX в.

Основната ориентация на гробовете е изток-запад, като изключение прави позицията само на един – гроб № 5, чието разположение е североизток-югозапад. Позициите на ръцете, гробните дарове, местоположението на гробовете, както и монетите, дават основание те да бъдат датирани най-общо във втората половина на IV век.

В четири от гробовете: №№ 1, 5, 6 и 7 са използвани керамични плочи за дъното и извити, големи правоъгълни керемиди (тип имбрици).

Твърдата датировка на частично разкрития некропол обаче основно се базира на монетите от гробовете. Монетите се разпределят така: гроб № 5 – 9 бр. на Константин I, Константин II, Констант (император Константин 306-337 г.; император Константин II – цезар 317-337 г.; август 337-340 г.; император Констанций II – цезар 324-337 г., август 337-361 г. император Констант – цезар, 333-337 г., август 337-350 г.) и от гроб № 9 – 2 бр. на Константин I.

Така окончателната датировка на некропола трябва да се затвори в IV в. Долната му граница се отнася към средата на IV в., а с оглед на откритите монети неговата горна граница трябва да е не по-късно от 375 г. (която пък е горна граница от последната намерена в сондажа монета на император Валентиниан).

Че в IV в. протичат особено интензивни процеси в района на късноантичната баня, разкриват точно и археологическите проучвания в южния сектор. Освен вече доста добре проучения и широко тиражиран ранновизантийски корпус, примерно през ранната пролет на 2014 г. в кв. -А/-1 бе разкрита част от помещение. Останките от ъгъл на сграда (чиито южен, източен и югоизточен край остават под паркинга) попадат в пласт, наситен с рушевини – предимно строителна керамика (тухли и керемиди), в отчетлив и плътен пожар, датиран в IV в. на дълбочина от 31.70 м. до 31.10 м., в който се открива късноантична керамика (ранновизантийска) и монети от IV в. На дълбочина от 30.17 м. започна проучване на останки от споменатото по-горе помещение, с хоросанов под на 29.87-29.82 м. и достигнат материк на 29.67 м. Нивата на пожара и разположението на останките от сградата (помещение със стълбище) с тези от некропола са почти еднакви. Късноантичният (ранновизантийски) характер на помещението, пожарът, културният пласт на отстояние около 35-40 м югозападно от некропола не оставят съмнение за едновременно протичащи процеси.

Трябва ли некрополът да се счита за готски?

Отбелязваният на няколко пъти по-горе плътен пожар се свързва от проучвателския екип с нашествията на готите и тяхното сериозно присъствие в тази част на Тракия още от средата на III в. Акве калиде е едно от местата, където при своите

действия в Тракия се установяват готите. Готският историк Йорданес пише, че когато готите през 253-254 г. *„... именно при полите на планината Хемус те предприели нападение към близкия до морето град Анхиало и скоро се приближили до него”*, те *„...останали много дни и се наслаждавали на баните с топли води, които се намирали при дванадесетия милиарен стълб от град Анхиало и избликват от дълбочината на огнения си извор”*. По-нататък той определя, че *„В сравнение с останалите многобройни топли бани по целия свят те са във всяко отношение отлични и най-годни да лекуват слаби люде”*. По-нагоре в текста си обаче историкът отбелязва, че след опустошенията в Азия, Тракия също почувствала жестокостта на нападателите. За Михаил Лазаров спокойният живот на Анхиало в римската епоха продължава до средата на III в. Оттогава (от средата на III в.) значителни маси от готи, сармати и карпи започват да преминават на юг от Дунав. В средата на века – 250 г. значителни готски маси преминават в Тракия и обсаждат Филипопол. През 254 г. и 255 г. готи, карпи и бургунди отново преминават на юг от Хемус. През 257-258 г. тервинги и карпи покрай западния бряг на Черно море стигат до Азия. М. Лазаров, тълкувайки сведенията на Йорданес, приема, че готите нападат Анхиало вероятно през 270 г. В интервала на събитията, вместени между 251 г. (юни или юли), когато край Абритус е убит император Деций Траян, и 378 г. (7 август), когато пък край Адрианопол загива император Валент, с готите са свързани няколко момента:

- и при Константин I (306-337) готите продължават да нахлуват в империята, но претърпели няколко поражения;
- от средата на III в. сред тях започнало да прониква християнството;
- през 332 г. между империята и готите се установява мир и има оживени търговски връзки;
- поредна война готи – Константинопол 367-369 г.;
- през 376 г. готите преминават Балкана и подлагат Тракия на опустошаване[2].

Безспорно е, че християнската атрибуция на некропола не подлежи на съмнение – т.е. разкрит е раннохристиянски некропол (или по-точно част от него), който в следващите години и векове остава под развити високо над него допълнителни помощни бански съоръжения. В същото време разполагането на един гроб върху водопровод, пресичайки го, както и на няколко други гроба, покрити с керемиди, в непосредствена близост покрай водопроводите, показва, че те вече не функционират и не е необходима тяхната поддръжка. Всъщност тези водопроводи, вече неизползвани, датират и един по-ранен цял строителен период в съществуването на античната баня и последвалите ѝ преустройства след разрушенията в късноантична=ранновизантийска. Нивата на гробовете от некропола (при дълбочина около 31.00 м.) остават под нивото на горния край на банкета на източния ранновизантийски корпус на банята от IV в.

Раннохристиянският характер на гробовете и особено някои от разкриваните белези там позволяват едно по-разширено тълкуване. Всички гробове са с трупополагане. Антропологични анализи на костния материал все още не са извършени. Не са открити части от дървени ковчези. При всички погребани, починалият е положен по гръб в изпънато положение, с прибрани успоредно крака, ръце спуснати (изпънати) покрай тялото, като при някои лактите са леко свити, а едната ръка е върху таза (в някои случаи лявата, в други – дясната). При по-голямата част от гробовете (в 8 от 9-те гроба) починалият е положен направо в изкопаната гробна яма. Един от гробовете може да бъде

[2] **Iordanis.** *Romana. – Извори за старата история и география на Тракия и Македония.* София, 1949, 430; *Латински извори за българската история*, 1. София, 1958, 9, 343; **История на Поморие.** *Анхиало от древността до Освобождението.* Част първа. Поморие, 2000, 36; **Ангелов, Д.** *История на Византия.* Първа част. Наука и изкуство. София, 1976, 89–92.

определен като „гроб, изграден от камъни" (гроб № 7) – ограждане на гробната яма с един ред ломени камъни и парчета от дялани, съвсем бегли останки има и при друг (гроб № 2) **(обр. 3)**.

Горната граница на некропола се отнася в края на третата четвърт на IV в. и въпреки липсата на монети на Валентиниан (364-375) и Валент (364-378) от гробовете, той трябва да се обвърже с наличните материали от пласта, в който е разположен. Сондажът в кв. Е/4-Е/5 и откритата там монета на Валентиниан под горелия пласт трябва да се счита за горна граница на този раннохристиянски некропол.

Още през лятото на 2012 г. в съвсем работна хипотеза екипът прие, че разкриваният некропол е готски. Основанията за това са в няколко посоки: 1) покриването на част от гробовете с керемиди тип имбрици (гробове №№ 1, 5, 6, 7), някои от които стреховидно, включително и подложката от керемиди тип тегули при гроб № 6; 2) оформената гробна яма с камъни при гроб № 7; 3) откритите няколко фрагмента керамика, определяна като готска, в гроб № 1.

Паралели на всички посочени дотук елементи от некропола се откриват в некропола при Нове, обнародван от Павлина Владкова[3].

В същата посока могат да бъдат предложени още и:

I. Директни паралели

1. Мъниста (гроб №№ 7 и 9). Открити са:

- 13 бр. стъклени мъниста от гердан в тъмносин цвят и кубична форма с размери 0,5 х 0,6 см, диаметри на отворите 0,3 см от гроб № 4 – ПИН 55 (кв. С/6);
- 18 бр. стъклени мъниста от гердан с различна форма (тръбички, многостенни, кръгли) с размери: тръбички – дължина 0,7-1,0 см, многостенните – 0,7 см, кръглите – с диаметър 0,3 см от тъмносин, зелен и бял цвят от гроб № 3 – ПИН 56 (от кв. С/5).

За готските гробове е характерно наличието на много мъниста и такива могат да се проследят:

- в Абритус[4];
- в Хан Крум[5];
- както и по-подробно при Александър Станев[6].

2. Ориентация на погребаните: от общо 9 гроба в осемте от тях мъртвите са положени с глави на запад, а в гроб № 5 главата е ориентирана на югозапад. Проследявайки придобитите материали от множество гробове, Ал. Станев посочва при по-голямата част от тях и ориентацията, която също основно е изток-запад, в много редки случаи североизток-югозапад[7]. Ориентация изток-запад на гробове има в:

- градски некропол в Августа Траяна от последната четвърт на IV – средата на V в.;
- ориентация на покойници с глава на север има в некропола на Абритус от IV-VI в.[8];
- готския епископски център от IV-VI в. до с. Хан Крум, Шуменско[9];
- Нове[10];

---

[3] **Владкова, П.** Некропол край Novae от времето на Теодерих Велики. – В: *Готите.* Balkan Media. София, 2006, 57–65.

[4] **Иванов, Т., Ст. Стоянов.** *Abritus.* Разград, 1985.

[5] **Балабанов, Т.** Готски епископски център от IV-VI в. до с. Хан Крум, Шуменско. – В: *Готите. Goterna. Съвременни измерения на готското културно-историческо наследство в България*. Balkan Media. София, 2006, с. 72.

[6] **Станев, Ал.** *Елементи на германския фибулен костюм на юг от Дунав по археологически данни от Балканските провинции на Източната Римска империя V-VI век.* Авангард принт. София, 2012.

[7] **Пак там,** 301–368.

[8] **Вагалински, Л.** *Излъскана керамика от I – начало на VII век южно от Долен Дунав (България).* Sofia, 2002, 64, 72.

[9] **Балабанов**, **Т.** *Цит. съч*., 2006, 71–72.

[10] **Владкова, П**. *Цит. съч*., 2006, с. 61.

3. Стреховидното покриване на част от гробовете с керемиди тип имбрици, отнасящо се за гробове №№ 1, 5, 6, 7. Тегулите в Акве калиде са с размери: 40 х 30 х 3 см. Подобно стреховидно покритие на гробове се проследява в:

- Августа Траяна чрез 6 бр. имбрици на погребение от последна четвърт на IV – средата на V в.[11];

- в Нове при гроб № 73 с три двойки тегули, като по подобен начин са оформени и гробове № 62 и № 65 от некропола на Нове. Някъде тегулите са поставени стреховидно, а един гроб е оформен от вертикално изправени имбрици[12].

4. Всички гробове са с трупополагане:

- Нове[13];

- Хан Крум[14];

- други паралели при Людмил Вагалински[15].

5. Облицоване на гробовете: гроб № 6 с подложка от керемиди, а гроб № 7 е оформен с камъни като правоъгълна гробна яма. Аналогично е положението в Нове[16].

6. Деформация на черепа – в гроб № 4.

- при Кабиле[17];

- на изкуствената деформация на черепи като характерен белег за редица варварски народи от Късната Античност и Ранното Средновековие – готи, хуни, авари, сармати, прабългари и др. се спира Тодор Балабанов, като отбелязва подобна такава при с. Хан Крум, Шуменско и в късноантичен некропол във Варна[18].

7. Костите са в анатомичен порядък.

От всички сведения за подобни гробове (вж. цит. литература в раздела).

8. Многобройните монети от IV в. както от гробовете, така и около тях.

Примерно при датировката от монетите екипът на Т. Балабанов датира гроб в аула на Омуртаг край с. Хан Крум *„ограбен в късната античност ...”*, като свързва събитието с още открита част от бронзово огледало и монета от V в.[19]. Ако приложим този компонент към монетите от некропола, районът около него и изобщо проучваната околност (както от банския комплекс, така и извън него), ще се открои многократното доминиращо над другите периоди и епохи количество монети от IV в.

9. Керамиката, открита през 2012 г. (фрагменти от стени) в Акве калиде в гробове №№ 1 и 2 с излъскана решетка като основен орнамент, има паралели с керамиката от:

- откритата през есента на 2003 г. на обект в местността „Аладъна” в землището на село Вратица, община Камено при км 340+780 – 341+000 по трасето на АМ „Тракия”, ЛОТ 5[20];

- керамиката, оповестена от Л. Вагалински за: Лозаревското „Градище“ с решетъчните орнаменти на Г 275 и Ф 355 с датировка края на IV-ти – 70-те г. на V в.;

---

[11] **Вагалински, Л**. *Цит. съч*., 2002, с. 72.

[12] **Владкова, П**. *Цит. съч*., 2006, с. 61.

[13] **Пак там,** с. 61.

[14] **Балабанов, Т**. *Цит. съч*., 2006, 71–72.

[15] **Вагалински, Л**. *Цит. съч*., 2002.

[16] **Владкова, П**. *Цит. съч*., 2006, 60–61.

[17] **Чолаков, С.** Изкуствено деформиран череп от късноантичен некропол в Кабиле. – *Интердисциплинарни изследвания.* София, 1980, 5-6, 65–72*;* **Чолаков, С.** Антропологически данни за погребаните в късноантичен некропол в Кабиле. – In: *D. Draganov. Settlement Life in Ancient Thrace. Third International Symposium “Cabile”*. Jambol, 1994, 411–420.

[18] По **Балабанов, Т**. *Цит. съч*., 2006, с. 72.

[19] **Балабанов, Т., Кр. Стоева, Пл. Славов.** Проучвания на обект готски епископски център в аула на хан Омуртаг, до с. Хан Крум. – В: *АОР* през 2006 г. София, 2007, с. 428.

[20] **Момчилов, Д., Ц. Дражева.** Обект км 340+780 – 341+000 по трасето на АМ „Тракия“, ЛОТ 5, в землището на с. Вратица, община Камено. – В: *АОР* през 2003 г. София, 2004, 188–189.

Кабиле с украсата излъскана решетка Ф 354, датирана в края на IV-V в.; Дебелт с Ч 249 – последна четвърт на IV-VI в.; Августа Траяна с Ч 246 с излъскана решетка от последната четвърт на IV – средата на V в., с характерна „варварска“ форма с провинциално римско влияние. Гроб в един от градските некрополи – *„проста гробна яма, с покритие от шест имбрици”*, *„глава на запад”*, *„без гробен инвентар”*; Абритус с К 69, К 123, както и близка с Г 264 от IV-VI в.; Мадара – излъскана сиво-черна, близка с А 1 от IV-VI в.; Войвода с К 110 решетъчен орнамент от IV-VI в.; Марцианопол с Ф 367 – кр. на IV в. (след 395 г.) – ср. на V в.[21].

- Цоида, която за Ирина Щерева *„Късноантичната крепост е опожарена окончателно около 600 година от авари и славяни. От този опожарен пласт произхожда поне част от откритите в крепостта излъскани съдове”*, а Л. Вагалински отбелязва с Ч 239, Ч 250, Г 287 с датировки IV-VI в.[22].

II. Сходни по характеристиките си археологически материали и констатации за готска култура:

1. Керамика (от тази част на Североизточна Тракия близо до Акве калиде).

1.1. Един западен пункт спрямо Акве калиде – Лозарево. Проучвателката Цоня Дражева приема, че пътната станция, чието начално строителство отнася към втората половина на IV в., е опожарена при Второто готско нашествие 376-378 г. и следват преустройства по укрепителното съоръжение[23]. При разкопките на Лозаревското „Градище” е открита излъскана керамика, датирана между края на IV-ти – 70-те години на V в., най-вероятно от военизирано население[24]. Керамиката е с излъскана украса – съчетание от хоризонтални, вертикални и коси линии; хоризонтални, вертикални ивици, решетка. Хоризонтални канелюри и излъскани полета. За късноантичната Лозаревска крепост в местността „Градището“ Л. Вагалински пише: *„Готи я атакуват около 380 година. След това някои сгради са променени – например казарми при източната крепостна стена са преобразувани в жилищни и стопански помещения. Именно в тях е открита излъсканата керамика”*[25].

1.2. Южно разположеният Дебелт (Deultum). Публикувана е информация от Л. Вагалински за керамика: чаши, кани, купи и гърнета – добре пречистена и равномерно изпечена до сив, сиво-черен цвят. Той я датира както следва:

- три чаши, от които първите две в последна четвърт на IV в. – 20-те години на V в., третата – общата датировка V-VI в., но като тип е по-характерна за първата половина на V в. (по формата и най-вече скромната излъскана украса – хоризонтални ивици);

- четири кани, украсени с хоризонтални и вертикални излъсквания – стратиграфската им датировка е втората половина на V – началото на VI в.;

- купа, украсена с хоризонтални излъскани ивици – широко използвана форма – но на десния бряг на Дунав – последна четвърт на III – ср. на V в.[26] с аналог при Тутракан[27];

---

[21] **Вагалински, Л**. *Цит. съч*., 2002, 64, 66-68, 74, 152, 157-159, 179, 182–183, 197-198; **Вагалински, Л**. Излъскана керамика от късноантичния Deultuml. – В: *Сб. Тракия и Хемимонт IV-XIV в.* Т. 1. Книгоиздателство Зограф. Варна, 2007, 27 – фиг. 2; 28 – фиг. 11; 29 – фиг. 14.

[22] **Щерева, И., Кр. Вачева, Д. Владимирова-Аладжова.** *Туида-Сливен 1*. РП, XXVIII. София, 2001, 35-37, 47, 88-89, 93, 99, 117-119; **Вагалински, Л**. *Цит. съч.,* 2002, с. 72, с. 177, с. 179, с. 186.

[23] **Дражева, Ц.** Археологически проучвания на късноантичната и средновековна крепост в местността „Градището – Голое” край село Лозарево. – В: Сб. *История и култура на Карнобатския край.* Т. 4. Издателство Зограф. Варна, 2002, с. 178.

[24] **Вагалински, Л.** *Цит. съч*., 2002, с. 74; **Станев, Ал**. *Цит. съч*., 2006, с. 91.

[25] **Вагалински, Л**. *Цит. съч*., 2002, с. 74.

[26] **Вагалински, Л**. *Цит. съч*., 2007, 27–28.

[27] **Вагалински, Л**. *Цит. съч.,* 2002, с. 113.

- 4 бр. гърнета, 3 от които имат аналогии в Тракия в Ятрус до Кривина и Цоида, с обща датировка IV-VI в., но по-конкретно края на IV – средата на V в. Дебелтските три гърнета са отнесени във втората половина на V – начало на VI в. Четвъртото гърне е в пласт с монета на Юстин II и София – 565-578 г. Но по-конкретно се среща в последна четвърт на IV – първа половина на V в. – близък екземпляр има от Цоида.

Комбинацията от излъскана и врязана украса е характерна за втората половина на III в. – началото на VII в. Излъскването на глинени съдове е мода, донесена от варвари – източни германи и сармати. Тези съдове са много редки в Югозападна България. В края на IV в. се осъществява регламентирано заселване на източни германи. Причините за него са следствие от разгрома през 378 г. край Адрианопол, предшестван от битка пред стените на Деултум през 377 г. – тогава Деултум е пострадала – разбит е римски елитен отряд, убит е и командира му. Повечето излъскани съдове от Деултум датират от втората половина на V в.[28].

Допълнителна информация за готска керамика от местността Бункера, както и от други места ни предостави колегата Красимира Костова.

1.3. Запад-югозападно отстоящия от Акве калиде античен град Кабиле.

Оттам е известна керамика тип „излъскана решетка“ от края на IV-V в. Кастелът е атакуван от готи в средата на III в. и последната четвърт на IV в.: *„Присъствие на варвари през късната античност е документирано с некропол край източната крепостна стена, от който са проучени 170 погребения, извършени в периода края на IV – края на VI век трупополагания“* с глава на запад[29].

Допълнителна предварителна устна информация за откривана готска керамика има от Ивайло Лозанов и Стефан Бакърджиев. Според Ив. Лозанов готската керамика от Кабиле е без контекст от кастела и се датира между средата на IV – до V в.

1.4. Северозападно разположеният готски епископски център от IV-VI в. до с. Хан Крум, Шуменско.

Фрагменти от керамични съдове, открити в изкопа, са датирани от средата на IV в. и в V в. Част от тях са от съдове с черна и тъмнокафява излъскана повърхност, с украса и форми, характерни за т.н. „федератска” – готска керамика[30].

Л. Вагалински отбелязва мнението на Гергана Кабакчиева, че излъсканата керамика изчезва след първото десетилетие на V в. Самата Г. Кабакчиева отчита, че този тип керамика е от периода 370/380 г. – първа половина на V в. Тя често е определяна като керамика на варварските народи – примерно в Унгария е наричана керамика на федератите и там нейната датировка е прецизирана в периода 370/380 г. – първа половина на V в.[31].

2. Други находки.

2.1. Бронзови огледала:

- от Лозаревското „Градище“. Открито е североизточно от крепостните стени. Неправилно е интерпретирано от Атанас Игнатиев Караиванов като *„бронзов капак с дръжка“*[32]. Първоначално Александър Станев го разглежда като номадско бронзово огледало от тип Чми – Бригецио, датирано в края на IV – средата на V в.[33]. По-късно

[28] **Вагалински, Л**. *Цит. съч*., 2007, 28–29.

[29] **Чолаков, С**. *Цит. съч*., 1994; **Чолаков, С**., *Цит. съч*., 1980; **Вагалински, Л**. *Цит. съч*., 2002, с. 74.

[30] **Балабанов, Т**. *Цит. съч*., 2006, с. 71.

[31] **Атанасова, Й., Г. Кабакчиева, А. Йоцова, Г. Кузманов, К. Димитров**. *Кастра Мартис. Квадрибургий и кастел*. – РП, кн. XXXIII. София, 2005, с. 106.

[32] **Игнатиев, Ат**. Градището при с. Комарево, Карнобадско. – *ИБАИ* 1, 1921-1922, с. 213, обр. 135.

[33] **Станев, Ал.** Източногерманско присъствие в старопланинската укрепителна система V-VI в. – В: *Готите. Goterna. Съвременни измерения на готското културно-историческо наследство в България.* Balkan Media. София, 2006, с. 91.

обаче го включва в типа Березовка/Карнунгум/Мьодлинг по Werner, което Ал. Станев датира в рамките на активния поселищен живот на крепостта край с. Лозарево V-VI в.[34];

- посребрено от с. Хан Крум, Шуменско[35].

2.2. Фибули и катарами от Ришкия и между Върбишкия и Котленския проход:

- от района на Ришкия проход: катарама от Ришкото „Градище“ с широка датировка 500-600 г., двуплочна фибула от Риш от 450-500 г., оловен модел от Ришкия проход между 480-500 г.[36];

- от района между Върбишкия и Котленския проход двуплочни фибули: 1 бр. от с. Медвен с широка датировка между 400-500 г. и 4 бр. от местността Новачка (или с. Костен), Котел, с долни и горни граници както следва кат. №№ 19, 20, 21 от 440 до 480 г. и кат. № 92 от 450 до 550 г.[37]. Авторът неправилно свързва местонаходището, било то местността Новачка или с. Костен, с Котел. В м. Новачка в землището на село Садово (на 2 км и продължава) южно пред полите на Тюрк баир в обработваеми земи има селище с площ над 40 дка[38]. До 1979 г. това е част от Карнобатска община (в миналото околия), а оттогава насам – от Сунгурларска община. Местността Новачка е дълга само в Садовско землище повече от 2,5 км и продължава в землището на с. Медвен. Подробно за м. Новачка може да се проследи в топонимичното изследване на Д. Момчилов и Наташа Чакърова-Кръстева[39]. Що се отнася до евентуален произход от с. Костен (което също до 1979 г. е част от бившата Карнобатска община – в миналото Карнобатска околия, а оттогава е съставно село в новосформираната Сунгурларска община) може да се отбележи, че при сондажни археологически проучвания през есента на 2000 г. (през месец октомври) в центъра на селото бяха засечени сериозни архитектурни структури от римски град. Открити са останки от кула, зидове с дебелина 1,5 м – всички в opus mixtum, складово помещение с няколко питоса, битова римска керамика, мозаечни орнаменти, монета на император Клавдий II Готски[40].

2.3. Костен гребен:

Открит при третия етап на спасителните разкопки през есента на 2014 г. (на 17 ноември) с ПИН 423 в подобект „Туристически приемен център – кафене” в кв. -К/1 на дълбочина 31.60 м. По периферията на дръжката има украса от кръгове с точки в средата. Дръжката е правоъгълна и заоблена в горната си част (Инвентарна книга 2014 г.).

В Абритус има открит *„Костен гребен с полукръгла дръжка и украса от врязани концентрични окръжности“*, също открит в гроб, датиран IV-VI в.[41].

Посочените многобройни паралели дават достатъчно основание раннохристиянският некропол от Акве калиде, открит през лятото на 2012 г., да бъде определен като готски.

---

[34] **Станев, Ал**. *Цит. съч*., 2012, 263-264.

[35] **Балабанов, Т**. *Цит. съч*., 2006, с. 72.

[36] **Станев, Ал**. *Цит. съч*., 2012, 316–317, кат. № 43; 327, кат. № 67; 363, кат. № 164.

[37] **Пак там,** 309; 340, кат. № 97.

[38] **Иречек, К**. *Пътувания по България*. София, 1974, 796; **Вл. и К. Шкорпил.** *Някои бележки върху, археологическите и историческите изследвания в Тракия*. Пловдив, 1885, 7; **Лисицов, Ст**. Регистрация на археологически обекти в Карнобатския край. – В: Сб. *История и култура на Карнобатския край*. Т. 1. София, 1991, 15; **Момчилов, Д.** *Пътна и селищна система между Източна Стара планина и „Еркесията“ IV-XIV в*. Книгоиздателство „Зограф“. Варна, 1999, с. 249.

[39] **Момчилов, Д., Н. Чакърова-Кръстева**. *Местните имена в Карнобатско. Материали за български топонимичен речник*. Издателство ИВИС. Велико Търново, 2013, 623–624.

[40] **Момчилов, Д**. Сондажни археологически проучвания в с. Костен, Сунгурларска община през 2000 г. – В: *АОР* през 1999-2000 г. София, 2001, с. 138.

[41] **Иванов, Т., Ив. Стоянов**, *Цит. съч*., 1985, фиг. 63 б; **Вагалински, Л**. *Цит. съч*., 2002, с. 64.

КАТАЛОГ НА ГРОБОВЕТЕ:

Гроб № 1
В горелия пласт в югозападната част на кв. С/6. Трупополагане по гръб на възрастен индивид с глава на запад. Лявата ръка е опъната и леко свита под лакътя, дланта е при таза. Дясната ръка е изпъната до тялото. Краката са изпънати и прибрани един до друг. Покрит е с големи керемиди До погребания има фрагменти от готска керамика. В западната част около и под главата като гробни дарове се откриват костени лъжички, шила, жетони (по един от двете страни на главата) и фрагменти от стъклени съдове (лакримарии, колби).
Гроб № 2
В североизточния ъгъл на кв. С/6 (почти успореден на гроб № 1). Трупополагане по гръб на възрастен индивид с глава на запад. Ръцете и краката са в изпънато положение, прибрани до тялото. Гробът е отчасти унищожен и разнесен при прокарването на античен водопровод (водопровод № 2). Открити са фрагменти от керамичен съд и костена халка.
Гроб № 3
В югозападния ъгъл на кв. С/5. Трупополагане по гръб изток-запад в анатомичен порядък на възрастен индивид. Ръцете и краката са в изпънато положение, прибрани до тялото. Част от главата липсва. Гробни дарове не са открити.
Гроб № 4
В южната част на кв. С/6. Пресича античен водопровод (водопровод № 1). Трупополагане по гръб в анатомичен порядък на възрастен индивид с глава на запад. Ръцете са изпънати до тялото. Левият лакът е леко свит, а лявата китка е положена върху таза. Дясната ръка е изпъната. Краката са в изпънато положение, събрани един до друг. Липсват части от мандибулата – част от черепа е смазана. В лявата част на гръдния кош до левия лакът има фрагмент от стъклен съд.
Гроб № 5
В централната част на кв. С/5. Трупополагане по гръб на възрастен индивид. Ръцете и краката са в изпънато положение, прибрани до тялото. Гробната яма е с по-различна ориентация спрямо останалите – повита е с 45 градуса на СИ и има ориентация югозапад-североизток. Покрита е с керемиди. Открити са 9 броя монети на императорите Константин I, Константин II, Констанс II (ПИН 121).
Гроб № 6
В север-североизточния край на кв. С/5. Трупополагане по гръб в анатомичен порядък на възрастен индивид с глава на запад. Ръцете са в изпънато положение, плътно до тялото, краката са изпънати, събрани един до друг. Мъртвият е положен върху подложка от керемиди, а гробната яма е покрита с керемиди.
Гроб № 7
На границата между кв. с №№ С/5-С/4. Трупополагане по гръб на възрастен индивид с глава на запад в изпънато положение. Лявата ръка е изпъната покрай тялото, леко свита в лакътя, а дясната е плътно до тялото, като дясната китка е положена върху таза. Краката са изпънати, събрани един до друг. Гробната яма с ориентация изток-запад е оформена чрез каменен бордюр. Под главата и гръдния кош са открити разпръснати стъклени мъниста от гердани.
Гроб № 8
В кв. С/5. Трупополагане по гръб в анатомичен порядък на възрастен индивид с глава на запад. Гробната яма прекъсва по-ранен античен водопровод.
Гроб № 9
В североизточния край на кв. С/5. Трупополагане по гръб на възрастен индивид в анатомичен порядък с глава на запад. Гробът е на 0,80 м над нивото на източната част на гроб № 6 и до гроб № 7. Около и под гроба са открити множество погребални дарове:
- 3 бр. бронзови монети от IV в. (от тях 2 монети на Константин I);
- бронзов пръстен-ключ;
- 2 бр. стъклени мъниста;
- множество фрагменти от стъклени съдове.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Схема с разположение на гробовете, проучени през 2012 год.
Обр. 2. Стратиграфски сондаж в кв. Е/4-Е/5, изпълнен през 2014 год.
Обр. 3. Гроб № 1 и Гроб № 2 от 2012 год. Вляво е Гроб № 2.

EARLY CHRISTIAN GOTHIC NECROPOLIS FROM AQUAE CALIDAE

Dimcho Momchilov
Miroslav Klasnakov

A b s t r a c t

Early Christian necropolis of nine graves from the late antique fortress Aquae Calidae is presented. The survey was conducted in the summer of 2012. Abundant archaeological material from coins and ceramics refers generally to the necropolis in IV century, but the detailed analysis of the finds puts it in the third quarter of the 4th century and not later than 375.

The parallels that define the necropolis as Gothic are:

1. A few pieces polished ceramics (with a polished lattice ornament). Analogical ceramics are found at Vratitsa, Debelt, Kabile, Lozarevo, Tsoida and at further distant centers.

2. Deformation of the skull like atKabile, Khan Krum and Varna.

3. Coveringof part of the graves withtilesoftype‘imbritsi’. This is tracedinNove and Augusta Trayana

4. A bunch of beads, like at Abritus, Khan Krum.

Last but not least, a bone ridge found not far from the necropolis, which has an analogue in Abritus.

Another argument is the numerous written testimonies for the location of Goths in this area.

Gothic necropolis of Aquae Calidae highlights parts of the events during the 4th century, related to the stay of the Goths in northeastern Thrace.

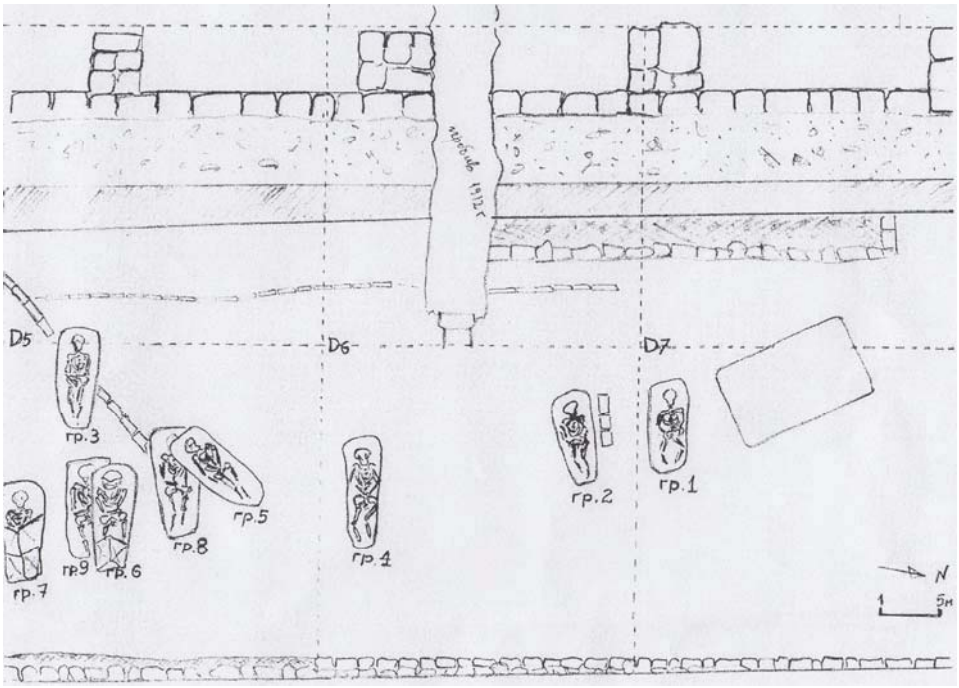

1

2

3

БЪЛГАРСКО СРЕДНОВЕКОВИЕ

ЗА АВТОРСТВОТО НА „ИМЕННИКА НА БЪЛГАРСКИТЕ ХАНОВЕ” СПОРЕД МОСКОВСКИЯ ПРЕПИС

Зарко Ждраков
Анета Тихова

Открит през 1861 г. от А. Попов, „Именникът на българските ханове/князе” (по-нататък „Именник”) до днес все още крие загадки. Както е известно, той е запазен в три късни руски преписа – Уваров, Московски и Погодинов, и е вмъкнат в „Елински и римски летописец“ – между Четвърта книга „Царства” и „Хрониката” на Георги Амартол. Мненията относно създаването му се разделят на две групи. Според първата теза, първоначално е създаден през VII – VIII в. на гръцки език като каменен надпис, който през IX – X в. е преведен и пренесен върху пергамент. Втората теза е, че загубеният старобългарски оригинал, от който са направени късните руски преписи, е от времето на Златния век на цар Симеон[1]. Като обобщава, че и двете тези „се основават на логически предположения без доказателства“ и имат „силни и слаби страни“, М. Москов се въздържа да изкаже собствено мнение[2]. Въпреки обширната литература, създадена по темата, все още текстът е предизвикателство за изследователите[3].

Тук се представят някои наблюдения върху „Именника” и върху част от „Хрониката” на Г. Амартол, направени въз основа на Московския препис, които са свързани с въпроса за авторството на текста, като се прилага съчетание от акростишния метод и четене в бустрофедон.

Посланията на дедите

Като изследва първобългарските каменни надписи, В. Бешевлиев установява, че те представляват уникално явление, характерно за културата на прабългарите, без аналог във византийската традиция, което „българите са донесли със себе си от старата кавказка родина“[4]. В Омуртаговия надпис се казва: „Човек, и добре да живее, умира, и друг се ражда. И нека роденият по-късно… да си спомни за този, който го е направил“[5]. В тези каменни надписи авторът изпраща своето послание през вековете към бъдните поколения открито. По-късно, с приемането на християнството, се налагат нови разбирания: пречупено през мирогледа на религиозното смирение, това послание става шифрирано, втъкано е в текста като невидима шевица – знак от предшествениците към следовниците. Такова послание е авторското посвещение, което се открива в „Именника”.

Акростихът като феномен

Въз основа на наблюденията върху химнографски творби през последните десетилетия се установява, че книжовниците от епохата на Първото българско царство оставят свои криптирани в текстовете автографи – напр. Еразъм, Методий, Леон, Яков, Боян, Ева, Томирис[6]. При изучаването на химнографското наследство на

---

[1] Подробен преглед на становищата Вж. **Москов, М**. *Именник на българските ханове*. София: П. Берон, 1988, с. 16; 38–50.

[2] **Пак там,** 47–50.

[3] Преглед на литературата Вж. **Москов, М**. *Именник на българските ханове*. София: П. Берон, 1988, 50–51.

[4] **Бешевлиев, В**. *Първобългарите. История, бит и култура*. Пловдив, 2008. с. 426.

[5] Строителен надпис № 55, Вж. **Бешевлиев, В**. *Първобългарски надписи*. София: БАН, 1979.

[6] **Панайотов, В**. Каноните за св. Димитър Солунски и техните автори. – *В: Преславска книжовна школа*. Т. 10. Шумен, 2008, 97–105; **Панайотов, В**. Терминологични проблеми на славянската химнография. – В: *Любословие.* Т. 8. Шумен, 2008, 79–141*;* **Панайотов, В**. Еразъм – неизвестен славянски химнограф. – В: *Акы бъчела любодялная. Юбилеен сборник в чест на доц. д-р Цветанка Янакиева, ст. н. с.*

старобългарските творци, В. Панайотов открива, че много от авторите са оставили имената си в текста под формата на акростих. Оказва се, че това е феномен, характерен не само за оригиналното творчество на славянските химнографи, но и за техните преводни творби. Въз основа на дългогодишни наблюдения ученият достига до извода, че те „не са неизвестни и невидими творци, а активни и интелигентни книжовници“, като разгадаването на подписите им е „игра, в която двамата играчи са разделени от векове“[7]. Чрез използването на криптография се цели акрофразата да остане незабелязана за неподготвените книжовници, които са „извън езотеричния кръг на посветените“[8].

Начините, по които е вградено името на автора, са различни. Например, Методий, архиепископ Моравски, който е лесно разпознаваем, е отбелязан само с една буква **М** към титлата **єпп҃ь**, или с три идентифициращи букви **МТД** (= Методий)[9]. Панайотов установява, че „сами по себе си инициалите представляват съкратен инициален подпис“[10]. Монограмът **М** се приема от учения като достатъчен аргумент, тъй като „се спазва правилото за минимален брой букви, които да го идентифицират недвусмислено като автор“. Наред с това, В. Панайотов смята, че авторска стратегия на книжовниците е разнообразието, а не еднообразието[11], и изказва хипотезата, че канонът, посветен на Свети Димитър Солунски, вероятно е свързан с личността на Константин Кирил Философ, чийто подпис може да се открие в съкращението **КР** (= Кирил).

Сред многобройните подписи на книжовници се открояват тези на Тудор черноризец Дохсов. Той се подписва, както явно в приписката към старобългарския превод в „Четири слова против арианите” на Атанасий Александрийски, така и с акростих в редица творби, където е отбелязано само името Дохс. Оказва се, че в същия канон за Св. Димитър се чете името на **Доксъ прѣсвитєр**, като начинът на подписване е традиционен за ранната славянска химнография. Според В. Панайотов, както в службите за Свети Димитър Солунски и за Свети Методий, така и в два канона от Октоиха, присъстват стихирни цикли, които посочват името Докс като автор. Въз основа на акрофразата с имената на Дамян Докс, ученият стига до заключението, че „неизвестният

д-р Павел Георгиев и доц. Валентин Кулев. Шумен, 2010, 81–92; **Панайотов, В**. Отново за литургическата дейност на св. Кирил и св. Методий. – В*: Преславска книжовна школа*. Т. 11. Шумен, 2010, 24–54; **Панайотов, В**. Отново за литургическата дейност на св. Кирил и св. Методий. – В: *Преславска книжовна школа*. Т. 11. Шумен, 2010, 24–54; **Панайотов, В**. *Hymnographia incognita*. 2012 – http://www.scribd.com/doc/88681616/ Himnographija-INC; **Панайотов, В**. Леон Тайнописец. – В: *Преславска книжовна школа*. Т. 14. Шумен, 2014, 390–425; **Панайотов, В**. Криптирани акростихове от българската химнографка Ева. – В: *In Honorem. 2. Филология и текстология. Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. Уйлям Федер*. Шумен, 2014, 382–397; **Панайотов, В**. Третата новооткрита средновековна българска поетеса – Томирис. – В: *Преславска книжовна школа*. Т. 15. Шумен, 2015, 271–282.

7 Вж. **Панайотов, В**. Леон Тайнописец. – В: *Преславска книжовна школа*. Т. 14. Шумен, 2014, с. 424.

8 **Панайотов, В**. Третата новооткрита средновековна българска поетеса – Томирис. – В: *Преславска книжовна школа*. Т. 15. Шумен, 2015, с. 273.

9 **Панайотов, В**. Цикъл стихири в Цветния триод с възможен подпис на Методий. – В: *Преславска книжовна школа*. Т. 9. Шумен, 2006, с. 201–210.

10 **Панайотов, В**. *Каноните за св. Димитър Солунски и техните автори*. *– В: Преславска книжовна школа*. Т. 10. Шумен, 2008, с. 101.

11 **Панайотов, В**. Отново за литургическата дейност на св. Кирил и св. Методий. – В: *Преславска книжовна школа*. Т. 11. Шумен, 2010, с**.** 48, бележки 38 и 44.

автор на службата всъщност е монахът Докс, написал и още няколко канона… около 900-та година Докс все още е бил в творческа възраст, подобно на Наум и Климент[12]“.

Наблюденията на „Именника” ни дават основание да твърдим, че прилагането на *акростишното разчитане се оказва плодотворно и в друг тип текстове. Тук то е в комбинация с метода, който е известен като бустрофедон*. Четенето на текстове чрез бустрофедон позволи в последните години дешифрирането по два начина на един от пръстените (идентификационния накит) на хан Кубрат, както и подписа на зографа Козма певец от 1242 г. върху разтворената книга на Христос Пантократор в една икона от Националния исторически музей в София[13]. Такова четене не е прецедент, тъй като именно чрез бустрофедон Б. Мирчева разкодира името на епископ Константин Преславски – **Константин поп**[14].

Черноризец Докс

Черноризец Докс е син на българския хан Персиян и един от братята на княз Борис I. Съществуват две предположения, свързани с личността на Докс. Според И. Срезневски, архиепископ Антоний и др., черноризец Докс е самият княз Борис-Михаил, а П. Шафарик, Й. Господинов, К. Иречек го отъждествяват със сина му Тудор Доксов. П. Ковачева отбелязва, че и двете мнения са отречени отдавна[15].

За тази знатна фигура от времето на Покръстването до днес са достигнали няколко свидетелства в историческите извори. С латински произход са приписката в Чивидалското евангелие и писмото от папа Йоан VIII до Докс, а славянски извор е прологът на Йоан Екзарх в превода на „Небеса”. В приписка от IX – X в. в Чивидалското евангелие черноризец Докс е споменат с името Dox, а за големия му авторитет свидетелства фактът, че папа Йоан VIII му изпраща писмо, в което се обръща към него с думите „най-добър от мъжете”. Смята се, че е станал монах в края на живота си и е бил наставник на младите книжовници. Вероятно се е оттеглил в манастира „Свети Пантелеймон” (Патлейна), построен от княз Борис. Под въздействието на Докс Йоан Екзарх превежда съчинението на Йоан Дамаскин „Небеса”, като в пролога споделя с читателите историята на този превод. Като разказва за желанието си да осъществи това дело, Йоан Екзарх допълва, че се отказал от замисъла си поради „плътска немощ и грубост на ума“ (според собствените му думи). Тогава при него отива честният човек **Доуксъ чрьноризъць** и го убеждава да изпълни намерението си с думите, че духовниците нямат друго дело, освен учението, и „щом си приел службата си, това трябва да правиш”[16].

Тудор черноризец Доксов

Тудор Доксов е известен от приписката, оставена в превода на съчинението на Атанасий Александрийски „Четири слова против арианите”. В тази приписка се

---

12 **Панайотов, В**. Каноните за св. Димитър Солунски и техните автори. – В: *Преславска книжовна школа*. Т. 10. Шумен, 2008, 103–104.

13 **Ждраков, З**. Икона на Христос Пантократор от 1242 г., подписана от зографа-певец Козма. – В: *Изкуство*, 33–34 (1996),26–30**; Ждраков, З**. За трите златни пръстена с монограм на кан Кубрат. – В: *Старобългаристика*, XXIX (2005) 4, 84 – 94. За бустрофедонното писане през Първата българска държава – Вж: **Ждраков, З**. Бустрофедонното писане при прабългарите. – В: *Преславска книжовна школа*. Т. 15. Шумен, 2015, 415–426.

14 **Мирчева, Б**. К. Преславски – автор на оригинален славянски канон за Д. Солунски. – В: *Преславска книжовна школа*. Т. 9. Шумен, 2006, 201–210.

15 **Ковачева, П**. Докс Черноризец. – В*: Кирило-Методиевска енциклопедия*. Т. I. София, 1985, с. 607.

16 Целите текстове са цитирани от **Ковачева, П**. Докс Черноризец. – В*: Кирило-Методиевска енциклопедия*. Т. I. София, 1985, с. 607.

съобщава, че трудът е преведен от гръцки на славянски език от епископ Константин Преславски (ученик на архиепископ Методий) и е преписан от Тудор, черноризец Доксов, по заповед на княз Симеон, на устието на река Тича, където е построена нова златна църква. Посочените години са 6414 и 6415 от Сътворението на света, които съответстват на 906 и 907 от Рождество Христово. Изрично е указано, че в същата тази година (907), на втория ден през месец май, в събота вечер е станало успението на „великия, честен и благоверен господар", на българския княз Борис-Михаил.

Текстът на приписката гласи[17]:

† Сиѧ книгы благочьстныѧ наричемыѧ Ѳѳанасъ, повелѣниемъ кнѧзѧ нашего блъгарьска именє҃мъ Сумеона прѣложи ѧ єп҃кпъ Константи҃нъ въ словѣньскы ѧзыкъ отъ грьчьска въ лѣто ѿ начала мирѹ ѕ҃·ѵ҃·д҃·ї҃· инд҃к ·ї҃· оученикъ сы Меѳодевъ архиєп҃кпа Моравы· напса же ѧ Тѫдоръ чьрноризєць Дохьсовъ тѣмьждє кьнѧземь повелѣнъ на ѹстии Тычѧ въ лѣто ѕ҃·ѵ҃·єї҃· инд ·а҃ї҃· идеже сватаѧ и ч҃тнаѧ златаѧ црькы новаѧ сътворена єсть тѣмьждє кн҃земъ·⁘ в сє же ѹбо лѣто ѹсьпє раⷦ божиї сего кн҃зѧ о҃ць вь блазѣ вѣрѣ живы и в добрѣ исповѣданїи Г҃а нашє҃ Ї҃у Х҃а великыи и ч҃тныи и б҃лговѣрнъи г҃ь наш҃ кнѧз҃ блъгарскы именє҃мъ Бори҃ крч҃тыаное же имѧ ему Михаи҃ мц҃ѧ маїѧ въ в҃ дн҃ь сѹботны вєрь сь же Бори҃ болгаръ крти҃ є҃ въ лѣ҃т єтхь бєхти· во имѧ О҃ца и С҃на и С҃тго Дха· Аминъ:–

В. Златарски приема, че Тудор Доксов е „син на Докса или Дукса, брата на княз Борис-Михаил"[18]. Мнението му се подкрепя безрезервно от редица учени (Б. Филов, А. Вайан, К. Миятев и др.). Становището на Ив. Гошев се различава от общоприетото – той смята, че братът на княз Борис е имал свой дворцов монах, който е живеел в килия край новата църква в близост до владетеля[19]. К. Попконстантинов и В. Константинова развиват това предположение с аргумента, че притежателното прилагателно **Доксов** „определя положението на черноризец Тудор към висшия сановник Докс – той е бил негов домашен монах, необходим не само като духовно лице, но и като преписвач на богослужебни книги". Те допълват, че такива домашни монаси е имало във византийския императорски дворец, и изразът **Тоудоръ чрьноризьць Доксовъ** следва да се разбира като „Тудор е черноризец на (при) Докс"[20].

П. Георгиев подкрепя тезата на В. Златарски и убедително доказва, че Тудор Доксов е приближен до княз Симеон, който не крие своя знатен произход, а открито го заявява чрез патронима „Доксов". Авторът допълва, че видното положение на монаха личи и от факта, че той е поставил „своето име наред с имената на най-забележителните хора на своето време: славянския първоучител Методий и неговия ученик епископ Константин, както и българските владетели Борис и Симеон"[21].

---

17 Текстът на приписката е според ръкопис от 1489 г., № 968 от сбирката на М. П. Погодин, който се пази в Държавната библиотека „М. Е. Салтиков-Щедрин" в Петербург. За другите преписи и различията между тях, Вж. **Попконстантинов, К., В. Константинова**. Към въпроса за черноризец Тудор и неговата приписка. – В: *Старобългарска литература*. Кн. 15. 1985, 108–112, както и цитираната там литература.

18 **Златарски, В**. Кой е бил Тудор черноризец Доксов. – В: *Български преглед*. Кн. 4. 1897, с. 43.

19 **Гошев, Ив.** *Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX и X в*. София, 1961, с. 30.

20 **Попконстантинов, К., В. Константинова**. Към въпроса за черноризец Тудор и неговата приписка. – В: *Старобългарска литература*. Кн. 15. 1985, 114–115.

21 **Георгиев, П**. Кой е Тудор черноризец Доксов? (Към въпроса за българската патронимия през Средновековието). – В: *Старобългарска литература*. Кн. 20. 1987, с. 93.

Към посочените по-горе факти бихме допълнили, че за близостта на Тудор Доксов със семейството на владетеля говори и оставеното свидетелство за кончината на княз Борис. Освен датата и месеца – 2 май, се посочва още, че това е станало в събота вечер. Поради описаните детайли може да се допусне, че авторът е бил свидетел на събитието. Както денят от седмицата, така и точният времеви отрязък от денонощния цикъл са упоменати категорично. В подкрепа на тезата за близостта на автора до владетелското семейство е и начинът, по който е отбелязана годината на станалите събития. Наред с годината от Сътворението на света според византийското летоброене, Тудор Доксов добавя, че княз Борис преминава в нетленното битие в годината на кучето през петия месец *етх бехти* според прабългарския календар.

Името на Тудор черноризец Дохсов

Собственото име **Ѳєодор** се свързва с гр. Θεός – ‘*Бог’* и δώρον – ‘*дар’*, и означава ‘*дар от Бог’, ‘Божи дар’*. Нарицателното **чрьноризъць** е сложно съществително, образувано от два корена прилагателното **чрьнъ** (‘*черен’*) и съществителното **риза** (‘*дреха’*), с помощта на наставка **–ьць**, и означава буквално ‘*който носи черна дреха’*, т.е. *монах*.

Известно е, че суфиксът **–ов–ъ,** който произхожда от старите u-основи и означава принадлежност, се прибавя към „съществителни нарицателни и собствени от м.р., в редки случаи от ж.р. и към основи на прилагателни и местоимения”. Примерите, които се посочват с мотивираща дума съществително нарицателно от м.р, са: **львовъ** от **львъ**; **Адамовъ** от **Адамъ**, **Давидовъ** от **Давидъ** и др. Наставката служи за образуване на притежателни прилагателни, които „заместват род. пад. от имена на лица и живи същества”[22]. Формата **Дохсовъ** е образувана по модела, мотивираща е собственото име **Дохсъ**, като към него е добавен суфиксът **–овъ**. За произхода на мотивиращата лексема също са изказани различни мнения. Според В. Златарски, формата идва от прабългарското **дохс** със значение ‘*глиган, свиня’*. Като цитира често срещаното във Византия име Доксопатър, П. Георгиев допълва, че името Докс има „несъмнен християнски характер” и е било прието от брата на княз Борис вероятно след Покръстването[23].

Съпоставянето на данните от „Именника на българските ханове” и споменатите по-горе факти дават основание да приемем, че антропонимът **Дохсъ** произхожда от нарицателната форма с прабългарски произход **дохсъ** (‘*глиган*’), която се свързва с годината на свинята в 12-годишния, китайски по произход, прабългарски календар, трансформирана в собствено име с пожелателен характер – този, който го носи, да бъде силен като животното, с което се отъждествява. След Покръстването поради фонетичната близост на гутуралите **х** и **к** прабългарското **Дохс** се преосмисля в християнското **Докс**, което се свързва с гръцкото δόξα ‘*слава*’, като в същото време се запазва и споменът на родовото име.

Неизвестен криптиран подпис на Тудор черноризец Дохсов

П. Георгиев отбелязва, че „други исторически сведения за тази личност, освен собствената й приписка” липсват[24].

---

22 Вж. *Граматика на старобългарския език*. София, 1993. 219–221.

23 **Георгиев, П**. Кой е Тудор черноризец Доксов? (Към въпроса за българската патронимия през Средновековието). – В: *Старобългарска литература*. Кн. 20. 1987, 92 – 93.

24 **Пак там**, с. 93.

Оказва се, че Тудор черноризец Доксов оставя подписа си в акростих не само в химническата поезия, но и в летописни текстове (вероятно и други литературни жанрове), което свидетелства за универсалността на автографския метод. Негов акростишен подпис успяхме да идентифицираме, най-неочаквано, в „Именника на българските ханове".

Тук представяме текста на Московския препис[25] на „Именника на българските ханове", като към него добавяме и част от следващия го текст – „Хроника" на Георги Амартол, който има отношение към забелязаните от нас особености. В киновар с главни букви и подчертаване по вертикала и хоризонтала се посочват разчетените от нас криптирани текстове, останали незабелязани досега. Разчитането е наше, като използваме достъпните ни фотоси в интернет[26]. (Въпреки големия брой издания на „Именника", повече от 20, те не се отличават с прецизност спрямо оригиналите[27]).

АВ: Двитохолъ жытъ лѣтъ ·т· родъ емоу доуло· а лѣтъ диломъ твиремъ· ирникъ· житъ лѣ[т] ·р· и лѣ[т] ро[а] емоу доуло· а лѣтъ емоу диломъ твиремъ· гостоунъ намѣстникъ сы ·в· лѣ[т] ро[а] емоу ерми а лѣ[т] емоу дохсъ· твиремъ· коуртъ ·ѕ· лѣтъ дръжа ро[а] емоу доуло· а лѣ[т] емоу шегоръ вечемь· безмеръ ·г· лѣ[т] а родъ семоу дѹло· а лѣ[т] емоу шегоръ вечемь· сии ·є· кънѧзь дрьжаше кнѧжение на страноу доунаиа· л[т]ѣ ·ф· и ·єї· wстриженами главами· и потомъ приде на страноу дѹнаиа еспери[х] кнзь тож[а]є и до селѣ· **АЗЬ**

ЄС: Єсперери[х] кнзь ·ѕ· и єдно лѣто· рw[а] емоу доуло· а лѣтъ емоу верени алемъ· **ЄСМЪ**

ТЄ: Тервель ·к· и ·а· лѣ[т]· ро[а] емоу доуло а лѣ[т] текоу читемь· твиремь ·к· и ·и· лѣ[т]· рw[а] емоу доуло· а лѣ[т] емоу дван шехтемь· севаръ ро[а] емѹ дѹло· а лѣ[т] емоу· тох алтомъ кормисошь ·зї· лѣ[т]· родъ емоу вокиль· а лѣ[т] емоу шегоръ твиримь· сии же кнзь измѣни ро[а] дѹло рекше вихтѹнь винехъ ·з· лѣ[т] а ро[а] емоу оукиль· а лѣтъ емоу имѧ шегор алемь· телець ·г· лѣ[т] ро[а] емоу оуганъ· а лѣ[т] емоу соморъ· алтемь· и сии иного радъ оуморъ ·м· дни и· рw[а] емоу оукиль· а емоу диломь тоутомъ·

ТЄОДОР

По прѣж[а]є реченны[х] цр҃ь асоуриискъ· цр҃това ꙗкоже прež[а]є р҃енно бы҃ и навхо[а]носоръ ·кд· лѣ[т]· тъ· иерл҃момъ облада· и гра[а] великыи вавѵ̈лонъ създавъ ѿ плитъ съжждены[х] и ѿ камениа тесанаго кож[а]о каменыи имыи· локотъ ·г· вь ширино҃· а в долготоу локотъ ·ѕ· мѣроу же гра[а]ноую сътвори ста дни ·м· бываемыхъ поприщь ·ѕ· и полъ· высотѹ же є гра[а]скоу стѣнъ· лакотъ ·п· а в толъстотоу лакотъ ·л· а стлъпы его постави wба полъ воротъ· в высотоу лакотъ ·р· а в ширинѹ лакотъ ·з· и сътвори емоу

25 Московският препис се намира в ръкописен сборник от XVI в. Днес се пази в Държавния исторически музей в Москва под № Син. 280. Открит от А. Н. Попов и публикуван от него в „Обзор хронографов русской редакции", Москва, 1866 г.

26 https://bg.wikipedia.org/wiki/Именник_на_българските_ханове

27 Вж. **Москов, М**. *Именник на българските ханове*. София: П. Берон, 1988, 18–19.

ворота мѣдяна• възведе на высотѹ •н҃• лакотъ• и •к҃• въсхо^А• и въсходъ людемъ своимъ• сътвори• искръ же города ископа wзеро• и създа стѣноу wкрѹгъ его достославно• и мѣсто его имяше ста дни и •м҃• глоубина же его саженъ •м҃• такоже оустрои и wно дѣло славное и достославное и създа тверди каменныѧ и превысокыѧ сѣло...

ПОП ДОХСОВЪ

Разчетеният криптиран текст гласи:

АЗЬ ЄСМЪ ТЄОДОР ПОП ДОХСОВЪ.

Аз съм Теодор поп Дохсов[28].

В Московския препис на „Именника” присъстват три червени инициала (**А, Є, Т**)[29] **(Обр. 1)**. Авторското посвещение на преводача е обозначено с инициали, от които три в киновар се намират в „Именника”, а един е в следващия текст за Навуходоносор от „Хроника” на Георги Амартол, в който е вписан без маркиране краят на посвещението.

Първата червена буква е инициалът **А** в името **Авитохолъ** (Атила) в началото на „Именника”. В края на този текстов отрязък преди втория инициал последните две букви от титлата **кънязь** (*княз)* са **–зь**. От съчетанието на **а** и **зь** се образува личното местоимение **А–ЗЬ** (*аз*) .

Вторият инициал в киновар е **Є** в името на **Єсперерихъ** (*Аспарух*), създал Българската държава на юг от Дунав. Заедно с поддържащата следваща черна буква **–с** се образува буквеното съчетание **ес**. Последната дума в този текстов отрязък, с който завършва текстът за Аспарух, е прабългарското понятие **алємъ** (*първи*), в което последните две букви са **–мъ**. Така съчетанието от **ес** и **мъ** образува глаголната форма **ЄС–МЪ** (*съм*).

Третият киноварен инициал **Т** маркира името на Аспаруховия син **Тервелъ**, който със следващата поддържаща черна буква **–е** и с буквите от думата **родъ,** прочетени в бустрофедон, съставят личното гръцко име **ТЄ–ОДОР**. Така се разчита първата част на кодираното послание: **Азь Єсмъ Тєодор** (*Аз съм Теодор*).

Продължението на криптираното послание е в началото на текста за Навуходоносор на Георги Амартол. Четвъртият черен инициал е в предлога **по**, който заедно със следващата поддържаща буква **о** и в съчетание с първата буква в наречието **прѣжде** (*преди*) маркира църковния статут на книжовника-монах Теодор Черноризец – **ПО–П**. Свещеническият сан *поп* на черноризеца би трябвало да отговаря на йеромонах, а не на презвитер (йерей) от по-ранната фаза в църковната инвеститура на Теодор Дохсов (срв. **Доксъ прѣсвитєр** в Канона за Св. Димитър). За обичайната практика духовните лица,

---

[28] В другите два преписа – Уваров и Погодинов, също се разчита криптираният подпис на Тудор черноризец Дохсов. Наблюденията върху тези преписи ще бъдат представени в друга наша работа.

[29] На трите инициални букви обръща внимание **Стоянов, С**. Към четенето и тълкуването на някои места от Именника на българските ханове. – В: *Език и литература*. № 4, 1971, с. **23**, както и други автори, но до сега този факт не е бил обяснен задоволително.

които са монаси (черноризци), да се самоназовават с титлата **ПѺПЪ** свидетелства и подписът на епископ Константин Преславски, (**Константин поп**, вж. бел. 14).

Краят на авторското посвещение се съдържа в съществителното нарицателно име **въсход,** което се намира няколко реда по-надолу в текста. В думата **въсход** посредством четене в бустрофедон се открива притежателното прилагателно **ДОХѺѾЪ**. Прави впечатление, че преводачът е записал думата два пъти: „**въсход** и **въсходъ**“ вместо „**въ входъ** и **исходъ**“, както е в текста на Георги Амартол в илюстрирания Тверски препис на „Хрониката”. Прабългарската година на свинята/глигана **дохсъ**, която носи в името си братът на княз Борис (срв. барс за годината на тигъра), се явява асоциирано в текста с гръцкото δόξα ‘слава’ и с наставката –**овъ** става прилагателно, т.е. Черноризец Славен (Прославен, Възхвален).

Спрямо прецизната форма на изписване в съответствие с граматиката на старобългарския език **АЗЪ ІЄѺМЬ ТЄѺДОРЪ ПѺПЪ ДОХѺѾЪ,** се откриват някои правописни различия. Тези особености са свързани с изписването на личното местоимение и на глаголната форма за 1 л. ед.ч. в сегашно време.

Вместо правилния голям ер в краесловие при личното местоимение **азъ** в Московския препис се открива малък ер (от **къмазь**), но подобно смесване на еровете може да се открие още в старобългарските паметници. Наред с това, прави впечатление, че тази непоследователна употреба се среща и на други места в текста. Като пример ще посочим начина на изписване на формата **твирємъ**, която е фиксирана на 6 ред след **Авитохолъ** с голям ер, а 9 реда след първата форма се открива изписване **твирємь** с малък краесловен ер.

По отношение на формата за 1 л. ед.ч. на спомагателния глагол **бъıти – ѥсмь**, бихме могли да изтъкнем същия аргумент, като вместо правилния малък ер е изписан неправилен голям. Вижда се, че в начална позиция йотацията е пренебрегната. За сравнение може да припомним изписването на формата върху епиграфски паметник от X век, намерен в Преслав, известен като *Надпис на Тудора*: **ѥсм**, където йот е засвидетелстван.

Изписването на антропонима **Тєодор** и на нарицателното съществително **поп** без краесловни големи ерове също има своето обяснение. Както е известно, още през старобългарския период от развоя на езика се откриват подобни примери, включително и такива, в които е налице краесловно обеззвучаване (сравни *Надписа на Лазар* от X в., открит при Голямата базилика при Плиска, където **рабъ** е изписано като **рап**).

Съществителното **попъ**, което превежда гр. papᾶς, èreύς, presbíteroς, има 76 употреби в Синайски евхологий[30], а собственото име **Тєодоръ** се среща с 21 примера в Асеманиевото евангелие, Савина книга, Енински апостол и Супрасълски сборник[31]; обичайно е изписвано с тита поради гръцкия му произход, но в *Надписа на Тудора* го откриваме с **т**.

Фиксираната форма **въсходъ** в класическите старобългарски паметници се открива с 4 употреби в Супрасълския сборник, като присъстват три значения: 1) *път, водещ към*

---

30 *Старославянский словарь (по рукописям X – XI веков)*. Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка и Э. Благовой. Москва, 1999, с. 480.

31 **Пак там,** с. 809.

върха; 2) горен етаж и 3) *изток*[32]. В нашия случай се има предвид значение, с което лексемата не е засвидетелствана, а именно *възход, подем*. Следователно, **въсχодъ** е синоним на отглаголното съществително **въсχожденик,** което се среща в Синайския евхологий, Зографско и Мариинско евангелие, както и в Супрасълския сборник и означава именно *издигане*, *възход*[33]. Образувана от предлога **възъ** и **ходъ**, думата се характеризира с обеззвучаване на консонанта **з** под влияние на следходния беззвучен **х**. Това е характерно за старобългарския език, сравни примери като **въспѣти, въстокъ, въсхвалити** и т.н.[34]

Антропонимът **Доксъ** липсва в СтСС, но присъства в приписката на Тудор, черноризец Дохсов, достигнала до нас в късни руски преписи. Формата **чрьноризьць** е отбелязана с 9 употреби в Супрасълския сборник[35]. За отбелязване е, че авторовото посвещение **Азь єсмъ Теодор** е маркирано с червено, докато **Дохсовъ** е скрито чрез бустрофедон без червена буква. Приложението **поп** (а също и **черноризец**), което се намира в инверсия спрямо **Теодор**, пояснява собственото име (срв. гръцкото Θεόδωρος рарᾶς /μοναχός). По същия начин би трябвало да се отнесе към християнското име **Теодор** и собственото име **Дохсов** като съответствие на гръцкото Θεόδωρος τοῦ Δόξου.

Отбелязаните правописни особености са породени от необходимостта книжовникът да вплете своето кодирано послание, като използва старобългарския текст.

Преводачът и съставител Теодор поп Дохсов се идентифицира в акрофразата чрез думите **княз, първи, род** и **възход**, вероятно за да изтъкне своето благородническо потекло, което му дава изключително преимущество в превеждането на прабългарския родов „Именник” на новия Кирило-Методиев свещен език. Изборът на специалните места за подписване в духа на автографската традиция хвърля светлина върху високия ранг на книжовника, възхвалил цар Симеон в „Четири слова против арианите”. Най-вероятно Теодор Дохсов е превел и „Хрониката” на Георги Амартол, от която е взел текста за Навуходоносор, за да компилира „Елинския и римски летописец”, вероятно по поръка на цар Петър около средата на X век – „Хрониката” завършва със смъртта на император Роман Лакапин през 948 г. Изборът на този текст не е случаен, като се има предвид, че прочутият Навуходоносор е завладял Йерусалим и е построил Новия Вавилон. Като него цар Симеон се опитва да превземе Новия Йерусалим – Константинопол, и строи Преславната столица на Българското царство с керамопластична украса, срещана в Константинополския манастир на Константин Липс (покръстен либиец). По този начин е засвидетелствана традицията на дедите на цар Петър, разпространили „сарацинските книги“ в държавата.

Авеста

„Именникът” съдържа информация не само за преводача, съставител на „Елински и римски летописец” (I редакция), но и за автора на родовата летопис. Всъщност той е изобретил киноварния автограф, а преводачът Теодор Дохсов също го използва, за да обозначи себе си.

---

32 **Пак там,** с. 157.

33 **Пак там,** с. 157.

34 Звучността на консонанта в старобългарски език се запазва в случаите, когато следва вокал, звучен или сонорен консонант, напр. възискати; възгласити, въздати; възлюбити, възмьзди3 и т.н.

35 *Старославянский словарь (по рукописям X – XI веков)*. Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка и Э. Благовой. Москва, 1999, с. 783.

Оказва се, че трите киноварни букви са натоварени с двойна семантика. Авторът на „Именника" е кодирал своето име в тези инициали, с които започват имената на тримата най-важни за ранната българска история владетели, с които родът Дуло триумфира. Това са Прадядовият син **Аѵитохолъ**/**Абет-охолъ** (Атила), създателят на България на юг от Дунав **Єспереріхъ**/**Єсперіхъ** (Аспарух) и коронясаният в Константинопол за кесар **Тервелъ**/**Тервенъ**. Името на автора се разчита в съчетанието от трите инициала със следващите ги поддържащи букви. В името **Аѵитохолъ** първите две букви са **АВ-**, в името на **Єспереріхъ** първите две букви са **ЄС-**, а в името на **Тервел** първите две букви са **ТЄ-**. При четене по вертикала чрез акростих посвещението гласи: **АВ-ЄС-ТЄ** (= *На Авеста*).

Името **Авеста** (перс. **Абеста**) носи свещената книга на зороастризма, позната на тюрките още в Алтай. За това учение при прабългарите свидетелстват храмовете (капища) на огъня и водата. Прозвището **Авеста** напомня за юдейско-християнското библеист и очевидно е име-прякор, както епонима Авитохол. Окончанието **-е** в името предава падежа за притежание, засвидетелстван при *сапе* в златопечатника на хан Омуртаг, *Хубрате* в третия златен пръстен печат на хан Кубрат. Бешевлиев отбелязва за формата CANE следното: „тюркска притежателна форма със суфикс –е вм. i по подражание на надписите с родителен падеж на византийски оловни печати. Тази форма присъства и на Медальона на кан сюбихи Омортаг"[36].

Най-вероятно Авеста е писал „Именника" на гръцки език, употребяван в Персия до нейното ислямизиране. Звуковете **б** и **в** се предават с гръцката буква вита, поради което „точното произношение на първобългарските думи, изписани с вита, не може да се установи въз основа само на първобългарските надписи"[37].

Сакралната архаичност при буквите бета и ета, които не са придобили средновизантийско звучене, е запазена от преводача Теодор Дохсов, сравни *Авитохол – Абетохол*, *Ирник – Ерник*, *вихтун – бехтун*. Подобно звучене има и титлата *виги – беги* в златопечатника на Омуртаг, което свидетелства, че през IX век тази писмена традиция все още е жива. „Именникът" отразява това време и вероятно неслучайно завършва с хан Умор (тюрк. ömür '*живот*'), управлявал през VIII век символичните 40 дни, което напомня за сакралните цареубийства. Неговото име се свързва през IX век с това на Омуртаг (Омур-таг '*жив камък/планина*'; и със значение '*закачване за живота*', срв. тюрк. ömür dağ).

***

Въз основа на направените наблюдения се очертават следните **изводи**:

- Наред с приписката в превода на „Четири слова против арианите", името на **Тудор Доксов** се открива и в криптиран текст в „Именника на българските ханове" и „Хроника" на Г. Амартол, което опровергава разбирането, че единственото запазено свидетелство за тази личност е споменатата приписка.
- Наличието на името на средновековния книжовник в споменатите текстове позволява да се допусне, че **вероятно Тудор Дохсов е превел** „Именника на българските ханове" около средата на X век.

---

36 **Бешевлиев, В**. *Първобългарски надписи*. София: БАН, 1979. с. 234.

37 **Пак там,** с. 47.

- Откриването на криптираното име **Авеста** в „Именника” е в подкрепа на тезата, че текстът има ранен гръцки вариант. За първи път се дава обяснение на трите киноварни инициала в Московския препис.

Посочените факти хвърлят нова светлина както върху личността на Тудор, черноризец Доксов, така и върху неговата книжовна дейност.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ:

Обр. 1 Московски препис от XVI в., № Син. 280

ABOUT THE AUTHORSHIP OF „THE NOMINALIA OF THE BULGARIAN KHANS”, BASED ON THE MOSKOVSKI COPIE

Zarko Zhdrakov
Aneta Tihova

The article presents observations on the „Nominalia of the Bulgarian Khans”, based on the Moskovski copie, and also the beginning of the „Chronicle” by Georgi Amartol which contains part of the Fourth Book „Kingdoms”. The combination of the acrostic method and the boustrophedon, allows the identification of the name of the scribe translator Tudor monk Doxov in both texts. The hidden message (as read in the Moscow copy) is: **ѦЗЬ ЄСМЪ ТЄѲДОР ПѲП ДОХСѲВЪ** – *I am Theodor prist Dohsov*.

The perusal of the three initial letters in the ‘Nominalia’, vertically, contains information also about the author of the generic chronicle – Avesta, who had encoded his name within the first syllables of the names of the three most important for the early Bulgarian history rulers of the Dulo kin**.**

These are: **Ѧвитохолъ** (Avitohol/Atila), **Єспєрєриχъ** (Espererich/Asparuh) and **Тєрвелъ** (Tervel). The initiation reads: **ѦВЄСТЄ** (from Turk. ‘*To Avesta’*).

Based on the observations are the following **conclusions**: 1) The name of **Tudor Doxov** is revealed in an encrypted message in the „Nominalia of the Bulgarian Khans” and in the „Chronicle” by G. Amartol, which disproves the statement that the only preserved certificate about this personality is the author’s addition to the translation of the „Four Words Against the Arians”. 2) The presence of the name of the medieval scribe in the encoded message acknowledges that most **probably Theodor Dochsov had translated** both texts. 3) The perusal of the name **Avesta** in the „Nominalia” supports the thesis that the text had an early Greek version. It is for the first time, that there is an explanation about the three vermilion initials in the Moscow copy.

These facts cast a new light on both the personality of Tudor, monk Doxov, and his literary activity.

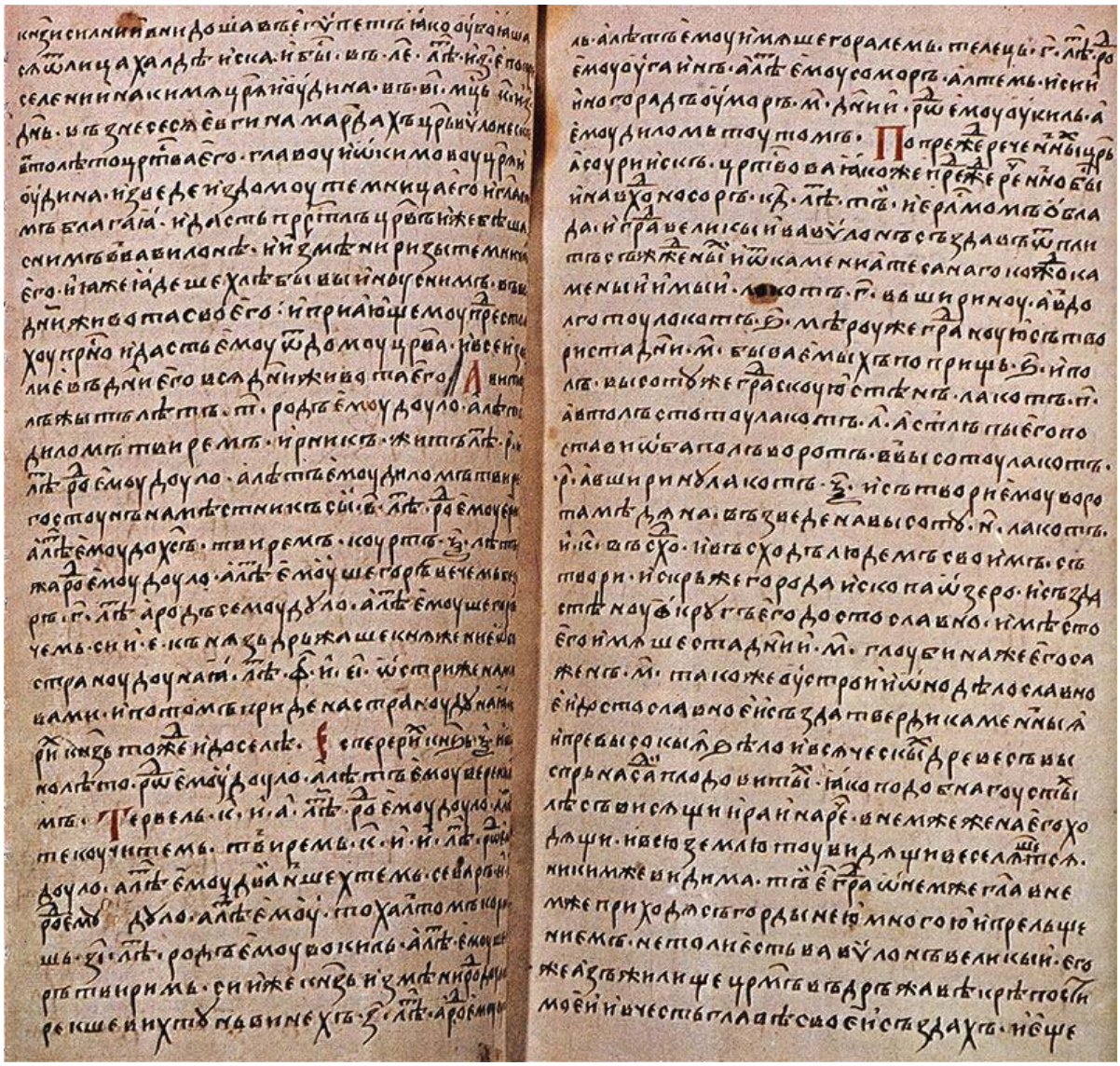

1

PRINCEPS AVARUM И CANI ZAUCI ОМУРТАГ В ААХЕН ПРЕЗ ЕСЕНТА НА 811 ГОДИНА. КЪМ БЪЛГАРО-ФРАНКСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ ПРЕЗ ПЪРВИТЕ ДЕСЕТИЛЕТИЯ НА IX ВЕК

Павел Георгиев

Въпросът за взаимоотношенията на българската държава с остатъците от разгромения от франките в периода 791-805 г. Аварски хаганат и новия неин съсед – Франкската държава е разглеждан многократно[1]. Навремето В. Гюзелев прие, че съобщението за това на византийския лексикограф от края на X в. „Суда“ (Свидас) е несигурно и установяването на обща граница между българската и франкската държава се е състояло едва след смъртта на Крум (след 796-814)[2]. Това дава и досега основания на унгарски и други изследователи да отхвърлят или поставят под съмнение българското проникване в земите между Тиса и Среден Дунав по времето на Крум, а и през целия IX век[3]. За доверие към сведенията на „Суда“ призова Пл. Павлов, допускайки, че „българите са взели под своя опека част от аварите“ още след голямата победа на младия крал Пипин над тях през 796 г., т. е. още в края на управлението на Кардам[4]. Малко по-късно български медиевисти се върнаха към тезата на В. Златарски[5] за присъединяване на земите на изток от Тиса и Трансилвания към България около 803 г. Гюзелев например предложи становище, съгласно което тя съумяла да установи контрол в „източните области на Хаганата“ и така допринесла за изселване на част от етническите авари в близост до франкските предели, докато друга част от тях останала под нейн контрол, но едва в периода 811-814 г.[6] Късната дата на свидетелствата правят „трудно“ определянето на териториите, които са били включени в нейните предели, особено в периода 803-805 г. и авторът само допуска това са били земите на Банат и Трансилвания[7].

---

[1] Вж. излезлите по въпроса през последните години и цит. в тях литература: **Sophulis, P.** Byzantium and Bulgaria, 775-831. Leiden, Boston, 2012, 180 sqq.; **Божилов, Ив.** История на средновековна България. Т. I. София, 2017, 280–283 и 313–320, лит по въпроса в бел. 40; **Schwarz, A.** Pannonien im 9. Jahrundert und die Anfänge der direkten Beziehungen zwischen dem ostfrankischen Reich und den Bulgaren.- In: *Grenze und Differenz im frühen Mittelalter,* hrsg. W. Pohl und H. Reimitz. Vienna, 2000, 99–104; **Gračanin, H.** Bugari, Franci I Južna Panonia u 9. stoljču. Reinterpretacija povijesni izvora.- In: *Hrvati I Bugari uzor stoljeća. Poviest, kultura, umetnos i jezik*. Zagreb, 2013, 3-21; **Filipec, Kr.** Donja Panonija od 9. do 11. stoljeća. Sarajevo, 2015; **Андонов, К.** Хан Омуртаг и император Луи I Благочестиви – арбитрите на Европа през първата половина на IX век.- В: *България в европейската култура, наука, образование, религия* 1. Шумен, 2015, 206–210; **Nikolov, A.** Franks and Bulgars in the first half of the Ninth century.- In: *Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*. Ed. by Ml. Ančić, J. Shepard and Trp. Vedreš. Routledge, N. York, 2018, 84–92.

[2] **Гюзелев, В.** Баварският географ от IX в. и неговото значение за българската история.- В: **Гюзелев, В.** *Средновековна България в светлината на нови извори*. София, 1981, с. 71. Срв. още: **Gjuzelev, V.** Bulgarisch – frankische Beziehungen in der ersten Halfte des IX. Jh.- *Byzantinobulgarica* II, 1966, p. 20.

[3] **Сьоке, Б. М.** О северной границе Первого болгарского государства в IX в.- *Проблеми на прабългарската история и култура 1*, 1989, 107–111. Вж. още **Takács, M.** The Ninth-Century Carpathian Basin on the Nort-Western Edge of The Firste Bulgarian State. An overwiew of Some Hypotheses and Remarks and their Evalution.- In: **Bállok, A, G. Csiky, T. Vida***, Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien. Festschrift für Czanád Bálint zum 70.* Geburtstag. Budapest, 2016, 501–517.

[4] **Павлов, Пл.** Политическото наследство на Аварския хаганат и българските владетели (IX-XI в.).- *Проблеми на прабългарската история и култура* 3, 1997, 58–59, бел. 20.

[5] **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове I,1. София, 1970, 322–323.

[6] **Божилов, Ив., В. Гюзелев.** История на средновековна България VII-XIV в. София, 1999, 126–127. (автор: В. Гюзелев).

[7] За нашия опит за изясняване на въпроса за българо-франкската гранична зона, вж. **Georgiev, P.** The Abodriti-Praedenecenti between the Tisza and the Danube in the 9th Century.- In: *Awars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube*. София - Piliscsaba 2014, 107–124. Вж. още: **Boba, I.** “Abodriti qui vulgo Praedenecenri vocantur” or “Marvani praedenecenti”.- *Palaeobulgarica* VIII, 1984, 2, 29–37.

Напоследък Ив. Божилов се върна към българо-аварските и българо-франкските отношения в края на VIII и началото на IX в., отхвърляйки категорично старата теза на Й. Кр. Енгел и Сп. Палаузов за това, че Крум е бил към 796 г. „предводител на Тиските българи“. Според него, по това време „едва ли са останали много българи, които да са били етнически обособени, да са имали свой вожд/предводител и да са играли важна роля в Аварския хаганат“[8]. Към оспорваните свидетелства на „Суда“ авторът поглежда критично, но с доверие, като преценява, че известието за унищожаване на аварите от българите се отнася „след окончателния разгром на Аварския хаганат (около 804-805 г.) от Карл Велики“, изтъквайки личното участие на самия Крум. Склонен е да идентифицира споменатия от Унгарския Аноним (краят на XII в.) дукс на България – „Кеанус Магнус“ по-скоро със Крум, отколкото с неговия приемник Омуртаг[9]. Според Божилов: „Завоеванията на Крум от 804-805 г., извършени за сметка на аварите ..., разширили териториално българското господство и очертали намеренията на българския кан към земите на север от Дунав ... т. е. към „България отвъд реката Дунав“[10]. Според него, Крум само разширил и утвърдил българските предели отвъд Дунав и това било извършено „съвсем навреме“, тъй като скоро геополитическата обстановка задължила владетеля да се обърне към балканския югозапад и Тракия, което довело до война с Византия. Прекъсването на военния натиск на Крум след 26 юли 811 г., авторът счита, че отначало е резултат от реална преценка на ресурсите: собствени и на противника, а след това и поради необходимост от решаване на „вътрешни проблеми“[11]. Като една от причините за сключване от Омуртаг (814-831) на мир с Византия през 815 или 816 г. се изтъква възможността той „да получи свобода на действие на север-северозапад към Среден Дунав – Тиса и на североизток към Днепър“ ..., „защото Византия, колкото и да е обсебвала вниманието на България, не била единственият партньор и противник ...“[12].

За огромните пространства на т. нар. Отвъддунавска България се знае малко, поради това, че не били в полезрението на византийски и западни автори[13]. Според Божилов, центърът на Омуртаговата външна политика е „територията на северозапад, по Среден Дунав и долното течение на Тиса“[14]. Тези земи и най-вече попадащите в пределите на Южна Панония, за разлика от източната половина на „Отвъддунавска България“, попаднали в полезрението „на някои представители на средновековната западна историография“. Благодарение на това разполагаме с, макар и минимална, информация за български инициативи към тези земи.

В заключение Божилов прие, че: „***Властването на Омуртаг е единственият, макар и кратък период от българската средновековна история, когато можем да говорим за българо-франкски отношения в истинския смисъл на този израз***“[15].

Моето намерение тук е да подкрепя и обогатя фактологията за личната инициатива на Омуртаг, но още при управлението на неговия предшественик, а и от неговия пряк наследник. В тази връзка бих искал да подчертая, че Омуртаговият

[8] **Божилов, Ив.** Цит. съч., с. 277. Нови доводи в тази посока у: **Хрисимов, Н.** За Панонския произход на кан Крум и „Крумовата династия”.- В: *Сборник в чест на 60 години проф. Георги Атанасов (Добруджа 32)*. Силистра, 2017, 377–381.

[9] **Божилов, Ив.** Цит. съч**.,** 281–282.

[10] Авторът пояснява изрично,че овладените по времето на Крум аварски територии са били присъединени не по договор с франките, а по силата на това, че „са останали извън франкското завоевание” от 791 до 803 г. (**Божилов, Ив.** Цит. съч., с. 344 (=бел. 24).

[11] **Пак там,** с. 293.

[12] **Пак там,** с. 309 и 313.

[13] Подробно у: **Mladjov, I.** Trans-Danubian Bulgaria: Reality and Fiction.- In: *Byzantine Studies*, n. s., 1998, 85–128.

[14] **Пак там,** с. 315.

[15] **Пак там**, с. 316.

политически интерес в северозападно направление не започва ex nihil и да подкрепя тезата на Пл. Павлов за последователна военна и дипломатическа активност от страна на българската държава в района на Тиса и Среден Дунав поне от годините непосредствено след 796 г.[16]

За да се изясни предисторията на българо-франкските отношения преди самовластното управление на Омуртаг, следва да се обърне внимание на споменатото по-горе писмено сведение за дипломатическа мисия в Аахен през 811 г. В българската историческа книжнина досега то е оставяно без внимание.

Информацията за въпросното пратеничество дължим на анонимен автор на франкската летопис Annorum regni Francorum, a. 811[17]. В нея се съобщава, че посолството е било оглавено от ***princeps Avarum*** и ***Canizauci***. То включвало представители на придунавската аварска аристокрация в лицето на *tudun et alii primores*, както и от *duces Sclavorum circa Danubium habitantium*. В резиденцията на Карл Велики те се озовали непосредствено след успешния край на предприетата през пролетта на с. г. военна експедиция на франките „*в Панония, за да тури край на разприте с хуни и славяни*“. Тя е една от трите подобни, с които императорът целял стабилизация на своя контрол край границите на своята държава. В Панония тя била насочена изглежда към прилежаща на Среден Дунав област, без да се уточнява повече нейното местоположение и обхват. Непосредствената ѝ задача била да се „*ограничат (преустановят (finiendas,* от finio) ***controversias***, но не само между хуни (=авари) и славяни, както се приема, а и на франките с едните и другите. Според общоприетото днес мнение, пратеничеството имало за цел да подпише т. нар. мир от 811 г. между аварите и Франкската държава.

В преразказа си на това свидетелство Annalista Saxo (средата на XII в.) допълва, че мисията от 811 г. е била организирана от останали в Панония „*франкски херцози*“[18]. Те именно наредили на тамошните аварски и славянски представители „*да се явят*“ при императора (*ad praesentiam imperatoris iussi sunt venire*). Това предполага, че оглавяваните от *Canizauci\Canizave* техни представители е трябвало да докладват на Карл Велики за етно-политическата ситуация в местоживелищата им и дадат гаранции за запазване на франкските интереси там. Не бива да забравяме обаче, че това свидетелство е от XII в. Титлата на „аварския вожд“ например е преиначена на *Canizave.* В друга, по-малко известна, версия на франкските хроники с автор Адемар от Шабан (Кабаленски) пък се говори за *duo principes Auarume et Tudun* ***et alii Canzauci***[19].

В историографията посочените текстове се разглеждат като свидетелства, които се отнасят само за франко-аварските отношения и това датира от преди XVIII в.[20] Формата Avarum се възприема за латиноезичен вариант на етнонима Avares[21] и може да се развие като princeps[22]Avar(or)um, „*вожд (княз) (на) Аварите*“, както е осмислен впрочем и от Annalista Saxo. Това несъмнено е повлияло на българските историци, които приемат, че

---

[16] **Павлов, Пл.** Цит. съч., с. 59.

[17] **ЛИБИ II.** София, 1960, с. 33 (текстът за пратеничеството от ноември 811 г. липсва в това издание на източника, приписан на Айнхард). За автентичното издание на източника, вж. Annales regi Francorum, ed. Fr. Kurze. MGH SRG, 6. Hannover, 1895, reprint 1950. Вж. **Sophulis. P.** Op. cit., 193-194, n. 127; **Sz̄ke, B. M.** The Carolingian Age in the Carpathian Basin. Budapest, 2014, 24–25.

[18] **ЛИБИ, III.** София, 1965, 140–141: „*франкските херцози, които били изпратени в Панония, им заповядали да се явят лично пред императора*”.

[19] MG. SS, IV; **Filipec, Kr.** Op. cit., 2015, 95, n. 242.

[20] **Йосиф Симоний Асемани.** Календари на Вселенската църква. Съст. встъпит. студия, превод и коментар М. Ст. Кискинова. София, 1987, с. 118. Според Асемани „*владетелят на хуните Канзаук е бил един и същ с онзи хаган, наречен Абрахам* (покръстеният през 805 г. аварски владетел-П. Г.), *или е бил негов приемник...*”.

[21] **Moravcsik, G.** Byzantiboturcica II. Berlin, 1958, 51–54.

[22] За princeps, вж. **Filipec, Kr.** Op. cit., p. 71.

става въпрос за епизод от късноаварските политически взаимоотношения със франките, който няма отношение към българската политика спрямо Среден Дунав. По тази причина той не е включен и в поредицата на БАН „Латински извори за българската история“, както и в по-нови издания с христоматийни исторически четива.

От решаващо значение за правилното осмисляне на съобщението има изписването и тълкуването на титлата *Canizauci/Canizave/Canzauci.* Общо взето тя се признава от всички за енигматична. Според езиковедите е двусъставна и следва да се произнася като cani zauci. Отдавна е забелязано, че е сходна на българската владетелска титла khanas ubigi[23]. Но напоследък Б. М. Сьоке оцени тази насока на интерпретация като анахронизъм, тъй като канската титла в България е засвидетелствана едва при Омуртаг, т. е. след 814[24]. На тази основа опитите тя да са счита за „аварска“ продължават. Още предшествениците на Йозеф Асемани мислят, че *Canizauci* е титла или име на пореден аварски хаган, който застанал начело на Хаганата на мястото на убития при междуособиците през 805 каган Теодор[25]. Допуска се дори, че е носел името Исаак[26]. Б. М. Сьоке вижда в cani zauci личното име *Isauni*[27]. Друг унгарски учен – Л. Балог следва етимологичното му сближаване от Д. Немет с káni követ saučy, приемайки първата дума за kam, т. е. шаман, но предпочита да осмисля съчетанието като `*khagan Izsák*`[28]. Хърватският учен Кр. Филипец също счита, че става въпрос за съчетание от титлата „ка(га)н“ или „капкан“ и личното име със старозаветен характер Izak, възприто след неговата християнизация[29]. Известният съвременен историк на Хаганата Валтер Пол е склонен да търси решение на въпроса за загадъчната титла в светлината на нейната близост с българското kanas ubigi, но приема, че е остатък от управленската йерархия в Хаганата[30]. За него остава открит въпроса дали *Canizauci* е „аварски хаган“ или „племенен княз“ (Stammesfürst), отчитайки изказаните преди него мнения[31].

Така че същността на титула и етническата атрибуция на неговия носител през 811 г. остават неясни. Единственото като че ли наистина обективно достижение в неговото изясняване принадлежи на унгарския ориенталист Лайош Лигети. Той доказа, че *Canizauci* е тюркоезично съчетание, което може да се тълкува като `envoy of the khan=khagan`, т. е. „*пратеник на кана (=кагана*)“, смятайки за допустимо да се отнася до член на неговата фамилия[32]. На основата на това Б. М. Сьоке допусна, че същият е бил още през 805 г. при Карл Велики с мисия за възстановяване на предишните права на приелия християнство и подчинение на франките хаган Авраам[33].

Към 811 г. аварският хаган и групираната около него „стара“ аристокрация са били наистина покръстени, но съсредоточени в „резерват“ между Савария и Карнунтум, близо до същинската източна („баварска“) граница на Франкската държава[34]. Невероятно

---

[23] **Poohl**, **W.** Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr. Wien, 2002, 304–305.

[24] **Szõke, B. M.** Op. cit., p. 25.

[25] **Ковачевиh, J.** Аварски каганат. Београд, 1977, 94–100; **Кланица, З.** Падение Аварской державы в Подунавье.- В: *Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей*. Москва, 1987, с. 82.

[26] **Павлов, Пл.** Цит. съч., с. 58.

[27] **Szőke, B. M.** The Question of Continuity in the Carpathian Basin of the 9th Century AD.- *Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientarum Hungaricae* 19\20, 1990-1991, p. 148

[28] **Balogh, L.** Megjegyzések a Kárpat-medence 9, század eleji történhelméhez.- In: *Az Alföld a 9. században II. Scerkesztette Takácz Melinda*. Szeged, 2017, p. 234, n. 36–39.

[29] **Filipec, Kr.** Op. cit., p. 94, n. 235, 236.

[30] **Pohl, W.** Op. cit **.,** 292, 300 et 304.

[31] **Ibidem,** 304–305, Anm. 134 и индекс.

[32] **Ligeti, L.** A pannóniai avarok etnikums és nyelve.- Magyar Nyelve 82 (1986), 129–151.

[33] **Szõke, B. M.** Op. cit., p. 25, за събитията: **Pool, W**. Op. cit., 322–323.

[34] **Pohl, W.** Op. cit., S. 308 sqq.; **Szőke, B. M.** The Carolingian Age, 19–21.

изглежда тогава допускането няколко години по-късно, франките да приемат избор на „нов“ хаган за източната част от Авария и той, заедно с tudun и primores, да се яви на аудиенция при своя сюзерен в Аахен. Наистина, подобна ситуация е засвидетелствна през 798 г., когато „*аварска роднинска група*“ се явила в двореца Heristalle в Саксония, носейки на Карл Велики „*големи дарове*“[35]. Положението през есента на 811 г. обаче е съвсем различно, тъй като Хаганатът на практика вече не е съществувал. Това показват съставите на аварските пратеничества при Карл Велики след 798 г. и особено след 803 г. В тях няма участие на личност с хагански титул.

Главният въпрос тогава е доколко Canizauci може да е най-висш представител на аварско политическо образувание от източните предели на Хаганата?

Авторите на различни франкски летописи употребяват за късните авари определенията Huni или Vandali, като изтъкват понякога роднински връзки между техните официални представители. Анналистът за 811 г. говори за „*аварски вожд (принц)*“, с титла *Canizauci*, който се явил в Аахен заедно с *тудун*. Последният безспорно е висш представител на аристокрацията в Панония след 803 г.[36] и е естествено да води със себе си в Аахен и „*други аварски първенци*“. Във франкските анали тудунът е представян за unus *ex primoribus Hunorum,* а също и за *princeps Pannoniae*[37]. Така че имаме основания да очакваме, че той именно е бил най-висшият представител на аварите в областта на Среден Дунав и през 811 г. Като *princeps Avarorum*, т. е. „аварски вожд“ е представян и *Capcanus*, т. е. кавхана, който понякога се смесва с „кагана“ на аварите[38]. Той, както и Canizauci, е споменат само веднъж и се приема за стоящ начело на източното крило на Хаганата, завоювано от Крум през есента на 804 г.[39] В такъв случай е възможно появата на *Capcanus* през следващата 805 г. *inter Sabariam et Carnuntum* да се дължи на негово изселване в западните предели на Хаганата. Трябва да се подчертае, че *Capcanus* е титла, която е свързана най-тясно с първобългарското kauchános (kapkánus), така че е много вероятно тя да произлиза от титулатурата на българската аристокрация в източните или югоизточни предели още по време на целокупния Хаганат. На това може да се дължи означенията на Capcanus през 805 г., а и на Canizauci през 811 г., като „аварски вождове“, сиреч князе. Същинската аварска родова знат начело със самия хаган франкските анналисти означават като „хунски“. Следователно **понятието „аварски“ и в двата случая е по-скоро политоним, отколкото етноним**.

Съгласно франкските източници, тудунът е носител на висшата власт у аварите и пълномощник на хагана, който е и местен княз, който събира данъци. Б. М. Сьоке приема този му статус, имайки предвид тъкмо неговото участие в пратеничеството от 811 г. Малко вероятно е обаче те двамата да са представлявали полуавтономно и зависимо от Франкската държава, княжество в източните придунавски земи (т. нар. от В. Пол awarische Tributärfürstentum an den Donau)[40]. Ако Canizauci и Tudun`a са представители на такова политическо образувание, защо е трябвало и двамата висши аристократи и пълномощници на хагана да влизат в състава на едно и също пратеничество? През 803 г. например, по повод на тогавашните Pannonian affairs, при Карл Велики се явил само prince of the Pannonians, т. нар. zodan (т. е. tudun`a), представлявайки и тогава, както аварското население, така и местните славянски племена[41]. Възниква въпросът: каква е ролята на Canizauci, като авторитет, стоящ, едновременно над аварския тудун с неговите

[35] **Annales,** qui dicitur Einhardi, ann. 797; **Szőke, B. M.** Op. cit., 15–16.
[36] **Szőke**, **B. M.** The Question of Continuity, p. 149.
[37] **Szőke, B. M.** The Carolingian Age, p. 13.
[38] **Filipec, Kr.** Op. cit., 94–95.
[39] **Szőke**, **B. M.** Op. cit.**,** p. 21.
[40] **Pohl, W.** Op. cit., p. 323, n. 130.
[41] **Szőke**, **B. M.** Op. cit., p. 16.

primores и над славянските князе? И още: какво се крие зад неговото несъмнено аристократично достойнство на „аварски вожд“? През 803 г. то е принадлежало на тудуна, който тогава еднолично е оглавявал мисията при франкския император. Така че следва да приемем, че през 811 г. титулът princeps Avarum, а и прерогативи на *unus ex primoribus Hunorum,* са били вече притежание на Canizauci, докато аварският тудун е поставен в негово подчинение наравно с *duces Sclavorum circa Danubium habitantium*.

В такъв случай можем да отхвърлим основателността на общоприетото схващане, че посолството в Аахен през 811 г. е излъчено от остатъчно аварско княжество на Дунав, а и аварската принадлежност на титлата *Canizauci*, респективно в собствено аварския произход на нейния носител.

Очевидно *Canizauci* е бил личност с власт, както над аварските аристократи, така и над князете на славянски племена в посочената територия. Следва да не се забравя още, че тази негова титла е hapax, документиран едва след „дезинтеграцията“ на Хаганата и то в някогашните негови източни или югоизточни земи. В историята на самостоятелния Хаганат, или в създадения на северозапад от франките аварски резерват, тя липсва. Такава е и титлата на т. нар. capcanus, която, както изтъкнахме, е с безспорен корелат в управленската структура на Дунавска България през първата половина на IX в. и за чийто носител през 805 г. можем поне да допускаме, че се е озовал в създадения от Карл Велики аварски протекторат следствиет на овладяването на източните части от Хаганата от българската държава. Окачествяването на Canizauci, а и на Tudun`a, като principes Avarorum, показва само тяхната принадлежност към висшия елит на късно-аварското общество, но не и тяхната етническа принадлежност. Посочването му от франкските анализти наред със съответната длъжност в управлението изтъква, че те са били с аристократични права да имат върховни прерогативи в управлението на придунавски територии от разгромения и дезинтегриран Хаганат.

Тюркоезичният характер на титула Canizauci от една страна, както и излъчването на посолство с представители от аварска и славянска общности (очевидно на паритетен принцип!), задължават да се постави въпроса дали франкският анализт не говори за мисия, оглавена от представител на българската власт там?

Към 811 г. въпросните източни и югоизточни предели от аварската държава са били, частично или изцяло, в пределите на България, или в сферата на нейните интереси, Освен това, както се признава, в титула Canizauci се откроява съставката от българската владетелска титла „khana“. Възможността тя да се приеме за аварското „khagan“ е наистина допустима, но само ако е в редуцирана форма и с краесловна гласна: kha(ga)n(a). Подобен запис на аварския владетелски титул обаче досега не е регистриран. Така че следва да се приеме, че в Canizauci фигурира българското khana, а не аварското – khagan.

Възможно ли е тогава *Canizauci* да е българска рангова титла или длъжност?

Първо, знаем, че през лятото на 811 г. представители на българската държава (провинциални или на централната власт) са наели, явно по спешност,[42] аварски и славянски отряди в подкрепа на разгромените през м. юни-юли от армията на Никифор I (802-811) войски на Крум. Вероятността тази помощ да е била набрана в източните и югоизточни части на остатъчна „Авария“ е повече от значителна. Тези земи, както се знае, са останали неокупирани от франките и части от тях, поне на югоизток от Долна Тиса, са били приобщени към България най-късно към 804-805 г.

[42] Допустимо е акцията по осигуряване на военна помощ да е започнала непосредствено след началото на похода на Никифор I Геник. Вж. за това у: **Sophulis, P.** Op. cit., p. 17 sqq. и особено у **Божилов, Ив.** Цит. съч., 288–289, който е склонен да приеме записаното у Теофан, че походът започва още през м. май 811 г.

Второ, съгласно свидетелството на първия Хамбарлийски надпис, може да се допусне, че въпросната военна помощ е била осигурена от неизвестен „брат“ на Крум, за когото там се казва, че „*не ...забрави(л)*“ владетеля, имайки предвид очевидно ситуацията, в която той изпаднал през месеците май-юли 811 г.[43] Бързината, с която са били доведени аварските и славянски отряди подсказва, че въпросният Крумов брат[44] се е намирал по това време или се е озовал екстрено в периферийни и/или съседни области на държавата, населени преобладаващо от „авари“ и „славяни“. В неразчетен от Бешевлиев буквен комплекс в същия надпис се чете: Σ.ΒΗΝΗΟ.ΖΗΛΗΞΝ. С известни усилия там можахме да доловим съчетание с тюркоезичен характер: ***sev`ingi*** или ***sev(inč) ingi***, т. е. „*любим (любящ?) по-малък брат*“ (на Крум). Според нас, то се отнася до безспорния приемник на Крум на ханския престол – „кана сюбиги Омуртаг“, който е по-млад брат, а не син на владетеля[45].

Трето, според Теофилакт Охридски (1089–1126?), за когото знаем, че черпи сведения от по-стари и загубени домашни източници, Омуртаг е имал паралелно име или прозвище – Ombritag[46]. В напис и произношение то означава „*предводител, владетел* (вж. гр. tãgós)[47] *на омбрите*“, т. е. аварите,[48] тъй като архиепископ Теофилакт използва за тях тъкмо означението „омбри“[49]. Така че споменатият в първия Хамбарлийски надпис „*любим брат*“ на Крум, който осигурил помощ на последния, е бил считан в България за „**аварски предводител**“ (в миниатюра към Мадридския ръкопис на хрониката на Йоан Скилица – „хегемон“) и изглежда е носил това прозвище (?) преди своето възкачване на българския престол през 814 г. В такъв случай можем да допуснем, че към пролетта/лятото на 811 г. той е резидирал на северозапад от „старите“ предели на България и благодарение на това е успял бързо и ефикасно да подведе подкрепления от авари и славяни за победения свой брат. В повреденото начало на Хамбарлийския надпис, след посочения буквен комплекс, следва друго неразчетено съчетание: ΗΣΛΗΝΟΠΑ. То завършва с характерната за българските селищни имена от IX в. съставка –ора (-oba)[50] и това предполага буквите преди него да са от название на селище, близко по звучене до ойконими като Солнок, Сланик и други, които познаваме от земите на изток от Долна Тиса, вкл. и в Трансилвания[51]. Територии, които Унгарският Аноним свързва с българска политическа власт в лицето на Кеанус Магнус и негови приемници от началото до към края на IX в. Така че е много вероятно в ΗΣΛΗΝΟΠΑ да е посочено име на селище, свързано с „*любимия по-малък брат*“ на Крум, „омбритаг`ът“ Омуртаг, от

---

[43] **Бешевлиев, В.** Първобългарски надписи. София, 1979, № 2, 108–110.

[44] В. Бешевлиев и повечето български и чуждестранни историци приемат, че това е споменатият след април 814 г. Дукум, който според някои византийски източници наследил Крум.

[45] **Георгиев, П.** Великият хан Омуртаг (814-831) – просопографски бележки.- В: *Оттука започва България. Материали от II Нац. конференция „Пътувания към България”.* Шумен, 2011, 145–146.

[46] **ГИБИ IX,2**. София, 1994, с. 63 и 64.

[47] В Лексикона „Суда” ταγός е обяснено като ἡγεμών. Cf. **Suidae Lexicon.** Rec. Imm. Bekkeri. Berolini, 1854, p. 1005.

[48] **Lexicon** palaeoslovenici-graeco-latinum, edidit Fr. Mikloschich. Vindobonnae, 1862-1865, p. 474; **Срезневский, И. И.** Материалы для словаря русского языка II. СПб., , кол. 578; **Фасмер, М.** Этимологический словарь русского языка II. Москва, 1987, 107-108. Срв. още **Pohl, W.** Op. cit., S. 113-114, 223, 323. Въпросът за взаимовръзката на именните форми Omourtag и Ombritag и етимологията на „славянското” означение „обри” за аварите изисква специално разглеждане.

[49] **ГИБИ IX,2**. София, 1994, с. 62. За етнонима, вж. **Pohl**, **W.** Op. cit., 112-117.

[50] **Георгиев, П.** Митът за славянското начало на Плиска.- *Приноси към българската археология* V, 2009, с. 131, 135–136.

[51] **Коледаров, П.** Политическа география на средновековната българска държава 1. София, 1979, p. 17 sqq.

чийто район той е довел военна помощ от авари и славяни за изпадналия в сериозно затруднение владетел в Плиск оба (Плиска).

Следователно, наличните източници, колкото и откъслечни и спорни да изглеждат, водят към заключение, че между 804/805 и 811 г. в овладените от Крум земи на Аварския хаганат е съществувал български административно-военен контрол, осъществяван от „*омбри-таг*“, т. е. предводител (хегемон) на местното население от авари, славяни и българи и това е не друг, а интронизирания три години по-късно с официално („тронно“) име – Омуртаг, което изглежда е производно на засвидетелстваното от Теофилакт негово прозвище (?) – Омбритаг. Още повече, че като владетел, той е избрал за свой титул (съвсем преднамерено!) тюркоезичното съчетание khana sübigi, което някои тюрколози осмислят като khana šü bägä, т. е. „*предводител на войската*“. По смисъл то съответства на гр. tagòs (от ombri-tag) и позволява да изкажем мнение, че титулът kana sübigi е била носен от Крумовия брат в качеството му на предводител на военни контингенти от източните предели на Хаганата.

Всичко това позволява да се погледне по нов начин на мнението, че C*anizauci* е преиначена форма на българския владетелски титул. А заедно с това да се разгледа възможността за отъждествяване на неговия носител – princeps Avar(or)um с Ombritag, сиреч предводителят на „омбрите“ (=аварите), възцарилият се през 814 г. като самостоятелен владетел Омуртаг.

Неговият официален титул ΚΑΝΑΣΥΒΗΓΗ (ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΗ) е документиран досега само като владетелски[52]. Първата му част: *cana-* включва съществителното *qan (khan)* и суфикса *–a,* или *–e, –i*. В надписите, в които е съчетана с по-ниски в йерархично отношение титли: *canna taban (tarkan), kana boila kolobron, kana/e irtxi tuinos* и др. думата *khan(n)a, khane* е в роля на прилагателно със значение „*ханski*“. Така че окончанието *–i* в титлата *Cani-* изглежда да е преглас на *–a* и *–e*, породен от търсено съзвучие със *–zauci*, което би трябвало да е съществително, съответстващо в структурно отношение на *šü bäg-i*. Най-близък български паралел за *Canizauci* е надписът с гръцки и латински букви върху златните медальони на Омуртаг – CANESYBHΓIOMORTAΓ[53]. CANES там е употребено вместо khan. Различава се от khana в първобългарските надписи, както и от cani- във франкската летопис, само по номинативното си окончание, използвано, за да акцентира, че е съществително, а не прилагателно, име. Такава е ролята на думата –ΥΒΗΓΙ, употребена в значение на „велик(ият)“. Така разгледан, надписът от златните медальони на Омуртаг показва, че те са били издадени след 814 г., когато неговият предишен титул khana sü bigi, сиреч „*предводител на войските*“ е бил модифициран така че формално да се запази, но фактически да съответства на новото положение на владетел, заемащ еднолично престола на своя вече покоен брат Крум.

В надписа върху сребърната чаша на „*великия жупан в България*“ (втора половина или края на IX в.) името на нейния притежател е CHBHN. В. Бешевлиев възприе, че то е аналогично на владетелското от средата на VIII в. – Σαβῖνος, което G. Moravcsik `(след W. Tomaschek), изведе (под формата sevin) от глагола säv „обичам“[54]. А също и на Омуртаговия втори син – Ζβηνίτζης (Ζβηνίτζη)[55], произлизащо от същия корен, но неточно предадено тюркско име Svinč (=Sävinč) със значение „*радост*“[56]. Така то се

[52] **Moravcsik, G.** Op. cit., 148-149; **Бешевлиев, В.** Цит. съч., 65-67; **Степанов, Цв.** KANASYBIGI, титлата на прабългарския владетел.- *Старобългаристика* XXI, 1997, 54–59.

[53] **Бешевлиев, В.** Цит. съч., с. 234, № 86. Така е изписано името на българския владетел и във франкските летописи. Срв. **ЛИБИ II**, с. 36 и 42.

[54] **Moravcsik, G.** Op. cit., S. 262

[55] **Ibidem,** p. 129.

[56] **Бешевлиев**, **В.** Цит. съч.,, с. 235, № 87 и цит. там автори.

доближава по звучене и смисъл до роднинското определение за неговия баща в Хамбарлийския надпис ***khana sev`ingi (**или ***khana *sev(inč) ingi),** „ханският любим, помалък, брат“[57]. Името Звиница/Звинич обаче е сходно на *zauci* и това подсказва, че то може да се осмисли още като *s/z(a)v/utci и преведе като `*любимец*`[58]. Произношението на началния звук там като Z (zavi – zave)[59] и на –u- като -v- доближава титлата до именната форма S/Zävinč (S/Zvinč). В този смисъл Canizauci би могло да се сравни с ***khana *sev(inč) ingi*** не само за Крумовия брат Омуртаг, но и със собственото име на неговия втори син. Това съвпадение се дължи изглежда на това, че произлиза от ласкавия роднински епитет за баща му във фамилията на Крум. Голямата близост на съставката -zauci (-zave) до Ζβηνίτζης (Ζβηνίτζη) поставя въпроса за наличие на смислова или поне за омофонична прилика между тях.

Възприемането на *-zauci* за езиков и ортографски вариант на *šü bägi*, *`господар (началник) на войската`* е малко вероятно, тъй като предизвиква не само филологически и исторически въпросителни. Омуртаг изглежда е станал *„господар (началник) на войската*“ в държавата едва след юли 811 г., в резултат на своите военни успехи в Тракия през 813 г. Тогава той е продължавал да командва „*свои войски*“, с които по всичко изглежда е разполагал още от времето когато е бил „омбритаг“, т. е. „*предводител на аварите*“. През зимата на 813/814 г. българската държава извършила ново, по-голямо в сравнение с 811 г., аваро-славянско попълнение. Т. нар. Scriptor incertus, известява, че Крум „*събрал голяма войска – и Аварите, и всички* (не само от близките до Авария! – П. Г.) *Славинии“* и с приготвена предварително обсадна техника имал намерение да атакува византийската столица.[60] Следователно и през 814 г. Крум, както и неговият „хегемон“, т. е. предводител с домашна титла „кана шу бег“ Омуртаг, са продължавали да разчитат на военния потенциал на северозападните територии от държавата А това означава, че България е имала контрол над тях и след военната акция на Карл Велики в Панония през пролетта и лятото на 811 г.

Реалистично ли е обаче да се приеме, че именно Омуртаг е бил *khanna (t)zauci на Крум при Карл Велики още през ноември с. г., т. е. само около стотина дни след битката от 26-ти юли в Източна Стара планина? От пръв поглед това изглежда, ако ли не невъзможно, то – пресилено[61].

Динамиката на събитията обаче потвърждава тази възможност.

След знаменитата си победа над Никифор I братята Крум и Омуртаг се отказват от военни действия против сломения противник в течение на близо година[62]. Информацията на Теофан: „*А Крум, като отсякъл главата на Никифор, набил я на кол много дни за*

---

[57] **Georgiev, P.** Une contribution complémentaire à l`inscription-graffiti protobulgare de Plisca.- *Bulgarian Historical Rewiew*, 1-2, 2002, 3–12. 2002, 8–9.

[58] Още повече, че нейният запис у Саксонския аналист е ***Canizave*** (=cani zave).

[59] За предаването на S чрез Z, вж. изписването на името на моравския княз Свентоплук (Sventopluk) като Zuentibaldus (**ЛИБИ II,** с. 45) и още сходното на **„аварското” zauci** фамилно име на василеопатора на Лъв VI Стилиян Ζαούτζας , което в някои ръкописи на Георги Амартол е Σαύτζας , вж. ГИБИ 1965, с. 138; Златарски 1972, с. 465 (в старобългарски превод Ѕаоуца василопаторь). За предаването на Σερμώνης като Σέρμων , вж. **Moravcsik, G.** Op. cit., S. 130.

[60] **ГИБИ III.** София, 1961, с. 23.

[61] Разстоянието от областта на Долна Тиса до Аахен е могло да бъде изминато за няколко седмици или месец, вероятно през октомври. Срв. например **Майоров, А. В.** Даниил Галицкий в пути к хану Батыю: к спором о продолжительтости поездки князью в Орду.- *Stratum* plus 6, 2016, 195–212, където се правят разчети, че многократно по-голямото и трудно поради преминаване на големите реки в Източна Европа пътуване до долното течение на Волга в рамките на около 1 месец. Вж. още за разстояния и пътувания К. Багренородний, Об управлении, гл. 42, с. 170–173.

[62] **Златарски, В.** Цит. съч., 1970, 336–337, бел. 30; **Божилов**, **Ив.** Цит. съч., с. 293-294.

показ на идващите при него племена...“[63] показва, че през м. август/септември управляващите в Плиск оба са били ангажирани с празнуване на своя триумф, приемайки гости от племената в и около държавата. Сред тях несъмнено са били и поставените под началството на ombritag`a Омуртаг аварски primores и славянски ducaes.

Междувременно франкската военна експедиция в придунавските области на Панония е успяла да уреди противоречията между „аварските“ и „славянски“ елити[64]. Франкските херцози вероятно са склонили част от тях да денонсират своите отношения (наемни и съюзни) с българската държава. Не е изключено профранкски настроена местна аристокрация да е използвала отсъствието на „омбритага“ Омуртаг и подкрепящите го местни аристократи, за да се отметнат от „съюз“ (societas) с Дунавска България.

Неблагоприятното за нея развитие на събитията в източните и югоизточни части от бившия Хаганат именно са наложили неговото спешно завръщане там, може би още към края на август или началото на септември 811 г. Възстановяването на българския контрол трябва да е било извършено бързо и ефикасно, благодарение на лоялна към управляващите в Плиск оба местна аристокрация. Това обаче е било твърде недостатъчно за възстановяване на статуквото отпреди пролетта на 811 г. От българска страна е било необходимо да се предприемат и дипломатически усилия за признаване на право над част от „аварското наследство“ в земи на несъществуващия от 15 години Хаганат. Това именно е наложило Омуртаг, в качеството си на дотогавашен „омбритаг“, сиреч „аварски княз“, да излъчи и оглави посолство с представители на двата етноса: авари и славяни при признавания и в България покорител на Хаганата – Карл Велики.

*

* *

Да се върнем обаче ва въпроса за смисъла на (пра)българското звание *zautzi. Според етимологическото изследване на Лайош Лигети това е тюркоезично по произход понятие за „пратеници“, или „куриери“. В този смисъл „вулгаризираното“ му представяне от Адемар от Шабан (Кабански) в мн. число. като *alii Canzauci* не е без основания и изглежда пази спомен за практиката, когато български дипломатически представители са се явявали в двора на франкските, респективно немски, владетели със своята тюркоезична длъжност. В българските мисии, ако съдим от състава на тази през есента на 811 г., са влизали и представители на местните етнически общности: авари, славяни и други етноси, излъчени от съответната родово-племенна аристокрация или авторитети в местната администрация.

Подкрепа за това намираме неочаквано у византийските хронисти, които описват съдбата на заселеното в т. нар. „Отвъддунавска България“ през 813 и 814 г. арменско по произход население[65]. Начело на тези преселници, според Лъв Граматик, към 837 г., стоял някой си Τζάντζην (Цанзїю воєводѣ).Той заедно с военоначалника от тема Македония Кордила, организирал бягството и завръщането на колонистите, посредством изпратени по Дунав византийски кораби. Според известния арменист Н. Адонц,

[63] **ГИБИ III,** с. 283.

[64] **Sophulis, P.** Op. cit., p. 123.

[65] **ГИБИ IV.** София, 1961, с. 22 (Скриптор инцертус); с. 56 (Георги Монах) и особено: **ГИБИ V.** София, 1965, 155–156 (Лъв Граматик); 118–119 (Продължителят. на Теофан) и 172–173 (Псевдо-Симеон). Вж. още: **Златарски, В.** Известията за българите в хрониката на Симеон Метафраст и Логотет.- В: *Избрани произведения* I. София, 1972, 396-401. Коментар на тези събития вж. у: **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове I,1. София, 1970, 433–434; 397–398. Критичен коментар у **Божилов, Ив.** История на средновековна България, 339–342. Авторът стига до извода, че „разказът за завръщането на византийските пленници от Тракия, преселени от Отвъддунавска България не може да се приеме като достоверен епизод от българската история през 30-те години на IX в.”. Срв. бел. 52 тук.

въпросният Tzantzès носи характерно арменско име, което не само сближава с фамилното име Zautzès, но е склонен да го отъждестви с него[66]. Във верността на формата Tzantzès обаче не можем да се съмняваме, тъй като е засвидетелствана върху оловен печат на нобелисима от XI-XII в. Леонтий ὁ Τζάντζ(ης)[67]. Ал. Каждан и А. Кормак отбелязват мнението на Н. Адонц, че самият Цанций е станал стратег на Македония[68] след своето завръщане от Отвъддунавска България и пояснява, че същият е баща на фаворизирания от Василий I и Лъв VI – Стилиян Заутца. В действителност имената Tzantzès (за бащата) и Zautzès (за сина) се различават на първо място по отсъствието на началното „T“ пред Zautzès. Но със същия инициал е изписано фамилното име и на Стилиян Заутца в негов моливдовул с титлата магистър (към 886 г.), така че то се е изписвало на гръцки и като Tzautzès[69]. Появата на „ипсилон“ на мястото на „ню“ там е обяснима, след като се знае, че техните минускулни варианти са сходни и често смесвани от преписвачите. По тази причина Н. Адонц приема известния приятел на Василий I Македонец – Стилиян Заутца за син на Цанций, когото той, бидейки вече император, назначил за протоспатарий и хетериарх, а в края на своето управление и за възпитател на своя син и бъдещ василевс – Лъв VI (886-912). При него, както е известно, Стилиян Заутца се сдобил с пълно доверие и власт, израз на което е обявяването му за „василиопатор“, т. е. баща на императора още около 888/9 г., т. е. десет години преди Лъв VI да се ожени за неговата дъщеря и своя дългогодишна метреса Зоя Заутцина и реално да стане императорски тъст[70]. Близостта на Стилиян Заутца със Василий I е документирана по времето когато е бил привлечен за доверен служител на неговата императорска власт, но началото на техните лични връзки датира от времето, когато основателят на Македонската династия и бащата на Стилиян Заутца – Tzantzès са пребивавали заедно със своите фамилии и други изселници от Източна Тракия в Отвъддунавска България. Тази близост е продължила и след тяхното завръщане в Адрианопол към 838 г., когато младият (25-годишен) Василий е бил приет да работи за новоназначения стратег на тема Македония – Цанций[71].

Според житието на св. Евтимий (Константинополски патриарх между 906 и 911 г.), прозвището на Стилиян – Ζαούτζην е „*на арменски диалект (говор)*“ и бил „*от арменски род*“, както и Василий I, който го поставил през 886 г. за „*епитроп*“, т. е. опекун на своя син и наследник Лъв VI.[72] Преводът на този пасаж се поставя напоследък на ревизия и от това става ясно само, че Василий I и Стилиян Заутца са арменци, произлизащи от района на Адрианопол. Поради това, въпросният „*арменски диалект*“ е определен в житието на Евтимий още като „*македонски*“ и това изключва осмислянето

[66] **Adontz, N.** L`age et l`origine de l`émpereure Basile I (867-886).- *Byzantion* VIII, 1933, 482–483, n. 2.

[67] **Laurent, V.** Documents de sigilographie. La collection C. Orghidan. Paris, 1952, Nr. 93, p. 58; **Алексеенко, Н. А.** Представители бюро ΕΠΙ ΤΩΝ ΟΙΚΙΑΚΩΝ в Херсонской администрации: Новая печать кира Херсона конце IX века.- *Труды Государственного Эрмитажа* XCIV, 2018 (Материалы и исследования отделла Нумизматики), с. 34, бел. 60.

[68] **Oxford Dictionary of Byzantium,** ed. by Al. P. Kazhdan. Oxford, 1991, p. 220.

[69] **Laurent, V.** Op. cit., Nr. 91, 57–58.

[70] **Ioannis Scylitzae.** Synopsis historiarum, ed. Io. Thurn, vol. V. Ser. Berolinensis. Berolini et Novi Eboraci, 1973, S. 175, 10 и 179, 16. За датата на създаване на ранга „василиопатор”, вж. **Божилов, Ив.** Византийският свят. София, 2008, с. 382 и 408.

[71] **Златарски, В.** Известията за българите в хрониката на Симеон Метафраст и Логотет.- В: *Избрани произведения* I. София, 1972, с. 398.

[72] **Васильев, А. А.** Происхождение императора Василия.- *Византийский временник* XII, 1906, 157–158, бел. 2; **Божилов, Ив.** Византийският свят. София, 2008, с. 75. За моливдовул на василиопатора Стилиян, вж. **Laurent, V.** Op. cit., Nr. 42, 35–36.

на фамилното име Ζαούτζης, Ζαούτζας непременно като арменоезично[73]. Твърдението на житиеписеца, че то е „*на арменски диалект*“ трябва да се приеме като опит за обяснение за необичайното му звучене в гръцкия език. В житието на Теофано за Стилиян Зауца се изтъква, че бил наричан на шега от своя сънародник и коронован приятел – Василий I – „етиоп“, заради тъмния цвят на лицето.

В такъв случай трябва да приемем за по-основателно мнението на Л. Брейе и Д. Моравчик, които считат, че името Ζαούτζης, Ζαούτζας е тюркоезично и може да бъде сближено и осмислено като τζαούσις , т. е. „чауш“ (или „цауш“!), т. е. „куриер“ (букв. „*носач на съобщения*“), или „*пратеник*“[74].

Титлата „заутци“, макар и рядко срещана, изглежда е била използвана през средновековието като характерно прозвище или фамилно име. Пример за това ни предоставя приписка от 7 април 1287 г. към гръцкото житие на св. Стефан Сурожки[75]. Там тя се явява като собствено име на „*покойната рабиня божия по прозвище Цау́ци*“ (Τζαούτζη) и според А. Шапошников е „варваризъм“, в значение на „*чауш „вестник, гонец, норочный, вестовой*“. Възможно е обаче и в този случай да става въпрос за cognomen, основан на длъжност, която е имал най-вероятно съпруга на покойната.

Това, което не е посочвано досега, а е много важно за нас тук, е точното съответствие на фамилното име Ζαούτζης, Ζαούτζας , а и на Τζαούτζης, със съставката zauci от франкската летопис за 811 г. Това, както и тяхното осмисляне като „пратеник, куриер“, показва, че носителите им са имали общо минало. То следва да се търси в периода, когато семейството на Цанций, а и това на бъдещия император Василий I, са живели заедно с други военнопленници в български земи отвъд Дунав и служили на владетелите Омуртаг и Маламир, а и през първите 1-2 години от управлението на Пресиян (836-852). Така че убеждението сред някои съвременни изследователи, че фамилното име Zautzès е арменско със значение „Тъмният, Черният“ следва да се отхвърли. Неслучайно арменист като Н. Адонц не го разпознава като арменско[76].

Потомците на Цанций и на неговия син – Стилиян Заутца продължили да се радват на благоволението на Лъв VI. Дъщеря му Ана дори била коронована и станала за кратко и формално императрица след смъртта на своята майка – Зоя Заутцина, а синът – Лъв, заедно с Христофор Цанцес били приближени на императора до участието си в покушение против него[77]. Това, което ни интересува тук е, че у Йоан Скилица двете фамилни имена **Ζαουτζᾶ** и Τζάντζης съществуват паралелно. Първото се отнася до

---

[73] **Karlyn-Hayter, P.** Vita Euthimii.- Byzantion XXV-XXVII, 1957, fasc. 1, p. 10; **Бартикян, Р. М.** Неизвестная армянская аристократическая фамилия на службе Византии в IX-X вв.- В: Византия и Средневековый Крым. Барнаул, 1992 (Античная древность и средние века, вып. 26), с. 87, бел. 4.

[74] **Moravcsik, G.** Byzantinoturcica II. Berlin, 308-309; **Janin, R.** Constantinople byzantin. Paris, 1964, p. 482. Името Zaoutzès може да бъде сближено звукоподражателно и със втората част от съставната дума ἀμηρτζάντης , която има арабо-турски произход и означава „страж на емира”. Срв. **Moravcsik, G.** Op. cit., 66–68, 159.

[75] **Могаричев, Ю. А., А. В. Сазанов, Е. В. Степанова, А. К. Шапошников.** Житие Стефана Сурожского в контексте истории Крима иконоборческого времени. Симферополь, 2009, с. 273 и 285, бел. 27 (приписка № 64).

[76] Фамилията „Цанции” във Византия се проследява в „анкетата” на А. П. Каждан през XI-XII в. и особено по времето на Алекси I Комнин (1081-1118), срв. **Каждан, А. П.** Социальный состав господствующего класса Византии XI-XII вв. Москва, 1974, с. 119, 125 и 137, бел. 85. Свидетелство за фамилното име „Зауца” срещаме в Типика на Григория Бакуриани в название на проастий, „*именуван tou Zaoútzi*” от околностите на Мосинопол, където изглежда още пази спомена за свое притежание от едноименната арменска фамилия (**ГИБИ VII.** София, 1968, с. 43). Вж. тук бел. 66.

[77] **John Scylitzes.** A Synopsis of Histories (822 – 1057 A.D.) a provisional translation by John Wortley. Publication by Centre for Hellenic Civilization at the University of Manitoba, March, 2000, p. 178, 15 и p. 180, 19. Опит за покушение срещу Лъв VI организирал по-късно и племенникът на Стилиян Зауца – Василий, който бил секретар по срещите при императора. Срв. **Ibidem**, p. 179, 17.

потомците на Стилиян (дъщеря, син), докато второто – Цанцес е било носено изглежда от наследниците на негов брат, като синовете му Христофор и Василий. Имаме ли тогава основание да се усъмним, че византинизираният арменец от Отвъддунавска България Τζάντζην не е баща на Стилиян Зауца? Очевидно не, тъй като двата клона на неговото потомство са приели за фамилно име близки по звучене и незначително различаващи се при напис негови форми.

За нас е важно, че двете византийски фамилни имена от края на IX и X-XI в. са с общ произход и основа, която възпроизвежда точно (пра)българската служебна титла *tzautzi „пратеник“ (от *khanas tzautci, сиреч „ханski пратеник“). В светлината на проведения анализ може да се приеме, че тя е била носена в Отвъддунавска България от византийския изселник – Цанций. По времето на българските дипломатически мисии през 824 и 825/6 г. той ще да е бил на около 25-30 годишна възраст, така че е бил в състояние да участва в тях, например в качеството на преводач.[78] По-късно, включително и при управлението на Маламир (831-836), той е могъл да изпълнява и други дипломатически задачи на ханski τζαούσις, в резултат от което е станал известен не само в средите на българските управляващи, но и сред своите сънародници – арменските изселници. По тази причина професията му, както това е обичайно, била възприета за негово лично прозвище, а след това и фамилно име, което хронистите сочат за негово лично. Неговият син Стилиян изглежда възприема тюрко-българското название на длъжността на своя баща за свое фамилно име във форма напълно съответстваща на нейния франкски запис: zauci. Това именно дава основание да предполагаме, че той е точен и възпроизвежда „отвъддунавско-българския“ изговор на понятието.

Кой обаче е ръководителят на Омуртаговите дипломатически мисии от 824 и 825/6 г. в двора на Людовик Благочестиви? Възможно ли е това да е бил неговият собствен син Звиница (Звинич)?

Най-малкият син на Омуртаг – Маламир наследил властта на своя баща, преди да навърши пълнолетие, вероятно на около 15-16-годишна възраст, така че трябва да е бил роден около 815 г. С оглед на това изглежда правдоподобно към 811 г. Омуртаг да е бил мъж на около и над 30 години, а е починал на около и над 50[79]. В такъв случай е резонно средният негов син Звиница да е роден няколко години преди Маламир, ориентировъчно около 811 г. Това означава, че в периода 824-826 г. е бил около 15-годишен. Разбира се, това намалява шанса да е бил в ролята на khani zauci при Людовик Благочестиви. Но, тъй като посочените разчети за неговата рожденна дата не са сигурни, не можем да изключваме да е бил на по-голяма възраст (например на 18-20 години). Още повече, че,

---

[78] Ако приемем, че към годината на своята смърт (899) Стилиян Заутца е бил на около 70 години, през 837 г. той е бил около 10-годишен. Към тази дата неговият баща - Цанций е глава на семейство и с влияние сред арменските изселници и ръководизаедно с Кордила тяхното завръщане във Византия. Така че няма да е пресилено, ако допуснем, че е бил тогава на възраст около 35-40 години, докато Василий, бъдещият император – на 25 години. В подкрепа на това говори донякъде и назначаването на Цанций веднага след това за стратег на Адрианопол, който приел на работа там по-младия Василий.

Срещу възприетата в българската историография интерпретация на събитията за изселване през 837 г. на византийски пленници от Отвъддунавска България се обяви Ив. Божилов. Той смята, че двата варианта на сведения за това са плод на византийски спекулации, породени от политическа потребност за изфабрикуване на героична биография на императора-първеню Василий I. Срв. **Божилов, Ив.** История, 339–342. Направената тук съпоставка на факти от други източници потвърждава достоверността на разказа за пребиваване на византийски колонисти в Отвъддунавска България преди 837-838 г., като сочат, че една от техните концентрации там се е намирала най-вероятно в областта на долното течение на Тиса. Въпросът за това обаче изисква обстойно разглеждане.

[79] **Георгиев, П.** Великият хан Омуртаг, с. 155. Пл. Павлов приема, че е роден около 795 г., излизайки от всеобщото убеждение, че Омуртаг е син на Крум: **Павлов, Пл.** Бележки за управлението на кан Маламир (831-836) и кавхан Исбул.- Добруджа 30, 2015 (В чест на В. Йотов), 181–183.

съгласно сведенията на Теофилакт Охридски, той изглежда да е починал, или слязъл от политическата сцена преди 831 г. При това положение той би могъл да бъде включен в пратеничеството като кръвен принц и по-малък брат на престолонаследника Енравота, може би и тогава с функции на „омбритаг“, т. е. аварски принц. При Людовик Благочестиви той се е явил не само cani zauci, сиреч ханski пратеник, но и като гарант за жадуваните от Омуртаг мерки на франкския владетел за определяне на границата мужду двете държави.

Според Айнхард, двете последователни български мисии тогава, са били ръководени от едно и също лице, което е било много доверено на българския владетел[80]. По време на мисията през 826 г. до императора стигнал слух, че Омуртаг е бил убит или свален от престола и поради това той задържал въпросният „*легат на неговото* (Омуртаговото-П. Г.) *царство“ (legatos regi eorum)* до изясняване истинността на тази fama. Нещо повече, Людовик изпратил специално дворцовия граф Бертрих при „*пазителите на Аварската граница*“ в Каринтия, за да се увери изрично за истинността на този слух. Това показва ясно, че българският „кани зауци“ е бил наистина много близък на владетелския дом в Плиск оба. Поради това изглежда е бил задържан, в качеството си на заложник, до изясняване на политическата ситуация в България. Първостепенен при това положение е бил въпросът за наследието на трона там и е напълно провдоподобно да очакваме, че това е било водещото съображение на немския крал да задържи легата на канас ювиги Омуртаг. И след като се оказало, че новината е фалшива, императорът „*приел пратеника* (sic!-П. Г.) *и го изпратил назад без никакъв отговор*“ на искането на Омуртаг за установяване на граница между двете държави. Заедно с това възложил на управителите на Панонската граница Балдерих и Геролд да следят „*за някакво придвижване ... от страна на българите*“.

Трябва да признаем обаче, че ролята на принц Звиница/Звинич като cani zauci остава засега само трудно доказуема възможност.

*

* *

Отъждествяването на Омуртаг с носителя на званието cani zauci (=kani *s/zav/utci), сиреч пратеник на хан Крум, поставя на дневен ред редица сериозни въпроси около българското политическо присъствие в района на Долна Тиса и Среден Дунав. Преди всичко, то ни отвежда към нова преценка на българо-аварските, респективно българо-славянските, отношения в източните и югоизточни предели на бившия Хаганат, както и на българо-франкските и франкско-византийските отношения през второто десетилетие на IX в. Разгледани в по-широк ареал и хронологическа рамка, те представят важни отправни точки за по-пълноценно изясняване на обвързаността на понятията „авари“ и „аварска култура“ с историята на Дунавска България от нейното създаване до към края на IX век.

По думите на историка от началото на VII в. Теофилакт Симоката етнонимът „авари“ е pseudonym, възприет от т. нар. вархонити (Уар и Хуни) в Източна Европа и пренесен от там като самоназвание „*в Европа и Панония*“ още преди управлението на император Маврикий (582-602)[81]. Причината за възприемането и налагането на централноазиатския етноним, според него, е убеждението, че „*у скитските народи*“ „*аварското племе е най-ловко*“ и притежава непреодолима мощ. По силата на това убеждение, то наложило своя авторитет сред заселените или заселващи се около Истър народи и още тогава се налага като обобщаващо за тях етническо название. С особена

[80] **ЛИБИ II,** 36–37, бел. 6.
[81] **ГИБИ, II.** София, 1959, с. 338-339; **Moravcsik, G.** Op. cit., 48, 70–76.

сила това важи за покорените българи в Карпатския басейн българи, определяни най-често като „Панонски“ и „Тиски“.

По тази причина в научната литература се приема, че означението във византийски източници от X в. на дунавските българи като „авари“ се дължи, както на техния „скитски“ произход, така и на историческия факт, че са живели продължително в пределите на Хаганата и стават част от ранно- и средноаварската езикова и културна общност[82]. За подобен феномен говори К. Багренородни, изтъквайки, че завареното от хъпватите население в Далмация (?) са били „*считани за авари*“, защото преди това аварите владели тази територия.[83] Тъждество между понятията „авари“ и „българи“ е допускал изглежда още Унгарският Аноним, тъй като не споменава нищо за аварите и техния Хаганат и се задоволява да отбележи, че заселените под ръководството на Арпад маджари са заварили българите, които обитавали, според него, земите на изток от Дунав още от времето на хуните на Атила. Поради това, Д. Шимони допусна, че оцелялото след края на VIII в. аварско простолюдие е фиксирно в изворите под името българи.[84] Напоследък в подкрепа на това разбиране се изказва и Л. Балог, който допуска, че под „хуни“ във франкската хроника от 811 г. може да се разбират не само авари, но и българите Уногундури[85].

Според преценката на В. Пол, аварското общество има сложна в етническо отношение структура и включва заварени или новозаселени народи, между които на първо място – българи[86]. В своя анализ той стига до извода, че те са Heerevölker, а аварският етногенез завършва със симбиоза на „конните“ народи в Хаганата. Това потвърждават и думите на автора на Miracula за края на VII в., че „*е обичай у аварите*“ техният хаган да приема подчиненото население за „*за свой народ*“, назначавайки им, както в случая с Кубер, „архонт“ от българската аристокрация[87]. Друг съвременен историк – Панос Софулис счита, че народите от Аварската конфедерация са свързани по произход и езиково с българското население там. Той възприема извода на Пол, че е невъзможно да се обособи собствено аварска идентичност, поради общия начин на живот на много от народите в Хаганата[88]. След изселването към франкската граница на лоялна на последния хаган група от собствено аварското население, в Малката унгарска равнина и Западните Карпати останало население от остатъчни авари, българи или с друг източноевропейски произход, което регистрират и археологическите проучвания. То било под началството на нов носител на титлата *tudun* и други „аварски“ *primores*. Славянските племена там също били оставени под главенството на свои *ducaes*. Над всички тях обаче е стоял представител на управляващия в Плиск оба род, комуто били възложени функции на „*омбритаг*“, т. е. *вожд на аварите*. Това през лятото и есента на 811 г. е бил Крумовият по-малък брат, бъдещият *kanas ubigi* – Омуртаг.

---

[82] **Vekony, G.** The peoples of rhe Period of Great Migrations in the Carpathian Basin.- In: *Specimena Nova Universitatis Quinqueeecclesiensis* XII, 1996, p. 328.

[83] **Константин Багрянородный.** Об управлении Империей. Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. Москва, 1989, с. 130/131, бел. 13. В своя коментар (с. 370) посочените издатели отбелязват, че става въпрос като следа от продължителното обитание на аварите сред славянско население тяхното обозначение като „обри”.

[84] **Simonyi, D.** Pannóniai, bolgárok és a kuturgur-bolgárok.- AÉ, 91, 1964, 195–200; **Шимони**, Д. Панонските българи и формирането на унгарската народност.- В: Българо-унгарски културни взаимоотношения. София, 1980, с. 81.

[85] **Balogh , L.** Op. cit., 231–248.

[86] **Pohl, W.** Op. cit., 215–236.

[87] **ГИБИ, III.** София, 1960, с. 159.

[88] **Sophulis, P.** Op. cit., p. 182.

Ситуацията, в която протичат тези събития е следствие от процесите на задълбочаващ се упадък и постепенно отслабване централна власт в Хаганата, в чиято периферия отрано се проявяват сепаратистки тенденции[89]. По същото време в Дунавска България се постига постепенно централизирана система на управление и тя се превръща във фактор в процеса на интеграция на българите от съседните източни и югоизточни области на Хаганата. Той се засилва след започналата през 791 г. франкско-аварска война. В резултат, вероятно още при управлението на Кардам (след 776 – след 796), ролята на аристокрацията на awarischen Bulgaren в управлението и културата на Дунавска България нараства. Неговият приемник – Крум се смята от някои изследователи (според нас не без основания!) за родоначалник на нова (?) династия, за чиито владетели от X век византийски автори твърдят, че имат „*аварски*“ или „*севернокотрагски*“ произход.

Всичко това дава основание да се приеме, че с легитимацията си не само като cani zauci, т. е. ханski пратеник на своя царстващ брат – кана ювиги Крум, но и като „*аварски принцепс*“, Омуртаг е поискал от Карл Велики официално признание не само на своя статус в част от някогашните земи на Хаганата, но и тяхното признаване за част от българската държава или поне в сферата на нейните непосредствени интереси. Главният аргумент за това е бил вътрешно-политическата доминация на българския етнос в местното „аваро-славянско“ общество.

Не може да има съмнение, че тези искания на Крум и неговия пратеник – Омуртаг в Аахен още през 811 г. са били отхвърлени. Причина за това са били не само нежеланието на Карл Велики да има силен съсед в близост до своята държава. Освен това, той е трябвало да даде предимство на франкско-византийските отношения. Непосредствено след поражението на Никифор I, неговият зет и приемник Михаил I (811-813) изпратил при франкския император посолство, с което потвърдил сключения преди това „мир“ между двете империи.[90] Византийските пратеници през 812 г. „*изказали похвали*“ и титуловали Карл като „*император и василевс*“, именно заради неговата подкрепа по време на войната с България. Същата летопис отбелязва за ранната пролет на 813 г., че „*за да затвърди мира с император Михаил*“, Карл изпратил ответно посолство в Константинопол. Антибългарската насоченост на търсения от двете империи „мир“ не е отбелязана изрично, но фактът, че франкската мисия пристигнала в навечерието на готвения от Михаил I голям поход против България показва това достатъчно ясно. Не е за подценяване и подкрепата, която той получил още в края на 812 г. от страна на римския папа, който осветил сключеното от двамата императори съглашение. Айнхард в своята биография на Карл Велики обобщава: „*константинополските императори Никифор, Михаил и Лъв доброволно търсели неговото приятелство и съюз и изпращали при него твърде много пратеничества*“[91]. Но, за съжаление, не съобщава за същността на въпросния „*здрав съюз*“, освен че е бил сключен от франкска страна, за да се уреди спорния между двете страни въпрос за приетата от Карл титла „император“. Тя, както е известно, била провъзгласена от папата още през 800-на година и заявеният изрично във *foedus firmissimum* от 812-813 г. стремеж на Карл Велики: *„да няма между договарящите страни* ***никакъв повод*** *за недоразумение (scandali)“*, навежда на мисълта, че се има предвид и заявената през ноември 811 г. претенция на българите върху част от наследството на Хаганата[92]. Цитираната от самия Айнхард гръцка (и изписана от него на гръцки) поговорка: „*Да имаш франките за приятели, но не и за съседи*“ със сигурност е била известна и на Крум

[89] **Pohl, W.** Op. cit., S., 288 sqq.
[90] **ЛИБИ, II,** с. 33-34; **Sophulis, P.** Op. cit.. p. 193–194.
[91] **ЛИБИ, II,** с. 32.
[92] **Sophulis, P.** Op. cit.. p. 193.

и особено на неговия приемник – Омуртаг. По тази причина от българска страна били предприети серия от мирни инициативи, а накрая и военни начинания за осигуряване на граница на държавата от северозапад.

С византийско-франкската „уния“ Омуртаг се сблъскал още в първите месеци на своето управление като kanas ubigi. За това осведомява текст на Annallista Saxo под 814 г., съобщавайки, че на 1 август, т. е. само 4 месеца след смъртта на Крум, при Людовик Благочестиви (814-840) дошли „*гръцки пратеници*“, „*които искали* ***помощ против българите и другите варварски племена***“[93]. Очевидно Омуртаг, непосредствено след смъртта на своя брат, е провел настъпателни действия против Византия и това е предизвикало въпросното искане за помощ. При тези обстоятелства тя не е могла да бъде друга, освен военна и то откъм северозапада на България. Това подсказват и думите на Саксонския аналист, че помощта на франките е трябвало да бъде насочена ***contra Bulgares et ceteras barbaras gentes***. Съставът на българските войски, както вече изтъкнахме, е включвал и етнически авари, може би все още под ръководството на свой тудун, и славяни, под ръководството на свои князе. Те именно следва да са имали водещо място сред споменатите общо „*различни варварски племена*“. Исканата от Лъв V (813-820) военна намеса на Людовик Благочестиви е била насочена към български предели и по-точно против живеещите там съюзници на Омуртаг, като етнически авари, аваризирани българи и други етноси, като например т. нар. власи във източните и югоизточни части на бившия Хаганат. Имало ли е реални военни действия през втората половина на 814 и началото на 815 г. – не знаем. Няма информация и за състоянието на българския *societas* с местното население от района. Сведенията за стремежа на някои от тях към 827 г. обаче подсказват, че франките са поддържали напрежение сред местната аристокрация поне до договора между двете държави от 832 г.

Политическата и дипломатическа задача, която Омуртаг инициирал, изпращайки през 824 и 825-6 г. свои посолства при Людовик Благочестиви (814-840), за да се уреди въпроса с „*границите и пределите между франки и българи*“,[94] следва да се разглежда като продължение на неговия несполучил опит в тази насока и през 811 г. Айнхард обаче настоява, че българската мисия от 824 г. било „*необикновено и никога по-рано невиждано посолство във франкската държава*“. Но тъкмо тази категоричност прави неговото твърдение подозрително. Активността на взаимоотношенията между двете държави още в първите години на IX век, когато Карл Велики, разгромявайки аварите, достигнал българските предели, предизвиква съмнения в пълната достоверност в твърдението на неговия биограф. Франкските летописи дават достатъчно примери за активността на българската държава в Долна и Горна Панония по времето на Людовик Благочестиви, и за нейните отношения с намиращите се при северозападните ѝ граници княжества и народи. От тях е видно, че франкската дипломация е следяла събитията в България отблизо и е познавала естеството на исканията на Крум и Омуртаг[95]. Следва да обърнем внимание още, че Айнхард поставя въпросното си твърдение по повод на изпратеното през 824 г. от Карл Велики ответно посолство в българската столица, което е наистина първо, но от франкска страна. Българските искания от 824 г. са били със сигурност базирани на тези от 811 г. и вероятно близки до тях. Повторният франкски отказ за тяхното удовлетворяване е бил предопределен – тогава, а и през следващите няколко години, поради мъчително изградения, но успешен византийско-франкски съюз. Това ясно показва информацията на аналите, че както през 811-812, така и през 824 г., между Източната и Западната християнски империи е бил в ход активен дипломатически

[93] **ЛИБИ, III,** с. 141.
[94] **ЛИБИ, II,** с. 36-37; **Georgiev, P.** Op. cit., p. 107 sqq.
[95] **ЛИБИ, II**, с. 23, 31-39, 41-43, 364.

обмен. Целта на дворцовия хронист в тази обстановка е била да дискредитира Омуртаговата мирна инициатива от 824 г., представяйки я за неочаквана и подозрителна („*предлог уж да сключи мир*“), а не за резонна и адекватна на такава отпреди. Поради това, характерът на мисията от 811 г. е бил представен от безименния аналист така, че да не разкрива ясно че зад princeps Avarum и Canizauci стои всъщност българският принц Омуртаг.

След този екскурс следва да се опитаме да уточним територията, която „омбритагът“ е контролирал в някогашните предели на Хаганата. Франкската хроника от 811 г. сочи за цел на войските на Карл Велики – Панония и басейна на Среден Дунав. Понятието „Панония“ в каролингската традиция е достатъчно широко и се припокрива с “Авария“ до към Среден Дунав[96]. Франкската акция от пролетта и лятото на 811 г. е била насочена към нейните най-източни и югоизточни части в Подунавието, възможно и на левия бряг на Среден Дунав. Неслучайно Айнхард в своята биография на Карл Велики твърди, че след войната си против Хаганата границите на неговата държава са включвали „*двете Панонии и лежащата на другия бряг на Дунава Дакия*“[97]. Сенгалският монах също изтъква, че „*войнственият Карл*“ покорил не само „*хуни*“ (=авари), но и „*българите и много други твърде жестоки племена*“, като уточнява след това, че там били *omne Sclavorum genus et Bulgarum*[98]. Въпросните народи и племена контролирали, според него, земи, които не позволявали на франките да пътуват „*до Гърция*“, така че се имат предвид най-вече земите на югоизток от Долна Панония[99]. В края на своя разказ за покоряването на аварите от Карл Велики той отбелязва изрично: „*А българите* (изглежда тези на изток и югоизток от Дунав – П. Г.) *изоставил, защото след унищожаването на хуните* (т. е. аварите-П. Г.) *очевидно те не му изглеждали никак опасни за франкското кралство*“[100]. Това означава, че източните части от Хаганата заедно с живеещите там българи са останали още след 796 г. извън завоевателни планове на франките. Това личи и в обхвата на каролингската църковна активност през първата половина на IX в.[101] Въпреки, че християнизацията на победените току-що авари е била прогласена на *conventus episcoporum ad ripas Danubii*, процесът на евангелизация и създаване на църковна организация от прелатите на Пасау и Залцбург през следващите десетилетия стигнал едва до десния бряг на Среден Дунав. Междуречията Дунав – Тиса, както и в долните течения на Драва и Сава, са останали за няколко десетилетия извън мисионерските начинания на немската църква. Причините за това е ясна. Населението там е оставало в пределите или в зоната на политическия интерес на езическа България[102]. Тези обширни територии и населението в тях е оставало в обсега на

---

[96] **Wolfram, H.** Slawische Herschaftsbildungen im pannonischen Raum als Vorrausetzung für die Slawenmission.- In: *Mitteilungen des Bulgarischen Forscungsinstitutes in Osterreich. Hrsg. V. Gjuzelev*. Wien, 1986, 41–42; **Pohl, W.** 2002, 327.

[97] **ЛИБИ, II**, с. 31.

[98] **Пак там,** с. 283.

[99] **Wolfram, H.** Bavorská misie v 9. století.- In: *Cyrilometodejska misie a Evropa. 1150 let ot prechodu solunskych bratrzí na Velkou Moravu.* Eds P. Kourzil et al. Brno, 2014, 28–29; **Filipec, Kr.** Op. cit., p., 63 sqq., sl. 18 и спец. 72–73 и 277 sqq., sl. 112

[100] **ЛИБИ, II,** с. 285.

[101] В пар. 14 на съставения към 871 г. „Залцбургски меморандум” се обосновава даденото от Карл Велики право на Ювавенската (Залцбургска) архиепископия върху „*Източна Панония*” **ЛИБИ, II,** 134; **Кирило-Методиеевска енциклопедия**, т. 1. София, 1985, 717–719. Нейните граници обаче достигат на изток до Среден Дунав, а на юг до р. Драва. По-подробно за това вж. **Filipec, Kr.** Op. cit., p. 239 sqq.,, sl. 90 и особено 285 и сл.

[102] **Szőke, B. M.** Karolingische Kirchenorganisation in Pannonien.- In: *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. Im Mittel-und Nordeuropa*, hrsg. U. von Freden, H. Friesenger und E. Wamers. Bonn, 2009, 395–416, spec. 400–401, Abb. 3.

процесите в нейните граници. Едва след нейната християнизация малко след средата на века започва и процеса на евангелизация на тамошното население. Опора на българската власт и интереси там несъмнено са били „*българите и другите варварски народи*“ против които е бил договорен съюзът на двете Империи. Те са същите („*Българите и много други твърде жестоки племена*“), за които Сенгалския монах пише, че били оставени непокорени „*от войнствения Карл*“. От гледна точка на франкските управляващи среди през първата половина на IX в. те, или част от тях, са били таксувани като „*Абодрити* (сиреч Абордити – народ, който живее в приграничните зони на Империята), *които вулгарно наричаме Преденецентu*“ (Georgiev 2014, passim).

Съгласно направената от Т. Олайош корекция в превода на текста в Лексикона на Souda за българското овладяване на части от Хаганата, то било извършено след „*лесно поражение (пленяване)*“ над тамошните авари[103]. Това е напълно естествено, след като в тези територии е живеело от векове население с (пра)български, а и славянски, произход, и стремеж за интеграция с Дунавска България, която най-късно от началото на IX в. се е управлявала от владетел с „аварско“ потекло. Съобщенията на автора на Лексикона за „*лесния плен*“ на аварите от българите, за възприемането на специфичното аварско облекло, за поуките, които долно-дунавските българи си извлекли от разказа на аварските „*пленници*“ (sic!), както и за причините довели до „гибелта“ на Хаганата, представят различни страни на процес на сближение на долно-дунавското българско общество с „късноаварското“, който е започнал много преди края на VIII в. Очевидно този факт е направил силно впечатление на анонимния автор от края на X в., който на три места под рубриката „*Българи*“ повтаря текста за лекотата, с която те са овладяли части от Хаганата, както и управленския опит и битова култура на „Аварите“.[104] Като имаме предвид датата на Лексикона, неговият автор вероятно е познавал информациите на Патриарх Николай Мистик, Йосиф Генезий, Лъв Дякон, а може би и на други автори, за „аварския“ произход на българските владетели и аристокрация от X век.

*

* *

От изнесеното можем да направим следните изводи.

1. Със сигурност може да се приеме, че дипломатическата мисия при Карл Велики през 811 г., включваща представители на аварската общност, начело с нейния тудун и славянски племенни князе, е била оглавена от български принц, по-малкия брат на Крум – Омуртаг, в качеството му на „омбритаг“, т. е. аварски вожд (princeps) в качеството му на cani zauci, т. е. „ханскипратеник“ в двора на Карл Велики;

2. Дипломатическите мисии на самия Омуртаг като khanas ubigi до император Людовик през 824 и 825-6 г. може да са били оглавени от неговия, среден по възраст, син Звиница (Звинич). В тях още тогава, но може би и по-късно, са били привличани и представители на заселените в Отвъддунавска България, най-вече от района на Долна Тиса, арменски колонисти от тема Македония. Това, ако съдим от името на един от техните ръководители през 837 г. – Tzantzès („воеводата Цанций“), е бил zautzi (=tzautci), т. е. български „пратеник“, вероятно поради своите знания на гръцки, а може би и на латински език по времето на Омуртаг и Маламир.

---

[103] **Olajos**, **T.** La lexique ”Souda”. A propos du Khan Bulgare Kroum.- In: *Polychrônia. Сборник в чест на проф. Иван Божилов.* София, 2002, 230-235; **ГИБИ, V. София**, 1965, 309–310.

[104] За надеждността на тези сведения, вж. **Златарски**, **В.** Цит. съч., с. 545-550; **Павлов**, **Пл.** Политическото наследство, с. 59, бел. 19; **Sophulis, P.** Op. cit., p. 181; **Божилов, Ив.** История, 281-282.

3. Проследените изворови свидетелства, факти и обстоятелства около българските дипломатически мисии от 811, 824 и 825/6 г. дават нови доказателства за контрола на българската държава над източни и югоизточни части от Аварския хаганат след неговия разгром от Франкската държава в периода 791-803 г. и изясняват допълнително взаимоотношенията между тях.

PRINCEPS AVARUM AND CANI ZAUCI OMOURTAG IN AACHEN IN THE AUTUMN OF 811. TOWARDS THE BULGARIAN-FRANKISH RELATIONS DURING OF THE FIRST DECADES OF THE IXth CENTURY

Pavel Georgiev

Abstract

The author offers new possibilities for interpretation of Frankish, domestic and Byzantine sources regarding the Bulgarian political control over territories of Avar Khaganate, destroyed by Charlemagne. The main focus is placed on the certificate of embassy led by *Princeps Avarum* and *Canizauci* in Aachen in November 811.

Coordinating it with Bulgarian and Byzantine sources, leads to the following conclusions.

1. It is likely that the diplomatic mission to Charlemagne in 811, involving representatives of the Avar community, led by its tudun and Slavic tribal princes, was led by the Bulgarian prince – Omurtag, the younger brother of the ruler Krum (802? – 814), in his capacity as prince (princeps) and ombritag. i.e. Avars hegemon, in the northwestern borders after 803 and "Khan's beloved younger brother" (khani sev`ingi or khani sev(inč) ingi). In Aachen, he introduced himself as a *cani zautzi*, that is, with his post of "Khan's envoy".

2. The khanas ubigi Omurtag (814 – 831) missions to Emperor Louis in 824 and 825/6 appear to have also been led by a member of the ruling family in Plisk oba (Pliska), maybe from his second son – Zvinitsa/Zvinichis. They also appear to have had a representative/s of settlers between 813 and 837 in Trans-Danubian Bulgaria (probably in the Lower Tisza region) of Bulgarian captives of Eastern Thrace of Armenian origin. One of their leaders in 837 was named Tzantzès, and his son, Stilian, and his descendants gained fame in Byzantium under the surname Ζαούτζης, Ζαούτζας. It coincides exactly with the pro-Bulgarian official title (position) zautzi (tzautci), (=chaush) and probably derived from it. On this basis, we conclude that Τζάντζην (Цанїю воєводѣ) was performing the *carrier of messages* or *emissary* functions of the Bulgarian state before 837.

3. The considered evidence, facts and circumstances surrounding the Bulgarian diplomatic missions of 811, 824 and 825/6 provide new testifies for the Bulgarian state's control over the southeastern parts of the Avar Khaganate after its collapse in the period 791 – 803. They have a contribution to clarify important aspects of the Bulgarian state's relations with the East Frankish Kingdom, as well as with the local population of Avars, Bulgarians and Slavs there.

ТОПОГРАФИЯ И ПЕРИОДИЗАЦИЯ НА ПЕЧАТИТЕ ОТ ПЛИСКА

Женя Жекова

Печатите са извори за историята! С това твърдение, вярвам, всеки ще се съгласи. Ролята на печатите като писмени свидетелства за нашата история нарасна стремглаво след разкриването през 1979 г. на административното учреждение – т.н. Стратегия във Велики Преслав. Дотогава в България бяха публикувани не повече от 10 – 15 български и византийски печата. Днес документираните византийски печати от българските земи са близо 4000, а българските – 400. България е територията с най-голяма концентрация на този род паметници в света – около 5000 екземпляра. Тук няма да търся причините за това изобилие от средновековни извори, чийто потенциал все още не се използва на сто процента от родната и чужда медиевистика.

Целта в настоящото изследване е да се опитам да проследя топографското разпределение и хронологични граници на комплексите с намерени печати в столицата Плиска – един сравнително добре проучван обект с оглед на дългогодишните научноизследователски дейности, извършвани там, вече 120 г. Безспорно столичните центрове на средновековна България са едни от най-активно и задълбочено изследваните археологически обекти у нас. Въпреки огромните ресурси (финансови, човешки, научни), влагани в тях през годините, ситуацията там е все още неясна и не дава нужната пълнота на специалистите, работещи в тях, да направят категорични и неоспорими изводите за времето на първоначално заселване, хронология на обитаване, последвало напускане и обезлюдяване.

Как се разпределят печатите по обекти в самата Плиска? Това е въпрос, който до момента не е изследван. Могат ли въз основа на топографската локализация да бъдат идентифицирани евентуалните ведомства, които са функционирали на това място и където е била получена въпросната кореспонденция.

Данните за настоящото проучване са ексцерпирани от публикуваните вече корпуси на българските и византийски печати от България, както и направените към тях допълнения, съобразно новооткритите находки[1].

Първата публикация на печати от Плиска дължим на Борис Панченко, който в излезлия от печат през 1905 г. сборник „Абоба-Плиска“ публикува 5 оловни византийски печата, намерени в Плиска, единият от които на Йоан багатур[2]. В годините следват

---

[1] **Jordanov, I**. *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria.Volume 1: Byzantine Seals with Geographical Names*.Sofia, 2003; **Jordanov, I**. *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria.Volume2: Byzantine Seals with Family Names*.Sofia, 2006;**Jordanov, I**. *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria.Volume 3, Part1/2:* Sofia, 2009; **Йорданов, И.** Jordanov, I. *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria.*Volume 1 – 3, Sofia, 2003, 2006, 2009. Addenda et Corrigenda (1). – *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика*, 7, 2011, 189 – 228; **Йорданов, И.** I. Jordanov. *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria.*Volume 1 – 3, Sofia, 2003, 2006, 2009. Addenda et Corrigenda (2). – В:*България в европейската култура, наука, образование, религия*. Ч. 1. Материали от Четвъртата национална конференция по история, археология и културен туризъм Пътуване към България – Шумен, 14 – 16. 05. 2014 година. Шумен, 2015, 223 – 305; **Йорданов, И. I. Jordanov**. *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria.*Volume 1 – 3, Sofia, 2003, 2006, 2009. Addenda et Corrigenda (3). – В: *Писменост, книжовници, книги: българската следа в културната история на Европа.* Материали от Петата национална конференция по история, археология и културен туризъм Пътуване към България – Шумен, 26 – 28. 04. 2016 година. Шумен, 2018, 124 – 164; **Йорданов**, **И**. Корпус на средновековните български печати. – В: *Плиска – Преслав*, 12, 2016.

[2] **Панченко, Б.** Абоба-Плиска. Монеты и печати. –*ИРАИК*, X, 1905, 291 – 300; **Панченко, Б.** Печать багатура и баина Іоана Хотина. – *ИРАИК,* X, 1905, 555 – 557.

публикации на други видни български изследователи[3]. През 1992 г. Иван Йорданов прави първото обобщение на постъпилите дотогава в музейни фондове – като случайни находки, откупки, или като находки от археологически разкопки, византийски моливдовули от Плиска – 38 на брой[4]. През 2000 г., във връзка със стогодишнината от началото на проучванията в Плиска,документираните моливдовули са вече 47, една бронзова матрица и 9 оловни ядра[5]. Днес техният брой е 140 византийски и 21 български печата.

Проф. Иван Йорданов е основен изследовател на печатите от Плиска. Хронологически ги разглежда в три основни периода: столичен, следстоличен (893 – 971) и период на византийско владичество (971 – 1064). Най-многобройни са печатите след 971 г., тъй като това е време, в което българските земи са присъединени към византийската териториална цялост, вследствие на което кореспонденцията добива регулярен вътрешнодържавен характер. Значително е количеството и на тези от столичния период – близо 40 екземпляра. Те илюстрират най-добре характера на кореспонденцията, водена в периода, когато Плиска е административен и политически център на държавата. Тяхното количествено струпване именно тук безапелационно определя Плиска като единственото средоточие на административната, политическата и църковната власт поне до 893 г. Други топографски центрове, които акумулират значителни количества печати, са тези край Мелница, Елховско, Поморие, Созопол, Злати войвода, Сливенско, но техните количества са предимно от периода на византийска доминация – X – XI в.[6]

Какъв е приносът на печатите като достоверни исторически извори? Могат ли да бъдат маргинал, който по-скоро да обедини, отколкото да разедини натрупаната до момента информация да бъдат решаващо доказателство, а не помощен археологически материал? Работих изключително с печати, намерени по време на археологическите проучвания на екипите, работещи в Плиска[7]. Съществува немалка част печати, намерени и закупени от частни лица, които са легализирали артефактите с произход Плиска. Но тъй като в научните среди тези находки не се приемат безрезервно, реших да ги изключа от проучването си.

От всички близо 160 печата, намерени най-общо в Плиска и околността, тези, придобити по време на редовни археологически разкопки, са малко над 100. Разпределението им по периоди е следното: столичен до 893 г. – 11 византийски и 8 български; следстоличен (893 – 971) – 5 византийски и 8 български; период на византийско владичество (971 – 1064) – близо 90.

СТОЛИЧЕН ПЕРИОД – 19 БР.

Византийските печати от столичния период (11 бр.) попадат изцяло в хронологичната рамка (825 – 893), която се припокрива с тази на българските. Най-ранните печати са от първата половина на девети век. От същия период са и най-ранните византийски монети, документирани по време на разкопки – фолис на Теофил (829 – 842). Изключение са фолисите на Никифор I Геник (802 – 811), които обаче имат друг

[3] **Герасимов, Т.** Византийски оловни печати от Плиска. –*ИАИ*, XIV, 1940 – 1942, 169 – 171; **Маслев, С.**Византийски оловни печати от Плиска и Преслав. –*ИАИ*, XX, 1955, 445 – 462; **Мушмов, Н.**Новооткрити средновековни печати от България. – *ИБАИ*, V, 1928/1929, 224 – 239.

[4] **Йорданов, И.** Византийски оловни печати от Плиска. –В: *Плиска – Преслав*, 5, 1992, 281 – 301.

[5] **Йорданов, И.** Монетите и печатите от Плиска (1899 – 1999). – В: *Плиска – Преслав*, 8, 2000, 135 – 167.

[6] **Йорданов, И.** Плиска (IX – XI в.) според данните на сфрагистиката. – В: *Плиска – Преслав*, 11, 2015, 261 – 266.

[7] В изследването са използвани само публикувани печати – от техните проучватели и в посочените по-горе корпуси на проф. И. Йорданов.

характер[8]. Те са обвързани с конкретно историческо събитие – попадането им в Плиска и Североизточна България е вследствие на военната кампания от лятото на 811 г. Въпросните 11 печата са намерени на обекти: *Голяма базилика* – 7, *Дървено укрепление* – 1, *Болярско жилище* – 1, *Външен град* – 1. За същия период българските печати произхождат почти изцяло от *Голямата базилика* – 5 бр., *Цитадела* – 2 бр. и 1 бр. от базата на НАИМ.

Византийски – 11 бр.

1. Мануил, императорски спатарий и член на логотесиона на идика (? – 893).
2. Лъв, императорски кандидат при ойкиакиона (870 – 893).
3. Теодосий, императорски протоспатарий при ойкиака (870 – 893).
4. Давид, императорски спатарий и комеркиарий на Дебелт (870 – 893).
5. Григорий, императорски спатарий и комеркиарий на Дебелт (870 – 893).
6. N., спатарокандидат (870 – 893).
7. N., (IX в.).

   Печатите с №№ 1 – 7 са от района на *Голямата базилика*.
8. Йоан патриций, протоспатарий и императорски ойкистик (първа пол. IX в.) – *Дървено укрепление.*
9. Дамян, императорски веститор и ксенодокс (посл. четвърт IX в.) – *Болярско жилище*
10. Мануил, протоспатарий при … (IX – X в.) – североизточно от *Обект № 31.*
11. N., първа половина на IX в. – *Външен град*, при обходи.

Български – 8 бр.

1. Михаил, архонт на България (864 – 889) – 2 бр. – *Голяма базилика* и *Цитадела.*
2. Николай, епископ на Теобулея (IX в.) – *Голяма базилика*.
3. Георги, архиепископ на България (? – 889) – 3 бр.*Голяма базилика* и база НАИМ.
4. Неидентифициран печат с IYI – *Цитадела.*

Три от печатите са свързани с ойкеакиона. Длъжността на ойкистика е слабо позната. Подчинена е на логотета на геника с ранг на спатарий. Според новелите от времето на Лъв VI (886 – 912) в това бюро са регистрирани имущества, които напълно са освободени от императорските данъци[9].През X в. значението на ойкистика нараства и вече ръководи бюро с многоброен щат от подчинени (логариасти, нотарии, хартуларии и др.). Представен е и в *Ескуриалската тактика* (975 г.)[10].

Печатът на *Йоан, патриций и протоспатарий и императорски ойкистик* се датира в 30–40 г. на IX в. и засега е най-ранният византийски печат от Плиска. Намирането му на обект *Дървена крепост* свидетелства за съществуването на това място на ведомство, чийто титуляр има ранг на патриций. В края на IX в., когато е подчинен на логотета на геника, той вече има ранг спатарий.При всички случаи притежателят на този печат има висок ранг. Получаването на негова кореспонденция в обект *Дървена крепост* подкрепя заключението за специалния статут на учреждението, съществувало на това място през първата половина на деветия век[11].

Сходен характер има длъжността на *Мануил, императорски спатарий и член на логотесиона на идика* (? – 893). В частното императорско съкровище (идика) обикновено

[8] **Жекова, Ж.** Монетите на Никифор I Геник (802 – 811) и Плиска. – В: *Плиска – Преслав*, 8, 2000, 168 – 171.

[9] **Oikonomides, N.** Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siecles. Introduction, texte, traduction et comentaire. Paris, 1972, 313.

[10] Ibidem, S 273.20.

[11] **Жекова, Ж.** Нумизматичен и сфрагистичен материал от обект „Дървена крепост” в Плиска (под печат).

се съхраняват изключително ценни тъкани от злато и коприна, които безспорно имат важна функция в светския и църковен ритуал. Ето защо намирането на печат на титуляра на това ведомство в района на *Голямата базилика* може да бъде разгледано като конкретно свидетелство за въпросите, свързани с евентуалните доставки на одежди, обезпечаващи църковните практики, извършвани на това място.

СЛЕДСТОЛИЧЕН ПЕРИОД (893 – 971) – 16 БР.

Моливдовулите от следстоличния период са намерени на алея, водеща от Западната към Южната порта, на обект *Източно от Цитаделата*. Произходът на българските се свежда до следните обекти: *Цитадела* и района около нея – 5 бр., *Дървена крепост* – 1 бр., база НАИМ – 2 бр.

Византийски – 5 бр.

1. Михаил, протоспатарий и логотет на геника (X в.)[12].

2. Михаил, протоспатарий и логотет на геника (X в.) – *Външен град*, обходи 2010.

3. Василий, протоспатарий и логотет на геника (X в.) – *Външен град*, обходи 2012.

4. Константин патрикий, императорски протоспатарий и сакеларий (X в.)[13].

5. Теоктист, патриций и логотет на дрома (първ. пол. X в.) – *Източно от Цитаделата.*

Български – 11 бр.

1. Симеон, архонт на България (893 – ?) – 2 бр. – *Дървена крепост* и *Цитадела.*

2. Петър и Мария, автократори и василевси (40-те г. X в.) – 2 бр. – *Цитадела* и база НАИМ.

3. Петър и Мария, благочестиви василевси(40 – 50-те г.X в.) – 1бр. – *Цитадела.*

4. Петър I, цар на българите (? – 969) – *Малък дворец.*

5. Анонимен български владетел (IX в.) – 2 бр. – *Цитадела* и база НАИМ.

6. Писота вардарий (X в.) – 3 бр.:*Цитадела* – 2 бр. и пътека – 1 бр.

В този кратък хронологичен отрязък, малко повече от 70 години, доминират българските печати. Това като че ли е резонно, тъй като се предполага, че кореспонденцията със самата Византия вече е съсредоточена в новия столичен център Велики Преслав. Половината документирани византийски печати от Плиска са от Вътрешния град, а другата – от Външния. Българските моливдовули са изцяло владетелски – на цар Симеон и сина му Петър. Интересно е, че Симеоновите са от ранния период на неговото управление, а по-късни липсват. Акцентът в тази група безспорно е бронзовата матрица на цар Петър I (927 – 969) – един дълго дискутиран артефакт в българската сигилография. Намерените тук печати от следстоличния период доказват, че Плиска продължава да бъде важно държавно средище и през десети век, независимо че столичен център в този период вече е Велики Преслав[14].

Вниманието в тази група привличат трите печата на *Писота вардарий* – славянин, който първоначално е служител във византийската администрация, а по-късно и в българската. С неговото име се свързват над 30 екземпляра, документирани от българските земи. Напоследък се прие тезата, че той най-вероятно е отговарял за производството на имитативни византийски монети в ергастерии около столицата Велики Преслав[15]. В Плиска са намерени три негови моливдовула, два от които в района

[12] Печатът е намерен от Петър Детев през 1950 г., неустановено точно къде в Плиска и предаден в НАИМ – БАН.

[13] Това е един от първите инвентирани печати в Шуменския музей, който произхожда от „Градището“ в Плиска.

[14] **Жекова, Ж.** Две бронзови матрици на цар Петър I (927 – 969) намерени в Плиска. – В: *Българско царство. Сборник в чест на 60 годишнината на доц. Георги Николов*. София, 2018, с. 402.

[15] **Йорданов, И.** Моливдовули на Писота вардарий (IX – X в.), намерени в България. – В: *Сборник в чест на проф. Веселин Бешевлиев.* София, 2003, 314–315.

на *Цитаделата.* Това означава, че там е съществувало учреждение, до което Писота е писал поне два пъти.

ВИЗАНТИЙСКИ ПЕРИОД (971 – 1067) – 90 БР.

В тази хронологична рамка попада най-голямото количество печати от Плиска. Периодът е характерен с изключително честата употреба на моливдовули в самата Византия – нещо като мода, което не е подминало и българските земи. От друга страна, това са територии, които вече са част от Империята и регулярното изпращане и получаване на писма е почти ежедневно явление. Друга характеристика на тази времева група е ситуирането на печатите изключително в чертите на Вътрешния град. Именно тук натрупването им по обекти дава най-пълна картина: *Дворцов площад* – над 30, *Цитадела* – над 20, *Дворцов център* – над 10, *Двор северно от Цитаделата* – 10, *Кръгла каменна площадка* – 6.

За съжаление обаче точното им датиране на този етап е все още невъзможно – безспорен факт, доказан от техния дългогодишен проучвател проф. И. Йорданов[16]. Той прави опит за по-точно датиране на т.н. група „X – XI в.“, но в крайна сметка също не поставя отчетливи хронологически рамки, които да бъдат прикрепени към историческата периодизация на Плиска. Както самият той казва, „повечето печати преливат от една група в друга“[17].

В Плиска са намерени общо четири печата на император Василий II (976 – 1025) – три от тях са в района на *Цитаделата*. Това са единствените сигурни императорски печати, намерени тук. Те са от *тип В*, при който Василий е представен сам, без брат си Константин. Датират се след 1000 г., когато Североизточна България е отново в ръцете на византийците.

Какво показа топографското и хронологично разпределение на печатите от Плиска (Табл. 1)?

1. Най-ранните печати (а също и монети[18]) в Плиска са от първата половина на IX в. Намерени са на обекти *Дървена крепост*, *Болярско жилище* и североизточно от *Обект № 31*. Специфичен комплекс от печати се оформя в района на *Голямата базилика*. Там са намерени 7 византийски и 5 български печата, рамкирани във времевия диапазон на съществуване на Архиепископията (870 – 893). Мисля, че византийските могат да бъдат хронологично изтеглени по-рано – около средата на деветото столетие и на практика тяхното присъствие тук може да бъде свързано с по-ранен обект.
2. Доминация на българските над византийски печати характеризира хронологически най-късия период – следстоличния. Печатите са ситуирани изключително в района на *Цитаделата* и *Малкия дворец*.
3. Периодът на византийско владичество, който обхваща близо 100 г., е наситен изцяло с византийски моливдовули, концентрирани във Вътрешния град, доминиращо отново в района на *Цитаделата*.
4. Вследствие на извършения анализ може да се констатира, че животът в Плиска според печатите (и монетите) датира от първата половина на IX в. (най-общо), като изразени топоси на живот са районите около *Голямата базилика*, *Дървеното укрепление* и няколко обекта във Външен град.
5. През столичния и следстоличния период доминиращ топос е районът на *Цитаделата – Малкия дворец*, двата обекта непосредствено северно от

[16] **Йорданов, И.** Плиска, с. 268.

[17] Пак там.

[18] Използвам случая да благодаря на екипите, работещи в Плиска, които в края на всеки археологически сезон ми предоставят за нумизматична обработка и коментар монетите от техните обекти.

тухлената ограда и *Дървеното укрепление*. Въпреки че след 893 г. столица е вече Велики Преслав, Плиска запазва определена роля в обществения живот на държавата. Печатите сочат със сигурност, че някогашната Цитадела и районът около нея, където се помещава личният дворец на владетеля, продължават да бъдат обитавани. Дали отново като владетелска резиденция или като административно учреждение, в което редовно се получават и изпращат послания на най-висше ниво, а защо не и като втори столичен център – една традиция с дълбоки корени в българския държавен живот. Отново в района на *Цитаделата* е била разположена и византийската администрация след 971 г.

6. Най-късният намерен в Плиска печат е на магистър Василий Апокап, датиран в 1064 – 1066 г. Същата картина се наблюдава и при монетите.Последните монетни находки са от периода 1059 – 1067 г.[19] Преустановяването на живота в Плиска се свързва с нашествието на узите. Срещу тях империята изпраща опитния военачалник Василий Апокап, който е повишен в магистър и назначен за дук (командващ) на армията. Но византийците не успяват да се справят с варварите, като за техен ужас и двамата им пълководци – Василий Апокап и Никифор Вотаниат са пленени. В резултат на тези неуспехи гарнизонът в Плиска е евакуиран и византийците се оттеглят. Това слага край на византийската администрация в Плиска, като след 1067 г. тук няма никакви печати, а монетите са изолирани и единствено свидетелстват за някаква форма на живот.

TOPOGRAPHY AND PERIODIZATION OF THE SEALS FROM PLISKA

Zhenya Zhekova

Abstract

How the lead seals from the first Bulgarian capital Pliska were divided between the archaeological sites? Thus is a question that has not yet been investigated. Could any of the administrative departments that operated at that location and where the correspondence in question was obtained be identified on the basis of the topographic location?

The seals are divided into three groups according to the historical periodization of the capital Pliska itself: capital, post capital (893 – 971) and period of the Byzantine domination (971 – 1064). The seals after 971 are the most numerous as this is the time when Bulgarian lands are incorporated in Byzantium. Thus the correspondence obtained regular inner character.

The earliest seals and coins in Pliska are from the first half of the 9th century. They were found at the sites *Wooden Fortress*, *House of Noble*, *Site no. 31*, the *Great Basilika*.

Bulgarian seals dominated under the Byzantine in the shorter chronological period – the post capital one. The seals are concentrated in the area of the sites the *Citadel* and the *Little Palace*.

The period of the Byzantine denomination – around 100 years contains entirely only Byzantine seals situated in the area of the *Citadel.*

Although after 893 Veliki Preslav became a new capital Pliska remains its position as an administrative center. The seals are pointing with certainty that the one-time *Citadel* and the area around where the private palace of the ruler were situated gave a new lease of life. As a ruler residence once again or as an administrative office where the seals were regularly received

[19] **Йорданов, И.** Монетите и печатите, 136–137.

or why not as a second capital as well – a tradition with deep roots in Bulgarian public life. In the area of the Citadel was situated the Byzantine administration after 971 as well.

Табл. 1. Топографско и хронологично разпределение на печатите от Плиска

ОБЕКТ	СТОЛИЧЕН ПЕРИОД IX В.	СЛЕДСТОЛИЧЕН 893 – 971	ВИЗАНТИЙСКИ 971 – 1064	БРОЙ
Голяма базилика	7 византийски 5 български	-	-	12
Цитадела	2 български	6 български	~ 20	~ 30
Дървено укрепление	1 византийски	1 български	4	6
Малък дворец	-	1 български	5	6
Двор северно от Цитаделата	1 български	-	10	11
Кръгла каменна площадка	-	-	6	6
Дворцов център	-	-	~ 10	10
Дворцов площад	-	-	~ 30	30
База НАИМ	1 български	2 български	-	3

АРМЕНЦИТЕ В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Агоп Гарабедян

Преселването на арменци на Балканите по един или друг начин започва още през Античността. Тъй като то се осъществява основно по сушата, свързваща полуострова с арменското историческо землище, налага се да изясним някои неща. От основаването си Република Турция води интензивна политика на фалшифициране на историческото минало на региона и изопачаване на използваните в продължение на векове географски названия. От началото на XX в. до ден днешен, с изключение на егейското крайбрежие, Турция определя азиатската си част като „Анадол“, като същевременно отхвърля, че това наименование произлиза от древногръцкото название „Анатоли“. Още древните гърци, които много добре познават региона, разграничават три етногеографски полоси в днешната територия на Турция. Тясната крайбрежна полоса, където се осъществява гръцката полисна колонизация, се нарича Мала Азия. Територията на изток от нея до реката Ефрат се именува Анатоли. Тя включва Фригия, Кария, Кападокия и т.н. На изток от горното течение на река Ефрат започва Армения, която се дели на исторически обособилите се Велика и Малка Армения. Велика Армения включва в своите граници и Горна Месопотамия.

Стигналите до нас сведения сочат, че първите значителни групови арменски преселения на Балканите датират от V в. През 451 г., след поредната война с Персия, ишханите (князете) Артаван и Газрик с войските си преминават във Византия. По-късно император Лъв I (457-474) определя като територия за тяхното заселване град Никея, провинция Македония. Източниците допълват, че малко по-късно при посочените князе дошли жените и децата им заедно с верните им васали. През 542 г. нова група арменци се установяват във Византия.Според византийския писател Прокопий Кесарийски (VI в.), по време на войната между Персия и Византия значителен брой арменци преминават на византийска страна и император Юстиниан I (527-565) ги настанява в Константинопол, Тракия и Македония[1].

Втората половина на V и първата половина на VI в. се оказват много важни за духовната и религиозна ориентация на арменците. По ред причини автокефалната от 372 г. Арменска апостолическа православна църква (ААПЦ) наред с Коптската и Сирояковитската (днес и трите наричани Древни източни църкви) не приема решенията на IV вселенски църковен събор в Халкедон от октомври 451 г., в които се казва, че Иисус Христос има две естества (дифизитство).В течение на близо век тя оформя и мотивира отрицателното си отношение към тези решения и ги представя официално на събора в Тива (Египет) през 536 г. Там Арменската църква осъжда Халкедонския събор като неправославен, отделя се окончателно от Византийското православие и заживява напълно самостоятелен религиозен живот. Но въпреки че не приема дифизитството от Халкедонския събор, арменското монофизитство има повече формален, отколкото същностен характер. В сравнение с другите Древни източни църкви (определяни и като „прохалкедонистки“) Арменската е най-близка до Източното православие[2]. Затова ние в нашето изследване ще ги обозначаваме като „прохалкедонити“. Така в началото на VI век настъпва първото след приемането на християнството религиозно разцепление сред арменците. Преобладаващото мнозинство подкрепят своята Църква, която се е

[1] **Апрахамян, А.** *Кратко описание историята на арменските бежанци.* Т. 1. Ереван, 1984, с. 310 [на арм. език].

[2] **Макариополски епископ Николай**. Арменската църква. – В: *Духовна култура*, 1965, кн. 2, с. 4, 6; **Коев, Т**. Българската и Арменската църкви през вековете. – В: *Българи и арменци*, с. 160.

превърнала в национална религиозна институция, но част от арменците под натиска на Византия стават дифизити, което поставя началото на тяхното погърчване и погрузинчване.

Няколко десетилетия след окончателното откъсване на Арменската църква започва системното и много често насилствено изселване на арменците от техните земи. Както съобщава арменският летописец епископ Себеос (края на VI - първ. пол. на VII в.), през 582 г. император Маврикий (582-602) изтеглил почти цялата арменска войска от азиатската част на империята и я хвърлил срещу аварите, които преминали Дунав и застрашавали Тракия. След успешните им действия в Мизия и Добруджа той оставил някои части в тамошните гарнизони, а други изпратил в Македония. По същото време едно друго арменско военно подразделение заедно със семействата, командвано от ишхан Адад Хорхоруни, бива преселено в Тракия.[3]

Проучвайки съдбата на арменците при императорите с арменски произход Маврикий и Ираклий (610-641), изследователят П. Харанис стига до извода, че при тях Армения се превръща в основен източник за рекрутиране на византийската армия. Нещо повече, Маврикий се опитва да разпростре и в Тракия стратиотската система на войници-земеделци, като ги набира главно от арменските земи. В общи линии тези сведения се потвърждават и от арабските източници. Според тях през IX-XI в. една четвърт от военната сила на империята, наброяваща 90 000 души, се набирала от гъсто населените с арменци теми Севастия, Армениакон, Колония и Харсианон[4].

През VII век с възникването на павликянството в Горна Месопотамия настъпва поредното, този път много по-значимо, религиозно разцепление сред арменците, което съвпада и със започналата арабска експанзия срещу Армения. През 756 г. Константин V Копроним (741-775) превзема от арабите градовете Мелитене (Малатия в Малка Армения) и Теодосиопол (Карин, Ерзерум във Велика Армения) и както отбелязва арменският летописец от VIII в. архимандрит Гевонд, преселва, по тяхна молба, живеещите там павликяни – арменци исирийци в земите около Пловдив[5]. От житието на византийския светец Стефан Нови (поч. 765 г.) узнаваме, че императорът ги оземлил, а от павликяните създал и специална „арменска войска“[6]. Гевонд съобщава още, че през 790 г. 12 000 арменци заедно със семействата си били приютени и оземлени от император Константин VI (780-797)[7].

През 817 г. при Лъв V Арменец (813-820) ромеите пленяват хиляди павликяни, като прехвърлят голяма част от тях в Тракия. Същото се повтаря и при императрица Теодора през 843 г.[8] През 872 г. император Василий I (867-886) провежда същински кръстоносен поход срещу павликяните, унищожава техния център – град Тефрика, а част от пленените изпраща в Тракия[9].

Учредените в Тракия арменски и павликянски поселения много скоро започват мисионерска дейност сред местното население. Първите прохалкедонитски и павликянски проповедници са регистрирани бегло от изворите от средата на IX век в още непокръстените български земи. Като пръв мисионер на павликянството се приема някой си Сантаварин, проповядвал през периода 842-846 г., сочен и в писмо на епископа на

---

[3] **Себеос.** *История епископа Себеоса***.** Ереван, 1935, с. 49.

[4] **Charanis, P**. The Armenians in the Byzantine Empire. – *BS1*. (Prague), XIII2, 1961, p. 202, 204–205.

[5] **Липшиц, Е.** Павликянское движение в Византии в VIII и первой половине IX вв. – *ВВр*, 1962, 5, с. 63.

[6] **Dadoyan, S.** *The Fatimid Armenians: cultural and political interaction in the Near East.* Leiden, New York, Koln; Bril, 1997, с. 7.

[7] **Charanis, P.** *The Armenians*, p. 97.

[8] **Апрахамян, А.** *Цит. съч.,* с. 312.

[9] **Диттен, Х.** Пресепенията на арменците във Византийската империя от Юстиниан I до IX в. – *Историко-филологический журнал* (*ИФЖ, Ереван*), 1988, NQ 1, с. 31 [на арм. език].

Неокастрия Стилиан до римския папа Стефан V, писано през 886-897 г.[10] Писмото дава интересни сведения и за отношенията на патриарх Фотий – самият той арменец халкедонит с павликянските проповедници.

За наличието и на проповедници арменци прохалкедонити става ясно от осъществената през 866 г. кореспонденция на княз Борис I с папската канцелария. От 106-ти отговор на папа Николай I на запитванията на българския владетел става ясно, че арменците се конкурирали с византийското (гръцко) духовенство в пропагандирането и разпространяването на християнството сред българите. Най-вероятно това са били прохалкедонити, защото арменците халкедонити по нищо не биха се отличавали от византийското (гръцко) духовенство[11].

В писмо до цар Петър (927-969) цариградският патриарх Теофилакт (933-956) пише за „новопоявила се ерес“ – „манихейство, смесено с павликянство“. От византийските хронисти от XIII в. Й. Скилица и Й. Зонара узнаваме, че през 969 г. Йоан Цимисхий (969-976), след като победил арменците еретици във война, превзел укрепленията им в районите на Теодосиопол и Мелитене и ги преселил в района на Пловдив, който по това време отново е във византийски ръце[12]. Според Анна Комнина той ги заселил около Пловдив, за да ги отдалечи от укрепените им градове и селища в Армения и да ги използва като стража срещу „скитските“ набези в Тракия[13]. Целта на тези преселения е явна – в Тракия арменците и павликяните трябвало да изпълняват военна служба и да охраняват границата от външните врагове – славяните. Примерите за този вид военно-политическо осигуряване на граничните зони се засилват през следващите векове. Тактиката включва многостранен обмен на военизирано население – както арменци прохалкедонити и павликяни, така и славяни и други племена. Изворите отбелязват и ответната реакция на българите, които също предприемат депортации на завладяно след победи византийско население, което включва и арменци прохалкедонити, халкедонити и павликяни. Както отбелязва византоложката С. Дер Нерсесян, в продължение на цялата история на Византия арменците се оказват носители на всевъзможни еретически учения. Арменците играят съществена роля и на Балканите, като някои от тях заемат и високи постове[14].

През 986 г. Василий II (976-1025), за да възпре българите, които постоянно напирали към Тесалия, и да повдигне благосъстоянието на областта, преселва в Македония голям брой арменци прохалкедонити, халкедонити и павликяни[15]. Алексий I Комнин (1081-1118) пък заселва арменци в Родопите и Предбалкана, за да защитава Тракия от набезите на печенегите и съюзените с тях българи. Нещо повече, за нуждите на войната срещу норманите по негова заповед през 1081 г. се рекрутира от тракийските павликяни военна част, наброяваща 2800 души, начело с техните вождове Ксант и Кулеон[16]. Ана Комнина пише за „цели градове и области, където се смесили най-

[10] **ГИБИ**, IV, 1961, с. 114.

[11] **ЛИБИ**, II, С., 1960, 65–125.

[12] **Апрахамян, А.** *Цит.съч.,* с. 312; **Ангелов**, **Д.** *Богомилството в България*. София, 1969, с. 136.

[13] **Комнина, А**. *Алексиада*. Вступительная статья, перевод, комментарий Я. Н. Любарского. М., 1965, 395–396; **ГИБИ**, VIII, София, 1971, 7–149.

[14] **Der Neersesian, S.** *Armenia and Byzantine Empire*. Cambr., 1947, p. 23.

[15] **Всеобщая исторія Степаноса Таронского Асохика**, переведена с армянского и объяснена Н.Эминым. Москва, 1864, с. 142.

[16] **Литаврин, Г. Г.** *Болгария и Византия в XI-XII вв.* Москва, 1960, 415-424; Виж повече в: **Данчева – Василева. А.** *Пловдив през Средновековието IV-X век.* София, 2009.

различни ереси[17]. Тези данни говорят за големия им брой в Пловдив и района, който през XI век става „отечество“, „родина“, град на павликяните[18].

Освен около Пловдив, павликяните са посочени и в други територии. Пространното житие на Иларион Мъгленски от Патриарх Евтимий свидетелства за павликяни през втората половина на XII век в северните области на Византийската империя, особено в Македония. Ръкоположен за епископ на Мъгленска област и оглавявал я през периода 1133 (или 1142) г. – 1164 г., той разбрал, че „по-голямата част“ от жителите на неговото паство „изповядват манихейската и арменската, а също и богомилската ерес“. Диспутът на епископа срещу „манихеите“ е основен и без ясна граница преминава с спор с „еретици армени“ (явно прохалкедонити) и „мъже арменци“, „които не почитат кръста“ (явно павликяни). Прави впечатление често споменаваната връзка на еретиците с Велика Армения и с арменските традиции. Той изрично подчертава, че те държали на своите „арменски пости“ и почитали техния „пострадал“ в страната им за вярата арменец „Сергий“ – „учител в арменската ерес“[19].

В Типика на основания през 1083 г. Бачковски манастир пише, че той бил създаден „κατατοανιδρυτονεθνος“, т.е. „срещу неуседналия, странстващ народ“[20]. За да очертае етническата картина в Пловдивско в края на XI в., видният арменски византолог Р. Бартикян се позовава на Анна Комнина, коятопише: „този град го поделиха помежду си арменците, т. нар. богомили... и богоненавистните павликяни. [...] Всички жители на Филипопол, продължава тя, с малки изключения, бяха манихеи, които притесняваха намиращите се в града християни. Броят на манихеите растеше и целият Филипополски окръг стана еретически. Още повече че към тях се вля „горчивият арменски поток“ и друг водещ началото си от „мътните извори на Яков“[21]. Според Р. Бартикян, под „манихеи“ би следвало да се разбират главно павликяните, а под местните християни – православните българи и гърци. Зад „горчивия арменски поток“ очевидно се крият арменците прохалкедонити, а зад „най-мътните извори на Яков“ – сирийските монофизити на Яков Баладей. Кое обаче е „неуседналото, странстващо“ население, сред което Григорий Бакуриан построил Бачковския манастир? Р. Бартикян смята, че зад това название се крие конкретен етнос. Той разглежда критично различни интерпретации на този израз, някои от които са твърде неоснователни или не дотам аргументирани[22].

Разковничето за разкриване на етническата принадлежност на „неуседналия, странстващия народ“ Р. Бартикян търси в Стратегикона на император Никифор II Фока (963-969). И по-специално в новелата, в която се казва следното: „Ако някой от арменските войници, които са напуснали своите земи и три години са прекарали на друго място и след завръщането си са открили земите си в притежание на други... заповядваме... да не могат да изискват и получат тези земи… защото, ако не се обуздае нравът на **неуседналите** и **обичащите постоянно да странстват арменци**... цялото арменско население ще изчезне“[23].

---

[17] **ГИБИ**, VIII, София, 1971, 7-149.

[18] **Радева, Д.** *Павликяни и павликянство в българските земи. Архетип и повторения VII-XVII век.* София, 2015.

[19] **Патриарх Евтимий**. *Пространно житие на св. Иларион Мъгленски*. Превод М. Спасова и Кл. Иванова по Зографския сборник от XIV век – СБЛ, IV, София, 1986, с. 103.

[20] **Бартикян, Р.** За споменатото в Типика на Григорий Бакуриан “anidritonethnos”. – *Вестник общественных наук (ВОН)*, Ереван, 1980, №7, с.76 (на арм. език).

[21] **Комнина, А.** *Алексиада*, 395-396; **ГИБИ**, VIII, София, 1972, 7–149.

[22] **Бартикян, Р.** *За споменатото*, с. 74–78.

[23] Пак там. Има се предвид съсловието на войниците земеделци, т.нар. стратиоти, което е създадено от император Ираклий (610-641). Всеки стратиот получавал земя, владението на която се предавало от баща на син срещу носенето на военна служба. По закон имотът на стратиотите бил неотчуждаем.

Във връзка с тази разпоредба Р. Бартикян отбелязва, че „императорът от арменски произход най-добре е познавал „националните нрави“ на своите съотечественици. Ясно е, че още в средата на X в. арменците са били считани за неуседнал народ.“ Авторът обяснява тази „неуседналост“ с тежкото положение, в което изпадат те след 387 г., когато Армения била разделена между Рим и Персия. За да оцелеят, арменците се изселват ту във Византия, ту в Персия, като след това отново се връщат в своите земи. След арабското нашествие те се насочват основно към християнска Византия, с което си спечелват известност като „неустановен“ и „странстващ“ народ. Никифор II Фока и великият доместик на Запада и севаст Григорий Бакуриан, който също е арменец, отбелязват тази арменска национална черта със съответните синоними αστατος и ανiδρυτον[24].

Така Р. Бартикян заключава, че Бачковският манастир е бил построен в район, населен и с арменци, и неговата главна цел била да обслужва техните духовни нужди. Учредяването на този манастир е в рамките и на полаганите още от X в. усилия за налагане на византийското православие над арменците. Оръдие на тази политика става и създадената по това време Арменска източноправославна църква в рамките на Константинополската патриаршия по подобие на Иверийската (бивша прохалкедонитска) църква[25].

Известно е, че през следващите столетия в Бачковския манастир има значителен брой монаси арменци. В ръкопис, съхраняван в италианския манастир „Санта Мария дел Соренто“, се споменава за „архимандрит Мелхиседек“, игумен на Бачковския манастир[26]. Друг игумен е срещащият се в гръцките извори под името Йоан Атман (а в арменските като Хованес Утман), който през 1170 г. по заповед на император Мануил I Комнин (1143-1180) придружава византийския богослов Теориан в духовната столица на Киликийското арменско царство – град Ромкла, където се правят несполучливи опити за помирение и изглаждане на различията между Арменската и Византийската църква[27].

За арменски поселения в Пловдивския регион свидетелства и моливдовлулът от края на XI и началото на XII в., намерен в средновековната крепост Красен близо до Панагюрище. На него има гръцки надпис със следното съдържание: „Тигранов печат на Аршакидите“[28].

Въпреки естествените асимилационни процеси; арменският елемент в Пловдивско продължава да бъде относително компактен и многоброен и през XII и началото на XIII в.[29] Йоан Зонара пише за едно пътуване на Алексий I Комнин до Пловдив, станало в периода между 1111 и 1114 г.: „Целта на неговото пребиваване, отбелязва той, била да

---

[24] Използвам формата Бакуриан, защото както на латински, така и на гръцки език името се изписва като Pakurian, Pacurian, Πακουριαν[ως], Πακυριαν[ου]. А. Комнина пише, че Бакуриан „произхождал от знатен арменски род“ (*Алексиада*, с. 97). В Типика на Бачковския манастир (**ГИБИ**, VII, 1966, с.65) е отбелязано:” Настоящият типик бе написан… на гръцки, грузински и арменски, и бе подписан от самия мен, севаст Григорий и велик доместик на Запада Бакуриани с арменски писмена…“ За етническия произход на фамилията Бакуриан и Фока виж **Каждан, А. П.** *Армяне в составе господствующего класса Византийской империи в XI-XII вв*. Ереван, 1975, 58-64, 72-74.

[25] **Агукян, Ст.** Българските земи – втора родина на преселилите се арменци и родина на потомците им. – В: *Българи и арменци заедно през вековете.* София, 2001, с. 125.

[26] **Касабян, Н.** Армено-български споменици. – *Отечествен годишник*, 1938, с. 58 (на арм.език).

[27] **Бартикян, Р.** Роля игумена Филипопольского монастыра Йоатта Атмана в армяно-византийские переговоры у Католикоса Нерсеса IV-ого Благодатного. – *ВОН*, 1984, № 6, с. 68; А.П.Каждан. Армяне, с.134.

[28] Във византийските източници Аршакидите се определят като арменци, намиращи се на служба на империята. Вж**. Der Neersesian, S.** *Armenia*, p. 19.

[29] **Бартикян, Р.** К истории взаимоотношений между Византией и Киликийском армянском государством в конце XII в. – *ВВр*, 17, 1960, с. 56.

беседва с манихеите, които ежедневният език нарича павликяни. Защото голямо множество от този род населява тази област, след като император Йоан Цимисхий ги премести там от Изток и ги засели тук“[30].

За арменците в Тракия пише и арменският летописец Вардан Велики. Той отбелязва, че те се възползвали от III кръстоносен поход (1189-1192), за да си отмъстят на „омразните им гърци“[31]. Византийският хронист от края на XII и началото на XIII в. Никита Хониат съобщава, че когато през 1189 г. германските кръстоносци, водени от император Фридрих I Барбароса, превзели Филипопол, намерили града „изоставен от повидните му жители“. Единствените, които останали, били измежду най-бедните и „някои, които се числяха към арменците“. Арменците останали да посрещнат кръстоносците като приятели, поради голямата религиозна близост с тях: „И арменците, и алеманите, еднакво забраняват почитането на снетите икони,… употребяват безквасен хляб при светите ритуали“[32]. Епископ Диполд в свое писмо от 11 ноември 1189 г. пише, че „цяла Македония до стените на Константинопол“ се подчиняват на кръстоносците, защото градовете и крепостите са овладени, „власите“ (българите) са съюзници, а „арменците“ са им предани[33].Участникът в похода, хронистът Ансберт пише за бързото превземане на Берое, Петрис и още десет крепости, при което се наложили преговори с „арменците и някои от българите, които обработваха онази земя срещу данък“. Те обещали и удържали на думата си да снабдяват с продоволствие войската му. В замяна поискали само сигурност за своите села[34].

Тези сведения в общи линии се потвърждават и от Анна Комнина, която ни информира, че павликянското и богомилското население в Тракия, в мнозинството си земеделци, не било еднородно в социално отношение. Нещо повече, за да привлече на своя страна високопоставените еретици, Алексий I Комнин ги причислявал към списъка на подбраните воини, награждавал ги щедро и им предоставил в наследствено владеене поземлена собственост[35]. Гръцкият историк К. Папаригопулос смята, че „павликяните от Тракия“ са играли значителна роля в местния обмен и занаяти и са имали активни „търговски връзки с Унгария, Италия, Южна Франция и други страни“[36].

Присъствието на арменци в родопските крепости, които обработват земите срещу данък, налага предположението, че те са от стратиотската система на войници-земеделци[37]. Изглежда това са арменци прохалкедонити и/или павликяни. Числеността им е значителна, за да вдъхне спокойствие на новите господари на тези земи чрез обещаната преданост и снабдяването с продоволствия на кръстоносната войска.

Жофроа дьо Вилардуен подробно описва събитията по това време и съдбата на българските земи в годините след това. На 11 ноември 1204 г. той съобщава, че Анри, братът на латинския император Балдуин, завладява Абидос и „получава подкрепа от херминиите (арменците) от страната, от които имаше много, които започнаха да минават на негова страна, тъй като мразеха силно гърците“. Така арменците от околностите на Абидос се присъединяват към кръстоносците и им помагат да превземат града, който бил пазен от арменски гарнизон[38]. Впоследствие, съюзниците на Анри в земите по

---

[30] **ГИБИ,** VII, 1966, с. 207.

[31] **Всеобщая история Вардана Великого**. Москва, 1861, с. 166.

[32] **ГИБИ**, XI, София, 1983, 37-38.

[33] **ЛИБИ,** III, София, 1965, с. 213.

[34] Пак там. 245–291.

[35] **Комнина, А.** *Алексиада*, с. 398.

[36] **Овнанян, С.** *Армено-български исторически връзки*. София, 1972, с. 40.

[37] **Мутафчиев, П.** *Войнишки земи и войници във Византия XIII-XIV век. Избрани съчинения*, Т. I, София, 1973, с. 557.

[38] **Радева, Д.** *Цит. съч.*, с.229.

крайбрежието – херминте, около 25 000 души, боейки се от отмъщението на ромеите, се изтеглят с латинската войска и се установяват в Източна Тракия, между Одрин и Константинопол. Но по-късно са нападнати и разорени от местните гърци[39]. Ж. дьо Вилардуен споменава и за още едно събитие свързано с павликяните. След победата на цар Калоян над император Балдуин на 14 април 1205 г. част от жителите на Филипопол, които били „попеликани“ (павликяни), отишли при българския владетел и предложили да му предадат града. Херцог Рене дьо Трир, научавайки за това, опожарява голяма част от предградието (т.е. павликянската махала), където били предалите се на Калоян „попеликани“[40]. През 1206 г. пловдивските арменци за пореден път застават на страната на цар Калоян и му помагат да се справи с бунта на византийския аристократ Алексий Аспиет[41]. Последното споменаване за павликяни в средновековна България е от 1366 г. Тогава, по време на господството на Унгария над Видинското царство, павликяните са принуждавани насила да приемат католицизма[42].

Съществуват сведения за преселения на арменци на Балканите и в по-късни времена. Например през 1239 г. идват група бежанци, търсещи спасение от монголското нашествие в Армения. Друго заселване датира от 1339 г. след едно голямо земетресение, разрушило славната някога столица на армения град Ани. След 1375 г., вследствие завладяването на Киликийското арменско царство от мамелюците на Балканите се установява друга група арменци[43].

За арменци в Пловдивско през XIV век съобщава търновският книжовник Григорий Цамблак, който споменава за „чисто арменско село“ в околностите на Бачково[44].

Друг район, за който средновековните извори свидетелстват за арменско население, е Черноморието. В житието на Кирил Филеот се съобщава, че той бил заел пари на един арменец от Варна, за да откупи плененото си семейство. В замяна поискал арменецът да се откаже от Арменската църква и да премине към традиционното православие. Това известие дава основание на В. Гюзелев да твърди, че през втората половина на XI в. във Варна съществува арменска църква, която в духовно отношение е била подчинена на Арменския католикос (патриарх)[45]. От своя страна Д. Поливянни смята, че във Варна още от X в. има арменска колония, членовете на която се занимават главно с търговия[46]. За арменско поселение пък в Преслав сивидетелстват моливдовулите от XI в., принадлежали на Григорий Аршакид и на вестарха на Преслав Врахамий (Вахрам) Аршакид, чиито фамилии ги свързват с древната арменска царска династия на Аршакидите (Аршагуни)[47].

Има данни за арменско население и в Софийско. На първо място, това е едно епизодично сведение от забележителния византийски философ, историк и ритор Михаил Псел за провала на превратa, организиран през 1067 г. от дука на Средец и бъдещ император Роман Диоген. М. Псел уточнява, че превратът бил осуетен от един арменец, който успял да привлече на своя страна местните българи и с тяхна помощ арестувал и

---

[39] **Charanis, P.** *Цит.съч*., с. 237.

[40] **Радева, Д.** *Цит. съч.,* с. 231.

[41] **ГИБИ, XI**, 1983, с. 47; За фамилията Аспиет вж. **Каждан, А. П**. *Армяне*… 43-46.

[42] **Научен архив при Института за история**, БАН, Летопис на българската францисканска провинция, 1, 20-21, 234.

[43] **Апрахамян, А.** *Цит.съч.,* с. 321.

[44] **Касабян, Н.** *Цит. съч*., с. 58.

[45] **Гюзелев, В**. Сведения за историята на Варна и Анхиало (Поморие) през IX век в житието на Кирил Филеот. – *Известия на Историческото дружество*, т. 28, 1972, с. 319.

[46] **Поливянни, Д. И.** *Средновековният български град през XIII-XIV век*. София, 1989, с. 85.

[47] **Гарабедян, А.** Формиране на арменската общност и нейната роля в развитието на българската държава. – В: *Българи и арменци*, София, с. 236.

откарал заговорника в Константинопол[48]. Друг извор е кореспонденцията на Охридския архиепископ Теофилакт (1090-1109) със средецкия епископ. В едно от писмата си епископът обяснява на своя началник, че не успял да присъства на някакъв важен събор, защото бил „зает с обръщане в православната вяра на местни арменци“[49].

Арменски (прохалкедонитски, халкедонитски и павликянски) поселения са регистрирани и в Македония. Най-различни са документите, от които черпим сведения за присъствието им в Солун и областта. В един хрисовул от 979-980 г., т. е. много преди осъщественото от Василий II голямо заселване на арменци в Южиа Македония, се споменава монах на име Йоан Торник, който бил синкел[50]. С грамота от 1037 г., подписана с **арменски писмена**, Теоктист, игумен на манастира Есфигмен, дарява на монаха Никифор имота Селина на Атон като възнаграждение за 30-годишната му мисионерска дейност в тема Харсианон[51]. В кадастър за село Радоливо (Зиляховско) от края на XI в. се говори за „Теодор Арменец Ператик“[52]. Твърдението на П. Харанис, че през XII в. съществува арменска църква в Солун[53], навежда на мисълта, че броят на арменците в града и района трябва да е бил внушителен.

Хронистът Георги Кедрин пише, че Василий II, след като завладял България (1018), разрешил на освободените от плен ромеи ако желаят да останат в страната. От добавките на Деволския епископ Михаил разбираме, че мнозина от тях били „**арменци**, заселени от Самуил в Пелагония, Преспа и Охрид“. Тук явно става въпрос за провежданата от българския цар политика на привличане в неговата армия на пленените или предали се византийски войници. Така например след битката при Траянови врата през 986 г., в която е разгромена армията на Василий II, Самуил предлага на арменците, които съставляват ариергардът на византийската армия и отказват да се бият срещу българите, да преминат на служба при него[54]. Вероятно арменските поселища в Битолско и Охридско, част от които може да са били и войнишки, датират от Самуилово време.

От кореспонденцията на Теофилакт Охридски с един арменски благородник от Мъглен, на име Теван, разбираме, че през XI-XII в. арменци има в Мъглен, Девол и Охрид[55]. В житието на Мъгленския епископ Иларион се описват неговите подвизи срещу арменците прохалкедонити и павликяни[56]. В *История во кратце о болгарском народе славенском* на йеросхимонах Спиридон Габровски се казва, че Иларион Мъгленски и Теофилакт Охридски „изкоренили от България новатианската и ермянската ерес“[57]. Във въпросите на Драчкия митрополит Константин Кавасила до Охридския архиепископ Димитър Хоматиан от първата четвърт на XIII в. се споменава за село Арменохор (арменско село)[58]. Едноименно село е записано и в дарствена грамота на сръбския крал

---

[48] **Златарски, В.** *История,* т. II, София, с.125.

[49] **Cankova-Petkova. G.** Apparition et diffusion du bogomilisme et les rapports des Bulgares avec L'Europe occidentale au Moyen age. – *Etudes historiques* [Sofia], t. VII, 1975, p. 77.

[50] **ГИБИ**, VI, 1965, с. 38.

[51] **Арутюнова-Фиданян, В. А.** Армяне в Болгарии в XI-ом веке (по типику Бакуриана*)*. – *Вестник Ереванского универсиитета*, 1988, № 3 (66), с. 102.

[52] **Документи от Атонските манастири**, с. 36.

[53] **Charanis, P**. *Цит.съч*. с. 238.

[54] **Кюрдян,Х.** Материали за историята на българските арменци. Арменците в България от началото до 1700. – *Пазмавеб*, Венеция, ноември, бр. 11, кн. 64, 1927, с. 332 (на арм. език).

[55] **Апрахамян, А.** *Цит.съч.,* с. 318.

[56] **Патриарх Евтимий**. *Пространно житие*, с. 102.

[57] **Спиридон йеросхимонах**. *История во кратце о болгарском народе славенском написана в 1792 година*. Превод М. Минчев. Габрово, 2000, с. 90.

[58] **Снегаров, Ив.** *История на Охридската архиепископия*. Т. I. София, 1995, с. 275.

Стефан Душан от 1357 г[59]. В Рилската грамота на цар Иван Шишман от 1378 г. се споменава местност в Дупнишко с името Арменица[60]. Други източници говорят за наличието на арменци през този период и около р. Пчиня[61]. В дарствена грамота на Стефан Душан от 1332 г., отнасяща се за град Струмица, се препотвърждават даренията на протосеваст Хрельо, които включват и „Бале Екса, арменец с децата“[62]. В документ от втората половина на XIV в. се казва: „В Струмската жупа, село Градец, което по-рано го владееше Вардан Георги“[63]. От тези източници, освен другото, научаваме, че процесът на социално разслоение е обхванал и арменците. Така посоченият Бале Екса е от съсловието на зависимото население, докато Вардан Георги е от аристокрацията. В Народното житие на Гаврил Лесновски има интересно сведение за „един много богат арменец от град Кратово“, който завел болната си дъщеря при мощите на светеца, съхранявани в едноименния манастир. „И тозчас светецът изцери ръката на момичето. Така той изцели от нечистите духове и детето на друг болярин“[64]. Посоченият в извора богат арменец от Кратово безспорно е също както и Вардан Георги представител на приелата каноните на халкедонитството и побългаряваща се арменска аристокрация.

Наред с тези най-общи сведения интерес представляват и информациите за арменци, свързани по един или друг начин с българските земи или с българската средновековна държавност. Проучвайки съставеното към средата на IX в. житие на света Мария Нова, Р. Бартикян се натъква на следния факт. В него се говори, че „някои велможи на Велика Армения, в това число и „благородните и прославени“ родители на светицата, мигрират от Армения в Константинопол, където били приети радушно от византийския император (става въпрос за Василий I Македонец, който е също от арменски произход), като получили от него скъпи дарове, титли и високи длъжности. Синовете на Мария се казвали Варданис „Βαρδανης“ и Ваанис „Βαανης“, а девер ѝ Вардас „Βαρδας“ Враци – другарий от Месина. И трите имена, които са видоизменена форма на типичните арменски Вардан и Вахан, подсказват, че Мария произхожда от големия арменски нахарарски род Мамигонян. Въз основа на тези факти Р. Бартикян стига до извода, че в края на IX и началото на X век арменско население е имало и в Месина (античната Дризипара, сега Буюк Каръщъран), а не е изключено и във Виза иМидия. Той смята, че арменците в Месина са били прохалкедонити, защото иначе не биха подчертавали, че Варда е „Враци“ – т.е. диофизит. В същинска Армения византийското православие прониква в северните части на страната и то благодарение на влиянието на Грузия. Затова в арменския език „враци“ означава както грузинец, така и арменец диофизит, какъвто е и споменатият вече Г.Бакуриан[65].

През 812-815 г. българите завладяват Тракия, като част от ромеите, живеещи тук, са депортирани, а други успяват да избягат. Депортирани са и жителите на Одринска

---

[59] Владенията на манастира Трескавец при Прилеп. – *Христоматия по история на България* (ХИБ). Съст. **Петров, П. Хр., В. Гюзелев.** Т. II. София, 1978, с. 235.

[60] **Пак там**, с. 275. Рилска грамота на цар Иван Шишман.

[61] **Иванов, Й.** *Богомилски книги и легенди*. София, 1970, с. 19; **Charanis, P**. *Цит.съч*. с. 238.

[62] **ХИБ**, т. II, 1978, с. 231.

[63] **Лапе, Л**. *Одбрани четива за историјата на македонскиот народ.* Скопје, 1951, с. 129.

[64] Народно житие на Гаврил Лесновски**.** – В: *Стара българска литература*. Т. IV. София, 1986, 145–147.

[65] Житие на св. Мария Нова. **ГИБИ**, V. София, 1964, 67-80. **Бартикян, Р.** ОВαρδαζοВρατζις жития св. Марии Новой и византийский паронимах Ивераци и Враци. – ИФЖ, 1980, № 3, с. 244–250. Освен това, Бартикян отбелязва, че съгласно древната арменска традиция, родоначалници на Мамиконяните били Мамик и Конак. В храма, където била погребана св. Мария, дълго време служил свещеник, именуван в житието Конак. **Бартикян, Р.** Размышления о Житии св. Марии Новой. – В: *Българско Средновековие.* Българо-съветски сборник в чест на 70-год. на проф. Ив. Дуйчев. София., 1980, с. 63.; Може би тук му е мястото да отбележа, че св. Власий, чието име носи село до Несебър, е също от арменски произход.

Тракия до Константинопол а самата област опустошена. През 813 г. хан Крум превзема Адрианопол и отвежда далеч на Север неговите жители – между 15 и 50 хиляди на брой. Доказателство, че това са били предимно арменци, са сведенията в аналите, че те носели арменска покъщнина, тъкани и килими, а от друга страна – Йосиф Генезий и Константин VII Багренородни от X в.подчертават, че сред тях били и родителите на бъдещия византийски император Василий I Македонец, които били потомци на **арменската царска** династия Аршакиди[66].

Във Втория Хамбарлийски надпис на хан Крум (803-814) като български военноначалници присъстват ромейските стратези Вардан, Кордил, Григор, Леон и Яни, за някои от които се знае, че са бивши жители на Одрин. Разсъждавайки за етничесия произход на посочените лица, Р. Бартикян подминава Вардан, което е типично арменско име, и се заема с Кордила. По въпроса за неговия произход Р. Бартикян се позовава на мнението на византиниста Николай Адонц, че Кордила е често срещан във византийските източници вариант на арменското име Гарджуйл или Гарджул[67]. В тази връзка интерес представлява и сведението на Георги Монах (Амартол) за съдбата на преселеното от хан Крум на север от Дунав адрианополско население. По 30-годишния мирен договор от 815 г. то е трябвало да бъде освободено. Но това условие българите приложили само частично. За това по-късно, през 837 г. задържаните въстанали и на следващата година с помощта на изпратения от Константинопол флот успели да се завърнат във Византия[68]. Предводител им бил някой си **Кордил**, който, след като предал ръководството на своя син **Вардан**, отишъл в Константинопол да търси помощ[69]. Вероятно този Кордил е същият Кордил, дезертирал при българите по времето на хан Крум. Името на сина му **Вардан** свидетелства в полза на твърдението, че Кордил е бил арменец.

Подобен е и случаят с **Турдачис** (Τουρδατζις) от надписа на хан Омуртаг (814-831). Според Р. Бартикян това име е идентично с арменското **Трдац** или **Трдадз**, за които има сведения още от IV в. Арменският летописец от V в. Павстос Бюзантаци споменава за някой си **Трдаца**, „главата на служителите“, който през 373 г. присъствал на погребението на арменския католикос Нерсес Велики[70].

В архивния отдел на манастира „Св. Петър“ в Залцбург се пази един документ, в който са записани имената на участвалите вероятно в българско пратеничество в Централна Европа по времето на княз Борис I: Zunduco, Chuchinadpulgar, Chagand, Comir, Perinna, Pyrin, **Turdazo**[71]. Наличието на последното име няколко десетилетия след времето на Омуртаг подсказва, че въпросният Трдац е дал началото на род в България, който впоследствие се издига значително в българската управленска йерархия, щом на негов представител е било поверено участието във важна делегация в Централна Европа, свързана с планираното покръстване на българите.

---

[66] Някои изследователи смятат, че това е плод на фантазията на патриарх Фотий, който съчинил тази блестяща генеалогия на Василий I, за да си възвърне неговото благоразположение. Вж. **Adontz. N. L.** L'age et l'origine de l'empereur Basile [867-886]. – *Byzantionq* 1935, nr. 9, p. 232.

[67] **Бартикян, Р.** О протоболгарских надписях ханов Крума (803-814) и Омуртага (814-831) и некоторых вопросах организации раннеболгарского государство. – *ВОН* (Ереван), 1981, № 4, с. 69.

[68] **Станев, К.** Депортираните ромеи и България 812-837. – В*: Оттука започва България,* III, 2011, 183-195; **Станев, К.** *Тракия през Ранното средновековие*. София, 2012, с. 126.

[69] **Ценов, Г.** *Кроватова България и покръстването на българите.* Пловдив, 1998, с. 108.

[70] **Бартикян,Р.** *О протоболгарский*… с. 73.

[71] **Попконстантинов, К.** Нови данни за прабългарската антропонимия (по епиграфски данни). – *Български векове*, 2000, № 2, 37-41.

За арменци - висши духовници узнаваме от Протоколите на т. нар. IX вселенски събор от 879-880 г., където се споменава „Варданий (епископ) Скопелски“[72].

Със засилването на арменското присъствие можем да си обясним и наличието им както в дворцовия кръг, така и във владетелската династия на България. Втората съпруга на Симеон, която е сестра на арменеца по произход Георги Сурсувул (в арменските източници Суропал) му ражда три деца – Петър, Иван и Бениамен (Боян). Първото действие на Петър, обявен за наследник от Симеон, и Г.Сурсувул – негов вуйчо и настойник е да изпратят по монаха – арменец по произход Калокир писмо-предложение за мир и брачен съюз с Византия[73]. Цар Петър (927-969), се жени за внучката на византийския император Роман I Лакапин, който е също от арменски произход[74]. Неговите деца цар Борис II и Роман – по-късно потърсват убежище тъкмо при цар Самуил, майката на когото е Рипсимия – арменка по произход. Самият цар Самуил омъжва по-късно дъщеря си Мирослава за арменеца Ашот – син на княз Григорий Таронит[75].

Приключвайки с този аспект на темата, ще добавим само това, че и братът на цар Петър – Йоан, е женен за арменка. Известни са също така роднини и потомци на цар Самуил, които се сродяват с арменци, участват в отбраната на Армения, която тогава е в състава на Византийската империя, а някои от тях отдават и живота си в тази борба.

През 976 г. във Византия избухва разтърсилото империята въстание, ръководено от доместика на Изтока арменеца **Варда** Склир. С осемгодишно прекъсване (979-987) то продължава до 989 г. Редица изследователи са на мнение, че мнозинството от въстаниците са били арменци. След неговия разгром бунтовниците търсят спасение в България[76].

Йоан Скилица, съобщавайки подробности за византийско-българските войни при Василий II и завладяването на България, отбелязва, че през 1018 г.бил направен опит за отхвърляне на византийското господство. Въстанието на българите се ръководело от патрициите Елемаг (или Елинаг) Франдзи (преиначено от арм. Враци) и Гаврас (без да се споменава личното му име), за които се предполага, че са издънки на известни **арменовизантийски** фамилии[77].

В Българския апокрифен летопис като предпоследен български цар е посочен някой си **Арев**. Историкът Пл. Павлов смята, че става въпрос за **арменеца Ариев**, който като византийски управител на Охрид през 1083 г. оставил добри спомени сред гражданите[78]. Друг византийски сановник от арменски произход на висока административна длъжност в България е Йоан **Таронит**, който в периода 1101-1106 г. е дук на тема България със седалище в Скопие[79].

---

[72] **Съборни актове**. Лъжлив събор на Фотий. – **ГИБИ,** т. IV, 1961, с. 117. Скопел е днешният Ескиполос в Източна Тракия.

[73] **ГИБИ**, т. VI, 1965, с. 150.

[74] За произхода на Роман Лакапин вж. **Каждан, А.П.** *Армяне*, с.11-12.

[75] **Adontz. N.L.** Samuel l’Armenien, roi des Bulgares. – *Etudes armeno-byzantines* [Lisbonne], 1965, p. 358.

[76] **Каждан, А. П.** *Армяне,* 75–76.

[77] **Бартикян, Р.** О византийской аристократической семье Гаврас. – ИФЖ, 1987, № 3, 197-199; **Каждан, А. П.** *Армяне*… 88–92.

[78] **Андреев, Й., И. Лазаров, Пл. Павлов.** *Кой кой е в Средновековна България.* София, 1999, с. 22. За “арменеца” Ариев споменават **Комнина, А**. *Алексиада,* с. 239 и **Каждан, А. П**. *Армяне*, с. 127.

[79] **Adontz. N. L.** Les Taronites en Armenie et a Byzanse. – *Bizantion*, 1936, nr.11, p. 23. За Таронитите пише и **Каждан, А. П.** *Армяне*... 47–57.

Впечатляващо присъствие в българските земи има и армено-византийската фамилия **Торник**[80]. През 1047 г. Лъв Торник вдига бунт в Тракия и се опитва да се възкачи на византийския трон[81]. В края на XI – началото на XII в. Анна Комнина споменава за Петър Торник от Тракия. През XIII в. управител на Мелник е някой си Димитър Торник[82].

Колкото и да са оскъдни, съществуващите факти говорят, че по време на Втората българска държава вече имаме оформили се арменски общности, които в смесените селища, в зависимост от това дали са съставени от прохалкедонити или от еретици, започват да се обособяват в арменски или павликянски махали. За това говорят и откритите по различно време арменски писмени извори от XIII в.

Първият извор, който е под формата на каменен надпис от 1202 г., е открит през 1966 г. при археологическа експедиция на Прилепския музей в близкото до града (сега квартал) с. Варош[83]. На български език той гласи:

„Да възвърнем славата на Света Богородица. [В] годината 651 [бе] изграден, обграден и обновен домът на Светите Апостоли. И вие, които ще пеете в това святоизповедалище, измолете от Христос за свещеника дер[84] Атанас освобождение от греховете. В тази пустиня почитат неговата памет и нека Господ се смили над вас. Амин.“

Предполага се, че дер Атанас е обновил по-стария разрушен храм „Св.Апостоли“ и е бил ктитор и вероятно игумен на този арменски манастир. Фактът, че в Прилепско е съществувал арменски манастир, показва, че през X-XI в., а явно и по-късно арменското население в района е било значително.

Вторият извор, известен още като Витовнишки, е двуезичен кирилско-староарменски надпис[85]. Той е изсечен върху каменна плоча, вградена в северната стена на църквата на Витовнишкия манастир, разположен на 10 км. източно от Петровац, Пожаревацко (дн. Сърбия). В българската епиграфска литература двуезичният надпис е разгледан от А. Маргос[86], а преводът на кирилския текст е включен в една христоматия[87]. Основателно той е предизвикал интереса и на учените от Армения[88]. В науката, въпреки представените от А. Маргос солидни лингвистични и исторически аргументи за неговия старобългарски характер, този надпис, с малки изключения, продължава да се приема като сръбски паметник.

Надписът е издълбан върху каменна плоча и се състои от седем реда, от които първите три на кирилски, а останалите четири на арменски. В превод на съвременен български език арменският текст гласи:

---

[80] За фамилията Торник вж**. Каждан, А.П**. *Армяне*, 47–57.

[81] **Charanis, P.** *Цит.съч.* с. 230.

[82] **Георги Акрополит**. *История*. – **ГИБИ**, т. VIII, 1972, с. 182.

[83] **Мошин, В**. Прилепско-Варошкиот таинствен натпис на една античка плоча. – В: *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија.* Т. IV. Скопје, 1981, 510–511.

[84] Арменската дума “дер” буквално означава господин. Тя е била носена като сан както от феодалите, така и от църковните служители, тъй като още в ранносредновековната арменска феодална йерархия клирът, особено епископите, са имали ранг на нахарари, т.е. феодали. Днес “дер” се употребява само по отношението на свещениците, както и на Господ (Дер Аствац – Господи Боже).

[85] **Бошковић, Т.** Средновековни споменици североизточне Србије. – *Старинар*, Орган Археолошког Института САН (Београд), нова серија, кн. 1, 1950, 28–29, 185–187.

[86] **Маргос, А.** Българско-арменски надпис от 1218 г. от Витовнишкия манастир. – *Български език*., 1983, кн. 2, 131–136.

[87] ХИБ, II, с. 314.

[88] **Халпахчян, О.** К вопросу об армяно-сербских культурных связях. – *ИФЖ*, 1971, № 3, 259–264; **Бартикян, Р**. Два арменски надписа на територията на Югославия. – *ИФЖ*, 1990, № 3, 127–132 (на арм. език).

„В името на Отца и Сина и Светия дух, аз Ладо, син на Ба [буг], построих тази църква на името на Свети Агоп Отец и Свети Апостол Петър, в моя памет и [тая] на родителите ми. Светата църква [бе осветена] в годината по арменско [летоброене] 667. Амин."

В края на надписа се забелязват още две букви, които е невъзможно да се разчетат и осмислят. Но годината е ясно изписана и съответства на 1218.

От почти идентичното съдържание на надписите се вижда, че те са ктиторски.

Третият извор са два документа, открити в арменския манастир „Св. Нъшан" до гр. Севастия в историческата Малка Армения (дн. Сивас в Турция). Те са публикувани през 1925 г. от архиепископ Торком Кушагян в сп. Handes amsorja, орган на Арменската католическа конгрегация на мъхитаристите във Виена. Документите са публикувани у нас преди близо 40 години на френски от Ара Маргос[89]. Първият датира от 1258 г. и с известни корекции в предаването на българските лични имена, гласи:

„В името на Господа аз, Аракел, идвам от Трнов, където бях запопен в 707 г. от арменското летоброене в един ден на месец май и бях ръкоположен на 26 юли, което прави 60 дни от посвещението до ръкополагането. Това бе във времето на българския цар Катън (Константин Асен – б. а., А. Г.), който наследи кир Михаил (Асен), сина на Хаван Йаван (Иван Асен II – б. а., А. Г), убит от Калайман [Калиман – б. а., А. Г.), син на неговия чичо. И по време на запопването ми бях подпомогнат от Кали и неговия брат Ханнес, които дадоха два дахекана за помен на тяхната душа и тези на родителите им Горги и Храпия." Другият документ е съвсем кратък и представлява летописна бележка: „В 722 дойде пускащият стрели народ и навреди на народа на гърците", в която по всяка вероятност става въпрос за българо-татарския поход в Тракия от 1273 г. срещу византийците.

Двата документа сочат, че през XIII в. в Търновград съществува арменски храм. Това показва, че, първо, арменци в града има вероятно от по-рано, второ, че техният брой през XIII в. вече е значителен, и трето, свидетелства за големите им материални възможности, щом като са в състояние да имат своя отделна църква. Най-вероятно този храм е свързан с традиционното арменско християнство. Арменската колония в града продължава своето съществуване и през втората половина на XIV в., което се потвърждава от писмата на Българския патриарх Евтимий Търновски (1375-1394). В тях се изразява недоволство, че една част от столичните арменци са последователи на павликянската ерес[90].

Разгледаните писмени извори са поредното автентично потвърждение за съществувалите в Средновековието по българските земи арменски общности. В *Хрониката* на *Продължителя на Теофан* се разказва, че още през IX в. арменците в Тракия и Македония живеели „със своето племе" и обособено[91]. Съвременниците подчертават, че те запазват своя език, писменост и бит. Разказът на Скилица за бягството на Алусиан, който за целта се облякъл в арменски дрехи[92], говори за запазилата се арменска носия.

За съжаление не разполагаме с информация за организацията на арменските общности. С положителност можем да твърдим само, че те са били сплотени и затворени и са имали свои квартали в градовете. Но както твърдят изворите, това не им е пречело

[89] **Margos, A.** Deux sources armeniennes du XIII siecle concernant certains evenements historiques du Second Empire Bulgare.– *Etudes balkaniques*, 1965, nr. 2-3, 295–300.

[90] **Апрахамян, А.** *Цит.съч.,* с. 318.

[91] **Каждан, А.** *Армяне,* с. 140.

[92] **Пак там**, с. 98.

да влизат в брачни връзки с местното население[93]. Така тези арменци, независимо дали са халкедонити, прохалкедонити или павликяни, стават свързващо звено, мост между културите на двата народа и говорят за дълбоките корени на взаимоотношенията между тях. С времето естествените асимилационни процеси добиват измерението на етнокултурен синтез, който особено подчертано се проявява в църковната архитектура по българските земи. Средновековните църкви в България в една или друга степен като архитектурна концепция носят характерните особености на арменската архитектура. Като първа християнска държава в света, в Армения се създават редица типове църковни сгради, които се възприемат, модифицират и доразвиват в огромния византийски и европейски културен ареал. Не е изключено в строителството на тези църкви в България да са участвали и арменци – строители и архитекти[94].

[93] **Пак там,** с. 14.

[94] **Чанева-Дечевска, Н.** Паралели между църкви от Дунавска България и Армения през Средновековието. – В: *Българи и арменци*… с. 190.

ARMENIANS IN MEDIEVAL BULGARIA

Agop Garabedian

Abstract

The first reliable evidence of the Establishment of Armenians in the Balkans dates from the 5th century, when the so called Historic Armenia is under foreign domination, with its western half becoming part of the Byzantine Empire. The immigration policy of the Byzantine Emperors for military, strategic, demographic, religious and political reasons is particularly important. The historical sources give grounds for the separation of a period between the 5th and the 10th century, when there is a constant migratory flow consisting of Prochalodonites (Armeno-Gregorians), Halkidonites (Orthodox) and Paulicians (heretics) from Armenia to the Balkans.

Gradually, in the lands of Medieval Bulgaria, especially in Thrace and Macedonia, compact Armenian colonies were formed with their municipalities, churches, clergy, etc. Sources also testify for the existence of a rich Armenian colony in Turnovo during the 13th century. The Armenian presence is also referred to by the presence of personal names, toponyms and hydronims, which are derived from the Armenians and/or Paulicians.

Integration between Armenians and Bulgarians within Medieval Bulgaria takes place at domestic and aristocratic levels. The data provided by various sources contains information of the presence of Armenians on the Bulgarian throne and, respectively, of ethnic Armenians in the higher political elite. For example, the roots of the Samuel dynasty are linked to the Armenian lineage of the mother- Ripsime.

As for the heretics- Paulicians, they contributed to the creation and spread of the Bulgarian heresy- the Bogomil.

Irrespective of the differences between them, the Armenians are loyal Bulgarian subjects that contributed to the prosperity of Medieval Bulgaria.

ТИПОЛОГИЯ НА ЦЕЛИТЕ, ПРЕСЛЕДВАНИ СЪС СКЛЮЧВАНЕТО НА ДИПЛОМАТИЧЕСКИ БРАКОВЕ ПРЕЗ БЪЛГАРСКОТО СРЕДНОВЕКОВИЕ

Сашка Георгиева

Наскоро завърших едно цялостно изследване на брачната дипломация на българските владетели, което включва всички осъществени или само планирани брачни споразумения, свързани с външнополитическите отношения на българското царство през цялото средновековие[1]. Събирането на данните по темата във възможно най-голяма пълнота позволява те да бъдат подложени на статистически анализ, който би могъл да доведе до ценни заключения по различни въпроси из областта на политическата история и историята на пола. Обект на внимание в настоящия доклад е един от въпросите, свързани със сферата на политическата история на средновековните държави, замесени в брачната дипломация на българските владетели. Дипломатическите бракове са неделима част от тази история, тъй като всеки от тях бил сключван по определени политически причини и с определена политическа цел в зависимост от ситуацията. Често един брак бил договарян за постигането на няколко цели. Самите цели били различни за отделните случаи, но с оглед на естеството им се очертават няколко типа.

Най-често политическите бракове имали за цел да скрепят сключването на договор за мир между сродяващите се владетели. Мирните договори можели да имат различно съдържание. Понякога със сключването на мир се цели запазване на съществуващите граници, а друг път – узаконяване на скорошни завоевания. Със сключването на мирен договор можело да се цели предотвратяване на евентуална агресия или постигането на неутралитет, който ще позволи пренасочването на военния контингент в друга посока. Всички тези нюанси могат да се видят в един или друг политически брак, сключен за скрепяване на мирни споразумения. За да придадат

[1] Това изследване ще бъде публикувано в книга със заглавие „Брачна дипломация на средновековните български владетели", до появата ѝ редица от резултатите от процеса на работата могат да се прочетат във вече публикувани статии по темата: **Георгиева, С.**, Българо-византийската брачна дипломация по време на Първото българско царство. - *Исторически преглед*, № 5-6, 2011, 170–175; **Georgieva, S.**, Anna Called Anisia - Facts and Interpretations, *Bulgarian Historical Review*, 3-4/2011, 132–138; **Georgieva, S.**, Bulgarian-Byzantine Marital Diplomacy from 1185 to 1280, Bulgaria Mediaevalis, vol. 3, Sofia 2012, 431–452; **Georgieva, S.**, Marital Unions as a tool of diplomacy between Bulgaria and Byzantium from 1280 to 1396, *Bulgaria Mediaevalis*, vol. 4/5, 2014-2015, 453–478; **Georgieva, S.**, Bulgarian-Latin marriages during the first half of the thirteenth century, *BHR*, 3-4/ 2014, 3–28; 23; **Георгиева, С.**, Брачната дипломация в политиката на цар Самуил по отношение на западния дял на Балканския полуостров, *Studia balcanica* 32 (2017), 95–107; **Георгиева, С.**, Първият междудинастичен брак, свързал Асеневци и Неманичи. – В: *Великите Асеневци,* Сборник с доклади от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за столица на България и 780 години от легитимното възобновяване на Българската патриаршия, 26-28 октомври 2015, Велико Търново 2016, 187–192; **Georgieva, S.**, Bulgarian-Hungarian marital diplomacy during the first half of the thirteenth century, - *Bulgaria Mediaevalis*, 6/2015, 453–478; **Georgieva, S.,** The last Bulgarian Tsaritsa of Hungarian origin (1255/6) - *Bulgaria Mediaevalis*, 7,2017, 395–404; **Георгиева, С.**, Още веднъж за влашката принцеса - снаха на цар Иван Александър – *Сб. Добруджа*, 32, 2017, 375–380; **Георгиева, С.**, Българо-босненски династически бракове през XIV в. – *Историческо бъдеще*, XX, 1-2/2016, 151–163; **Георгиева, С.**, Политическите отношения между Търновското царство и Златната орда в светлина на българо-татарските бракове, - *Исторически преглед*, 2016, 3-4, 3–21; **Georgieva, S.**, The first Bulgarian-Wallachian diplomatic marriage, *Études Balkaniques*, Sofia · 2018 · LIV, 2, 250-266; Ibid, Bulgarian-Serbian marital diplomacy from the end of 13th to the beginning of 14th century. – *Историјски часопис*, кн. LXVI, 2017, 85–127.

трайност на договорения мир, били осъществени или само договорени следните бракове: на Петър и Мария от 927 г., на императорите Василий II и Константин VIII, предложени от Никифор Фока; на Мария, дъщерята на Йоан II Асен с деспот Мануил Комнин и др.

Сключвани били и бракове, предложени като доказателство или гаранция за лоялност – проекта за брак на Теодор Светослав с дъщеря на стратопедарха Синадин, брака на сръбския крал Стефан Владислав и дъщеря на цар Йоан II Асен, брака на Бориловата дъщеря за унгарския престолонаследник Бела, сина на крал Андрей II.

Към този тип може да се добавят браковете, сключени за подновяване на съществувало междудинастично родство след настъпила смяна на владетел. Идеята била родството да се поддържа непрекъснато или да се подновява периодично, за да не се прекратяват роднинските отношения с владетелите, които управлявали в момента, тъй като мирът между роднини се смятал за по-сигурен. Изглежда се е смятало, че смъртта или свалянето от власт на един от двамата владетели, осъществили сродяване с дипломатически брак, слагали край на роднинската обвързаност между двете династии и съответно на политическата лоялност, гарантирана дотогава от роднинството им. В подкрепа на това твърдение може да се изтъкнат няколко примера. Един от тях е от края на X в. – дуклянският княз Йоан Владимир бил лоялен към династията на своята съпруга Теодора/Косара, но след смъртта на тъст си цар Самуил минал на страната на Византия, с което си навлякъл гнева на възцарилия се наскоро след това Йоан Владислав. През XIII в. сръбският княз Стефан Урош II Милутин изневерил на брака си с българската принцеса Анна Тертер след абдикацията на баща ѝ цар Георги I Тертер през 1292 г., като влязъл в брак, макар и незаконен, с една унгарска принцеса, а седем години по-късно предал Анна Тертер на византийците, за да се ожени отново, този път за византийската принцеса Симонида. Очевидно не е безпочвено желанието да се поддържа роднинството между веднъж сродени чрез брак династии в случай, че то бъде прекъснато по един или друг начин. То можело да бъде прекъснато и чрез разтрогване на дипломатическия брак. И двете причини за подновяване на междудинастическото родство са засвидетелствани в историята на българо-влашката брачна дипломация. Веднъж роднинството между Асеневци и Басараб било подновено след развода на цар Йоан Александър и влашката принцеса Теодора през 1347 г. чрез брака на третия Йоан Александров син Йоан Асен и племенница на Иванко Басараб. Втори път трябвало да се поднови след смъртта влашкия воевода през 1352 г. и бил сключен брак на тогавашния престолонаследник на търновския престол Йоан Срацимир с Анна, сестра на новия влашки владетел Владислав I Влайку.

Друга честа причина за политическите брачни споразумения било сродяването с цел осигуряване на съюзник при наличието на общ враг. Срещу общия враг Византия са сключени например следните бракове: два българо-сръбски (на Милутин и Анна Тертер и на Стефан Душан и Елена, сестрата на Йоан Александър), един българо-унгарски (на Михаил II Асен с Na Арпадина, дъщерята на Ростислав Михайлович) и единственият българо-тесалийски брак (между престолонаследника на цар Георги I Тертер Теодор Светослав и невръстна дъщеря на тесалийския владетел деспот Йоан Ангел). Сродяването на Михаил III Шишман с босненските Котроманичи и на Борил с латинския император Анри било вдъхновено от общия им враг Сърбия. И трите българо-влашки брака скрепявали съюза на двете държави за борба с Унгария. Колко важен е бил този съюз личи от усилията на двете управляващи династии – Асеневци и Басараб – да поддържат непрекъснато родството помежду си, дори с цената на погазване на църковната забрана против кръвосмесителни бракове между роднини. И това се случило в два от трите споменати примера. Първо Йоан Асен, третият син на цар Иван Александър се оженил за „племенничка на великия воевода", която в най-добрия случай

е била негова втора братовчедка, а това означава, че двамата са били в забранено за брак родство по съребрена линия от шеста степен. Но най-фрапиращо е нарушението на въпросната канонична забрана с брака на Йоан Срацимир и неговата първа братовчедка Анна, дъщеря на Николае Александру, който бил вуйчо на Йоан Срацимир по майчина линия. Двамата се намирали в трета степен на кръвно родство и бракът им представлява най-тежкото прегрешение от този вид, равняващо се единствено (и то не напълно) на брака на цар Борил за неговата вуйна, вдовицата на цар Калоян, чието родство също е от трета степен, но по сватовство. Очевидно залогът зад браковете, осъществени в разрез с каноните, е бил твърде голям и значението на брачните съюзи твърде важно за опазването на целостта и независимостта на царството – Търновското, а после и Видинското – поради което църквата си е затворила очите и е допуснала недопустимото.

Освен за скрепяването и поддържането на съюзи с цел отпор срещу общ враг, сродяването било търсено и за осигуряване на надежден съюзник без наличието на общ враг. Юстиниан II например обещал ръката на дъщеря си на хан Тервел, защото имал нужда от помощта му, за да се върне на престола в Константинопол. Спечелване на надежден съюзник стои и зад българо-печенежките бракове от X в., когато Симеон искал да използва войнствените племена във войната си с Византия, въпреки че печенегите не били във враждебни отношения с Империята. Осигуряването на надежден съюзник е сред целите, преследвани и с двата брака на Алексий Слав за дъщерята на латинския император Анри и за дъщерята на Петралифа, сродница на епирския владетел Теодор Комнин. Съюзни отношения искал да си осигури и сръбският крал Милутин с брака на престолонаследника си Стефан Дечански с дъщерята на Смилецовата вдовица от 1299 г. Същата цел била преследвана и с двата брака, свързани с името на Добротица.

Други бракове били сключвани за предотвратяване на неизгодни съюзи и за всяване на разкол сред опасни съюзници. Брачната политика на Алексий III Ангел по отношение на българите имала за цел да противопостави един на друг Калоян, Иванко и Добромир Хриз; император Михаил VIII Палеолог дал своята племенница Мария за съпруга на Константин Тих, за да предотврати влизането му в антивизантийската коалиция на Шарл д'Анжу; Милутин поискал да се сроди с Георги I Тертер, за да развали съюза му с Византия, който застрашавал осъществяването на плановете му за експанзия в Македония; вдовицата на Смилец се опитала да осуети сключването на сръбско-византийски съюз, като предложила ръката си на крал Милутин.

Особено честа причина за династично сродяване е желанието да бъдат узаконени направени териториални завоевания или промени. Така узаконил завоеванията си в Тракия латинският император Анри – чрез брак с дъщеря на цар Борил; така се опитали да узаконят завоеванията си Иванко и Добромир Хриз – чрез бракове с византийски принцеси; с успех постигнали същата цел Теодор Светослав с брака си с Теодора Палеологина, Михаил III Шишман с брака си с Теодора Палеологина и Йоан Александър с брака на сина си Михаил Асен и дъщерята на Андроник II Мария (Ирина). Унгарският крал Андрей II узаконил включването на Белградската област в границите на кралството си с брака на сина си Бела с дъщеря на Борил, а Йоан II Асен узаконил връщането ѝ в българските предели чрез брака си с унгарската принцеса Мария (Анна).

Не били редки и случаите, в които български владетели участвали в брачни споразумения или проекти с цел решаване на собствени или чужди вътрешнополитически проблеми. Обещаният на Тервел брак с дъщеря на византийския император Юстиниан II и бракът на Яков Светослав със сестра на Йоан IV Ласкарис, уреден от Михаил Палеолог, решавали вътрешнополитически проблеми на византийските владетели, замислили тези сродявания. Важни задачи, свързани с вътрешните работи на Българското царство, решавали следните бракове: на Елена Асенина и Теодор II

Ласкарис, с който била възстановена независимата българска патриаршия; на Константин Тих с Ирина Ласкарина Асенина, който осигурил на болярския избраник легитимни права върху търновския престол.

Изключително често политическите бракове се използват за придобиване на влияние в чужда държава и/или за намеса в нейните работи. Самуил наложил влиянието си в Далмация и поверил управлението ѝ на зет си – дуклянския княз Йоан Владимир. Още преди него цар Симеон си поставил за цел да се намеси в работите на Византия като се опитал да омъжи дъщеря си за малолетния император Константин VII – брак, който можел да го превърне в тъст и настойник на малолетния византийски владетел и дори да му помогне да седне на престола в Константинопол. Със същата цел и цар Йоан II Асен договорил брак на дъщеря си Елена с Бодуен II, малолетния император на Латинската константинополска империя. Последовател на тези двама български владетели е и Михаил III Шишман, който използвал брака си с Теодора Палеологина, за да изяви претенции към имперското наследство на съпругата си. Византийският император Алексий III Ангел се намесил в работите на възраждащото се Българско царство с брачната си политика по отношение на сепаратистите Иванко и Хриз, с единствената цел да ги обвърже със своите интереси и да ги противопостави на цар Калоян, а бракът на Добромир Хриз с императорската внучка Теодора бил замислен като оръжие срещу бунтовника Мануил Камица, бивш зет и съюзник на Хриз. Близо осемдесет години по-късно желанието за намеса в работите на Царството накарало император Михаил III Палеолог да омъжи своята първородна дъщеря за потомъка на Йоан II Асен Йоан III Асен и да постави своето протеже на търновския престол. На Михаил VIII Палеолог принадлежи и опитът за намеса във вътрешните работи на Българското царство чрез брака на Георги Тертер за сестрата на Йоан III Асен Мария и чрез брака на Смилец с племенница на същия император. Бракът на Шишман за дъщерята на Драгош, великия жупан на крал Милутин представлява пряка намеса на сръбския владетел в работите на видинския деспот.

Понякога в брачната дипломация имало и просто блъфиране, когато се предлага брак, който всъщност не се предвижда да бъде осъществен (какъвто вероятно е случаят с проекта за брак между Na Тертер и Бернат де Рокафорт), или когато под натиска на обстоятелствата се приема предложение за брак без реално намерение да се стигне до осъществяването му (какъвто е случаят с преговорите за брак на Елена Асенина с Бодуен II, в които латинците привидно приемат предложението на Йоан II Асен).

Изворите свързват пет от браковете на български владетели и принцеси с причина, която няма нищо общо с политиката и дипломацията – любовта. По любов сключили брак според средновековните автори Гаврил Радомир (с втората си съпруга), Самуиловите дъщери Мирослава и Теодора/Косара, Йоан II Асен (с третата си съпруга Ирина Комнина) и Йоан Александър (с втората си съпруга). Поради високото социално положение на тези лица техните бракове, макар и сключени по любов, неизменно придобиват и политическо значение, но с дипломацията били свързани само някои от тях – двата брака на Самуиловите дъщери и третият брак на Йоан II Асен. Вторият брак на Йоан Александър имал дипломатически последици, тъй като довел до развод с влашката принцеса Теодора I, което можело да постави под заплаха българо-влашкия съюз, важен за охраната на северните граници на Царството. Това наложило сключването на нов дипломатически брак, който отново да сроди двете династии, този път чрез Йоан Асен, третия син на Йоан Александър и племенница на влашкия воевода Иванко Басараб.

Разводите и развалените годежи са не по-малко важни от браковете в историята на брачната дипломация, защото в повечето случаи те също са резултат от преследването на политически цели. Разводът на Йоан Александър не влиза в това число, което всъщност

не е голямо – само седем брака завършват с развод и два от годежите са развалени. Причината за всички тях, общо казано, е преориентация на външната политика на едната или и на двете страни, участвали в сродяването. Това на практика означава, че са били нарушени поетите ангажименти, скрепени с брака. Случаите обаче на погазване на договорените задължения са два пъти повече от провалените брачни съюзи и годежи, което означава, че много пъти браковете се запазват въпреки нарушаването на договора, гарантиран чрез тях. От четиринадесетте случая на нарушаване на поетите политически ангажименти, обвързани с дипломатически брак, три стават след смъртта или абдикацията на владетеля, който е осъществил сродяването – Йоан Владимир изневерява на съюза си с Българското царство и минава на страната на Византия след смъртта на Самуил, Милутин влиза в съпружески отношения с друга жена и на практика прекратява брака с българската си съпруга Анна Тертер след абдикацията на баща ѝ Георги I Тертер, Михаил Шишман се развежда с Анна Неда и нарушава съюза си със Сърбия след смъртта на Милутин.

Съотношението между броя на договорите, скрепени с бракове, и броя на случаите, в които те са били неоправдано нарушавани (52:11) показва, че доверието на средновековните владетели в надеждността на браковете като гаранция за лоялност е било напълно обосновано. Ала също така то показва, че все пак браковете не били непреодолима пречка някоя от сродените страни да поеме по път, който върви срещу интересите на височайшия му роднина по сватовство. За такъв обрат били необходими благоприятни условия и достатъчна военна или политическа мощ, както и лични качества на владетеля като решимост, амбициозност и пълководчески талант.

Статистическият анализ на целите, с които били сключвани дипломатическите бракове от средновековните български владетели, показа, че най-често до този ход се е прибягвало за скрепяване на постигнати мирни отношения между сродяващите се владетели. Сродяването между династиите придавало трайност на мира помежду им, независимо дали той предвиждал запазване на съществуващите граници, или узаконяване на скорошни завоевания, или пък бил сключен за предотвратяване на евентуална агресия или постигане на неутралитет, или като доказателство и гаранция за лоялност, или пък за подновяване на съществувало междудинастично родство след настъпила смяна на владетел. Друга цел, често поставяна за решаване със средствата на брачната дипломация, било осигуряването на съюзник при наличието на общ враг и по-рядко без наличието на такъв. С междудинастически бракове се целяло още и предотвратяване на неизгодни съюзи и всяване на разкол сред опасни съюзници. Нерядко със средствата на брачната дипломация средновековните владетели се опитват да решават собствени вътрешнополитически проблеми или да се намесват във вътрешните работи на чужда държава. Най-необичайна за средновековните дипломатически бракове е най-естествената цел, поради която би трябвало мъжът и жената да създават семейство – а именно за да се обичат и да бъдат щастливи. Все пак, макар и рядко, в историята на брачната дипломация на българските владетели има и междудинастични бракове, сключвани по любов.

TYPOLOGY OF THE GOALS PURSUED WITH THE CONCLUSION OF DIPLOMATIC MARRIAGES DURING THE BULGARIAN MIDDLE AGES

Sashka Georgieva

Abstract

The paper presents a statistical analysis of the data on the history of marital diplomacy of medieval Bulgarian rulers aimed at revealing what type of goals were pursued with the concluded interdynastic marriages. The analysis shows that the most frequent use of this diplomatic move was to consolidate the attained peace relations between the rulers who got into kinship. The kinship between the dynasties gave durability to the peace between them, whether their peace treaty provided for the preservation of existing boundaries or the legalization of recent conquests. Sometimes the peace treaty cemented with a marriage was signed to prevent possible aggression or achieve neutrality and sometimes interdynastic marriages were concluded as a proof and a guarantee of loyalty, or to renew an interdynastic kinship after the change of ruler. Another goal, often put to the solution by means of marital diplomacy, is to provide an ally against a common enemy, and rarely the same goal was aimed at without the existence of such foe. Interdynastic marriages also aimed at preventing disadvantageous alliances and creating disunity among dangerous allies. Frequently, with the means of marital diplomacy, medieval rulers tried to solve their own domestic political problems or interfere with the domestic affairs of a foreign state. The goal most unusual for medieval diplomatic marriages is the one which should be most natural for a man and woman to create a family – namely to love each other and be happy together. Still, though rarely, in the history of the marital diplomacy of the Bulgarian rulers, there are interdynastic marriages concluded for love.

АРИСТОКРАТИЧНИЯТ БРАК ВЪВ ВЪТРЕШНАТА ПОЛИТИКА НА СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Румяна Комсалова

Формирането на българската аристокрация започва със създаването на Аспарухова България през 680/681 г. Първоначално тя е двуетнична, като основен вододел е религията на славяни и прабългари и на тази база характерният за тях манталитет. Освен името на владетеля Аспарух, в изворите липсват данни за имената на князете на северите и 7-те славянски племена, с които се обединяват прабългарите. Единственото име, което е достигнало до нас, е Славун, за който Теофан Изповедник пише, че е княз на северите към 60-те години на 8. век[1]. Той имал собствена войска и „направил много злини в Тракия“ на ромеите. Това е и причината византийският император Константин IV Погонат през 764 г. да го залови и след жестоки мъчения е изгорен. Теофан подчертава, че Славун водел самостоятелна политика, вероятно без да я съгласува с хана в Плиска. Това е в известно противоречие със споразумението от 680 г., още повече че славянските князе са приели върховенството на Аспарух, тъй като липсват данни северите да са го денонсирали. Обяснението може да се потърси в политическата криза от втората половина на 8. век, свързана и с известни противоречия между славянската и прабългарската аристокрация, най-вече по отношение на политиката към Византия. Отцепническите стремежи на славянската аристокрация се проявяват още по-отчетливо през 818 г., когато князете на трите славянски племена тимочани, браничевци и абодрити отхвърлят върховенството на Омуртаг и търсят в лицето първо на хърватите, а след това на франките нов върховен владетел[2]. Това е и причината за тяхното изгонване през 827 г., а впоследствие и изцяло ликвидиране на автономията на славянските племена в рамките на българската държава Пряка последица от това е изчезването на титлата княз като племенен вожд. За да се ликвидира тази опасна за държавата тенденция на сепаратизъм, важна стъпка е приобщаването на славянската аристокрация към управлението на държавата. Пръв владетел, който започва тази политика е хан Крум. Доказателство за това е, че негов пратеник за водене на преговорите за мир през 812 г. с император Михаил I Рангаве е славянинът Драгомир[3], вероятно из средите на славянската аристокрация, а може би и лично обвързан с хана чрез брак с негова сродница. Още по-ярко тази политика се илюстрира от информацията на Теофан, че славянските велможи пирували на трапезата на хан Крум, вдигайки наздравици с черепа-чаша на Никифор I Геник[4]. Като знаем, че случаен човек не сяда на ханската трапеза, това означава, че е в напреднал процес интеграцията между славянската и прабългарската аристокрация. Важна роля в този процес играят браковете между отделните аристократични родове. Въпреки че в източниците няма достатъчно данни за езическия период, може да предположим, че вероятно от времето на Крум славянките проникват в неговото семейство, ако не като законни съпруги, то със сигурност като наложници. Да си припомним факта, че при обсадата на Константинопол през юли 813 г., както посочва „Скриптор инцертус“ (9 в.) ханът бил приветстван от своите наложници, преминавайки между тях[5]. Още по-вероятно е хан Омуртаг да е бил женен и за славянска аристократка,

[1] **ГИБИ**, III, с. 276.
[2] **ЛИБИ**, II, с. 34.
[3] **ГИБИ**, III, с. 285.
[4] **ГИБИ**, III, с. 283.
[5] **ГИБИ**, IV, с. 20.

тъй като някои изследователи приемат, че имената на синовете му Звиница и Маламир са славянски[6].

Тъй като езическата религия на славяни и прабългари позволява многобрачието, допускаме, че аристократичните родове и от двата етноса имат съпруги както от своя, така и от другия етнос. Особено интересен е примерът с багатура Сондоке, който е от средите на прабългарската аристокрация и един от пратениците на княз Борис до римския папа Николай I през 867 г. От Чивидалското евангелие научаваме, че той имал 7 деца, а именно Михаил, Велегнев, Богомила, Каля, Марта, Елена и Мария, а втората му съпруга е с безспорно славянското име Собеслава[7]!

Многоженството, пък и тази ширеща се вече практика сред аристокрацията, а именно да имат съпруги и от славянския, и от прабългарски род, е накарала и княз Борис да зададе специален въпрос на папа Николай I, а именно как да бъде занапред, тъй като християнството узаконява моногамния брак. Папата, запознат с нравите на довчерашните езичници и много снизходителен към тях, отговаря, че каквото било, било, но повече да не става и добавя, че първа от съпругите си тръгва последната[8].

С още по-голяма вероятност можем да твърдим за аристократични бракове вътре сред съответния етнос, било славяни, било прабългари. Една от причините за браковете на представители на владетелската институция с други аристократични родове е от една страна домогване до властта и всички произтичащи от това облаги, а от друга – намиране на необходимата опора за властта в съответния влиятелен род. Примерите в това отношение са оскъдни, но отново Теофан ни е оставил едно известие, че един от българските ханове, Сабин, бил зет на техния някогашен господар Кормесий/ или Кормисош[9].

Друга насока на аристократичните бракове от този период е приобщаването на чужденци, намерили убежище в страната, или пък в качеството им на заложници или пленници. Такъв е случаят със сестрата на хан Крум, която била омъжена за сина на Константин Пацик, който, пише неизвестният автор в Скриптор инцертус, бил избягал в България преди много години[10]. Самият Константин бил един от най-близките помощници на хана и заедно със сина си и племенник на хан Крум го придружава при уговорената край византийската столица среща с император Лъв V Арменец.

С християнизацията през 864/865 г., аристократичните бракове между славянските и прабългарските родове вероятно стават нещо типично. Именно по този начин владетелският прабългарски род интегрира и привлича към управлението и прабългарската, и славянската аристокрация.

След християнизацията, когато се създава единната българска аристокрация, основната цел на аристократичните бракове е централизацията на държавата. Така се предотвратяват претенциите към престола на видни родове, като се обвързват в семейни връзки с управляващата династия. От изворите знаем, че от средите на българската аристокрация е съпругата на княз Борис-Михаил, Мария, считана от повечето автори за единствена, тъй като името ѝ е записано в Чивидалското евангелие, заедно с шестте им

---

[6] **Андреев, А., Ив. Лазаров, Пл. Павлов.** *Кой кой е в средновековна България.* София, 1999, с. 301.

[7] **Петров, П., В. Гюзелев.** *Христоматия по история на България*. София, 1, 1979, с. 150; **Иванов, Й.** *Българските имена в Чивидалското евангелие*. В: Сборник в чест на проф. Л. Милетич. София, 1933, с. 630.

[8] **Resposa** *Nicolai Papae I and consita bulgarorum anno 866.* Стъкми за издание и преведе Д. Дечев, София, 1922, с. 59, № 49.

[9] **ГИБИ**, III, с. 277.

[10] **ГИБИ**, IV, с. 20.

деца – Владимир Расате, Гавраил, Симеон, Яков, Евпраксия и Анна[11]. Може да се предположи, че е от славянски род, тъй като първородният син има две имена – Владимир, характерно за славянската именна система, и прабългарското Расате. Смятам, че битуващата хипотеза за Владимир, че е християнско име на Расате няма основания, тъй като при християнизацията киевският княз Владимир приема християнското име Василий и едва по-късно името Владимир, както и името Борис стават част от християнската именна система.

Формирането на единната българска аристокрация и нейното славянизиране се ускорява и от пречупването на гръбнака на прабългарската аристокрация при потушаването на антихристиянския бунт през 865 г., когато по заповед на княз Борис са затрити 52-та видни прабългарски рода[12]. Нов удар върху претенциите ѝ да запази първенствуващото си положение в политическия и икономическия живот на държавата е утвърждаването на славянската писменост. А с решенията на Преславския събор от 893 г. славянският език става официален в държавата и църквата. Разбира се, и през следващите години има опит дори сред владетелските синове за отстояване на прабългарското начало и то чрез показна демонстрация, но това са само финални акорди на една отминала епоха[13]. Затова от края на 9. в. твърдо вече може да се говори за единната българска аристокрация!

Из нейните среди са и двете съпруги на цар Симеон, като от изворите знаем само рода на втората, сестрата на Георги Сурсувул[14]. Вероятно той е бил от могъщ род, защото по-късно Сурсувул е настойник на следващия владетел – цар Петър, който е и негов племенник[15]. В тази връзка съществува хипотеза за арменския произход на този род, като се търсят основания в името на рода – Сурсувул.

По-сигурни данни, че е от български аристократичен род, имаме за царица Мария, съпругата на цар Иван Владислав. Нейното име се появява едва през 1018 г., във връзка с капитулацията на България пред Василий II[16]. Но от имената на шестимата им синове, а царската двойка имала и шест дъщери, може да се предположи, че не е чужденка.

За периода на Втората българска държава се предполага, че първата жена на цар Асен – Елена е от български аристократичен род[17]. Според някои автори обаче тя е втора по ред съпруга и дори напоследък се лансира тезата, че е дъщеря на великия сръбски жупан Стефан Неманя[18].

Другото известие е за първата съпруга на цар Иван Шишман – Мария, за която знаем, че е дъщеря на Десислава. Това е добавката в Бориловия синодик[19], а други данни за майката и дъщерята липсват. Най-вероятно Мария и майка ѝ да са произхождали от виден търновски род. Предполага се, че е майка на престолонаследника Александър, който по-късно приема исляма[20].

Вероятно за интегриране на новоприсъединените територии и население, цар Самуил се жени за Агата, дъщерята на Йоан Хрисилий, протевон (управител) на град

---

[11] **Петров, П., В. Гюзелев.** *Христоматия,* с. 150; **Андреев, А., Ив. Лазаров, Пл. Павлов.** *Кой кой е,* с. 251.

[12] **ЛИБИ**, II, 287288; **ГИБИ**, V, с. 117.

[13] **Комсалова, Р.** *Елит и власт в средновековна България*. София, 2014, с. 116.

[14] **ГИБИ**, V, с. 135.

[15] **Златарски, В.** *История на българската държава през средните векове*. Т. 1. Ч. 2, София, 1970-1971, 495–526.

[16] **ГИБИ,** VI, 288-297; **Златарски, В.** *История*, т.1, Ч. 2, 731–741.

[17] **Петров, П., В. Гюзелев.** *Христоматия,* т. 2, София 1978, с. 15.

[18] **Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов.** *Кой кой е*, 112–113.

[19] **Попруженко, М.** *Синодик царя Борила*. София, 1928, с. 89; **Божилов, Ив.** *Фамилията на Асеневци (1186 – 1460). Генеалогия и просопография*. София, 1994, с. 229.

[20] **Немски и австрийски пътеписи за Балканите (XV – XVII).** София, 1979, с. 126.

Драч[21]. От добавките на епископ Михаил Деволски научаваме, че баща ѝ бил влиятелна личност и оставяйки го на поста му дълги години, Самуил се стремял да използва влиянието му срещу опити за откъсване от българската държава на тези територии. Вероятно със същата цел позволява брака на дъщеря си Мирослава за Ашот Таронит, който е изпратен за управител на Драч, но този път сметките излизат криви. През 1004 г., младото семейство изменя на българската кауза и предава града на ромеите[22].

Българските владетели се стремят чрез бракове на своите дъщери да привлекат към управлението видни аристократични родове и така от една страна да си осигурят подкрепа, а от друга – да неутрализират вероятни сепаратистични намерения. От своя страна царските зетьове използват това сродяване за увеличаване на своята икономическа мощ, тъй като бракът често е придружаван с даване на обширни имоти, често пъти със статут на наследствено владение, което някои автори отъждествяват със западноевропейския апанаж и за по-активно участие в управлението на страната, а често пъти и като трамплин към властта.

За периода на Първата българска държава имаме данни за брак на неизвестна по име дъщеря на Симеон и респективно сестра на цар Петър с калутаркана Стефан. Той участвал активно във външната политика на страната и особено при сключването на мира с Византия през 927 г.[23]

Повече данни за такива бракове имаме от периода на Втората българска държава. Такъв е случаят с дъщерята на Иван Асен II и Ирина Комнина – Мария, която била дадена за съпруга на видния болярин Мицо. Той оглавил регенството на малолетния Калиман I Асен, който бил на около 7 години. Георги Пахимер пише, че амбициозният болярин получил властта над българите след смъртта на Асен (Иван Асен II) и поискал да се сроди с Асеневата династия, като се ожени за 3-годишната Мария[24]. Вероятно целта му била да се домогне до властта в качеството си не на регент, а на владетел. И действително за кратко постигнал целта си след убийствата на Михаил II Асен и неговия убиец – Калиман (II), сина на севастократор Александър[25]. Така Мария донесла царския престол на съпруга си, а тя станала българска царица[26]. Но на следващата 1257 г. търновското болярство избрало друг цар – Константин Тих и ексцарската двойка се оттеглила в Преслав, продължавайки да претендира за царската корона. Династичните междуособици продължили до 1263 г., когато двойката намерила убежище във Византия. Но събитията така се стекли, че синът им станал за кратко цар под името Иван Асен III, а дъщеря им Мария (Кирамария) също се реализирала малко по-късно като българска царица[27].

От своя страна цар Иван Асен III за да укрепи положението си в Търново дал за съпруга на видния търновски болярин Георги Тертер сестра си Кирамария и титлата деспот. Но само година след това, през 1280 деспотът и деспотицата станали цар и царица[28]!

За да укрепи положението си и да си осигури стабилен гръб, младият цар Михаил II Асен дал сестра си Анна-Теодора за съпруга на болярина Петър, който получил

---

[21] **ГИБИ**, VI, с. 284; **Иречек, К.** *История на българите*. София, 1929, 219–220; **Златарски, В.** *История,* т. 1, Ч. 2, 645, 704.

[22] **ГИБИ**, VI, 279–280.

[23] **ГИБИ**, V, 135–137.

[24] **Петров, П., В. Гюзелев.** *Христоматия,* т. 2, с. 120.

[25] **Златарски, В.** *История*, т. 3, 472–473.

[26] **Йорданов, И.** *Монети и монетно обръщение в средновековна България*. София, 1984, с. 91.

[27] **Петров, П., В. Гюзелев.** *Христоматия,* т. 2, 348–349; **Божилов, Ив.** *Фамилията*, 249–255.

[28] **Петров, П., В. Гюзелев.** *Христоматия,* т. 2, 352–353; **Иречек, К.** *История*, 215–216.

севастократорска титла и водещо място сред българската аристокрация[29]. От Договора с Дубровник, сключен през 1253 г. научаваме, че той е вторият човек в държавата след царя и получил апанаж[30]. След тази година името му не се среща в изворите и така той за разлика от другия зет на Иван Асен II – Мицо не успял да използва брака си с асеневка, за да се домогне до царския престол.

От същия тип е и сродяването на царица Смилцена с брата на Георги I Тертер – Елтимир/Алдемир, с предполагаемо куманско потекло. Той получил от брат си деспотска титла, но за известно време до 1298 г. бил изгнаник[31]. Вдовицата царица го привлякла на своя страна, като го оженила за дъщеря си Мария и му дала обширни владения (апанаж) в Подбалканската област с център Крън. Целта била с негова помощ да неутрализира претенциите на смилецовите братя – Войсил и Радослав към българската корона[32]. Но и сега сметките излизат криви и владетел става племенникът на деспот Елтимир – Светослав Тертер.

За женитба на царска дъщеря за виден български аристократ имаме макар и оскъдни данни от времето на цар Иван Александър. Става дума за дъщеря му Кера Тамара, която била омъжена за деспот Константин. Известие за това има в Лондонското четвероевангелие, където е представено семейството на царя[33]. В обяснителния текст той е назован „зет царев“. Вероятно бракът му е донесъл не само деспотска титла, но и обширни владения[34]. Предполага се, че към 1371 г. той е вече покойник, а по-късно вдовицата му става съпруга на султан Мурад I[35].

С особено значение е ролята на неизвестна по име дъщеря от брака на севастократор Петър и Анна-Теодора, щерка от брака на Иван Асен II и Ирина Комнина. Тя е омъжена за Шишман и чрез дъщеря им Кераца Петрица е свързващото звено на Шишмановци с Асеневци[36]. Самият Шишман е виден български аристократ, познат в изворите с титлите „княз на българската земя“, „български деспот“, дори „крал“ и „български цар“. Неговите владения са северозападните български земи с център Видин[37]. Единият от синовете му по-късно наследява деспотската титла и става български цар под името Михаил III Шишман, а другият – Белаур получава деспотска титла от брат си. На свой ред дъщерята на деспот Шишман – била омъжена за видния болярин Страцимир/Срацимир и от този брак се родил бъдещият цар Иван Александър. Той бил деспот на Крън и се смята, че е получил деспотска титла от цар Светослав Тертер, братовчед на съпругата му Кераца Петрица, а Крънската област му била дадена като апанаж[38]. От едно писмо на папа Бенедикт XII до „деспотицата на Крън“ от 1337 г. става ясно, че тя е приела католицизма[39]. И все пак, ако и севастократор Петър да не е успял да стане български цар, то потомството му реализира тази мечта.

---

[29] **Божилов, Ив.** *Фамилията*, 112–113; **Ников, П.** Българо-унгарски отношения от 1257 до 1277г. - *СбБАН*, XI, 1919, с. 52.

[30] **Ильинский, А.** *Грамоты болгарских царей*. Москва, 1911, 156–157.

[31] **Петров, П., В. Гюзелев.** *Христоматия,* т. 2, 125.

[32] **Пак там,** с. 129; **Иречек, К.** *История*, 330-332; **Мутафчиев, П.** *История на българския народ (681-1323).*София, 1986, 330–331.

[33] **Божилов, Ив.** *Фамилията*, 214-216; **Живкова, Л.** *Четвероевангелието на цар Иван Александър.* София, 1980, таблица 1.

[34] **Ферјанчић, Б.** *Деспоти у Византији и јужнословенским земьама*. Београд, 1960, 174–176.

[35] **Клайнер, Бл.** *История на България съставена в 1761*. София, 1977, с. 132.

[36] **Божилов, Ив.** *Фамилията*, 136–138.

[37] **Бурмов, Ал.** *Избрани произведения.*Т. 1, София 1968, с. 265.

[38] **Божилов, Ив.** Родословието на цар Иван Александър. – *Исторически преглед*, 1981, 3-4, 165–166.

[39] **Дуйчев, Ив.** Неиздадено писмо на папа Бенедикт XII до майката на цар Иван Александър. – *ИБИД*, XIV-XV, 1937, 206–210.

Достигналите до наши дни извори свидетелстват и за аристократични бракове, вероятно сключвани с посредничеството на владетеля или най-малкото с неговото знание между отделни аристократични родове. Така например между болярите на Самуил съществували такива брачни връзки. Един от най-високопоставените български боляри в Охрид Матеица, бил тъст на Богдан, „топарх на вътрешните крепости“ (ичергубоил)[40]. Но роднинските връзки не попречили на Богдан да убие тъста си, който бил непримирим враг на капитулацията пред Василий II. Управителят на Верея, Добромир пък бил женен за племенница на Самуил, но той също не устоял пред обещанията на Василий II и му предал града, получавайки за награда титлата антипат[41]. Вероятно има и други брачни връзки, още повече че по времето на Самуил е много силно родовото чувство в аристокрацията.

По време на Втората българска държава има откъслечни сведения в изворите за севастократор Калоян и жена му Десислава, изографисани в Боянската черква; за болярката Станислава, съпруга на болярина Драксин, син на Новак за което научаваме от надгробния ѝ надпис от края на 14. в. и др. Но това е в духа на времето, тъй като аристократичното съсловие се стреми да се съхрани и да запази своите икономически и властови позиции. В този смисъл са и толерираните от властта аристократични бракове.

Можем да предположим, че е имало и т.нар. неравностойни бракове, вероятно между аристократи и хубави девойки от незнатен произход. Още повече, че в периода на Втората българска държава българската аристокрация по модела на византийската е открита и се попълва от другите съсловия. Та по отношение на тези бракове, най-вероятната причина е любовта, особено от страна на аристократа, тъй като няма нито икономически, нито политически изгоди за него от този брак. Що се отнася до женската страна, тя е печелившата, защото става част от българската аристокрация, а в изключителни случаи и българска царица. От изворите имаме данни за два такива брака – първият е на самуиловия син Гаврил Радомир за красивата ларисчанка Ирина[42], а във втория става дума за брака на цар Иван Александър за търновската еврейка, която го пленила със своята красота[43]. Дори да предположим, че с този брак Иван Александър иска да приобщи търновското еврейство към българската политика, то не трябва да се забравя, че пак той е инициатор на два църковни събора[44], от чиито решения лъха известен елемент на антисемитизъм.

Към тази категория бракове трябва да отнесем и женитбата на овдовялата царица Мария със селянина Ивайло. Разбира се тук инициативата е на царицата, но и селският вожд има своите основания. В този по същество брак по сметка Мария запазва царстващото си положение и осигурява престолонаследието за сина си от Константин Тих – Михаил[45]. На свой ред, Ивайло така легитимира царската си корона, тъй като тази практика е широко разпространена и във Византия, и във Втората българска държава като път за овладяване на престола. Нататък историята е известна – Мария е отстранена от престола и изживява дните си под контрола на своя вуйчо император Михаил VIII Палеолог, а Ивайло трагично завършва живота си при татарите.

В заключение може да се каже, че друга не по-малко важна задача е ограничаването на политическия сепаратизъм, характерен особено за периода на Втората българска държава.

---

[40] **ГИБИ**, VI, 289–290.
[41] **ГИБИ**, VI, 264–265.
[42] **Пак там**, с. 284.
[43] **Петров, П., В. Гюзелев.** *Христоматия,* т. 2, 169; **Комсалова, Р.** *Елит и власт*, с. 230.
[44] **Ангелов, Д.** *Богомилството в България*. София, 1969, 501–502, 505–510.
[45] **Петров, П., В. Гюзелев.** *Христоматия,* т. 2, 350–352.

Не по-маловажна е и практиката чрез аристократичните бракове да се обединяват отцепилите се по една или друга причина и обявили се за самостоятелни господари представители на българския аристократичен елит и приобщаването им отново към централната власт.

В този ред на мисли, аристократичните бракове често са и трамплин към върховната власт и в някои случаи стават основа и за дезинтеграционните процеси в Средновековна България.

ARISTOCRATIC MARRIAGE IN THE DOMESTIC POLITICS OF MEDIEVAL BULGARIA

Rumiana Komsalova

Abstract

The formation of the Bulgarian aristocracy begins with the creation of Bulgaria under Khan Asparuh in the year 680/681. In the beginning Bulgaria has two ethnicities. Marriages between the different aristocratic Slavic and Old Bulgarian families have played an important part in integrating both ethnicities. Since the various sources do not provide enough data for the pagan period, we can guess that that's how the ruling Old Bulgarian people integrated and attracted the Slavic and Old Bulgarian aristocracy to the ruling class.

The other goal of the aristocratic marriages of that period was the integration of foreigners seeking refuge or in their roles of hostages or captives.

After the Christianization and creation of a united Bulgarian aristocracy, the main goal of these marriages is centralizing the State. This prevents claims to the throne of prominent families that are now bound by family ties with the ruling dynasty. Another, no less important goal is to limit political separatism, characteristic of the period of the Second Bulgarian State.

No less important is the practice of unifying the detached autonomous masters' representative of the Bulgarian aristocracy through said marriages in order to reintegrate them into the central power.

Following this train of thought, aristocratic marriages are often a link to the ultimate political power, but in some cases they become part of disintegration processes in Medieval Bulgaria.

ПЕЧЕНЕЖКО-ВИЗАНТИЙСКИТЕ ВОЙНИ МЕЖДУ 1048 И 1059 Г., ОТРАЗЕНИ ВЪВ „ВИДЕНИЕ НА ПРОРОК ИСАЙЯ ЗА ПОСЛЕДНИТЕ ВРЕМЕНА“

Камен Станев

Съществен дял от старобългарската литература заемат т. нар. „историко-апокалиптични” съчинения. Това е особен род литература, възникнала през ранно-византийския период, в която се съчетават библейски, езически, еретически и фолклорни мотиви с исторически събития от различни периоди. Всичко това е представено под формата на пророчества, т.е. като неща, които предстоят да станат. Тези съчинения били многократно преписвани и допълвани през вековете. В България те навлезли още през X в., но истинският им разцвет е в периода на византийското владичество[1]. Интересът на българите през XI – XII в. към този вид съчинения е напълно оправдан предвид конкретната обстановка тук. Идеята за безкрайните страдания, постоянните войни, скорошното приждане на Антихриста и края на света, отлично се вписвали в българската действителност. Периодът от 968 до 1091 г. е може би най-кървавият в българската история. Той е изпълнен с войни, вражески нашествия и въстания. През 1018 г., след война продължила половин век и съпъствана със страшни кръвопролития и опустошения, българската държава била ликвидирана, а Византия станала безспорен хегемон на Балканите и изглеждало, че най-накрая настъпил мир. Но този мир продължил твърде кратко. Само няколко години по-късно българските земи станали обект на нападения печенегите, русите, узите, унгарците, куманите и норманите, като тези нашествия били съпроводени и с въстания на покорените българи, бунтове на претенденти за византийския трон и еретици[2]. В една такава изключително тежка ситуация, която продължавала десетилетия наред, когато съвсем неочаквани злини се изсипвали върху българската земя от всички посоки, е нормално хората да са очаквали скорошния край на света. При преписването на тези византийски съчинения, била извършвана редакция, при която текстовете били частично съобразени с българските условия – били подменяни топоними и добавяни събития от историята на българите[3].

Поради своя характер историко-апокалиптичните съчинения не могат да се ползват като самостоятелни извори, но тъй като съдържат информация за българската история и общество, те винаги са пораждали изследователския интерес. Въпреки това, в тях все още се съдържа информация, която не е разгадана. Една значителна част от нея може да се разбере ако се погледне през призмата на проблемите създадени от печенегите. Това не е случайно, тъй като те са основен фактор в българските земи в периода 1026-1091 г.[4] Печенегите първо опустошили огромни територии северно от

---

[1] **Тъпкова-Заимова, В., Милтенова, А.** *Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и средновековна България.* София, 1996, 11–63.

[2] **Златарски, В.** *История на българската държава през Средните векове,* т. 2. София, 1934, 1–252; **Божилов, И.** Под византийска власт. - **Божилов, И., Гюзелев, В.** *История на средновековна България VII – XIV век*. София, 1999, 383 – 418.

[3] **Тъпкова-Заимова, В., Милтенова, А.** – *Историко-апокалиптичната*, 11–106; **Николов, А.** Наблюдения върху цикъла старобългарски историко-апокалиптични творби от X – XI в. - *Palaeobulgarica/Старобългаристика,* 1, 1997, 91 – 107; **Каймакамова, М.** *Власт и история в средновековна България VII – XIV в*. София, 2011, 157–216.

[4] **Златарски, В.** *История,* 36–37, 88–119, 183–209; **Тъпкова – Заимова, В**. *Долният Дунав – гранична зона на византийския Запад*. София, 1976; **Божилов, И.** Добруджа – византийска провинция. - **Божилов, И., Гюзелев, В.** – *История на Добруджа,* Т. 2. Велико Търново, 2004, 87–189; **Валериев, Й.** Към историята и археологията на Долния Дунав през Средновековието: сборни монетни находки от територията на България, Сърбия и Румъния. - *Добруджа*, 24–25 (2013),381 –460; **Плетньов, В.**

Стара планина[5], а след това и се заселили в тях, като материални следи от тях се откриват на много места[6]. Мнозинството от българите, които до този момент обитавали земите между Дунав и Стара планина, било принудено да бяга на юг[7]. Настанили се в земите северно от Стара планина, печенегите на два пъти (1048 – 1059 и 1074 – 1091 г.) ги отцепвали от властта на Византия. Походите на ромеите срещу тях в някои случаи завършвали с пълна катастрофа, като този от 1087 г., при който за малко не загинал император Алексий I Комнин[8]. Тези събития ставали изцяло „на гърба" на българите – нашествията засягали територии, гъсто населени с българи, земи, които били ядрото на българската държавата до 971 г., а ромейските армии воювали срещу варварите, били набирани до голяма степен от българско население. Периодът е изключително богат на синхронни извори, в някои случаи писани от участници в тях[9] или техни най-близки роднини или приятели[10], което позволява сравнително детайлно да се проследи развоя на събитията. По-важните етапи и събития във византийско-печенежките отношения, са както следва:

1026 – 1036 г. – период на масирани печенежки нашествия, които имали катастрофални последици за поселищната мрежа в земите между Дунав и Стара планина.

1036 – 1047 г. – период на мир.

1048 – 1053 г. – провокирани от недалновидната византийска политика спрямо тях[11], печенегите нападнали Византия и се преселили в земите на юг от Дунав. Първоначално ромеите имали успех и заселили победените печенеги в района между Сердика (дн. София), Ниш и Овче поле (в района на Щип) (карта 1). Впоследствие те

Североизточна България в писмените извори по времето на варварските нашествия през XI-XII век. - *Epoxи*, 1, 2015, 215–233.

[5] Пълен списък на известните до 1993 г. средновековни обекти в дн. Североизточна България е даден в Материали за картата на средновековната българска държава (територията на днешна Североизточна България) - *Плиска – Преслав*, т. 7. Шумен, 1995, 155 – 332. Проучените през следващите години обекти само потвърждават тази картина, например **Атанасов, Г.** Крепостите до с. Руйно, Силистренско, или агломерация без аналог в средновековна България през X век. - *България в световното културно наследство. Материали от третата национална конференция по история, археология и културен туризъм Пътуване към България, Шумен 17-19.05.2012.* Шумен, 2014, с. 561.

Анализът на археологическите данни показва, че процесът на обезлюдяване е протекъл на два етапа - първо през 968 – 971 г. при руските нашествия и последвалата руско-ромейска война били унищожени част от неукрепените селища и втори - през първата половина на XI в., когато били унищожени останалите селища и крепости. По въпроса **- Атанасов, Г.** *Добруджанското деспотство*. Велико Търново, 2009, 12–17; **Дончева-Петкова, Л.** Добруджа в края на X - XI в. - *Българските земи през Средновековието (VII-XVIIIв.) Международна конференция в чест на 70 – годишнината на проф. Александър Кузев (=Acta musei Varnaenis, III-1).* Варна 2002, 63–72.

[6] **Дончева-Петкова, Л.** *Одърци,* Т.2, *Некропол от XI в.* София 2005, 161–174.

[7] Тази теза е изказана за пръв път от **Чангова, Й.** *Средновековното селище над тракийския град Севтополис XI – XIV в.*, София, 1972, 8–9; Повече по въпроса - **Станев, К.** Миграцията на българите през 30-те години на XI век от Северна България към западните български земи – *Минало*, 3, 2004, 38–46.

Борисов, Б. Демографските промени през XI - XII в. в днешните български земи (археологически свидетелства). - *Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев.* София, 2006, 391–408; **Борисов, Б.** Демографски промени в Североизточна Тракия през XI – XII в. (по археологически данни) - *Тракия и Хемимонт IV – XIV в.,* т.1, Варна, 2007, 190–192.

[8] **Йотов, Й., Н. Николов,** Походът на Алексий I Комнин към Дръстър (1087). Нови данни и интерпретация. – *Пътуванията в средновековна България. Материали от Първата национална конференция „Пътуване към България. Пътуванията в средновековна България и съвременния туризъм", Шумен 8-11.05.2008.* Велико Търново. 2009, т.1, 432–447

[9] Такъв например е Кекавмен, самият бил тежко ранен в битка с печенеги - **Георги Кедрин – Йоан Скилица.** *Кратка история*. – *Гръцки извори за българската история*, т. 6. София, 1965, с. 321.

[10] Например Ана Комнина, дъщерята на император Алексий I Комнин.

[11] **Станев, К.** В навечерието на войната. Византийско-печенежките отношения в периода 1036 - 1048 година - *Мир и конфликти в Югоизточна Европа*. София, 2006, 43–49.

въстанали и се оттеглили в земите северно от Стара планина, откъдето предприемали нападения на юг от нея.

1053 – 1059 г. период на мирни отношения. През 1053 г. бил сключен мирен договор, съгласно който Византия оставила земите на север от Стара планина на варварите, а в замяна те поели ангажимент да не нападат останалите територии на империята.

1059 г. – нахлули унгарците и към тях се присъединили печенегите. В отговор император Исак I Комнин предприел поход. Уплашени, унгарците поискали мир, а печенегите били разгромени и империята възстановила властта в земите на север от Стара планина[12].

1074 – 1087 г. – постепенно Византия губи контрола над земите северно от Стара планина.

1087 г. – поход на император Алексий I Комнин към Дръстър.

1087 – 1091 г. Под натиска на куманите печенегите били изтласкани на юг от Стара планина. През пролетта на 1091 г. печенегите са разгромени от ромеите и куманите и престанали да са фактор[13], а Византия си възстановила властта в земите на север от Стара планина.

Както се каза по-горе, историко-апокалиптичните съчинения не могат да се ползват като самостоятелни извори, но в някои случаи могат да дадат допълнителна, макар и откъслечна информация. Така например, в „Истинско наставление на свети Методий, епископ патарски, за царете и за последните дни и години" старобългарският преводач е вмъкнал част, в която се говори за Солун, Средец и Ветрен. Тази вмъкната част няма никаква връзка с останалия текст, но отлично се връзва със сведението на Ана Комнина за похода на Алексий I Комнин срещу печенегите в Дръстър, разполагането на обоза с императорския багаж във Ветрен[14].

Част от историко-апокалиптичните съчинения съдържат общи мотиви, като топонимите споменати в тях – Средец, Бояна, Витоша, Перник, Мрака (местност в Радомирско), Граово поле, Велбъжд, Земен и Овче поле (Щипско), са в един определен район, обхващащ най-общо земите между Средец и Щип. Това показва, че голяма част от българските добавки са с общ произход и отразяват събития станали в сравнително кратък отрязък от време на тази територия. Фактът, че в тях се споменава въстанието на Петър Делян (1040-1041 г.) – цар *"на име Гаген и по прякор Оделян"*[15], показва, че част от тези сведения са свързани със събития от средата на XI в. Някои от сведенията обаче, като е отбелязано в историографията, са свързани с печенегите, наричани най-често *"измаилтяни"*[16]. Изрично трябва да се отбележи, че въстанието на Петър Делян (1040 – 1041) и масовото преселване на печенегите през 1048 г. с последвалите го събития, имат не само хронологическа близост, но и засягат един и същи район – Софийско и Северозападна Македония. Там са били едни от най-ожесточените битки по време на въстанието, като в изворите изрично се споменават Средец (Триадица) и Бояна[17], а според Българския апокрифен летопис Петър Делян е бил убит на Овче поле[18]. Това не

[12] **Станев, К**. Възстановяването на византийската власт в Паристрион през 1059 година и произхода на името Никопол. - *Минало*, 3, 2003, 19–24.

[13] През 1123 г. нова печенежка орда преминала Дунав, но на бързо била разгромена.

[14] **Станев, К.** Сведение в старобългарски апокриф за Ветрен и разположения там византийски обоз през 1087 г. - *Mediaevalia*, 5, 2012, 21–25.
http://www.mediaevalia.eu/index.php/qmediaevaliaq/2012-12-18-15-04-33?start=5

[15] **Тъпкова-Заимова, В., Милтенова, А**. *Историко-апокалиптичната*, с. 155.

[16] **Пак там**, с. 129 и с. 133, бел. 35.

[17] **Кекавмен**. *–Гръцки извори за българската история,* т. 7. София 1968, 18–19.

[18] **Заимова-Тъпкова, В., Милтенова, А**. *Историко-апокалиптичната*, с. 202.

отговаря на данните от други, много по-надежни извори, но показва колко значим е бил този район в преставите на средновековните български книжовници. В района на Средец, Ниш и Овче поле, през 1048 г. били заселени победените печенеги, които на следващата година въстанали[19], като при това въстание безсъмнение опустошили околните български селища. Това позволява да се допусне, че сведенията в историко-апокалиптичните съчинения, свързани с въстанието на Петър Делян и печенегите, имат общ първоизточник, създаден именно в този район, във време, в което споменът за тях е бил все още много силен[20].

Едно от тези съчинения е "Видение на пророк Исайя за последните времена". То се свързва със събитията от XIII в. и по-специално периода от превземането на Константинопол от кръстоносците до 60-те г. на века[21]. Един откъс в него обаче, като се сравни с данни от другите писмени извори, се вижда, че по-скоро е свързан с печенего-византийските войни 1048 – 1059 г. и най-вероятно в това произведение са представени едновременно и смесено няколко различни истории от различно време и място, нещо, което е характерно за този вид литература. Ето го откъса, който може да се свърже с печенегите, като с удебелен шриф са дадени интересуващите ни части, които са коментирани по-долу:

*"**Защото ще се надигне змеят и ще хване велможите си, и ще седне на дървен сал. Ще дойдат на реката, която се нарича "скритият рай"; тази река минава през Израилевата земя, която се нарича Мезинска земя.** Там ще процъфти жезъла от Йесеевия корен. И това наистина ще ви река аз, което ще стане в последните времена. Не аз говоря, а Светият дух говори; **ще излезе този змей от дървените салове и ще седне в Пернатица; и ще се установи в мястото, наречено Овче поле, и след това ще победи всички народи около себе си. И ще извършат велики битки и те ще се съсекат сами като полска трева;** ще се напълни кладенецът от техните кърви. Оле, ето дивно чудо! **Ако би знаел западният цар, то не би се държал заедно със змея**. Защото е писано: няма лъвчето с лъва да пасе!*

*И ето, знамение ви давам, не аз, а Светия дух! **Когато видите края на царството в Мезина земя, после няма да се издигне цар от това коляно**. Но ще се вдигнат двама князе – един от изток, а друг от запад. Западният ще владее с ярост, а източният – с мир. И ще събере разпръснатите, както кокошка събира пиленцата под крилото си; в неговите години велможите ще бъдат като князе, а бедните – като властелини. И ще изживеят годините си без скръб до повереното им време. **Тогава ще се надигне този безсрамен змей от Овче поле, от всички страни.** И ще ги поведе с веселие, също като младоженец, ще поведе приятелите си брак и ще им рече: „Елате с мен на брак, да видите моята слава!" Защото е писано: Да дойде накрай земята и да види Соломоновата премъдрост". И тогава ще дойде в Новия Ерусалим, който се нарича Константинов град, и като почука, ще му се отворят вратите; и ще достигне до мястото, наречено Тавора. И тогава от светата премъдрост, която се нарича „Света София", **ще излязнат двама мъже – единият с архангелското име Михаил, с венец, ще погледне към него с ярост.** Тогава ще се ужасят и много ще се объркат, така че морето ще се напълни с кръвта на всички земи. О, дивно чудо, такава скръб ще бъде тогава, каквато не е била от началото на този свят, нито ще бъде след това! Блажен ще да човекът, който избегне този лют час, сиреч тази сеч. Защото е писано: **змеят да***

[19] **Георги Кедрин – Йоан Скилица**. *Кратка история*. - *Гръцки извори за българската история*, т.6. София, 1965, с. 315.

[20] **Николов, А**. – Наблюдения върху, с. 100; **Каймакамова, М.** *Власт и история*, 163–164.

[21] **Заимова-Тъпкова, В., Милтенова, А.** *Историко-апокалиптичната*, с. 228; **Каймакамова, М.** *Власт и история*, с. 276.

падне на това място, наречено Адрино поле, но ще се прочуе Гигово поле и няма да бъде известно като Адрино поле"[22].

В Откровение на Йоан "*змеят*" е Антихристът и с него се бие архангел Михаил (Откр. 12,7). Този мотив е използван от неизвестния автор, или по-скоро български преводач на "Видение на пророк Исайя за последните времена", като го е съчетал с историческите събития в българските земи. От посочения откъс се вижда, че в случая "змеят" не е олицетворение на библейския Антихрист, а на едно съвсем реално зло, споходило по това време българските земи. Ако заменим „змей" с „печенеги", с лекота се разпознават реални събития от края на 40-те – 50-те години на XI в., подробно описани в изворите от този период.

"Защото ще се надигне змеят и ще хване велможите си, и ще седне на дървен сал. Ще дойдат на реката, която се нарича "скрития рай"; тази река минава през Израилевата земя, която се нарича Мезинска земя." Според В. Тъпкова-Заимова и А. Митенова под "*Мезинска земя"* трябва да се разбира Мизия, т.е. Северна България[23]. През зимата на 1048 г. печенегите преминали замръзналия Дунав и се настанили в Северна България и почнали да ограбват околните земи.

„...ще излезе този змей от дървените салове и ще седне в Пернатица; и ще се установи в мястото, наречено Овче поле, и след това ще победи всички народи около себе си.". Ромеите предприели поход срещу нахлулите печенегите и ги разгромили. Победените печенеги били заселени в *"полетата на Сердика, Ниш и Евзапел."*[24]. Евзапел по единодушното мнение на всички изследователи е Овче поле в района на Щип (дн. Р. Македония), (карта 1). През 1049 г. заселените в този район печенеги вдигнали въстание и се оттеглили в земите северно от Стара планина.

„И ще извършат велики битки и те ще се съсекат сами като полска трева". Възможно е, това изречение да отразява съдбата на част от печенегите. Някъде в периода между 1036 и 1047 г. сред живеещите северно от Дунав печенеги избухнала война за власт, като загубилият претендент – Кеген, избягал заедно с привържениците си на византийска територия и станал съюзник на империята. От тук той предприемал набези срещу сънародниците си, а отказът на ромеите да го озаптят, станал поводът за голямото печенежко нашествие през 1048 г.[25]. Кеген заедно с подвластните си печенеги участвал в похода на ромеите срещу нахлулите и заселили се през 1048 г. варвари. След като нашествениците били разбити, пленниците били поделени и както се каза по-горе, ромеите заселили тази част, която се падала на тях в района на Сердика, Ниш и Овче поле, но Кеген, който явно смъртно мразил сънародниците си, избил падащата се на него част[26].

„Ако би знаел западният цар, то не би се държал заедно със змея". През 1059 г. нахлули унгарците, към които се присъединили и печенегите. Най-вероятно, в под „западният цар" в случая трябва да се разбират унгарците.

„Когато видите края на царството в Мезина земя, после няма да се издигне цар от това коляно." Както се каза по-горе, през 1049 г. настанените в райна на Средец, Ниш и Овче поле печенеги въстанали и се оттеглили в земите северно от Стара планина (карта 1). Тук византийската власт била ликвидирана, а териториите били използвани като база за нападение на юг от планината. През 1053 г. една византийска армия

---

[22] **Заимова-Тъпкова, В., Милтенова, А.** *Историко-апокалиптичната*, 237–238.

[23] **Заимова-Тъпкова, В., Милтенова, А.** *Историко-апокалиптичната*, с. 239, бел. 9.

[24] **Георги Кедрин-Йоан Скилица.** *Кратка история. – Гръцки извори за българската история*, т.6, София, 1965, с. 315.

[25] **Станев, К.** В навечерието на войната, 43–49

[26] **Георги Кедрин-Йоан Скилица.** *Кратка история. – Гръцки извори за българската история*, т. 6, София, 1965, с. 315.

предприела контрапоход, преминала Стара планина и достигнала до Преслав, но била разгромена. В крайна сметка, между печенегите и ромеите бил сключен мир, като империята оставила земите на север от Стара планина под властта на варварите, а те от своя страна поели анганжимента да не нападат останалите византийски земи. Договорът бил спазван до 1059 г. Така под края на царството в Мезинската земя, може да се разбира загубата на византийски контрол върху този район. Интересното е че по това време прекъсва и Македонската династия. Последният представител на тази династия, управлявала империята близо два века, е била императрица Теодора (1055 – 1056). Дали това събитие не е отразено в последната част на изречението – „*после няма да се издигне цар от това коляно*"?

„Тогава ще се надигне този безсрамен змей от Овче поле, от всички страни". Както се каза по-горе, през 1049 г. заселените в Овче поле печенеги въстанали и след като ограбили околните територии, преминали Стара планина и се установили в дн. Северна България.

„ще излязнат двама мъже – единият с архангелското име Михаил, с венец, ще погледне към него с ярост". В целия цикъл от историко-апокалиптични произведения, присъства един персонаж на име Михаил, който поради факта, че средновековната история на Византия и България е пълна с лица на име Михаил[27], трудно може да се свърже с определена личност, а най-вероятно съчетава в себе си множество, различни исторически лица с това име[28]. В случая е нужно да се отбележи, че един от главните византийски военачалници, действали срещу печенегите в периода 1048 – 1053 г., е бил Михаил Аколут, който, освен че се споменава в изворите, ни е известен и от неговите оловни печати[29].

"*Защото е писано: змеят да падне на това място, наречено Адрино поле, но ще се прочуе Гигово поле, и няма да бъде известно като Адрино поле*." Според В. Тъпкова-Заимова и А. Милтенова, "Адрино поле" е Адрианопол (Одрин), а за "Гигово поле", приемат, че става въпрос за някаква местност до Солун[30]. Идентификацията на Адрино поле с Адрианопол може да се приеме без резерви. Ако това изречение се преосмисли през печенежко-византийския конфликт, то лесно може да бъде обяснено. Очевидно става въпрос за някаква много голяма битка в околностите на Адрианопол, в която печенегите, олицетворени в текста от змея, са победени. Тази битката може да се идентифицира с битката от 1050 г.[31] (карта 1). Първоначално печенегите имали успех, но след смъртта на един от главните им вождове – Сулца, убит от ромейския военачалник вестиархът Михаил Докиан (отново военачалник на име Михаил!), и объркването, което предизвикала появата на един малък византийски отряд, който те взели за армията на тема България, довели до бягството им от бойното поле. В тази битка, освен един от

---

[27] Това е направило впечатление на Лиудпранд, който през 968 г. посетил Константинопол и завършва своето съчинение описващо престоя му там с възгласа „*О Михайловци, Михайловци! Къде ви намерих толкова много и все такива*" - **Лиудпранд Кремонски.** *Пратеничество в Константинопол*. София, 2015, с. 307, предговор и превод Л. Симеонова.

[28] **Заимова-Тъпкова, В., Милтенова, А.** *Историко-апокалиптичната*, 69; Една възможна интерпретация по този въпрос – **Венедиков, И.** Легенда за Михаил каган. - *Преслав*, т. 2. София, 1976, 179–204. За популярността на името Михаил от значение е бил и широко разпространения култ към архангел Михаил - **Чешмеджиев, Д.** Към въпроса за култа на св. Архангел Михаил в средновековна България. - *Palaeobulgarica/Старобългаристика*, 1, 1996, 52–61.

[29] **Йорданов, И.** Печатите на византийския пълководец Михаил, командващ византийската армия при Преслав през 1053 г. - *Античная древность и средние века*, 38, (2008), 115–121.

[30] **Заимова-Тъпкова, В., Милтенова, А.** *Историко-апокалиптичната*, с. 240, бел. 19.

[31] **Михаил Аталиат**. *История*. –*Гръцки извори за българската история,* т.6, София, 1965, 168–169; **Георги Кедрин - Йоан Скилица**. *Кратка история*. – *Гръцки извори за българската история,* т.6, София, 1965, 321–322.

печенежките вождове, загинали и няколко от византийските военачалници, включително и главнокомадващият Константин Арианит, което без съмнение допълнително довело до нейната популярност. Макар и мащабна, тя не донесла разрешаването на византийско-печенежкия конфликт.

Ако приемем, че битката със змея на Адрино поле е идентична с битката между печенеги и ромеи край Адрианопол през 1050 г., то е съвсем логично да очакваме, че и Гигово поле ще да е свързано с печенежко-византийските войни през периода. В изворите описващи печенежко-византийските войни такъв топоним не се споменава. Такъв не се споменава и в нито един друг извор за средновековните български земи. Той обаче може да се идентифицира при прегледа на останалите извори и археологически данни свързани с византийско-печенежкия конфликт от това време.

Голямото сражение край Одрин през 1050 г. не довело до промяна на положението и през следващите години печенегите продължили да ограбват земите на юг от Стара планина. С отблъскването на печенегите бил натоварен Михаил Аколут, който като бивш управител на градовете по Дунав, отлично познавал варварите. Той променил тактиката и вместо да търси генерално сражение, започнал да нанасят серия от малки удари, които имали ефект и през 1051 и 1052 г. печенегите прекратили набезите си. През 1053 г. ромеите предприели мащабен поход на север и достигнали Преслав, където по това време е бил един от главните печенежки лагери. Тук сред тях настъпило разногласие. Михаил Акалут настоявал да нападнат, а други начело със синкел Василий, който стоял начело на войските от тема България, като се позовавали на едно императорско писмо, настояли да се оттеглят. В крайна сметка те наддели и византийската армия, без да е влязла в сражение, почнала да се оттегля, но по обратия път попаднала на засада и претърпяла катастрофално поражение. Въпреки неочакваната лесна победа, по неясни причини, печенегите поискали мир, с което императорът естествено се съгласил и той бил спазван до 1059 г.

През 1059 г. нахлули унгарците и печенегите, виждайки удобния момент за плячка, също преминали Стара планина. По това време начело на империята стоял Исак I Коминин, опитен военачалник, който предприел контрапоход и достигнал до Сердика. Виждайки решителността на ромеите, унгарците поискали мир, което позволило на императора да се разправи с печенегите. Благодарение на подробните извори, съдържащи сигурни географски маркери (карта 2), последвалите събития могат да бъдат възстановени в големи детайли.

Според една част от хронистите, ромеите преминали Стара планина и достигнали главния лагер на печенегите. Било договорено сражение след три дена – явно и едните и другите не били много сигурни в силите си и очаквали подкрепления. Печенегите обаче още същия ден избягали, като изоставили в лагера старците, деца и голяма част от имуществото си[32]. Според другата версия, печенегите се подчинили на ромеите, като само вождът Селте се противопоставил. Той се укрепил на една скала край Дунав[33], но бил разбит и прогонен на изток от един византийски отряд. От този момент, всички извори отново са единодушни – Исак I Комнин поел обратно и 24.09. ромеите се разположили на лагер под Ловеч. През нощта излязла буря, река Осъм преляла, а самият император за малко щял да загине от едно падащо дърво. Изричното споменаване на крайдунавска скала, на която се укрепил Селте, както и фактът, че оттам ромеите поели

[32] **Михаил Псел**. *Хронография. – Гръцки извори за българската история,* т.6 София, 1965, с. 113; **Ана Комнина**. *Алексиада. – Гръцки извори за българската история*, т.8, София, 1972, 38–39.

[33] **Михаил Аталиат.** *История. – Гръцки извори за българската история*, т. 6, София, 1965, с. 174; **Георги Кедрин - Йоан Скилица**. *Кратка история. – Гръцки извори за българската история,* т.6, София, 1965, с. 329.

към Ловеч, позволява да се приеме, че възпросната скала, на която се скрил Селте, е била на мястото на средновековния и днешен Никопол. След победата, която довела до пълното възстановяване на византийската власт в земите на север от Стара планина, мястото на което бил разбит Селте, било преименувано на Никопол, т.е. „Град на победата"[34]. Това име съвпада с името на известния римски град Никополис ад Иструм, разположен 80 км югоизточно от средновековния Никопол. Той бил създаден в самото начало на II в. от н.е. от император Траян и името му било дадено в чест на победата над нахлулите даки[35]. Твърде примамливо е да допуснем, че в средата на XI в. ромеите са имитирали своите далечни предшественици, още повече, че не само бойните действия били в един и същи район, но и в двата случая става въпрос за варвари, нахлули от земите северно от р. Дунав. В тази връзка е нужно да напомним засиления интерес на ромеите от епохата към античността, изразяваща се включително и с любимия похват на византийските хронисти да наричат околните народи с имена на древни народи живели по тези земи. Това е причината в някои извори от втората половина на X в. даките да са свързани с печенегите[36]. Това отъжествяване между даки и печенеги е повторено и от писалия в първата половина на XII в. Йоан Зонара[37], докато писалата по същото време Ана Комнина нарича „даки" унгарците, които нахлули през 1059 г.[38] и станали причина за похода на император Исак I Комнин.

От изворите се вижда, че укрепилият се на мястото на бъдещия Никопол Селте е бил един от няколкото печенежки вожда и преди да досигнат до него, ромеите минали първо през главния печенежки лагер. Въз основа на сигурни топоними, посочени в изворите, а именно Сердика, която е изходната точка при похода на север, „крайдунавската скала", на която се укрепил Селте (идентифицирана с бъдещия Никопол) и обратния път на император Исак I Комнин, който минавал през Ловеч, преди време предположих, че ромеите се движили по следния маршрут – от Сердика на север по течението на р. Искър, от там поели покрай Дунав на изток, достигнали до Никопол, където след победата завили на юг като се движили покрай р. Осъм и достигнали Ловеч. В тази връзка допуснах, че главният печенежки лагер, до който първо достигнали е бил в устието на р. Искър и по-точно върху древния римски град Улпия Ескус, до дн. с. Гиген[39].

За локализирането на главния печенежкия лагер тук, освен географията и данните от изворите, решаваща роля имат археологическите проучвания. Предимствата на това мястото били оценени още римляните, които изградили тук град Улпия Ескус, унищожен по време на аваро-славянските нашествия в началото на VII в. През Първото българско царство върху руйните му възникнало значително селище[40], свидетелство за което са откритите материали и най-вече керамика[41], монети[42], църква[43], некропол[44], накити[45] и

[34] **Станев, К**. Възстановяването на византийската власт, 19–24.

[35] **Слокоска, Л., Владкова, П., Църов, И., Бояджиев, С., Иванов, Р.** Никополис ад Иструм (Nicopolis ad Istrum). - *Римски и ранновизантийски градове в България,* т.1, София, 2002, с. 83.

[36] **Свидас**. *Азбучник. – Гръцки извори за българската история,* т.5, София, 1964, с. 310 „Даки-наричани сега печенези"

[37] **Йоан Зонара**. *Речник. – Гръцки извори за българската история,* т.7, София, 1968, с. 208.

[38] **Ана Комнина.** *Алексиада. – Гръцки извори за българската история,* т.8, София, 1972, с. 38.

[39] **Станев, К**. Възстановяването на византийската, с. 24.

[40] **Аспарухов, М.** Проучвания върху топографията на средновековното селище от X-XI век при античния и късноантичен град Colonia Ulpia Oescensium. – *Известия на музеите от Северозападна България,* 19, (1992), 27–38.

[41] **Станчева, М., Дончева-Петкова, Л.** Средновековна битова керамика от Ескус при с. Гиген. – Археология, 1, 1972, 22–32.

[42] **Иванов, Р., Ковачева, Т.** Улпия Ескус - *Римски и ранновизантийски градове в България*, т.1. София, 2002, 42-47. Монетите са определени от Т. Ковачева.

известният антиеретически надпис[46]. През 30-те г. на XI в., подобно на стотици други селища в Северна България и това било превзето и опожарено от печенегите. Върху неговите руйни те си устроили голям лагер. Подобна ситуация се наблюдава и на други места като Плиска[47], Одърци[48], Скала[49] и др. Свидетелство за печенежкия лагер в Гиген са многобройните безспорни печенежки материали – фрагменти от глинени котли с вътрешни уши[50] и двете бронзови фигурки на конници[51]. С печенегите се свързват и две колективни находки с милиаренсии (сребърни монети) на Василий II и Константин VIII (976-1025), Роман III Аргир (1028-1034) и Константин IX Мономах (1042-1055) – 710 монети първата и 23 втората[52]. Доказателство, че собствениците на монетите, които ги укрили са били именно печенегите, е датата на укриване и най-вече една монета с пробити две срещуположни дупки, като така тя наподобявала любимите на варварите сребърни кръгли апликации. По това време Византия отсича много рядко сребърни монети и двете колективни находки открити тук според В. Пенчев са били дарове дадени от ромеите на печенегите през 1049 г.[53], като те били укрити в същата година, когато византийската армия ги преследвала след като те възстанали[54]. В изворите се казва, че през 1049 г. печенегите се установили край р. Осъм[55], а р. Искър (в чието устие е Гиген), е много по-голяма и без съмнение много по-известна, т.е. няма логика като насочващ топоним да се споменава много по-малката и неизвестна река (Осъм), при положение, че лагерът бил до по-голямата и несъмнено много по-добре известната Искър, още повече, че при така предложената локализация, лагерът е бил не просто по течението на Искър, а при нейното вливане в Дунав. Отново в същия извор се казва, че през 1049 г. крайната точка, до която достигнали ромеите, които преследвали въстаналите печенеги е Ловеч (който е на р. Осъм), където се бил настанил печенежкият вожд Селте[56], а не Дунав, на чийто бряг е Гиген. Така при описанието на събитията от 1049 г. и съответно на

[43] **Генова, Е**. Средновековна църква в село Гиген. – *Музеи и паметници на културата,* 1, 1974, 14-16; **Аспарухов, М., Бояджиев, С.** Средновековната църква в Ulpia Oescus при с. Гиген, Плевенско – опит за възстановка. – *Известия на музеите от Северозападна България,* 17, (1991), 21–25.

[44] **Генова, Е.** Средновековна църква..., 14–16.

[45] **Аспарухов, М.** Произведения на ранносредновековната бронзова пластика от средновековното селище при с. Гиген, Ловешка област. – *Известитя на музеите от Северозападна България,* 14, (1988), 45–48; **Аспарухов, М.** Средновековни пръстени от Историческия музей в Плевен. – *Известия на музеите от Северозападна България,* 15, (1989), 9–32, № 1, 10, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 25, 27, 29, 30 и 31.

[46] **Константинова, В.** Няколко бележки за противобогомилския надпис от Ескус. - *Археология*, 3-4, 1982, 50–55. **Маргос, А.** Някои бележки по четенето на противобогомиския надпис от средновековната църква при с. Гиген. - *Старобългарска литература*, 15, (1984), 119–125.

[47] **Дончева-Петкова, Л.** Плиска и печенезите. - *Плиска-Преслав*, т. 9, София, 2003, 244–258.

[48] **Дончева-Петкова, Л., Нинов, Л., Парушев**. *Одърци*, т.1. София, 1999, 139–140.

[49] **Атанасов, Г., Йотов, В**. *Скала. Крепост от X-XI век до с. Кладенци, Тервелско*. София, 1998, с. 137.

[50] **Аспарухов, М.** Проучвания, 30–35.

[51] **Аспарухов, М.** Произведения, 48–53. За печенежката интерпретация на тези фигурки - **Дончева – Петкова, Л**. *Одърци*, т. 2, София, 2005, 93–94 и **Валериев, Й**. Средновековни брононзови амулети конници на Долния Дунав (XI – XII в.). - *Добруджа*, 30, (2015), с. 376.

[52] **Пенчев, В.** Колективна находка на византийски милиарензии от X-XI в. намерена край с. Гиген, Никополско. – *Нумизматика и сфрагистика,* 1, 1998, 76–95.

[53] **Пак там**, с. 85.

[54] **Пак там,** с. 85.

[55] **Георги Кедрин – Йоан Скилица.** *Кратка история*. – *Гръцки извори за българската история*, т.6., София, 1965, с. 317 – "цялото множество се разположило на лагер в крайдунавската равнина около реката наречена Осъм."

[56] В Ловеч има открити печенежки материали – една кръгла апликация - **Чангова, Й.** *Ловеч. Цитаделата на средновековния град XII – XIV век.* София, 2006, 149, обр. 165.ч.) и три кистена (пак там, с. 153)

местоположението на печенежкия лагер, Скилица използвал два малко известни топонима – р. Осъм и Ловеч, вместо много по-добре известните р. Искър и Дунав, т.е. очевидно е че през 1049 г. ромеите не са достигнали до Дунав, съответно Гиген. Това означава, че въпросните византийски сребърни монети са били укрити не през 1049 г., а по-късно. При това положение може да се приеме, били част от даровете дадени на печенегите при сключването на мирния договор през 1053 г., за което има и преки данни в изворите[57], а били укрити през 1059 г.

Името Гиген не е регистрирано в средновековни извори. За пръв път се споменава в османски регистри от средата на XV в. където селището е наречено "град"[58], както и в едно писмо на Влад Дракула от 1461 – 1462 г.[59]. Това, както и фактът, че населението му било изцяло християнско и очевидно не турският характер на името, дава основание на Ал. Кузев да твърди, че и средновековното селище носило това име[60]. При археологическите проучвания там са открити материали с по-късна от 1059 г. дата, вкл. и от XIII в.[61]. Това означава, че макар през средновековието животът тук да е протичал с известни прекъсвания, то те не са били дълговременни, което пък е способствало запазването на топонима. Следователно е напълно възможно регистрираното през XV в. име Гиген да е било ползвано и през предните векове. Гиген е разположен в поле, известно като Чернополска низина, като най-вероятно през разглеждания период районът се е наричал Гигово поле, по името на най-значимото селище в района.

THE PECHENEG-BYZANTINE WARS BETWEEN 1048 AND 1059 REFLECTED IN THE "VISION OF PROPHET ISAIAH OF THE LAST TIMES"

Kamen Stanev

Abstract

In the 11th-12ve century a genre of texts called "historico-apocalyptic" received a wide distribution in the Old Bulgarian literature. These are texts that originate from the Early Byzantine period and combine biblical, heretical, folklore and historical motifs, and the narrative is presented in the form of a prophecy. These texts have been translated into Bulgarian, with local changes made in accordance with the Bulgarian history. By themselves, these writings cannot be used as separate historical sources, but they can provide additional light for some events. One of these texts, "Vision of Prophet Isaiah of the Last Times ", dates back to the 13th century. One of the parts narrates about a dragon that crosses the river with his noblemen and come to the Mezina land, and then settles in the place called Ovche Pole and start a war with the surrounding peoples. This is the time when the empire loses its power in the

[57] **Михаил Аталиат**. *История*. – *Гръцки извори за българската история,* т.6, София, 1965, с. 174.

[58] *Турски извори за българската история*, т. 2, София, 1966, с. 253.

[59] **Гюзелев, В.** *Сметководна делова писменост от българското и европейско средновековие*. Пловдив, 2013, с. 224.

[60] **Кузев, А.** Приноси към историята на средновековните крепости по Долен Дунав. III Гиген, Оряхово, Лом, Видин и Флорентин. – *Известия на Народния музей Варна,* 4, (1968), 28–29.

[61] **Станчева, М., Дончева – Петкова, Л.** Средновековна битова, с. 30. **Иванов, Р., Ковачева, Т.** Улпия, 42–47; **Кабакчиева, Г**. Археологически проучвания в Ескус през 2003 г. – *Археологически открития и разкопки през 2004.* София, 2005, 105; **Кабакчиева, Г.** Археологически проучвания в Улпия Ескус. – *Археологичеки открития и разкопки през 20017.* София, 2018, с. 189. Най-късните открити до момента монети са от първата половина на XIII в. т.е. селището по-късно се е изместило.

Mezina land. Against the dragon, a man named Michael comes out of Constantinople, who first defeats him on Adrino Pole, then on Gigovo Pole.

If we replace "dragon" with "pechenegs", the story becomes completely realistic according to the numerous written sources about the wars between the pechenegs and the Romans in the period 1048-1059. In 1048 the pechenegs with their families cross the Danube River and settle in the lands between Stara Planina and the river that is the ancient Roman province of Lower Moesia. They are defeated by the Byzantines and settle in the western Bulgarian lands around the towns of Sredets and Niš and the Ovche pole region, but soon afterwards they rebel and retreat to the lands North of the Stara Planina Mountains and liquidate the Byzantine rule here. From this point they take a series of attacks to the territories South of the Stara Planina Mountains, but in 1050 they are defeated near Adrianople. However, the Romans fail to restore their power to the North of the Stara Planina Mountains. In the Byzantine campaigns against the pechenegs, there are two generals named Michael. In 1059, Emperor Isaac I Komnenos take a march against the pechenegs, with a starting point being the town of Sredets and a terminus at the Danube River, where there is a large pechenegean camp. Archaeological studies allow this camp to be located in the present-day village of Gigen, as it is built over the ruins of a large Old Bulgarian settlement, which on its part is built over the Roman and Early Byzantine city of *Ulpia Escus*. The name of the Old Bulgarian settlement, which preceded the foundation of the pechenegean camp, is unknown, but the habitation, which existed here in the late Middle Ages, was called Gigen (first registered in the 15th century), and the area around it was a field (pole in Bulgarian).

←--- Поход на император Исак I Комнин през 1059 г.

THE SECOND BULGARIAN KINGDOM AS AN «IMAGINED COMMUNITY» AND A COMMUNITY OF MEMORY

Francesco Dall`Aglio

During the last decades, the debate concerning the presence or the absence of a ʻnational' or ʻethnic' character in the medieval polities has become particularly intense. While in the past the general consensus among scholars was that this phenomenon only concerned modern, post-eighteenth century states[1], it is now generally accepted, within the field of medieval studies, that even pre-modern polities possessed, to a certain degree, some features that we may call ʻnational' or, at least, ʻethnic' - although obviously different, or less developed, than the features we are able to discern in modern and contemporary nation-states[2].

At the same time, notwithstanding the large amount of works devoted to the subject, defining what precisely is a nation or an ethnie has not become an easier task.[3] The matter is complicated not only by the intrinsic vagueness of the concepts, but also by the fact that the problem of identity is relevant not only to history, but to many other disciplines such as political sciences, sociology, anthropology, neurosciences: and scholars, including the writer of the present paper, are rarely able to pursue an interdisciplinary approach due to a lack of communication with colleagues working in other fields, to the use of methodological choices excluding different takes on the subject, or to the plain absence of knowledge of what is produced outside one's area of specialization. In spite of the different methods and terminology it is however possible to identify some common traits, which appear to be the essential constituents of what, for lack of a better term and regardless of the period in which it exists, we identify as a nation. In the first place, the awareness, if not the active pursuit, of some factors of differentiation from other communities, since the concept of identity cannot be disentangled from the concept of otherness, and in order to reason about one's identity it is first and foremost necessary to consider what its limits and boundaries are. Once the idea of the existence of such

---

[1] **Anderson, B.** *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, 1983; **Gellner, E.** *Nations and Nationalism*. Ithaca 1983; **Greenfeld, L.** *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge, 1992; **Hobsbawm, E. J.** *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge, 1990.

[2] For a basic outline of the latest historiographical tendencies regarding this specific subject, see the papers collected in the thematic cluster ʻEthnicity and the Nation' in *Medieval Worlds* 5 (2017), especially **Afanasyev, A., Matheou, N.** RevisitingPre-Modern Ethnicity and Nationhood: Preface, 54–56. See also **Gat, A.** *Nations: the Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism*. Cambridge, 2012. **Geary, P.** Ethnic Identity as a Situational Construct in the Early Middle Ages – *Mitteilungen der Antropologischen Gesellschaft im Wien*, 113 (1983), 15–26; **Geary, P.** *The Myth of Nations. The Medieval Origins of Europe*. Princeton, NJ/Oxford, 2002; **Gillet, A. (ed.).** *On Barbarian Identity: Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*. Turnhout, 2002; **Hirschi, C.** *The Origins of Nationalism: an Alternative History from Ancient Rome to Early Modern Germany*. Cambridge, 2012; **Kaldellis, A.** *Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*. Cambridge 2007; **Kaldellis, A.** The Social Scope of Roman Identity in Byzantium: an Evidence-Based Approach – *Byzantina Symmeikta* 27 (2017), 173–210; **Pohl, W.** Conceptions of Ethnicity in Early Medieval Studies - *Archaeologia Polona*, 29 (1991), 39–49; **Pohl, W., Reimitz, H. (eds.).** *Strategies of Distinction: the Constructions of Ethnic Communities, 300-800*. Leiden, 1998;

[3] On the general concepts of nation, ethnicity, and identity, see especially **Barth, F. (ed.)**. *Ethnic Groups and Boundaries: the Social Organization of Culture Difference*. Boston, 1969; **Barth, F.** Enduring and Emerging Issues in the Analysis of Ethnicity, in **Vermeulen, H., Govers, C. (eds.).** *Beyond "Ethnic Groups and Boundaries"*. Amsterdam, 1994, 11–32; **Brass, P.** *Ethnicity and Nationalism*. London, 1991; **University of Cologne Forum "Ethnicity as a Political Resource" (ed.).** *Ethnicity as a Political Resource. Conceptualizations across Disciplines, Regions, and Periods*. Bielefeld, 2015; **Smith, A.** On National Identity: Some Conceptions and Misconceptions Criticized - *Social Science Information* 26/2 (1987), 219–64; **Smith, A.** *National Identity*. London, 1991.

an identity has been established, it will necessarily need the presence of a series of features, real or imagined, which the community itself identifies as its basic, non-negotiable identity markers. Among those features, the most prominent and commonly quoted, but not necessarily the only ones, are language, religion, and the idea of a common history or ancestry shared by the community or at least by its ruling group or by its educated elites. Those identity markers are essentially cultural traits, and while in the past biology and race have been often considered as much important, and while some political forces still expound similar theories today, the idea of a hierarchy of biologically different human groups has been utterly discarded. Finally, once the features of the group have been established, the group itself will enact a series of rituals by which it will recognize its existence and its uniqueness: often, but not necessarily, those rituals will involve a certain degree of aggression directed against the group's enemies, real or perceived as such.

There are three main approaches which study the reasons allowing different individuals, at times with conflicting agendas, to actively represent themselves as belonging to the same group[4]. The most basic one is the so-called primordialist approach: according to this theory, it is part of the human nature, at a very deep level, to aggregate in groups, from the small, familiar units to the highly complex national organizations, and groups and group culture cause a deep attachment, in any circumstance. A second approach, defined as instrumentalist or functionalist, may look like the primordialist approach in reverse: any group, regardless of its size or internal coherence, is considered as being exclusively the result of a political strategy, and not of some necessity ingrained in human behaviour, because according to the proponents of this approach human beings do not actually feel the need to cooperate except when they are in pursuit of some goal they could not obtain by themselves. The last one is the situational approach, postulated by Frederik Barth in 1969[5]. According to his understanding, groups are formed for specific reasons, depending on specific social and historical contexts. If the motivations that led to the creation of a group change, so will the group, but not completely. Even in its greatest transformations it will maintain a memory of its past, continuously modifying its memories to adapt them to the new circumstances in order to explain and justify them. A community is therefore always a community in transformation, in every moment of its existence. It is not stable, it is not immutable, does not always agree with itself, but it needs to create anchors to its past in order to preserve its existence and survive changes that would otherwise destroy it.

In such a scenario of constant change, the idea of an eternal nation, always abiding to a nucleus of undisputed traditions and values which shape and inform it in every moment of its existence, loses much of its appeal. It is human communities who create values and traditions, not the other way around. The most powerful identitarian engines, religion and language, are also subject to change, not only in their fundamental constituents but in the way in which the group attaches importance to them in the construction of its identity. During the course of human history groups sharing the same religious beliefs have engaged in fierce competition; and while language may appear as intrinsically distinctive, it is difficult to justify some ferocious enmity like, for instance, the one who opposed Florence and Pisa, or the kingdoms of France and England, on linguistic grounds, especially in a period in which supra-national languages such as Greek, Latin or Arabic were quite widespread, especially in the ruling elites. Moreover, to properly assess the importance of language in the context of nationalism we should first establish what exactly a language is, how large or small must the difference between two languages be to give rise two different nations, what is the difference between a language and a dialect and so on, creating new complications in an already complicated field.

[4] See **Becker, A. K.** Introduction: Ethnicity as a Political Resource Viewed by Scholars from Different Academic Disciplines, in *Ethnicity as a Political Resource*, 12.

[5] See above, note 3; **Antweiler, C.** Ethnicity from an Anthropological Perspective, in *Ethnicity as a Political Resource*, 25–38.

On the contrary we need, if possible, a simplification of the matter, and we will attempt to move in this direction.

In 1983, already thirty-five years ago, Benedict Anderson published his most influential book, suggestively entitled *Imagined Communities*[6]. In his analysis, a nation is not just as result of a series of more or less tangible factors (such as language, religious faith, shared beliefs of some sort, a common ancestry, real or fabricated), whose sum produces, almost deterministically, the political entity that we agree to call 'nation', but it is the product of the free association of a community of people. In this voluntary and ever-evolving association, the nation 'imagines', to use Anderson's assumption, its existence: not in the sense that this existence is fabricated, since the need or the desire to create and define such an association is proof enough of its existence, but because the association is also based on some intangible factors which are considered by the participants just as relevant as the tangible ones. In Anderson's work we may easily find the trace of Barth's approach. Nations do not exist *per se*, but are the product of a deliberate act of creation (of imagination, according to him, in the sense that has been specified above). A nation, be it the creation of a new community or the restoration of an old one, is therefore not only the result of a set of political or economic calculations, although those factors do play a very relevant role, but it is also an emotional act: an act of imagination, in which the nation imagines, first and foremost, itself. Apart from the indubitable qualities of the work, one of the greatest merits of Anderson's analysis is the fact that he decided to concentrate his research on the concept of *community* rather that on the concept of *nation*, avoiding to entangle himself in the debate about the essence of the nation and of its main constituents, debate which we have very briefly summarized in the last paragraphs.

In this paper, focused on the establishment of the Second Bulgarian Kingdom, rather than making an attempt to provide yet another definition of nation, or of ethnie, I would like to focus my attention on what, according to my interpretation, constitutes in every time and place the essence of the community: the fact that it is a product of imagination, i.e. of essentially cultural factors, as postulated by Anderson and Barth, and the fact that its primary manifestation is the remembrance and the interpretation of its own past, upon which, as a natural consequence, the community builds its present and projects its future. The 'nation' is therefore primarily a community of memory rather than a community of imagination, or at least it is a community in which the most defining factor of imagination is memory. This approach would allow us to dissociate, hopefully forever, from the idea that the nation's essential constituent is its ethnic character, that what makes a nation is the blood, or the race, of its members, and that the nation is as much thriving and worthy as the ethnic ancestry of its members is undiluted. At the same time, it is impossible to ignore the fact that a continuity of sorts does indeed exist, even, or maybe especially, in communities who are able to trace the roots of their history many hundreds of years ago: even if their original cultural traits have been changed many times, there always seems to be a persistence of sorts which allows the historian to trace back a relatively coherent picture of the history and development of the nation. Concentrating our analysis on the way in which memory is used and interpreted to foster the idea of continuity in a certain community can help us solving this dilemma.

It will also allow us to overcome another great difficulty that we encounter quite often as medievalists: namely, the idea that the term 'nation' can be applied exclusively to modern and contemporary political entities, as we have specified at the very beginning of this paper (and which incidentally was also Anderson's idea), and not to medieval communities. But the notion of memory, and the act of reflecting on one nation's past, is not the product of modern political

[6] See above, note 1. Incidentally, Anderson's approach to the problem of nationalism is that of a modernist, and is knowledge of the medieval phenomenon is quite sketchy.

ideas such as those that make a modern nation. Every human community reflects upon its own past, regardless of its antiquity: and this is true for medieval communities as well. If we leave aside language, religion, and other culturally distinctive traditions, we are left with the consideration that the one factor that all communities share, and that actively differentiates every community from the other, is the memory of the past along with the aspiration to a better future, for which the establishment of a new community, or the defence of an old one, appears as the only guarantee. Concentrating our research on the ways in which past communities have remembered, interpreted, used, and sometimes fabricated their past will be of invaluable help not only to better understand the nature and culture of those communities, but also to abandon the discussion about the possible 'national' character of medieval communities, which has long ceased to be fruitful.

In the field of medieval history, one of the most striking examples of a community putting to use the memory of the past for political and identitarian reasons is the establishment of the Second Bulgarian Kingdom. It is not necessary, especially here, to discuss the chronology and the chain of events that brought to the restoration of the Bulgarian community. The facts are well know and the sources, although scarce in number, record them quite straightforwardly. On the contrary, I would like to examine the reasons which brought to said establishment; unsurprisingly, given the main theme of my paper, I would like to point out that the most motivating factor was the memory of the community's past. It was not the only factor, as we will presently see, but it was the one which in the end proved instrumental into rallying together the members of the community, and lead them into calling themselves, again or for the first time, Bulgarians.

If we confront the unfortunately very few sources describing the establishment of the second Bulgarian kingdom[7], we are immediately struck by a series of tangible factors, all linked in a chain whose last ring was the extraordinary taxation levied by the Byzantine emperor Isaac II, which caused a wave of discontent in the region most hit by the new measures, Paristrion, from the Stara Planina massif to the river Danube[8]. Two brothers, Asen and Theodore/Petăr, decided to give voice to the feelings of their compatriots, requested a meeting with Isaac II or his representatives in Kypsella and made some requests that were turned down in a most humiliating way. Angered, they returned home and began the insurrection. In order to overcome the diffidence of some of their fellows, who were evidently reluctant to join the uprising, the brothers built a church dedicated to the saint, brought there some seers 'possessed by demons', as Choniates calls them, and had them prophesy that God was well disposed towards the intentions of freedom 'of the Bulgarian and of the Vlach people' and that the same St. Demetrius had fled Thessalonika and the Byzantines to help them[9]. This was a very successful

[7] The most detailed source, and the one that will be mostly quoted in this paper is **Nicetas Choniates.** *Nicetae Choniatae Historia*. Rec. J.-L. Van Dieten, Berolini et Novi Eboraci, 1975. On his life and work, see **van Dieten, J.-L.** *Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie*. Berlin, 1971, 1-57; **Simpson, A.** *Niketas Choniates. A Historiographical Study*. Oxford 2013; **Simpson, A., Efthymiadis, S. (eds.).** *Niketas Choniates. A Historian and a Writer*. Geneva, 2009. Although he was an eyewitness to many of the events he relates, and had access to privileged information, like all medieval chronicles his testimony cannot be always taken at face value: see **Harris, J.** Distortion, Divine Providence and Genre in Nicetas Choniates's Account of the Collapse of Byzantium 1180-1204 - *Journal of Medieval History* 26 (2000), 19-31.

[8] **Nicetas Choniates.** *Nicetae Choniatae Historia*, 368; **Georgius Acropolites.** *Georgii Acropolitae Opera*. Rec. A. Heisenberg, P. Wirth, Stutgardia, 1978, 18. It has been recently pointed out that the forced requisitions were not Isaac's idea, but a consequence of the rapacity of the tax collectors: **Simpson, A.** Byzantium's Retreating Balkan Frontiers during the Reign of the Angeloi (1185-1203): a Reconsideration, in **Stanković, V.** *The Balkans and the Byzantine World before and after the Captures of Constantinople, 1204 and 1453*. Lanham, 2016, 5-6.

[9] **Nicetas Choniates.** *Nicetae Choniatae Historia*, 371-372. On the importance of the cult of S. Demetrius in the establishment of the second Bulgarian kingdom and on the spiritual undertones of the insurrection, see **Dobičina, A.** Тырново как "новая Фессалоника": святость солунской басилики в "молитвенном доме" велокмученика Димитрия солунского - *Palaeobulgarica* 25/4 (2011), 24-40; **Dobičina, A.** A "Divine Sanction"

move, since many of the locals joined the ranks of the rebels after this performance. It is also a very good point for those who argue that religion is a serious nationalistic motivator.

If we were inclined to look for a functionalist explanation, we may believe that we are witnessing a fiscal revolt, with some spiritual undertones to convince as many people as possible, led by some members of the local economic elite, which in the end had the unforeseen consequence of creating of a new state. Fiscal revolts, however, are a consequence of external factors, not an act of self-identification. The community in revolt, directing its malcontent towards an administration perceived as distant, uninterested, or downright hostile and rapacious, must already possess a certain idea of its own identity in order to chose the difficult, and not necessarily successful, path of military confrontation which eventually leads to secession; otherwise, it will simply settle for a very limited goal, a fiscal pardon or some kind of reform, wishing for the re-establishment of the old customs. Regarding the other identitarian engine involved in the insurrection, religion, it is noteworthy that the leaders of the insurrection chose not a Bulgarian saint as their protector and inspirer, but a Byzantine one, although it was also venerated by the Slavs. So, while we can concede that religious feelings and the idea of a heavenly protection played an important part in the revolt, at the same time we cannot consider the use of St. Demetrius as a factor of differentiation from the Byzantines, and as a primary factor of the reconstruction Bulgarian identity and: on the contrary, it was an attempt, and a successful one, at appropriating a foreign symbol of identity connected to the prestige of the imperial authority. The use of local saints will become widespread during the following years, when the new state had been firmly established, but it was not so during the insurrection[10].

The inhabitants of Paristrion were not just disgruntled citizens protesting against excessive taxes, rallied by some local magnates with the help of religion; they were, since the beginning of the revolt, something more, and exhibited a surprisingly high degree of ethnic self-consciousness which was the cause of the revolt, far from being caused by it. The same Choniates states that Asen and Petăr's visit to the imperial camp, and the request they made there, were actually a pretext: the rebellion had been planned since a long time and they did not want to start the hostilities without an excuse[11]. The cause of the rebellion was obviously that the population was already dissatisfied with the local imperial politics, and had been for a long time. Both written sources and archaeological data show that during the second half of the twelfth century the region of Paristrion was experiencing a phase of economic decadence[12]. The age of the great invasions of the Pechenegs and of the Cumans was over, with the latter living more or less peacefully on both sides of the river, trading and mingling with the locals. As a consequence, the network of fortresses built in the eleventh century on the southern shores of the Danube, previously well-manned and well-maintained, slowly went into disarray. The military presence had protected the population of Paristrion and had also been an important

on the Revolt: the Cult of St. Demetrius of Thessalonica and the Uprising of Peter and Asen - *Studia Ceranea* 2 (2012), 111-124; **Tăpkova-Zaimova, V.** Quelques représentations iconographiques de Saint Démetrius et l'insurrection des Assénides – première scission dans son culte «oecuménique» - *Byzantinobulgarica* 5 (1978), 261-267.

[10] See **Biliarski. I.** *Покровители на царството. Св. Цар Петър и Св. Параскева-Петка*. Sofia, 2004, 50-105.

[11] **Nicetas Choniates.** *Nicetae Choniatae Historia*, 368-369.

[12] On Paristrion (also called Paradounavon) in the twelfth century, see **Božilov, I, Gjuzelev, V.** *История на Добруджа*, 2. Varna 2004, 102-124, 183-186; **Dall'Aglio, F.** The Interaction between Nomadic and Sedentary Peoples on the Lower Danube: the Cumans and the "Second Bulgarian Empire", in **Curta, F., Maleon, B.-P. (eds.).** *The Steppe Lands and the World Beyond Them. Studies in Honor of Victor Spinei on His 70th Birthday*. Iași 2013, 299-312; **Madgearu, A.** *Byzantine Military Organization on the Danube, 10th-12th Centuries*. Leiden 2013; **Stephenson, P.** *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*. Cambridge, 2000, 80–116; **Tăpkova-Zaimova, V.** *Долни Дунав, гранична зона на византийския запад: към историята на северните и североизточните български земи, края на X-XII в*. Sofia, 1976.

economic asset for the inhabitants of the region, who supplied the troops with the supplies and the workers they needed. But now the imperial army had abandoned Paristrion: this was a direct consequence of the fact that the region was untroubled from military events, which was obviously a good thing for the population, but the absence of the military disrupted the economic patterns of the region and gave rise to a feeling of uneasiness, and to the clear perception that the imperial administration was no longer able to protect the inhabitants of the region, or to assure their prosperity. This phenomenon, quite common in other peripheral areas of the empire during the last quarter of the twelfth century, where it also gave rise to separatist tendencies[13], led to the formation of a strong communal identity which progressively severed the ties with Constantinople and began the development of a communal identity which we may call *Paristrian*, while a part of the local elite began to take into consideration the idea of self-governance, in order to bypass and correct the shortcomings of the imperial administration[14].

This identity was partially modelled on its Bulgarian roots, but it also had to accommodate different traditions since the region was inhabited by a multitude of different populations, living together and interacting constantly[15]. The ethnic composition of the region was radically different from what it had been during the time of the first Bulgarian kingdom, when Paristrion, albeit under a different name, had formed the heartland of the state, and not only for a purely chronological reason, but because of the continuous afflux of other populations. Some of those ethnic changes had been enforced or encouraged by the Byzantine administration during the long period of the imperial domination: the Bulgarian aristocracy had been mostly assimilated by marriage within the Byzantine ruling elite; there had been transfers of populations from within the borders of the empire; and some Byzantine families had taken control of some Bulgarian land. Other changes depended from the autonomous movements of various populations, such as the Pechenegs, the Oghuzs, the Cumans, and especially the Vlachs, who apparently became very numerous in the region of Paristrion, so much that Byzantine authors begun to call it Vlachia rather than Bulgaria, reserving this name for the Westernmost regions of the former Bulgarian kingdom. This of course does not mean that the population was no longer Bulgarian, or that the Bulgarian element had abandoned its culture: but it is impossible to determine with certainty the exact ethnic composition of the rebels.

So, neither instrumental, religious or ethnic motives alone moved the rebels into action. We may believe that it was a combination of all those factors that led them to pursue such a difficult course of action, and to establish a new community, and this is certainly true, but not enough. We still lack the element that gave strength, sense and purpose to the other motivations: why did those ʻParistriansʼ, whose community exhibited different traits from the old Bulgarian kingdom, who had different and peculiar motivations and who were, from an ethnic point of view, not entirely Bulgarians, decided to associate themselves to the old Bulgarian political and cultural tradition, instead of pursuing a different road and create an entirely new community? This element, as the first political actions of Asen and Petăr show, is the recollection of the memory of the first Bulgarian kingdom, even if some of the participants to the insurrection could hardly call themselves Bulgarians. What moved them to action was a state of necessity which made their situation, at least in their judgment, unbearable: but what gave sense to their endeavour was the remembrance of the past, when that region was part of a powerful kingdom,

[13] **Cheynet, J.-C.** *Pouvoir et contestations à Byzance (936-1210)*. Paris, 1990, 446–450, especially p. 447.

[14] **Dall'Aglio, F.** Moving and Transforming Paristrion: from Byzantine Border province to Heartland of the ʻSecond Bulgarian Kingdomʼ, in **Rapp, C., Stouraitis, Y. (eds.).** *Microstructures and Mobility in Byzantium.* Vienna, forthcoming (2019).

[15] On the ethnically mixed population of Paristrion, see **Bonarek, J.** Le Bas Danube dans la seconde moitié du XI-ème siècle: nouveaux états ou noveaux peuples? - *Byzantina et Slavica Cracoviensia* 5 (2007), 193–200; **Tăpkova-Zaimova, V.** Les mouvements des populations en Mésie et en Thrace entre le début du XIe et le début du XIIIe s. - *Byzantinische Forschungen* 7 (1979), 193–202.

and the desire to reproduce this success in modern times.

The choice of the name Petăr, the enactment of a coronation which reproduced the enthronement of the old Bulgarian kings, with their regalia and accessories, the organization of a military campaign to conquer the old capital Preslav[16], were not casual events or simple propaganda, but a series of conscious actions leading towards the desire to restore the old Bulgarian polity and community 'as it had been in the past', quoting again from Choniates,[17] a community with such a strong culture, history and memory, that it was able to survive almost two centuries of foreign domination, surface again when the opportunity presented, and absorb and include other communities within itself, including the Paristrian community, already the result of more than a century of development. A careful exercise of memory and remembrance is what eventually led to the establishment of the second Bulgarian kingdom, and not to the extension of the Cuman khaganate in the lands south of the Danube, to a Vlach or Paristrian kingdom, or just to an upstart state ruled for some time by some rebels. The study of memory, the way in which a community enacts the remembrance of its past, with all the limits, the ambiguities, and even the plain fabrications which invariably derive from the exercise of memory for political reasons, is an intriguing perspective from which to study the development of what I suggest to call, rather than nations or ethnics, the 'communities of memory', to stress their incessant need to remember and imagine their past and use this idea of historical continuity as a template to shape their society, their culture, and the confrontation, be it peaceful or hostile, with other communities.

ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО КАТО „ПРЕДСТАВЕНА ОБЩНОСТ“ И КАТО ОБЩНОСТ НА ПАМЕТТА

Франческо Дал Альо

Резюме

В дебата за това какво представлява терминът нация и, още по-важно, ако средновековните държави могат да се считат и за нации, създаването на така нареченото Второ българско царство през последната четвърт на дванадесети век, след повече от 150 години византийско господство, представлява много интересно явление. Сред многото и често неясни характеристики, които са част от националния дискурс, като език, религия или етническа принадлежност, най-поразителната черта на създаването на новата държава е безспорно изключителната важност, която се придава на спомена за миналото. Жителите на района на Паристрион вече започнали да развиват една различна идентичност и да не се смятат повече само като субекти на империята. Но след като решили да се отделят от Византия, независимо от факта, че от етническа гледна точка били смесено население с български, влашки, кумански и други елементи, те подкрепили претенцията си за независимост не само с етнически, религиозни или социални искания, но особено с поредица от различни позовавания на миналото. Паметта на старото Българско царство, към която само част от населението се чуствало непосредствено привързана поради етническия им произход, в крайна сметка се оказала най-важният

[16] **Nicetas Choniates.** *Nicetae Choniatae Historia*, 373. On the willingness of Asen and Petăr to portray themselves as the restorers of the first Bulgarian kingdom and as the successors of its rulers, see **Kaimakamova, M.** *Власт и история в средновековна България, VII-XIV век.* Sofia, 2011, 217–26; **Kolarov, Ch., Andreev, Y.** Certaines questions ayant trait aux manifestations de continuité d'idées en Bulgarie médiévale au des XII-XIV siècles - *Études Historiques* 9 (1979), 77–97.

[17] **Nicetas Choniates.** *Nicetae Choniatae Historia*, p. 374.

фактор при събирането на населението и убеждаването им да участват във въстанието. Второто българско царство може с право да бъде определено като „общност на паметта“: паметта повече от всички други фактори е определящата мотивация, която стои зад всеки национален дискурс в съвременните времена, както и в средновековието.

ЗА БЕЛЬОТО НА СРЕДНОВЕКОВНИТЕ БЪЛГАРИ

Силвия Аризанова

Темата за бельото на средновековните българи е слабо засегната в историческите проучвания и причината е малкото информация в изворите и беглото му загатване в повечето изображения от Българското средновековие. Това е обяснимо, тъй като обществото е религиозно и моралните изисквания към неговите членове са били големи. Въпреки това може да се обобщят някои наблюдения върху историческите източници, които евентуално да се превърнат в стимул за бъдещи проучвания. Разглежданият период засяга най-общо времето на съществуването на българската държава през Средновековието, тъй като сведенията за бельото са малко и е трудно да се разграничат отделни етапи или модни тенденции при използването му.

Под бельо се разбира долните дрехи, които са най-близко до тялото и покриват „срамните части“. Неговото предназначение е практическо, свързано с морала и хигиената. В повечето случаи долните дрехи не са видими през епохата на Средновековието и се допуска да се подава малка част от тях, освен в изключителни ситуации. Това затруднява и възстановяването на външния им вид и техните характеристики. Същевременно има примери, подобно на ризата, която може да изпълнява различни функции като основна, връхна и долна дреха. Това затруднява поставянето ѝ в определена категория облекло, тъй като нейното предназначение може да се промени според сезона, климата, благосъстоянието, личния вкус и предпочитанията.

За това, че средновековните българи са носели бельо, свидетелства използвания от тях език. Старобългарските думи, които го характеризират, помагат да се разграничат различните типове дрехи или препаски, които са били носени. Въз основа на сведенията в някои извори и речници се открояват специфични названия, които могат да се свържат с бельото на средновековните българи[1]. Те предимно отразяват разнообразието от думи за риза в старобългарските текстове. Това е разбираемо, тъй като това е най-често използвата дреха. Освен това, названието е имало повече от едно значение и това се отразява на неговата употреба. Срещат се определения за облекло, като ѓнѕа, котъıга, срачица и хитон. Трябва да се има предвид, че това може да означава както горна, така и долна дреха, включително ѓнѕа може да е синоним на облеклото като цяло. Затова названията не могат конкретно да се свържат с бельото на средновековния българин, но със сигурност обозначават в определени случаи долната дреха – видима или невидима за очите на околните.

Тъй като повечето средновековни текстове са религиозни и свързани с Библията, се срещат и термини, свързани с облеклото, характерно за евреите. Като долна дреха от лен или памук, която в миналото евреите носели обикновено под хитона, се определят в речниците[2] плащаница и понѣвница. Тези названия също имат повече от едно значение. Тъй като има производни думи от същия корен, може да се предположи, че те са били реално използвани в езика на средновековните българи и вероятно са обозначавали конкретна дреха или платно.

---

[1] **Аризанова, С.** Терминология на облеклото в българската средновековна книжнина. – *Bulgaria Mediaevalis*, 7 (2016), 2017, 235–250.

[2] *Старобългарски речник* 1/2, София, 1999–2009; **Архимандрит д-р Атанасий Бончев**. *Речник на църковнославянския език* 1/2, София, 2002–2012.

Най-близко до представата за бельо стои покровнице стоудо/покровнице стъıдъко, което представлява препаска на мъжките слабини. Дали по подобен начин е наричана женската препаска, може само да предполагаме. Отново изразът се среща в превод на библейски текст, което поставя въпроса доколко е бил разпространен в езика на средновековните българи. Той може да има значение на конкретна дреха или просто е означавал нещо, което покрива слабините. Все пак изглежда някакъв вид препаски са били използвани от мъжете и жените, ако съдим от разказа за похода на император Фридрих I (1189–1190 г.), където се разказва: „те развеждаха през целия град публично разголени мъже и жени с вързани отзад ръце и с превръзка върху половите органи“[3]. Това описание предполага жените да са имали „превръзка“ и около гърдите си.

Към бельото в съвременния свят се причисляват и чорапите. Няма сведения дали средновековните българи са ги възприемали по този начин (условно казано „чорапи“, тъй като обуването на краката може да се е различавало от днешното). Според „Речник на църковнославянския език“ названието ѡноучıа, освен обуща и цървули, може да се преведе и като платнени или кожени чорапи, партенки. Дали така са наричани подобен тип чорапи през по-ранните векове, може само да предполагаме. В същия речник, който включва думи, които намират място в ръкописи до XVIII в., се среща и определението гаıи, което в съвременния български език буквално стои най-близко до понятието за бельо, но в миналото би могло и да означава дреха за долната част на тялото, обличана от мъжете.

При стенописните и миниатюрни изображения се забелязва, че има случаи на изобразени мъже по препаска, но жени по долни дрехи не се срещат. Вероятно причината за това е благоприличието и фактът, че те са разположени в църкви или представителни ръкописи. Затова изображенията ни дават представа предимно как е бил облечен мъжът под връхните си дрехи, но не и жената. Ако съдим по описанието на някои свети личности или изобразени светци, то ризата може да бъде и основна дреха. Много е възможно по-бедните слоеве от населението да не са могли да си позволят повече от една риза. За разлика от светските личности, за посветилите се на Бога е характерно доста по-скромно облекло, тъй като те изоставят всички съблазни и суети на мирския живот зад себе си. Според службата и житията на св. Йоан Рилски от XIII в. отецът е бил облечен единствено с една кожена дреха или риза[4]. По същество това представлява топос в агиографията, символизиращ крайна бедност, който се наблюдава и в иконописта[5]. Макар че ние няма как да сме сигурни, че точно по този начин е бил облечен св. Йоан Рилски, тъй като например той е изобразяван предимно в монашеско облекло[6], то несъмнено можем да предположим, че кожената дреха е била характерна за по-бедните слоеве на обществото. Например части от кожени дрехи са намерени в некропол от XIV в. край с. Янтра, Горнооряховско[7] и те се откриват в по-скромни погребения. За да се подчертае бедността на Дионисий, монах от Килифаревската обител също се изтъква, че

[3] Historia de expeditione Friderici imperatoris. – В: *ЛИБИ*. Т. III. София, 1965, с. 281.

[4] *Българската литература и книжнина през XIII век.* Под ред. на **Ив. Божилов** и **Ст. Кожухаров**. София, 1987, с. 71; *Стара българска литература*. Т. IV. Житиеписни творби. Съст. и ред. **Кл. Иванова**. София, 1986, с. 132; **Гюзелев, В.** *Извори за средновековната история на България (VII–XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви*. Т. I. София, 1994, с. 20, 22. По същия начин се характеризира облеклото на светията и в житието му от Патриарх Евтимий. – вж. *Стара българска литература*, IV, 137–138.

[5] **Мавродинова, Л.** *Иконография на дванадесетте големи църковни празника в Средновековната стенна живопис в България IX–XIV в.* София, 2005, 38–39, 44.

[6] **Мутафов, С.** *Медицината в българската иконопис*. София, 1992, с. 35.

[7] **Бъчваров, Ив.** *Янтренски некрополи. Два средновековни некропола от XIV век при село Янтра, Горнооряховско*. В. Търново, 1993, с. 14, таблица 2.

е бил облечен „само с кожена дреха, и то лоша“[8]. В такъв случай използването на една риза трудно може да се определи като бельо, тъй като изпълнява функцията на основна дреха. Срещат се примери и когато ризата е част от долното облекло. Богато облечените госпожи в старобългарския разказ „Троянска притча“, по които „имаше бисери, злато, скъпоценни камъни и копринени дрехи“[9], изглежда под тях са били облечени с друго. Разказва се, че „те отидоха в градината на крал Пелей, съблякоха се и дойдоха по риза пред него“[10]. Това описание разкрива представата на книжовника за скрита дреха под основната при жените. Проучванията на некропола Янтра – Могила I при открит детски скелет в гроб 121-11М показват наличието на 16 медни копчета и едно оловно. Изказано е предположение, че последното може да е закопчавало долна риза[11]. На много от религиозните сцени не са изобразени копчета по ризите, за разлика от ктиторските портрети от XIII–XV в. Такива се забелязват около затварянето на деколтето и долната част на дългия стеснен ръкав. Ако долната риза е била с подобна кройка, то е логично да е имало някакъв вид закопчаване. При всички положения долната риза едва ли е била с широки ръкави, когато горната е с тесни, защото ще бъде най-малкото неудобно и ще се трупа излишен плат по ръцете, което дори би затруднявало движенията. Може би точно с такава цел се е установила модата за открити ръкави на долната риза – заради практичността и удобството, особено ако е по-топъл сезон. Откриването на тези детайли от ризата, налага и тяхната богата украса. Другият вариант е да се предположи, че долното облекло е без ръкави.

При много от стенописните изображения може да се види, че жени и мъже са облечени с горна и долна дреха. Особено това се забелязва през XIII–XV в., когато ръкавът на долната риза е открит и богато украсен, вероятно с шевица. Откриват се също части от украсата около деколтето на долната риза, както например в ктиторското изображение на Доя от Земенската църква[12] или жените от ктиторския портрет на църквата в Кремиковския манастир[13]. Описвайки ктитора на Земенската църква, Лиляна Мавродинова посочва, че около врата на възрастния мъж „се вижда тясна бяла ивица с подобни на кенари черни черти, навярно долната риза.“[14] Венера Наследникова също включва в облеклото на мъжете долна дреха: туниката е била до средата на прасците или до над глезена, с малка вратна извивка и тесен дълъг ръкав, ниско препасана в кръста и под нея се е носела долна бяла риза[15]. Тъй като бельото е нещо интимно, особено в религиозно общество като средновековното, трудно е в такива случаи долната дреха да се определя като такова, но не може да се изключи съвсем такава възможност.

Пространният коментар на Димитър Кантакузин за облеклото на св. Йоан Рилски ни предоставя една подробност за зимното облекло на средновековните българи – факта, че те са носили тройни одежди, като вероятно става дума за три пласта дрехи. Книжовникът пише, че светецът се оттегля в планината само с една кожена дреха,

---

[8] *Стара българска литература*, т. IV, с. 452 (Пространно житие на св. Теодосий Търновски от патриарх Калист).

[9] **Иванов, Й.** *Старобългарски разкази*. София, 1935, 108–128; **Петров, П., В. Гюзелев**. *Христоматия по история на България. Т. 2. Същинско средновековие. Краят на XII–XVIII в.* София, 1978, с. 395.

[10] **Иванов, Й.** *Старобългарски разкази*, 108–128; **Петров, П., В. Гюзелев.** *Христоматия по история на България*. Т. 2, с. 395.

[11] **Бъчваров, Ив.** *Янтренски некрополи*, 114–117.

[12] **Наследникова, В.** *История на българския костюм*. 2 изд. София, 1974, с. 31; **Мавродинова, Л.** *Земенската църква. История, архитектура, живопис*. София, 1980, 133–134.

[13] **Аризанова, С.** Възстановка на детско облекло от XV в. (Въз основа на ктиторското изображение от църквата на Кремиковския манастир). – *Българска наука*, 81 (2015), 88–102.

[14] **Мавродинова, Л.** *Земенската църква*, 133–134.

[15] **Наследникова, В.** *История на българския костюм*, с. 25.

„търпейки доброволна голота, измръзвайки през зимата от мраз“[16]. Самият книжовник признава: „Погледнете, о любимци, какво е това място – даже онези, които носят тройни одежди, трудно биха ходили там през зимния период“[17]. Вероятно това е било характерно за по-студените месеци, тъй като в своето произведение „Сказание за буквите“ Константин Костенечки пише, че има два вида дрехи – горна и долна, наричана „срачица“.[18] Дали в представите на средновековните българи тази долна риза е изглеждала като бельо, може само да предполагаме. За поне два пласта дрехи се говори и в други извори. Френският лекар Жофруа Мопуавр разказва за спасяването на адмирала на Франция, граф Ангеран дьо Куси от един българин, който му дал свои дрехи през късната есен на 1396 г.[19]: „Като видял премръзналия от студ пленен старец, българинът от състрадание му подарил своя ямурлук, калпака и връхните си дрехи. Ангеран дьо Куси надянал дареното му българско одеяние, придобил благодарение на затоплянето от него нови сили и успял да продължи мъченическия път.“[20] Логично е да се предположи, че при този случай българинът е имал още едни дрехи под подарените, защото едва ли си е тръгнал гол.

При изображенията на Радивой и синът му от ктиторския портрет на църквата към Кремиковския манастир (XV в.) прави впечатление, че освен ясно различимите горна и долна дреха, около деколтето има светла ивица, отличаваща се по цвят от другите две[21]. Може да се предложи, че тя е представлявала част от по-високо деколте на още една риза, под горната и долната дреха. При женските изображения такава не личи, но не може да се изключи възможността и те да са облечени по подобен начин.

Изображенията в стенописите и миниатюрите дават далеч повече подробности как е изглеждала мъжката препаска или дреха, която може да оприличим на гащи. С препаска е изобразяван предимно Иисус Христос в евангелски сцени, затова е малко вероятно да е използвана такава при българите през Средновековието, макар че не може да се изключи съвсем. По друг начин стоят нещата с т.нар. гащи, макар те да се изобразяват отново в религиозни сцени, тъй като се наблюдава разнообразие в модела и цвета. Особено показателен в това отношение е един от стенописите в манастира в Студеница (XIV в.). Изобразеното долно мъжко бельо е сиво-бяло или светлочервено, с дължина над коленето или до глезена, като в един от случаите „крачолът“ е широк, в друг стои привързан към крака, като изглежда е използван самият плат. Това разнообразие и подробности при изографисването на долните гащи показва, че художникът не се е движил по схема, а е пресъздававал собствени представи. Наборът при кръста показва, че „гащите“ са връзвани около него с връв или парче плат. Изображението на свети мъченици с препаски в бяло, прикрепени на кръста с широк като пояс син плат, от църквата „Св. София“ в Охрид дава различен пример. Друго изображение от същата църква насочва към това, че е имало случаи, когато препаската е била прикрепяна по друг начин, тъй като няма възел, а по-скоро изглежда около кръста има колан. Т.нар. гащи, независимо от дължината си имат известна широчина при краката и около таза тя е по-голяма. Изглежда „крачолите“ са се образували с помощта

[16] *Стара българска литература*, IV, 152–153 (Житие с малка похвала за св. Йоан Рилски от Димитър Кантакузин).

[17] *Стара българска литература*, IV, с. 153 (Житие с малка похвала за св. Йоан Рилски от Димитър Кантакузин).

[18] **Константин Костенечки**. *Съчинения*. Изд. Анна-Мария Тотоманова. София, 1993, с. 23 (по Мат. 5:40).

[19] **Гюзелев, В.** „Нека Бог се смили над душите им!”. – В: *1396. Никополската битка в съдбата на България, Балканите и Европа*. София, 1999, 45–48.

[20] **Гюзелев, В.** „Нека Бог се смили над душите им!”, с. 47.

[21] **Аризанова, С.** Възстановка на детско облекло от XV в., с. 89.

на шевове, но дали при таза е имало зашиване е трудно да се предположи, поради множеството изобразени гънки. От практическа гледна точка, отвори не са изключени. Любопитно е дали изобразените, например на стенописи в Земенската църква „ногавици“, са такъв тип гащи. Ясно се виждат връзки над колената в редица изображения от църквата. Същевременно краката са покрити с плат. Но дали това е бельо тип „гащи“, както в стенописа от Студеница, или нещо като панталон в съвременния смисъл на думата, е трудно да се каже.

В „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“ става дума за дреха, характерна за обуване от мъжете, femoralia[22]. Тя е превеждана като гащи или панталони, чийто външен вид не е съвсем ясен. В текста се обсъжда дали могат да бъдат носени от мъже и жени. Става ясно, че с „панталоните се пристягат ония места, в които както се знае, се намират средищата на разпуснатостта“[23]. Очевидно от гледна точка на приложението на бельото да прикрива срамните части тази дреха може да се причисли към него. От друга страна българският княз Борис I (852-889) едва ли би обсъждал носенето на облекло, което е оставало невидимо за очите на другите. Следователно, подобно на ризата, приложението на тази дреха също не е строго определено. В зависимост от това тя може да се определи като връхна или долна. От текста се подразбира, че тази дреха е носена и от жени в земите, подвластни на българския владетел. Като една от причините за това може да се предположи ездата.

Тъй като не са известни изобразителни примери за бельото на жените, може само да предполагаме как е изглеждало то. Несъмнено такова е имало и е твърде възможно да се е състояло от две части. Известни са примерите с античната римска мозайка, където спортуващи жени са изобразени със завит плат от две части, който може да оприличим на днешните бански костюми, както и намереното и реставрирано преди няколко години женско бельо. Последното се датира от XV в., свързва се със Западна Европа и напомня много съвременното такова. Намерено е на територията на Тирол. Бикините са изрязани подобно на днешните и се връзват с връзки отстрани, а корсажът много прилича на днешния сутиен. Дали нещо подобно са носили средновековните българки може само да предполагаме. Но предвид примерите, едва ли българските жени са се занемарили в това отношение. За използването могат да се намерят както практически причини, с цел удобство, така и такива, свързани със здравето и хигиената. Тъй като бельото през Средните векове не е било видимо, то едва ли е било подвластно на модни тенденции, но не бива да се изключва чуждо влияние, подобно на връхното облекло. Например облеклото на ктиторската съпруга от църквата при Кремиковския манастир е пример за възприемане на модно влияние от западна посока. Ръкавът на връхната ѝ дреха е с кройка, подобна на западните жени, изобразявани в картини през XV в.[24] Това е същата епоха, от която се датира и споменатото по-горе дамско бельо от две части. Така че влияния в модата от тази посока са възможни.

Детското облекло в повечето случаи е повтаряло това на техните родители, често с по-опростена кройка и по-малко украса[25]. Към тях моралните изисквания не са били толкова строги[26]. В първите си години е възможно да не са използвали бельо, а с

[22] *Посланието на цариградския патриарх Фотий до Българския княз Борис. Окръжното послание на патриарх Фотий до източните патриарси от 867 год. Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите*. София, 1994, с. 144, бел. 130.

[23] *Посланието на цариградския патриарх Фотий*, с. 144.

[24] **Аризанова, С.** Възстановка на детско облекло от XV в., 97–98.

[25] **Аризанова, С.** Детското облекло при българите през XIII–XIV в. – *Българистика*. Том 20. Трети международен конгрес по българистика, 23–26 май 2013 г., София. Секция „История и археология“. Подсекция „Българите през Средновековието“ (Състав. Тодор Попнеделев). София, 2014, с. 409–426.

[26] **Константин Костенечки**. *Съчинения*, 56–58

израстването си да са обличали такова, подобно на възрастните. Изворите дават информация повече за повиването на бебетата. Например детето от владетелското семейство в старобългарския разказ „Троянска притча“ се радва на разкош, като се повива в коприна[27]. Заради разпространената иконографска сцена с раждането на Христос има редица примери, където е изобразено повито бебе.

Ако приемем чорапите като част от бельото, положението с изобразяването на жените и мъжете стои както се спомена по-горе. Дългите поли скриват от очите как е била обувана женската част от обществото, докато при изобразяването на мъжете се наблюдава голямо разнообразие. Те са боси, със сандали, ботуши, обувки и със завити в плат или кожа прасци. Дали са използвали чорапи в днешния смисъл на думата и как точно са изглеждали те, е трудно да се каже. В съвременния смисъл под понятието бельо се разбира и нощница, пижама. Но в какво са спали облечени средновековните българи, е трудно да се каже.

Може да се предположи, че кройката и материята на бельото са били свързани с удобство и практичност. Прави впечатление, че горната дреха обикновено е в по-тъмен цвят, а долната в по-светъл или бял. Може би не е било необходимо да се оцветява и богато украсява облеклото, което не се вижда от останалите. Вероятно и материята е била от по-фин и мек плат, а дължината по-къса.

Трудно е въз основа на редките примери да се обобщят особености при отделните групи население, но несъмнено има различия при бельото, използвано от мъже и жени, по-благосъстоятелни и по-бедни членове на обществото. Много е възможно дори такова да не е било използвано, поради липсата на материални възможности или при малките деца. Трудно е също да вникнем в представата на средновековните българи за долното облекло – дали като част от него са разбирали и бельото, или то е представлявала обособена група дрехи. Несъмнено е, че такова е било използвано, дори да не е било от всички. Изглежда, че не е имало понятие за бельо в днешния смисъл на думата. Затова и разглеждането на подобен тип облекло при средновековните българи е условно и по-скоро това са т.нар. долни дрехи.

FOR THE UNDERWEAR OF MEDIEVAL BULGARIANS

Sylvia Arizanova

The theme of medieval Bulgarians' underwear is less studied in historical studies. The reason is the little information in the sources and his rare rendering in of the Bulgarian Middle Ages images. This is explicable because the society is religious and the moral requirements to the members of society have been great. Nevertheless, some observations on historical sources can be summarized, which may eventually become an incentive for future research. The survey period generally refers to the time of the existence of the Bulgarian state in the Middle Ages, as the information about the underwear is small and it is difficult to distinguish individual stages or fashion trends in its use.

The present work is based on information about the terminology of clothing in the Medieval Bulgarian texts, the rare mentioning of the lower clothing in historical sources and some images of the medieval fresco.

[27] **Иванов, Й.** *Старобългарски разкази*, 108–128; **Петров, П., В. Гюзелев.** *Христоматия по история на България*. Т. 2, с. 394.

СЪРМЕНА УКРАСА ЗА ГЛАВА ОТ СРЕДНОВЕКОВЕН НЕКРОПОЛ (ГРОБ № 267) КРАЙ ГР. МАРТЕН, РУСЕНСКО

Иван Чокоев

През 2012 и 2013 г. Деян Драгоев от Регионален исторически музей Русе провежда спасително археологическо проучване върху терен в м. Калето в землището на гр. Мартен, област Русе, предвиден за изграждането на кранов възел и пречиствателно съоръжение по трасето на газопровод, междусистемна връзка Русе – Гюргево. Обектът е в непосредствена близост до късноримския кастел Тигра и средновековна българска крепост. Разкрити са части от две големи сгради в субструкция – едната функционирала през първата половина на IV век, а втората – във втората половина на същия век до средата на V век. Проучени са и землянки, отнесени към X – първата половина XI век, но най-важният резултат от разкопките е локализирането на развилите се на това място некрополи. хронологически отнасящи се към: римската епоха (I – III в.); късноантична и ранновизантийската епоха (IV-VI в.); средновековната епоха (XII – XIII – началото на XIV в.). Общо са проучени 378 гроба, като средновековните се отличават с почти пълната липса на гробни дарове, а откриваният материал е най-вече части от облеклото – копчета[1].

В гроб № 267 от средновековния некропол са открити сърмени нишки около черепа. Пръстта около него е укрепена и така ми бе предаден за по-нататъшно изследване на текстилните материали[2]. Находката се явява важна, тъй като показва сходство с материали от други разкопки и допълва картината за женската украса за глава, разпространена по българските земи през XIII – XIV век. Оказа се, че върху и около черепа се бяха запазили части от сърмен текстил и сърмена везба (Обр. 1 – 2)[3]. Сърмените нишки са покрити със сивовиолетови-черни на цвят сребърни соли[4].

Два фрагмента от сърмения текстил бяха открити върху левите слепоочна и теменна кост (Обр. 1c, 2 – 3). Малък фрагмент от този текстил бе намерен и в пръстта пред лявата очна кухина (Обр. 4). Следи от сърмения текстил имаше и върху лявата част на челната кост, а малки фрагменти от него се наблюдаваха и в областта със сърмената везба, за която по-нататък ще стане въпрос (Обр. 2). Всички тези останки и следи от метализирания текстил лежаха на една линия. Върху дясната теменна кост бе открит друг фрагмент от него, а в пръстта край тази страна на черепа на няколко места също се наблюдаваха останки от сърмения текстил, които са били прерязани при вдигането на главата с пръстта (Обр. 1a–b).

Формата, големината и разположението на фрагментите сърмен текстил, както и досегашни наблюдения върху подобни текстилни материали, открити по археологически път, ни доведоха до заключението, че метализираната тъкан от гроб № 267 е **раиран**

---

[1] **Драгоев, Д.** № 27. Спасително археологическо проучване на обект „Неукрепено антично и средновековно селище/некропол в м. Калето, ПИ №№ 001017 и 001018 по трасето на „Междусистемна връзка България – Румъния “, в землище на гр. Мартен, област Русе. – *Археологически открития и разкопки през 2012 г.* София, 2013, 253–255; **Драгоев, Д.** № 51. Спасително археологическо проучване на обект „Неукрепено антично и средновековно селище и некропол “ в м. Калето, ПИ № 001017 и 001018, по трасето на „Междусистемна връзка България – Румъния “, землище на гр. Мартен, област Русе. – *Археологически открития и разкопки през 2013 г.*, София, 2014, 322–324.

[2] Благодаря на г-н Деян Драгоев, археолог в РИМ – Русе, за предоставянето на материалите и възможността да публикувам резултатите от тяхното изследване.

[3] Илюстрациите без посочен автор са на И. Чокоев.

[4] Сивовиолетовият цвят се дължи на отделеното елементарно сребро от разлагащия се на светлина сребърен хлорид.

сърмен текстил. За този тип раиран текстил е характерно, че тесни сърмени ивици – около 10 – 20 мм в широчина, са се редували от също тесни цветни копринени ивици. Самият текстил е бил тесен – 40 – 60 мм, като в разпънато състояние може да достигне двойно по-голяма широчина[5].

Твърде подобно на разположението на останките от сърмения текстил в гроб № 267 – около и върху черепа, от средновековния некропол край град Мартен бе това на сходния текстил от гроб № 28[I] от некропола на църквата „Св. Четиридесет мъченици" във Велико Търново (Обр. 5)[6]. В мартенския гроб, както и в търновския, се бяха съхранили само сърмените ивици, които са с широчина около 15 мм. Разстоянието между сърмените ивици, т.е. широчината на напълно изтлялите неметализирани ивици е 15 – 20 мм. За метализирането на сърмените нишки е използвана позлатена сребърна лентичка, поради което текстилът е изглеждал златен (Обр. 6). Раираният сърмен текстил, подобно на другите находки от сродни текстили, също е бил надиплен по дължина (Обр. 3). Широчината му в това състояние е 35 – 40 мм.

Копринената основа на сърмения текстил, окрит в мартенския некропол, е с дебелина 0,16 мм, но се разстила до 0,20 мм. Сукът е Z, а цветът – светлокафяв. Гъстотата на натъкаване на копринената основа е 18 н./см. При един фрагмент от тъканта се наблюдава последната копринена основна нишка (на снимката показан със стрелка) от ръба на тъканта, около която завива сърмения вътък (Обр. 7).

Сърменият вътък е с дебелина му е 0,32 – 0,36 мм. Вложената в него метална лентичка е сребърна, едностранно позлатена. Т.е. изработена е чрез нарязване на позлатен сребърен лист. Широчината на лентичката е 0,28 – 0,36 мм. Посоката й на обвиване около текстилната сърцевина е S. Сърцевината е копринена със S сук, дебелина 0,20 мм и светъл цвят. Гъстотата на натъкаване на сърмените нишки е 22,5 н./см.

Неметализираният вътък, с който са оформяни несърмените ивици на тъканта, не е съхранен.

Другото сърмено изделие, от което бяха останали следи, се оказа **везба**. Останките от везмото лежаха върху задните части на теменните кости и тилната кост, както и в пръстта зад черепа (Обр. 1 – 2, 8). Размерите на зоната с везбата са около 16 х 4,5 – 6 см. Под сърмената везба се наблюдават следи от почти напълно деструктирала текстилна материя (Обр. 9). Оцветяване от нея има по теменните кости, в посока челната кост (Обр. 2 – зона 4). Размерите на това оцветяване са около 11 х 4 см.

Сърмените нишки от везбата (Обр. 9) са с дебелина – 0,28 – 0,32 мм. Вложената в тях метална лентичка е сребърна, едностранно позлатена. Позлатата, където може да се наблюдава, е с хубав жълт цвят. Широчината на металната лентичка е 0,24 – 0,28 м. Посоката й на обвиване около текстилната сърцевина е S. Сърцевината е копринена със S сук. Тя е с дебелина 0,20 мм и има светлокафяв цвят. Гъстотата на везане еъс сърмената нишка е 28 – 29 н./см.

---

[5] **Ангелов, Н.** Средновековен некропол в Търново. – *Известия на Окръжен музей Търново*, 1, 1962, 25–28; **Чокоев, И.** Някои наблюдения върху текстилни материали от некропола на църквата "Св. Четиридесет мъченици" във Велико Търново. (Проучвания 1992–1993 г.). – *Известия на исторически музей Велико Търново*, 13, 1998, 285–288; **Чокоев, И.** Текстилни фрагменти от Трапезица във Велико Търново. – В: *България, българите и Европа – мит, история, съвремие. Т. IV. (Доклади от Международна конференция в памет на проф. дин Йордан Андреев)*. Велико Търново, 2011, 480–486; **Чокоев, И.** Текстилни материали от разкопките на църквата „Св. Димитър" във В. Търново, проведени в началото на XX век. – В: *Дни на науката '2010. Съюз на учените в България, клон Велико Търново*. Велико Търново, 2011, 46–53.

[6] **Чокоев, И.** Някои наблюдения, 286–287, Обр. 11.

В долния край на везбата, която лежи в пръстта зад тилната кост, явно е имало участъци, извезани с наметализирани нишки. Те обаче почти не са оставили следи. Параметрите на тези нишки не могат да бъдат изследвани.

Текстилните материи под сърмената везба са кафяви на цвят, като се забелязва червен нюанс (Обр. 9). Те са почти напълно изтлели, поради което техните технически показатели не могат да бъдат установени.

Използваната техника на везане е „чрез пришиване". При този метод на бродиране сърмената нишка не преминава през тъканта, която носи везмото, а остава само върху лицевата страна на текстила, като се закрепва посредством друга, обикновено копринена, нишка. Пришиването е ставало в предварително очертани контури на везбата[7]. В случая са били скицирани геометрични фигури, чиито елементи са били широки около 3 – 4 мм. За да се отличават съседните елементи от украсата, сърмените нишки са полагани под различен ъгъл (Обр. 8, 10a–b). Така различното отразяване на светлината от метализираните нишки е разкривало същината на извезаните орнаменти[8].

Нишките са пришивани под ъгъл на контурите, така че съседните везани полоси са оформяли рибена кост (шеврон) (Обр. 8, 10a–b). В по-широките участъци, където плуването на сърмената нишка е било по-голямо, се е налагало тяхното междинно пришиване с допълнителни бодове. Тези бодове също са разнообразявали и съответно разкрасявали везаната повърхност[9]. Прави впечатление, че везбата, поне в запазената си част, е много плътно изпълнена (Обр. 8). Везано е с двойна сърмена нишка, което е обичайно за техниката на везане с метализирани нишки през XIII – XIV век.[10] Тъй като за метализацията на сърмата от везбата е използвана позлатена сребърна лентичка, везмото е изглеждало златно.

В гроб № 28[I] от некропола на църквата „Св. Четиридесет мъченици" във Велико Търново, в който, както бе отбелязано, бе открит подобен текстил, разположен аналогично около черепа на погребаната, бяха намерени също и сърмени нишки от везба (Обр. 5). Бе допусната възможността всичко това да са останки от сложносъставна женска украса за глава, включваща шапка (подпора), извезан със сърма воал, сърмена препаска от раиран плат и позлатена сребърна лентичка[11].

Върху теменната част на женски череп от гроб № 57 от средновековния некропол край с. Дриново, Поповско, се бе оформила кафява елипсовидна зона, в която бяха открити останки от сърмена везба и тъканта, носила везмото. Около черепа бяха намерени фрагменти от сърмена тъкан от редуващи се по-широки златни полета и по-тесни цветни полета, в които се развива сърмен шахматен орнамент. Сърмената тъкан и везбата вероятно произхождат от сложна украса за глава[12]. Подобни материали бяха идентифицирани и за гроб № 65 от същия некропол[13].

Проучването на текстилните материали от гроб № 22/2007 г. от некропола край Владетелската църква в Преслав показа, че сърмени останки от везба са били разпо-

---

[7] **Johnston, P.** *The Byzantine tradition in Church embroidery*. London. 1967, p. 71; **Инкова, В., К. Драганова.** Методи за идентифициране на археологически тъкани. – *Музеи и паметници на културата*, 1978, 4, с. 33, обр. 9б.

[8] **Johnston, P.** Op. cit., 67–68.

[9] Ibid., 66–67.

[10] Ibid., p. 65.

[11] **Чокоев, И.** Някои наблюдения, 286–288.

[12] **Чокоев, И.** Още текстилни материали от средновековния некропол край с. Дриново, Поповско. – *Известия на Регионален исторически музей Разград*. 2, 2017, 406–414.

[13] **Чокоев, И.** Текстилни фрагменти, открити в гроб от средновековен некропол край с. Дриново, Поповско. – *Известия на Регионален исторически музей Разград*. 1, 2014, 243–251.

ложени в елипсовиден участък върху горната част на черепа[14]. Твърде подобно бе разположението на сърмените нишки, останали от богата везба, върху черепа от гроб № 100 от средновековните некрополи край с. Янтра, Горнооряховско[15]. И в двата случая за везане са използвани позлатени сребърни нишки. Под сърмените нишки са открити фрагменти от копринен текстил, носил везмото. Везбата също е изпълнена в техниката „чрез пришиване", като отново са закрепвани по две сърмени нишки едновременно. Върху копринения текстил са били плътно извезани по-широки (15 мм) и по-тесни (3 – 4 мм) растителни мотиви. При по-дългите плавания на сърмената нишка са извършвани допълнителни пришивания. За копринената тъкан със сърмената везба, открита върху тези черепи, е предположено, че е била закрепена в горната част на шапка. И в двата случая обаче липсва сърмен текстил, какъвто обикновено е разкриван около черепа в други гробове. Най-вероятно вместо метализиран текстил да е била използвана някаква друга представителна тъкан.

Сърмените материали, открити върху и около черепа от Мартенския некропол дават нови важни данни за средновековната женска украса за глава. В случая по-уверено може да се говори за шапка, в основата, на която е била закрепена ефектна раирана сърмена тъкан, която освен това е била и надиплена по дължина. Шапката отгоре е била украсена с плътна сърмена везба. По периферията на везбата, в посока към раирания сърмен текстил, са били включени участъци от копринена везба. Разположението на сърмената везба спрямо черепа и останките от раирания сърмен текстил (Обр. 1 – 2) донякъде подсказват за известно издигане на дъното на шапката над темето[16].

Датировката на споменатия по-горе преславски гроб (№ 22/2007 г.), според изследователите, не може да прехвърли XIII век[17]. Сърмените тъкани от гроб № 57 и 65 от дриновския некропол се отнасят към XIV век. Гроб № 100 от с. Янтра е в границите на Некропол I, чието използване, според проучвателя му Ив. Бъчваров, е продължило в периода трето – шесто десетилетие на XIV век[18].

Средновековният некропол край гр. Мартен, според неговия проучвател – Деян Драгоев, е функционирал през XII – XIII век. Откритата в един от гробовете билонова стамина на сръбския крал Стефан Урош II Милутин (1282 – 1321) измества горната граница на некропола в края на XIII – началото на XIV век[19]. Вероятно и разгледаните сърмени материали, открити в гроб № 267, трябва засега по-общо да се отнесат към края на неговото използване. Разбира се, трябва да се има предвид, че през Средновековието скъпите текстилни изделия са били дълго употребявани: ценните вещи са били подарявани и наследявани[20].

---

[14] **Чокоев, И.** Сърмена везба от некропола край Владетелската църква в Преслав. – *Известия на Исторически музей Шумен*, 17, 2017, 138–150.

[15] **Чокоев, И**. Някои наблюдения върху текстилните материали от проучените некрополи при село Янтра. Приложение в: **Бъчваров, И**. *Янтренски некрополи. (Два средновековни некропола от XIV век при село Янтра, Горнооряховско)*. Велико Търново, 1993, 150–152.

[16] Все пак не може да се игнорира напълно възможността разглежданите сърмени останки да са от сложна многосъставна украса за глава, в основата на която е бил закрепен сърмения раиран текстил, а в горната си част на премяната да е използвано златовезано покривало.

[17] **Чокоев, И**. Сърмена везба от некропола, 138–150.

[18] Благодарение на богатия нумизматичен материал, открит в гробовете, некрополите от с. Янтра са много добре датирани: **Бъчваров, И**. Цит. съч., с. 92.

[19] **Драгоев, Д.** № 51. Спасително археологическо проучване на обект „Неукрепено антично и средновековно селище и некропол ", с. 323.

[20] **Crowfoot, E., Fr. Pritchard, K. Staniland.** *Textiles and Clothing, c. 1150 – 1450*. London, 2004, p. 89; **Стојановић, Д**. Тканине. – *Историја примењене уметности код Срба. 1. Средновековна Србија*. Београд, 1977, с. 284; **Чокоев, И**. За предназначението на одеждата с монограми на цар Иван Александър (1331–

Откриването на твърде сходни сърмени везани изделия в различни отдалечени за Средновековието селища поставя проблема за определени влияния – тенденции в облеклото. Често наблюдаваме влагането на едни и същи скъпи съставки – коприна и позлатени сребърни нишки. Факт, който в известна степен приближава хронологически изработването на тези вещи, а донякъде подсказва и за общ произход. Намирането на подобни сърмени части от облеклото в различни български селища, поставя и различни въпроси, свързани с търговските връзки по тези места.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1 a–d. Черепът с разкритите текстилни материали от гроб № 267, некропол край гр. Мартен.
Обр. 2. Схема на разкритите текстилни материали и следи върху и около черепа от гроб № 267, некропол край гр. Мартен: 1 – сърмен надиплен текстил; 2- следи върху черепа от сърмения надиплен текстил; 3 – зона върху и около черепа със сърмена украса; 4 – зона върху черепа, със следи от сърмената украса.
Обр. 3. Фрагменти от сърмения текстил, гроб № 267, некропол край гр. Мартен (макро).
Обр. 4. Фрагмент от сърмения текстил в пръстта пред лявата очна кухина, гроб № 267, некропол край гр. Мартен (макро).
Обр. 5. Схема на разкритите материали и следи върху и около черепа от гроб № 28^{I} от некропола на църквата „Св. Четиридесет мъченици" във Велико Търново (рис. Д. Тотева).
Обр. 6. Позлата върху сърмените нишки на тъканта от гроб № 267, некропол край гр. Мартен (микро).
Обр. 7. Последната копринена основна нишка от ръба на тъканта, около която завива сърмения вътък, гроб № 267, некропол край гр. Мартен (микро).
Обр. 8. Везбата от гроб № 267, некропол край гр. Мартен (макро).
Обр. 9. Фрагмент от везбата от гроб № 267, некропол край гр. Мартен. Със стрелка е показан дестуктиралия текстил, носещ везбата (микро).
Обр. 10. Схеми на части от везбата. В съседните елементи от везмото сърмените нишки са полагани под различен ъгъл.

HEADGEAR WITH METAL THREADS FROM MEDIAEVAL CEMETERY (GRAVE No 267) NEAR MARTEN, RUSE DISTRICT

Ivan Chokoev

Abstract

The archaeological excavations in 2012 and 2013 near Marten (Ruse District) revealed a medieval cemetery, which functioned in the period of XII – XIII – the beginning of the XIV century. The investigation of the textile fragments, discovered in grave № 267, detected textile with metal threads and embroidery with metal threads (Fig. 1 – 2). Fragments of striped fabric were found on and around the skull: narrow stripes (15 mm) weaved with metal threads alternated with narrow silk stripes (now completely decomposed) (Fig. 3 – 7). Remains of dense metal thread embroidery (Fig. 1 – 2, 8 – 10) covered the back of the skull and the soil

1371) от разкопките на храма „Св. Никола" до с. Станичене, Пиротско. – В: *Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на черноморското крайбрежие*, VII–2, 2008, Варна, 317–318.

around it. Gilded silver strip was used in all metal threads. All these materials are most probably remains of a hat, which had metal threaded striped fabric attached to the base. The top of the hat was adorned with embroidery with metal threads. The finding from Marten is important, as it shows similarity with other archaeological materials and adds to our knowledge on female headgear in the Bulgarian lands in XIII – XIV century.

1a

1b

1c

1d

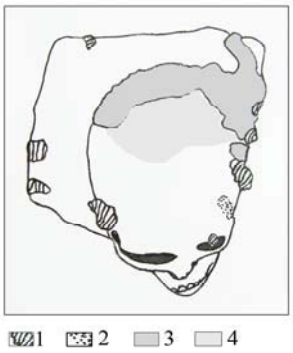

2

3

4

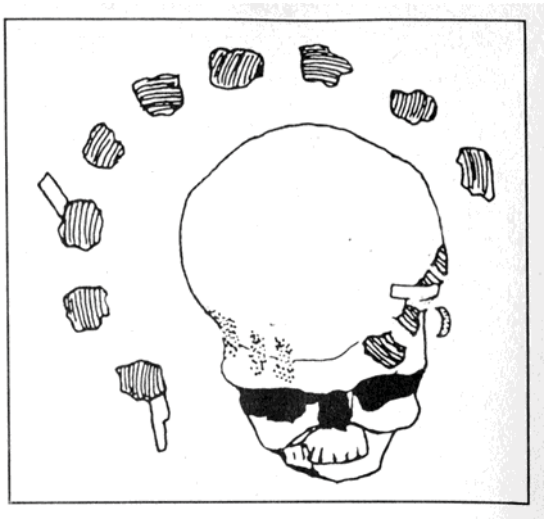

5

6

7

8

9

10

КЪМ КЪСНОСРЕДНОВЕКОВНАТА СИМВОЛИКА В ЮВЕЛИРНАТА ПРАКТИКА (СРЕБЪРЕН ПРЪСТЕН С ЛИЛИЯ И НАДПИС)

Стела Дончева
Николай Николов

Настоящата работа е посветена на пръстен с изображение на хералдична лилия, произхождащ от Североизточна България. Запазена е само плочката, без халката към нея, която впоследствие е била отчупена от основата. Някои от известните изцяло запазени изделия от времето на късното средновековие дават достатъчно ясна представа за вида на настоящия паметник, което прави неговата възстановка напълно възможна[1].

Пръстенът е изработен от сребърна сплав (Обр. 1). Плочката е тънка пластина – 0,05 см с диаметър – 2,2 см. Върху подпечатващата повърхност прецизно и много точно са нанесени два концентрични зрънчести кръга, вътрешният – с диаметър 1,1 см, а външният по периферията – 2,0 см. В централният кръг, подчертан с точка, е нанесена сложна композиция, съчетаваща стилизиран растителен мотив – лилия с кръстни знаци. Лилията е оформена от три големи основни листа, излизащи от точката (пъпката) в средата. Централното листо е разположено по надлъжната ос, а страничните са дъговидно извити към основата. В полето между средното и страничните листа е разположен един трилистник. Под дъговидно извитите странични листа на лилията са врязани равнораменни кръстове. Кръст е врязан и в надлъжната ос под средното листо. Горното кръстно рамо е издължено и достига до централната пъпка и е в една линия с хоризонталните рамена на кръстовете отдолу. Под страничните рамена на кръста са нанесени две симетрични дъгички. Централната композиция е много добре пропорционирана и издава ръката на майстор от най-високо ниво. Последното се потвърждава от врязания надпис в полето на външния кръг. Надписът е изписан в позитив отляво надясно, по часовниковата стрелка. Започва с врязан кръст с разширени в краищата рамена, от които хоризонталното е по-издължено. Следва името на собственика ПРЄНNЪ, последвано от знак (резка) и определението ПРЪТ. Буквите от надписа са много прецизно изписани и равномерно разпределени в полето. Кръстният знак в началото е в една ос със средното листо на лилията, а хастата от крайната буква Ъ от името на собственика съвпада с вертикалната ос на цялата композиция във вътрешния кръг. Очевидно определението ПРЪТ е съкращение от ПРЪСТЕНЪ, за пълното изписване на което не е имало достатъчно място, а и не е било необходимо. Единствено буквата Т в края на съкращението е по-тясна, с дъгичка за хоризонталната хаста, вместо права линия и без серифи, което е продиктувано от липсата на свободно пространство между предпоследната буква Ъ и кръста в центъра в началото на надписа. Целият надпис гласи: “ + ПРЄНNЪ‘ПРЪТ,, , т.е. Преин пръстен или пръстенът на Прено.

Върху обратната страна на пластината от пръстена се забелязват следите от припоя на халката. Положението ѝ съвпада с хоризонталната ос на композицията върху лицевата повърхност. Диаметърът на останките от халката предполагат нейната ширина от порядъка на 0,3 см.

---

[1] **Ross, M.** *Jewelry, Enamels and Art of the Migration Period in Dumbarton Oaks Collection. Washington*, 1965, Pl. LXIV, 129; *Byzantium. Fight and Power (1261-1557).* Ed. By H. Evans. New York, 2004; **Тотев, К.** *Златни пръстени-печати от времето на Второто българско царство (1185-1396).* В. Търново, 2010.

Най-близък паралел на изображението е златният пръстен на Сено от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново[2]. Върху плочката са нанесени два концентрични кръга. В центъра на вътрешния е гравирана лилия, а по външното очертание – кръгов надпис в позитив „+ Сенов пръстен“ (Обр. 2). Наблюдават се и някои съществени различия, както в изображението на лилията, така и в изписването на надписа. По халката на пръстена са нанесени огледално рефлексно спрямо централната ос растителни повлеци от петлистни и седемлистни палмети с ниело.

Известни са още няколко пръстена с подобна иконография – на Слав, столник царев, Доброслав, Димитър, комис царичин и два безименни пръстена. При златния пръстен на Слав липсва кръг по периферията, Средното централно листо на лилията е насочено към кръста в началото на надписа, а страничните са противоположно завити навън и отделени от централното стъбло (Обр. 3). Надписът е изписан в негатив и на места слято[3]. Доброславовият златен пръстен е също без външен кръг по периферията, но тук надписът е изписан в позитив, не особено прецизно и с някои неточности. Лилията е опростено предадена – с три основни листа, излизащи от общо стъбло[4] (Обр. 4). Точна и прецизно гравирана лилия и надпис има върху сребърния пръстен с позлата на Димитър комис царичин[5] (Обр. 5). Надписът е в негатив, започва и завършва с кръстен знак, а средното листо на лилията, оформена подобно на Славовия пръстен, е в ос с единия кръст. Халката се отличава от тези на посочените пръстени и е украсена с две лъвски главички. Името на притежателя е изписано с равномерни и правилни букви, а останалата част на надписа е с по-малки сбито предадени букви, лигатурно слети и някои обърнати. Разликата в изписването на името и титлата е по-скоро съзнателно търсена и целта е първо да се подчертае собственото име на притежателя, а след това неговата титла. Подобна практика съществува и в наши дни. Друг е въпросът за уменията на гравьора да предаде своя замисъл.

Върху няколко безименни пръстена също има изображения на лилия. Единият е сребърен с позлата от некропола на църква No 9 Царевец[6] (Обр. 6), другият – златен, от гроб при църквата „Св. Георги“ при с. Люти брод, Врачанско[7] (Обр. 7). В центъра на първия е изобразена лилия със завити странични листа, отделени помежду си с едно централно, долепено до тях и фланкирано от две по-малки листа. Във външния концентричен кръг са разположени четири звезди, симетрично по двете оси. Плочката на втория пръстен е касетъчна, а не плътна; халката е тънка и тясна. Лилията е с три основни листа, излизащи от общо стъбло, подчертано с хоризонтална линия. Третият безименен пръстен е най-доброто произведение от групата пръстени печати с изображение на лилия. Той е златен с ниело и произхожда от некропола до църква No 2 на крепостта Трапезица[8] (Обр. 8). Върху плочката му е изобразена петлистна лилия, привързана в долния край. Централните листа наподобяват трилистник, а крайните са извити срещуположно навън. По халката са изобразени палмети и растителни фризове.

---

[2] **Тотев, К.** Цит. съч., с. 68 и пос. лит., 110–111, обр. 4.

[3] **Иванов, Й.** *Старобългарски и византийски пръстени.* – ИБАД, II, 1911, табл. I.4, обр. 3; **Тотев, К.** Цит. съч., 107–108, обр. 2.

[4] **Вълов, В.***Новите разкопки на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново*. – Археология, 2, 1974, 46-47, обр. 12 б, 13 б; **Тотев, К.***Пос. съч.,* с. 111-112, обр. 5.

[5] **Николов, Н.** *Новооткрити средновековни пръстени печати от Североизточна България (XI-XIV в.).* – В: Българските земи през Средновековието (VII-XVIII в.). Acta musei varnaensis. Vol. III-2. Варна, 2005, 273–276, обр. 1,1. **Тотев, К.** Цит. съч., 131-132, обр. 17.

[6] **Тотев, К.** Цит. съч., с. 109, обр. 3.

[7] **Пак там,** 148–149, обр. 29.

[8] **Пак там**. 150–151, обр. 31.

Халките на повечето от приведените примери са широки и отлети заедно с плочката (Обр. 2-8). Някои от тях са украсени с растителни орнаменти, нанесени след отливката на целия предмет, заедно с основния мотив и надпис върху плочката (Обр. 2, 4, 8). Пръстенът на Димитър съчетава и двете техники – основните орнаменти (лъвските главички) при основата на халката са отлети заедно с целия предмет, а подробностите от изображенията са доработени с резец. По-малко са тези, чиято плочка е била закрепена впоследствие към носещата халка (Обр. 7).

Следите по обратната страна на плочката подсказват един такъв вариант и за настоящия пръстен. Към нея е била припоена тънка халка, която се е отчупила от основата и до нас е достигнала само подпечатващата повърхност на пръстена. Подобен вид и размери има пръстенът с изображение на химера, намерен на Шуменското плато[9] (Обр. 9). Пръстенът е изработен от сребърна сплав и се състои от две части, споени помежду си – кръгла тънка плочка с диаметър 2,1 см и дебелина 0,08 см и леко приплесната халка с по един вгънат орнамент на мястото на връзката с ширина 0,3-0,4 см и диаметър – 2,0-2,2 см. Теглото му е 5,80 гр.

Примерите от византийското изкуство на пръстени-печати с различни изображения, надписи и монограми, изработени от благородни сплави и такива на медна основа, потвърждават популярността на този вид паметници сред различните прослойки на обществото през средновековието[10].

Значителен брой късносредновековни пръстени (с надписи или без надписи, с растителни или зооморфни изображения) изпълнени в различни техники са известни от съседна Сърбия[11]. Разнообразните изделия на металопластиката от този период се дължат на добре развитото металургично и ювелирно производство, доказано чрез многобройните писмени свидетелства, стенописи и богат репертоар от произведения на изкуството[12].

Пръстени с лилия са намерени в некрополи на територията на Banat, Румъния[13]. Пръстени само с лилия или с лилия и надписи са намерени също в некрополи при Drobeta, Olteni, Sub Cetaţuite, Guruieni, Tîrgşor и др.[14]. Интерес представляват и двете бронзови матрици с хералдични изображения на лилии, както и глиненият калъп за отливане на подобни украси от Coconi[15].

Най-общо пръстените-печати с гравирани текстове са разделяни на две основни групи[16]: при първата надписът е в негатив, което без съмнение означава, че те са изпълнявали ролята на подпечатващи средства, а при втората – надписите са в позитив,

---

[9] **Дончева, С.** *Сребърен пръстен-печат с митично същество от късното средновековие.* – ИАИ, XL, In honorem professoris Димитър Овчаров, София, 2012, 151–159.

[10] ***Byzantium.*** *Faith and Power.* Ed. by H. Evans. New York, 2004, 45–46, No 14-16; ***Everyday life in Byzantium.*** Ed. by D. Papanikova-Bakirtzi. Athens, 2002, p. 442, No 580-581.

[11] **Радойковић, Б.** *Старо српско златарство.* Београд, 1962; **Милошевић, Д.** *Накит од XII до XV века из збирке Народног музеја.* Београд, 1990; **Иванић, Б.** *Прстење средњовековне властеле.* Збирка Народног музеја у Београду. Београд, 1998.

[12] **Ковачевић, J.** *Средновековна ношња балканских словена. Студија из историје средњовековне културе Балкана.* Београд, 1953, 120–142, 158–173; **Радичевић, Д.** *Периодизација позносредњовековних некропола у доњем српском Подунављу*. – Старинар, LVIII, 2008, 197–212, с. 206, сл. 9, 8.

[13] **Oţa, S.***Techniques d'exécution des parures et accessoires vestimentares découvertes dans les nécropoles de l'horizon funéraire sud-Danubien-2 sur le territoire du Banat historique (fin du XIe-début du XIIIe siécles).* – Istros, XIV, Brăila, 2007, p (363-409), p. 397, Pl. 2, 1.

[14] **Dimitriu, L.** *Der mittelalterliche Schmunck des unteren Donaugebietes im 11-15. Jarhundert.* Bucureşti, 2001, S. 57, Taf. 6, 22-25, 29-30; Taf. 37, 5, 19-20; Taf. 91, 7, 9-14; 16-17; Taf. 98, 8-9.

[15] **Dimitriu, L.** *Op. cit*., Taf. 87, 11–13.

[16] **Николов, Н.** *Подпечатващи устройства с надписи от територията на Средновековна България.* Шумен, 2004, (магистърска теза), с. 42.

което отново води до две различни предположения. Според някои, вторите също са изпълнявали функцията на печати[17], а според други – те са лична емблема (родов знак) с магико-символично значение и предназначение да закрилят своя притежател[18]. Според нас, основното значение на пръстените с позитивен надпис е чисто декоративно. Това налага производството на двата вида пръстени: пръстени-печати с негативен надпис и пръстени с позитивен надпис.

Позитивният надпис върху настоящия пръстен предполага и неговата роля и предназначение. Въпреки че предметът е произведение на ювелирното изкуство от края на XIII – XIV в. и има декоративни функции, композицията в централната част на плочката е хералдична. Според някои нумизматични изследвания, лилията има хералдична форма, когато средният лист е прав, а двата странични са завити надолу, както е при настоящото изображение[19]. Освен това отделните детайли тук оформят строго пропорционирана огледално рефлексна композиция, в която всеки елемент има точно определено място; надписът е правилно и равномерно изпълнен в същия стил.

Лилията се превръща в хералдичен знак, разпространен в цяла Западна Европа и се изобразява не само от крале и богати родове, но и навлиза в гербовете на множество дребни и средни благородници[20]. Изображението на лилиев цвят е особено популярно по византийското монетосечене, особено след Четвъртия кръстоносен поход (1202-1204), когато за пръв път се появява по монетите на никейския император Теодор I Ласкарис (1204-1222) и се превръща в хералдичен знак на династията (Обр. 10). Монетите на неговия наследник Йоан I Дука Ватаци (1222-1254) и неговият син Теодор II Ласкарис (1254-1258) продължават традицията да използват лилиевия цвят за украса на своите монети. Традицията продължава и в династията на Палеолозите от Михаил VIII Палеолог (1259-1282) нататък, когато лилията се превръща в политически символ на новата династия и емблема на победата над кръстоносците[21]. Върху златните и медните монети на Михаил VIII лилията е трилистна, украсява жезъла на императора или е самостоятелно представена върху обратната страна[22]. Върху монетите на Андроник II (1282-1295), Андроник II с Михаил IX (1294-1320), Андроник II с Михаил IX (1294-1320), Андроник II с Андроник III (1325-1352), Андроник III (1328-1341) е представена вдясно или вляво от Богородица, в ръцете на владетеля, вдясно от него, върху скиптъра му или обградена с венци и цветни пъпки[23]. Лилията продължава да се изобразява и върху монетите на останалите представители на династията на Палеолозите – Йоан V Палеолог (1365-1391), Андроник IV Палеолог (1376-1379) и Мануил II Палеолог (1391-1425), където вече се разполага от двете страни на императора и бюста на Христос[24].

В резултат на българо-византийските династични връзки през втората половина на XIII в. и традициите на западноевропейското монетосечене през XII-XIII в. лилията се

---

[17] **Тотев, К.** Съ Новъ златен пръстен-печат от Търновската църква "Св. 40 мъченици". – *Старобългаристика,* 3, 1988, 97–108.

[18] **Сотиров, И.** Проблемът за Калояновият пръстен и неговият притежател. – *ГНАМ*, 8, 1992, 341–367.

[19] **Юрукова, Й., В. Пенчев.** *Български средновековни печати и монети.* София, 1990, 149–150.

[20] **Христова, З.** Лилията – декоративен мотив и емблема върху византийски и български монети. – *Нумизматика,* 1, 1979, с. 14 (13–17).

[21] **Христова, З.** Цит. съч., с. 15 и пос. лит.

[22] **Grierson, P.** *Byzantine Coins. Michael VIII to Constantine XI (1258-1453).* Vol. V. Part II. **Дочев, К.** *Монети на византийската фамилия Палеолози в паричното обръщение на българската държава (1259-1396).* София, 2017, с. 6, 41–43, No 96-101.

[23] **Дочев, К.** Цит съч., с. 56, No 131; с. 68, No 159; с. 80, 91, 97, No 239; с. 100, No 249-250; с. 113, No 283; с. 153, No 383-384; с. 166, No 412; с. 177, No 430

[24] **Дочев, К.** Цит съч., с. 196, No 470; с. 198, No 473; с. 202, No 482; с. 203, No 484-485, 487.

пренася и в България. Именно от западния свят навлиза хералдичната лилия с централно право и странични извити листа, излизащи от обща основа – китка (Обр. 11). В българското монетосечене лилията се появява първо по монетите на Константин Асен (1257-1277), по-късно в сребърните монетосечения на цар Иоан Александър и Иоан Срацимир (1356-1396), в медното на Мицо Асен (1261-1263), (Обр. 12). При монетите на Константин Асен (1257-1277) например, изображението на Христос Емануил върху лицевата страна на един от типовете е фланкирано с по една трилистна хералдична лилия[25]. Скиптърът на владетеля върху монетите на Мицо (1261-1263) завършва с трилистна лилия[26]. Тронът на Христос върху лицевата страна на монетите на Тодор Светослав (1300-1321) е украсен с по една лилия от двете страни на облегалката[27]. Най-широко застъпено е изображението на хералдична лилия върху сребърното монетосечене на Иоан Срацимир (1356-1396). Разделянето му на отделни хронологични групи се основава именно на вида и положението на символа на лилията върху тях. При първата група „царят на трон“ лилиите в скиптъра на царя и двете рамена на трона му са с форма на обикновен трилистник с топчета в края. При втората и третата хронологична група „лилиите са с хералдична форма“. Лилии украсяват скиптъра на владетеля и двете рамена на трона му. В единия от вариантите подобна лилия има и под самия трон. Характерен елемент е също изображението на кръст в началото на надписите.

Продължителната употреба на лилията върху монетите на българските владетели като декоративен мотив по престола на Христос и владетеля или като самостоятелен елемент се дължи както на утвърдените византийски традиции, така и на засиленото западно влияние по това време. Изображения на лилии през XIV-XV в. се срещат и по много търговски пломби върху стоки, идващи от западния свят[28].

Символичното значение на лилията е повод тя да се появи по различни паметници на изкуството. Такива са ктиторските портрети от църквата „Св. Никола“ в Станичане, стенописвана през 1331-1332 г., където лилията украсява облеклото и коланите на персонажите[29] (Обр. 13). В тази връзка трябва да се спомене голямото количество метални детайли за късносредновековни колани с форма на лилиев цвят, намерени на територията на България. Има и немалко запазени цели колани гарнитури с подобни апликации, като коланите от Долище и Кичево, Варненско например. Сребърният позлатен колан от Долище се състои от 69 апликации-лилии и тока с плочка, върху която са изобразени две срещуположни лъвски фигури в хералдична поза от двете страни на голяма трилистна лилия (Обр. 14)[30]. Коланът от Кичево е съставен от 53 детайла от два типа – двойни лилии (24 броя) и кръгли апликации (29 броя), редуващи се последователно през една[31]. Извън страната най-известен е сребърният позлатен колан от съкровището, намерено при Войнещи до Яш, Румъния, който също е съставен от апликации във форма на „двойни лилии“[32].

---

[25] **Радушев, А., Г. Жеков.** *Каталог на българските средновековни монети IX-XV век.* София, 1999, с. 69.

[26] **Юрукова, Й., В. Пенчев.** Цит съч., с. 177.

[27] **Юрукова, Й., В. Пенчев.** Цит съч., с. 99–108; **Радушев, А., Г. Жеков.** Цит съч., 102–103.

[28] **Рыбина, Е.***Товарные пломбы из Турнэ в Новгороде*. – СА, 1, 1981, 298–300, рис. 1-2.

[29] **Поповић, М., С. Габелић, Б. Цветковић, Б. Поповић.** *Црква Светог Николе у Станичењу.* Београд, 2005, с. 95, сл. 41; с. 97, сл. 43.

[30] **Павлова, В.** *Съкровищата на Средновековна България. Каталог на изложба.* Варна, 2007, с. 53.

[31] **Павлова, В.** Колан от XIV в., открит до с. Кичева, Варненско. – AMV VIII-1. *Terra Antiqua Balcanica et Mediterranea. Сб. в чест на А. Минчев*. Варна, 2011, 461-479, обр. 5а-б.

[32] **Оца, С., М. Джорджеску.** *К вопросу об уточнении датировки клада из Войнешть (жудец Яссы).* – Stratum plus, 5, 2016, 301–319, с. 314, рис. 9.

В този ред на мисли могат да се посочат още много примери от монументалното и декоративно късносредновековно изкуство, където лилията присъства и се явява важен елемент от композиционната схема, носещ своето символично значение и/или декоративна функция. Настоящият паметник заема своето достойно място сред всички тези произведения и се откроява със своята индивидуалност и личностна характеристика. Лилията върху пръстена наподобява доста точно изображенията върху владетелските монетосечения, както на Запад, така и на Изток, което показва завидните умения и познания на майстора-гравьор. Иконографията на изображението, гравировката на надписа и известните аналогии ни дават основание да отнесем настоящия паметник в края на XIII и най-вече в XIV в., а изработката да свържем с традициите на византийското изкуство през този период.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Сребърен пръстен на Прено с лилия. Североизточна България. XIII-XIV в. (по С. Дончева, Н. Николов).

Обр. 2. Златен пръстен на Сено от некропола на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. XIII-XIV в. (по К. Тотев).

Обр. 3. Златен пръстен на Слав, столник царев. XIV в. (по К. Тотев).

Обр. 4. Златен пръстен на Доброслав. XIII-XIV в. (по К. Тотев).

Обр. 5. Сребърен пръстен с позлата на Димитър, комис царичин. XIV в. (по К. Тотев).

Обр. 6. Сребърен пръстен с позлата от некропола на църква No 9 Царевец. XIII-XIV в. (по К. Тотев).

Обр. 7. Златен пръстен от гроб при църквата „Св. Георги“ при с. Люти брод, Врачанско. XIV в. (по К. Тотев).

Обр. 8. Златен пръстен с ниело от некропола до църква No 2 на крепостта Трапезица. XIV в. (по К. Тотев).

Обр. 9. Сребъренпръстен с химера от Шуменското плато. XIII-XIV в. (по С. Дончева).

Обр. 10. Изображения на лилии по византийски монети. XIII-XIV в.(по К. Дочев).

Обр. 11. Изображения на лилии по западноевропейски монети. XII-XIV в. (по Ст. Авдев).

Обр. 12. Изображения на лилии по български монети. XIII-XIV в.(по Й. Юрукова, В. Пенчев, А. Радушев, Г. Жеков).

Обр. 13. Ктиторски портрети в църквата „Св. Никола“ в Станичане. 1331-1332 г.(по М. Поповић, С. Габелић, Б. Цветковић, Б. Поповић).

Обр. 14. Сребърен позлатен колан от Долище, Варненско. XIII-XIV в. (по В. Павлова).

ABOUT LATE MEDIEVAL SYMBOLISM IN JEWELERY PRACTICE (SILVER RING WITH LILY AND INSCRIPTION)

Stella Doncheva
Nikolay Nikolov

Abstract

The present work is dedicated to a ring with a representation of a heraldiclily finding in Northeastern Bulgaria. Only the circled plate is saved without loop attached to it. Some of the well-known, fully-preserved artefacts of the late Middle Ages give us an idea of the type of this ring.

The ring is made of silver alloy (Figure 1). The thinplateis 0.05 cm with a diameter of 2.2 cm. In the central circle is a composition, combining a stylized plant motif – the lily with crosssigns. In the outer circle box is a positive left-to-right inscription. It begins with a cutcross with extended shoulders at the ends, followed by the name of the owner –"ПРЄНЪ", cannelure and definition„ПРЪТ".

The letters of the inscription are very precisely written and evenly distributed in the field. The entire inscription reads: "+ ПРЄНЪ 'ПРЪТ", i.e. Prein ring or ring of Preno. On the opposite side of the ring plate, the traces of solder are visible.

The examples of Byzantine art of ring-stamps with different images, inscriptions and monograms made of precious alloy sand those of copper confirm the popularity of this kind of monuments among the various strata of society in the Middle Ages.

The positive inscription on this ring also implies its role and purpose. Although the subject is a work of jewelery from the end of the 13th to the 14th century and has decorative functions, the composition in the central part of the plate is heraldic.

In this line of thought, the reare many examples of monumental and decorative late medieval art where lilies are present and an important element of the compositional scheme bearing its symbolic meaning and / or decorative function.

The present monument takes its worthy place among all these works and stands out with its individuality and personal characteristic. The lily on the ring resembles exactly the images on the ruler's coins, both in the West and in the East, which shows the enigmatic skills and knowledge of the master engraver.

The iconography of the image, the engraving of the inscription and the familiar analogies give us reason to refer to the present monumentat the end of the 13th and, most importantly, in the 14th century, and the work to connect with the traditions of Byzantine art during this period.

1

2

3

4

5

6

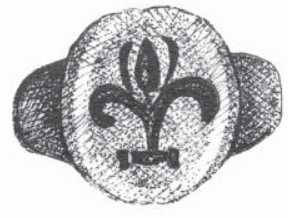

7

8

9

10

Сребърна монета на Карл Роберт Анжуйски (1307-1342).

Сребърен грош (динар) на сръбския крал Стефан Урош II Милутин (1282-1321).

Сребърно амброзино на град Милано (1250-1310).

Сребърна монета на френския крал Филип IV (1285-1314), отсечена 1306 г.

Константин Асен (1257-1277)

Мицо Асен (1261-1263).

Тодор Светослав (1300-1321)

Сребърно монетосечене на Иоан Срацимир (1356-1396).

13

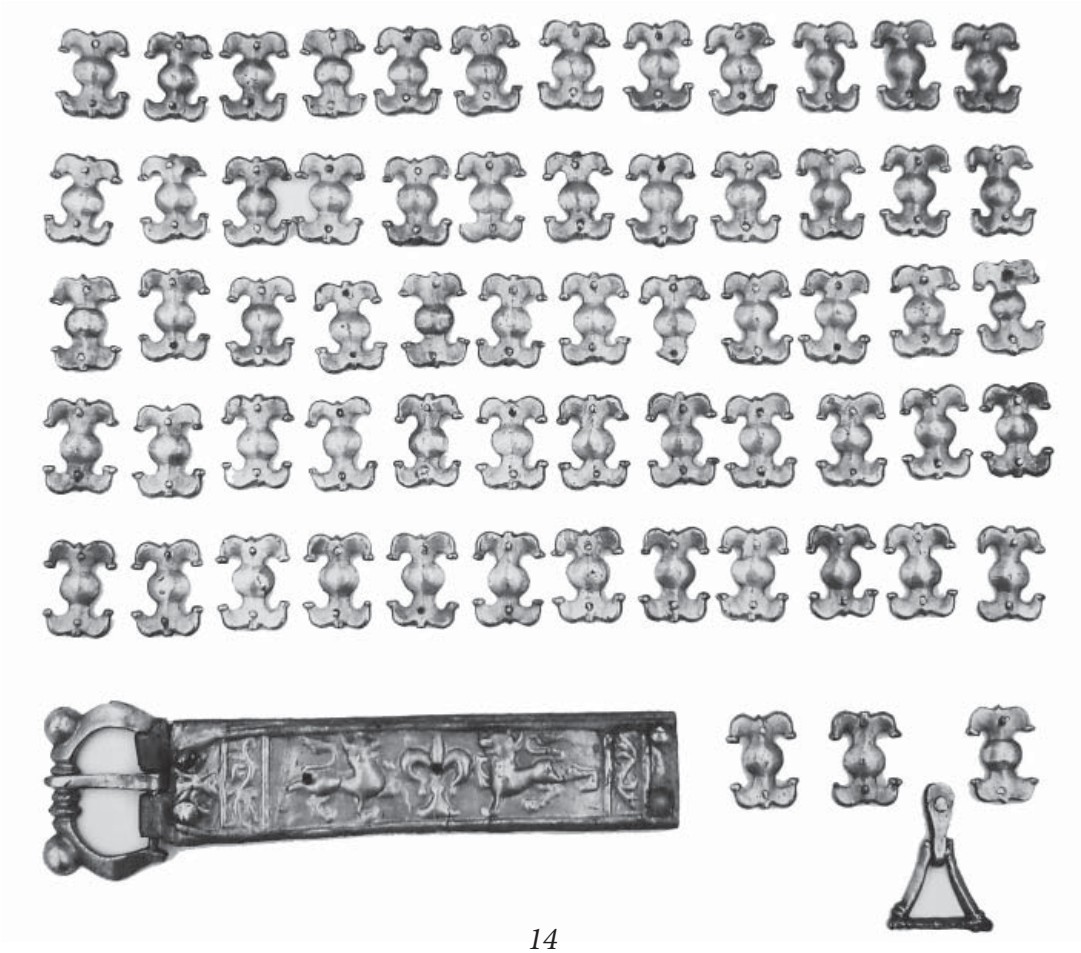

14

БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ И БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ XV – XIX ВЕК

НЯКОИ УТОЧНЕНИЯ ОТНОСНО МАРШРУТА НА КРЪСТОНОСНАТА АРМИЯ НА ВЛАДИСЛАВ ВАРНЕНЧИК В СЕВЕРОЗАПАДНИТЕ БЪЛГАРСКИ ЗЕМИ ПРЕЗ 1444 Г.

Невян Митев

Походите на Владислав Варненчик от 1443 – 1444 г. са преломен момент в историята на Европейския Югоизток. Младият полско-унгарски крал намира смъртта си на 10 ноември 1444 г. в битката при гр. Варна. За тези така важни събития са направени множество изследвания в българската историография[1]. Въпреки това, все още има дискусионни моменти по темата. Целта на настоящето изследване е да се проследи маршрутът на кръстоносната армия в северозападните български земи през 1444 г.

От един документ с дата 27 август, изпратен от Чефа, научаваме, че крал Владислав Варненчик вече се е насочил в марш против турците[2]. От този източник става ясно, че на гореупоменатата дата кралят е напуснал Буда и е започнал неговият втори поход. В „Писание за верските битки на султан Мурад, син на Мехмед хан“ е упоменато, че след преминаването на Дунав кръстоносната армия навлиза в областта Сарадж-ели. Приема се, че с този термин се обозначава т.н. Срацимирова земя:

„А раята на Сарадж-ели, виждайки положението, изцяло се беше подчинила на жалките неверници. Кюмюлоглу, който беше санджакбей на тази област, обикаляше наоколо и мислеше какво да прави. Една нощ раята на тази земя го нападна и ограби всичките му туговете, знамена и шатри. Ала свършвайки тази работа и подчинявайки се на неверниците, раята на Сарадж–ели не смогна да отърве главата си. Жалките неверници ограбиха и нея така, че за кон за връзане не ѝ остана. А Кюмюлоглу с мъка яхна и избяга. На другия ден като се качи на върха на един баир, той спря за малко. Петдесет – сто души от приближените му дойдоха и се присъединиха към него. После избягаха и Кюмюлоглу избяга и стигна до градчето, наречено Ивраджа. Той намери Фериз бейоглу и подробно му описа положението...“[3]. От цитирания пасаж за събитията могат да се отбележат два важни факта. Първият – местното население подпомага кръстоносната войска. Вторият – въпреки това, християнските войници ограбили и раята, т.е. местното българско население.

Понастоящем в българската историография се е наложило мнението, че на 20 септември или неуточнено около 20-ти християнската войска преминава р. Дунав. Ето какво пише Б. Цветкова по въпроса: „Около 20. IX. 1444 г. сборната армия на Владислав III Ягело и Янош Хуняди прехвърля Дунава при Оршова. Оттук тя се отправя по големия крайдунавски път и най-напред превзема Кладово, а около 26 септември атакува старата Видинска крепост. Войската се задържа няколко дни тук и съсипва предградията“[4]. Красимира Гагова предава, че: „На 20 септември кръстоносната армия преминала Дунав

---

[1] **Митев, Н.** Походите на Владислав Варненчик от 1443-1444 г. в българската историография. - В: *Изследвания в памет на проф. д-р Георги Бакалов (1943-2012)*. Съставител: акад. Васил Гюзелев. София: Издателска къща "Гутенберг", 394-410.

[2] *Materiały do regestów dokumentów Władysława Warneńczyka króla Polski i Węgier 1434-1444*. Ed. W. Krawczuk, K. Mieszkowski, Z. Perzanowski i S. Sroka. Krakow, 2000, № 1031. (непубликуван машинопис, който се съхранява в библиотеката на Историческия факултет на Ягелонския университет в Краков).

[3] *Писание за верските битки на султан Мурад, син на Мехмед хан*. Пр. Мария Калицин. София, 1992, с. 83.

[4] **Цветкова, Б.** *Паметна битка на народите (Европейският югоизток и османското завоевание – края на XIV и първата половина на XV век)*. Варна, 1979, с. 300.

при Оршова... В земите на България кръстоносците първо се спрели при Флорентин, а после при крепостта Видин“[5]. Д. Ангелов и Б. Чолпанов пишат, че в началото на третата десетдневка на септември 1444 г. армията преминала р. Дунав при Оршова. След това войската превзела крепостите Кладово и Флорентин и на 26-ти септември влязла във Видин[6]. В европейската историография този въпрос е разглеждан по-детайлно. Ян Домбровски пише, че прехвърлянето на войската при Оршова започнало на 18 септември и приключило на 22 септември. Турците от отсрещната крепост Текии се опитали да предотвратят преминаването, но кръстоносната армия успяла да превземе твърдината. Вагенбургът не преминал с армията, а бил изпратен на левия бяг на реката при Тарну Северин, където можело по-лесно да се премине и по този начин било възможно да се контролират двете страни на реката. По-нататък продължила през Кладово, р. Тимок и на 27-ми Флорентин. Два дни по-късно пристигнала при Видин, а самият град бил щурмуван 2 дни, до 1-ви октомври. Кръстоносците не превзели крепостта и продължили своя път на изток[7]. Полският историк разглежда първия етап от втория поход на Владислав Варненчик в периода 18 септември – 1-ви октомври. Джон Джеферсън споделя мнението на Домбровски. Той допълва с още по-подробни описания събитията, като добавя информацията от вече споменатия пасаж на „Писание за верските битки“. Авторът упоменава, че след като на 22 септември кръстоносците окончателно преминали р. Дунав при Оршова, те продължили своя път на изток. Хуняди изпратил напред своя приближен Михаил Силаги, който подпалил района около река Тимок и успял да разбие войските на местния санджак бей Кюмюлюоглу. След това християнската войска превзела крепостите Кладово и Флорентин, докато на 29-ти пристигнала при Видин.[8] Изследователите градят своите предположения въз основа на едни и същи източници. За преминаването на войската между 18 и 22 септември при Оршова научаваме от венецианската хроника на Дзанкаруола[9]. Андреас де Палацио пише, че това се е случило около двадесетия ден на септември[10]. Михаел Бехайм ни дава информация за последователността на местата през които преминава армията, но не упоменава дати[11]. За реконструкцията на събитията авторът на настоящето изследване ще извлече информация от документите на крал Владислав Варненчик, подписани в хода на кампанията. Те са общо седем на брой. Пет от тях са изпратени от Оршова. Четири на 21 септември, а един на 22 септември. Изключително важно сведение ни дава един документ от 22 септември. В него се упоменава, че е изпратен от българските земи на Дунав, срещу Оршова. Това е упоменатата в „Писанието“ крепост Текии, която била превзета от кръстоносците. Последният документ, който се коментира тук, е подписан на 26 септември в близост до река Тимок[12]. Наложеното мнение в българската историография, че около същата дата войската атакува Видинската крепост трябва да се ревизира. Съчетанието на информацията от кралските документи с данните от

[5] **Гагова, К.** *Кръстоносните походи и средновековна България*. София, 2004, с. 252.

[6] **Ангелов, Д., Б. Чолпанов**. *Българска военна история през Средновековниетo (X–XV век)*. С., 1994, с. 271.

[7] **Dąbrowski, J.** *Wladyslaw I Jagiellonczyk na Węgrzech (1440 – 1444)*. Kraków, 1922, s. 172–173.

[8] **Jefferson, J.** *The Holy wars of King Wladislas and Sultan Murad. The Ottoman-Christian conflict from 1438 – 1444*. Leiden-Boston, 2012, p. 428–429.

[9] **Iorga, N.** *Notes et extraits pour server á l'histoire des croisades au XVe siècle*, III, Paris, 1902, p. 191–192.

[10] **Prochaska, A.** *List Andrzeji de Palatio o klęsce Warneńskiej*. Lwów, 1882, s. 22; **Мирчев, М.** Андреас де Палацио. Писмо за поражението при Варна, изпратено до кардинал Людовик. – *ИВАД*, XV, 1964, с. 87.

[11] **Коларов**, **Х.** Два малко известни извора за битката на народите на 10 ноември 1444 г. при Варна. – *ИНМВ*, VI (XXI), (1970), с. 179.

[12] *Materiały do regestów*, № 1036, 1037, 1038, 1039, 1040, 1041, 1042.

останалите извори е следната. Със сигурност армията на крал Владислав е била на 21 и 22 септември в Оршова. За прехвърлянето на толкова много войници са били необходими няколко дни. Напълно приемам информацията от венецианската хроника, че това се е случило между 18-ти и 22-ри. След превземането на крепостта Текии, най-вероятно на 23-ти, войската е потеглила на изток и за три дни е пристигнала до р. Тимок. В периода 23-25 септември е станало сражението при Кладово. Между 25-ти и 27-ми войската се е водила битка при р. Тимок, а между 27-ми и 28-ми при Флорентин. Кръстоносната армия се явява пред стените на Видинската крепост най-рано на 29-ти или 30-ти септември. Бехайм посочва, че турските първенци са избити и към кръстоносците се присъединява местното население[13]. Въз основа на описни регистри от XV век, според които има вълнения в селата Рупча, Цибра и Скомля, Б. Цветкова допуска, че тези движения са следствие на похода от 1444 г. и тамошното население също взема участие в армията на Владислав и Хуняди[14]. След първоначалните успехи, кръстоносците настъпват към Никопол. Б. Цветкова пише, че по пътя е превзета и крепостта Оряхово. Такова мнение споделят също Д. Ангелов и Б. Чолпанов[15]. В „Писанието“ е упоменато, че армията превзела и ограбила Рахова и Лофча[16]. Дж. Джеферсън счита, че неправилно К. Имбър посочва под името Лофча – Ловеч, а това би трябвало да е крепостта Лесковец, която стояла в съседство на Дунав при Оряхово[17]. Цв. Райчевска допуска две обяснения за упоменатия термин „Лофча“ в Писанието. Първото е, че авторът е объркал Ловеч и Лом. Второто е, че е възможно да е съществувала някаква друга крепост под името Ломец/Ломци[18]. Всъщност обаче археологическите данни показват, че по време на втория кръстоносен поход на Владислав Варненчик е нямало живот в крепостите Лом и Оряхово. Такова сведение намираме и у хрониката на Ваврен. Когато неговият флот стигнал до Оряхово през 1445 г., твърдината била разрушена. Според информатора, това се случило още при похода на крал Сигизмунд и битката при Никопол. От тогава крепостта била необитаема и временно неговите войници се настанили в нея[19]. Вероятно кръстоносците на Владислав Варненчик са преминали през Лом и Оряхово и не са водили сражения. Ако се приеме пък, че под името Лофча се крие Ловеч, малко вероятно също изглежда войската да се е отстранила от своя маршрут, за да води военни действия при Ловеч.[20] В подкрепа на това становище е и фактът, че при описанието на събитията повечето извори въобще не споменават за подобна крепост. След Видин европейските информатори пренасят събитията директно в Никопол. Длугош, Калимах, Ваповски и пр. споменават Никопол като столица или главен град на България[21]. Те упоменават, че

---

[13] **Коларов, Х.** Два малко известни извора, с. 180.

[14] **Цветкова, Б.** *Паметна битка*, с. 300–301.

[15] **Ангелов, Д., Б. Чолпанов.** *Българска военна история*, с. 271.

[16] *Писание*, с. 88.

[17] **Jefferson, J.** *The Holy Wars,* p. 429-430, n. 239.

[18] **Райчевска, Ц.** Кръстоносният поход от 1444 г. според османската хроника „Писание за верските битки на султан Мурад хан”. – *ИНМВ*, XL (LV), (2004), с. 22-23.

[19] **Жан де Ваврен.** От "Древните хроники на Англия". – В: Колин Имбър. *Кръстоносният поход към Варна 1443-1445*. Пр. Трифон Трифонов. Варна, 2015, с. 151.

[20] В специално изследване М. Тошев задава редица въпроси, на които обаче и самият автор не дава конкретни отговори. От написаното се разбира, че проучвателят е склонен да допусне някакво отклонение на кръстоносната войска през Ловеч към Троянския проход, но по неясни причини (труднодостъпността на прохода, желанието на крал Владислав за лична среща с Влад Дракул и пр.) армията се завърнала по Дунавския път и стигнала Никопол. По въпроса вж. **Тошев, М.** За маршрута на кръстоносната армия, предвождана от Владислав III Варненчик през Централна северна и Североизточна България до Шумен в 1444 г. Проблеми, теории, хипотези – опит за отговор. – В: *България в европейската култура, наука, образование, религия*. Т. 1, Шумен, 2015, с. 396.

[21] **Коларов, Х.** Хрониката на Калимах – важен извор за Варненската битка от 1444г. – *ИНМВ,* IX (XXIV), (1973), с. 244.

този град е значително по-малък отколкото неговата слава като столица и се учудват на този факт. Най-вероятно западните летописци не са били наясно, че Никопол е последната резиденция на цар Иван Шишман. Кръстоносната армия пристига до града на 16 октомври[22].

Съчетанието на информацията от документите на крал Владислав Варненчик[23] със сведенията от останалите източници дават най-пълна картина относно маршрута на кръстоносната войска през северозападните български земи по време на последния кръстоносен поход от 1444 г. Този първи етап от военната кампания на българска територия може да се обособи хронологически в периода от 18-22 септември (когато армията преминава Дунав при Оршова) до 16 октомври (когато войската пристига при Никополската крепост).

SOME CLARIFICATIONS ON THE ROUTE OF THE CRUSADER ARMY OF VLADISLAV VARNENCHIK IN THE NORTHWESTERN BULGARIAN LANDS IN 1444

Nevyan Mitev

Abstract

The purpose of the present study is to trace the route of the Crusader Army of Vladislav Varnenchik in the Northwestern Bulgarian lands in 1444. Based on the combination of various sources, the movement of the army in the Northwestern Bulgarian lands can be considered as follows. The transfer of the army at Orsova took place between 18th and 22nd September. After the capture of the Tekki fortress, probably at the 23rd, the army headed eastwards and reached the Timok River three days later. In the period 23rd – 25th September the battle of Kladovo took place. Between 25th and 27th, the army fought a battle at the Timok River, and between 27th and 28th at Florentine. The crusade army appeared in front of the walls of the Vidin fortress not earlier than 29th or 30th September. Then the army went through Lom and Oryahovo but did not fight. The Crusader Army reached the Nikopol Fortress on 16th October.

[22] **Sroka, S., W. Zawitkowska.** *Itinerarium Króla Władysława III 1434–1444*. Warszawa, 2017, s. 98.

[23] Благодаря най-сърдечно на проф. Станислав Срока от Ягелонския университет в Краков, който ми предостави тези източници за ползване!

НОВИ СВЕДЕНИЯ ЗА РАЗВИТИЕТО НА РУДАРСТВОТО В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ XV-XVI В.

Стефан Димитров

Развитието на рудодобива и обработката на руда, като стопански отрасъл са от голямо значение за занаятите, земеделието, войската и финансовото състояние на Османската империя. Със завладяването на Балканите новата османска власт полага усилия да продължи експлоатацията на заварените рудни находища и да разработи нови такива. Постепенно някои от многобройните средища за добив, преработка на руда и обработка на различни видове метали се превръщат в населени места със специфична етнорелигиозна и социална структура, административен и данъчен статут.

В съвременната историография са откроявят няколко частични изследвания за основните рударски центрове в българските земи през епохата на османското владичество, като Самоков, Чипровци, Железна, Етрополе, Неврокоп и др.[1], но липсва цялостно проучване върху историята на рударството, демографската и стопанската характеристика на рударите в Тракия и по точно в района на Сакар планина през XV-XVI в. Най-разпространената хипотеза е, че голяма част от рударите в тази област са българи и саксонски рудари, станали известни под името саси, заселени в периода XII-XIV в.[2]

Единственото проучване по тези проблеми е труда на Елена Грозданова и Стефан Андреев, озаглавен „Из историята на рударството и металургията в българските земи през XV-XIX век“[3]. В това проучване авторите изследват и анализират демографските характеристики на рударските средища в българските и балканските земи, организацията на труда, категориите население със специални задължения, ангажирани с добива и преработката на руда, и др. въз основа на различни видове публикувани и непубликувани османотурски документи. Териториалната рамка на проучването обхваща предимно рудници и пещи, намиращи се в днешна Западна България, Източна Сърбия и Македония и Северна Гърция. Трябва да посочим, че в проучването няма информация за рударските селища в района на Сакар планина през XV-XVI в. До голяма степен това е продиктувано

* Настоящото изследване е финансирано от Българска академия на науките по „Програма за подпомагане на млади учени и докторанти на БАН-2017 г.“, за което изказвам благодарност.

[1] **Ковачев, Р.** *Самоков и Самоковската каза през XVI век според описи от истанбулския османски архив.* София, 2001; **Георгиев, Г.** *Старата железодобивна индустрия в България.* София, 1978; **Марков, Н.** Бележки за търговията с желязо по българските земи през XIII-XIX век. – *Известия на НИМ*, 11, (2000), 307–312; **Марков, Н.** Към историята на железодобива по българските земи през османския период XV – 70-те г. на XX в.). Рудодобивни съоръжения и методи. – *Годишник на Националния политехнически музей,* 14, (1985), 185–198; **Марков, Н.** Ръководство и организация на железодобива по българските земи през османския период. – *Известия на НИМ,* 10, (1994), 97–106; **Трифонов, Ив.** *Металургия на желязото в България*. София, 1924; **Коняров, Г.** *Принос към историята на рударството и металургията в България*. София, 1953; **Семерджиев, Хр.** *Самоков и околността му – принос към историята им от турското завоевание до Освобождението*. София, 1913; Сб. *Чипровци 1688-1968. Материали от научната сесия по случай 280-та годишнина от Чипровското въстание*. София, 1971; По-подробен историографски преглед по въпроса, вж. **Андреев, Ст., Е. Грозданова.** *Из историята на рударството и металургията в българските земи през XV-XIX век.* София, 1993, 7–43, и цит. там лит.

[2] **Андреев, Ст., Е. Грозданова.** Цит. съч., с. 9; **Грозданова, Е.** Проблемът за т.нар. привилегирована рая в историческата книжнина. – *България през XV-XVIII в. Историографски изследвания „България XV-XIX век“*, I, София, 1987, 148–149.

[3] **Андреев, Ст., Е. Грозданова.** Цит. съч., с. 168.

от липсата на документи за този хронологически период, които да свидетелстват за наличието на рудари в тези земи.

По тази причина се налага проучване на тези проблемни кръгове, които ще дадат отговор на множество въпроси, свързани с етнорелигиозната, социалната и професионалната структура на населението в селищата от тази част на българското пространство.

В настоящото изследване въз основа на непубликувани османотурски документи от периода XV-XVI в., съхранявани във фондовете на Ориенталския отдел към НБ „Св. св. Кирил и Методий"- гр. София, Централен държавен архив – гр. София, и Османския архив в гр. Истанбул си поставяме за цел да се определи степента на развитие на рударството в района на Сакар планина, етнорелигиозната характеристика на рударските селища и тенденциите в демографското им развитие.

* * *

За осъществяването на горепоставените цел ще използваме информация от непубликувани османски данъчни регистри от типа *many тахрир дефтерлери*, които предоставят възможност както да проследим тенденциите в демографското развитие на рударите в района на Сакар планина, така и да установим пространството, което са населявали. Необходимо е да посочим, че този тип регистри били предназначени да служат като основа за определяне на данъчните приходи, а не като списъци за описание и преброяване на населението. В тях са включени само мъжете и главите на вдовишките семейства, записани в три различни категории: домакинства (хане), неженени мъже (мюджерред) и вдовици (биве). Поради това те дават информация за количествените характеристики на всяка една от тези три категории, за имената на селищата, но не дават сведения по отношение броя на членовете на едно домакинство или вдовишко семейство и не съдържат информация за жените, с изключение на вдовиците, глави на домакинства[4].

Регистрите имат и друга слабост, изразяваща се в обстоятелството, че в тях не е описано цялото население в даденото населено място. В много случаи извън регистрацията остават категориите население с различен от *раята* данъчен статут (юруци, мюселеми, войнуци, мартолоси, доганджии, кюреджии, маслари, солари и др.) и лицата, спадащи към корпорацията *„аскери"*[5].

Използваните в настоящото изследване османски данъчни регистри, подредени в хронологичен порядък, са следните:

[4] Повече за този тип османски документи, вж: **Barkan, Ö.** Research on the Ottoman Fiscal Surveys, In: M. Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East from the rise of Islam to the Present Day*. London, Oxford University Press & School of Oriental and African Studies, 1970, 163–171; **Beldiceanu-Steinherr, I.** Règlement ottoman concernant le recensement (première moitié du XVIe siècle) - *Südost–Forschungen*, 4, (1978), 1–11.; **Lowry, H.** The Ottoman tahrir defterleri as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations, In: H. Lowry, *Studies in Defterology. Ottoman Society in The Fifteenth and Sixteenth Centuries.* Istanbul, The Isis Press, 1992, 3–18.; **Inalcık, H.** The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600, In: H. Inalcık, D. Quataert (eds.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire.* Volume I: 1300-1600. Cambridge, Cambridge University Press, 1994, 132–142; **Islamoğlu-Inan, H.** *State and Peasant in the Ottoman Empire. Agrarian Power Relations in Ottoman Anatolia during Sixteenth Century.* Leiden, New York, Köln, 1994, 23–25, и др.

[5] **Islamoğlu-Inan, H.** Op. cit., 27–34.

Подробен (муфассал) регистър на хасове, зеамети, тимари, мюлкове и вакъфи, намиращи се на територията на нахиите от Одринската каза – Фикле, Правади, Юскюдар и Къзъл агач през 890 г. по Хиджра [18.01.1485-06.01.1486 г.][6];

Вторият документ е отново подробен регистър на хасове, мюлкове и вакъфи по територията на Одринска каза през 925 г. по Хиджра [03.01–23.12.1519 г.][7];

Третият изследван документ е съкратен (иджмал) регистър, съдържащ рекапитулация на домакинствата, неженените мъже и вдовиците, населявали селища, спадащи към хасове, зеамети, тимари, мюлкове и вакъфи на територията на Одринска каза през 937 г. по Хиджра [25.08.1530-15.08.1531 г.][8];

Последните два извора са подробни регистри, в които са описани хасовете, зеаметите, тимарите, мюлковете и вакъфите в Одринска каза през 978 г. по Хиджра [05.06.1570-26.05.1571 г.]. Според Махиел Кийл тези два регистъра са били две съставни части на един цял регистър[9]. Така в първия са записани хасовете, зеаметите и тимарите[10], а във втория мюлковете и вакъфите[11].

Сакар планина се намира в югоизточна България и е разположена между долините на реките Сазлийка, Марица и Тунджа – територия, която през изследвания период от време е част от Одринска каза. Планината е ниска и има плавно заоблени очертания със слабо разчленено било, над което се издига и най-високият ѝ връх – Вишеград (856 м). Склоновете на Сакар планина, спускащи се стъпаловидно към съседните долини, са нарязани от гъста, но не много дълбоко всечена долинна мрежа, която през по-голямата част от годината е безводна. Релефът се отличава с добре развити заравнени повърхнини, концентрично разположени по склоновете на планината. В равнините и крайбрежните речни зони се разпростират обработваеми земи и пасища. Северните склонове на Сакар планина опират до долините на реките Соколица, приток на р. Сазлийка, и Синаповска, приток на р. Тунджа. На север от планината се намират Светиилийските и Манастирските възвишения, а на изток Дервентските възвишения, чиято най-висока точка е Гюрген баир (555 м)[12].

През XV в., непосредствено след османското нашествие на Балканите и установяването на новата власт, първите официални султански актове относно

---

[6] **Başbakanlık Osmanlı Arşivi** (по-нататък BOA), *Istanbul, TD 20*. За датировката на регистъра вж. **Sarınay, Y.** Tahrir Defterlerinin Idari Birimleri ve Sayfa/Varak Numarları, In: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (ed.), *370 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Rum-ili Defteri (937/1530),* 1, Ankara, 2001, 11; **Gökbilgin, M.** *XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası. Vakıflar-Mülkler-Mukataalar.* İstanbul, 2007, 532–533.

[7] **BOA,** *Istanbul, TD 77.* За датировката на регистъра вж. **Sarınay, Y.** Op. cit., p. 11; **Gökbilgin, M.** Op. cit., 533–534.

[8] **BOA,** *Istanbul, TD 370.* За датировката на регистъра вж. *370 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Rum-ili Defteri (937/1530).* С. 1, Ankara, 2001. Някои изследователи предлагат друга датировка на този регистър. По-подробно, вж. **Ковачев, Р.** Администрация за ефективно действие или как бил съставен сборният опис TD 370. - *Из практиката на османската канцелария.* София, 2011, 117–136; **Димитров, Стр.** Нови данни за демографските отношения в южна Добруджа през първата половина на XVI в. – *Добруджа,* 14-16, (2001), 278–333; **Кийл, М.** Татар Пазарджък. Развитието на един османски град в Централна България или историята за това как българите превзеха Горна Тракия без нито един изстрел 1485-1874. - Махиел Кийл, *Хора и селища в България през османския период*. София, 2005, 201.

[9] **Кийл, М.** Разпространение на исляма в българското село през османската епоха (XV-XVIII в.): колонизация и ислямизация. - Росица Градева, Светлана Иванова (състав.), *Мюсюлманската култура по българските земи*, II, (1998), 69–70.

[10] **BOA,** *Istanbul, TD 494*. За датировката на регистъра вж. **Sarınay, Y.** Op. cit., p. 11.

[11] **BOA,** *Istanbul, TD 498.* За датировката на регистъра вж. **Sarınay, Y.** Op. cit., p. 12.

[12] **Динев, Л., К. Мишев.** *България. Кратка география*. София, 1980, с. 103.; **Пенин, Р.** *Природна география на България.* София, 2007, 188–189.

рудниците, тяхната експлоатация и собствеността върху тях повтарят почти дословно основните пунктове на прилаганите в това отношение законодателни норми още преди идването на османците. Характерен пример в това отношение представляват разпорежданията на султан Баязид II (1481-1512) за рудниците в Ново бърдо и Ярковци. Те позволяват да се разкрие статутът на рудниците в Османската империя, който е твърде сходен с този на солници, оризища и други приходоносни обекти. Самите рудници, всички свързани с тях инсталации и съоръжения, леярни, пещи и др. са изцяло собственост на империята в лицето на султана, който ги дава за експлоатация на различни лица чрез откупната система (илтизам)[13].

Голямото значение, което османската власт отдава на рудодобива и обработката на руда, и стремежът ѝ да се възползва от опита на завареното местно население в тази насока, проличават недвусмислено от бързината, с която се регламентира и поставя под контрол развитието на този важен за империята стопански отрасъл. Рударските селища и населението им са плътно обхванати от османския кадастър, наличните рудници и съоръжения за добив и преработка на метал – надлежно регистрирани, а за ангажираните с тази дейност лица са предвидени специален статут и специфично данъчно облагане. Най-приходоносните от рударските селища са причислени към султанските хасове или към хасовете владения на висши османски сановници[14].

Писмените извори от XV-XIX в. – османски данъчни регистри, фермани, официални султански разпореждания и друг вид документи, фиксират наличието на редица категории население със специални задължения, ангажирани в процеса по рудодобив, обработката на руда, превоза и производството на метални изделия. Това от своя страна дава информация за своеобразно разделение на труда и задължения в рударството и обслужващата го сфера[15].

В общи линии процесът по добива на руда може да се опише по следния начин. Първо, със задачата по прокопаване и укрепване на минните галерии били натоварвани лагъмджиите. Впоследствие с добива на руда се заемали *маденджиите* (рудари) и кюреджиите (пещари), а кюмюрджиите (въглищари) системно доставяли необходимите на рудниците и пещите дървен материал и дървени въглища. След това с превоза на обработената руда или готовите метални изделия, били натоварвани под формата на ангария или срещу заплащане кираджии и арабаджии (каруцари). Накрая на този производствен процес стояли лицата, свързани с преработката на придобития метал – ковачи, железари, производители на оръжие (джебеджии), майстори златари и др. Без това да се състои основното им задължение, в случай на нужда да работят в рудниците като общи работници или да ги охраняват са заставяни и принадлежащите към различни военни и военнопомощни формации мартолоси, мюселеми и юруци. Участие в процеса по рудодобив и обработката на руда вземат също така и различен род приходящи сезонни

[13] **Андреев, Ст., Е. Грозданова.** Цит. съч., 91–92; **Марков, Н.** Ръководство и организация на железодобива, 97–105; **Венщейн, Ж.** Империята в своето величие (XVI в.). - *История на Османската империя.* Под ред. на Робер Мантран. Превод от френски език Г. Меламед. София, 1999, с. 229.

[14] **Андреев, Ст., Е. Грозданова.** Цит. съч., с. 18; **Грозданова, Е., Ст. Андреев.** Задължения и статут на рударите в българските земи през XV-XIX в. – *ИПр,* 8, (1991), 3-20; **Георгиева, Цв., Н. Генчев.** *История на България.* т. II, София, 1999, с. 185; **Inalcık, H.** The Ottoman State, 77–100.; **Pamuk, Ş.** A Monetary History of the Ottoman Empire. - *Cambridge Studies in Islamic Civilization*. Cambridge University Press, 2000, 1–40; **Faroqhi, S.** *Towns and townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, crafts and food production in an urban setting. 1520-1650.* Cambridge, 1984, 171–190.

[15] **Андреев, Ст., Е. Грозданова.** Цит. съч., с. 59.

работници или лица, спадащи към категорията на раята без установено местожителство, т. нар. хайманета[16].

Несъмнено най-пряко и трайно обвързани с рудодобива и обработката на руда били маденджиите, кюреджиите и кюмюрджиите. Прави впечатление, че с оглед на използваната терминология в изворите от XV-XVI в., много често не се прави разлика между първите две категории население със специални задължения. В повечето случаи те са посочени с общия термин маденджии, т.е. рудари[17]. В изследваните османски данъчни регистри рударите са записани с термина кюреджии, т.е. лица, ангажирани с обработката на руда в пещите, в замяна на което са освободени от извънредни данъци и държавни повинности (авариз-и дивание ве текялиф-и йорфийе)[18].

В периода XV-XVI в. кюреджиите в Сакар планина са регистрирани в две нахии – Правади и Къзъл агач, спадащи към Одринска каза.

През 1485 г. 77 села или 36 % от всички записани селища в каза Одрин, влизат в състава на хасове. В изследваните регистри откриваме наличието на селища, спадащи както към хаса на султана, така и към хасове на други лица, заемащи висши военно-административни длъжности. Необходимо е да посочим, че през споменатата година към султанските хасове спадат най-голям брой селища, населявани от кюреджии.

Кюреджиите в нахия Правади[19] са записани в самостоятелна рубрика, озаглавена „Кюреджии [към хаса на Падишаха]. Спадащи към [нахия] Правади.“ Впоследствие в няколко подрубрики, чрез формулата „в село …“ са регистрирани поименно само кюреджиите в 5 села[20]. Така става ясно, че общият брой на кюреджиите е 38 мюсюлмански домакинства, като 6 от тях или 16 % са новоприели исляма християни. Необходимо е да посочим, че 1 лице е записано с патронима „син на Абдуллах“, а 5 като „освободени роби“. В историографията е установено, че докато лицата, отбелязани като „синове на Абдуллах“ или „Абиддин“ в по-голямата си част са новоприели исляма местни или придошли от околностите на даденото селище християни, то освободените роби са преселени военнопленници или хора от районите на военни действия, превърнати в роби на раи (земеделци, занаятчии или търговци) или лица, спадащи към съсловието на „аскерите“, които, след като приемели исляма, били освобождавани. След освобождаването им те получавали правен и данъчен статут, в зависимост от положението на техния бивш притежател[21].

Допускаме, че наличието на конвертити сред кюреджиите се дължи както на приемането на исляма от страна на потомци на завареното местно християнско население, ангажирано с обработката на руда, така и на преселено население или военнопленници от районите на военни действия.

---

[16] **Пак там,** с. 59; **Марсили, Л.** Военното състояние на Османската империя, нейният подем и упадък. – *Извори за историята на рударството и металургията по българските земи.* Т. I, XVII-XIX век. Съставителство, превод и коментар Н. Марков, София, 2003, с. 17; **Грозданова, Е.** Проблемът за т.нар. привилегирована рая, с. 139.

[17] **Андреев, Ст., Е. Грозданова.** Цит. съч., 59–60.

[18] **Пак там,** 60–69; **Марков, Н.** Металургия на желязото през османския период. (XV-70-те години на XIX в.). – *Годишник на Националния политехнически музей-София.* Т.13, (1983), 135–158.

[19] Териториално–административна единица с център дн. с. Синан кьой, вилает Одрин, Р Турция.

[20] **BOA,** *Istanbul, TD 20, f. 135.*

[21] **Мутафчиева, В.** Категориите зависимо население в нашите земи под турска власт през XV-XVI в. – *Същата, Османска социално-икономическа история. Избрани произведения.* Т. 5, Пловдив, 2008, 446–447.; **Димитров, Стр.** Към демографската история на Добруджа през XV–XVII в. – *ИБИД*, кн. XXXV, (1983), с. 34; **Венедикова, К.** Синовете на Абдуллах. – *Български фолклор*, 3-4, (1996), 4–20.

На предположението, че тези кюреджии са наследници на заварени местни рудари, ни навежда факта, че 2 от идентифицираните села (Нусретлю[22] и Евджилер[23]) се намират в централната част на Сакар планина, в близост до северностоящите Манастирски възвишения, известни с развитото си рударство през вековете и наличието на железни руди със сравнително високо метално съдържание – 43 %[24].

Също така е вероятно част от тези мюсюлмани кюреджии да са юруци, които са съвместявали военнопомощните си задължения с тези по добива на руда, както е записано в „Закона за юруците“ от времето на султан Сюлейман I (1520-1566). Там е отбелязано, че „ако някои от синовете на споменатата категория се запишат като маслари (ягджии) или рудари (кюреджии), или за рая, или за солари (тузджии), или за оризари (челтюкчии) […], той не излиза от категорията, към която спада. Така че ако по местния регистър е записан (е получил званието) и на друго място, изпълнява също и работата си като юрук или ямак. Каквато и да е службата му на другото място, където е записан, изпълнява също и нея.“.[25] Възможно е и някои от юруците, заети с преработката на руда, да са конвертити. Както е известно, корпусът на юруците много често е попълван от довчерашни християни[26].

През 1519 г. към нахия Правади не са записани селища с рударско население, спадащи към хаса на султана, а при следващите регистрации на население (1530 и 1570 г.) нахия Правади престава да съществува, като териториално-административна единица, спадаща към Одринска каза.

Кюреджиите, записани в нахия Къзъл агач[27], също спадат към хаса на султана. През 1485 г. те са описани в отделна рубрика, а с подрубрики озаглавени „в село …“ са регистрирани поименно кюреджиите, населявали съответното селище[28]. През споменатата година кюреджиите са записани в 44 села, а общият им брой е 254 мюсюлмански домакинства.

Сред тези домакинства също се забелязва присъствието на новоприели исляма християни. Техният брой е 49 или 19 % от всичките записани домакинства на кюреджии. Това са съответно 37 домакинства на освободени роби и 12 глави на домакинства, отбелязани с презимето „син на Абдуллах“. Прави впечатление, че през спомената година както в нахия Правади, така и в нахия Къзъл агач броят на освободените роби кюреджии е значително по-голям от този на „синовете на Абдуллах“. Тези данни дават основание да посочим, че по-голямата част от новоприелите исляма християни са преселени военнопленници или население от зоните на военни действия, а другата по-малка част, местни или придошли християни от околностите на град Одрин. Наличието на голям относителен дял на освободени роби показва, че към края на XV в. османската власт полага усилия да възстанови стари рудни находища в Сакар планина и да

[22] Дн. с. Мустрак, общ. Свиленград, обл. Хасково.

[23] Дн. с. Равна гора, общ. Свиленград, обл. Хасково.

[24] **Пенин, Р.** Цит. съч., 190–191.; **Грозданова, Е.** Промени в поселищната мрежа и демографския облик на Елховския край през XV-XVII в. – *ИПр,* 6, (1979), с. 114; **Грозданова, Е., Ст. Андреев,** Цит. съч., 37–39; **Георгиев, Г.** Цит. съч., с. 180.

[25] **Турски извори за историята на правото в българските земи**. т. 1. Състав. Г. Гълъбов, София, 1961, с. 306.

[26] **Мутафчиева, В.** Цит. съч., 436–437.; **Димитров, Стр.** За юрушката организация и ролята ѝ в етноасимилаторските процеси. – *Векове*, 1-2, (1982), 39–43.; Същият, *История на Добруджа.* т. 3, С., 1988, 33; **Грозданова, Е.** Към въпроса за юруците в българските и някои от съседните им земи през XV-XVIII в. – *Векове*, 4, (1984), 23–29.

[27] Териториално-административна единица с център дн. гр. Елхово, обл. Ямбол.

[28] **BOA,** *Istanbul, TD 20, ff.* 127–132.

преодолее недостига на производствено население, чрез активна преселническа политика на християни военнопленници или население от районите на военни действия към района на планината, с цел неговото възстановяване и превръщането му в хинтерланд, имащ за цел да задоволява потребителските нужди на големия консуматорски център Одрин.

Необходимо е да посочим, че това съотношение при новоприелите исляма християни в рударските селища не е изключение на фона на останалите населени места в Одринска каза, а е характерно явление за цялата териториално-административна единица през втората половина на XV в. По отношение на произхода на конвертитите в казата трябва да отбележим, че в края на петнадесетото столетие 70 % от тях са роби и освободени роби[29], а останалата по-малка част от тях (30 %) са лица, записани с презимето „сина на Абдуллах“ или като „нови мюсюлмани“[30]. Явно преселническата политика на османските управници е дала резултат, защото в началото на XVI в. се наблюдава понижаване на относителния дял на робите и освободените роби[31] и увеличаване дела на хората, отбелязани с патронима „син на Абдуллах“ – съотношение, което се запазва и през втората половина на XVI в.[32]

Като пример за заселването на освободени роби можем да посочим село Умур бей[33], в което са записани 6 мюсюлмански домакинства, а 5 от тях принадлежат на освободени роби на някой си Умур бей. Това са: Карагьоз, освободен роб на Умур бей; Ширмерд, освободен роб на Умур бей; Базарлу, син на Исмаил; Чакър, освободен роб на Умур бей; Бакъ, освободен роб на Умур бей, и Дурмуш, освободен роб на Умур бей.[34] Друг пример в това отношение е село Дюдюкджилер[35]. В селището са записани 3 мюсюлмански домакинства: Хамза, освободен роб на Ахмед; Михал, освободен роб на Ахмед, и Доган, освободен роб на Ахмед[36]. Както става ясно от приведения пример, и трите глави на домакинства принадлежат на освободени роби на някой си Ахмед, а единия от тях е записан с християнското си име.

Ако се съди по личните и бащините имена на кюреджиите и отбелязаните между тях родствени връзки, можем да предположим, че с този вид дейност се занимавали цели семейства и техните наследници. Доказателство за това твърдение откриваме в село Йени бейлю[37]. Първоначално е отбелязан някой си Исхак, син на Хасан, а впоследствие са

[29] Общият брой на робите и освободените роби през 1485 г. е 644 домакинства (296 домакинства на роби и 348 на освободени роби).

[30] Общо 278 домакинства (268 глави на домакинства, записани с патронима „син на Абдуллах“, и 10 домакинства, отбелязани като „нови мюсюлмани“).

[31] Относителният дял на робите и освободените роби се понижава от 70 % през 1485 г. на 10 % (4 домакинства на роби и 79 на освободени роби) през 1519 г., а към 1570 г. бележи минимално повишение и достига 11 % (125 домакинства на освободени роби).

[32] Относителният дял на лицата, записани с патронима „син на Абдуллах“ или като „нови мюсюлмани“, се повишава от 30 % през 1485 г. на 90 % през 1519 г. (713 домакинства „синове на Абдуллах“), а през 1570 г. бележи минимален спад – 89 % (1 012 глави на домакинства, записани като „синове на Абдуллах“). По-подробно за тенденциите в демографското развитие на мюсюлманското и немюсюлманското население в каза Одрин, вж. **Димитров, Ст.** Поселищна мрежа и население в Сакар планина и прилежащия й район през XV-XVI в. – *Из живота на европейските провинции на Османската империя през XV-XIX век.* Сборник изследвания в памет на проф. д.и.н. Елена Грозданова. Съст. и ред. Ст. Първева и О. Тодорова. ИК „Гутенберг“. София, 2016, 86–109.

[33] Дн. с. Лесово, общ. Елхово, обл. Ямбол.

[34] **BOA,** *Istanbul, TD 20, f.* 128.

[35] Дн. с. Свирково, общ. Симеоновград, обл. Хасково.

[36] **BOA,** *Istanbul, TD 20, f.* 131.

[37] Дн. с. Кирилово, общ. Елхово, обл. Ямбол.

посочени синовете му – Мехмеди и Ахмед – и единият му внук Рамазан, който е син на Ахмед.[38] След членовете на това семейство са записани двама братя – Хаджъ Мурад, син на Халил, и Мехмеди, негов брат[39]. Представители на друга фамилия са Елван, син на Хасан, и неговият син Якуб[40]. Последният пример се отнася за Урудж хан и Идрис[41], които са синове на Мустафа, и Ахмед, негов внук, син на споменатия Идрис[42]. Не на последно място е необходимо да представим и още един интересен пример, който показва съвместяване на задълженията по обработката на руда с тези в сферата на мюсюлманския култ. Става въпрос за единственият регистриран кюреджия в село Хасан халифе[43] – Хюсеин, който е записан като имам и вероятно е служил в местната джамия[44].

През 1519 г. кюреджиите в нахия Къзъл агач продължават да спадат към хаса на султана и са записани в 22 села, а броят на домакинствата им намалява наполовина спрямо 1485 г., от 254 на 122[45]. Всичките записани кюреджии са мюсюлмани, като делът, който заемат конвертитите сред тях, е 16 %, като се забелязва увеличаване броя на лицата, записани с презимето „сина на Абдуллах“ и намаляване броя на освободените роби[46].

Друг интересен факт, който се забелязва през споменатата година, е, че селата на кюреджиите са населявани и от мюселеми. Относно данъчния статут на мюселемите в тези селища ще цитираме няколко примера. Първият от тях се отнася отново за село Йени бейлю, след чието име е записано: „Мюселеми живеят в него. [Жителите му] дават десятъците си на мюселлемите, а санджак бея на мюселлемите взема „бад-ъ хава“ и „данък женитба“. Къзълджа мюселлеми [са]“[47]. Впоследствие за всичките селища се повтаря по смисъл тази бележка, като единствените вписвания, които се различават, са тези за селата Паша Игитлю[48], Балбалък[49] и Сункур[50]. За първото село е записано, че „кюреджии и мюселеми живеят в него“[51]; за село Балбалък е посочено, че „в селото живее черибашия, спадащ към циганския санджак“, а „[жителите на селото] дават десятъците си на черибашията.“[52]. За последното село Сункур пък е отбелязано, че „черибашията на мюселлемите живее в селото“ и „[жителите му] дават десятъците си на него. Спадат към Къзълджа мюселлемите“[53]. Трябва да отбележим, че сред мюселемите и кюреджиите в тези села се забелязва и наличието на лица, спадащи към юрушкия корпус. Допускаме, че юруците и мюселлемите са съвместявали военните си задължения с тези по рудодобива, изпълнявайки функции по охраната на рудниците, транспортирането на рудата или необходимите за преработката ѝ дърва и въглища или чрез непосредствена работа в самите рудници. Както посочихме по-рано, в рудниците са принуждавани да работят и принадлежащите към различни военни и военнопомощни формации

[38] **BOA,** *Istanbul, TD 20, f.* 131.
[39] **Ibidem**.
[40] **Ibidem**.
[41] Разчитането на името е несигурно.
[42] **BOA,** *Istanbul, TD 20, f.* 131.
[43] Неидентифицирано.
[44] **BOA,** *Istanbul, TD 20, f.* 132.
[45] **Ibidem***, TD 77, ff.* 331-336.
[46] 16 домакинства, записани с патронима „син на Абдуллах“, и 3 отбелязани като освободени роби.
[47] **BOA,** *Istanbul, TD 77, f.* 331.
[48] Неидентифицирано.
[49] Неидентифицирано.
[50] Неидентифицирано.
[51] **BOA,** *Istanbul, TD 77, f.* 332.
[52] **Ibidem**, f. 333.
[53] **Ibidem***,* ff. 335-336.

мартолоси, мюселеми и др., а и „Законът за юруците“ е позволявал съвместяването на подобен род дейности[54].

Към 30-те години на XVI в. кюреджиите са регистрирани като джемаат[55] на кюреджии, спадащи към каза Кьозъл агач, и продължават да спадат към хаса на султана[56]. Те са записани в 23 села, а общият брой на рударите продължава да намалява спрямо 1519 г. и достига 21 мюсюлмански домакинства и 1 неженен мъж мюсюлманин. Според бележките към селата, които повтарят тези от 1519 г., в тях продължават да живеят заедно кюреджии и мюселеми, спадащи към групата на Кьозълджа мюселемите. Понеже изследваният регистър е съкратен и в него не са описани поименно кюреджиите, глави на домакинства, и неженените мъже, а е отбелязан само общият им брой във всяко селище, не можем да посочим относителния дял, който заемат новоприелите исляма християни.

Възможно е понижаването броя на рударите в района на Сакар планина да се дължи както на нарушаване на техния данъчен статут от страна на централната власт или на местните органи на управление, така и на непрестанни грабителски набези. Като пример в това отношение можем да посочим положението на рударското население в Чипровци и някои от околните селища. През 1585 г. османската власт полага усилия да възстанови работата в рудниците, като за тази цел живеещите в района рудари християни са заставени да работят денонощно. В резултат от тези действия рударите обеднели, останали без сили и гладували. Наред с тези несгоди бирниците, които не се съобразявали с особеностите при данъчното им облагане, събирали от местното население в особено завишени размери данъците джизие, испенче и данъка върху овцете. Всичко това станало причина част от рударското население да се разпръсне и поставило под заплаха нормалното функциониране на рудниците[57].

През 1570 г. общият брой на кюреджиите глави на домакинства се увеличава от 23 на 40, като отново всички записани рудари са мюсюлмани, а относителният дял на новоприелите исляма християни е 15 %. Друга особеност, която се забелязва през споменатата година, е, че вече е изоставена практиката на записване на кюреджиите в самостоятелна рубрика. По-голямата част от тях са регистрирани сред останалото райетско население във дадено селище, като над или под името на съответното лице е посочено, че е кюреджия. Единственото общо отбелязване е в село Каваклу[58], където рударите са записани като джемаат на кюреджии, който се състои от 9 мюсюлмански домакинства и 3-ма неженени мъже мюсюлмани, и спадат към вакъфа на комплекса (кюлие) на султан Баязид II (1481-1512), построен на брега на р. Тунджа в Одрин. За разлика от предишните регистри, в този е посочено, че рударите се занимават и със земеделие, като всяко едно домакинство владее земя, по-малка по размер от половин чифт (беннак)[59]. Възможно е също така тези лица да са земеделци, които са ангажирани допълнително в процеса по обработката на руда.

След като установихме етнорелигиозната структура на селищата с рударско население в района на Сакар планина и проследихме тенденциите в демографското им развитие, е необходимо да обърнем внимание и на въпроса за тяхното ситуиране спрямо четирите екологични пояса, характерни за българското пространство. За тази цел ще

---

[54] **Андреев, Ст., Е. Грозданова.** Цит. съч., 63–64; **Грозданова, Е., Ст. Андреев.** Задължения и статут на рударите, с. 9.

[55] Джемаат - група, общност; религиозна община.

[56] **BOA,** Istanbul, TD 370, ff. 64-65.

[57] **Андреев, Ст., Е. Грозданова.** Цит. съч., 78–79.

[58] Дн. гр. Тополовград, общ. Тополовград, обл. Хасково.

[59] **BOA,** Istanbul, TD 498, f. 183.

приложим следната схема за класификация на екологичните пояси, според надморската височина, използвана в изследването на Цветана Георгиева „Пространство и пространства на българите XV-XVII век.“[60]. Според тази класификация селищата, разположени от 0 до 250 м надморска височина спадат към низинния екологичен пояс; тези, намиращи се от 250 до 400 м над морското равнище, се отнасят към предпланинския екологичен пояс; населените места от 400 до 700 м надморска височина към планинския пояс, а тези, разположени над 700-750 м надморска височина, към високопланинския пояс.

В самото начало е необходимо да направим уговорката, че представената информация за разположението на селищата в Одринската каза спрямо екологичните пояси е въз основа на идентифицираните от регистрите населени места. По този повод трябва да отбележим, че една част от селищата в казата остават извън обсега на изследването, понеже не са идентифицирани и респективно не разполагаме със сведения за тяхната надморска височина.

След идентификацията и локализацията на 30 % от рударските селища, които спадат към нахиите Правади и Къзъл агач през 1485 г., установихме, че 10 от тях се намират в низинния екологичен пояс, т.е. с надморска височина до 250 м, а 5 в предпланинския екологичен пояс, който обхваща населените места от 250 до 400 м надморска височина[61]. Като цяло локализираните рударски селища са разположени в равнинните и хълмисти части в хинтерланда на Сакар планина; по течението на р. Тунджа; в близост до Манастирските възвишения; по източните и северните склонове на планината, които достигат до долините на реките Соколица и Синаповска.

За 1519 г. е характерно, че 8 от всички идентифицирани рударски селища са разположени в низинния екологичен пояс, а 1 в предпланинския пояс[62]. Към 30-те години на XVI в. съотношението на селищата в низинния и предпланинския пояс се запазва[63]. На база на установените населени места се оказва, че кюреджиите населяват предимно низинния екологичен пояс, където вероятно са разположени техните пещи за обработка на руда, а близостта до реките и крайбрежните речни зони е от голямо значение в процеса по металообработване.

* * *

В резултат на османското нашествие голяма част от населените места в българското и балканското пространство са частично обезлюдени, а други престават да съществуват. Голямото значение на рударството и металообработването като стопански отрасъл заставят османската власт да положи усилия за възстановяването на рударските селища. Те се изразяват във включването на най-значимите и приходоносни обекти към султанските хасове, а за категориите население, ангажирани в процеса по рудодобив, е отреден специфичен данъчен статут.

Селищата с рударското население, разположени в Сакар планина и прилежащия ѝ район, в периода 1485-1519 г. спадат към хаса на султана, а през втората половина на XVI в. се наблюдава преминаването им към различни видове поземлени владения на лица, спадащи към корпоративната група аскери.

---

[60] **Георгиева, Цв.** *Пространство и пространства на българите XV-XVII век.* София, 1999, 68–69.

[61] Записаните селища общо за двете нахии през споменатата година са 49, като 15 от тях са идентифицирани.

[62] Регистрираните селища са общо 22, като 9 от тях са идентифицирани (40 %).

[63] Регистрираните селища през 1530 г. са общо 23, а броят на идентифицираните е 9 (39 %).

През изследвания хронологически период от време кюреджиите са записани в две нахии – Правади и Къзъл агач, като в началото на XVI в. Правади спира да съществува, като териториално-административна единица, спадаща към Одринска каза. Всички регистрирани рудари, глави на домакинства, са мюсюлмани като общия им брой постепенно намалява в периода 1485-1530 г., а през втората половина на XVI в. бележи минимално повишаване. Сред рударите мюсюлмани се наблюдава наличието на новоприели исляма християни. В края на XV в. с цел възстановяване дейността на рудниците и пещите за обработка на получената руда и преодоляване недостига на производствено население османската власт предприема политика на заселване на християнско население от районите на военни действия или военнопленници по посока на Сакар планина. За шестнадесетото столетие е характерно, че за да се компенсира липсата на рудари в някои селища, в процеса по обработката на руда са ангажирани лица, спадащи към различни военни и военнопомощни формации като юруци и мюселеми.

На база на идентифицираните населени места можем да посочим, че рударските селища са разположени в низинния екологичен пояс, по източните и северните склонове на Сакар планина, в близост до Манастирските възвишения и по течението на р. Тунджа.

NEW INFORMATION ABOUT THE DEVELOPMENT OF ORE-MINING IN THE BULGARIAN LANDS IN XV-XVI CENTURY

Stefan Dimitrov

Abstract

In modern historiography lacks a comprehensive study on the history of ore-mining and on the demographic and economic characteristics of the ore-miners in Sakar mountain in the XV-XVI centuries. The only research on these issues is the work by Elena Grozdanova and Stefan Andreev "Through the History of Mining and Metallurgy in the Bulgarian lands in the XVth -XIXth centuries. "

In this work, the authors on the grounds of different types of published and unpublished Ottoman-Turkish documents survey and analyze the characteristics of the ore-mining settlements on the Bulgarian and Balkan territories, the organization of work, the population categories with specific obligations, involved in the mining and processing of ore, etc. The territorial frame of the survey comprises mainly ore-places and furnaces, located in present-day western Bulgaria, Eastern Serbia and Macedonia and Northern Greece. We must point out that the study does not contain information about mining settlements in Sakar mountain in the XVth-XVIth centuries. Much of this is due to the lack of documents for this chronological period that could attest to the presence of miners in these lands.

Ottoman-Turkish unpublished documents from the collections of the Oriental Department of the National Library "St. St. Cyril and Methodius“ and the Central State Archives in Sofia will be tracked and translated with the implementation of this paper; documents, which give information about the existence of ore-mining settlements in Sakar mountain.

Therefore, a study on these problematic issues is required that will provide answers to the numerous questions, related to the ethnic and religious, social and occupational structure of the population of the settlements in this part of the Balkan Peninsula.

I would like to extend my gratitude to the Bulgarian Academy of Sciences, which supported my research project under the “Programme for support of young scientists and PhD students in BAS-2017“.

КОЛЕКТИВНА НАХОДКА ОТ ЮЗЛЮЦИ И ИКИЛИЦИ НА СЕЛИМ III

Христо Харитонов
Валентин Димитров

През февруари 2016 г. при ръчна обработка на дворно място в с. Церова кория, Великотърновско, на една лопата дълбочина, било извадено глинено съдче с турски сребърни монети, общо 38 броя. Горната част на съдчето, от натиска на лопатата, е разчупена. Било е без капак, който вероятно при предишна обработка на земята ще да е бил изхвърлен. Не са запазени фрагментите от счупената част.

Собствениците на дворното място предложиха на ИМ-Полски Тръмбеш съдчето и монетите за откупка. Заведени са във фонда на музея под общ инвентарен № 8 с индекси за всяка една от 38-те монети. Ето описанието на монетите и съдчето:

КАТАЛОГ
на колективната монетна находка от с. Церова кория, Великотърновско, 2016 г.

МОНЕТИ
Османска империя, Селим III (1789-1807).
Юзлюк, 26 броя, монетарница Ислямбол/Цариград[1].
Лице: Зрънчест кръг.Текст на четири реда с арабско писмо:
Sultanül berreyni ve hakanül bahreyni essultan bin essultan
Опако: Зрънчест кръг. *Туграа* – самостоятелно*; Duribe İslâmbol fi* – в един ред*; 1203* – на нов ред, самостоятелно.

Инв. № 8/Обр. 1 – Диаметър: 45 мм; тегло: 49,6 грама.
Инв. № 8/ Обр. 2 – Диаметър: 45 мм; тегло: 49,6 грама.
Инв. № 8/ Обр. 3 – Диаметър: 45 мм; тегло: 49,2 грама.
Инв. № 8/ Обр. 4 – Диаметър: 45 мм; тегло: 50,2 грама.
Инв. № 8/ Обр. 5 – Диаметър: 45 мм; тегло: 48,0 грама.
Инв. № 8/ Обр. 6 – Диаметър: 44,5 мм; тегло: 49,2 грама.
Инв. № 8/ Обр. 7 – Диаметър: 45,5 мм; тегло: 50,0 грама.
Инв. № 8/ Обр. 8 – Диаметър: 43,5 мм; тегло: 48,4 грама.
Инв. № 8/ Обр. 9 – Диаметър: 42,5 мм; тегло: 47,0 грама.
Инв. № 8/ Обр. 10 – Диаметър: 45 мм; тегло: 47,2 грама.
Инв. № 8/ Обр. 11 – Диаметър: 44,5 мм; тегло: 50,8 грама.
Инв. № 8/ Обр. 12 – Диаметър: 42,5 мм; тегло: 49,6 грама.
Инв. № 8/ Обр. 13 – Диаметър: 46 мм; тегло: 50,6 грама.
Инв. № 8/ Обр. 14 – Диаметър: 44 мм; тегло: 49,2 грама.
Инв. № 8/ Обр. 15 – Диаметър: 44 мм; тегло: 48,8 грама.
Инв. № 8/ Обр. 16 – Диаметър: 43,5 мм; тегло: 50,0 грама.
Инв. № 8/ Обр. 17 – Диаметър: 45 мм; тегло: 50,4 грама.
Инв. № 8/ Обр. 18 – Диаметър: 45 мм; тегло: 50,4 грама.
Инв. № 8/ Обр. 19 – Диаметър: 45,5 мм; тегло: 48,4 грама.
Инв. № 8/ Обр. 20 – Диаметър: 45,5 мм; тегло: 49,6 грама.
Инв. № 8/ Обр. 21 – Диаметър: 45 мм; тегло: 49,6 грама.

[1] **Pere, N.** Osmanlilarda Madeni Paralar, I., Istanbul, 1968, p. 231, N 705.

Инв. № 8/ Обр. 22 – Диаметър: 44 мм; тегло: 48,4 грама.
Инв. № 8/ Обр. 23 – Диаметър: 45,5 мм; тегло: 50,2 грама.
Инв. № 8/ Обр. 24 – Диаметър: 43 мм; тегло: 49,6 грама.
Инв. № 8/ Обр. 25 – Диаметър: 44 мм; тегло: 49,6 грама.
Инв. № 8/ Обр. 38 – Диаметър: 44 мм; тегло: 48,8 грама.

Икилик, 12 броя, монетарница Ислямбол/Цариград[2].
Лице: Зрънчест кръг. Тугра (върху цялото монетно поле).
Опако: Зрънчест кръг. Надпис на арабица – *Duribe fi İslâmbol* – в един ред*; 1203* – самостоятелно.

Инв. № 8/ Обр. 26 – Диаметър: 42 мм; тегло: 37,8 грама.
Инв. № 8/ Обр. 27 – Диаметър: 42,5 мм; тегло: 38,2 грама.
Инв. № 8/ Обр. 28 – Диаметър: 43 мм; тегло: 40,4 грама.
Инв. № 8/ Обр. 29 – Диаметър: 42 мм; тегло: 40,8 грама.
Инв. № 8/ Обр. 30 – Диаметър: 43,5 мм; тегло: 38,2 грама.
Инв. № 8/ Обр. 31 – Диаметър: 41 мм; тегло: 37,8 грама.
Инв. № 8/ Обр. 32 – Диаметър: 42 мм; тегло: 39,2 грама.
Инв. № 8/ Обр. 33 – Диаметър: 43 мм; тегло: 38,4 грама.
Инв. № 8/ Обр. 34 – Диаметър: 43,5 мм; тегло: 38,4 грама.
Инв. № 8/ Обр. 35 – Диаметър: 44 мм; тегло: 39,8 грама.
Инв. № 8/ Обр.36 – Диаметър: 42,5 мм; тегло: 38,8 грама.
Инв. № 8/ Обр. 37 – Диаметър: 42 мм; тегло: 38,6 грама.

СЪД

Глинен съд. Дъно – 70 мм. Съхранена височина – 55 Х 25 мм. Вътрешен диаметър – 85 мм. С една дръжка, липсваща. Отворът е бил по-голям от 46 мм, колкото е монетата с най-голям диаметър (инв. № 8/13). Дебелина на стените – 5-6 мм. Глината е груба. Няма глеч отвън или отвътре (Обр. 39) . Съдът навярно е служил за съхранение, пренасяне или измерване на зърно и други насипни материали. На дъното са се запазили налепи от пръст и от метален окис. Възможно е съдът да е бил покрит с метален похлупак, което обяснява окисляването на почти всички монети.

При трезорирането монетите са били кратко време в обръщение. Натрупването и скриването на съкровището е станало най-вероятно в годината на отсичането им, а не в емисионната им година. На някои места личи гланцовата им повърхност. В момента монетите са с наслояване на пръст, медно окисляване и ръждива субстанция на отделни места. Въпреки това разчитането им не се затруднява. Всички монети от находката се нуждаят от реставрационно-консервационна обработка, при която няма видима опасност за унищожаване на нумизматичната им информация. Глиненото съдче не може да се реставрира, тъй като всички фрагменти от него са загубени.

Основната парична единица в Османската иимперия е парата. Кратният номинал е грошът, който има равностойноста на 40 пари. По известните парични и икономически закони, както и за улесняване на големите плащания, се появяват кратните на гроша[3]: сребърните икилик и юзлюк. Те са популярна и предпочитана разплащателна парична единица пред златните монети. Съкровища от златни монети по-рядко се съставят, заради високата им парична стойност, а и не всеки може да си позволи натрупването им,

[2] **Пак там**, N 706.
[3] Грошът на Османската империя започва да се сече от 1687 г. с параметрите на тогавашните талери. 1 грош = 40 пари = 120 акчета.

въпреки че има подобни примери по нашите земи, като един от тях дори е от същото село[4].

Юзлюкът (тур. „üzlük" „състоящ се от сто части, стотак") е едра сребърна монета с талерова характеристика. Започва да се сече именно при Селим III, още в годината на неговата интронизация – 1789. Измерва се с равностойноста на 100 пари или 2 ½ гроша. При нашата находка има тегло от 47,2 до 50,8 грама. Диаметърът е 42,5 до 46,0 милиметра. Пробата на среброто е 465/1000.

Икиликът (тур. „ikilik" „двойка, двоен [грош]") е също такава едра сребърна монета като юзлюка. Има равностойноста на 2 гроша, т.е. на 80 пари. Започва да се сече при Абдул Хамид I (1774-1789). Така че Селим III става негов приемник в производството на този тип монета, а и тя вече е утвърдена на пазара. В нашата находка монетите са с тегло от 37,8 до 40,8 грама. Диаметър: от 41,0 до 43,5 милиметра. Икиликът е известен с паралелните наименования в българската нумизматична лексика „гюмюш икилик" („сребърен икилик") и „чифте куруш" („двоен куруш")[5].

И при двата типа монети трябва да се отчете фактът по отношение на тяхното тегло. Те са претеглени преди тяхната реставрация и консервация. Върху тях е наслоена пръст и метален налеп, което повишава теглото им. Въпреки това, те са сравнително по-тежки от предварително обявеното им теоретично тегло. Допускаме, че се дължи както на някои технологично-прозводствени фактори, така и на практиката на столичната монетарница (Ислямбол/Константиние), да отсича монети в по-добра теглова мярка в сравнение с другите имперски монетарници.

Юзлюците от находката са общо 26. Всеки един от тях е с равностойноста на 2 ½ гроша или на обща сума от 65 гроша. Икилиците са 12, на обща сума 24 гроша. Всичко: 89 гроша, което прави 3560 пари. Каква е покупателната им стойност се установява от следните примери на стоки, вещи и предмети, които са се търгували точно с тези монетни номинали – пара и грош. Първият пример е за няколко вида стоки предлагани в който и да е търговски магазин, в случая на Павел от София[6]:

Избирателен цитат:

„... газена ламба, 1 = 50 пари... пипер и бахар, 1 ½ оки по 3 гроша = 4 ½ гроша... тамян, 10 оки по 40 пари = 10 гроша... контар, 1 = 4 гроша (160 пари – Б.М.)... бели фесове, 5 = 5 гроша (200 пари – Б.М.)... ризи, 2 = 3 ½ гроша... калай, 20 оки = 3 гроша... едра захар, 1 ока и 80 дирхема = 3 гроша... хартия, 1 тесте[7] = 1 ½ гроша... ножица, 1 = 25 пари... вълчи кожи, 5 = 6 гроша и 10 пари..."

Вторият пример е за някои основни стоки и храни, които са търгувани, когато икилика е в обръщение. Той се съдържа в *„Проучвания"*на френския дипломат и книжовник Шарл дьо Пейсонел[8]:

Избирателен цитат:

„... Кафе мока = 90-100 пари ока̀та; сапун от Смирна = 12 пари ока̀та; Каирски лен = 20 пари ока̀та; ориз от Дамиета = 55-60 пари килето[9]; стъкло = 4-5 пари парчето; сухо грозде и смокини = 7 пари ока̀та; пестил = 6 пари ока̀та; орехи = 20 пари

---

[4] **Харитонов, Х.** Енциклопедия нумизматика. Монетите на Европа в България. XV-XVIII век, Велико Търново, 1998, с. 312, № 398.

[5] Куруш е транскрипция на „грош, гуруш".

[6] **НБКМ,** Ориент. отд., Соф. сидж. 23, с.192, док. 1. – Из съдебен протокол от 1792 г. – Опис на стоките на починалия търговец Павел от София.

[7] 1 тесте = 12 листа (Харитонов, Х. Стари мерки, теглилки и монети. България VII-XX век, Велико Търново, 2004, с. 202).

[8] Христоматия по история на България, 3, София, 1982, 311–317.

[9] Цариградското (Истанбулското) киле е 37 килограма.

оката; восък = 38-42 пари оката; вълна = 8-10 пари; биволска кожа = 2-13 гроша за 1 бр.; мед = 7-8 пари оката; масло = 13-14 пари оката; лой = 8-9 пари оката; тютюн = 8-10 пари оката; жито = 35-36 пари килето; ечемик и просо = 18-20 пари килето; сусам = 65-70 пари килето; вино = 50 пари квинтала...„[10].

Находката е с монети от голям номинал и съответно с по-уедрена парична стойност. Собственикът не е предпочел да трезорира монети с номинал пара, основната пазарна монета. Явно тези монети, тази парична сума, е била предназначена за някое по-голямо, по-високостойностно плащане. И този факт именно ги превръща в нумизматичен обект със съкровищна характеристика, като купна находка в случая. За каква точно покупка е събрал сумата този стопанин, трудно е да се каже, но поне знаем каква е причината да ги закопае в земята и повече никога да не ги потърси.

По времето, когато са в обръщение икилиците и юзлюците на Селим III, българските земи, в т.ч. и региона около Търново са обхванати от кърджалийските набези[11]. Ето какво става например в Трявна, на един ден път с кон от селото Церова кория, откъдето е нашата находка, в годините около нейното трезориране. Няколко приписки пазят тази историческа информация:

... Да се знае когату даалиите бастисаха Трявна, сене 1787, м-ц иуниа, ден 27.

... В лято от Христа 1797 февруариа. Дойдоха харсазите изгуриха село Трявна и много хора избиха, църквата гуриха, па пак минаха натам... (поп Йовчо казва, че това е станало на *„февр. 20, 1798, в неделю мясопустную„*[12].

... Убиха Хаджи Миха.

1799. Убиха бакал Миха и Осман Келеша.

... В лято 1799 куга царуваше султан Селим, та пущаше влъхви по Урумели, та гориха градове и села...[13]

Друг случай, с Габрово. В приписка: *„Да се знае на сене 1798, месяц декември 28 ден, да се знае когато се развали село Габрово, та сякоха хората. От Рождество Христово 1798. Тогис изгориха черкувите Св. Йоан и Св. Петка. Три дни бандитите на Капудан паша прекарали в селото, след което го запалили и заминали„*[14]. За подобно нападение свидетелства и Софроний Врачански, когато е в Арбанаси., намиращо се на 13 км от Церова кория: *„Тогива* (1798 г. – Б.М.) *силихтар Хусеин паша като отхождаше от Видин изгори Габрову, и Арбанаси разграбиша кърджалиите що ги имаше със себе си, и нашея дом все разграбиша и не остана ни лъжица, ни паница, и мои дрехи и книжа що имах все сузеша, и всые дом раскопаша...„*[15] И по-нататък. През лятото на 1799 г. Подбалканския район Сливен, Стара Загора и Казанлък били разсипани от отрядите на кърджалиите Кара Фейзи, Дженкчиоглу и Манаф Ибрахим. След това тръгнали към Северна България[16]. Не се знае през кой от проходите са минали – Шипченския за Габрово; Хаин боаз – от Гурково за Търново; Твърдица – Елена – Церова кория – Търново. И още един случай: през октомври 1799 г. отряд даалии *„се отправил по Балкана право към казата Търново„*[17].

---

[10] Квинталът е 56 ½ килограма.

[11] История на България, т. 5, София, 1985, с. 167.

[12] **Славейков, П. Р.** Извлечение из летописа на поп Йовча от Трявна. – *СбНУНК*, II, 1890, с. 382.

[13] Печата се по В. Мутафчиева. Кърджалийско време, София, 1977, 340–341

[14] История на Габрово, София, 1980, с. 67.

[15] **Софроний Врачански.** Жизнеописание, Ленинград, 1976. с. 40; История на Велико Търново, т. 2, 2000, с.114.

[16] **НБКМ**, Ориент. отд., сиджил Р – 42, л. 20-а, док. 1. – Заповед от Великото везирство от 11 юли 1799 г. и от. 27 юли 1799 г.

[17] **НБКМ,** Ориент. отд., Ф. 179 (Търново), а.е. 82. – Доклад на неизвестен чиновник от 10 окт. 1799 г.

При тази честота на кърджалийските набези собственикът на парите несъмнено е решил, че най-сигурното място за тяхното опазване е заравянето им в земята. Така направил. Било е във времето от края на 1798 г. до средата на 1799 г. Не успял обаче да ги прибере. Лесно е да се досетим какво е станало с него. И така, съкровището от Церова кория останало за нумизматиката. То е поредната колективна находка от едрите сребърни османски монети юзлюк и икилик, сравнително сериозна парична сума от високостойностни монети. Именно тази особеност на находката дава ценна информация, както от икономически характер, така и за историята на България като цяло.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

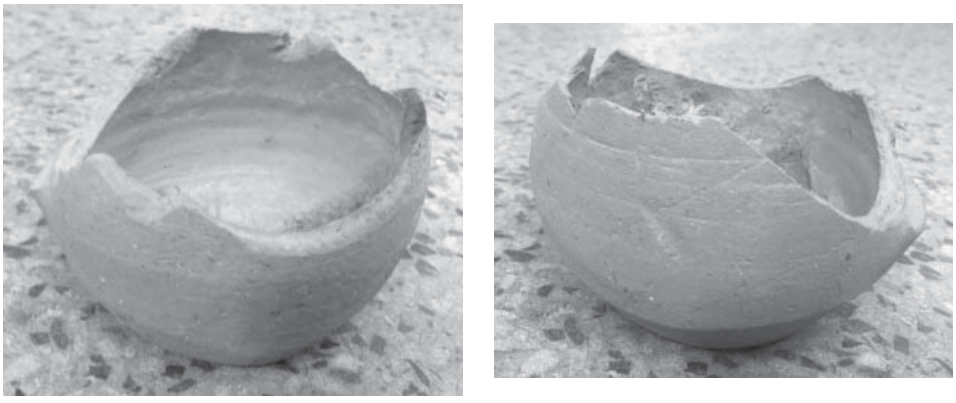

39

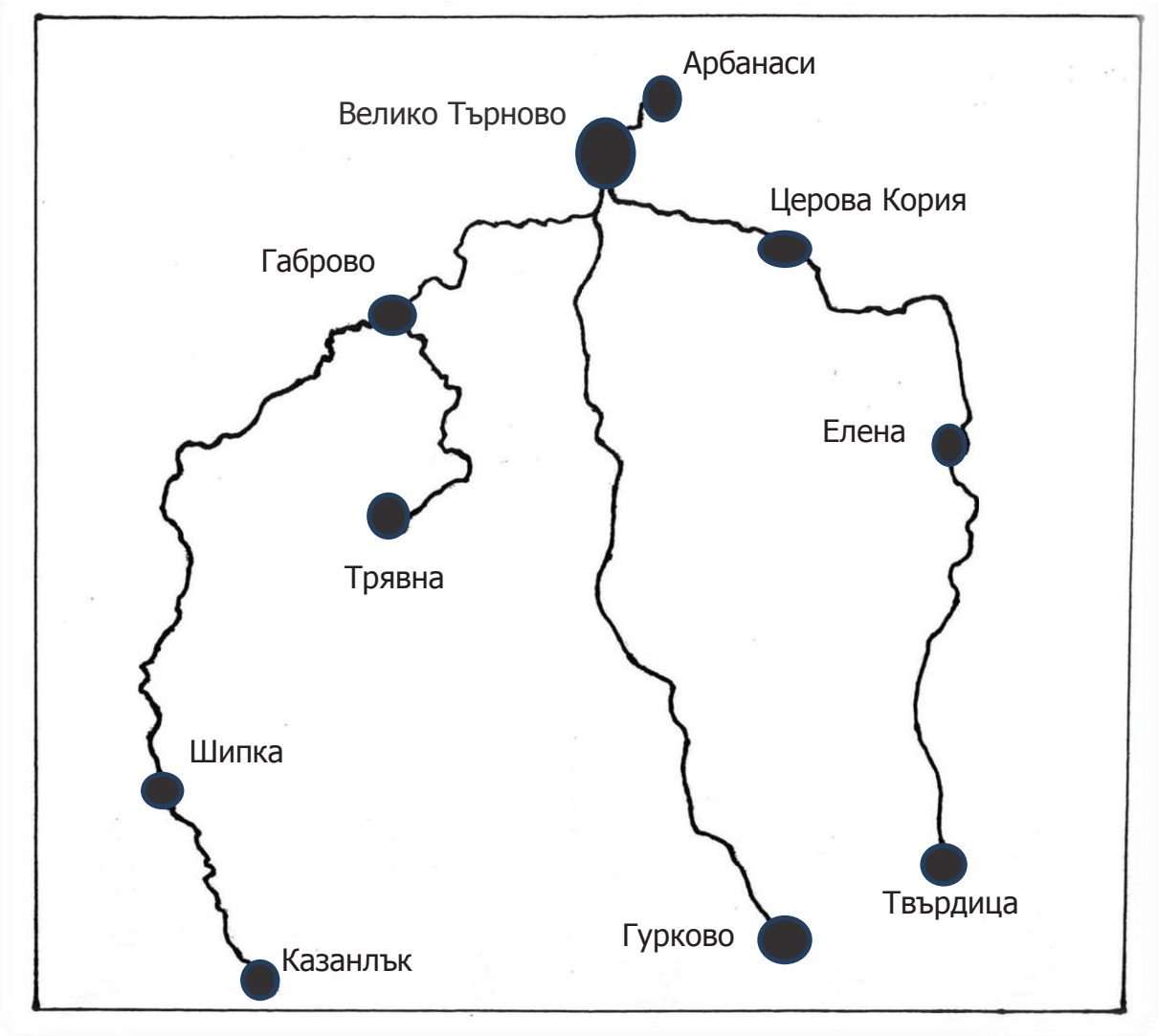
Арбанаси
Велико Търново
Церова Кория
Габрово
Елена
Трявна
Шипка
Твърдица
Гурково
Казанлък

ЕДНО ПЪТУВАНЕ ИЗ БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 1720–1721 ГОДИНА (ВЪЗ ОСНОВА НА „DIARIUSZ PODRÓŻNY“ НА ХЕТМАН ФИЛИП ОРЛИК)

Мариола Валчак-Миколайчакова

През октомври 1720 г. на път от Стокхолм за Истанбул тръгва казашкият хетман, поданик на полския крал, Филип Орлик (укр. Пилип Орлик). Целта на неговото пътешествие е да се намерят съюзници и помощници в борбата срещу Русия. Пътешествието на Орлик започва от Стокхолм, защото за основен съюзник е избран кралят на Швеция, Карл XII, с когото Орлик успява да влезе в контакт, за да уточнят плановете за съвместни действия. Голямата част на дълготрайното пътешествие на Орлик протича на територията на Османската империя – по този начин той минава и през българските земи, които много подробно описва.

В неговия пътен дневник, под името България намираме само територията на Мизия. Орлик употребява географските названия, считайки ги за провинции на Османската империя. По този начин описание на земите, които сега се намират в границите на Република България, Орлик помества също в частите, озаглавени *Добруджа*, *Тракия* и *Македония*. В настоящата работа, за да не навлизаме в политически спорове кои от описаните земи са български, а кои не трябва да се наричат така, ще се съсредоточим само върху тези села и градове, които днес са български (въпреки че например, описвайки Кавала, Орлик забелязва, че населението е главно българско).

Преди да започнем анализа на текста, целесъобразно е да се кажат няколко думи за самия автор на дневника, тъй като от неговия произход и личния му живот в много отношения зависят разсъжденията му.

Филип Орлик е роден от смесен брак: майка му има чешки произход, баща му е полски шляхтич. По това време Полша (т.нар. I Жечпосполита – *Res Publica*) се състои от две части: Корона и Велико Литовско княжество. Семейството живее именно във втората, т.е. източната част, където преобладава православието[1]. Майката на Орлик е православна и в тази вяра кръщава сина си. Въпреки това Филип Орлик учи в католическите училища във Вилнюс, принадлежащи на йезуитския орден. Този факт никак не е удивителен, тъй като йезуитските училища по това време са най-добрите в цяла Жечпосполита и в тях получават образование синовете на елитните семейства, независимо от вероизповеданието им (Филип Орлик е типичен представител на тази част от населението на I Жечпосполита, което се самоопределя като *gente Ruthenus, natione Polonus* – по род русин, по националност поляк). После младият Филип учи в православната академия на Киев (известна като Мохиланска академия – от името на основателя ѝ, митрополит Петър Мохила), след това става секретар в канцеларията на киевския митрополит, а после служи в полтавския полк на казашките войски, където работи с хетман Иван Мазепа. След смъртта на Мазепа през 1710 г. Орлик е избран за хетман – макар и изгнаник[2]. Действащ в чужбина (Бендер в източна Молдова), подчинен на татарския хан Девлет Гирей II, хетман Орлик през 1711 г. издава *Pacta et Constitutiones legum libertatum qe Exercitus Zaporoviensis*, съчинение, което днес много украински историци смятат за първа украинска конституция. След като през ноември 1710 г. започва Руско-турската война, Орлик организира войски и тръгва от Молдова към Украйна, но след първоначалните му военни успехи Русия събира огромни сили и той е

[1] Родното му село Касута днес се намира на територията на Белорусия.

[2] *Історія українського козацтва. Нариси у двох томах*, ред. колегія, Національна Академія Наук України, Видавничий дім «Киево-Могиляньска академія», т. 1, Київ 2006, т. 2, 2007, с. 423.

принуден пак да избяга в Молдова. След това използва главно дипломатическите методи в борбата срещу Русия.[3] Именно с това са свързани неговите контакти с шведския крал и търсенето на помощ в Истанбул.

В деня на тръгването си от Стокхолм (10 октомври 1720 г.) Орлик започва да води пътен дневник, който озаглавява *Diariusz podróżny*. Пише го на полски език, обаче – според тогавашната мода – езикът му изобилства от латински думи (т.нар. макаронизиране на езика). Този начин на писането е типичен за полската шляхта през целия XVII и XVIII в. До наши дни са запазени 6 тетрадки, които се съхраняват в Архива на френското Министерство на външните работи в Париж[4]. Дневникът на Орлик е частично издаден (тетрадките, обхващащи 1720 – 1724 г.) още в довоенната Полша[5], а през 1988 г. в Харвардския университет излиза двутомно фототипно издание на всичките оцелели тетрадки[6]. Предполага се, че Орлик е водил дневника до края на жтвота си, т.е. до 1742 г., когато умира в Молдова, обаче последните тетрадки са загубени[7].

Като исторически източник дневникът на Филип Орлик е високо оценен от английския учен Марк Мазовер, понастоящем преподавател в Колумбийския университет в Ню Йорк – автор на монографичното изследване за град Солун[8] (град, в който Орлик прекарва дълго време). Мазовер забелязва, че авторът не само много подробно е описвал всичките си срещи с най-различни хора (консули, лекари, шпиони, а също така шивачи, преводачи, пазачи и др.), но и в същото време е копирал или резюмирал почти цялата си кореспонденция, водена на полски, латински и френски език. Според Мазовер Дневникът на Орлик е един от най-ценните исторически извори от XVIII в. Същото може да кажем и за тази част на Дневника, която е посветена на България.

Предмет на моето представяне ще бъдат бележките на Филип Орлик, касаещи състоянието на българските градове и села, тамошното население, а главно – на църквите и манастирите, също така на българското и гръцкото духовенство.

Тук трябва да отбележим, че Орлик описва всеки изминал ден. Дори когато нищо интересно не се е случило, той слага дата и пише. Важно е, че той винаги слага две дати – по стар и по нов стил (календар). Читателят, който не познава полските реалии от тогавашно време, може да се учуди също на това, че Орлик посещава служби както в православните, така и в католическите църкви, понякога успява да бъде в три различни храма дневно, защото често остава недоволен от изслушаната проповед. Той е дълбоко вярващ човек, но същевременно читателят не може лесно да разбере какво е неговото вероизповедание[9], затова по-скоро може да го определим със съвременния термин „екуменично“ лице. Религиозните му знания са големи, затова например той остава

---

[3] **Głębocki H.** *Hetmana Filipa Orlika plan sojuszu polsko-kozackiego z 1720 roku* - „Arcana: kultura, historia, polityka", nr 26 (2) 1999, 52–60.

[4] Един от синовете на Филип Орлик е станал френски генерал и след смъртта на баща си той е получил целия му архив от френското посолство в Турция, където те са били препратени от молдовския господар Константин Маврокордато.

[5] *Диярій гетьмана Пилипа Орлика*, opr. Jan z Tokar Tokarzewski Karaszewicz, Prace Ukraińskiego Instytutu Naukowego, tom XVII, seria historyczna, zesz. 3, Warszawa 1936.

[6] *The Diariusz podrożny of Pylyp Orlyk (1720 – 1726)*. With an Introduction by Orest Subtelny. Harvard library of early ukrainian literature. Texts. Vol. V, 1988 (ts. Cambridge, MA, 1989); *The Diariusz podrożny of Pylyp Orlyk (1727 – 1731)*. With an Introduction by Omeljan Pritsak. Harvard library of early ukrainian literature. Texts. Vol. VI, 1988.

[7] Така пише Ян Токажевски-Карашевич (Janz Tokar Tokarzewski Karaszewicz) в увода към изданието от 1936 г., вж. *Диярій гетьмана Пилипа Орлика...*, цит. произв., с. VII.

[8] *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews, 1430 – 1950*, Harper Collins, Glasgow, 2004.

[9] Въпреки, че определя православието като „наша вяра“, по време на дългогодишните му пътувания съпругата и най-малките му деца остават в католически манастир в Полша.

дълбоко разочарован от гръцкото духовенство, което счита едва ли не за неграмотно. По тази причина попада в конфликт с гръцкия свещеник в Кавала, който иска да кръсти един арменец, и се налага Орлик да обяснява на свещеника, че арменците са станали християни много по-рано от времето, когато гърците са приели Христовата вяра.

В България (т.е. както беше казано – Мизия) Филип Орлик влиза на 20/9 юни 1722 г. Град Бузарчик (Buzarczyk[10]), където нощуват предишния ден, той нарича още „добруждански", а първата месност, която според него е българска е село Вшелна. Там спират[11] съвсем за кратко, само за да нахранят конете, обаче Орлик отбелязва, че селото е доста особено, тъй като жителите му не плащат данъци и имат особени привилегии („immunitates"), защото пазят пътя и пътниците от разбойници. Първата нощ на българска земя прекарват в град Козлужда, където не намират нищо интересно за описване, дори нарича градчето „мизерно", обаче успява да се изкъпе в турската баня. Тук трябва да отбележим, че невинаги това, което Орлик смята за мизерно, оскъдно или бедно отговаря на нашите представи за мизерия и беднотия. Затова съвременният човек може да се усмихне, четейки например за много оскъдната вечеря, състояща се „само от хляб и едно агне" (22 юни) или за бедно село, което срещу 5 пари „нахранило конете с овес и сено, а нас само с хляб, вино и няколко пилета" (23 юни). Във всеки случай компанията на хетман Орлик не е била толкова голяма, че да не се нахрани с едно агне или няколко пилета – според моите изчисления те са били най-много 5 души.

Пътниците спят при различни условия – най-често в кръчми и ханове, където нощем ги хапят бълхи, но също нерядко стават гости на някои видни хора. Предмет на постоянните им проблеми е състоянието на пътищата. Явно това е бил проблем на цялата тогавашна Европа, защото същите оплаквания намираме на страниците, написани по време на пътуване из Силезия и Чехия. Орлик като официално лице не може да язди кон, той е принуден да пътува с карета, а когато, измъчен от това се опитва да седне на кон, винаги се намират турци, които му забраняват това:

> (…) dogonił nas na koniu Poganin z wielkiemi hałasami, y wołaniem hayde hayde powrócił nas, z ktorym przyszło ad ligitia y niechcąc dłużej z nim ligitari skoczyłem naprzod koniem do gospody (…).

Почти всеки ден им се налага да поправят колелата на каретата, затова губят много време в търсене на майстори, които въпреки това не са в състоянние да свършат тази работа добре. При първия прочит на Орликовия дневник имах чувството, че колар е една от най-редките и най-търсените тогавашни професии, а пътниците се преместват бавно и мъчително, защото селяните им слагат колелета от волски каруци, с които каретата не е в състояние да измине повече от 2-3 мили. Друг съществен проблем е честата липса на подходящи коне за смяна. Поради гореспоменатите грижи бележките му от преминаването на Балкана (а и после от планинския път към Кавала) са пълни с анотации за това колко рекички са преминали и колко камънаци е имало по пътя:

> Wstaliśmy rano y wyiachawszy na samym switaniu dla złey y dalekiey drogi przez Bałkany to iest góry między ktoremi iechaliśmy cztery mile i przeieżdżaliśmy rzeczkę a barziey potok między temi gorami ciekący siedemdziesiąt pięć razy, potem skalistemi iachalismy gorami złą y wyboistą drogą na ktorey u karety złamaliśmy zadnie koło" (23/12 юни).

[10] В скоби слагам имената така, както ги е записвал Орлик.

[11] Като официален посланик до Великата Порта, Орлик пътува с карета, придружен от служба и ага назначен от кримския хан.

Първата по-голяма местност, описана от Орлик, е Карнобат. Тук той забелязва, че почти цялото население е турско, български са едва 5 семейства, които само веднъж годишно отиват на църква в съседното християнско село. Затова по-добре се чувства в Ямбол (26/15 – 28/17 юни), където, въпреки че са съхранени само 2 църкви, а останалите са превърнати в джамии – намира много християни, българи и гърци, които „от християнското милосърдие“ добре го угощават. Голямо впечатление му прави това, че християните са така наплашени от турците, че дори не смеят да му посочат с пръст пътя към превърната в джамия църква „Св. София“. Тази църква е обект на неговия интерес, защото още от шведската делегация, минала по същия път преди време, е чувал за чудесата около нея – в сградата са запазени олтарът и царските двери, а турците не смеят да ги отварят, защото на един, опитал се да ги отвори, изсъхнали ръцете. Подобни разкази и легенди Орлик събира и на други места. Често го интересува откъде идват названията на градовете. В крайдунавското добруджанско село Таякю (Taiakiu) отбелязва легенда за дойка на „турския цесар“ с името Тай, която е получила това село като подарък от султан (12/1 юни), а после селото (tur. *köy*, в транскрипция на Орлик *kiu*) е именувано по нейното име. За Кавала пише, че името е дадено от генуезците и идва от италианско *кабала*, което означава ‘кон’, защото, приближавайки града, отдалече се вижда замъка, чиято форма напомня кон:

> Consul ten Francuski powiadał że to miasto przed tym Grecy nazywali Christianopol, ale potym Genueńczykowie wziowszy go nazwali włoskim ięzykiem Cabala dla Zamku na gorze wysokiey Skalistey ufundowane-o który od morza (gdyż miasto y forteca nad Samym morzem leżą) ma figurę Cabali to iest konia. (14/3 юли).

Интересно също тълкува названието на Серес, което според него идва от името на Сереза, дъщеря на българския цар, омъжена за сина на император Андроник:

> Andronik, syn Cesarza wschodnie-o ktory y sam był cesarzem, poiowszy corkę u Krola Bułgarskiego imieniem Sereza y mieszkając w tym miescie nazwał go od Imienia zony swoiey Sereza. (24/13 юли).

Заедно с напускането на Ямбол започват продължителните проблеми на пътуващата компания. Те са причинени преди всичко от турския ага, който постоянно ги придружава, обаче повече се грижи за себе си и своето семейство, отколкото за поверените му пътници. Именно той ги принуждава да тръгнат по заобиколния път през Филипопол и да преминават през много села, в които живеят само мохамедани (наричани от Орлик „неверници“). Поради тази причина те закъсняват много и не успяват да стигнат навреме в Стамбул, където междувременно избухва чума, която ги задържа за много седмици в Солун.

Пътуването из Тракия (*Romania olim Thracia* – пише Орлик) започва в Стара Загора (Eskizahara). Тук хетманът се възхищава от плодородната земя, прави му впечатление както изобилието на жито, така и лозята и овощните градини. Учудва го, че гората може да бъде орехова или бадемова и че орехите и кайсиите са по-големи от тези, с които е свикнал. Добро е също неговото първо впечатление от Филипопол, който определя като „прекрасно разположен на реката Марица, на скалните върхове“. Градът според него е богат, а къщите му хубави, но улиците тесни и неправилни („sineordine“). Забелязва голямо множество християни и богати търговци, които според него говорят някакъв славянски език, но той му се струва по-скоро сръбски, отколкото български. Още първия ден преброява църквите и записва, че има 7 православни храма, но главната („sedes Metropolitana“) е превърната в джамия. Нощува в дома на един поп, който заедно със

своите пасоми го приема доста богато. Орлик е доволен, че може да участва в литургията, но най-голямо впечатление му прави иконата на Св. Богородица, която според изписаната на нея дата е рисувана преди 800 години[12]. Успява също да се срещне с архимандрити от Света Гора, които имат свои манастири във Филипопол и околните села. Силно впечатление му прави обаче срещата с католическия архиепископ. Навикнал на богатството на католическата църква в Полша, Орлик не може да повярва, че архиепископът може да бъде така бедно облечен, че дрехите му може да са от обикновен ленен плат, а не от скъпа тъкан, че не живее в пищен палат и т.н. Затова – почерпен само с вино, разредено с вода – дълго разпитва за католическото паство и дава подробно описание на мизерията (малък брой на пасомите, липса на църкви и т.н.). Разговорите с архиепископа, пристигнал във Филипопол преди 6 години от Дубровник, протичат на смесения латинско-славянски език, който Орлик определя като „рагузински“, т.е. дубровнишки[13].

Излъгани повторно от агата (който пак им прави пътя по-дълъг, за да изпрати по-лесно подаръци на жена си в София), тръгват не по прекия път към Одрин, а по някакъв по-тесен и обиколен. Орлик остава недоволен от селата, в които спират, защото в няколко от тях не намират нито един християнин. Минавайки през Харманли, успява да напише, че там има прекрасен каменен мост, построен с големи средства. Остава също силно впечатлен от техния хазяин, християнин, който твърди, че е на 125 години , т.е. „а все беше крепък и хазяин старателен“ пише Орлик.

Оттук нататък Орлик пак пише по-малко за хората, а повече за неудобните пътища и удивителната природа. От една страна се възхищава от нивите, пълни с най-добрия тютюн, Бяло море и маслиновите горички, а от друга – реди нетипични за неговия стил думи като *лош*, *неудобен*, *смрадлив* дори *проклет.* С тях описва както пътищата, така и стаите, в които спят:

> • (…) iachalismy **złą, przeklętą** drogą ponad morzem, przez skały kamienie góry y percipitia, nad którą nie mieliśmy **ieszcze gorszey** drogi, y za życia mego **nie pamiętam abym kiedy iachał takiemi skałami y gorami** prawie wozem ledwo przebytymi. (11 юли /30 юни 1722);
>
> • Iedną **odaię smrodliwą** naznaczono nam dlaczego musiałem spać w zagrodzie Owieczey, między między Pastuchami pilnującymi Owiec (13/3 юли);
>
> • (…) **przeklęci Turcy** za **wielkiemi hałasami** wydali nam baranka niewielkiego;
>
> • Tegoż Wieczora skończył się u Turkow **przeklęty Ramazan**.

Единствената утеха за него е гледката към Света Гора – пътешествениците на две места виждат отдалече връх Атон. Като православен, Орлик винаги се радва да се срещне с атонски монаси. Дълга и приятна среща с тях има например във Филипопол, също така в Харманли се среща с млад монах, русин по произход, който като млад е бил откраднат от татари и продаден на някакъв християнин, който после го изпратил на Атон. Орлик се

[12] Интересно е, че той нарича Св. Богородица по католическия начин. На много други места в такива случаи той използва не само църковнославянската лексика, но и си служи с кирилската азбука (напр. Byłemna Służbie Bożey dla **Święta Обрѣтенія Главы Іоанна Прдчи**; Nabożeństwo, tojest **бдѣніе нощное** aliasvigilianocturnaytrwałaaż dosamegodnia; w Cerkwi Naswiętszey Panny Gromniczneyalias **Срѣтенія Гьня**).

[13] Не е известно името на този свещеник, нито причината, поради която той е наричан от Орлик „архиепископ“. Според известните данни по това време в Пловдив не е съществувал отделен диоцез (епархия). Вж. **Mariola Walczak-Mikołajczakowa**. *Piśmiennictwo katolickie w Bułgarii. Język utworów II połowy XVIII wieku*, Poznań 2004, 24–25.

радва на такава промяна в живота на своя млад сънародник – турците му са нужни като помощици в борбата с Русия, но той никак не е толерантен към мюсюлманската вяра. Дори когато става поданик на татарския хан, той съумява да раздели в съзнанието си и в своята съвест политическите нужди от религиозните възгледи. Именно затова и въпреки многобройните трудности по пътя, той се чувства добре в България, където почти всеки ден се среща с християни, и където винаги намира действащите православни църкви. Може би той усеща дори някаква славянска близост с тях, защото към българите има по-голямо доверие, отколкото към другите нации – например, когато се разболява синът му, Орлик много подозрително гледа на гръцкия лекар и още същия ден вика един стар българин, който лекува с билки.

По-нататъшният път на Орлик и неговата дружина става доста непредвидим, защото избухва чумата, която ги кара да сменят плановете си и да потеглят за Солун. Границата на Македония преминават на 14/3 юли. Тук обаче нашият разказ за Орликовото описание на България трябва да спре, тъй като в началото беше казано, че съсредоточваме вниманието си върху тези земи, които днес се намират в границите на Република България.

A JOURNEY TRIP FROM BULGARIA IN 1720–1721 (ON THE BASIS OF "DIARIUSZPODRÓŻNY" BY HETMAN PHILIP ORLIK)

Mariola Walczak-Mikołajczakowa

Abstract

In October 1720, the Cossack hetman Filip Orlik (ukr. Pylyp Orlyk) set out on a journey from Stockholm to Istanbul. The purpose of his trip was to find allies and supporters to fight against Russia. The Orlik's journey began in Stockholm, but a large part of the hetman's journey went through the territories of the Ottoman Empire and the lands dependent on him, so his travel diary contained much information about Bulgaria and the Bulgarians.

Filip Orlik described each of the places where he stayed for a night, reporting the course of the following days, travel hardships, meetings held and even eaten meals. He wrote about the state of the church and the number of Christians in each city. His diary is therefore a source of invaluable knowledge about the Bulgarian lands in the first half of the 18th century.

ЗАРОЖДЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В БОЛГАРИИ ПРОТИВ ТУРЕЦКОГО ВЛАДЫЧЕСТВА В ГОДЫ РУССКО-ТУРЕЦКОЙ ВОЙНЫ 1806 – 1812

Дмитрий Целорунго

Война на Балканах, которую вела Россия с Османской империей, за влияние в этом важном регионе южной Европы, дала толчок в движении болгарского народа в деле борьбы за свою национальную свободу и государственную независимость. В XVIII – начале XIX вв. процесс пробуждения национального самосознания и консолидации патриотических сил болгарского народа находился еще в начальной стадии и проявлялся в гайдуцком (айдутцком) движении, в изолированных крестьянских восстаниях, а также в просветительской деятельности Паисия Хилендарского и Софрония Врачанского. Но эти явления не могли без внешней поддержки привести к свободе от чужеземного господства и созданию независимой Болгарии. Силы сторон были неравны. В этих условиях русско-турецкие войны второй половины XVIII – начала XIX вв. имели огромное влияние на ход национально-освободительной борьбы в Болгарии.

2 декабря 1805 г. Наполеон одержал победу над русско-австрийской армией в сражении при Аустерлице (современный г. Славков-у-Брна, Чешская республика). Турецкий султан Селим III решил, что настал благоприятный момент и пошёл на нарушение русско-турецких договоров, заставив сложить полномочия настроенных дружественно к России господарей княжеств Молдовы и Валахии, кроме того он пошел на сближение с Бонапартом, закрыл русским военным судам проход через черноморские проливы. В результате Россия пошла на новое военное столкновение с Турцией, которое началась в ноябре 1806 г.

После очередного поражения от Наполеона в 1807 г. в Восточной Пруссии, Александр I осознавал, что новое столкновение с Наполеоном вопрос только времени, а для успешной войны с ним необходимо быстрое решение проблемы на южных границах. Но быстрой победы в войне с Турцией не случилось, война затянулась. Молдавская армия, полное название этого русского военного объединения «Армия в Молдавии, Валахии, Бессарабии и по обе стороны реки Днестра расположенная», попала в трудное положение, к тому же половина ее дивизий была переброшена в 1811 г. ближе к намечавшемуся театру боевых действий против Наполеона. В 1811 – 1812 гг. Молдавская армия, с 1812 г. она стала называться Дунайской армией, состояла всего из четырех пехотных дивизий с кавалерией и артиллерией. На 5 июля 1812 г. Дунайская армия насчитывала 57,5 тыс. человек и состояла из 74 батальонов пехоты, 64 эскадронов кавалерии, 14 казачьих полков и 240 артиллерийских орудий[1].

Она была вынуждена вести боевые действия на широком пространстве от Белграда до Днестра, против Турции, численность только ее действующей армии сосредоточенной в районе крепостей Шумлы и Видина была доведена до 80 тыс. человек[2].

На протяжении всей войны с 1806 по 1811 гг. сменилось пять главнокомандующих Молдавской амии и только генералу Михаилу Илларионовичу Голенищеву-Кутузову, возглавившего армию в марте 1811 г., к июню 1812 г. удалось нанести турецким войскам ряд тяжелых поражений и закончить войну на выгодных для России условиях, но Болгария осталась под властью Порты.

---

[1] *Отечественная война 1812 года. Энциклопедия*. Москва, 2004, с. 261.

[2] **Шишов А. В.** *Кутузов.* Москва, 2012, с. 34.

Но тем ни менее, вступив на болгарскую землю в 1809 – 1812 гг., русские войска вызывали в болгарском народе надежду на освобождение от турецкого ига. Многие болгары стремились принять деятельное участие в военных действиях на стороне русских войск, которое выражалось в различных формах: содействие русским войскам в качестве проводников, разведчиков, многие крестьяне добровольно снабжали русские войска продовольствием и фуражом.

В Москве в Российском государственном военно-историческом архиве (РГВИА) в фонде № 14209 (бывший фонд № 9190) Главного штаба Молдавской (Дунайской) армии и в фонде № 26 Военно-походной канцелярии Его Императорского Величества, а также в отдельных делах фонда № 846 (коллекция Военно-ученого архива) собраны многочисленные и разнообразные военно-оперативные и военно-административные документы Молдавской армии. Наибольшее количество единиц хранения или архивных дел содержит фонд № 14209, в котором отложилось более 2000 архивных дел по интересующей нас проблематике, причем в одном деле может храниться от нескольких до нескольких сот отдельных документов. Немало документов из фонда № 26, относящихся к событиям Русско-турецкой войны 1806 – 1812 гг., опубликованы в сборнике документов, большинство которых относятся к деятельности М. И. Кутузова на посту главнокомандующего Молдавской (Дунайской) армией[3].

Из архивных документов хранящиеся в РГВИА можно проследить начало формирования отрядов болгарских добровольцев, их участие в боевых действиях на стороне российской армии, а также проследить процесс переселения болгарских семей на левый берег Дуная и в Бессарабию, а также проследить взаимосвязь этих двух процессов.

Как это говорилось выше, война была вызвана для России внешнеполитическими причинами. Причем, в этом столкновении у России не было союзных государств, в роли союзников выступали порабощенные османами славянские народы и народы Валахии и Молдовы, которые нуждались в сильном покровителе в борьбе за свое освобождение от Порты.

Нами выделяется два периода в деятельности добровольческих иррегулярных формирований, которые выступали на стороне русской армии в Русско-турецкой войне 1806 – 1812 гг. Первый период – 1806 – 1810 гг., связан с формированием русским командованием на средства русской казны, воинских формирований из так называемых «пандуров» и их участие в войне. Второй период – 1811 – 1812 гг., связан с созданием и деятельностью болгарского земского войска.

Состав пандуров обретавшийся в 1806 – 1812 гг. на территории Валахии был многонационален и состоял как из валахов, так и болгар, сербов, хорват, греков и албанцев. Многие пандуры имели дома в Валахском княжестве, где размещались главные силы Молдавской армии, а их основным заработком был наем в многочисленные вооруженные отряды валахских бояр.

В архивном деле под названием «О вербовании болгар (сверху надпись – арнаутов), определении к тому майора Яри и уничтожении [то есть расформировании – Д. Ц.] их»[4] собрана переписка русского командования о формировании в 1809 г. этого отряда. Следует отметить, что в документах данного архивного дела арнаутами условно называли всех желающих добровольно вступить в русскую службу вне зависимости от национальности, и, в сущности, в них идет речь о создании и расформировании отряда состоящего из пандуров.

---

[3] *М. И. Кутузов. Сборник документов*. Т. III. Москва, 1952.

[4] *РГВИА*. Ф. (фонд) 14209. Оп. (опись) 6/166 Св. (связка) 19. Дело 52.

Первым известным нам пандурским отрядом, сформированным при Молдавской армии, был отряд под командованием Панчалова, состоявшего из пандуров, которые были приняты на добровольной основе, но без особого разбора. Этот отряд просуществовал не долго, и был распущен. Чуть позже об этом формировании отзывался русский генерал М.А. Милорадович, что отряд Панчалова доказал бесполезность подобного иррегулярного формирования для русской армии[5].

Тем ни менее, весной 1809 г. после окончания перемирия возобновились просьбы к командованию Молдавской армией от живущих в княжествах Валахии и Молдове иностранцев: сербов, албанцев, особенно от болгар – неотступно и убедительно просящих позволения служить против турок. Генерал М. А. Милорадович, в начале 1809 г., обращаясь в письме к главнокомандующему Молдавской армией генералу А. А. Прозоровскому, сообщал, что эти просители имеют своё оружие, добрых лошадей и отчасти достаточно денег и не требуют ничего кроме продовольствия хлеба, мяса по пандурскому положению. Генерал М. А. Милорадович полагал, что позволив всем желающим служить, можно было бы их с пользой использовать, особенно за Дунаем, где они все имеют свои связи, и знают совершенно землю. Эти люди другого качества, писал М. А. Милорадович, чем те, что были набраны Панчаловым, который составил свой корпус из бродяг и праздношатающихся. Просящиеся в службу к нам арнауты [пандуры – Д. Ц.], находятся в своих домах или же служат у бояр. Мы же будем принимать арнаутов с должным выбором, а в случае неразрешимых проблем их быстро можно будет распустить по домам[6].

В своем письме от 29 апреля 1809 г. А. А. Прозоровский, соглашаясь с самой идеей высказанной М. А. Милорадовичем о приеме на русскую службу пандуров, требовал, чтоб принимать только оседлых, имеющих дома, без жалования им служить нельзя, чтоб не было соблазна к грабежам на той стороне Дуная. Снабжать их фуражом и провиантом, как все российские воинские части. Учредить сотнями, каждую сотню определить к казачьему полку, и чтоб она состояла под командой полковника казачьего полка, и отлучаться им из полка только с его позволения. В случае выявления насилия над мирным населением со стороны арнаутов взыскивать с них по военным российским законам. По окончании компании необходимо распустить арнаутов в свои дома[7].

В другом письме, обращенном к Милорадовичу, Прозоровский писал, что довольно знает арнаутов, еще с кампаниии 1769 года. Они служат по турецкому образцу так, что сегодня может быть их 400 или 500 человек, а через несколько дней тысяча: есть среди них люди храбрые, очень способные для перестрелки, но таких мало; вообще же главная цель их грабительство поселян, кроме того между ними могут быть мусульмане и шпионы[8].

Набирать арнаутов и осуществлять над ними общую команду был назначен майор Лубенского гусарского полка Яри, судя по фамилии родом из дунайских княжеств. Характеризовался он по службе с положительной стороны, владел турецким, греческим и французским языками, имел особенные способности и доверенность всех арнаутов, знающий совершенно способы как с ними обращаться. В характеристике данной Яри, отмечалось, что он мог бы с большим успехом быть употреблен в Болгарии для предполагаемых военных действий[9]. На формирование данного добровольного

[5] Там же, л. (Лист) 2.
[6] Там же.
[7] Там же, л. 3-4 об. (оборот)
[8] Там же, л. 7-8 об.
[9] Там же, л. 5.

формирования и назначение им командовать майору Яри было испрошено позволение императора, на что было дано Александром I в начале июня 1809 г. своё согласие[10].

13 июля 1809 майор Яри докладывает своему начальству, что 500 болгар в Бухаресте желают идти с нашей армией за Дунай. Среди них есть даже полковники: первый, полковник княжества Валахии Федор из болгар, уроженец г. Силистры, который служил в военной службе при бывших здесь князьях, он имеет в Бухаресте свой дом, семейство и состояние. Второй, оттоманский тысячный, то есть булакбаши Дмитрий Карагиоз из булгар уроженец Видине, который с малых лет служит в военной турецкой службе, а в последние годы при Мурузе и Ипсиланти. Третий, булакбаши Федор Данилов, уроженец Сливен, в Болгарии продолжал службу при всех здешних князьях и по аттестатам его видно, что он служил России с усердием и ревностью. Все они просятся на службу в чиновники в болгарское войско и обязуются, когда российская армия переправится на ту сторону Дуная: 1-й представить до 500, 2-й – до 300, и 3-й – до 200 человек или более, с оружием и лошадьми[11].

Но формирование так называемого арнаутского войска в самом начале дало сбой. Так, 5 августа майор Яри докладывал генералу Г. Г. Энгельгарду, что из 100 набранных арнаутов 60 отказались быть распределенными по казачьим полками, о чем сообщили их начальники, а 40, которые все почти из болгар, остались в моей команде[12].

К документу прилагался список «о стоящих в команде моей болгарского войска [! – Д. Ц.] людей с лошадьми». У всех перечисленных там добровольцев указывались имена, фамилии и национальности. Всего в команде осталось 41 человек, из которых 26 болгар, 8 греков и 7 валахов. По докладу майора Яри кроме указанных 41 добровольцев в команде значились Лубенского гусарского полка находящиеся при майоре Яри для показания дисциплины 5 юнкеров из русских, 5 греков унтер-офицеров, 1 адьютант и при канцелярии 3 грека[13].

21 сентября 1809 г. отряд майора Яри, участвовал в боевых действиях. В списке отряда на 1 октября 1809 г. уже значилось 9 офицеров и 98 рядовых, всего 107 человек, из которых за сентябрь 4 бежали, 1 рядовой умер, 4 рядовых были убиты, причем трое из них в один день – 21 сентября, а 1 рядовой без уточнения даты, 1 отмечен как раненый.

Данный отряд был разделен на 6 команд, во главе каждого стоял офицер. По всей видимости, каждая команда могла быть придана отдельному казачьему полку. Так в команде капитана Грипари числились помимо 39 рядовых еще три булакбаши: Карагиоз, Федор и Георгий. В команде капитана Ильи Минглари – 17 рядовых, в команде булакбаши Тодора – 20 рядовых, в команде отставного поручика Каравича – 11 рядовых, в команде поручика Яшманицкого – 9 рядовых, в команде делибаши Мустака – 2 рядовых. Боевые потери убитыми и раненым за сентябрь 1809 г. понесли 4 команды, только две самые малочисленные команды Яшманицкого и Мустака боевых потерь не имели[14]. То, что боевые потери понесли разные команды и в один день наводит на мысль, что отдельные команды отряда Яри не были распределены по казачьим полкам. Но как боевая единица отряд майора Яри просуществовал не более двух месяцев, получив за время службы положенные провиант, фураж и жалование деньгами, в октябре пандуры майора Яри были распущенны по домам. Этому решению русское командование официально дало объяснение тем, что в начале осени 1809 г. благодаря

[10] Там же, л. 10.
[11] Там же, л. 18-21 об.
[12] Там же, л. 24-24 об.
[13] Там же, л. 26-27 об.
[14] Там же, л. 35-36 об.

успехам русской армии надобность в отряде майора Яри отпала, а самого майора возвратили в свой полк[15].

Но имеется и другое объяснение роспуску отряда Яри, так в рапорте от 4 декабря 1809 г. на имя генерала Милорадовича говорится, что пандуры отряда Яри были распущены по домам, потому что они не могли быть приведены в желаемое действие[16], то есть боеспособность этого отряда не оправдал надежд русского командования. Тем ни менее попытки русским командованием создать на территории княжества Валахии новых пандурских формирований не прекращались. Нам известно, что к началу 1810 г. там существовало 4 пандурских полка, но их численность и состав нам не известен. Весной 1810 г. из экономии было решено, чтобы пандуры этих полков на службе каждые два месяца частями сменяли друг друга, так как два месяца, находясь дома, пандуры не получали жалования и продовольственного содержания. Вышел приказ от 19 апреля 1810 г., по которому из двух Мегядинских полков сформировать воинскую часть, которая будет называться Первым пандурским батальоном, а батальон, сформированный из Горжынского и Вульчинского полков – Вторым пандурским батальоном[17].

Эти пандурские батальоны предполагалось включить в состав арьергардного отряда генерал-майора Е. Г. Цукато. В каждом батальоне должны были быть 1 командир батальона, 4 капитана, 8 сотников, 1 адъютант, 40 унтер-офицеров, 800 пандуров. Знамен пандурские батальоны не имели, так как они являлись егерскими частями, то есть относились к лёгкой пехоте. В русской армии егерские полки не имели знамен. Такая специализация новых пандурских формирований объяснялось тем, что пандуры не знали строевой подготовки, следовательно не умели действовать как тяжелая пехота в плотно сомкнутой колонне, сражаться пешие пандуры умели исключительно, рассыпавшись, предпочитая лесные места. Об участии этих батальонов в боевых действиях фактов нами в архивных документах не обнаружено. Кроме пандурских воинских формирований в архивных документах за 1810 г. имеются упоминания об отряде хорват численностью в 317 человек и об отряде сербов без указания численности, которые также сражались на стороне русских войск на правобережье Дуная.

Во второй период, охватывающий 1811 – 1812 гг., русское командование сделало ставку на создание из болгарских крестьян-переселенцев «Болгарского земского войска». Оно был сформирован в 1811 г., его возглавил грек по национальности поручик русской армии Димитрис Ватикиотис. Главнокомандующий Молдавской армией М. И. Кутузов 6 мая 1811 г. в письме русскому военному министру генералу М. Б. Барклаю де Толли отмечал, что знает качество сего народа, твердого и к опасностям и лишениям приобвыкшего, он ожидает от них лучшей пользы, чем от пандуров, составленных большею частью из бродяг.

М. И. Кутузов 31 июля 1811 г. писал М. Б. Барклаю де Толли, что земское войско формировалось с целью защиты селений и имущества болгарских переселенцев на левом берегу Дуная от турецких набегов. Кутузов предполагал вооружить добровольцев, с выплатой жалования, за время нахождения на службе и обеспечивать их продовольствием. Сами же болгары пожелали, чтобы каждые пять семейств содержали за свой счет на службе в земском войске по одному воину, и служить им без всякого жалования. Кутузов предполагал, что таким образом наберется до одной тысячи воинов. Русское командование обязалось это войско снабжать патронами, а у кого из добровольцев не будет ружей, выдать им трофейные турецкие.

[15] Там же, л. 40 об.
[16] Там же, л. 47.
[17] Ф. 14209 3/163б. Св. 42. Д.12. Ч. 1. л. 78.

В мае 1811 г. два болгарских командира пошли за Дунай с вооруженными 250 болгарскими воинами, чтобы оттуда привлечь на свою сторону и других своих единоплеменников. За Дунаем при селении Селеры они встретили множество турок и вступили с ними в бой. В результате боя болгары потеряли 3 убитыми, но при отступлении взяли в плен 6 турок. С помощью казаков болгары переправились на лодках на левый берег.

26 сентября 1811 г. поручик Ватикиоти с частью вверенной ему болгарской команды участвовал в рейде казаков 4-го Уральского полка на правом берегу Дуная ниже Силистрии. Рейд оказался успешным, отряд вернулся без потерь, захватив в плен 10 турок. Кутузов объявил благодарность командиру казачьего полка войсковому старшине Назарову и поручику Ватикиоти.

16 октября 1811 г. М. И. Кутузов в своем рапорте Александру I о взятии Туртукая и Силистрии писал, что ново сформированные болгарские команды имели участие в этом сражении и показали себя с лучшей стороны. 16 марта 1812 г. в приказе М. И. Кутузова войскам Молдавской армии была объявлена благодарностью русскому чиновнику А. Я. Коронелли за распорядительность при переселении болгар на левобережье Дуная и за формирование Болгарского земского войска. Коронелли своим старанием и распоряжением собрал и помог расселиться за левым берегом Дуная до 20 тысяч болгарских семейств земледельцев, они первое время до сбора урожая были обеспечены продуктами и освобождены от всяких налогов.

В решающем сражении всей войны 10–11 октября 1811 г. в штурме крепости Силистрии участвовало 138 болгар, из армейского рапорта мы узнаем, что они напали на пеший турецкий пикет и его истребили. «Болгары наши приблизились с правой стороны к Туртукайским воротам, где встретив сильный ружейный огонь, потеснили неприятеля». С нашей стороны при взятии Силистрии было убито 2 казака и 1 болгар, ранено 41 человек нижних чинов. Неприятель понес гораздо существеннее потери до 1000 человек. Огромное количество пленными, большие трофеи, 8 знамен, 6 перевозных больших судов, 12 пушек.

После заключения мира летом 1812 г. Болгарское земское войско было распущено, сыграв заметную роль в деле зарождения национально-освободительного движения в Болгарии против турецкого ига. Здесь следует отметить, что в ходе войны не оправдался расчет русского командования на массовое волонтерское движение со стороны болгар в ряды иррегулярных военных формирований, создаваемых русским командованием, не оправдался и расчет на значительные восстания со стороны болгарского населения, проживающего за правым берегом Дуная. В период русско-турецкой войны 1806 – 1812 гг. приходится говорить только о массовом пассивном сопротивлении болгарского народа турецким поработителям, что вылилось в значительном потоке переселенцев за левый берег Дуная, поддерживаемое русским правительством. Отсюда в обозначенные нами временные рамки приходится говорить только о зарождении национально-освободительного движения в Болгарии против турецкого владычества.

ВОЕННО-ТОПОГРАФСКО ОПИСАНИЕ НА ПЪТИЩАТА ОТ ПРЕСЛАВ ПРЕЗ ОМУРТАГ, КОТЕЛ, СЛИВЕН И ЯМБОЛ ДО АДРИАНОПОЛ И ОТТАМ ДО ЛОЗЕНГРАД, ФАКИ И ЛЮЛЕБУРГАС ОТ 1827 Г.

Мирослав Тошев

През 1827 г. в типографията на Генералния щаб на Руската императорска армия е отпечатано „Военно-топографическое описание дорог: от Ескистамбула чрез Осман-базар, Казан, Сливно и Ямбол до Адрианополя – и от онаго: в Киркласси, в Факи и в Люлебургас. Составленное гвардейскаго генеральнаго штаба штабс-капитаном Тучковым в 1827 году. Санкт Петербург, 1827 г.“[1] (Прил. 1).

За пръв път попаднах на това заглавие през 1998 или 1999 г., докато събирах описания на град Осман Пазар (днес Омуртаг) и прилежащите му покрайнини, оставени от чуждестранни пътешественици, учени, военни и т.н.[2] На него се бе позовал К. Иречек в пътните си бележки за гр. Сливен[3]. По онова време – преди 19–20 години – материалите за Осман пазар бяха твърде оскъдни и всеки ред, в който имаше сведения за миналото на града и района предизвикваше у мен сериозен интерес. А тук би трябвало да има описание на пътното трасе и то с топографски подробности – нещо невиждано досега! Затова, обзет от вдъхновение и прилив на енергия, се захванах да се сдобия с този източник.

След обстойна проверка се оказа, че никой от колегите и познатите ми не бе чувал за това издание, нямаше го и в големите български библиотеки. Затова прибягнах до услугите на Междубиблиотечната заемна служба и на 3.2.2003 г., чрез НБ „Св. Св. Кирил и Методий“, в библиотека „П. Р. Славейков“ във В. Търново се получи микрофилм с Описанието. Той бе изпратен от Санкт Петербург и носеше означението: „Государственная ордена Ленина библиотека СССР имени В. И. Ленина. 801-83. 151537“. На 7.2.2003 г. вече държах в ръцете си толкова желаното „*Военно-топографическое описание дорог…*“, което трябваше да ни даде подробни сведения за стария Осман пазар и неговите околности.

Но, както е известно, хубавите работи не стават нито лесно, нито бързо… Когато прегледах микрофилма, се оказа, че ги няма фотографиите на две страници от изданието – № № 13 и 14. Може би са липсвали в книжното тяло или „оператор Юшина“, която е извършила заснимането, ги бе пропуснала. Няколко дни по-късно в Централния военен архив – Велико Търново разпечатаха изображенията от микрофилма на хартия.

Все още не разполагах с пълния текст на Описанието, затова с колеги и познати продължихме опитите да се сдобием с липсващите страници. В един момент като че ли бяхме успели: помолих за съдействие проф. Емил Боев – лека му пръст и светла му памет, който тогава разработваше проблеми от миналото на гр. Осман пазар за нашите издания. Той се обърна към негови докторанти в Русия. В резултат получихме писмо с ксерокопия, но се оказа, че са копирани страници от съвсем друга книга.

Щастието ни се усмихна няколко години по-късно, през 2009 г. Тогава госпожа Диана Йорданова, учителка по руски език в нашия град, спечели участие в педагогически семинар в Москва. Преди да замине, тя дойде в музея за наши издания, с които да

---

[1] Всички промени в шрифта са мои – М. Тошев.

[2] Събраните описания бяха публикувани в **Тошев, М.** *Чуждестранни учени, дипломати, военни, пътешественици за град Омуртаг и Омуртагския край през XVI – XIX век.* – В: Сб. Град Омуртаг и Омуртагския край – история и култура. Варна, 1, 1999, 163–233.

[3] **Иречек, К.** *Пътувания по България.* София, 1974, с. 774.

представи гр. Омуртаг в Русия. Използвахме благоприятния случай и чрез нея се обърнахме към „Московский фонд международного сотрудничества имени Юрия Долгорукого“ и редакцията на вестник „Российская газета“. От Фонда ни отговориха, че не се занимават с търсене на подобен вид информация, *однако мы не могли остаться безучастными к Вашей просьбе и от имени нашего Фонда послали письмо Генеральному директору Федерального государсвенного учреждения „Российская государственная библиотека“ В. В. Федорову, с просьбой помочь*[4]. И в резултат, най-после след години усилия, получихме писмо от „Российская государственная библиотека“[5] и в него бяха копията на липсващите страници от Описанието.

Позволих си да разкажа твърде подробно за процеса на търсене – надявам се така да се придобие по-добра представа за работата на музейните специалисти, за характера на тяхната дейност и проблемите, които им се налага да решават.

***

„Военно-топографическое описание дорог…“, съставено от капитан Тучков, най-вероятно е част от мащабни проучвания на руските военни за проходите и пътищата в Централна и Източна България от 20-те години на XIX век. През 1827 г., освен работата на кап. Тучков, са отпечатани и описанията на следните пътни трасета: от Търново до Адрианопол; от Свищов до Търново и по-нататък, от Тутракан, през Карнобат и Факия до Кючук Чекмедже; по брега на Черно море[6]. Възможно е да има и още издания, които към момента не са ми известни.

За пръв път част от Описанието, представяща маршрута от гр. Търговище до гр. Омуртаг, бе отпечатана през 2003 г. в поредното издание на Исторически музей-Омуртаг[7]. Сега се публикува пълният текст на „Военно-топографическое описание дорог…“ в превод на български език. Копие от микрофилма с оригиналния текст, разпечатано на хартия, се съхранява в Исторически музей – Омуртаг и е на разположение на всички, които се интересуват от проблематиката.

Преводът на Описанието бе направен през 2003 г. от колежката Калинка Тончева, уредник в Исторически музей – Омуртаг – лека ѝ пръст и светла ѝ памет; по-късно при подготовката на първата и настоящата публикации направих някои поправки, добавки и промени в конструкцията на отделни изречения и изрази; окончателната корекция и редакция на текста бе извършена от госпожа Диана Йорданова, учител по руски език в гр. Омуртаг през месец юли 2018 г.

Имената на селищата и географските обекти в текста са представени, както са изписани в оригинала. В отделен Списък са посочени новите имена на селищата и са дадени сведения за географските обекти, които успяхме да уточним[8].

Номерацията на страниците от оригинала е дадена в левия край на полето, поставена в квадратни скоби.

---

[4] Писмо, изх. № 534 от 2.9.2009 г. Цялата документация по въпроса се съхранява в Исторически музей-Омуртаг.

[5] Писмо, изх. № 17-75 от 5.10.2009 г. на РГБ и вх. № 36/21.10.2009 г. в пощенската преписка на Исторически музей-Омуртаг.

[6] **Иречек, К.** *Пътувания по България*, с. 226, 301–302, с. 811, с. 833, с. 909.

[7] **Тошев, М.** *Чуждестранни описания на град Осман пазар (Омуртаг) и неговите околности през XIX век.* – В: Сб. Град Омуртаг и Омуртагският край – история и култура. Велико Търново, 3, 2004), 135–138.

[8] Благодаря най-сърдечно на моя стар приятел Константин Зайков от гр. Ямбол, който определи новите имена на селища и географски обекти, упоменати в текста от Ямбол на юг до българо-турската граница. За мен остана да направя малки уточнения и да добавя някои подробности.

***

Военно-топографско описание на пътищата от Ескистамбул през Османбазар, Казан, Сливно и Ямбол до Адрианопол и от него: в Кирклисси, в Факи и в Люлебургас

[**стр. 3**][9]

№ 1. [Преход] от село Ескистамбул до град Джумая (19 ½ версти).

Местността, по която пътя преминава до гр. Джумая, не създава никакви трудности за движение на войските и всичките им необходими тежки товари. Околностите са достатъчно заселени, пресечени са от много междуселски пътища, водещи във всички направления, което ще позволи на войската да се придвижва в няколко колони като те ще имат възможност за пълна свобода на съобщенията.

Общо погледнато, всички тези пътища са тесни и в по-голямата си част преминават през храсталаци, но според свойствата на почвата са удобни за движение във всяко време на годината.

По време на този преход войската няма да бъде затруднена при преминаването през потоци и долчинки, по които пътят върви от почти самото си начало.

Селата, разположени по пътя и в неговата околност, са населени в по-голямата си част с турци. В тях има изобилие от зърно. В долините могат да се намерят хубави пасбища.

[**стр.**] **4**

Град Джумая е разположен на река Джума Боаз. През лятото тя навсякъде може да се премине в брод. В града на същата река е построен и твърде добър дървен мост. Околностите на града са обработени добре.

[**стр.**] **5**

№ 2. [Преход] от Джумая до град Османбазар (18 ½ версти).

На 5 версти след Джумая се изправя планинска верига. Тя е разклонение на малкия Балкан, което се отделя от него, след пролома на река Буюк Камчик близо до Ескистамбул.

Това разклонение продължава към село Опака на пътя от град Рущук към Османбазар и завършва съвсем близо до него.

Река Джума Боаз прорязва тази планинска верига в тясно дефиле[10], по което преминава пътят.

Неприятелят може лесно да защити прохода по дефилето, като го прегради с неголямо полево укрепление и заеме прилежащите височини, които завършват с отвесни скали, обрасли с храсталаци.

След като излезе от дефилето, армията може да се придвижва до гр. Османбазар, разделена на много колони.

[**стр.**] **6**

Най-напред се навлиза в широка долина, наляво от която се вижда селището Вердин. През него, по думите на местните жители, преминава пряк път от Ескистамбул за Османбазар.

[9] Всички думи и изрази, поставени в квадратни скоби, са мои – М. Тошев.

[10] Има се предвид пролома на р. Врана, който разделя Преславската планина и Кедик балкан. Наричан е Дервента, Пролаз, Боаза, Търговищки пролом или Търговищки проход.

След като премине тази обработена долина, пътят се изкачва на неголяма височина по стръмен участък, който се нуждае от ремонт. Оттам до Османбазар местността е хълмиста, с редуващи се храсталаци, обработени поля и ливади.

В продължение на целия преход се върви по черноземна почва и в дъждовно време пътят на места става трудно проходим.

Град Османбазар наброява до пет хиляди жители турци и християни.

[**стр.**] **7**

№ 3. [Преход]) от гр. Османбазар до селището Казан (26 версти).

От Османбазар до Чатак пътят започва да се изкачва по по-високи места, прорязани напречно от оврази.

Пощенският път, който в Турция винаги върви по най-краткото трасе, се нуждае от поправка на много места, за да може да се придвижи артилерията. Такива са: участъкът, започващ от потока близо до село Ешилолу, където той е твърде каменист; стръмните спускания от няколко възвишения и стръмнината към река Буюк Камчик. Може да се предположи, че трябва да има обиколни пътища, които са по-удобни за превозване на тежкото войсково снаряжение.

Пътят преминава река Буюк Камчик в брод, който обикновено е дълбок един, до един и половина фута. При повече дъждове тя много бързо приижда, както е обичайно за всички реки, течащи в балканските планини, но тъй като склоновете им са стръмни, водата също така бързо се оттича.

[**стр.**] **8**

Вдясно от коритото на гореказаната река е разположено с. Чатак, населено с турци[11]. Край пътя от Османбазар до това село има доста села и обработени ниви.

Река Акали или Буюк Камчик извира от едно разклонение на Балкана, близо до пътя, водещ от Тирнови през Чикилево към Казан, на 8 версти от последния.

Това планинско разклонение се издига между Чатак и Казан. След като премине през Буюк Камчик пътят се изкачва, лъкатушейки на едно възвишение, което се отделя от главната планинска верига. Този участък има нужда от сериозен ремонт. След това пътят се съединява с пътя, идващ от Тирнови, като преминава през самата планинска верига. По него без затруднение може да се придвижат артилерията и обоза.

След като пътят се спусне по гореказаното планинско разклонение, влиза в градеца Казан. Той е разположен при потока Изворот, който води своето начало от близката околност и представлява един от изворите на р. Дели Камчик.

Градеца Казан е населен с българи и брои до 800 къщи.

[**стр.**] **9**

№ 4. [Преход] от градеца Казан до гр. Сливно (29 версти).

Няколко разклонения на Балкана преминават през пространството между Котел и Сливно. Всички те имат значителна височина, стръмни склонове и са покрити с гора.

Тези разклонения са разделени от рекички, течащи към Дели Камчик. Първата от тях е Башсуюдере[12]. Между нея и потока Изворот се простира планинска верига, свършваща при този последния с планината Виде. По нейния стръмен скат върви нагоре пощенският път за Сливно, който в това място е съвършено неудобен за преминаване на артилерията.

---

[11] Тук капитан Тучков не е събрал цялата информация по въпроса. В с. Тича е живеело многобройно българско население – виж. **Русев, Ив.** *Сие да се знае* . Велико Търново, 1999, 83–100.

[12] Башсуюдере – вероятно тук иде реч за р. Нейковска река. Благодаря най-сърдечно на колежката Величка Калева, уредник в Исторически музей – Котел, за предоставената ми информация.

До това изкачване, в ляво тръгват пътища: за град Карнабат, който следва направлението на потока Изворот и коларски път за град Сливно през Городец, като заобикаля планината Идово-Балкан.

Пощенският път, като се спусне по толкова труднопроходимия скат в долината на рекичката Башсую-Дере и я пре-

[**стр.**] **10**

мине в брод, започва да се изкачва по планината Идово-Балкан.

Нейната верига се разделя от рекичките Башсую-Дере и Камчи-дере; и завършва при техните устия. Стръмните и каменисти склонове на тези планини правят пътя толкова неудобен, че освен пехотата и леката конница, е невъзможно да премине никаква друга войска.

След като се премине тази планинска верига, се намира селището Вечера, разположено в тясната долина на р. Камчи-дере.

От Вечера до Сливно пътят става още по-труден. Преминавайки на това място през последната верига на големия Балкан, която е много висока, пътят става по-тесен и непрестанно ту се издига, ту се спуска по стръмни и каменисти склонове.

Сливно е разположен в началото на доста обширна долина, която от северната си страна граничи със скалистите стръмнини на Балкана.

Това място извършва значителна търговия със зърно и снабдява всички съседни планински селища.

В Сливно се изработват цеви за пушки, които се считат за едни от най-добрите в Турция.

[**стр.**] **11**

Стоте занаятчии, които се занимават с тази дейност, са задължени да изработят за държавната хазна по 500 цеви на месец и получават по 20 пиастра[13] за всяка.

Желязото, необходимо за направата им се доставя от градеца Самоково (в Албания)[14].

[**стр.**] **12**

<u>№ 5. [Преход] от града Сливно до града Ямбол (18 версти)</u>.

Като се изминат 9 версти от Сливно по широка долина, пътят преминава р. Тунджа, на която има дървен мост. На тази река са построени достатъчно мелници и в сухо време на много места има бродове.

Между мястото за преминаване на Тунджа и гр. Ямбол пътят върви по възвишения с полегати склонове. След като се спусне от тях, той отива в града пак в долината на р. Тунджа. Близо до него реката се разделя на два ръкава, през които са построени дървени мостове.

От Сливно до Ямбол войската може да се движи в много колони, а кавалерията – да действа съвсем свободно.

В Сливенската долина има доста селища, обработени полета и ливади в изобилие.

От гр. Ямбол тръгват няколко пътя: за Казанлък, Карнабат и Папас-кьой. Този последния, отначало върви по левия бряг на р. Тунджа.

[**стр.**] **13**

<u>№ 6. [Преход] от гр. Ямбол до с. Хасанбейли (23 ¼ версти)</u>.

---

[13] Пиастър, пиастра – грош. Виж по-подробно **Харитонов, Х.** *Нумизматика на България.* Велико Търново, 2000, с. 286.

[14] Тук авторът греши – иде реч за днешния гр. Самоков в България. Интересно, че Иречек, използвайки това описание, не е коментирал грешката на капитан Тучков, а само е посочил „Самоков под Рила планина“ – виж **Иречек, К.** *Пътувания по България*, с. 226.

От гр. Ямбол за Адрианопол отиват две пътни трасета: едното върви през Еменли, Кучук-Дербент и Буюк-Дербент; другото – по десния бряг на р. Тунджа през Хасанбейли.

Вторият път преминава по дървен мост близо до града през р. Тунджа и продължава, следвайки същия бряг до с. Фендекли.

В това място на р. Тунджа има няколко мелници, а близо до с. Фендекли – дървен мост, по който върви път, излизащ на пътя от Ямбол за Папас-кьой.

Високият речен бряг се приближава до самата река Тунджа на 5 версти от Ямбол. Пътят, преди до достигне до Фендекли напуска долината на Тунджа до с. Хасанбейли, където пак се връща в нея.

Общо погледнато, по време на този преход, войската с всичките си тежки товари може да се движи в много

[**стр.**] **14**

колони. Като се съди по площта на обработените ниви може да се предположи, че околните селища имат зърнени храни в изобилие. Паша за добитъка също така има достатъчно.

По цялото разстояние на прехода почвата, в по-голямата си част, е чернозем и поради това в дъждовно време лесно ще се разкалва.

От с. Хасанбейли се отделя път за Адрианопол, който минава през Енеджели (голямо селище на левия бряг на Тунджа).

[**стр.**] **15**

№ 7. [Преход] от с. Хасанбейли до с. Ваков (14 ½ версти).

При този преход се преминава в брод през р. Яуз-дере, вливаща се в р. Тунджа. Тази рекичка протича по обширна долина с много ливади.

От тази рекичка околността придобива съвършено друг вид. Тя е прорязана от оврази със стръмни склонове, между които се простират значителни възвишения. Краищата им достигат до река Тунджа. Там долината на реката се стеснява и няма никакви обработени ниви.

Тези планини могат да се нарекат разклонения на онази верига, която се простира от р. Яуздере и р. Марица; от нея се отделят и тези, които в дясно от пътя се виждат до почти самия Адрианопол.

В пространството от Яуздере до Ваков има някои пречки

[**стр.**] **16**

за движението на артилерията, обаче те лесно могат да бъдат отстранени.

Почвата е чернозем и в дъждовно време пътното трасе ще създаде много затруднения при превоза на тежки товари.

[**стр.**] **17**

№ 8 и 9. [Преход] от с. Ваков до гр. Адрианопол (30 версти).

Местността е същата, както и при предишния преход, на разстояние от още шест версти. След това пътят върви по полегати възвишения до самия Адрианопол. На това пространство свойствата на почвата правят пътното трасе удобно за превозване на тежки военни товари във всякакво време на годината. Долината на р. Тунджа става по-широка и вече се обработва.

Адрианопол е разположен при сливането на р. Тунджа с Марица. Част от града се простира по склона на висок бряг на обширна долина (служеща, обикновено за сборно място на турската войска), а другата му част е в самата долина.

От височините, имащи командно положение над Адрианопол, по-високи и по-близки до града са тези, които се намират от страната на Киркличийския път. Те продължават от едната страна към р. Проводи, а от другата до пътя, водещ в Константинопол.

[**стр.**] **18**

От тях е много удобно да се бомбардира града и затова тази позиция винаги привлича вниманието на неприятеля. Заедно с това тя има и недостатъци, които създават трудности пред войска, идваща от страна на Кирклисси: 1. Тя би изисквала голяма на брой войска за нейната защита; 2. Нейният десен фланг лесно би могъл да бъде обходен, защото се намира в широка долина, където многочислена войска може свободно да действа до самия град и 3. Тази позиция би имала в тила си р. Тунджа, през която, в случай на отстъпление, ще трябва да се премине под огъня на неприятеля.

Преди Адрианопол е заемал неголямо пространство, оградено с каменна стена с няколко кули. Сега тази стена на места се е развалила и се намира във вътрешността на града. Около нея сега са построени нови предградия, заемащи двойно по-голямо пространство в сравнение с предишното.

В околностите на гради има обширни лозя и градини, които могат да доставят на преминаващата войска достатъчно количества дърва, които в близката околност са съвсем малко.

[**стр.**] **19**

Жителите на Адрианопол наброяват до 90 хиляди, от които половината са християни; – между тях гърците заемат ½.

По-голямата част от хранителните продукти се доставят в този град от околните места зад р. Марица. Тия места са доста плодородни.

Река Марица е плавателна при пълноводие до гр. Адрианопол за големи лодки с товароподемност до 625 пуда. По време на горещините през нея има бродове. В града над нея са построени два дървени моста. На р. Тунджа – 3 каменни и един дървен мост.

[**стр.**] **20**

№ 9 и 10. [Преход] от гр. Адрианопол до с. Асъ-Кьой (19 ½ версти).

Местността, по която преминава този преход, е пресечена от недълбоки падини. Техните дъна са пясъчни и поради това са удобни за преминаване във всяко време на годината. Пътят, след като се спусне от височините разположени близо до града, върви по открити места и войската може да се придвижва в много колони.

На това пространство почвата е чернозем; обработени ниви има в околностите на селата и са в малко количество. В близост няма никакви гори.

Село Акъ-Киой е разположено на рекичка със същото име, която се преминава в брод близо да порутен каменен мост. При голям дъжд преминаването ще бъде трудно.

В долината на тази рекичка са разположени селата Мосюджи, Арпач и Тюкюлер, в които има достатъчно количество рогат добитък.

[**стр.**] **21**

№ 11. [Преход] от с. Асъ-Кьой до гр. Кирклисси (23 версти).

От с. Асъ-Кьой до град Кирклисси местността продължава да бъде подобна на тази от предидущия преход и войската може да се придвижва в много колони. Околното пространство е покрито с редки храсталаци.

Най-голямата река, която протича през него, е Текедере. Нейната долина е доста широка, добре обработена и склоновете ѝ са високи. В нея е разположено с. Коюджаур, през което преминава път от Девлет-Агач, през Ескиполос за Люлебургас.

В сухо време по р. Текедере навсякъде има бродове, а нейното дъно е пясъчно.

От тази река до гр. Кирклисси почвата е песъчлива и пътят е удобен за преминаване на артилерията във всяко време на годината.

[**стр.**] **22**

№ 9 и 12. [Преход] от гр. Адрианопол до с. Буюк-Дербент (26 версти).

От Адрианопол излизат два пътя за Буюк-Дербент. Те се разделят, след като преминат през р. Проводи. Единият върви през с. Акбунар, а другият – през Ханли-Енедже. Тези пътища са разположени на 3 и 4 версти един от друг като и двата са удобни за превоз на артилерията. От първия тръгва още и трети път за Ямбол, който следва левия бряг на р. Тунджа.

На р. Проводи има хубав каменен мост. В горещо време реката пресъхва, но при големи дъждове коритото ѝ бързо се напълва.

След това преминаване пътят до Ханли-Енедже върви по равни места. На 3½ версти преди да стигне в селото, той пресича пътя, идващ от гр. Кирклисси през с. Арпач (Маршрут № 11) за гр. Ямбол. От този кръстопът до с. Арпач разстоянието е 8 часа.

[**стр.**] **23**

От с. Ханли-Енедже пътят върви между две падини. При техните върхни части местността започва да става планинска и е разклонение на планинската верига, която се намира по маршрута на следващия преход.

Село Буюк-Дербент е разположено край поток със същото име. Неговите брегове са високи и доста стръмни.

В Буюк-Дербент се наброяват до 220 къщи.

[**стр.**] **24**

№ 13. [Преход] от с. Буюк-Дербент до с. Факи (32 версти).

Планинската верига, простираща се между с. Факи и Девлет-Агач, следва отначало посоката на десния бряг на р. Текедере, а после се отделя надясно от тази река и свършва с едно разклонение при долината на р. Тунджа. През това разклонение преминава пътят между Буюк-Дербент и село Буюк-Боялик без да срещне големи затруднения. Няколкото стръмнини на това трасе за кратко време могат да бъдат поправени, за да премине артилерията. От с. Буюк-Боялик до самото с. Кизилджиклесси, където се намира голям път от Факи за с. Девлет-Агач, войската заедно с всичките си тежки товари няма да има повече никакви затруднения. Преминаването през потоците представлява незначителна трудност – местността е полегата и почвата в голямата си част е пясъчна, което прави пътя удобен за движение във всяко време на годината.

При с. Дере-Маглеси се съединяват пътищата от Ямбол и от Кирклисси.

Местността, по която преминава първият от тях, е удобна за придвижване

[**стр.**] **25**

на всякакви тежки товари и затова между Ямбол или Сливен и Факи съобщенията са съвсем свободни. Те не се прекъсват от никакви планински хребети и от никакви по-големи реки.

На много карти е показана висока планинска верига близо до с. Факи, която разделя потоците, течащи и вливащи се в Черно море от тези, които се вливат в р. Тунджа. Всъщност такава планинска верига по маршрута на описвания път изобщо не съществува. До с. Енеджик потоците, пресичащи пътя, се вливат в р. Тунджа, но на две версти по-далече е височината, от която река Факи тече към Черно море. Това пространство е заето от хълм с твърде незначителна височина, чиито склонове са полегати и се спускат към гореказаните потоци. От Кизилджиклесси до с. Факи на разстояние 8 версти пътят следва брега на потока, на който е разположено последното от тези села. Пътят преминава два или три пъти споменатата река, както и няколко други рекички, които се вливат в нея. Десният бряг на падините е много полегат, затова пък левият, който е прорязан от дълбоки оврази, е стръмен и даже в някои места – отвесен.

[**стр.**] **26**

№ 9 и 14. [Преход] от гр. Адрианопол до с. Каувши (19 ½ версти).

По време на този преход войската може да се движи в много колони. Няколко потока пресичат пътя. По-големите от тях са Скиндердере, Кеделер и Карсат. Преминаването през тях е удобно и в брод, макар че на някои има хубави мостове.

Тази местност, погледнато общо, е слабо заселена, с неголеми обработени ниви, които са само в близост до селищата. Техните жители нямат достатъчно дърва и употребяват за огнищата си бурени и слама. Село Каувша е разположено на рекичка със същото име, на която е построен хубав каменен мост. Дъното ѝ е пясъчно и през лятото тя може да се премине в брод.

[**стр.**] **27**

№ 15. [Преход] от с. Каувши до градеца Баба-Ески (19 версти).

От с. Каувши за гр. Баба-Ески тръгват два пътя. Единият върви през Кулели, а другият – на 3 или 4 версти в ляво от него. И двата пътя са удобни за движението на всякакъв род войски.

Пътят през Кулели преминава през доста на брой неголеми потоци, течащи в дълбоки падини, чиито склонове са полегати. През по-голямата част от годината тези потоци пресъхват.

На рекичките Мурдарсардере и Кулели са построени дървени мостове. Всички тези рекички се вливат в р. Еркене, до която местността е достатъчно равна.

По цялото разстояние на прехода местността е степ. Тя продължава от двете страни на пътя на голямо разстояние. Дърва наблизо не могат да се намерят. В околностите има малко селища и обработени ниви.

[**стр.**] **28**

№ 16. [Преход] от с. Баба-Ески до гр. Люлебургас (17 версти).

Щом премине р. Бабу, по-горе назована Буюкдере, по хубав каменен мост, войската може да продължи движението си в много колони.

Местността до Люлебургас във всичко е подобна на предишната. Над потоците, пресичащи пътя, навсякъде са построени дървени мостове. По-голямата част от тези рекички заради мочурливите си дъна в дъждовно време ще създадат затруднения при преминаването им в брод.

Преди да достигне до Люлебургас, на 2½ версти, пътят е постлан с камък и преминава височини, покрити с лозя. След като се спуснеш от тях, влизаш в града по хубав каменен мост на р. Карагач. Тя, при големи дъждове, за съвсем кратко време повишава нивото си и преминаването ѝ в брод става трудно.

***

Надявам се представеното военно-топографско описание да привлече вниманието на специалистите по военна история и военно дело. Те биха могли да го анализират от специфично професионална гледна точка и да систематизират съдържащата се в него строго военна информация.

Тук само ще споделя какво ми направи впечатление при работата с „Военно-топографическое описание дорог…“:

Стилът, на който пише кап. Тучков, е твърде усложнен. Повечето от изреченията в текста са дълги, с тежка конструкция и прекомерна употреба на показателни местоимения (Прил. 2)[15]. Трудно е да се каже дали така е било прието да пишат руските

[15] В текста на „Военно-топографическое описание дорог…“ има още по-ярки примери за стила на писане, но микрофилмът бе много надраскан, копията трудно се разчитат и са непригодни за публикация. За Приложение 2 подбрах едно от ксерокопията, получени с писмо от Российская государственная библиотека, Москва.

военни, дали е било „мода“ в средите на „учените хора“ или пък е резултат от интелектуалните възможности на кап. Тучков.

В целия текст нито веднъж описваните обекти не се поставят спрямо посоките на света.

В изложението са допуснати грешки. Например: пропуснато е българското население в с. Читак (Тича); град Самоков е локализиран в Албания.

В някои случаи описанията на обектите не са достатъчно подробни, както би трябвало да бъде в едно топографско съчинение. Например:

- [**стр.**] **7**. *пътят се изкачва на неголяма височина по стръмен участък* – не е указано нито колко е висока въпросната *височина*, нито колко е дълъг стръмният участък от пътя;

- [**стр.**] **15 и 16**. *В пространството от Яуздере до Ваков има някои пречки за движението на артилерията, обаче те лесно могат да бъдат отстранени* – какви са пречките, за колко време, с какви инструменти и с колко хора могат да бъдат отстранени?

Могат да се посочат и други примери, но мисля, че стана ясно за какво иде реч.

Интересно е да се отбележи, че на няколко пъти в топографско описание кап. Тучков предполага. Например – [**стр.**] **7**. *Може да се предположи, че трябва да има обиколни пътища, които са по-удобни за преминаване на тежкото войсково снаряжение*. Възниква въпросът защо не е проверил споменатите *обиколни пътища*, за да изясни проблема? Но нека не бъдем прекалено строги – може руският военен да е пътувал, преструвайки се на търговец или поклонник, който не би трябвало да се интересува от информация с възможно военно приложение и да не е искал да събужда подозрение с прекалено много конкретни въпроси.

Във „Военно-топографическое описание дорог…“ има и сведения, от които може да се направят изводи за нивото на икономическо развитие в българските земи:

- По целия път от Преслав през Търговище, Омуртаг, Котел, Сливен, Ямбол и още на юг, чак в Одрин, има каменен мост. Всички останали са дървени. Ще припомня, че днешното трасе на пътя Преслав – Търговище – Ямбол – Лесово – Одрин е дълго 261 км.

- По трасето на целия път чак край Лозенград има павирана отсечка.

Следователно, търговският обмен е твърде слабо развит, щом се ограничава само в годишните времена, подходящи за пътуване по черни коларски пътища и преминаване на реките в брод.

***

В заключение искам да споделя, че се надявам в бъдеще да има възможности да се поработи в руските архиви и на базата на конкретни документи – заповеди, доклади, отчети, вещева и финансова преписка – да се изяснят подробностите за проучванията, извършени от капитан Тучков в българските земи. Би било твърде полезно да се издирят и текстовете на останалите военно-топографски описания, някои от които бяха споменати в представеното изложение. След като се преведат и публикуват, те ще допълнят общата картина на пътната мрежа в българските земи от началото на XIX век.

<u>Списък на селища и географски обекти – стари и нови имена</u>

Акали Камчик = Буюк Камчик.

Буюк-Дербент – Буюк Дервент; днес с. Голям Деревент, общ. Елхово, обл. Ямбол.

Буюк Камчик – р. Голяма Камчия, наричана и **Акъллъ/Акали** Камчия. Извира край с. Братан, общ. Котел, обл. Сливен.

Ваков – Вакъв, Ваково; днес с. Устрем, общ. Тополовград, обл. Хасково.

Вердин – с. Вардун, общ. Търговище, обл. Търговище.

Вечера – с. Ичера, общ. Сливен, обл. Сливен.

Виде – планински масив с връх Вида, висок 841 м., част от Източна Стара планина, разположен на юг – югоизток от Котел.

Городец – с. Градец, общ. Котел, обл. Сливен.

Дели Камчик – р. Луда или Малка Камчия. Извира от подножието на връх Вратник.

Джума Боаз – явно иде реч за местно название на р. Врана.

Джумая –Ески Джумая; днес гр.Търговище.

Еменли – след обстойно преглеждане по картите, сравняване с трасетата на пътищата, описани от капитан Тучков и съобразно с логиката на придвижване, се оказа, че не може да се определи точно кое е селото, споменато в Описанието. Южно от Ямбол има две селища, които биха могли да са въпросното **Еменли**: с. Салманлари; днес Сламино, общ. Тунджа, обл. Ямбол и с. Елеменлий, днес с. Ситово, общ. Болярово, обл. Ямбол – виж Триверстова руска карта. М 1:126 000 – 3 версти в 1 дюйм. Санкт Петербург, 1884 – 1900 г. л. 46-VII-07; Карта на България с прилежащите ней държави. съст. А. Кривошиев. Пловдив, 1892. – НБКМ–Кр–III–88.

Енеджели – Йенеджели, Йенидже Къзълагач – виж: *Чужди пътеписи за Балканите. Т. 4. Френски пътеписи.* София, 1981, с. 286; с. 574. Днес гр. Елхово, обл. Ямбол.

Ескистамбул – гр. Преслав.

Ешилолу – Ешилова; днес с. Зелена морава, общ. Омуртаг, обл. Търговище.

Идово-Балкан – Стидовска планина. Планински дял в Източна Стара планина между долината на р. Луда Камчия и Сунгурларското поле.

Изворот – два буйни пълноводни извора в западния край на гр. Котел – виж **Иречек, К**. *Пътувания по България*. София, 1974, 792–793. Емблематично място за котленци, днес парк „Изворите“.

Казан – гр. Котел.

Карнабат – гр. Карнобат.

Кирклисси – Кърклисе или Лозенград; днес в Република Турция.

Кучук-Дербент – Кючук Дербент, Малък Дервент; днес с. Лалково, общ. Елхово, обл. Ямбол.

Малкия Балкан – Преславската планина и по-точно западната ѝ част Дервент балкан – виж Триверстова руска карта. М 1:126 000 – 3 версти в 1 дюйм. Санкт Петербург, 1884 – 1900, л. 27_V_07.

Опака – гр. Опака, обл. Търговище.

Османбазар – Осман пазар; днес гр. Омуртаг, обл. Търговище.

Папас-кьой – вер. с. Попово, общ. Болярово, обл. Ямбол.

Рущук – гр. Русе.

Сливно – гр. Сливен.

Тирнови – гр. Велико Търново.

Фендекли – Фъндъклии, Пандаклий; днес с. Тенево, общ. Тунджа, обл. Ямбол.

Хасанбейли – Хасан-Беглии; днес с. Изгрев, общ. Елхово, обл. Ямбол.

Чатак – с. Тича, общ. Котел, обл. Сливен.

Чикилево – най-вероятно с. Кипилово, общ. Котел, обл. Сливен.

Яуз-дере – Явуздере; днес р. Синаповска река. Протича през общ. Тополовград, обл. Хасково, десен приток на р. Тунджа.

MILITARY-TOPOGRAPHIC DESCRIPTION ON THE ROAD FROM PRESLAV THROUGH OSMAN PAZAR, KOTEL, SLIVEN AND YAMBOL TO ADRIANOPOLIS AND FROM THERE TO LOZENGRAD, FAKI AND LYULEBORGAS FROM 1827

Miroslav Toshev

Abstract

In the work is presented the full text of "Military-topographic description: from Eskiistambul trough Osmanbazar, Kazan, Slivno and Yambol to Adrianopolis – and from there: in Kirklissi in Faki and in Lyuleburgas, formation of General guards headquarters – captain Tuchkov in 1827, Sankt Peterburg. 1827", printed in topography of the general Headquarters of the Russian Emperor Army. The text is translated from Russian.

This mentioned description is part of a scale study done by the Russian militaries on the roads leading through Stara Planina. At this moment are known as titles military topographic descriptions of the roads: from Tarnovo to Adrianopol; from Svishtov to Tarnovo and far; from Tutrakan, through Karnobat and Fakiya to Kyuchuk Chekmedzhe; on the coast of Black Sea, printed in 20s years of XIX century.

The edition is received on microfilm from the Library in Sankt Peterburg, Russia. A copy of it, on paper, is saved in the fund of Historical Museum – Omurtag.

РАЗВИТИЕ НА ДЕВИЧЕСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ ПРЕЗ ЕПОХАТА НА ВЪЗРАЖДАНЕТО В ХАСКОВСКИЯ КРАЙ

Димитър Виденов

През 30-те години на XIX век светското образование бележи забележителен разцвет в българското възрожденско общество, като това е маркер в процеса на еманципиране и утвърждаване на българската нация. Възрожденските процеси навлизат в нов, по-висок етап на развитие, като чрез образованието се възпитава модерният българин, призван да осъществи националната идеология, очертана още от Паисий Хилендарски. В някои аспекти обаче модернизацията навлиза по-трудно, спъвана от патриархалните стереотипи на тогавашното общество – така е и с девическото образование, което трудно си прокарва път в неблагоприятната среда на традиционализма. В настоящата публикация имаме за цел да представим именно този процес, като се концентрираме върху сведенията, които имаме за проникването на новобългарското девическо образование в Хасково и Хасковския край.

Още в началото към новобългарското образование били привлечени и момичета. Това било смело предизвикателство срещу ориенталската традиция. През 1847 г. в Хасково е открито девическо училище, но това се случва не дълго, след като в Плевен Анастасия Димитрова поставя основите на девическото образование в българските земи[1]. В тези години са открити много девически взаимни училища в средищните български градове, където функционират „силни“ и единни общини[2]. Това е идеята, за която ратува в Хасково и Стоянчо Стамболиев. Тя е реализирана от хасковските родолюбиви чорбаджии, търговци и занаятчии. Отначало в него се учат само няколко момичета, но през 1852 година те наброяват вече цифрата 50. Между тях са Киряки Христодулова, Евдокия П. Стефанова, Дамяни Ангелова, Теофания Жечкова, Ефросина Вълкова, Теофания Петрова, Теодора Белкова и др.[3]

В девическото училище учителка е Анастасия, калугерка от Рила. Изучават Апостол, Рибен буквар, Священа история и други малки буквари, учат се още да шият и плетат. Обособена сграда за училището няма, а се учат в Рилский метох (стая, наета от Рилския манастир). Възходящото развитие на българското девическо училище не се харесва на гъркоманите. Като гледат, че всички момичета остават да се учат в българското училище, хаджи Ставри успява да изгони учителката Анастасия и брат ѝ Арсений от Хасково. Това е станало вероятно през лятото на 1855 година, защото именно през тази година за последен път е изплатена заплатата на учителката Анастасия – *от 14 февруари 1853 г. до 11 юни 1855 колкуту на даскалицата Анастасия – 1556,20 гроша*[4]. След това учителка е Марийка Райчева,

---

[1] *История на България. Том 5. Българско Възраждане XVIII – средата на XIX век*. София, 1985, с. 295.

[2] Например, в един от възрожденските центрове – Шумен, обучението на девойки датира още от 1828 г., но взаимно девическо училище отваря врати през 1846 г. По въпроса вж.: **Минков, Ст.** Шумен под османска власт (XV – XIX век). – В: **Георгиев, Б. и др.** *История на Шумен*. Шумен, 2019, с. 161.

[3] **Димов, Н.** Първи учителки в Хасково. – *Хасковска трибуна*, бр. 85/18.07.1981.

[4] **Димов, Н.** *История на град Хасково от древността до 1912 г.* София, 1995, с. 135; РИМ – Хасково. Кондика на църквата „Св. Богородица”, с. 51.

но хаджи Ставри успява да пропъди и новата учителка и затваря девическото училище за три години[5].

По инициатива на х. Теодосий х. Милков, през 1858 г. хасковци решават с помощта на дарители от града да съберат средства за изграждането на ново девическо училище. Ето имената на някой от родолюбците: *г-н х. Теодосий х. Милков, място и гроша...5000, х. Ставрю за сина си покойник 25 000, х. Ставрю за себе си 1000, Паскал бакал 1000, Желязко 1000, Кириако 1000, Георги праматар 1000, х. Калин бакал 1000, Танасаки 1000, Паско бояджи 1000, Добри бакал 1000, х. Атанас праматар 800, х. Георги бакал 500, Аргир бакал 200, Василаки иконописец 200, Щерю бояджи 200, Василаки бояджи 200*. От жените, които дават средства, повечето са съпруги на посочените тук лица. Общата сума възлиза на 37800 гроша. На 14 април 1858 г. започва строежът на сградата на девическото училище, което трябвало да бъде завършено за два месеца[6]. От този факт, а също и от някои други, се вижда, че имотните класи дават средства и строят училища, търсят учители и се грижат за заплащането им. По времето на Рахила Душанова девическото училище в Хасково прераства в класно. В една дописка на в. „Македония“ четем: *...на това всенародно желание по тоя свят пример и тукашните граждани ся свястяват и отварят едно девическо (класно) училище, като възложиха тая висока служба на госпожа Р. Душанова, известна на публиката казанлъшка досега учителка, дето състави тамошното женско дружество...*[7]. Още същата година в девическото училище се записват над сто момичета, от които 40 в класното и 60 във взаимното[8]. На следващата година ученичките от класното училище показват много добри резултати на изпитите по география, аритметика и българска история. Р. Душанова не само дава знания по учебниците, но и учи децата да кроят, да плетат и други домашни упражнения, поучава ги на правилно произношение и да се държат всред обществото. Тя дава действителен пример за девическа професионална подготовка[9]. През празниците Рахила събира жени и мъже и им говори за възпитанието и образованието на младите, насърчава ги да се грижат за училището, посочва им за пример свободните и образовани народи. Със своите знания, педагогически способности и трудолюбие Рахила Душанова заема видно място между българските учителки през Възраждането.

По същото време и девическото училище в съседното селище Харманли се развива добре и бележи несъмнен възход. В една дописка на в-к „Източно време“ от 1875 г. се изнасят интересни факти за Харманли, за природните дадености на селището, за училищата и т. н. От същата дописка става ясно, че там има и девическо училище. То е открито, според автора на дописката, *и него речи имаме от десят и више месеци насам, но как отива и не ма питайте да не казувам*. Тъй като дописката е отпечатана на 8 март 1875 г. става ясно, че девическото училище в Харманли е открито през 1874 година. В следващите редове на дописката авторът описва състоянието на девическото училище и отношението на общинарите към него: *В време на условяването на учителката вси господа чорбаджии и общинари приеха и на радо сърце доведоха от Стара Загора учителката София, но що посрещна тя*

---

[5] **Кожухаров, Ст.** Възраждането на народната ни книжнина в град Хасково и околността му. – *Китка*, Хасково, 1893, с. 208.

[6] *Цариградски вестник*, бр. 379/17.05.1858.

[7] *Македония*, бр. 46/18.10.1869.

[8] *Македония*, бр. 12/24.12.1869.

[9] **Сефтерски, Р.** Рахила Барак – първата българска учителка по практика. – *Учителско дело*, бр. 650/05.12.1961.

тук. Из първо се събраха нещо около 25 девойчета, обаче из после самите първенци, що бяха най-жарките любители оттеглиха рожбите си от училището съвременно като проповядаха и на другите, че за жена учението било вредително и тъй като учителката има злочестината си да бие главата цяло лято с 4 и по слово четири девойчета. За сега пак са се събрали 8–10 девойчета, но каква полза като не следват редовно. Единият от свещениците ни беше най-горещ към девическото училище и беше ми се обещал, че ако би по някой неблагоприятни случаи селяните ни да се откажат за напред да поддържат учителката ни в селото ни той насаме щеше да я издържа. Но уви за жалост грозната коса покоси из главата му добрите желания към науката на женския пол и родолюбието му в младенчеството си са пресели в блаженство без да свърши посланията си; и тъй днес наш дядо поп освободен от таквиз мисли истина съвсем не зная причината коя е да ли му коте пътя замина или що е не мога да определя. Момичето му що беше най-прилежателно и което за малко време научи свободно да прочита и да пише има злочестината да бъде жертва на бащините си отколе вече замръзнати размишления; и тъй стана повече пет месеца, от как клетото момиченце не е виждало училищния праг. Горко на таквиз чеда и подобни бащи ученолюбци[10]*. Девическото училище – Бог да го прости, присели се във вечността още на 23 априлий него опропастиха някои които проповядаха, че на жени било вредително учението*[11].

И свиленградчани бързали да открият девическо училище, но цели две години търсели учителка. Писали до Пловдив и в другите градове, но учителка така и не могли да намерят. Най-после получили отговор от Казанлък. И младият момък Хр. Гачев Бахаров заминал, условил учителката г-жа Мария Григорова и на кон я довел в Свиленград по Петровден (29 юни) 1869 г. На 5 юли, неделя, при стечение на множество народ, мъже и жени, *които от любопитство пълнеха училището, за да видят това, което не бяха виждали. След водосвещението, г-жа учителката сказа едно словце прилично за случая и разпали ревност у жителите да пращат девиците на училището, та първия ден вчера (6 юли, понеделник) имахме 50 девици в училището, които вече начнаха*[12]. Както виждаме, макар вече лятна ученическа ваканция, но свиленградското новооткрито девическо училище почнало своята работа, без да държи за ваканционните и горещи летни месеци в Свиленград. То заело стаята на бившето закрито гръцко училище, в която паяците са били завили гнезда, т.е. както пише дописникът, било *станало обиталище на паяка*[13]. След това крупно дело Христо поп Марков напуснал Свиленград.

През 1870 – 1871 учебна година главен учител в Свиленград е бил вече Стоян поп Марков. Изпитът бил произведен в двете училища – мъжкото и девическото (не става дума за началното училище в махала Гебран), в неделя на 27 април били изпитани учениците на мъжкото училище, следващата неделя 3 май – девойките. Учителката Марийка Драгоева Григорова в кратко слово доказва, че и жената трябва да се учи, защото и тя е създание божие. Похвалила гражданите, че са имали грижата да отворят преди една година училище за девойчетата си и накрая заявила, че ако успехът не излезе удовлетворителен, причината е, че *едногодишен труд е още малък*. Ученичките били разделени на три класа и се изпитвали от учителите и учителката: катихизис, свещена история, първи познания, граматика, прочит на бащин език и краснописание:

[10] *Ден*, бр. 10/16.04.1875.
[11] *Източно време*, бр. 27/16.08.1875.
[12] *Македония*, бр. 67/20.07.1870.
[13] Пак там.

Голямо впечатление ни причиниха успехите на девойчетата, които много ясно и много дръзновено отговаряха на питанията, щом им се задаваха.

Г-не редакторе, цялото речи събрание от радост се прогледа, като излезе една ученица, та сказа едно кратко словце, щото останахме твърде смаяни от скозока й. За голямо чудо ни се видя, бай Петко (Славейков – бел. Д. В.)*, дето девойчетата ни са толкова напреднали в 10 месеца разстояние. Но за тоя им напредък оставаме крайно признателни на неуморните старания и грижи, които е полагала госпожа учителката ни. – В заключение на изпитанието, г-н учителя ни Стоян поп Марков излезе да изрече една сказка върху нередовното следване на учениците, като доказа, че това е, което пречи на успехите училищни и като съветва учениците как да постъпят и да се отнасят докле са в разпуст (ваканция) и че почнат това време всички пак да се събират в училището, та да почнат изново работата си. После свърши… да отхвърлим интригите, завистта и несъгласията днес в дните на любимия цар и баща султан Абдул Азис Ефендимизи, да се съединим в едно, та да се трудим за общо добро на отечеството си и да гледаме да подпомагаме училищата си, за да вървят напред. – Причината дето стават изпитанията по нас е коприната, която захващаме още преди 15 дни да храним, но едва сега тръгна напред, защото времето беше много студено, та едва преди два дни посгрея. Ако гледаме сега – храним надежда за сполука, но да видим, защото „конец дело красит“. Поздравяваме ви с сме ваши. Учит. Настоятелство: Поп Теодор, Черню Шипков, Ив. Тенев, Хаджи Миро х. Станков*[14].

Виждаме, че дописката е написана от името на училищното настоятелство. Важното в случая е, че е имало вече избрано отделно училищно настоятелство при върховната община. Не знаем точно кога било създадено училищното настоятелство (наричали го и „надзирателство“), избрано от общината за една година.

Краткият преглед на сведенията за девическото образование в Хасково и Хасковския край ни дава обща представа за атмосферата, в която си прокарва път идеята за обучение на девойките в едно общество, намиращо се на границата на модерността, но трудно изоставящо традиционните си възгледи за мястото на жената в обществените отношения. Навсякъде в българските земи наблюдаваме подобни процеси, украсени от спецификата на междуличностните отношения в местното патриархално общество.

[14] *Македония*, 18.05.1871, дописката е от 06.05.1871г.

„ШЮМЕНСКИТЕ СТАРЦИ“ И „МЛАДИТЕ“ В ШУМЕН ОТ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XIX В. ДО НАЧАЛОТО НА 70–ТЕ ГОДИНИ СПОРЕД МЕМОАРИ И ДОКУМЕНТИ

Станимира Ангелова

Проблемът за „стари“ и „млади“ в българското възрожденско общество е проучван и систематизиран от редица специалисти. Позовавайки се на различни типологични причини за възникването му, изследователите не са единодушни относно критериите за формиране на това явление. За представители на „младите“ според Николай Поппетров се приемат носителите на нови гледни точки, рушители на статуквото и носители на промяната. А на „старите“ от друга – бранители на статуквото, представители на традиционализма и консерватизма[1]. В най-общи рамки конфликтът „млади“ – „стари“ е конфликт между две противостоящи групи – групата на т.нар. чорбаджии и тази на еснафите и младата интелигенция.

Макар в отделните градове да протича с различен интензитет, разграничението и конфронтацията между „млади“ и „стари“ е особено осезаемо през последните две десетилетия преди Освобождението. За първи път термините „млади“ и „стари“ се срещат във възрожденския печат. През разглеждания период българският печат се превръща в арена на конфликта между тях. В дописки, анонимни в по-голямата си част, се отправят обвинения между двете „партии“. Българските вестници в този период водят помежду си спорове относно съществуването и значението на „младите“ и „старите“, а някои издания сами се определят като представители или противници на едната или другата партия[2].

Проблемът „млади“ и „стари“ в Шуменското общество е разглеждан от проф. В. Бонева в контекста на църковно – националната борба[3].

В настоящата публикация се проследява развитието на конфликта „млади“ – „стари“ в аспекти на обществения и политическия живот в гр. Шумен през погледа на неговите съвременици.

През 1849 г. в Шумен пристигат унгарските и полски емигранти, предвождани от Лайош Кошут. Тяхното присъствие се разглежда от изследователите като „…необичаен и своеобразен полъх, който обръща норми и закони, стари традиции и порядки“[4]. Според други се определя като съприкосновение с носители на революционни идеи и на европейска култура, към която вече са се устремили българите в Шумен[5]. Независимо от спорното им значение за подема на икономиката и културата, неоспоримо е тяхното присъствие като фактор в промяната на обществените нагласи. Демонстрираната дързост от страна на емигрантите е правила впечатление на местното население и е предизвиквала възхита в младите и възмущение в традиционалистите. През същия период в Шумен основна роля в управлението на общината имат т. нар. чорбаджии или

---

[1] **Поппетров, Н**. „Стари“ и „млади“ като изпитание на историческата реконструкция. – *Годишник на Исторически музей Пловдив. „Млади“ и „стари“ в българското Възраждане, 2006, 179–186*.

[2] **Грънчаров, М**. „Стари“ и „млади“ - „чорбаджии“ и „радикали“ през Възраждането. – *Годишник на Исторически музей Пловдив. „Млади“ и „стари“ в българското Възраждане*, *2006, 63–70.*

[3] **Бонева, В.** *Българско Възраждане в Шумен и Шуменско. Църковно-национални борби и постижения*. Велико Търново, 2002.

[4] **Димков, Н**. *Шумен през Възраждането*. Велико Търново, 2005.

[5] **Левкова, М.** *Унгарските емигранти и българската общност в Шумен.* – В: 1848 – 1850. Студии за унгарската война за независимост и нейният български контекст, 1999, 54–63.

както те сами се определят в документи от периода – „шюменски старци“. През 30-те години на XIX в. общинските дела са поверени на Съвета на оникилиите. В този съвет влизат 12 видни шуменски чорбаджии, а начело е стоял баш чорбаджия. Според Блъсков след 1848 г. на шуменските оникилии се е гледало като на „потурчени българи“[6]. Причина за това са съмнения за злоупотреби с църковни пари и желанието на общинарите да получат одобрението на турската власт. Тази форма на управление продължава свето съществуване до 1849 г., а последен баш чорбаджия е хаджи Димитраки Хаджи Панев[7].

Последващата форма на управление е тясно свързана с реформите в империята и декларира по-широко обществено участие във вземането на значимите решения В „Гражданско определително зговорно писмо“ от 1850 г., където за първи път се регламентират правата и задълженията на новият градоначалник – Жеко Хаджи Василев, става ясно че той е избран от „последните 12 честни еснафа“[8]. В документа новият градоначалник се задължава да „управлява царската покорна рая според Танзимата“ срещу „плата“ за „общонародно добро“. В края на документа следват имената на шуменци и печатите на няколко села. От документа става ясно, че градоначалникът е отговорен както пред тях, така и пред общността. Но властта е концентрирана предимно в ръцете на едрите земевладелци и т. нар. „старейшини“, както е видно от документи от периода.

Промени настъпват във всички сфери на обществения и политически живот на българските градове след края на Кримската война през 1856 г. С прокламирането на Хатихумаюна „управлението на християнското население се давало в ръцете на съвет, чиито членове щели да се избират както от духовенството тъй и от миряните из сяка община“[9]. Това довежда до нов етап в развитието на отношенията „млади“ – „стари“. Разширеният властови ресурс води до осезаема борба за надмощие между ясно формираните две партии в българската община. Основни средства в този конфликт са оспорването на авторитета и злепоставянето пред общността. Като основна движеща сила може да бъде определена набиращата все по-сериозни мащаби църковно-национална борба.

В мемоарите си Никола Бацаров определя шуменци като такива, които „макар и малко имаше старите надъхани повече с гръкоманство обичаха владиката, а младата класа почти всички го мразеха и ненавиждаха“[10]. Бацаров не крие възмущението си от директора на Шуменската полугимназия Сава Доброплодни, „който водеше голяма дружба и приятелство със съвременний Преславски владика (грък византиец) Венеамин“[11]. Дръзка проява от страна на „младите“ е описана от Никола Бацаров: преди освещаването на новата долномахлянска църква „Три Светители“ голяма част от местните епитропи, както и основните активисти в изгонването на гръцкия владика Вениамин изразяват възмущението си от това, че „тоя, който ся ругае с българите – с езика и народността им“[12] ще „тронясва“ църквата. Според Бацаров, призивите отправени към старите за освещаване на църквата, след като се реши църковния въпрос

[6] **Блъсков, И.** *Материалъ по история на нашето възрадание*. Шумен, 1907.

[7] Пак там.

[8] **Георгиева, Д., М. Пенков.** *Документи и материали*. – В: Шумен и шуменско XV – XIX в. Исторически музей – Шумен. 1996, 188–191.

[9] **Паскалева, В.** За самоуправлението на българите през Възраждането**. –** *Известия на Института по история, Т. 14–15, 1964, 69–83*.

[10] **Бацаров, Н.** *Животоописанието ми*. София, 1986.

[11] Пак там.

[12] *България*, г. I, бр. 35, 21 ноември 1859 г.

остават нечути. Това принуждава „младите“ на дръзки действия: „един ученик (Никола Стойчев) поддуман“[13] краде от владишкия олтар гръцка книга, с която владиката трябва да освети църквата на гръцки език. Останал без книга, владиката е принуден да накара поп Костадин да чете молитвите за освещаването на български език на 25 октомври 1859 г.“ За тази случка стана голямо смущение между българите“[14]. В анонимна дописка от вестник „България“ за освещаването на българската църква „Св. Три светители“ в Шумен авторът прави уточнение, че „…старите се събират и правят големи изисквания върху загубената книга“[15], и причина за това според автора е, че „горките стари граждани шуменци, заблудени от притвореното му антихристко лице (Венеамин), пак му се кланят, целуват му осквернената ръка и искат да гонят ония българи, които му изваждат маскърлъците...“[16]. Словесната борба между двете основни групи на привърженици и противници на гръцкия владика Вениамин може да бъде проследена на страниците на вестник „България“, в няколко броя от ноември до декември 1859 г. Вследствие на изострените отношения между владиката и шуменската общественост Сава Доброплодни е принуден да напусне града на 1 май 1859 г.

Еснафите, заедно с Войников и Бацаров, веднага се заемат да „уничтожат“ едноличното училищното настоятелство в лицето на „едно гръкоманско лице (Хаджи Симеонка), което, подпомагано от владиката, се разпореждаше и представяше учители само по угодата си и по вреда на училищата[17]. Надписът на „високомечтателното от Доброплодни училищно название „полугимназия“[18] е заменен с „Шуменско народно училище“. Учителите успяват да убедят „гражданите еснафи“ да съставят 6-членно настоятелство, избрано от еснафите. В дописка във вестник „България“ се споменава, че „станало изменение в епитропството. От сичките еснафи изпратили по един млад, за да съставят училищни епитропи. Тая мярка е мъдра: защото всякой снаи днес че почти всякога в народнити работи, старити ни българи разумяват наопоко народността и падат много пъти в заблуждение“[19]. Това се явява удобен случай за еснафите да поемат изцяло контрола върху училищата.

През 1860 г. по пример и давление на Цариградската община, на 8 май 1860 г. шуменският поп не споменава името на патриарха в редовната църковна служба. След поредица от събития гръцкият владика Вениамин напуска Шумен и търси убежище в Котел. Шуменските първенци, учители и цялата общественост впрягат енергия и сили в църковно-националната борба. Д-р Вичо Панов е избран за пълномощен представител в Цариград за „възобновление на нашата българска народна независима йерархия“[20]. Под даденото му пълномощно с дата 21 април 1861 г.седят подписите на „млади“ и „стари“ шуменци. В този период общината се управлява без председател, става ясно от мемоарите на секретаря на общината Никола Бацаров: „През октомврия същата година общината прие от Цариград едно писмо с осемтях точки, които бяха подали от Високата

[13] **Бацаров, Н.** Цит. съч.

[14] **Бацаров, Н.** Цит. съч.

[15] **Дряновски, Б.** *Кирил, Варненски и Великопреславски митрополит. Документи и материали.* – В: Борбите на българите от варненско преславска епархия за църковна независимост 1840 – 1879 г. Варна, 2002, с. 33.

[16] Пак там, с. 33.

[17] **Бацаров, Н.** Цит. съч.

[18] Пак там.

[19] **Георгиева, Д., М, Пенков.** *Документи и материали*, с. 279.

[20] Пак там, с. 226.

порта… На това писмо общината, като нямаше още определен постоянен председател, не можа да отговори наскоро, но остави отговора за по-сетне” [21].

Няколко месеца след това се поставя началото на нова Гражданско-църковна община. Но след като на „28-й ноември (1861) си даде оставката от кметството Хажи Димитраки Х(аджи) Панев, който дотогаз беше представител (чорбаджий) на българите в Шумен и окръга“ [22].

Хаджи Димитраки Хаджипанев е заможен търговец, представител на абаджийския и терзийския еснаф. Той е сред общинарите от съвета на оникилиите през 1831 г., а през 40-те години на XIX в. е училищен епитроп. Има опит в управлението на общинските дела като баш чорбаджия през 1849 г. През 1861 г. е „представител (чорбаджий) на българите в Шумен“. Следователно в този период шуменската община има председател. Но в случая може би представителят не е избран със съгласието на „мнозинството“ в лицето на еснафите и интелигенцията, които след като поемат почти изцяло контрола върху училищата, се стремят към целия властови ресурс на общината. Тук впечатление правят използваните думи от Бацаров – Хаджи Димитраки е определен като представител, „чорбаджии“ на българите от целия окръг. А новоназначеният – Жеко Хадживасилев – Чолака, е „кмет и водител на новата община“. Ясно различимо е противопоставянето на носителите на старите порядки и старата общинска организация в лицето на чорбаджиите и тази на младите.

В хода на църковния въпрос шуменската община проявява твърдост и далновидност. След изгонването на Вениамин Общината премества своите заседания в митрополията: изземва правомощията на гръцката патриаршия и назначава духовно лице. Общината успява да обхване всички управленски звена, дори „издействува да се промени управителят Юмен Паша и се замени с други на име Аптаман паша, който дойде, озапти и усмири краевците и въдвори тишина в града“[23]. Повод за това действие на общината са многото зверства и убийства, които се случват през 1862 г. в града. Двама пияни турски граждани стрелят пред взаимното училище, а в резултат е убит ученик (Герчо Добрев), „който гледал през джама как се боричкали отвън училището“[24]. Жертва на „пак на такива краевци“ става и учителят хаджи Анастас Блюдаров.

„Това общинско управление, наредено по този начин, вървя със съгласието на еснафите много добре до 1864 г.“ – отбелязва в мемоарите си Бацаров. Но в средата на 60-те години за конфликт между еснафи и чорбаджии свидетелстват анонимни дописки в периодичния печат: „Интригите между млади и стари са големи“ и „несъгласието царувало дълбоко“[25]. Борбата за надмощие на отделните партии и формирования придобива обществена значимост във връзка с няколко ключови събития от периода. На първо място са опитите на дикиджийския еснаф, начело с „дядо дикиджи Друми“, да изгони икономa поп Васил. За една година дядо Друми успява да създаде „една голяма и страшна партия от по-влиятелните първи граждани“[26]. Новият поп Петко от Търново, който идва в града по покана на казанджийския еснаф, възползвайки се от „партиите“, успява да си издейства управление като „владика“ срещу „1200 пари за три години“[27]. Но в мемоарите си Бацаров отбелязва общото негодуване на свещеници и гражданство срещу назначаването на другоселеца. Според дописки във вестник „Македония“ кавгата

[21] **Бацаров, Н.** Цит. съч.

[22] Пак там.

[23] **Бацаров, Н.** Цит. съч.

[24] Пак там.

[25] *Турция,* г. I, бр. 32, 27. 02.1865.

[26] **Бацаров, Н.** Цит. съч.

[27] Пак там.

около шуменските духовници не приключва, „…карания за свещениците ни обладаха дотолкова града ни щото некои си първи лица от дикиджийският и бакалският еснаф сполучиха та пропъдиха от два месеца насам всичките ни свещеници…“[28]. До 1869 г. спорът за шуменските духовници не затихва: „Съперничествата и взаимните оскърбления бяха тъй силни, тъй остри, щото никакъв друг резон не се взимаше във внимание, освен резоните които се виждаха най-сгодни за взаимно противодействие.“[29]

На 7 декември 1869 г. събор за избор на членове на черковно-гражданската община е проведен в отсъствието на много от представителите на еснафските сдружения. „Из средите на шуменските чорбаджии и едри търговци били избрани 12 съветници и един градоначалник“[30]. В отговор десет от еснафските обединения, които не присъствали в избора, внасят писмен протест, който е представен на членове на стария градски съвет. Протестиращите правят уточнение, че „макар в словото, що се каза пред речения събор, да ни назоваха безкнижни, както ние, тъй и бащите ни и прадедите ни, като сме принесли колко-годе по некоя си аспра в църквата, имаме и право да са намесяме и в гражданските ни и в черковно-училищните ни работи…“ и че за останалите 9-има от кандидатите нищо „противно“ не могат да кажат.

Внесеният протест е насочен срещу избора на четирима членове – Жеко Чолака, Димчо хаджи Стоянов, Анастас Хаджи Стоянов и поп Васил. В протеста са изложени провиненията на всеки един от тях. Протестът е тясно свързан с конфликта с шуменските духовници и по-конкретно, с личността на поп Васил, който е „пъхнат“ обратно в черквата със съдействието на Жеко Чолак. Поп Васил е обвинен, че е „разпарясал невинната жена съпруга на господин Димча“: „Гледаме при избраните да поставет и поп Васил, като пастир и представител на народа“. В качеството си на градски духовник той разтрогнал брака на чорбаджи Димчо с Екатерина Пашмакова, която по-късно се омъжва за Тодор Икономов. Жеко Чолак е обвинен в „усвояване“ на църковни и общински средства и е наречен „грабител“. „Както на Жека Чолака, тъй също и нямаме доверие и на г-на Димча и на поп Василе за управление на гражданските ни работи, за което и протестираме заедно с всичкото си домочадие“. Хаджи Анастас Хаджи Стоянов е обвинен в отнемане на общинска земя – завещана къща от Соватчовлу, „харизана на общината още преди 15 години на черквата ни“.

Освен свещеника поп Васил, всички останали лица, обект на протеста, са част от управлението на градските дела продължително време и представители на едрите търговци и занаятчии.

Жеко Чолак, както и хаджи Анастас хаджи Стоянов, са били няколкократно градоначалници. Анастас Стоянов е състоятелен търговец и едър собственик на недвижими имоти с търговски връзки във Варна, Котел, Букурещ и Цариград. С неговото име се свързва развитието на учебното дело и създаването на първия модерен оркестър в града. Димчо Хаджи Стоянов е едър земевладелец и търговец. Като член на турския административен съд е приеман за доверен човек на турската власт. Неговата личност е доста противоречива и се свързва с негативното отношение към новата интелигенция. Наричан е „Кьор Димчо“, заради влошеното му зрение. Тежките обвинения в присвояване на общински имоти се оказват несъстоятелни, както отбелязва Г. Джумалиев.

Протестът има силен отзвук в периодичния печат. До нас не са достигнали данни дали искането за отговор от страна на протестиращите остава неуважено. Този документ

[28] *Македония*, г. III, бр. 38, 16.08.1869.

[29] **Икономов, Т.** *Мемоари*. София, 1973.

[30] **Джумалиев Г.** Протест на шуменските еснафи срещу избора на някои чорбаджии в състава на черковно-гражданската община. – *ИБИДКН*, Т. XXV, 1967, 181–185.

представя в детайли случващото се в българката община в края на 60-те години на XIX в. Натискът на еснафите да вземат властовия ресурс в управлението на общинските дела се засилва, но от своя страна представителите на старите, в лицето на едрите търговци и занаятчии, изобщо не смятат да променят установеното статукво.

В началото на 70-те години враждуващите партии привидно сключват примирие. От Архирейския съвет в Цариград пристига писмо до шуменските общинари, в което се настоява „за прекратяване на партийните разделения и вражди“[31]. В резултат на този призив поп Васил е отстранен, а чорбаджиите остават в общинския съвет.

Назначаването на двама учители чехи също става повод за спорове между еснафи и чорбаджии през 1869 г. В мемоарите си Т. Икономов описва ситуацията с новоназначените учители чехи по следния начин:

„Ако на чорбаджийската партия се паднеше надмощието, тя тутакси въдворяваше чехите. При най-малкото неудоволствие на еснафите, последните се събираха на големи маси и настояваха да се извадят чехите“[32].

Жертви на конфликтите между враждуващите фракции стават учителите. Дейни шуменски учители като Сава Доброплодни, Добри Войников, Никола Бацаров и Тодор Икономов са принудени да напуснат града.

През 1859 г., когато конфликтът на шуменци с гръцкия владика Венеамин е в разгара си, Сава Доброплодни напуска града. Според В. Друмев Венеамин „стана причина да си иде г-на Доброплодни от Шумен“[33]. След 5 години градът е принуден да напусне Д. Войников след конфликт с шуменските чорбаджии. Въпросът с обстоятелствата около напускането на Войников е обект на много полемики. В своите мемоари Бацаров пише: „по… една противна случка, напусна училището и отиде във Влашко“[34]. Според племенника му Анастас А. Стоянов причините за напускането му трябва да се дирят в неговите „слова, които не се харесали на турските власти“[35].

Напускането на тези видни будители се отразява на културния живот в града – запада създаденото от Сава Доброплодни читалище. Едва през 1869 г. в Шумен се възобновява читалищната дейност – освен възобновеното читалище „Архангел Михаил“ се основава и ново – долномахленското „Напредък“. Скоро тези читалища стават обект на междуособните конфликти в града. Година по-късно, след напускането на Войников, вследствие на конфликт с училищния епитроп Н. Патоев, Никола Бацаров също напуска Шумен. След кратко учителстване в периода 1865 – 1869 г. Т. Икономов също напуска града. Причина за неговото напускане е обидното отношение на „най-злият и зъбестият“ чорбаджия – Димчо Чорбаджи[36]. В своите мемоари той определя българските общини като „недозрели“ и определя „вмешателството на учителите в общинските неща“ като катализатор на „взаимната омраза между членовете на „същото общество“[37].

Обстоятелствата около напускането на Т. Икономов са в пряка връзка с гореспоменатия протест на шуменските еснафи. Тодор Джебаров в свое писмо до Ст. Чилингиров разяснява в детайли конфликта на Кьор Димчо с Т. Икономов: „Един ден Димчо си позволява да изругае и одари с бастуна си Икономова на улицата, за гдето

[31] **Бонева, В.** Цит. съч.

[32] **Икономов, Т.** Цит. съч.

[33] **Станчев, Ст**. *Читалище „Добри Войников“ в своята стогодишна история*. – В: Сто години народно читалище „Добри Войников“ Юбилеен сборник. София, 1958, 5–60.

[34] **Бацаров, Н.** Цит. съч.

[35] **Димков, Н.** Цит. съч.

[36] **Икономов, Т.** Цит. съч.

[37] Пак там.

поздравявал жена му“[38]. Учителят, който също бил „здравеняк“, не остава длъжен и „дава на чорбаджията един тестир турлю гювеч от шамари и юмруци“. Историята дълго обикаляла градските ханища и механи и „бакалски дюкени“. Случката стига до кадията след жалба на чорбаджията. Свидетели представят действията на Икономов като защита. След тази случка чорбаджи Димчо изоставя съпругата си и взема за жена слугинята си Гана.

Споровете между „млади“ и „стари“ шуменци се водят и на махленски принцип между жителите на двете български махали Горна и Долна.

През 30-те години на XIX век се формира т.нар. Долна махала. „Долната махала е обхващала преселническите квартали на изток от старата кореняшка махала „Горна махала“[39]. Долномахленци са били приемани от съгражданите си от горната Черковна махала като седящи по-долу от тях. Конфликтът „долненци“ и „горненци“ е описан като „достоен за Чудомирово перо“ от проф. В. Бонева[40].

В хода на черковно-националната борба горненци и долненци сипят обвинения едни към други. След освещаването на долната църква през 1859 г. в периодичния печат долненци са обвинени, че „...живеят с молитвата и благословението на Венеамина...“[41]. Долненци не са съгласни с твърдението, че са поддръжници на Венеамин и дори изказват недоволство за това, че новата черковна сграда е станала „прибежище на дяда владика – да се крие в олтаря кога го гонят от вехтата черква“[42]. През 1869 г. двете махали имат своя църква и читалище, които също стават обект на конфликта „млади“ и „стари“.

През 1871 г. постепено „вътрешнообщинските борби“ затихват[43]. Вниманието на шуменските общинари е ангажирано с Църковно-народния събор в Цариград. През декември 1872 г. шуменци посрещат своят митрополит Симеон Варнеско – Преславски.

От този период до Освобождението конфликтите в общината и междупартийните борби остават скрити за широката общественост.

Разделянето на обществото на различни групировки е характерно за българското общество не само през Възраждането. Критериите за това деление могат да бъдат както от личен, така и от обществен характер. Поради тази причина проблемът „млади – стари“ е част от сложни процеси, протичащи в българското възрожденско общество.

В Шумен през XIX в. българското население се дели на „долномахянци“ и „горномахлянци“, на образовани и „безкнижни“, на „млади“ и „стари“, на махленски, занаятчийски и родов принцип. От значение е принадлежността и идентификацията с общността, към която се числи. Именно тази необходимост за принадлежност спомага за съхранението на пробудилата се българска народност. Шуменската общност гледа с недоверие на новите и външни неща, за това свидетелства неуспешната протестантска пропаганда в града[44]. Но същевременно е отворен към новото в лицето на чуждоземците, ако не застрашават вярата и народността. Конфликтите, които се пораждат в общината между „млади“ и ‘стари“, не са спорадичен случай. Има данни за вътрешни борби в общината още през 30-те години на века[45]. В своето развитие общината не променя

[38] Държавен Архив – Шумен, Фонд 714 К – Джумалиев, Георги Стоилов.

[39] **Джумалиев, Г.** *Поява и развитие на Долномахлянското читалище „Напредък“ до Освобождението“* – В: *Юбилеен сборник 100 години Народно читалище „Напредък“*, Шумен 1869 – 1969. Шумен, 1970, 5–23.

[40] **Бонева, В.** Цит. съч.

[41] Пак там.

[42] Пак там.

[43] Пак там.

[44] Пак там.

[45] **Блъсков, И**. Цит. съч.

напълно своят облик. Познатите похвати за лобиране на определени личности или групировки продължава да е един от основните средства овладяване на властовият ресурс. Промени настъпват в българското самоуправление след прокламирането на Хатихумаюна. Увеличеният властови ресурс, който се дава на самоуправлението по места, е възможност на еснафи да участват реално в управлението на общината. Но представителите на т.н. старци не са склонни да отстъпят общинските дела. Шюменските старци и младите са в непрестанна борба за надмощие за овладяване на общината през 60-те и началото на 70-те години на XIX в. Често тези конфликти прерастват в личностна саморазправа и се използват умело за разрешаване на междуличностни конфликти.

Етапите на развитие на конфликта са в по-голямата си част аналогични с тези в други български общини. Но към този момент няма данни за сериозни сблъсъци, довели до драматичен обрат. Този конфликт е с променлив успех. Според документите, в повечето случаи „шюменските старци“ успяват да задържат властта. Това е логичен развой, ако се вземе под внимание, че „шюменските старци“ имат благоразположението на турската власт и доста силно влияние в града. Ако се проследи общото развитие на града през периода, ще се установи, че възникналите спорове не засягат сериозно общинските дела. В случаите, когато е необходимо единомислие, шуменските управници се обединяват около общата идея и интерес. През разглеждания период Шумен се нарежда на едни от челните места по отпуснати от общината средства за образование, има светско образование, а шуменската община е активен и деен участник в църковно-националната борба. В културен аспект, въпреки периодите на спад в развитието на читалищното дело, градът е в културен подем.

THE "OLD MEN OF SHUMEN" AND THE "YOUNG" IN SHUMEN IN THE SECOND HALF OF XIX C. UNTIL THE BEGINNING OF THE 70-IES ACCORDING TO MEMOIRS AND DOCUMENTS

Stanimira Angelova

Abstract

This publication imamate order to present the development of the relations between the two main groups in the Bulgarian Renaissance society in Shumen – "young" and "old". Memoirs and publications from the period, give a clear idea of the progress of this conflict through the eyes of his contemporaries. These two groups represent the basic types of the Bulgarian society of traditionalists – “the old people“ and the people of the new time the “young“. These two major groups fighting for authority in the Bulgarian municipality in the last two decades before the Liberation. This conflict has an impact on all spheres of public and political life in the city. But it does not affect the development of education and culture, which are in progress.

ОТНОСНО ИНСПЕКТИРАНЕТО НА УЧИЛИЩАТА ВЪВ ВАРНЕНСКО-ПРЕСЛАВСКАТА ЕПАРХИЯ ПРЕЗ ПЕРИОДА 1873 – 1880 Г.

Милена Георгиева

Сведенията за инспектирането на училищата в реалностите на българското образование и в един динамично развиващ се процес през периода 1873 – 1880 г. са сравнително малко на брой и недостатъчни, но все пак дават основание за оформяне на някои изводи и тенденции в развитието на идеята за подпомагане на учебното дело и контрол на организацията на учебно-възпитателния процес в нашите училища. Свързан с редица промени и нововъведения в развитието си, този процес търпи смяна на една с друга обществено-политическа система при налагане на коренно различна уредба на държавността, законодателството и организационните параметри след Освобождението на България. А приноси в този процес имат редица ярки личности – просветители и педагози от епохата на Българското възраждане.

По време на османското владичество българското образование се развива независимо от официалната власт. Правителството не оказва финансова подкрепа на българските училища, но не се и намесва в тяхното управление, което се осъществява от общински представителни органи: църковни училищни настоятелства, а след 50-те години на XIX век – специални училищни настоятелства. Те се грижат за кадровото и материално обезпечаване на процеса на обучение и осъществяват контрол върху дейността на учителите. Дейността им е регламентирана в нормативни документи, които носят различни наименования – устави, закони и др.[1]

Децентрализацията на училищното управление преди Освобождението – свободно и независимо развитие на всяко отделно училище чрез общинско самоуправление, е свързана с някои слабости. Пречка за развитието на българското образование при променените условия стават организационната разпокъсаност; отсъствието на единна система за контрол и ръководство; различията в сроковете на обучение, учебните планове, програми и цялостния процес на обучение и др.

Нуждата от обединение на нашите училища и стремежите на учителите да повишат методическата си квалификация чрез една обща организация на учебното дело намира израз в местните учителски събори. Стъпка към преодоляването на тези различия се прави с организирането на регионални учителски събори, на които се решават въпроси, свързани с организацията, структурата на училищата, учебните планове и др. Управлението на българското образование се централизира след създаването на Българската Екзархия през 1871 г., когато то влиза в правомощията ѝ по силата на нейния устав[2].

След като бива призната официално от турското правителство, българската екзархия от 1870 г. се смята за представител на българския народ. Екзархийският устав дава право на екзархията и на нейните органи да се грижат за откриването, уреждането и поддържането на българските училища.

Въз основа на тези права под покровителството на екзархията се свикват учителските събори. Те се провеждат един след друг до 1874 г. в различни селища по българските земи и инициатори в тях стават най-вече народните учители[3].

---

[1] **Доросиев, Л.** Нашите класни, средни и специални училища преди Освобождението. −*В:Материали за изучаване на учебното дело в България,* кн. I, 1925, с. 238.

[2] **Колев, Й., В. Атанасова, Н. Витанова.** *История на педагогиката и българското образование*, УИ „Епископ Константин Преславски", Шумен, 2005, с. 272.

[3] **Пак там.** с. 301.

Както е известно, на заседание на църковно-народния събор в Цариград, проведено на 30 април 1871 г., се взема следното решение: „като се придава на Варненската епархия – казата Провадия, а на Преславската епархия – казата Ени пазар и всички села, освен (тези) на Месемврийска каза, тия две епархии ще се съединят под един архиерей, който ще носи титлата Преславски-Варненски“[4].

На 20 август 1872 г. архимандрит Симеон е ръкоположен за митрополит на Преславска епархия[5].

На 27 август варненци се съгласяват Преславският митрополит да бъде избран и за митрополит за Варненска епархия. По тяхно искане митрополитът се нарича Варненско-Преславски. За съжаление той получава от турските власти берат за управлението само на Преславска епархия. Непризнаването за духовен ръководител на Варненска епархия затруднява неговата дейност. Това е единственото възможно и правилно решение, което народните дейци вземат, за да се запази целостта на варненска епархия, в която съгласно чл. 10 от фермана не влиза и град Варна и още 20 села между Варна и Кюстенджа край морето. Така учредената епархия обхваща: Варненската околия, Добричка, Балчишка, Манкалийска (около дешния румънски град Мангалия, в Северна Добруджа), Провадийска, Шуменска, Преславска, Ески Джумайска (дн. Търговишка) Османпазарска (дн. Омуртагска) заедно с Котел и селата Медвен, Жеравна, Градец, Ичера и Катунице от Сливенска околия и три села от Разградска[6].

Развитието на учебното дело по българските земи през периода на Възраждането протича с нееднакви темпове в резултат от различията в стопанския и икономически напредък на отделни селища. Това от своя страна води до различия в учебното съдържание и поставя пред учителите решаването на редица професионални въпроси. Необходимостта от преодоляване на несъответствията и унифициране на новобългарското образование налага свикването на учителски събори. Всеизвестен е фактът, че до създаването на Българската Екзархия инициативата за тяхното провеждане идва от учителите[7].

Важна роля за развитието на инспектирането на българските училища имат взаимосвързаните епархийски и учителски събори. Според Петко Славейков, управлението на училищата трябва се осъществява от учителски събори и професионалното обсъждане на проблемите е пряк път за тяхното решаване. Предмет на разискване могат да бъдат не само въпроси от организационно естество, а и с теоретичен характер. Тези събрания на учителите според него представляват „живо училище за тях“[8].

Първият учителски събор е свикан в Стара Загора през 1869 г., като следват подобни изяви още в Хасково, Пловдив, Русе, Тулча, Шумен, Габрово, Прилеп, Кюстендил и др. Благодарение на тяхната работа се осъществява прелом в цялата българска образователна система.

А през 70-те години на XIX век се създава и длъжността училищен инспектор. Терминът „инспектор“ има латински произход (inspector) и означава длъжностно лице,

---

[4] Исторически бележки за Варненска и Великопреславска епархия. Официален сайт на БПЦ-Българска Патриаршия, Варненска и Великопреславска Света митрополия, http://mitropolia-varna.org/za-eparhiyata/istoriya, (07.07.2018).

[5] **Варненски и Преславски митрополит Симеон**. *Съчинения*, т. 1, Църква и история. Статии. Спомени. Писма (1869-1900). Състав. Е. Димитров, София, 2011, Изд-во „Изток-Запад”, с. 5.

[6] http://www.bg-patriarshia.bg/index.php?file=varna_diocese_history.xml 12.01.2017 г., (07.07.2018).

[7] **Димитрова, И.** Учителските събори в Тулча и Шумен(1873 г.)-опит за съпоставка. -*В:Сб. С доклади от Национална конференция „Първият учителски събор в Шумен (1873 г.) и новобългарското образование-история и съвременност.* София, 2003, с. 37.

[8] **Атанасова, В.** *Петко Славейков за образованието.* УИ „Епископ Константин Преславски“, Шумен, 2015, с. 131.

което „бди за правилната дейност и прилагането на законите в някой дял на управлението“, лице, което инспектира“, а с термина „инспекция“ обикновено се обозначава неговата дейност, която намира израз в надзор, преглед, ревизия. След Освобождението на България се сформира и институцията училищен инспекторат, който и до днес е утвърден управленски орган[9].

Сред най-ранните данни относно ревизиране на взаимните и класните училища във Варненско-Преславската епархии са сведенията за дейността на учителите Стефан Изворски, Сава Филаретов, Сава Доброплодни, още от периода 1846-1856 г. Това те осъществяват не само по препоръка на училищните настоятелства или от еснафите, управляващи местната община, а по-скоро по собствена инициатива, за да бъдат полезни на своите колеги по другите училища, да обогатят знанията си, да уважат с присъствието си „годишните изпитания“ в дадено училище или да търсят някое по-добро място за здравето си. От сведение на учителя Стефан Изворски, например узнаваме за негова обиколка из селища на Варненско-Преславската епархия от 1847 и 1848 г. Ето какво споделя той като даскал в Шуменското училище: „Сетне като ми се случи пак от неволя и таз година да обходя сичките училища, по онез места, през които ми се падна да мина... “ [10].

След Стефан Изворски, Сава Филаретов и Сава Доброплодни – „тъй наречените Големи Сава и Малки Сава“ – работят рамо до рамо в Шумен в преобразуваното елино-българско в славянобългарско мъжко и „момиченско“ взаимни училища, които превръщат в класни училища“[11].

Като главни учители в тях те продължават традицията по инспектиране на училищата в града и региона. За един „добър пример“ в това отношение разказва Илия Р. Блъсков за своя колега Сава Филаретов, който като учител в Шумен „обхожда“ и училищата в Провадийско – в село Черковна например[12].

Дейността по ревизиране на училищата Филаретов и Доброплодни развиват и като главни учители и в другите селища, където отиват да работят – София, Сливен, Варна и др.

Сава Филаретов разработва „Главни правила“ за Софийското училище, което ръководи и в качеството си на главен учител (директор – б.м.). Като такъв той инспектира училища, намиращи се в родния му край – Котленско и Жеравна. Това са селища, които попадат тогава в територията на управление на Варненско-Преславската епархия. В резултат на тази негова дейност например, в „Цариградски вестник“ от 1859 година са публикувани „Общи правила на българското училище в село Градец, Котленско, изготвени по съветите и указанията на Сава Филаретов[13].

От приетите от 1 януари 1860 година „Длъжности на училищните настоятели на Шуменските учебни заведения“, според параграф 1-ви става ясно, че да преглеждат училищата имат право всички училищни настоятели: „училищнити настоятели определени от почтените Еснафи в Шумен, ще имат пълновластие за да настояват и наглядват на Шуменските училища тъй щото, всякоги да бъдат в добър порядък и ще

---

[9] **Стоянова, Д.** *Инспекторатът в българското образование през периода 1878 – 1912 година.* Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор”. Шумен, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски”, Педагогически факултет, Катедра „Педагогика и управление на образованието”, 2018, с. 3, <http://shu.bg/sites/default/files/stefka/Avtoreferat_D%20Stoyanova.pdf>, (07.07.2018).

[10] **Стефанов, Г.** *Стефан п. Н. Изворски –учител и поет от епохата на възраждането 1815-1875.* Принос към историята на учебното дело и поезията ни, Сборник на БАН, кн. XXXVII, София, 1935, с. 23.

[11] **Унджиева, Цв.** *Сава Филаретов.* ДИ Нар просвета, София, 1990, с. 12–13.

[12] **Блъсков, Ил.** *Спомени*.Изд-во на ОФ, София, 1976, с. 121.

[13] **Унджиева, Цв.** *Сава Филаретов*, с. 55.

имат всякоги грижи да ги снабдяват, колкото е възможно с всичко що е нуждно и потребно за доброто издържание и напредуване на тия учебни заведения като ся посрещват и улесняват всякоги от църковните настоятели за разноските, които ще стават от църковните каси“. В параграф 6-ти се добавя: „настоятелите са длъжни да обиждат чясто т.е да обхождат училищата за да ги наглядват и снабдяват с потребностите, които ще купуват с время“[14].

По-късно главните учители в училищата на епархията осъществяват повечето от тези функции. В бележките си от 1870 г., отнасящи се за втората половина на 40-те години на XIX век Тодор Икономов пише: „Познато е белки на читателя, че шумненските училища са се издигали... над другите български училища още преди 20 години и повече и че в тези училища се чуваха имената на науки и язиц, които много български градища не са още чували. Това ще каже, че когато другите българи спяха, шумнянските юноши, днешните граждани се учеха и поглъщаха премъдростта на своите високодостойни учители с таквази силна охота и с такова пълно и право разумение, щото останалите българи не можат си представи и разумя... “[15].

Сава Доброплодни, като главен учител в Шумен и после в Силистра, до края на 1870 г. обикаля селата, ревизира училищата, организира практически конференции с учителите[16]. Тази своя дейност той продължава и в следващите градове, където учителства: Котел, Сливен, Варна и др. и така до и след Освобождението.

За напредъка на учебното дело на територията на Варненско-Преславската епархия важно значение имат и решенията на Тулчанския събор от 1871 г. В него взимат участие педагози като Т. Икономов, В. Друмев, С. Доброплодни, които поддържат живи връзки с шуменското учителското съсловие. За Шумен преломът в учебното дело е предизвикан от учителския събор от 1873 г., който е и първият епархийски по нашите земи[17]. Тук трябва да се отдаде заслуженото и на енергичния млад владика митрополит Симеон, който се отличава с особеното си пристрастие към просветното дело. Поради това той най-вероятно избира центърът на неговата митрополитска власт да бъде в град Шумен. Едва ли някой би бил изненадан, че „ключовата дума“ за митрополит Симеон (както и за дейците от неговия кръг) при разрешение на българския национален въпрос е „просвещение“. Още със заемането на своята катедра (4 декември 1872 г.) митрополит Симеон дава ясно да се разбере какви ще бъдат неговите приоритети: едно от най-важните решения на свикания през февруари 1873 г. в Шумен Първи епархийски събор и само след два месеца на учителски събор, който да постави учебното дело в епархията на здрави основи[18].

Тук е уместно да се припомнят думите на Тодор Икономов за него: „При сегашното положение на народа един добър и развит владика може да бъде от голяма полза на нашия народ. Той може да бъде полезен по всичките части на живота и да простира своята деятелност по всичките колонове на обществото−народния живот. Като учител и въобще като мирянин той не може да има нужния авторитет, за да наляга и действа в

---

[14] **Блъсков, И.** *Материал по нашето възраждание.*гр.Шюмен, събрал Ил. Р. Блъсков.Издава Шуменското градско управление, Шумен, Печатница „Сп. Попов», 1907, с. 156–157.

[15] **Икономов, Т.** *Пътни впечатления*.-Възрожденски пътеписи. София,1969, с. 267.

[16] **Димков, Н.** Сава Илиев Доброплодни. Черти от живота и делото му.-*В:Сб. научни съобщения, изнесени на сесията по случай 165 години от рождението му.* Проведена на 4 декември 1985 г. под ред. На Николай Димков. Шумен, 1986, с. 51.

[17] **Тонев, В.** *Бележки по учебното дело в Североизточна България през епохата на Възраждането.Шуменско*. Известия на народен музей Варна, кн. XII., Варна, 1976, с. 86.

[18] **Варненски и Преславски митрополит Симеон.** *Съчинения.* Т. 1. Църква и история.Статии. Спомени. Писма (1869−1900) Съставител Е. Димитров. Издателство „Изток-Запад”, София.,2011, с. 33.

полза на общинското устройство, на училищното подобрение, на изправлението на нравите, на съгласието и на съединението“[19].

Владиката е организатор на епархийския и на учителския събори, само 4 месеца след пристигането му в града. Както е известно, първо се състои църковния епархийски събор, свикан и председателстван от тогава 33-годишния митрополит Симеон, а за секретар е избран Васил Друмев, бъдещия митрополит Климент. Тържествено съборът е открит на 25 февруари 1873 г. Под митрополитската егида е и учителският събор, свикан по всички правила със специално „Окръжно“, проведен в дните от 12 до 16 април 1873 г. За Шумен съборът има историческо значение не само за годините преди Освобождението, а и след него, когато градът се утвърждава като един от центровете на педагогическото образование[20].

Шуменският епархийски събор от 1873 г. изиграва историческа роля и затова, че надхвърля рамките на регионалното си значение. С приетите на него „Устав за селските училища у Варненско-Преславска епархия“ и „Программа на градските ни училища“ по същество се узаконява звучната метода, установява се единство в образователния и възпитателния процес, уеднаквяват се програмите на селските и градските основни училища, въвежда се задължително начално образование във Варненската и Преславска епархия. Такива документи не са приемани никъде преди това и в определен смисъл се превръщат в образец за други последвали събори по българските земи[21].

В рамките на своята епархия митрополит Симеон формулира предпоставките за разрешаване на важната задача за изграждане на единно общонационално образование. То започва да се изгражда, централизира, хомогенизира през 70-те г. на XIX в. под егидата на Българската екзархия, като за образец служат тъкмо решенията на Шуменския учителски събор и приетите от него документи (устави и учебни програми). С други думи, чрез механизмите на Екзархията организираният и председателстван от митрополит Симеон учителски събор е мултиплициран, а неговите решения са разпространени върху почти цялата територия на екзархийския диоцез. Опитът на Екзархията − това първо „Министерство на просвещението“ в България – е използван при изграждането на националното учебно дело непосредствено след Освобождението, а митрополит Симеон е един от неговите „главни експерти“[22] .

А по-късно Христо Ботев в един от броевете на в. „Независимост“ от 1874 г. добавя: „Дядо Симеон е съставил комисия из шуменските учители, която са обязва да прегледа състоянието на селските училища и да проекзаменува не учениците, а учителите. Разбира се, че при подобно управление училищата във варно-шуменския край ще да принесат голяма полза“[23].

Със специалното „Окръжно“ от 2 юли 1874 г. Св. Синод на Българската екзархия приканва българските митрополити по примера на Шуменския събор да проведат такива във всички епархии, с което официално се ангажира с организацията на училищното дело. Още същата 1874 г. учителски събори се провеждат в Пловдив, Русе, Самоков, Ловеч и Видин[24].

---

[19] **Икономов Т.** *Мемоари.* София:Български писател, 1973, с. 145.

[20] **Лечев Д.** Първият учителски събор в Шумен (1873 г.) -закономерно явление. *-В: Сб. С доклади от Национална конференция „Първият учителски събор в Шумен (1873 г.) и новобългарското образование-история и съвременност.* София, 2003, с. 18; **Лечев, Д.** Шуменският период на митрополит Симеон Варненски и Преславски.Годишник на музеите от Северна България, кн. XIX, Издателство „ПИК», В. Търново, 1993, с. 244.

[21] **Пак там**, с. 19.

[22] **Варненски и Преславски митрополит Симеон.** *Съчинения.* Т. 1., с. 35.

[23] *Независимост* // Год. IV. № 29. 4 май 1874, с. 235.

[24] **Лечев, Д.** Първият учителски събор, с. 19.

Във всички събори по един или друг начин е обръщано внимание на въпросите за „преглеждането на училищата“, т.е. на тяхното инспектиране. А учителите са най-активните инициатори и участници, редом с църковните дейци, за уреждането и обезпечаването на училищата с нужната учебна документация[25].

След Шуменския събор започва засилване на контрола върху изпълнение на взетите решения. Положителна роля например в това отношение изиграват назначените „нагледвачи на селските училища“[26].

Този отговорен пост да инспектират работата в училищата на Варненско-Преславската епархия заемат учителите Илия Р. Блъсков, Димитраки Константинов, Панайот Волов, Тодор Байчев, Тодор Икономов и др. За първите избрани от учителския събор инспектори на селските училища научаваме следното от Илия Блъсков, в разказа му в „Материал по нашето възраждание“, в параграфа за „Влиянието на устава за селските учители“: „това като взе предвид, съветът реши да предложи на двама от градските учители, които по-добре познаваха селяните и техния дух, да обикалят всичките български села от Шуменската епархия, да събират селяните, да им прочетат разяснят подробно устава, да наредят училищни настоятелства, да вземат нужните бележки от тогавашния ход на училищата, де има учител, де няма, каква плата получават, колко ученици имат и пр. Избраните тия двама учители нарекоха ревизори: те бяха именно Т. Байчев и Ил. Блъсков“[27].

За тяхното финансиране авторът отбелязва следното: „шуменската градска община едва смагаше за заплата на своите учители, тя можеше да помага на селата нравствено, а парична сила нямаше. На учителите си една нищожна плата не можеха да заплатят а камо ли за ревизор?“[28].

А за задълженията добиваме представа от следните му думи по-нататък: „че и друго зло: говори, проповядвай, наставлявай тогивашния наш селянин, той с внимание за всичко щеше да те слуша, познаваше , че говориш за негово добро, и на обещанията си бе щедър, но щом се обърнеш със срамежливи очи да му поискаш пари, заплатата на труда си, като че ли всичко говорено падаше долу пред неговите очи – осуетяваше се“[29].

Тенденцията да не се поемат пътните разходи на първите ревизори, което е затруднявало изпълнението на техните задължения според решенията на събора, съществува една година: „в 1874 год., през великата неделя се повикаха във митрополитския дом всичките градски учители, и класни и взаимни, и се помолиха да приемат за през идущите пролетни празници , както неделни дни да присъстват всеки в едно определено село като асистент при годишните селски изпити. Пътните им разноски ще се плащат от селото... и започна се нов подвиг с пресни сили, с благородно въодушевление. В митрополията предварително се назначаваха селата, в които идущия празник или неделя ще да станат изпити, известяваше се това и на селските училищни настоятели, като се поканваха да изпратят кон или кола за градския учител“[30].

Нещо повече, според дядо Блъсков „ревизорите, тези вожделенни гости се изпровождаха и извън селото, и хората вече „гледаха на тях като на апостоли по просвещението. Но не само Шуменските села се посещаваха от родолюбивите тогивашни

---

[25] **Кръстев, Б.** Още за учителския събор в Шумен през 1873 г. -*В: Сб. С доклади от Национална конференция „Първият учителски събор в Шумен (1873 г.) и новобългарското образование-история и съвременност.* София, 2003, с. 28.

[26] **Пак там,** с. 28.

[27] **Блъсков, Ил.** *Материал,* с. 187.

[28] **Пак там,** с. 187.

[29] **Пак там,** с. 187.

[30] **Пак там,** с. 189.

градски учители, но и много по-далечни. Днешното название Шуменски окръг, окружие – такова нещо нямаше тогава. Имаше име само Варно-Преславска епархия“[31].

Относно диоцеза на епархията самият дядо Блъсков определя нейния ареал: „А в тая епархия влизаха освен всички български села от днешния Шуменски и Варненски окръг, но и няколко села от Разградско, именно: Кара Арнаут, Бей Арнаут и Хърсово. Така добрите учители, кога как имаше 2-3 празника наред, или коледна или великденска ваканция, отказваха се от почивка, от празничните си удоволствия и ходеха дори в селата Девня, Аврен, Гебеджя, Хърсово, села отдалечени от гр. Шумен на 10-12 часа разстояние...“[32].

Тук е мястото да се подчертаят и приносите за училищното инспектиране на видни личности и педагогически дейци, които работят активно на територията на Варненско-Преславската епархия, с център митрополията в град Шумен, за периода 1873 – 1880 година. С особени приноси за развитието на учебното дело във Варненско-Преславската епархия е Тодор Икономов. Той е познат като учител на Панайот Волов и най-близък другар до края на дните си с Илия Блъсков. Ценни сведения за делото на Икономов като училищен инспектор черпим от неговите лични мемоари, от Илия Блъсковите спомени, от запазени архивни документи. Но особено интересни факти намираме и у неговите пътеписи – „Пътни впечатления“[33], свързани с обиколки по училищата из Българско. Те са публикувани за първи път във в. Турция, год 7, бр.21, 23 и 27 от 10 юли до 21 август 1871 г. В тях учителят дава ценни сведения за състоянието на училищата в Свищов, Търново, Оряхово, Лясковец, Габрово, Казанлък, Железник Ени Загора, Сливен, и намиращите се в територията на Варненско-Преславската епархия училища в Жеравна, Котел, Ески Джумая, Шумен, Провадия. След тях описва също и школата, общинските работи и културни достижения на Русчук и Тулча.

Подробности за неудобствата и препятствията в обиколките на учителите дава най-подробно писателят Илия Блъсков. Той изброява на доста места в мемоарите си, както и своето благородно удовлетворение от обикновените хора от селата. Споменава и за едно свое съвместно инспектиране на селско школо из Шуменско с учителя от Мъжкото класно училище Панайот Волов[34]: „а на изпроводяк обрадваните, възблагодарените селяни ще станат кои на коне, кои на кола, кои с пълни бъклици вино, кои с пълни дисаги ще си изпратят възделените гости. Ако трябваше да се премине през гористи места, то ще видиш младежи с пушка, окачена на рамо, с чифте пищови на пояс готови да те запазят пред всяка опасност. Покойният мъченик Панайот Волов, който бе един от тогавашните учители, въздържаше се да държи своите буйни проповеди в село. Предвид на тия отбор млади селяни-изпровождачи той ще вън от селото, в гъстите гори, тук безбоязнено да прогърми със своите благовестнически проповеди по политическото ни освобождение“[35]. Тук става дума за събитие от 1874 година, когато Волов е и председател на шуменския революционен комитет.

---

[31] **Пак там,** с. 190.

[32] **Блъсков, И.** Епархиалният учителски събор, *Спомени,* изд но ОФ, София,1976, с. 69–72.; **Блъсков, И**. Материал. с. 190.

[33] **Икономов, Т.** *Пътни впечатления*, библиотека „Възрожденска книжнина, Издателство „Български писател”, под редакцията на П. Динеков, София, 1969, 253–319.

[34] **Stoyanov, Sv.** The archaeological collection in Shumen – first steps to creating a museum. – International scientific refereed indexed online journal with impact factor “SocioBrains”, 2018, Issue 46, June 2018, 73 – 76, p. 74, note 7, Smart Ideas – Wise Decisions Ltd., Bulgaria, Sofia,

<http://sociobrains.com/MANUAL_DIR/SocioBrains/Issue%2046,%20June%202018/Svetlozar%20Stoyanov%2073-76.pdf>, (07.07.2018).

[35] **Блъсков, И.** *Материал.* с. 190.

По шуменския пример Кюстендилският, Пловдивският и Ловчанският учителски събори от 1874 г. също вземат решения за назначаване на училищни инспектори, но няма сведения дали това решение е изпълнено[36].

Възрожденците Илия Блъсков, Тодор Икономов и Сава Доброплодни продължават инспекторската си дейност и след Освобождението, при временното руско управление и в условията на уреждане на просветата на Княжество България.

Преустройството на образованието започва при временното руско управление в новоосвободена България. Княз Черкаски, който още по време на войната полага грижи за българските училища, на 7 юли 1877 г. подписва „Проект за временните правила за административните съвети в окръзите и в градовете в България", с който задължава управителите на районните, градските и окръжните съвети да се грижат за откриването на училища. След приключване на военните действия през м. юли 1878 г. княз Дондуков-Корсаков разпорежда всички училища да се освободят, ремонтират и подготвят за откриване на учебни занятия в тях.

В първите години след Освобождението правомощията на училищните настоятелства като обществен управленски орган се запазват до голяма степен, но контролът върху учебната дейност се поверява на професионално подготвени лица – училищните инспектори. Така в „Привременния устав за народните училища, утвърден от императорския руски комисар Княз Дондуков-Корсаков на 29 август 1878 г. срещаме вече узаконена инспекцията на народните училища. Чл. 41 от този Устав постановява: Във всяка губерния от Българското княжество се назначава по един Окръжен инспектор, на когото се доверява управлението на учебната част във всички народни училища в губернията". А препоръката за броя на инспекторите е направена от първия управляващ Отдела на народното просвещение проф. Марин Дринов.

В Привременния устав за народните училища се съдържат основните принципи за устройство на образованието в Княжество България, начинът на издръжка на училищата, пътищата за набиране на средства от училищни имоти, доброволни пожертвования и от специални училищни облагания на всички членове на общината[37]. Уставът предвижда за осигуряване на надзор върху дейността на училищата в петте губернии на страната да се назначи по един училищен инспектор. За такъв във Варненска губерния е поканен и назначен Тодор Икономов. Той изпълнява тази длъжност до юни 1879 г. Встъпвайки в нея, той си поставя за задача според Устава „да сформира окръжните училищни настоятелства" и тяхното изграждане във Варненска губерния закъснява по обективни причини[38].

В архива на Варненско-Преславската митрополия, който днес се съхранява в ТДА – Варна, се съхраняват някои от документите, свързани с дейността на Т. Икономов като училищен инспектор. Други такива с отношение по темата се съхраняват и в НБКМ – БИА.

От известния Приказ № 79 на руския императорски комисар в България за разпределение на окръзите между Русенска и Варненска губерния, издаден в София, на 15 декември 1878 г. ген.-адютант княз Дондуков-Корсаков разпорежда следното: „предвид несъразмерното разпределение на окръзите между Русенска и Варненска губерния, при което първата се състои от десет, а втората след присъединяването на Манкалийски окръг към Княжество Румъния, от четири окръга, аз се съгласявам със

---

[36] **Доросиев, Л.** Нашите класни, средни и специални училища преди Освобождението. *−В: Материали за изучаване на учебното дело в България,* кн. I, 1925, с. 240.

[37] **Дряновски, Б.** *Изграждане на българска администрация и гражданско общество във Варна и Варненска губерния след Освобождението (1878-1880)*, Изд-во „Славена", Варна, 2003, с.13.

[38] Пак там., с. 13.

заключението на действащия при мен съвет и постановявам: от 1 януари следващата 1879 г. да се отчислят от Русенска и да се присъединят към Варненска губерния Шуменски и Силистренски окръг, в пълния техен състав“[39]. Това решение на княза става и под давлението на Марин Дринов, като имаме предвид едно писмо от 1 октомври 1878 г., от Пловдив, написано от Петър Генчев – началник отдел в отдела по образование при Управлението на руския императорски комисар в България. А върху мнението на Дринов, разбираме, че са оказали влияние коректните рапорти на Тодор Икономов. „Те произведоха, както и трябваше да се чака, най-благоприятното впечатление, особено изложението Ви за училищната наредба в Шумен. Това изложение г. Дринов ще представи на Негово Сиятелство княза. Отделението на Шуменското и на другите две окръжия от Русенски учебен окръг и присъединителното им към надзираемия от Вас окръг до сега не може да стане, защото тука се искали тези окръжия в административно отношение да се присъединят към Варненската губерния и това спираше г. Дринова да направи потребното разпореждане, за да ги приемете под Вашия надзор, когато това само по себе си стане, щом тези окръжия граждански се присъединят към Варна“[40].

С Приказ № 41 княз Дондуков-Корсаков назначава Тодор Икономов за Окръжен инспектор на народните училища във Варненска губерния. Той е издаден във Филипопол на 25 август 1878 г. и неговият кратък текст е следният: „изпълняващият длъжността съветник в държавното управление в Тулчанска губерния българинът Тодор Икономов се назначава за окръжен инспектор на народните училища във Варненска губерния, като за длъжността му се отпуска издръжка в размер на осем хиляди франка на година, като се започне от 23-то число на настоящия август. Подписал: Руски императорски комисар, генерал-адютант княз Дондуков-Корсаков“[41] .

След няколко дни, отново от Филипопол, и Н. Михайловски (член на екипа на отдела по образование при управлението на Руския императорски комисар) изпраща телеграма до Икономов в потвърждение и допълнение на това: „Поканвате се да приемете инспекторството на училищата във Варненска и Шуменска епархии. Годишна заплата шест хиляди франка, пътни и дневни две хиляди франка“[42].

На 1 октомври 1878 г. Тодор Икономов, като инспектор на училищата във Варненска губерния изпраща писмо до митрополит Симеон за някои трудности по организиране учебното дело в региона. То е изпратено от Провадия, където в това време се намира Икономов. Още от началните редове става ясно, че инспекторът оживено кореспондира с архиерея по въпроси, свързани с уреждането на учебното дело в губернията, която се намира и в границите на самата Варненско-Преславска епархия. Икономов откровено изрязява своите чувства на неудовлетвореност и безпокойства от явления, наложени от „чиновническо-военно-полицейското тяло“ на наложеното временно руско управление. Изразява и своето възмущение: „Аз силно жаля за това, дето нашето днешно началство с такова равнодушие и даже враждебно око гледа на училищното дело у нас“[43].

След няколко дни, на 6 октомври 1878 г. Т. Икономов отново пише на митрополит Симеон по нови въпроси относно организиране на учебното дело във Варна и

---

[39] **Дряновски, Б.** *Изграждане на българска администрация и гражданско общество във Варна и Варненска губерния след Освобождението (1878-1880),* Изд-во „Славена», Варна, 2003, с. 72.

[40] **Пак там,** с. 35.

[41] **Пак там,** с. 27.

[42] **Дряновски, Б.** Писмо от митрополит симеон до Т. Икономов за организацията на учебното дело във Варна.Варна, 8.дек.1878 г.−В: *Изграждане на българска администрация и гражданско общество във Варна и Варненска губерния след Освобождението (1878-1880),* Изд-во „Славена», Варна, 2003, с.27.

[43] **ДА-Варна** , Ф. 75К оп.1, а.е. 12, л. 39, 40, оригинал, ръкопис; **Дряновски, Б.** *Изграждане на българска администрация,* с. 36.

губернията. От това писмо черпим сведения за активната работа на Икономов за уреждане учебното дело в поверения му регион и налагащото му се прекъсване на работата „за няколко време“ поради отиване в Цариград. Той моли владиката за настоятелство пред варненци за по-скорошно уреждане на „Окръжен училищен съвет и да се погрижат за нареждането на градските български и селските училища, според новите потребности на народа ни и според издадения нарочно за това училищен устав“.

В отделно писмо Т. Икономов предлага на митрополит Симеон проект на следните „Правила на Окръжния училищен съвет във Варна за организиране дейността на училищните настоятелства“[44]. Този документ също се съхранява в архива на Варненско-Преславската митрополия в ТА- Варна и е с един и същ инвентарен номер с писмото. До този момент тези правила не са публикувани. Текстът е следният:

„Правила за избирането и за длъжностите на училищните Настоятелства

1. Като тяло, на което се възлага непосредственното управление на материалната страна на училищата в града или в селото, училищното Настоятелство тряба да има на сяко място дето има училище (Устав. учил. чл. 28).
2. Настоятелството състои от три члена и са избират от общината (от жителите) за една година измежду по-развитите и по-усърдните към просвещението жители (чл. 30).
3. На Настоятелството във всеки град или село са възлагат следующите длъжности:

а) да прибира училищните приходи с време и да ги спазва в училищната каса

б) да иждивява тези приходи дето и когато тряба, без да причинява най-малки помайвания в делата на училището и мъчнотии на учителите.

в) да изнамира и да обглядва нови способи на материалното подобрение на училищата под грижата му.

г) да налага сяко пред своята община да са испълват решенията и удобрените от инспектора и Окружн. училищен Совет начини за усилване на училищните средства, на учил. здания и за подобрение на учебната част.

д) да измислива и да събира средства за материално помагание на бедните и прилежни ученици, било в местните училища, било в други по-горни (чл. 28).

е) да прави донесения (усни или писмени) на инспектора и на училищн. Окружен Совет (кога комуто тряба) за секи случай, когато някой от жителите не испълнява длъжностите си към училището.

4. Настоятелството избира измежду си един касиер на пазение на училищните пари, на цяло. Отговаря за сяко злоупотребление на училищните средства.
5. В края на учебната година сяко Настоятелство длъжно да представи на общината си в града или в селото сметка за своите работи и да земе от общината удостоверение, че сметката е права и удобрена (чл. 32).
6. Същий член на настоятелството може да се избере и за втора година (чл. 33).
7. Своите неспоразумения и спорове с учителите или с общината си Настоятелството подлага на разглеждание на Окружн. училищен Совет (чл. 34).
8. Распорежданията на Окружний учил. Совет по материалната част на училищата и на инспектора по учебната част Настоятелството е длъжно да испълняват по възможност скоро и пълно.

---

[44] **ДА – Варна**, Фонд 826К, опис 2, а.е. 1, лист-1-2, 3; непубл. 3 листа - Правила на Окръжния училищен съвет във Варна за организиране дейността на училищните настоятелства. Варна, октомври 1878 г., Чернова, Ръкопис. Почерк на Т. Икономов. Към Писмо на Т. Икономов, инспектор на училищата във Варненска губерния, до митрополит Симеон за организиране учебното дело във Варна и губернията.

Забележка Ако за нейде си съществува основателна и уважителна причина да не са изпълнят тези разпореждания Настоятелството прави незабавно предоставления в Окружн. Училиищен Совет, или инспектору и проси или совершенното отменяване на разпорежданията или потребните изменения в тях.

9. В началото на учебната година Настоятелството на секо място прави списъци за децата от 6 год. До 12 и един от тези списъци проважда в Окружн. учил. Совет, а другия в местното училищехихтрети запазва за себе си, за да следи по него-посещават ли сичките тия деца училището.

Инспектор:
Членове на Окружн. училищ. Совет:

Варна, Октомврий 1878“[45].

От публикувано писмо на митрополит Симеон до Т. Икономов в сборник архивни документи на ДА – Варна се запознаваме с текст написан на 16 ноември 1878 г., от който черпим информация за дейността на училищния съвет и борбите между българи и гърци по избора на градски съвет във Варна[46].

На 18 ноември 1878 г., Т. Икономов пише писмо и до митрополит Климент. То е върху официална бланка на „Отдел на Народното просвещение и на духовните дела. Инспектор на народните училища във Варненска губерния“ . Съхранява се в НБКМ – БИА. От текста става ясно, че Икономов заедно със задачата да инспектира училищата в поверените му селища е натоварен и с държавни дела. Най-важното от тях е организиране на преместването на архива на Българското книжовно дружество от Браила в България. Достатъчно влиятелен, Икономов вероятно често е съдействал и за назначаването на учители и училищни служители, контрольори, инспектори и др., за което може да се съди от различни документи. На помощ, например, е разчитал и учителят му Сава Доброплодни. Още през м. септември 1878 г. старият учител пише до митрополит Климент, като моли за ходатайство: „Ако г-н Икономов еще там моля Ви и нему говорете, за да съдейства да бъда член на един съвет (ако дядо Симеон ма гуди за кандидатин) или поне контрольор или бух-халтер книгодържец при касиерина, а не съвсем някоя ниска за мене служба[47].

Ето още какви сведения за училищния инспектор намираме в книгата на Н. Ванков „Из архивата на Министерството на народното просвещение 1878/79 – 1884/85“, в главите, касаещи учебното дело в „Шуменски учебен окръг“ и „Варненски учебен окръг“[48]: „На 20 януарий 1879 година училищният инспектор Т. Икономов изпратил рапорт от Шумен за своята обиколка по училищата; от този рапорт правим долните извлечения, „Снощи пристигнах в Шумен от Силистра, гдето бях отишел преди няколко дни. Училищата в Силистра намерих в печално положение и готови да се закрият по причина на нямане на пари. Учители и учителки имаше даже в повече от колкото бяха потребни, но средства никакви. По запрещение на Митрополита Григория, черквата се отказваше да даде на училищата каква годе помощ, ако и да има един доход от 240 турски лири, а от градский съвет нищо не беше положено да се даде на учебните заведения“. Никола Ванков определя Икономов като „шуменски училищен инспектор – за учебната 1879-1880 година: „Шуменският училищен инспектор в обиколката си се

[45] **ДА – Варна**,Фонд 826К, опис 2, а.е. 1, лист-1-3.Оригинал, ръкопис.
[46] **ДА-Варна** , Ф826К, оп.2, а.е. 3, л.1,2. Оригинал Ръкопис **.**
[47] **Дряновски, Б.** *Изграждане на българска администрация,* с.32.
[48] **Ванков, Н.** *Из архивата на Министерството на народното просвещение. 1878/79−1884/85*. София, 1905, с. 103.

съветвал с училищните настоятелства, по кой начин би се осигурили трайни училищни приходи. Той препоръчал тези източници: „Понеже по някои села има изоставени доста черкезки и татарски нивя, да може щото тия ниви да се разподелят на ближните села, които да се имат вече за училищни и редовни, да имат грижата селски да ги сеят с каквото видят полезно“[49].

Икономов дава и предложения за рационално използване на селските мери, които да станат „достатъчен училищен капитал“ и така „да може всяка година да артисват готови пари, които да съставят една главница на която от лихвите да се спомага училището“. Инспекторът обещава още, че „ако узнае от училищните настоятели и други лесни приходи, ще ги съобщи на министерството“. Икономов е бил добре запознат с благодетелите на Шумен и с някои от техните завещания за учебното дело. На Т. Икономов се дължат и доста усилия да се направи всичко възможно за изпълнението на волята на един от тези дарители – Маринчо Бенли. „През 1879 г. Шуменският училищен окръжен съвет писал до същите изпълнители на завещанието на благодетеля да помогнат на Шуменските училища, които се намирали в парично затруднение. Тази молба съветът придружил с един план за отваряне на Бенлиевско училище. Планът бил изработен от Т. Икономов“. В т. 4 на този план е записано, че: и то „се наглежда от Инспектора на училищата в града“[50].

Поради избирането на Т. Икономов за „депутат по избор“ от „Провадийский окръг“ в работата на Учредителното събрание в Търново, той напуска работата си като училищен инспектор и се отдава на държавническа дейност. Там, заедно с митрополит Симеон и като законотворци продължават да допринасят за развитието на учебното дело[51].

След приемането на Търновската конституция на 16 април 1879 г. и учредяването на Министерски съвет като централен орган на изпълнителската власт, управлението на образованието в България е поверено на Министерството на народното просвещение и училищният инспекторат става пряк орган на това Министерство, а проф. Марин Дринов изработва и *Инструкция за окръжните училищни инспектори*, която е притурка към Устава от 1878 година. Според нея „под надзора на окръжните инспектори се намират всички народни – градски и селски училища“ /чл. 1/[52].

От 1879 г., за учебната 1880/1881 г. Илия Р. Блъсков е назначен за училищен „Инспектор Шуменски Провадийски“. Още на 21 юли 1879 г. Блъсков представя пред Министерството на просвещението изработен проект и програма за отваряне на едногодишен педагогически курс за учители в Шумен, под ръководството на изтъкнатия педагог Рачко Матиев Рачев. По този повод той се съветва „с Н.В.П. Митрополит Симеона, Т. Икономова и Р. М. Рачев“. А от 27 юний 1880 г. инспекторът прави рапорт до Министерството, придружен с „Программа на учителската семинария в Шумен“ и примерен бюджет[53].

След Освобождението и друг жеравненец, след Т. Икономов, от 1879 г. е назначен за главен училищен инспектор в Източна България, вкл. и в селищата от Варненско-

---

[49] **Пак там,** с. 103.

[50] **Пак там,** с. 104.

[51] **Варненски и Преславски митрополит Симеон.** *Съчинения.* Т. 1. Църква и история. Статии. Спомени. Писма (1869−1900). Съставител Е. Димитров. Издателство „Изток-Запад”, С., 2011, с. 30.

[52] **Стоянова, Д.** *Инспекторатът в българското образование*, с. 8, http://shu.bg/sites/default/files/stefka/Avtoreferat_D%20Stoyanova.pdf (07.07.2018).

[53] **Ванков, Н.** *Из архивата на Министерството на народното просвещение. 1878/79−1884/85.* София, 1905, 108–109.

Преславска епархия и става член на Учебния съвет при Министерството на просвещението. Това е известният просветител Васил Д. Стоянов[54].

От направения до тук преглед на някои аспекти от инспектирането на училищата във Варненско-Преславската епархия и приносите на някои от първите училищни инспектори, става ясно, че до провеждането на първия епархийски училищен събор в Шумен, от 1873 г. „наглеждането“, „инспектирането“ или „ревизирането на училищата“ е неорганизирано и изолирано явление. Тези дейности се осъществяват по личната заинтересованост на ерудирани и амбициозни учители и главни учители, по-рядко по препоръка на църковните или училищните настоятелства и общинските власти. Но след провеждането на учителския събор през 1873 г. в Шумен инспектирането вече има ясни насоки, регулярност и оформя своите традиции. В селищата на Варненско-Преславската епархия се правят и първите стъпки за формирането на училищния инспекторат, като учебното дело тук има силната подкрепа на епархийската власт, в лицето на митрополит Симеон, който на дело допринася за съставянето на училищния съвет в епархията, за което той самият казва: „управителните съвети се съставиха според закона и сега всичко върви според положените вече здрави основи на нашето бъдуще благоденствие“[55].

Проблематиката на училищното инспектиране през периода на Българското възраждане до появата на институцията училищен инспекторат към 1880 година е не достатъчно третирана в научната литература. Настоящото изследване маркира някои факти и приноси на изявени възрожденски педагози и има претенцията за полезност при по-нататъшни задълбочени проучвания.

ON THE INSPECTION OF SCHOOLS IN THE VARNA-PRESLAV DIOCESE IN THE PERIOD 1873-1880

Milena Georgieva

Abstract

During the Ottoman rule Bulgarian education developed independently of the official authority. The government does not provide financial support to Bulgarian schools, but does not interfere in their management, which is carried out by municipal representative bodies: church school trustees, and after the 1950s – special school trustees. They take care of staffing and material provision of the learning process and control the activity of teachers. Their activity is regulated in normative documents, which bear different names – statutes, laws, etc. Contributions to this process have a number of bright personalities – educators and pedagogues from the age of the Bulgarian Revival. For the inspection of schools in the diocese, Sava Filaretov, Sava Dobroplodni, Iliya Blaskov, Panayot Volov and Todor Ikonomov have valuable contributions.

[54] **Константинов, Д.** *Жеравна в миналото и до днешно време.* Историко-битов преглед. Издава читалище „Единство”−с. Жеравна, 1948, с.13.

[55] **Дряновски, Б.** Писмо от митрополит симеон до Т. Икономов за организацията на учебното дело във Варна.Варна, 8. дек. 1878 г. − В: *Изграждане на българска администрация и гражданско общество във Варна и Варненска губерния след Освобождението (1878-1880),* Изд-во „Славена”, Варна, 2003, с. 65-66.

БЪЛГАРИЯ И БЪЛГАРИТЕ XIX – XXI ВЕК

ПАРЛАМЕНТАРИЗЪМ И ПОЛИТИКАНСТВО В ОСМОТО ОБИКНОВЕНО НАРОДНО СЪБРАНИЕ

Бисер Георгиев

Времето след падането на Ст. Стамболов от власт е белязано с много социални и политически промени. Голяма част от тях се изразяват в измененията на парламентарния ред, преразпределението на политическото пространствои различните подходи към вътрешната политика[1]. В този аспект, въпреки множеството публикации, все още има недостатъчно добре изяснени моменти. Те са свързани не само с политическото противопоставяне, но и с формите на сътрудничество между политическите мъже, отношението им към изработваното и действащото законодателство, спазването на конституцията, правовия ред, взаимодействията между властите, министерската отговорност и пр.

Основният проблем на настоящия доклад е парламентарната практика в Осмото обикновено народно събрание. Темата е избрана тенденциозно, защото през разглежданния период българското общество за кратко си отдъхва от наложената в края на Стамболовото управление диктатура и отново тръгва по пътя на демокрацията. В този аспект дори могат да се търсят паралели между събитията в края на XIX и първата половина на 90-те години на XX век, което прави темата много актуална.

В българските условия в края на XIX век парламентът, според конституцията, представлява законодателната власт. Голямото значение на народното събрание се подчертава от факта, че нито едно правителство или партия, както и монархът, дори за момент не си представят съществуването на държавното управление без народно представителство. Даже най-реакционните политици се опитват да оправдаят действията си с решенията на българските депутати. Друг е въпросът как се структурира кабинетът и как се избират народните представители.

За написването на настоящия труд е използван голям обем информация. Негова основа са стенографските дневници на Осмото народно събрание и непубликуван материал от централните архивохранилища,но не са пренебрегнати сведенията от българския периодичен печат и мемоарите на съвременници[2].

***

На 19 май 1894 г. Фердинанд приема официално оставките на министрите от кабинета на Стамболов[3] и за дълго се разделя с неговата партия. Радославистите в

---

[1] По посочените проблеми Вж. **Аврамов, Л.***Избирателното право и законодателство за избиране на парламент в България 1879 – 2001 (Исторически аспекти).* Варна, 2002; **Баламезов, Ст.***Нашата парламентарна практика.* София, 1932; **Георгиев, Б.***Парламентарната опозиция и вътрешната политика на българските правителства (1887 – 1908).* Шумен, 2014*;* **Гешева, Й.***Парламентарните анкетни комисии по министерската отговорност (1884 – 1923 г.).* София, 2003; **Манолова, М.***Парламентарното управление в България 1894 – 1912.* София, 2000; **Палангурски, М.***По българските парламентарни избори 1894 – 1913 г.* Велико Търново, 2011; **Пантев, А.**Противоречивото наследство на Стефан Стамболов. – *Векове,* 1981, кн. 5, 69–77 и мн. др.

[2]**Васильов, Т.***Спомени за лица и събития през XIX – XX век.* София, 1934; **Велчев, В.***Страници от новата ни политическа история.* София, 1924; **Ганчев, Д.***Спомени за княжеското време.* София, 1973; **Данев, Ст.***Мемоари.* София, 1992; **Маджаров, М.***Спомени.* София, 1968; **Пешев, П.***Историческите събития и деятели от навечерието на Освобождението ни до днес. С бележки за живота ми. Чуто, видяно, преживяно.* София, 1993; **Салабашев, Ив.***Спомени.* София, 1943; **Тенев, М.***Живот и дейност.* София, 1941 и мн. др.

[3] Указ № 2 от 19 май 1894 г. *Държавен вестник*, бр. 105 от 20 май 1894.

Съединената опозиция, очакват шефът им да оглави кабинета, но надеждите им не се оправдават[4]. Със съставянето на новото министерство е натоварен д-р К. Стоилов, който има по-умерени политически възгледи и положително отношение към Русия. Главата на правителството запазва за себе си Министерството на вътрешните работи, а д-р В. Радославов и близкият му сподвижник Д. Тончев получават второстепенни министерства. В Стоиловия министерски съвет влизат още неизменният му спътник Гр. Начович, като министър на външните работи, Рачо Петров (като гарант на прехода срещу евентуално силово завръщане на стамболовистите) и изявеният русофил Ив. Ев. Гешов като министър на финансите. На последния се разчита за привличане на южнобългарските съединисти и помощ за евентуалното установяване на контакти с Русия[5]. В този състав кабинетът не е пълен, защото се изчакват изборите за Осмо обикновено народно събрание.

Непосредствено след поемането на властта политическите дейци от антистамболовата коалиция си съдействат, като в много градове намират и подкрепата на цанковисти, каравелисти и съединисти. Причината за това е страхът от реставрацията на Стамболовия режим. До края на юли 1894 г. съществуват основания за подобни опасения, понеже Седмото обикновено народно събрание не е разпуснато, а административният апарат е силна опора на старата власт[6]. За да отслаби съпротивата на чиновниците, правителството започва невиждана дотогава, а в много отношения и след това, чистка на административния апарат[7]. Разпускането на много общински съвети[8] и на Седмото обикновено народно събрание на 1 август 1894 г. предопределят горещо политическо лято. Предстоящият парламентарен вот, насрочен за 11 септември, изважда на показ нестабилността на правителствената коалиция. За да постигне успех в изборите, в началото на юни 1894 г. К. Стоилов полага основите на своя партия – „Народната”[9]. Нейн печатен орган първоначално става официозът на правителството „Свободно слово”, който продължава да се печата в печатница „Либерален клуб”[10].

Въпреки възникналите противоречия политиците на върха се опитват да запазят добрия тон и поне до края на септември си съдействат, коалирайки се в изборите[11]. Независимо от това динамиката на надпреварата разстройва единството на Народната партия. Оказва се, че Радославовите привърженици „членуват” в нея без да накърняват организационната си самостоятелност[12]. На много места се създават по два партийни клуба, което предизвиква сериозни конфликти[13]. От своя страна Стоилов се опитва да

---

[4] За амбициите им и свързаните с тях действия Вж. **Георгиев, Б.** *Участието на либералите радослависти в правителството на Константин Стоилов (май - декември 1894 г.). България, Балканите и Европа. Сборник в чест на проф. д-р Симеон Дамянов.* Велико Търново, 1992, 209–217.

[5] Гешов е и в изключително близки отношения с Евл. Георгиев, който през 1893 г. предоставя заем за организирането на опозиционния вестник „Свободно слово”; **Стателова, Е.** *Евлогий Георгиев и свободна България.* София, 1987, с. 67.

[6] *Народен приятел*, бр. 1 от 31 май 1894; *Законност (Бургас),* бр. 1 от 10 юли 1894 и др. Вж. и **Велчев, В.** *Страници от новата ни политическа история.* София, 1924, 59–63.

[7] Изключителните мащаби на административните промени (над 80 %), недостигнати от никого друго до войните, сочи **Палангурски, М.** *По българските парламентарни избори*, 25–26. и цит. лит.

[8] Пръв сред тях е Софийският. Указ № 4. *Държавен вестник*, бр. 110 от 27 май 1894.

[9] **Николова, В.** *Народната партия и буржоазната демокрация. Кабинетът на Константин Стоилов 1894 – 1898,* София, 1986, с. 19 сл..

[10] ЦДА, ф. 52, оп. 1, а.е. 275, л. 1. Вж. и *Първий конгрес на Либералната партия*. София, 1897, 136–137.

[11] **Палангурски, М.** *По българските парламентарни избори*, с. 23 сл. и цит. лит.

[12] **Кяпов, Ив.** *История на Княжество България.* София, 1933, 156–157; **Васильов, Т.** *Живот и спомени*. София, 1938, с. 116, 170.

[13] НБКМ – БИА, ф. 263, оп. 1, а.е. 6, л. 9-10, а.е. 15, л. 1-4; ЦДА, ф. 313, оп. 1, а.е. 480, л. 1; ф. 600, оп. 1, а.е. 771, л. 101-104; *Законност (Бургас),* бр. 6 от 20 авг., бр. 7 от 4 септ. 1894. От първата половина на

привлече южнобългарските съединисти и част от цанковистите, за сметка на либералите, за да засили русофилски настроените си съпартийци[14]. Вземайки страна, като министър на вътрешните работи, той на много места касира новоизбрани радославистки кметове и общински съветници[15], и дори поставя някои провинциални радославистки лидери под контрола на полицията[16]. С това се постига целта да бъде отслабен един сериозен конкурент за властта, но направеното увеличава недоразуменията на национално равнище и тласка либералите към взаимодействие с каравелистите и стамболовистите[17].

Изборната борба ясно разграничава лагерите, а вотът на 11 септември 1894 г. става преломен момент в поведението на „съюзниците" един към друг. През август и началото на септември единството в кабинета практически престава да съществува[18].

Резултатите от парламентарните избориса незадоволителни за повечето от участниците в тях. Народната партия получава около 50 депутатски места, но поне 15 от тях са заети от много несигурни „привърженици" бивши цанковисти. Това не само не дава стабилно самостоятелно мнозинство, но поставя под въпрос съществуването на кабинета. Самите цанковисти печелят още 14 мандата, а каравелистите – 8. За първи път завоюват две депутатски места и социалистите[19]. Радославистите печелят около 40 места[20], които от гледна точка на амбициите имса безкрайно малко. Те се провалят главно в Южна България, където съединистите прокарват над 20 депутата[21]. Неуспехът поставя сериозен проблем пред Радославов и Тончев. Те изразяват недоволството си от репресивното използване на войската и полицията в някои избирателни райони[22], с което целят да предизвикат кабинетна криза.

Разбиването на гласовете създава реална опасност правителството да бъде бламирано. Комплицираната ситуация принуждава министър-председателя да се опита да привлече отново радославистите с назначаването на П. Пешев за министър на правосъдието[23]. Независимо от това либералите имат много сериозен проблем, свързан с отрицателния

юни недоразуменията в кабинета стават публична тайна. А – БАН, ф. 19к, оп. 1, а. е. 723, л. 1-4; *Свобода*, бр. 1403 от 8 юни, бр. 1416 от 23 юни 1894.

[14] Въпреки това съединистите влизат официално в Народната партия едва на 11 октомври 1894 г.**Саздов, Д.** *Социалната политика в законодателството на демократична България (1880 – 1912 г.).* София, 2008, с. 269.

[15] **Палангурски, М.** *По българските парламентарни избори*, с. 23.

[16] ЦДА, ф. 600, оп. 1, а. е. 1090, л. 5, 7, 8, 42, 62; а. е. 1092, л. 1-5; а. е. 1093, л. 1-3, 6-7, 8-10; а. е. 1095, л. 11, 15, 28, 34-35; НБКМ – БИА, ф. 263, оп. 1, а.е. 16, л. 2; А – БАН, ф. 45к, оп. 1, а. е. 62,л. 1-2, и др.

[17] ЦДА, ф. 313, оп. 1, а.е. 695, л. 1-2, 12-13; а.е. 749, л. 1-4; а.е. 870, л. 23-24, 30-31, 114; а.е. 919, л. 1-2; а.е. 995, л. 1-3; а.е. 1027, л. 7-8; НБКМ – БИА, ф. 263, оп. 1, а.е. 6, л. 19-20, 21-26, 27-28, 29-30, 33-34, 35-36, 37-38, 39-40, 48, 49-49а, 51, 54, 55-56, 57-58, 59-60, 61-62, 63-64, 65-66, 67-68, 83, 84, 9-85, 87-88, 90-91, 96-97, 111-112; А – БАН, ф. 57к, оп. 1, а.е. 139, л. 1 и др.

[18] *Свобода,* бр. 1442 от 26 юли, бр. 1458 от 26 авг. 1894; *Съгласие*, бр. 9 от 13 авг. 1894; *Стража*, бр. 2 от 4 септ. 1894 и др.

[19] **Палангурски, М.** *По българските парламентарни избори*, 54–57.

[20] ЦДА, ф. 313, оп. 1, а.е. 3192, л. 7; *Стража*, бр. 3 от 21 септ. 1894; **Биман, А.** *Стамболов*. София, 1896, с. 125.

[21] **Велчев, В.** *Страници от новата ни политическа история*. София, 1924, 79–80.

[22] *Народен приятел*, бр. 25 от 16 септ., бр. 26 от 24 септ. 1894; *Стража*, бр. 3 от 21 септ., и др. Идентична позиция заемат и демократите. **Василев, Гр.** *Народняшкият режим, Народняшката партия и нейните дела.* София, 1908, 52–53; **Васильов, Т.** *Живот и спомени*. София, 1938, с. 148 сл.; **Евг, П.** *Политическите партии в разните етапи на социалното и политическо развитие на България.* ч. 1. *Политическите режими и партиите в управление.* София, 1931, с. 15;

[23] Освободилият поста В. Радославов поема временно управляваното от него Министерство на народното просвещение *Българските държавни институции. Енциклопедичен справочник*. съст. Методиев, В., Л. Стоянов. София, 1986, с. 313.

вот на избирателите за Д. Тончев[24], което го заплашва с излизане от кабинета. Като компромисен вариант кандидатурата му е издигната в Бяла Слатина в псевдо-споразумение с цанковистите. Пропадането й и там води до криза в кабинета.Знаейки, че ще бъде касиран, Тончев напуска правителството на 1 октомври 1894 г., опитвайки се да прехвърли вината за неконституционните действия върху Стоилов. Силно изненадан, д-р В. Радославов първоначално се солидаризира с него и също подава оставка, но по настояване на княза я оттегля[25]. Водачът на либералите не успява да схване навреме задкулисните планове на двореца да бъде задържан само временно във властта. Той надценява силите си и поставя неприемливи условия, основните от които са да се разпусне Осмото народно събрание без да се свиква, и да се проведат нови избори от него, като министър на вътрешните работи[26]. Острият тон и прекомерните претенции минират пътя към всяко споразумение, а възванията на провинциалните радослависти до Фердинанд за оставането на лидера им в кабинета[27] не помагат съществено.

Осмото обикновено народно събрание е открито на 15 октомври 1894 г. Сега единството на министрите се запазва само формално. Радославистките лидери се надяват да обединят всички опозиционни сили и да бламират правителството. Те опитват да привлекат групата депутати около д-р Стоян Данев, към която гледа и министър-председателят[28].

След традиционното тронно слово се пристъпва към избора на бюро. Независимо от усилията си либералите не получават постове в председателството на събранието. Министър-председателят действа гъвкаво. Неговата група предлага за председател Т. Теодоров, а за подпредседатели д-р Ст. Данев и д-р Г. Янкулов. Първите двама са последователни русофили, което предопределя избора им, защото за тях гласуват цанковистите, съединистите и дори някои каравелисти. След това представителството се заема с традиционните избор на комисии и проверка на изборите, където радославистите претърпяват още няколко поражения. Формално те не са опозиция, за разлика от каравелистите и цанковистите, но от самото начало срещу тях се оформя спонтанен русофилски блок, който на моменти гласува слепешката, воден от единственото желание да намали влиянието на „русофобите" в политическия живот. При това в много случаи „ограничаването" не се прави внимателно, а безпардонно, с голяма доза политиканство. Принципни позиции заема единствено малката парламентарна група на каравелистите, чийто водач лежи в Черната джамия, очаквайки политическа амнистия. Либералите на д-р Радославов са единствените, които се коалират с каравелисти. По тази причина бъдещите демократи стават естествен техен съюзник, но силите им са недостатъчни. Още при обсъждането на отговора на тронното слово Тр. Китанчев и К. Арсениев заявяват, че дадените от министър-председателя обещания за свободни избори не са спазени. Моментът е важен, защото комисията оценява проведения вот като едно от най-важните за годината събития. Не случайно с отговора срещу критиките се заемат К. Величков и Ст. Михайловски. Цветистите им речи са пълни повече с литературни термини, отколкото с реални аргументи срещу обвиненията. Разбира се, както във всички подобни случаи,

[24] *Стенографски дневници на Осмото обикновено народно събрание. Първа редовна сесия*. кн. I, с. 31 сл.

[25] Подробности за избора, оставката и последвалите събития Вж. в **Георгиев, Б.** *Парламентарната опозиция и вътрешната политика на българските правителства (1887 – 1908)*, 166–169 и цит. лит.

[26] За позицията на водача на либералите Вж. **Георгиев, Б.** *Миражът за„Велика България". Животът и дейността на д-р В. Радославов (1854 – 1929)*. Велико Търново, 2016, 160–161.

[27] НБКМ – БИА, ф. 63, оп. 1, а.е. 6, л. 79-80; ЦДА, ф. 313, оп. 1, а.е. 978, л. 1-4 и др.

[28] *Свобода*, бр. 1511 от 22 окт. 1894.

това не е важно за оформящото се мнозинство, което гласува с „болшинство" предложенията на комисията[29].

Проверката на изборите не протича гладко, защото комисиите вече не са еднопартийни, както по времето на Стамболов. Взаимното недоверие удължава споровете и забавя докладите. Налице е и нееднаквото отношение към отделните казуси. След отделянето на радославистите тестава ясно, че за да получи мнозинство, Народната партия трябва да разчита на новопривлечените съединисти. Като доказателство за силата си те получават втори министерски пост, с което се изравняват с радославистите, но апетитите им за власт непрекъснато се увеличават. За да намали опозицията в събранието, мнозинството започва да използва позабравеното по време на Стамболовото управление средство – касиране с безпринципни аргументи. Първи негови жертви стават каравелистите и либералите. Най-неприятното за тях е обстоятелството, че решенията за касиране се вземат не в сградата на народното събрание, а на частни заседания в клуба на Народната партия, където принципните аргументи отстъпват място на политическите интереси. Така спечелилият вота в Лом млад прошенописец каравелист К. Арсениев е набеден от бившия консерватор д-р М. Цачев, че няма 30 години. Цачев прекрасно знае, че това не е вярно, защото враждата между двамата е от далечната 1881 г., когато младият депутат няма как да е чиновник на възраст под 16 години. Дебатът продължава две заседания и предизвиква скандал. В защита на принципния каравелист се изправят не само депутати от всички опозиционни партии, но дори представителят на народняците В. Велчев, който малко по-късно сам ще „докаже", че е навършил 30 години само с лична декларация! Мнозинството решава съдбата на ломския представител с 60 срещу 45 гласа[30], което от своя страна демонстрира безкрайно несигурното положение на правителството и желанието на поддръжниците му да намалят броя на противниците си.

Депутатът радославист от Анхиало (дн. Поморие, Б. Г.) Паскал Табурнов е касиран като чужд поданик. В бъдеще видният хърватин, доброволец в Сръбско-българската война, ще стане депутат в няколко събрания и няма да има подобни проблеми. Народняците в случая стават изразители на една от най-отрицателните черти, която не е особено характерна за българите – ксенофобията. Думите им звучат обидно към изключително добронамерения либерал и са визитна картичка на най-слабите страни на българския политик – дребнавостта и желанието да унижиш по-слабия в момента, за да му демонстрираш „кой си ти самият". Изказванията на иначе образованите и минаващи за интелигентни депутати Ив. Абрашев и П. Папанчев са пълни със злъч и елементарно морализаторство. Бюрото бърза да завърши дебата, като дори отказва да даде думата на предложения за касиране депутат. Подобна е съдбата на балчишкия народен представител (единственият независим депутат в събранието, Б. Г.) П. Габе, който е руски поданик и евреин. При гласуването на тези случаи дори правителството се разцепва на две, като Радославов и Пешев гласуват против[31].

Ударите върху либералите се сипят един след друг. В Чирпан радославистите печелят общинските избори, които са касирани веднага. Това води до открити сблъсъци, вследствие на което от средата на август до средата на септември в града са разположени войски. Терорът принуждава либералите и стамболовистите да бойкотират изборите, което води до безпроблемен успех на подпредседателя на събранието д-р Г. Янкулов. Фактът, че политик от такъв ранг се класира по този груб начин предизвиква ожесточени

[29] *Стенографски дневници на Осмото обикновено народно събрание. Първа редовна сесия.* кн. I,с. 74 сл.

[30] Пак там, с. 15 сл., 281 сл., 538 сл. Вж. и **Саздов, Д.** *Демократическата партия в България*, с. 78.

[31] *Стенографски дневници на Осмото обикновено народно събрание. Първа редовна сесия*. кн. I, с. 489 сл., Вж. и **Палангурски, М.** *Избирателната система в България (1878 – 1911).* София, 2007, 124–125.

дебати, придружени с отнемане на думата на опозиционни депутати. Подобен прецедент, характерен главно за времето на Петото обикновено народно събрание, кара дългогодишния борец срещу Стамболовия режим Ат. Краев да направи на глас тъжния извод, че тогава „повече свобода имаше"[32].

Най-тежката загуба за либералите е касирането на софийския адвокат Илия Вълчев – член на партията от самото ѝ създаване[33]. В изборите за Осмо обикновено народно събрание той се кандидатира в Пирдоп, където живеят много от близките му роднини. Избран е без особени проблеми, като побеждава с 1033 срещу 916 гласа не кого да е, а М. Маджаров. Ударът е голям за съединистите не защото техният лидер не влиза в събранието, а поради претенциите му, че е политик от национална величина. По този повод атаките срещу Вълчев са безкомпромисни. Без особени доказателства се намеква за затваряне на избиратели, заплашване, налагане на глоби, раздаване на подкупи и други подобни действия. Защитата на радославистите и каравелистите е последователна, но обединеният русофилски фронт вече се дразни от речите им, шуми и подхвърля реплики. Цанковистът Л. Дуков без каквито и да било основания заявява, че Вълчев е „осъден от общественото мнение" и след това „доказателство" мнозинството го касирас 52 срещу 36 гласа[34]. Поредният повод за скандал в кабинета прелива чашата на търпението и либералите се обявяват открито за опозиция[35].

Безпардонното гонене на стабилно мнозинство води до касиране на по-голям от обикновено брой депутати. На опозицията са отнети седем реални места срещу само едно на правителството, което я подтиква към открити действия срещу кабинета.

Налице са и безпринципни гласувания по политически причини. Един от лозунгите, с който Съединената легална опозиция се бори със Стамболов, е премахването на Закона за печата. Верен на каузата, влезлият по-късно в кабинета Пешев, още на 28 ноември, в качеството си на министър на правосъдието, внася нов Законопроект за печата, който изцяло отменя този от 1887 г. Депутатите от Народната партия не са подготвени за подобна „крайна" мярка. Русофилските настроения сред съединистите и бившите консерватори са съчетани с традиционни възгледи за ограничаване на гражданските права. Монархът също не е очарован от стеклия се развой на събитията. По тези причини законопроектът се натъква на сериозна критика. С въодушевление и разбиране го посрещат само радославистите и каравелистите в лицето на Тр. Китанчев. Депутатите от формиращото се консерваторско-съединстко-цанковистко мнозинство са против подобни мерки[36]. Това е ясен показател за насоките на бъдещата вътрешна политика – ограничена демократизация с цел нормализиране на политическия живот и омиротворяване на страната, без допускане на широки граждански свободи.

---

[32] На Първата редовна сесия депутатът радославист Вл. Неделев, малко преди сам да бъде касиран, отправя към министъра на вътрешните работи официална интерпелация за използването на войска в Чирпан и получава отговор, че всичко е било нормално. *Стенографски дневници на Осмото обикновено народно събрание. Първа редовна сесия.* кн. II, с. 226.

[33] В годините на Стамболовото управление първоначално печатницата на „Либералния клуб" се намира в неговата къща. Там е издаден първият брой на „Народни права". НБКМ – БИА, ф. 263, оп. 1, а. е. 19, л. 1; *Първий конгрес*, с. 6.

[34] *Стенографски дневници на Осмото обикновено народно събрание. Първа редовна сесия*. кн. I, 784–803, кн. II, 784–804. Вж. и **Велчев, В.** *Страници от новата ни политическа история*, с. 99 сл.

[35] НБКМ – БИА, ф. 63, оп. 1, а. е. 56, л. 29; *Свобода*, бр. 1534 от 22 ноем. 1894; *Народен приятел*, бр. 37 от 6 дек. 1894.

[36] *Стенографски дневници на Осмото обикновено народно събрание. Първа редовна сесия*. кн. I, 685–698.

Скандалите в министерски съвет, включително около касирането на Илия Вълчев[37] и откритият натиск на радославистите срещу правителството принуждават д-р К. Стоилов на 5 декември 1894 г. да подаде оставка на кабинета. Решението му е посрещнато в пленарната зала с ръкопляскания от всички страни[38], което е недвусмислен показател за общото желание за промяна на статуквото.

Оставката създава известно напрежение, предизвикано от липсата на ясна процедура по сформиране на новото правителство. Моментът е избран изключително точно, защото предстои гласуване на бюджета, което изключва извънпарламентарни промени. По традиция, която тепърва набира сила, се провеждат консултации на Фердинанд с политическите лидери. Въпреки многобройните вестникарски предположения[39], възможностите за лавиране не са големи. Поканен на аудиенция, В. Радославов заявява, че може да състави нов кабинет без да разпуска Осмото народно събрание. Това не му се отдава[40], но станалото силно стряска русофилски настроените политици и ги прави по-отстъпчиви към Стоилов. Той получава нов мандат и изважда либералите от кабинета, включвайки М. Маджаров и дипломата Д. Минчович[41].

Един от основните проблеми, който силно интересува обществеността, е амнистията. Най-активни нейни радетели са каравелистите и цанковистите[42]. След 15 октомври натискът за амнистия се прехвърля в народното събрание. В края на ноември там се оформя мощна опозиционна група, която заедно с някои представители на мнозинството, поставя проблема на дневен ред. Предложения почти по едно и също време правят видинският депутат Георги Добринович (цанковист) и търновският Тр. Китанчев (каравелист). Атаката започва Китанчев, който предлага на бюрото въпросът да бъде поставен по спешност. Ръководството на народното събрание не обръща внимание на думите му, защото предварителният му план е да не се гласуват никакви проекти, докато не мине спешно подготвеният „Закон за Особата", за който настоява князът. Затова на 2 декември търновският депутат с остър тон настоява за незабавното разглеждане на проект за амнистия[43]. Подкрепят го двама депутати радослависти, които търсят съюзници в период на остри вътрешни борби[44]. Дебатите се разгорещяват, а взаимните обвинения стигат дотам, че д-р Ст. Данев подава оставка като подпредседател на събранието. Тя идва в много неподходящ за мнозинството момент, защото привържениците на Данев са крехкият баланс, който може да събори Стоилов от власт. Затова народняците правят всичко възможно оставката на Данев да не се приеме[45].

Следващите няколко дни преминават в остри политически борби, свързани с оставката на кабинета и въпросът за амнистията се отлага. Едва на 9 декември Китанчев и Добринович са в състояние да развият в по-спокойна обстановка тезите си. Те предлагат да бъде приета обща безусловна амнистия, която да разреши на емигрантите да се върнат и на политическите затворници да излязат от затвора. За разлика от тях

---

[37] Тя е формалният повод за оставката на целия кабинет. **Велчев, В.** *Страници от новата ни политическа история*, 99–102.

[38] *Стенографски дневници на Осмото обикновено народно събрание. Първа редовна сесия*. кн. II, с. 58.

[39] *Прогрес,* бр. 20 от 7 дек. 1894; *Народен приятел*, бр. 37 от 6 дек. 1894; *Съгласие*, бр. 26 от 7 дек. 1894.

[40] **Велчев, В.** *Принос към новата ни политическа история*, 102–103.

[41] *Държавен вестник*, бр. 266 от 9 дек. 1894.

[42] НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а. е. 100, л. 1-2, а. е. 422, л. 13; ЦДА, ф. 600, оп. 1, а. е. 756, л. 13-15. Вж. и **Попов, Р.** *България и Русия. Политически отношения 1894–1898.* София, 1985, с. 31 сл.

[43] *Стенографски дневници на Осмото обикновено народно събрание. Първа редовна сесия*. кн. II, 1-2.

[44] Пак там, с. 5-6.Изявленията им са насочени и лично към Фердинанд, за да му напомнят, че „истинските защитници на короната" бдят за безопасността му. **Милюков, П.** *Болгарская конституция. Русское богатство,* 1904, кн. 9, 61–62.

[45] *Стенографски дневници на Осмото обикновено народно събрание. Първа редовна сесия*. кн. II, 6–10.

ръководството на мнозинството има други планове, защото вече е поело ангажимент пред двореца да ограничи проектираната обща амнистия, като изключи от нея бившите министри стамболовисти и офицерите емигранти[46]. Скоро спорът прераства в препирни какво трябва да се разбира под думата „амнистия" и кой да се изключи от нея. В дълга реч баснописецът Ст. Михайловски се вживява в ролята на правителствен говорител. Той обяснява с тон на начален учител на колегите си, че амнистията навсякъде по света е „една и съща", и всъщност представлява „опрощаване", т. е. осъдените следва да подадат молба за помилване и да обещаят, че няма да „възобновят своите грешки". Речта му предизвиква скандална обстановка и освиркване от страна на опозицията. Не се сдържа дори съпартиецът му Д. Марков, който обяснява, че Михайловски смесва помилването с амнистията. В крайна сметка остава само законопроектът на Китанчев, но той не минава веднага на второ и трето четене, а отива в комисия след съмнително гласуване и прегласуване с 50 срещу 45 гласа[47].

На 13 и 14 декември търновският депутат протестира официално, че не вижда предложението си в дневния ред и получава отговор, че депутатите не са гласували искането му за промяна на графика за разглеждането на законопроектите. Така въпросът за гласуването на амнистията се отлага за пореден път. Предстоящото приключване на сесията силно тревожи Китанчев и той прави официално предложение тя да бъде удължена. Последното предизвиква скандал и абсолютно немотивирано искане смутителят на реда да бъде отстранен от заседанието[48].

Законът за амнистията се поставя на второ четене едва на 15 декември, когато сесията е към края си. Представя се проект, който е сериозно преработен от комисията. Оказва се, че въпреки прочувствените речи и обещания за обща амнистия, комисията включва много ограничения. Така се възобновява старият спор за всеобща амнистия, за която настояват М. Такев, д-р Ст. Данев и други депутати. Те критикуват комисията, че си позволява да преработи предложението на Китанчев, но прави впечатление, че сега гардът е малко смъкнат, което явно се дължи на разменените мисли между депутатите в кулоарите на парламента. Ораторите вече не възразяват срещу евентуалното изключване от амнистията на Набоковата чета, К. Паница и убийците на Белчев[49]. Независимо от това се налага видният юрист народняк Ст. С. Бобчев да обяснява, че с промените от амнистията не отпадат П. Каравелов и Др. Цанков. Залата малко се успокоява, но мнозинството не се отказва от редакцията на комисията. Налага се управляващите да пуснат „тежката артилерия" в лицето на министър-председателя[50] и председателя на събранието Д. Яблански. Речта на последния не може да се определи по друг начин, освен като евтин популизъм, защото обяснява, че участниците в преврата на 9 август 1886 г. първо „били затворени", а после „амнистирани". Въпреки това успокоено от лидерите си, че правото е на негова страна мнозинството преминава към гласуването спокойно и постига необходимия резултат. Той е изненада за част от опозицията, която очаква, че подписалите предложенията на Китанчев и Добринович около сто депутати ще гласуват

[46] Дори през 1898 г., когато офицерите емигранти се завръщат в България, от амнистията, по настояване на княза, не се възползват Бендерев и Груев. **Георгиев Б.** Отношението на либералите радослависти към политиката на Константинстоиловото правителство по помирението с Русия и разрешаването на офицерско-емигрантския въпрос (1894 – 1898 г.). – *Военноисторически сборник*, 1991, № 3, с. 25.

[47] *Стенографски дневници на Осмото обикновено народно събрание. Първа редовна сесия*. кн. II, 66–77.

[48] Пак там, 299–300.

[49] Пак там, 544–549.

[50] **Стоилов, Хр. К., Б. К.Стоилов.** *Д-р К. Стоилов. Речи*. София, 1939, с. 135.

амнистия без ограничения[51]. Все още част от представителите вярват в нравствеността на колегите си и се надяват на тяхната безпристрастност. Към това следва да прибавим, че някои от емигрантите са близки сътрудници и дори роднини на съединистите. От есента на 1894 г. обаче постепенно настъпва ерата на партийно-политическите интереси и политиката бързо надделява над справедливостта.

Въпреки противодействието на мнозинството, настойчивостта на парламентарната опозиция по въпроса за амнистията дава положителен резултат. Макар и частично ограничен, законът е гласуван на второ и трето четене, публикуван до няколко дни в „Държавен вестник" и веднага влиза в сила[52]. Правителството разгласява широко, че изпълнява едно от дадените предварително обещания[53], но реално амнистията е дело на обединилата се опозиция.

Тридесет и петото заседание (9 декември 1894 г.) бележи няколко повратни момента в работата на Осмото събрание. Освен приемането на Закона за амнистията на първо четене, представителите гласуват без дебати законопроект за забрана на ангарията в мирно време[54]. Последният е много важен за правата на гражданите, защото при Стамболовото управление Законът за пътната мрежа специално предвижда участието на цялото работоспособно мъжко население в прокарването ѝ. Следва промяната на няколко члена от раздел III „За взятката" от Отоманския наказателен закон. Те пряко кореспондират с чл. 10 от Закона за разбойничеството, приет през 1887 г., съгласно който всички роднини и приятели на отвлечени от разбойниците лица, дали подкуп, за да освободят близките си, се считат за укриватели и се наказват.[55].

Окуражен от демократичните промени, М. Такев предлага на събранието да отмени чл. 27 от Закона за полицията, предвиждащ възможност за интерниране на „безделниците" по заповед на министъра на вътрешните работи. Младият каравелист е събрал под предложението си подписите на около 30 народни представители, между които изпъкват имената на Д. Яблански, Ив. Вазов, Тр. Китанчев, д-р Д. Вачов, К. Ранков, Н. Габровски и други депутати. Изложените мотиви са точни и логични. Те засягат възможностите от злоупотреба с власти принципната конституционна постановка, че никой не може да бъде наказан без да е осъден. С кратко изказване го подкрепя дори К. Стоилов, но мнозинството не приема предложението за навременно и го отхвърля[56]. То се стреми да демократизира обществения живот само до известна степен, която да му позволи да държи здраво властта.

С поемането на управлението К. Стоилов заварва една силно изостанала данъчна система. Това определя като основна задача пред правителството реформирането на данъците по европейски образец. Министърът на финансите Ив. Ев. Гешов в редица свои трудове се обявява за намаляване на данъчния товар на селското население[57]. Ето защо един от важните законопроекти, който събранието гласува, е замяната на натуралния десятък с поземлен паричен данък. На практика това означава, че от данък върху селскостопанс-

---

[51] *Стенографски дневници на Осмото обикновено народно събрание. Първа редовна сесия*. кн. II, 549–556.

[52] *Държавен вестник*, бр. 278 от 23 дек. 1894.

[53] Това не пречи на радославистите да критикуват ограниченията. Вж.: Амнистията и византийците. – *Народни права*, бр. 3 от 11 ян. 1895.

[54] *Стенографски дневници на Осмото обикновено народно събрание. Първа редовна сесия*. кн. II, с. 79 сл., 90–91.

[55] Пак там, 63–65, 65–69.

[56] Пак там, с. 159 сл.

[57] **Гешов, Ив. Ев.** *Спомени и студии*. София, 1928, с. 360 сл.; **Стателова, Е.** *Иван Евстратиев Гешов или трънливият път на съзиданието*. София, 1994, с. 84 сл.

ките произведения се пристъпва към събиране на данък върху притежавана обработваема земя. Той е приет с дебати, но без противопоставяне[58].

Заедно с десятъка са унищожени и силно намалени още задължения, вследствие на което прекият данъчен товар на селското население е облекчен с около 30 %. За сметка на това са силно увеличени косвените данъци[59]. Опозицията в по-голямата си част не одобрява промените и ги счита за несигурни постъпления при формирането на държавния бюджет[60], но въпреки многобройността си не успява да предизвика сериозен обществен дебат по наболелите проблеми поради тяхната актуалност.

Едно от предизборните обещания на Стоилов е уравновесяването на държавния бюджет, оценено като евтин популизъм[61]. Това ловко се използва от опозиционните партии и предизвиква остри сблъсъци на Първата редовна сесия. Дебатите са толкова разгорещени, че се налага едно от заседанията да бъде прекъснато. Мемоаристът В. Велчево ценява поведението на опозицията като „безогледно" нападение, принудило мнозинството да гласува „слепешката"[62]. Ясно е, че приемането на бюджета за 1895 г. представлява за Народната партия не толкова стопанска, колкото политическа задача, но погледнати през призмата на времето думите на Велчев не могат да бъдат приети изцяло на доверие. По много въпроси опозицията заема принципни позиции. Гласуването на бюджета протича късно вечерта, при невъобразим шум, няколкократно броене и съмнения за фалшификация, защото мнозинството печели с едва 52 гласа срещу 48 на опозицията[63]. Последното е ясен индикатор за силата на противодействието, което опозиционните депутати оказват. Много пъти те са изключително близко до успеха и само страхът от падане на Народната партия от власт спасява кабинета от бламиране.

При гласуването на сумите за отделните министерства опозиционните депутати настояват за икономии, съществени пунктове от които са намаляване заплатите на министрите от 18 на 12 хиляди лева (равнището от 1886 г.), на висшите чиновници с 5 %, съкращаване числения състав на армията от 35 на 26 хиляди души, премахване на безусловните фондове, ликвидиране на някои административни длъжности и др. Предложението, официално заведено на 16 декември от либералите[64], е подкрепено от цялата опозиция. Мнозинството реагира остро с тезата, че „е настанал часът" за вдигане на заплатите на чиновниците[65]. Последното е откровен популизъм, защото към този момент най-ниско платените чиновници получават между 150 и 200 лв. месечна заплата, а началниците им между 300 и 500 лв., при средна месечна издръжка на член от семейство между 20 и 50 лв. за отделните селища. Проличава ясно желанието на управляващата партия да привлече на своя страна целия административен апарат, без оглед на средствата. На 15 декември социалистът Я. Сакъзов иска думата, за да уведоми народните представители, че докладчикът от мнозинството съзнателно пропуска следния важен факт: на свое заседание бюджетарната комисия взема

---

[58] *Стенографски дневници на Осмото обикновено народно събрание. Първа редовна сесия*. кн. II, 96–107, 761–767. Текстът на закона Вж. в *Държавен вестник*, бр. 19 от 25 ян. 1895.

[59] *Държавен вестник*, бр. 19 от 25 ян. 1895. Вж. и **Велчев, В.** *Принос към новата ни политическа история*, 111–114; **Кяпов, Ив.** *История на Княжество България*, с. 161.

[60] *Стенографски дневници на Осмото обикновено народно събрание. Първа редовна сесия*. кн. II, с. 334 сл., 442 сл. Вж. и *Втори конгрес на Либералната партия*. София, 1898, 218–220.

[61] **Палангурски, М.** *По българските парламентарни избори*, 21–22; **Николова, В.** *Народната партия и буржоазната демокрация*, 93–98.

[62] **Велчев, В.** *Принос към новата ни политическа история*, с. 104.

[63] *Стенографски дневници на Осмото обикновено народно събрание. Първа редовна сесия*. кн. II, 288–297.

[64] *Първий конгрес,* 16–18.

[65] *Стенографски дневници на Осмото обикновено народно събрание. Първа редовна сесия*. кн. II, 374–384.

решение да намали заплатите на министрите на 16 000 лв. годишно. Гласът му потъва сред викове „Лъжеш, лъжеш!" и тропане на мнозинството, а председателят му отнема думата[66].

Въпреки повика за икономии, част от опозицията проявява принципност. При разглеждане на бюджета на Министерството на правосъдието напр. М. Такев се обявява за вдигане заплатите на съдиите (тогава между 300 и 360 лв. месечно) с мотивировката, че съдебната власт трябва да е независима от изпълнителната. Стоилов се съгласява с него, но предлага въпросът да се реши „в бъдеще" и така бюджетът на министерството остава непроменен[67]. Отлагането на важните решения е един от удачните похвати, чрез който мнозинството надделява над опозицията. Редовните сесии се провеждат веднъж годишно и поне половината от парламентарното време отива за проверка на изборите и гласуване на бюджета. В такава обстановка възможността опозиционен представител да прокара свой законопроект е нулева. Трудно минават дори поправките на отделни членове от вече приетото законодателство. Това превръща парламентарната опозиция в шумна, но неефективна общност. С годините общественото мнение започва да възприема опозиционните представители като политици, от които не зависи почти нищо, без разлика на политическата им принадлежност.

Първата сесия е удължена до 20 декември[68]. Управляващите използват времето, за да прокарат на второ и трето четене „Закон за престъпните деяния против Негово Царско Височество и членовете на княжеското семейство", популярен като „Закон за Особата". Неясните му формулировки остават при четенето им в пленарната зала впечатлението, че всеки гражданин може да бъде подведен под отговорност като евентуален извършител на покушение. Към това се прибавят изключително суровите наказания. Опозицията атакува много от текстовете, но в тяхна защита застава лично министър-председателят. В опита си да огради двореца с непробиваема крепост на законова основа лидерът на Народната партия бързо забравя, че в недалечното минало сам е бил адвокат по подобни дела (напр. на Ек. Каравелова). Послушните депутати гласуват предложенията член по член, без да се интересуват от това дали са правилни. Мълчи и част от опозицията, в лицето на либералите, оставяйки М. Такев и Я. Сакъзов да се борят сами. При обсъждането на чл. 7 напр. последният поставя принципния въпрос трябва ли издигането на републикански идеи да се счита за „измяна" и получава утвърдителен отговор, което означава, че за социалистите се предвиждат сериозни наказания само за изповядваните от тях възгледи. Опасността от дебат за република бързо сплотява представителите на мнозинството с част от опозицията и чл. 7 е един от малкото, които минават с голямо мнозинство[69]. Социалистите са изолирани, защото към тогавашния момент техните възгледи надхвърлят общоприетата политическа платформа „унищожаване на Стамболовщината".

Приемането на „Закона за Особата" е важен момент в работата на Осмото народно събрание, защото оттам нататък правата на монарха в политическия живот непрекъснато нарастват. В тази връзка изборът на К. Стоилов за министър-председател е изключително удачен за Фердинанд, защото бившият консерватор споделя идеята за силна княжеска власт и недосегаемост на короната в политическите борби[70]. За да затвърди властта си министър-председателят използва обстоятелството, че в опозиционните вестници -

---

[66] Пак там, с. 406.

[67] Пак там, 640–655.

[68] *Държавен вестник*, бр. 373 от 16 дек. 1894.

[69] *Стенографски дневници на Осмото обикновено народно събрание. Първа редовна сесия*. кн. II, 667–669. За живота и възгледите на Сакъзов Вж. **Дойчинов, Т.** *Янко Сакъзов и българския национален въпрос 1878 – 1912*. София, 1994, с. 5 сл., 21 сл.

[70] **Стателова, Е., В. Танкова.** *Константин Стоилов в политическия живот на България*. София, 2001, с. 13 сл.

започва широка дискусия за мястото и ролята на монарха в обществото[71]. За подобно явление съществуват обективни условия, поради обстоятелството, че след падането на Стамболов от власт Фердинанд започва да се меси открито в политическия живот. Управляващата партия използва вестникарските нападки срещу монарха, за да извлече дивиденти[72]. На теория спорът се води около тълкуването на чл. 8 и чл. 18 от Търновската конституция, обявяващи „свещеността" и „неприкосновеността" на монарха, и „неотговорността" му по управлението на страната[73]. Опозицията декларира, че князът трябва „да царува, но не и да управлява". Това допълнително усложнява нейното положение. С влизането в сила на „Закона за престъпните деяния против Особата …"[74], редактори на опозиционни вестници и отделни граждани са дадени под съд „за обида на НЦВ"[75]. Това намалява протестните действия на социалистите и демократите, и силно стряска либералите[76].

На 19 и 20 декември мнозинството отменя някои от най-реакционните членове в Закона за печата от 1887 г. Така пред обществеността се демонстрира демократизиране на страната. За нас в случая представляват по-голям интерес мотивите на комисията за запазване на закона, представени от видния юрист Ст. С. Бобчев. В пленарната зала той авторитетно заявява, че комисията не намира закона за противоконституционен. Обсъждането става късно през нощта и опозицията не взема активно участие. Това на пръв поглед изглежда странно, но причината следва да се търси в добрите формулировки, предложени от комисията и в умората от безкрайните борби в Първата сесия. В най-общ план гласуваното устройва повечето от присъстващите. Най-тежките клаузи от времето на Стамболов са отменени, което дава широка свобода на пресата и устройва опозиционните партии. Удовлетворени са и управляващите, защото законът не е отменен и не са анулирани членовете, пазещи персонално княза.

След промените на Закона за печата е гласуван Закон за преследване незаконно забогателите чиновници[77], който не се прилага в следващите години по политически причини[78]. Събранието създава специална Комисия за разследване делата на бившите министри. Ст. Стамболов и Д. Петков са подложени на съдебно разследване, като от тях се изисква да декларират източниците на придобитото си състояние. Останалите висши държавни служители обаче почти не са засегнати[79], а и част от тях вече са успели да се „пребоядисат" и да станат народняци.

Първата сесия на Осмото обикновено народно събрание определено се различава от тези в предходните няколко парламента. Най-съществената разлика е, че за пръв път има сериозно политическо противоборство, в което депутатите отстояват своите принципи и възгледи в дебат с идейните си противници. Заедно с това не можем да подминем опитите за демократизиране на обществения живот. Ролята на монарха в управлението обаче се

---

[71] *Знаме,* бр. 1 от 16 авг., бр. 34 от 15 дек. 1894; *Народен приятел*, бр. 40 от 24 ян. 1895; *Народни права*, бр. 120 от 22 окт. 1895; *Народно съзнание (Шумен),* бр. 12 от 24 май 1895, и др.

[72] **Николова, В.** *Народната партия и буржоазната демокрация*, 66–70.

[73] **Георгиев, В., Ст. Трифонов.** *История на българите 1878 – 1944 в документи.* Т. 1. 1878 – 1912.Част първа. Възстановяване и развитие на Българската държава. София, 1994, 42–43.

[74] *Държавен вестник*, бр. 278 от 23 дек. 1894.

[75] За процесите Вж. ЦДА, ф. 313, оп. 1, а.е. 217, л. 16-17; а.е. 1211, л. 35-36; А – БАН, ф. 45к, оп. 1, а.е. 495, л. 6-10, и др.

[76] А – БАН, ф. 45к, оп. 1, а. е. 322, л. 4. НБКМ – БИА, ф. 263, оп. 1, а. е. 22, л. 4; ЦДА, ф. 313, оп. 1, а. е. 217, л. 17;*Първий конгрес*, 139–140.

[77] *Държавен вестник*, бр. 13 от 18 ян. 1895.

[78] **Георгиев, Б.** *Либералната (радославистка) партия. На власт и в опозиция (1899 – 1908).* София, 2007, 120–121.

[79] **Гешева, Й.** *Парламентарните анкетни комисии по министерската отговорност*, с. 47 сл.

увеличава, вместо да намалява, което е в разрез с останалите демократични процеси. Опозицията се бори срещу това, но не е последователна, нито единна.

* * *

Допълнителните парламентарни избори, проведени на 22 януари 1895 г., за 20 депутатски места имат голямо значение за всички политически сили. Основните битки се водят в Северна България, но опозицията постига успех единствено в Разград, където П. Каравелов печели в коалиция с либерала д-р С. Иванчов[80]. Вероятно заради голямата популярност на Каравелов, министър-председателят не се решава да приложи крайни мерки в Разград[81], но в останалите околии правителството поема твърд курс. В Шумен либералите имат значително предимство, но в деня на избора бюрото е заобиколено с войска, а когато се появява народняшко-цанковистката шайка, охранявана от полицаите, единственият изход за председателя му – депутата Ат. Краев е да избяга през прозореца, за да не бъде пребит[82]. Идентична е намесата на войската и полицията в Лом, където един от военните командири влиза с коня си в стаята на изборното бюро. Местният депутат наблюдател е отстранен и към урната полетяват стотици бюлетини за правителствения кандидат. Така крепостта на демократите е „превзета". Най-фрапантното в случая е, че когато изборите се коментират в пленарна зала от мнозинството нагло заявяват, че всичко е в границите на нормалното[83].

В Търново влиянието на стамболовистите е традиционно и затова в деня на избора се разразява битка между тях и полицията, подкрепена от специално повикани дружини от околните села. Резултатът е 17 ранени и десетки протести, които продължават с месеци.

Поредният разгром са и изборите в Бяла Слатина. С помощта на войската и полицията селяните от околията, носещи в ръце портрета на Др. Цанков, не са допуснати да гласуват. В сблъсъка има десетки бити и ранени, включително депутати цанковисти, дадени под съд за подстрекаване на населението към бунт. По всяка вероятност са фалшифицирани и изборните резултати, защото Цанков получава едва 120 гласа[84]. Неслучайно и прословутият израз на министър-председателя „Угасете свещите!" е отправен именно заради изборите във Врачанския регион. „Моралното влияние" на Стоилов[85] отива твърде далеч. Властта укрепва, но губи демократичния ореол, с който се огражда в първите месеци.

Втората редовна сесия на Осмото обикновено народно събрание е открита на 19 октомври 1895 г. Ожесточените дебати около допълнителните парламентарни избори[86] отнемат много време. Затова от изброените в тронното слово законопроекти се реализира

---

[80] НБКМ – БИА, ф. 14, оп. 1, а.е. 3526, л. 2; *Народни права*, Притурка към бр. 8 от 22 ян. 1895.

[81] Опитите впоследствие да бъдат събрани уличителни материали, за да бъде касиран Каравелов, завършват с неуспех. **Саздов, Д.** *Демократическата партия в България,* с. 82 и цит. лит.

[82] *Народни права*, Притурка към бр. 8 от 22 ян. 1895.

[83] Пълната документация по този избор Вж. в ЦДА, ф. 173, оп. 1, а. е. 642, л. 1-130, а дебатите в *Стенографски дневници на Осмото обикновено народно събрание. Втора редовна сесия*. кн. I, 453–475.

[84] За изборите в Търново и Бяла Слатина Вж. **Палангурски, М.** *По българските парламентарни избори*, 48–50.

[85] Министър-председателят употребява този израз в пленарната зала на 2 ноември 1894 г., при проверката на изборите. Някои автори, между които изключително сериозният изследвач Елена Стателова, смятат, че Стоилов лично има намерение да не допусне „опозоряване на режима". **Стателова, Е., В. Танкова.** *Константин Стоилов в политическия живот на България*, с. 221, 226.

[86] *Стенографски дневници на Осмото обикновено народно събрание. Втора редовна сесия*. кн. I, 43–115.

единствено новият Наказателен закон, внесен още на 23 октомври[87]. Негов автор е д-р К. Стоилов, въпреки че формално до 13 ноември 1895 г. министър на правосъдието е Д. Минчович[88]. Посоченият законопроект е обсъждан още в Петото обикновено народно събрание, където не се приема и води до оставката на министъра на правосъдието[89]. Сега позицията на вносителя му е друга и депутатите имат различно отношение към проекта. При излагане на мотивите, самият Стоилов заявява, че целта на новия закон е „да запази обществения ред" и осигури политически и културен напредък[90]. Следва да отчетем сериозността, с която той се заема с едно толкова отговорно начинание, голямата му компетентност и вглеждането в детайлите, което прави закона много прецизен. Актуалността му също е вън от съмнение. Един от най-непригодните за новите български условия закони, наследени от турско време, е Наказателният. Въпреки частичните промени, повечето от постановките му звучат архаично. В проекта на Стоилов се обръща сериозно внимание на защитата на собствеността, личната свобода и честта на гражданите, конституционните им права, и пр. От съществено значение е обстоятелството, че законът кореспондира с общите принципи в българското законодателство. Неслучайно той е приет на първо четене безкритично.

С идването си на власт правителството заварва една тежкоподвижна, до голяма степен политизирана и съответно корумпирана съдебна машина. Ето защо една от задачите, които премиерът си поставя, е реорганизацията на съдебната власт. На Втората редовна сесия той внася „Законопроект за устройство на съдилищата". Той засяга преди всичко условията за назначаване на гражданските съдии, прокурори и съдебни секретари. В мотивите за внасянето му Стоилов отбелязва, че поради липса на подготвени кадри в близкото минало в някои съдилища са назначавани хора без висше юридическо образование, което вече не може да се допуска.

Внасянето на законопроекта става късно вечерта на 19 декември (в края на сесията) и депутатът от опозицията В. Нейчов предлага заседанието да се закрие, за да не бъдат обвинени представителите, че приемат с незначително мнозинство такъв важен закон. Мнозинството както винаги бърза и игнорира предложението. Въпреки това либералите, чрез д-р С. Иванчов и цанковистите, чрез д-р Ст. Данев, аплодират решението да се определи със закон ценза на съдиите, за да не се дава възможност изпълнителната власт да се меси в работата на съдебната с назначения от министерството. Своите препоръки към законопроекта дават и демократите чрез М. Такев. Най-голям спор предизвиква пунктът за несменяемост на съдиите. Поради факта, че по това време много от действащите служители в съдебното ведомство са привърженици на правителството, опозицията се обявява против посочената клауза. Натрупаните казуси са много и в крайна сметка депутатите приемат предложението на д-р Д. Вачов законът да бъде гласуван по принцип и предоставен на комисия. Обстоятелството, че това става в последното заседание за 1895 г. кара депутатите от мнозинството и опозицията да си подадат ръка и да отложат разглеждането на един изключително важен проблем[91].

---

[87] Той е предложен на първо четене още на третото заседание. *Стенографски дневници на Осмото обикновено народно събрание. Втора редовна сесия*. кн. I, 34–44.

[88] *Българските държавни институции*, 313–314.

[89] По този въпрос Вж. **Георгиев, Б.** *Парламентарната опозиция и вътрешната политика на Стамболовото правителство (1887 – 1894).* Велико Търново, 2013, 68–72.

[90] **Стоилов, Хр. К., Б. К. Стоилов.** *Д.р Константин Стоилов. Речи*, с. 235.

[91] Цялата дискусия Вж. в *Стенографски дневници на Осмото обикновено народно събрание. Втора редовна сесия.* кн. I, 730–738.

Поради многото недовършени законопроекти Втората сесия на Осмото обикновено народно събрание е удължена до 4 февруари 1896 г.[92]. На 11 януари продължава обсъждането, вече на второ четене, на Наказателния закон. Предварително свършената работа по него е изключително голяма. Основната парламентарна комисия към Министерството на правосъдието е разделена на няколко подкомисии и подкрепена с още депутати специалисти. Така огромният законопроект (разделен на няколко „книги", всяка с по десетина глави) с общо 545 члена влиза в пленарната зала в сравнително готов вид. На депутатите е раздаден и специален доклад, който обяснява подробно направените промени и основанията за това[93]. Независимо от всичко има слаби страни, част от които са добре уловени от опозицията.

Още II глава „За наказанията" става предмет на остри спорове. В чл. 13, в който са изброени видовете наказания, комисията прибавя нова буква „Допълнителни наказания", едно от които е „ограничаване /на/местопребиваването". Срещу „въдворяването" веднага протестират представители на опозицията. Пресните спомени за грубите действия на Стамболовата администрация карат част от мнозинството да я подкрепи. След неколкократно гласуване вариантът на министерството е отхвърлен и така опозицията удържа победа в първия тур на дебатите[94].

В сравнение с Отоманския, Стоиловият закон предвижда по-хуманни наказания. Либералите използват това и подкрепят предложението на социалистите за отмяна на смъртната присъда. Доскоро в българската историческа наука беше залегнало мнението, че гласуването срещу смъртното наказание е еднократно, в присъствието на публика и за отмяната му се обявяват около 40 депутати[95]. Това става благодарение на изкривена информация в спомените на В. Велчев[96], която не се потвърждава от стенографските протоколи на народното събрание. В действителност поведението на радославистите по този сериозен казус не само че не е неморално, а би трябвало да бъде оценено с коренно противоположен знак. Те се борят срещу смъртното наказание, заедно със социалистите и демократите, като сблъсъците с мнозинството стават на няколко етапа и по различни казуси[97].

Някои членове от Наказателния закон стават обект на коментар във връзка със защитата на гражданските и общите човешки права. При обсъждането на чл. 16 и чл. 37 от законопроекта, Я. Сакъзов и С. Иванчов се противопоставят на постановката, че затворниците, осъдени за тежки престъпления, не трябва да получават възнаграждение за полагания задължителен труд, а намерените в тяхлични вещи подлежат на конфискация в полза на държавата[98]. Вачов и Данев пък солидарно се обявяват за разширяване на възможностите за амнистиране, с което се съгласява и Стоилов[99].

---

[92] *Стенографски дневници на Осмото обикновено народно събрание. Втора редовна сесия*. кн. III, с. 524.

[93] Пак там, 6–12.

[94] Пълният текст на чл. 73 Вж. **Георгиев, В., Ст.Трифонов.** *История на българите 1878 – 1944 в документи*, с. 44, а дискусията по ограничаване местопребиваването - в *Стенографски дневници на Осмото обикновено народно събрание. Втора редовна сесия*. кн. III, 13–17.

[95] **Николова, В.** *Народната партия и буржоазната демокрация. Кабинетът на Константин Стоилов*, с. 212.

[96] **Велчев, В.** *Принос към новата ни политическа история*, с. 179.

[97] В най-общ план става дума за отмяна на смъртното наказание за жените и навършилите 60 години мъже. По посочения казус Вж. подр. **Георгиев, Б.** *Парламентарната опозиция и вътрешната политика на българските правителства (1887 – 1908)*, с. 225 сл.

[98] *Стенографски дневници на Осмото обикновено народно събрание. Втора редовна сесия*. кн. III, с. 21, 27.

[99] Пак там, 21–23.

Глава I „Измяна" от Книга 2 предизвиква най-много спорове. Особено остро реагира М. Такев, който се възмущава, че законопроектът предвижда отнемане на гражданските права дори за вербална обида срещу княза и членове на неговото семейство. В защита на съответните клаузи застава лично министър-председателят. Зад думите му прозира желанието около Фердинанд да бъде изградена желязна стена, която да ограничи силно достъпа на обикновените хора до двореца. Послушното мнозинство гласува предложенията без да ги дебатира[100] и така възможността за отнемането на гражданските права стават факт. Последното е сериозно ограничаване на демократичните свободи по законодателен път, което ясно очертава въжделенията на елита на Народната партия. Друг е въпросът, че слизайки надолу, тези законодателни норми не се прилагат с пълната си строгост.

Конфискацията на печатни произведения още преди да са излезли на пазара отсъства в първоначалния Стоилов проект. Тя е допълнена от комисията. Срещу нея се обявяват най-вече представителите на либералите, сочейки скорошния пример с вестник „Борец"[101]. Стреснат от силната критика, докладчикът Д. Марков оттегля чл. 137[102] и опозицията удържа победа по един изключително важен вътрешнополитически проблем.

Глава V „Престъпления против властта" става поле за нова словесна битка, поради политизираните формулировки на понятията „тълпа", „метеж" и пр. Основните опасения са, че това може да се използва срещу митингите за ограничаване на гражданските права. Обосновката на К. Стоилов изобилства с юридическа терминология, отстояваща правото на властта да ограничава „тълпата", а мнозинството за пореден път застава зад лидера си[103]. Така над опозицията надвисва реалната заплаха да бъде осъдена при всеки митинг, независимо че премиерът не ползва тази мярка по време на управлението си.

Един от пунктовете, по който опозицията удържа победа, е отмяната на чл. 203, предвиждащ затвор за всеки, който знае за някакво престъпление, но не е съобщил на властите за него. Няколко опозиционни депутати се изказват с голямо възмущение срещу създаването на „нация от шпиони". Мнозинството ги посреща с разбиране и въпреки категоричната забележка на докладчика, че „комисията много държи на този член", същият остава в историята[104].

В завършен вид Стоиловият наказателен закон съдържа 544 члена. Щастлив от реализацията на едно от големите си постижения, министър-председателят благодари на депутатите за положените усилия[105], но с това борбата около законопроекта не приключва. Ползвайки се от правото да предлагат промени в гласуваните вече закони, депутатите от опозицията се опитват да отменят най-тежките антидемократични клаузи. Пръв К. Досев предлага да бъде отменен непопулярният дори сред депутатите чл. 165, засягащ подготовката и преминаването на чети в Македония. Подкрепят го всички по-видни либерали и демократите. Срещу тях се изправя само премиерът, който отново си служи с популистки фрази за евентуална война и защита на националните интереси. Те са достатъчен аргумент за мнозинството, което всеки момент очаква възстановяването на дипломатическите

[100] Пак там, 47–50, 5–54.

[101] „Борец" се издава в Бургас от либерала Тодор Георгиев. Заради острите си статии против Фердинанд, главният му редактор е пребит с боксове от преоблечени приближени на двореца офицери. **Велчев, В.** *Страници от новата ни политическа история*, 186–187.

[102] Дебатите Вж. в *Стенографски дневници на Осмото обикновено народно събрание. Втора редовна сесия*. кн. III, 51–68.

[103] *Стенографски дневници на Осмото обикновено народно събрание. Втора редовна сесия*. кн. III, 68–75.

[104] Пак там, 116–118.

[105] Пак там, 188–190.

отношения с Русия и не иска нови проблеми. Така този пръв опит да бъде променен Наказателния закон пропада.

Най-тежкият дебат става отново по въпроса за смъртното наказание, този път само по отношение на жените. Предложението за промяна прави либерала Хр. Дограмаджиев, който апелира към депутатите да проявят хуманно отношение към нежния пол. Речите на депутатите от опозицията в подкрепа на предложението създават благоприятна обстановка за успешно отменяне на смъртното наказание за жените, но при гласуването мнозинството все пак успява да победи[106]. Така тази изключително хуманна мярка пропада.

Парламентарната опозиция не постига успех по нито едно от своите предложения. Вследствие на това обстановката се изнервя много и започва размяна на критики и обиди. Сред голям шум, след 8 часа вечерта, Ат. Краев успява да вземе думата и под формата на нови предложения за промени критикува остро цялата вътрешна политика на Народната партия. Мнозинството, което вече е изпълнило целта си, гласува срещу него без дори да го слуша. Това води до нови пререкания. Налага се думата да вземе министър-председателят, за да се въдвори ред. Оказва се, че за разлика от съпартийците си, К. Стоилов слуша внимателно ораторите и е впечатлен от второто предложение на Краев – идеята за въвеждането на условни присъди. Така около полунощ започва разискването на един сериозен проблем. Въпреки че не се решава в Осмото обикновено народно събрание, той дава определени насоки за работата в това направление на бъдещите представителства.

Стоилов оценява високо предложението на Краев за създаването на специален член за формулиране статута на условните присъди, сроковете, начините на прилагането им и т. н. Въпреки че не споделя мнението на депутата за условна присъда до шест месеца, министър-председателят обръща голямо внимание на възпитателното ѝ значение за младите хора. Опасенията му са единствено да не се стигне дотам, че обществото „да започне да вярва, че престъпленията са безнаказани”. Последното е съвсем естествено предвид обстоятелството, че в България няма традиции и практика в посоченото отношение. Факт е само, че двама мъже с противоположни политически интереси обменят ценни мисли, изпреварвайки времето си с години. В късната януарска нощ на 1896 г. мнозинството буквално проспива една добра възможност да тласне българското съдопроизводство напред[107]. Началото обаче е сложено. Седем години по-късно, на 31 декември 1903 г., Тринадесетото обикновено народно събрание ще приеме първия в България „Закон за условно осъждане”, прилаган чак до 1951 г.[108].

Народната партия идва на власт с девиза да се изкорени „Стамболовщината”. Общественият ѝ престиж в очите на обикновените хора се гради до голяма степен върху тази основа. Опозицията използва някои пропагандни лозунги, за да постигне действително демократизиране на страната. На 19 декември Г. Добринович за първи път поставя въпроса за отмяна на чл. 13 от Закона за разбойничеството, който разрешава на вътрешния министър „по подозрение” да забранява присъствието на овчари в гористи местности, с цел да се избегне безпроблемното изхранване на разбойнически банди. Към 1896 г. последните вече до голяма степен са заловени[109] и ограничителната мярка се превръща в тежко за обикновените граждани бреме. Добринович прави официално

[106] Пак там, 278–286.

[107] Всички предложения на Краев са отхвърлени, като получават максимум по 20 гласа „за”. *Стенографски дневници на Осмото обикновено народно събрание. Втора редовна сесия*. кн. III, 294–304.

[108] **Байчев, И.** За условното осъждане. – *Социалистическо право*, 1959, кн. 3, с. 5 сл.

[109] **Пешев, П.** *Историческите събития и деятели*, 282–283.

предложение, под което се подписват десетки депутати. Моментът за отмяната на омразния за населението чл. 13 явно е назрял, защото още докато депутатът чете обосновката на предложението си, се раздават нетърпеливи гласове „Прието, прието!". Започването на дебатите малко по-късно обаче политизира проблема. Налага се опозицията да положи много усилия, за да убеди мнозинството в справедливостта на отправеното искане. В крайна сметка то е гласувано[110] и по този начин една крайно недемократична мярка е премахната.

Един от сериозните проблеми за опозицията е прилагането на Закона за печата. На 17 януари 1895 г. „Мир" излиза с обширна статия срещу прекомерната му свобода[111]. Това предизвиква ответна реакция[112].

На 1 февруари 1896 г. сливенският народен представител П. Папанчев внася в народното събрание „Предложение за допълнение на някои членове на Закона за печата от 16 декември 1887 г.". То предвижда отговорните редактори на вестниците да имат поне средно образование (чл. 5), като за нарушаването на тази разпоредба се предвижда висока глоба (чл. 6) и дори затвор (нов чл. 7). Законопроектът изисква авторите на отделните статии да не са анонимни, за да отговарят пред закона за написаното (чл. 13). В случай, че авторът не бъде намерен, се предвижда отговорността да поема редакторът, собственикът на печатницата и дори продавачите на вестници (чл. 14). Законопроектът, станал известен като „Папанчевата добавка" към Закона за печата, е подкрепен с подписите на 94 депутати от Народната партия. Той е опит за сериозно настъпление срещу едно конституционно право. В хода на обсъждането му кабинетът губи значителна част от политическия си престиж. Дори активни поддръжници на управляващите, като В. Велчев, оценяват направеното като антиконституционен акт[113]. По подобен начин реагира цялата опозиция. От трибуната на Народното събрание Краев заявява, че направеното е „оскърбление на самото представителство", каквато не си позволява дори Стамболов, а Пешев го допълва, че „малограмотни или със средно образование" редакторите ще са „оръдие в ръцете на... държавните мъже". Срещу законопроекта се изказват десетки депутати. Оценката на всички е категорична – добавката нарушава конституцията. П. Каравелов дори се опитва да уплаши народните представители с изявлението, че един ден ще бъдат осъдени от историята. Стреснато от сериозния отпор, мнозинството първоначално мълчи, но скоро народняците се окопитват и дори посрещат с насмешка някои от последните оратори. Г. Янкулов предлага законопроектът да мине по „спешност" и да не се изпраща в комисия. Усетило силата на вота си, мнозинството започва да нехае и дори не се опитва да противоречи на острите думи на опозиционните представители. Единствено виднияят юрист Ст. С. Бобчев защитава законопроекта от юридическа гледна точка, за да докаже, че не е неконституционен. Следва формално гласуване и опозицията губи първия тур.

Второто четене започва на 3 февруари, когато до края на сесията остава буквално един ден. Графикът е претрупан и опозицията се надява, че времето няма да е достатъчно. За разлика от нея мнозинството не се колебае да продължи започнатото. Дългите речи на опозиционните депутати не го смущават, а и самите поправки не са много на брой.

---

[110] *Стенографски дневници на Осмото обикновено народно събрание. Втора редовна сесия*. кн. I, с. 728, кн. III, 419–427.

[111] *Мир,* бр. 49 от 17 ян. 1895.

[112] *Знаме*, бр. 50 от 13 февр. 1895; *Народно съзнание (Шумен),* бр. 11 от 17 май 1895; *Народни права*, бр. 75 от 6 ноем. 1895.

[113] **Велчев, В.** *Страници от новата ни политическа история*, с. 187. Вж. и *Прогрес*, бр. 45 от 2 март 1896.

Веднага след второто четене се провежда трето. Опозицията вече е уморена и мълчи, но изненадващо взема думата Ст. Михайловски, който в този период постепенно се отдалечава от управляващите. Критиката му е принципна и обстойна. Обнадеждени, водещите либерали отново се хвърлят в атака, но вече нищо не може да повлияе на гласуването[114].

След влизането на Папанчевата добавка в сила цялата опозиционна преса я характеризира като покушение върху конституционните права на гражданите[115]. Критиката е справедлива. „Добавката" е практическо ограничение на свободата на печата, имащо за цел защитата на двореца и правителството от нападки в пресата. Същото личи най-ясно от последвалите съдебни процеси срещу опозиционни вестници[116]. Независимо от това Законът за печата не е в състояние да ограничи съществено антиправителствената преса. Той по-скоро става оръдие в ръцете на пропагандата срещу управляващите. Години след приемането на измененията, либерали, цанковисти и демократи разнищват отделни негови постановки и обвиняват правителството в погазване на Конституцията и опит да се „заглуши гласа на народа"[117].

Едно от сериозните обвинения, които опозицията отправя срещу управляващите е, че народняците са автори на политически убийства. В народното събрание то се проявява в отправената към министър-председателя интерпелация по повод съсичането на Стамболов на улицата. Политическата окраска на запитването е факт, защото либералът Т. Табаков (действащ адвокат) недвусмислено заявява, че полицията взема участие в зверското убийство, а кабинетът укрива това обстоятелство. Отговорът на Стоилов е спокоен. Като министър на вътрешните работи той излага само общоизвестните факти, но изтърва дума за наличието на полицай в района. Това буквално взривява опозицията и няколко депутати започват да крещят: „Кажи името му!". Министърът, разбира се, не прави това и скоро изложението приключва. Табаков естествено заявява, че не е удовлетворен и както в Стамболовото време се налага мнозинството да гласува вот на доверие на министър-председателя[118].

***

Осмото обикновено народно събрание провежда само две сесии и прекратява работата си преждевременно. То се сформира при специфични вътрешнополитически условия, когато борбата за демократизиране на обществения живот стои като първостепенна задача и до голяма степен засенчва някои от останалите трайни противоречия, основното от които е отношението към Русия. Към това трябва да прибавим, че парламентарните избори се провеждат в момент, когато многопартийната система още не е напълно изградена. Поради силното обществено противодействие, частично изградената на административна основа Народнолиберална партия не участва в борбата за власт. При това положение политическото пространство си поделят съхранилата се частично Либерална (радославистка) партия, подкрепена от южнобългарските либерали и новосъздадената Народна партия, към която през октомври 1894 г. се присъединяват южнобългарските съединисти. Останалите две бивши „партии" – каравелистите и

[114] *Стенографски дневници на Осмото обикновено народно събрание. Втора редовна сесия*. кн. I, с. 728, кн. III., с. 590 сл., 646 сл., 670 сл.

[115] *Народни права*, бр. 89 от 28 авг., бр. 113 от 26 окт. 1897; *Знаме*, бр. 42 от 21 септ., бр. 55 от 6 ноем. 1896; *Светлина*, бр. 22 от 11 ян. 1897 и др.

[116] **Николова, В.** *Народната партия и буржоазната демокрация*, 54–55.

[117] *Втори конгрес*, 19–20, 85–86; *Светлина*, бр. 22 от 11 ян. 1897; *Знаме*, бр. 94 от 30 март 1897 и др.

[118] *Стенографски дневници на Осмото обикновено народно събрание. Втора редовна сесия*. кн. III, 630–633.

цанковистите в този период не са национално представени и ще минат години, докато това се случи реално. Социалистите също действат спорадично само в няколко центъра. Специфичността на изборите на 11 септември 1894 г. се състои и в това, че липсва противопоставянето управляващи – опозиция, защото обявените за „врагове" стамболовисти временно се оттеглят от политическия живот или се пребоядисват и стават народняци. При това положение по-голямата част от първата редовна сесия преминава в процес на структуриране на пространство на мнозинството и такова на опозицията. За последното спомага много постепенното оттегляне на радославистите от властта, продължило до началото на декември 1894 г. Преструктурирането на кабинета, на парламентарното мнозинство и на Народната партия отлага много важни текущи законопроекти, но като цяло работата на Осмото събрание не може да бъде определена като неефективна. „Антистамболовщината" в много моменти помага на депутати от различни партии да преодолеят различията си и да мислят държавнически. Опозицията е много силна и на моменти въздейства активно върху кабинета, но също подкрепя процеса на демократизиране на обществения живот и не се стреми единствено да събори правителството, както става в много от следващите събрания. Казаното, естествено, се отнася главно за вътрешната политика, но не и за опитите за помирение с Русия.

Втората редовна сесия протича по различен начин от първата. Допълнителните избори от януари 1895 г. и твърдото присъединяване на групата около д-р Ст. Данев към управляващите определя едно по-стабилно мнозинство, което постепенно започва да действа с размах, без да се притеснява от мнението на опозицията. Удълженото време на заседанията до февруари 1896 г. също спомага за по-мащабна законодателна дейност. Приети са много полезни за страната закони, с част от които се съгласяват опозиционните партии. Същевременно темпът на демократизация се забавя съществено. Лозунгите за преодоляване на „Стамболовото наследство" започват да граничат с популизъм в случаите, когато срещу избирателите се изпраща полиция и войска, а парламентарните комисии намират за „нормално" влизането на поручик с коня си в стаята на изборното бюро, побоя над избиратели и пр. Папанчевата добавка към Закона за печата и приетият преди нея Закон за Особата също не са сред украшенията на дейността на Осмото народно събрание. Опозицията се бори здраво с ограничаването на гражданските права и понякога постига успех, но в повечето случаи мнозинството надделява в прокарването на своите идеи. Разбира се, тук трябва да направим следната уговорка: управлението на Народната партия е по-демократично от това на Стамболов и това се оценява от опозицията. Освен това, следва да правим разлика между „полезно" и „недемократично". В някои случаи постигнатото по недемократичен път законодателство се оказва изключително полезно за страната и се задържа непроменено цели десетилетия.

PARLIAMENTARISM AND POLITICS IN THE EIGHTH ORDINARY NATIONAL ASSEMBLY

Bisser Georgiev

Abstract

This article explores the work of the VIII National Assembly. It is formed after the fall of St. Stambolov from power, which makes him more specific with regard to the defense of civil rights, the work of state institutions, the relationship between authorities and other problems. The text mainly deals with problems of domestic politics in Bulgaria.

ПРЕПОДАВАТЕЛСКА И КРАЕВЕДЧЕСКА ДЕЙНОСТ НА АНАНИЕ ЯВАШОВ В РАЗГРАД И ШУМЕН В КРАЯ НА XIX В.

Данаил Петров

В историята на българската наука, култура и образование има немалко учени-родолюбци, които допринасят за цялостното обществено развитие на младата българска държава и нейния народ, след Освобождението от османско владичество (3. III. 1878 г.). Един от ярките представители на това родолюбиво поколение от края на XIX и началото на XX век е Анание Иванов Явашов. Учен, общественик и просветен деец, един от малкото образовани българи по това време. Неговата обширна полувековна дейност на изследовател в областта на природните науки и краезнанието, едновременно с това е педагог и общественик, оставя трайни следи в обществения и духовен живот по това време. Ученолюбив и находчив, с остър ум и висока квалификация при трудните условия на наскоро освободената от османска власт България, Анание Явашов изпълнява дейността и на изследовател и общественик. Многостранните му научни интереси се развиват предимно в три направления: природни науки, учебно дело и исторически науки. Занимава се с научна дейност, изследвайки природата на страната, като получава титла академик. В тази негова работа му помага владеенето на няколко чужди езика. За разлика от неговата полезна дейност, работата му в сферата на образованието не е разгледана задълбочено. Без да има необходимата подготовка, той работи в областта на просветата близо четиридесет години (1884 – 1925 г.). Като учител и училищен инспектор, активно участва в организацията на учебния процес. Превежда и редактира учебници и учебни пособия за началните и средни училища, тъй необходими през този период за българското училище. Като администратор се опитва да подобри условията в българското училище. Заслугите му към младото ни просветно дело през дългия си педагогически стаж са големи, тъй като той е един от малкото по това време високо образовани и с богата обща култура българи, особено в провинцията. Успоредно с това развива активна краеведческа дейност във всички населени места, в които работи. Най – големи са неговите заслуги за проучването на Разградския край и най – вече на късноантичната крепост до гр. Разград.

Анание Иванов Явашов е роден в гр. Разград на 1 октомври 1855 г. в семейството на Иван и Теодора, като има брат Стойчо и сестра Анастасия[1]. Завършва началното си образование в родния си град през 1872 г. Той постъпва в създаденото от учителя Никола Икономов трикласно училище през 1865 г. След това учи занаята на баща си – абаджийство. През 1876 г. заминава със сестра си за Русия и Румъния да продължи образованието си в Болградската гимназия. В бурните години свързани с освобождението на България от османска власт, той се намира в Русия и Австро – Унгария. През 1879 г. отива Прага (Чехия), където продължава средното си образование. През периода 1881 – 1884 г. завършва висше образование, специалност индустриална химия в Чешката държавна политехника. Неговите интереси са много по-широки. През последните две години от следването си Анание Явашов слуша лекции по ботаника, зоология, геология и минералогия. Проявява интерес към историята и археологията. През ваканциите той се

[1] **Босева, М.** Академик Анание Иванов Явашов. – *Сборник в чест на 140 години от рождението му.* Разград, 1995, 6–14; **Стоянов, С.** Академик Анание Иванов Явашов. – Сб. *За теб мили роде*. София, 1985, 73–80; Автобиография на Анание Иванов Явашов представена януари 1930 г. – *Архив на БАН*, фонд 1, опис 2, а. е. 1100, л. 1-3.

завръща в родния си град. Знанията, културата и познанствата, получени в Прага, и владеенето на чужди езици стават опора в бъдещата дейност на Анание Явашов в България. Като студент се запознава с бъдещата си съпруга Анна Антонинова Труничекова. Тя е родена в Прага в семейство на журналист, баща ѝ Антон Труничек е редактор на вестник. Завършва немска гимназия и Историко – философския факултет на Немския университет и консерватория. Двамата сключват брак след завършване на висшето си образование. На 15 август 1884 г. се завръщат в родния град на А. Явашов – Разград. От брака им се раждат осем деца: Ружа, Марийка – Мадла, Елена, Иван, Антон, Борис, Теодора и Владимир.

Той няма възможност да работи по специалността си – индустриална химия. В наскоро освободена България нуждата от добре подготвени учители в набиращото сила новобългарско училище била огромна. Поради тази причина той започва да работи като учител, въпреки че няма педагогическо образование. Тази своя работа той върши с голяма желание и старание, като спечелва уважение и авторитет сред колеги и ученици. Той е един от първите учители с висше образование по природните учебни дисциплини. А. Явашов е сред онези български учители естественици, които изследват българската природа доброволно и с желание, въпреки нелеките си служебни задължения. Върху неговата педагогическа работа оказват влияния проникващите в страната педагогически теории и практики на европейски и руски педагози, като той се опитва да прилага наученото в учебния процес. Близо 40 години работи като учител, директор и училищен инспектор. Преместван е в редица градове на страната: Разград (1884 – 1889; 1891 – 1894; 1908 – 1925 г.), Търново (1890, 1900 г.), София (1889 – 1890 г.), Добрич (1894 – 1896 г.), Варна (1896 – 1899; 1899, 1901 – 1908 г.), Свищов (1899 г.), Шумен (1899 – 1900). Освен че преподава, той подготвя и превежда учебници и учебни пособия от природния цикъл, необходими за нуждите на българското образование[2].

За по-пълно изясняване на дадената проблематика ще бъдат използвани архивни единици от фондовете на архивите в гр. Разград – Частични постъпления № 1 (за живота на А. Явашов); фонд 103 К (летописна книга на Разградската мъжка гимназия, в две части) и гр. Шумен фонд 605 К (за Шуменското педагогическо училище)[3].

Завръщайки се в България, Анание Явашов е назначен за главен учител (директор) на Разградското петокласно смесено училище на учебната 1884 – 1885 година. Той остава на тази длъжност до 15 юни 1885 г. В Летописната книга на Разградската мъжка гимназия има информация за учителския състав през тази учебна година. А. Явашов е посочен на първо място, като главен учител (директор) на училището. Той започва своята професионална кариера в създаденото от Никола Икономов трикласно училище, предшестващо сегашното, като А. Явашов е бил ученик от първи клас, в първия випуск на училището (1865 – 1866 г.). А. Явашов продължава кариерата си като училищен инспектор в гр. Разград (15 юни 1885 – 15 януари 1889 г. и 1 септември 1891 – 31 юли 1894 г.). След Освобождението в гр. Разград имало вече шест училища. Съществуващото дотогава трикласно училище става първо четирикласно през учебната 1881 – 1882 година и петокласно и смесено през учебната 1884 – 1885 г. Значителни заслуги за образователното дело по това време в града има Сава Доброплодни, който изпълнява функциите на училищен инспектор. Възниква необходимостта от нова сграда за училището, като е създаден инициативен комитет за нейното построяване, в който

[2] **ДА – Разград**. Ф 103 К, оп. 1, а. е. 106, л. 3,4 (Летописна книга на държавната мъжка гимназия Екзарх Йосиф в гр. Разград, оригинал, ръкопис.); **Босева, М.** Цит. съч. 6–10.

[3] **ДА – Разград**. Ф 103 К, оп. 1, а. е. 106, л. 3,4 (Летописна книга на държавната мъжка гимназия Екзарх Йосиф в гр. Разград, оригинал, ръкопис.); **Босева, М.** Цит. съч. 6 – 10.

участва и А. Явашов. Проектът на сграда за гимназия бил дело на младия виенчанин Ф. Грюнангер. През следващата учебна 1885 – 1886 година училището става мъжко реално, като е открит и шести клас, и влиза в новата сграда, построена на мястото на бившия Батенбергски училищен пансион. От него се отделя девическо училище, което просъществува до 1912 г. През учебната 1895 – 1896 година училището става пълна окръжна мъжка гимназия. На 7 април 1902 г. по повод 25 години от избирането на Екзарх Йосиф, Разградската гимназия се кръщава на негово име.

След 1894 г. А. Явашов продължава професионалната си кариера като учител и училищен инспектор в: Търново (15 януари – 15 март 1899 и 1 – 15 септември 1900 г.); София (15 март 1889 – 31 август 1891 г.); Добрич (1 август 1894 – 30 април 1896 г.); Варна (1 май 1896 – 4 май 1899 г. и 1 септември – 14 октомври 1899 г.) и Свищов (5 май – 31 август 1899 г.)[4].

В периода 15 октомври 1899 до 31 август 1900 г. той учителства в Шуменското педагогическо училище. То било създадено през 1881 г. на ул. Метрополска, в гр. Шумен. На 1 септември 1896 г. училището от общинско става държавно, а през 1912 г. се слива с Шуменската мъжка гимназия. От архива на училището са запазени справки на учителите в него: стаж, образование, преподавани предмети и т. н., като под № 1 е посочен А. Явашов от Разград. В края на 1900 г. той е пенсиониран за няколко месеца. След това продължава професионалната си кариера във Варна (1901 – 1908 г.) и я завършва в родния си град Разград (1908 – 1925 г.)[5].

През 1908 г. А. Явашов се завръща със семейството си в родния си Разград, където остава до края на дните си[6]. Като учител работи до 1925 г. На 1 септември е назначен като учител в Разградската мъжка гимназия „Екзарх Йосиф I". В нея работи през учебните 1908 – 1909; 1909 – 1910 и 1910 – 1911 година. Неговото име е посочено в списъците на учителския състав на гимназията. Според закона от 1909 г. на Министерството на народната просвета се създават непълни гимназии. В Разград от мъжката гимназия се отделя мъжка прогимназия. Към съществуващото девическо училище се открива шест клас и се трансформира в непълна девическа гимназия за учебната 1912 – 1913 година. През учебната 1914 – 1915 година в девическата гимназия се откриват седми и осми клас и тя се разделя на девическа гимназия и прогимназия. На 1 септември 1911 г. А. Явашов е избран за директор на Разградското девическо петокласно училище, което се трансформира в гимназия. В него той работи през учебните 1911 – 1912; 1912 – 1913; 1913 – 1914 и 1914 – 1915 години. Както и в мъжката гимназия преди това, така и тук в Летописната книга на училището има опис на учителския състав и информация за преподаваните предмети, в който откриваме името на А. Явашов. На 1 септември 1915 г. той остава да работи вече като учител в девическата прогимназия до учебната 1923 – 1924 година. Отново в Летописната книга на гимназията има опис на преподавателския състав на учебното заведение. В него са дава информация за всеки преподавател (възраст, образование, трудов стаж), както и за преподаваните от него предмети. През учебната 1924 – 1925 година мъжката и девическа гимназия в гр. Разград се обединяват в една. Този процес засяга и прогимназиите и другите училища. Тази учебна година се оказва последна в педагогическата кариера на А. Явашов и той е пенсиониран през есента на 1925 г., след 40 години и 8 месеца трудов стаж.

---

[4] **Босева, М.** Цит. съч., 7 – 10; Автобиография на Анание Иванов Явашов представена в БАН на 31 януари 1930 г. – Архив на БАН, фонд 1, опис 2, а. е. 1100, л. 1-3.

[5] . **Босева, М.** Цит. съч., 7 – 10; Автобиография на Анание Иванов Явашов представена в БАН на 31 януари 1930 г. – Архив на БАН, фонд 1, опис 2, а. е. 1100, л. 1-3; **ДА – Шумен.** Ф. 605 К, оп. 1, а. е. 28, л. 98.

[6] **ДА – Разград.** Ф 103 К, оп. 1, а. е. 106, 5,6, 7, 9, 10, 12; а. е. 107, л. 10.

Във всички училища, в които работи, А. Явашов преподава дисциплини от природния цикъл: биология, химия, ботаника и други. В своята преподавателска работа той се опитва да приложи някои педагогически практики. Заедно с предметите от природния цикъл преподава и други – народна медицина и хигиена, домашна икономика, които са били от полза не само за учениците, но и за техните родители. Като се добави и учебното помагало – Училищна градина, може да се предположи, че се е опитвал да развие трудово възпитание на учениците. Успоредно с това А. Явашов разбира необходимостта от онагледяване на учебния материал и много често води учениците си на излети до природни и исторически забележителности. Като учител, директор и училищен инспектор, преподавател и администратор той отстоява идеята за големи и хигиенични училища. Всички тези дейности дават насока на неговите дългогодишни усилия за подобряване на образователното дело в страната.

Успоредно с преподавателската си дейност А. Явашов развива и активна обществено-полезна дейност, която е разностранна и всеобхватна[7]. Участва в тържествата за честване на 1000 годишнината от смъртта на Методий (1885 г.). Във връзка с тази годишнина А. Явашов става инициатор за създаването в Разград на окръжна учителска библиотека. Включва се и в читалищния живот, като е избран в ръководството на читалище „Развитие" в гр. Разград (1885 – 1887 и 1891 – 1892 г.). Той е в комитета за построяване на нова сграда за читалището. Цялото му семейство участва в културния живот на гр. Разград – организирани са концерти, вечеринки, театрални представления. Всяка година на 11 (24) май се провеждали тържества с манифестации на учащите се и гражданите в цялата страна в чест на братята Кирил и Методий. В тях с желание се включват както А. Явашов, така и членовете на неговото семейство.

А. Явашов не е безразличен към особено напрегнатия и интензивен политически живот в страната през първите десетилетия след Освобождението. Той участва в активността на българското общество, чрез събирателска дейност на помощи и доброволци, в бурните исторически събития от есента на 1885 г. свързани със Съединението и последвалата Сръбско – българска война. Във връзка със тези събития превежда и издава през 1886 г. книжката за изтъкнатия деец за обединението на Италия – Камило Кавур. Макар и все още млад, той имал голям обществен авторитет и през същата година е избран за депутат в Третото Велико Народно събрание (1886 г.). Въпреки сложните години, в които живее след това, А. Явашов стои далеч от активната политика. Отдава се на своите професионални задължения. Участва в създадения през 1895 г. Учителски съюз като професионална организация. Той е и сред организаторите на дружество „Даскал" през 1888 г. в гр. Разград, преобразувано по-късно в „Народен учител".

А. Явашов развива активна краеведческа дейност във всички градове, в които работи, като си сътрудничи с редица известни български и чужди учени[8]. Заслугите му в тази област към родния му град са значителни. Още като дете през 1869 г. той присъства на разкопаването на надгробна могила от южния некропол на античния град до Разград. След завръщането си в България той поставя началото на археологическите проучвания на античната крепост в местн. „Хисарлъка" до гр. Разград. По негова инициатива Окръжната постоянна комисия му отпуска средства и доброволци, с които той изследва западната част от крепостта през 1887 г. По време на разкопките е проучена християнска базилика и е намерен надпис, посветен на бог Аполон. Проучванията на крепостта са подновени под негово ръководство през 1893 г. в източната част на крепостта. При тях са

[7] **Босева, М.** Цит. съч., 7–10.

[8] **Босева, М.** Цит. съч., 6 – 14; Автобиография на Анание Иванов Явашов представена в БАН на 31 януари 1930 г. – *Архив на БАН*, фонд 1, опис 2, а. е. 1100, л. 1-3.

изследвани част от крепостните стени, християнски храм и са намерени надписи на гръцки и латински език и разнообразен археологически материал. Предполагал, че в крепостта е имало храм на бог Аполон, тъй като намира надпис с неговото име. При тези разкопки А. Явашов включва и своите ученици. От намерените археологически паметници в местн. „Хисарлъка" в сградата на Разградската мъжка гимназия е поставено началото на музейното дело в града чрез оформяне на музейна експозиция. Този факт превръща града в един от малкото по това време градове с музейни сбирки. При тази своя дейност той търси съдействието на К. Шкорпил, който прави първия окомерен план на крепостта. Резултатите от своите археологически проучвания той публикува в Български алманах от 1894 г., по-късно Юбилеен сборник на Разградското читалище „Развитие" от 1904 г. Тази своя дейност той развива и по-късно. След войните, през 20-те – 30-те години на XX век продължава изследването на Разградския край (античната крепост при Разград, текето Демир баба при Исперих и т. н.). А. Явашов е сред създателите на Разградската археологическо дружество през 1922 г. и е избран за негов председател до смъртта му (25 май 1934 г.). С негово участие се създава исторически музей, като за целта е предоставена сградата на старото училище „Руждие", в непосредствена близост до общината. Въпреки малките ѝ размери, в нея А. Явашов, който става и уредник на музея, успява да подреди хронологически всички събрани материали за историята на града и региона. Освен това той събира легенди, исторически сведения и документи. Всеки постъпил при него артефакт се описва и предоставя на общественото внимание в ежегодните отчети на археологическото дружество (I до X в периода 1924 – 1933 г.). Своята изследователска дейност той обобщава в труда си „Разград. Неговото историческо и археологическо минало от 1930 г.", който не е загубил актуалността си и до днес. При изследване на района на текето „Демир баба" и „Мумджиларската могила" изказва мнение, че тук може да се търси гроба на хан Омуртаг. По негова инициатива тези обекти, заедно с джамията „Ибрахим паша" в гр. Разград са обявени за народни старини. А. Явашов е образец на следосвобожденски просветител, продължител в новите условия на делото на възрожденските будители.

За неговата народополезна дейност обществото и съгражданите му отвръщат с всеобщо уважение, на каквото малко хора са се радвали. На тържеството по случай 24 май 1933 г. новоосветеното знаме на гимназията „Екзарх Йосиф I" с треперещи от вълнение ръце поднася старият вече Анание Явашов. На следващата година на празника на светите братя „Кирил и Методий" А. Явашов отново е почетен гост, акламиран от учители и ученици. На другия ден, 25 май 1934 година се разнася тъжната вест за смъртта на Анание Явашов. Многохилядна процесия четири часа се прощава по улиците на града със своя именит съгражданин, под звуците на траурни химни, изпълнявани от ученическа и военна музика и църковен хор. В църковната служба участват трима свещеници и Доростоло – Червенският митрополит. Признателните разградчани го обявяват за свой почетен гражданин, издигат негов паметник край руините на античния Абритус. Посмъртно е награден с орден „Кирил и Методий" – I степен. Къщата, в която е живял, е оформена като къща – музей, където се провеждат културни прояви.

Анание Явашов се занимава активно и с научна дейност[9]. Започнал да събира образци от растения главно от Североизточна България още като студент, той продължава да изучава българската флора и след завръщането си в България. През 1887 – 1891 г. публикува в „Периодичното списание на Българското книжовно дружество" статия „Принос в познаването на българската флора", което е първият флористичен труд

[9] **Босева, М.** Цит. съч., 10 – 11, 13; **С. Станев.** Анание Явашов – един от първите български природоизпитатели. Сборник Академик Анание Явашов. 140 години от рождението му. Разград, 1995, 15 – 20.

на български учен. Проучвайки българската флора, А. Явашов започва да се интересува и записва народни названия на растенията и билките у нас и начина на тяхната употреба в народната медицина. Работи също така и върху написването на българо – латински ботанически речник. Публикува редица научнопопулярни статии по ботаника и зоология в специализирани списания. Оценявайки приноса на А. Явашов за българската наука, през 1898 година Българското книжовно дружество го избира за свои дописен член (академик), от 1900 година става редовен член на природо – математическия клон на дружеството.

Постепенно научните занимания на А. Явашов придобиват нова насоченост. Вероятно поради ограничените възможности за експедиционни обиколки по проучването на флората в страната той се задоволява повече с описване и подреждане на това, което вече е събрано. Резултатът от многогодишните му занимания в областта на фитофолклора е статията „Принос към българската народна ботаническа медицина", публикувана в „Сборник за народни умотворения" през 1905 г. По същото време той подготвя ботанически речник, които излиза едва през 1939 г. През 1901 г. Българското книжовно дружество, фонд „Българско отечество", възлага на А. Тошев, В. Стрибърни и А. Явашов написването на монография за флората на България – „Флора по пояси". Всеки от авторите предлага свое изследване, които като цяло не могли да съставляват монография. А. Явашов не успява да проучи цяла Източна България, както му е било възложено, и през 1904 г. предлага само статията „Принос за запознаването на българска Добруджа във флористично отношение". През същата година той предлага на Министерството на Народното просвещение учебник по естествена история за Първи клас на мъжките гимназии, който обаче бил одобрен от комисията при министерството.

Сравнително по-малко е позната неговата дейност в областта на природознанието, където той също е дал (особено в областта на ботаниката) своя скромен принос за развитието на младата българска наука. За увлеченията на А. Явашов по ботаника безспорно решаващо влияние оказва запознаването му през студентските години в Прага с чешкия учен проф. Йозеф Веленовски. Още след завръщането си в България, през лятото на 1884 г., А. Явашов се заема да събира растения, като първите си ботанически екскурзии прави през месец юли в околностите на гр. Варна. По-голямата част от тези растения той изпраща на Й. Веленовски в Прага, тъй като с литературата, която имал подръка, не е можел да ги определи или се е съмнявал в точното им определяне. Тъкмо въз основа на тези материали Веленовски същата година публикува съобщението си „Един принос за познаването на българската флора", което представлява списък, включващ общо 48 вида, между които и два нови за науката. Това била първата от общо 37-те публикации на Й. Веленовски върху флората на България.

Заинтригуван от растенията, съдържащи се в пратката на Анание Явашев, още следващата година (юли – август 1885 г.) Й. Веленовски сам идва в България и придружаван от Анание Явашов, прави първото си ботаническо пътуване из страната, минавайки по следния маршрут: Русе, Разград, Шумен, Белослав, Варна, Попово, Лясковец, Велико Търново, Севлиево, Ловеч, Български извор, Ябланица, Ботевград, София, Витоша, Бучински проход, Петрохан, Берковица, Лом. В резултат на тази ботаническа обиколка Й. Веленовски публикува втората си статия върху флората на България „Принос към познаването на българската флора". В нея се съобщават около 670 растения от България, между които 25 вида (или 23 плюс две, описани по-рано) и 8 разновидности, нови за науката. В този списък, освен съвместно събраните с А. Явашов растения, Й. Веленовски включва и известен брой видове, събрани от него през пролетта на 1885 г. край гр. Разград, без обаче да посочва колко и кои са те. Няколко години по-късно (през 1890 г.) Й. Веленовски публикува още 9 нови за науката вида, събрани по

време на първото му пътуване в България през 1885 г. Отделни интересни растения от това пътуване са поместени и в друга негова статия, която излиза през 1888 г.

Година след публикуването на втората статия на Й. Веленовски в Периодическото списание на Българското книжовно дружество – София, излиза част от статията на Анание Явашов „Принос за познаване на българската флора“, която продължава да се печата и в следващите годишници на списанието, включително до 1891 г. Тази статия, доколкото началото ѝ излиза през 1887 г., се приема за първия принос върху флората на нашата страна, написан от българин. Без да се отрича този факт, в интерес на истината той се нуждае от някои уточнения. При внимателно съпоставяне на статията на А. Явашов със статията на Й. Веленовски от 1886 г. се установява, че за около 70% от растенията в нея, включително и диагнозите на нови за науката токсини, тя е превод от Й. Веленовски, като само в редки случаи за отделни растения А. Явашов прибавя по някое ново находище. Като негов принос са останалите 30% от растенията, липсващи у Й. Веленовски. За една част от тях обаче може да се предполага, че те също са определени от Й. Веленовски (някои са вероятно от онези 200 вида, изпратени от А. Явашов през 1884 г., евентуално и растения, носени от него в Прага за определяне – към тази мисъл навежда и фактът, че всички тези видове в статията на А. Явашов са от околностите на градовете Варна и Разград. Както става ясно, оригиналното в тази статия е малко и обективно погледнато, заслугите на А. Явашов към проучването на българската флора не са толкова в отпечатването на статията, колкото в това, че той пръв запознава Й. Веленовски с нашата флора и го подпомага да се заеме с нейното изучаване, в резултат на което Й. Веленовски публикува първите си приноси и описва първите си нови за науката растения от България, три от които по материали на А. Явашов. Освен това статията на А. Явашов сама по себе си не може да не окаже влияние върху други от първите наши учени естественици, да им вдъхне кураж и увереност, че те могат да се заемат с изучаване на българската природа – дело, вършено до тогава изключително от чужденци.

За разлика от следващите наши учители флористи (В. Ковачев, А. Тошев, Б. Давидов, И. Урумов и други), след тази статия А. Явашов не публикува нищо повече по флората на България, не изпраща повече материали на Й. Веленовски. Все пак А. Явашов не прекъсва окончателно връзките си с ботаника и по-специално с флористиката и продължава да събира растения докъм 1905 г., предимно от Североизточна България. Той успява да натрупа доста голям личен хербарий, който подарява през 1925 г. на Ботаническия отдел при Царския естественоисторически музей. Сега този хербарий е част от хербария на Института по ботаника при БАН и продължава да служи при изучаването на флората на България, при таксономични разработки и т. н. Трябва да се спомене, че на името на А. Явашов е наречено и едно ново за науката растение – Minuartia glomerata.

А. Явашов има принос и към изучаване на българския фитофолклор. Още докато превежда учебници по зоология, ботаника и т. н., той се сблъсква с практическата необходимост от познаването и уеднаквяването на българските имена на посочените в тях растения и стига до идеята за събиране на данни за български ботанически речник, върху който работи в продължение на години. Едновременно с имената на растенията той се интересува и от употребата им в народната медицина. Събраните в тази насока данни публикува през 1905 г. в статията си „Принос към българската народна ботаническа медицина”. Тя съдържа сведения за имената и използването на 265 вида растения, почерпени от народните лечители, учители, свещеници и други лица, заслужаващи доверие, чиито имена и имената на селищата са конкретно упоменати. А. Явашов посочва и всички останали известни народни названия, съобщени от други

автори преди него, а за някои от растенията посочва и данни за използването им в официалната медицина. След излизането на тази статия А. Явашев продължава да записва народни имена на растения и данни за тяхното използване в народната медицина с намерението те да бъдат публикувани като Български ботанически речник. По-късно тези негови данни, заедно с подобни данни на Б. Давидов, са обработени от М. Шосев и П. Балабанова, редактирани умело от Б. Ахтаров, и през 1939 г. излизат в отделна книга под заглавие „Материали за български ботанически речник". Направеният обзор показва големите заслуги на А. Явашов за развитието на природните науки, както на неговата общественополезна и просветна работа.

Безспорният му интелект намира израз в стремежа към научно изучаване на природата и миналото в съчетание с патриотизма на гражданина, осъзнал възможностите и задълженията си да служи на своя народ. Нему е близко всяко дело, с което може да бъде полезен на обществото. Той е ктитор и църковен настоятел на църквата „Света Петка" в гр. Варна. През 1909 година учредява в гр. Разград околийски лозарски синдикат. Неговата задача била да подпомага и упътва лозарите за възстановяването на лозарството в Разградския край. С превода на книгите „Практически пчелар", „Живи плетища" и „Училищна градина" А. Явашов цели все повдигане на културата на българския стопанин.

В заключение може да се констатира, че преподавателската и краеведческа дейност на Анание Явашов в Разград и Шумен в края на XIX век е извънредно успешна. Богата му култура и владеенето на няколко езика подпомага негова неговата професионална работа. Научна, просветна и краеведческа дейност го прави един от значимите дейци на българското общество по това време.

TEACHING AND LOCAL STUDIES ACTIVITY OF ANANIE YAVASHOV IN RAZGRAD AND SHUMEN AT THE END OF 19TH CENTURY

Danail Petrov

Abstract

Ananie Yavashov was one of significant Bulgarian researchers at the end of the 19th century. He was a public figure and enlightened scholar. He studied industrial chemistry in the Czech Republic and then worked as a teacher throughout his life. He developed active public and local research activity both in his native town of Razgrad and in neighboring Shumen. He set the beginning of the archaeological study of the ancient fortress Abritus.

БЪЛГАРИЯ В ГЕОПОЛИТИЧЕСКИТЕ ПРОЕКЦИИ НА АВСТРО-УНГАРИЯ И РУСИЯ В НАЧАЛОТО НА XX ВЕК 1900 – 1915 Г.

Радослав Мишев

След Освобождението от османско владичество България изненадващо бързо израства като значим балкански фактор, който не може да не заеме трайно място в балканската политика на Дуалистичната монархия и Русия. Подобно и на другите балкански страни възстановената българска държава се оказва в пресечната точка на двата балкански геополитически лъча и външнополитически намерения – на Австро-Унгария и Русия. Перфектна илюстрация на австро-унгарските геополитически проекции на Балканите са думите на Фердинанд Макс: „Без Босна няма Далмация, без Далмация няма моряци, без моряци няма флот, без флот няма велика сила“[1]. След пораженията в Германия и Италия основното съдържание на австро-унгарската външна политика става нейната балканска политика. Тук е и спецификата в съпоставката с Русия. Балканите имат важна роля във външната политика на Руската империя, но тя има огромна активност и в други периметри – Далечния Изток, Средна Азия, Средна и Западна Европа и др. На тайно военнополитическо съвещание във Виена през януари 1875 г. австро-унгарският управляващ елит начертава задачите през Източната криза – установяване на контрол върху Босна и Херцеговина, Новопазарския санджак и Македония, т.е. геополитическата посока на т.н. „слизане“ към Солун.

При кабинета на Ст. Стамболовв австро-унгарските геополитически планове мястото на България се премества от позицията на руско протеже до решаващо звено в балканската стратегия на централните империи и западните сили. Освен това българското княжество става важен сегмент от виенската доктрина за оста Букурещ – София – Атина срещу ограничаваните Сърбия и Черна Гора. В чисто военни измерения още при управлението на Стамболов, вследствие на модернизацията на страната, българската армия се преценява от западните военни експерти като най-силна на Балканите наред с турските въоръжени сили. Затова и по други причини в честите консултации и заседания на Генералните щабове на Австро-Унгария и Германия, австро-унгарските военни смятат да експлоатират българския фактор срещу неприятелската Сърбия.

---

[1] **Wagner, J.** *Oesterreichische Kolonialversuche in der zweiten Hälfte des neunzehnten Jahrhunderts.* Wien, 1955, diss., s. 145. Литература на кирилица и латиница за австро-унгарските и руските геополитически и външнополитиески концепции вж. у **Лалков, М**. *Балканската политика на Австро-Унгария (1914 –1917 г.). Австро-унгарската дипломация в борба за съюзници през Първата световна война*. София, Наука и изкуство, 1983; **Същият.** *България в балканската политика на Австро-Унгария 1878 – 1903.* Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, Военноиздателски комплекс „Св. Георги Победоносец“, София, 1993 г.; **Мишев, Р.** *Австро-Унгария и България 1879 – 1894. Политически отношения*. Издателство на Отечествения фронт, София, 1988; **Същият.** *Австро-Унгария и българското националноосвободително движение в Македония и Одринска Тракия 1893 – 1912*. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1993; **Същият.** *България във външната политика на Австро-Унгария 1898 – 1912 г.* Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, Велико Търново, 2004; **Същият.** *История на Австро-Унгария 1867 – 1918*. Издателство „Абагар“, Велико Търново, 2005; **Дюлгерова, Н.** *Българският национален въпрос в политиката на Русия и Австро-Унгария 1894 – 1903.* Издателство на БАН, София, 1994**; Попов, Р**. *България и Русия (1894 – 1898). Политически отношения*. Издателство на Отечествения фронт, София, 1985; **Палангурски, М.** *България в балканската политика на Русия (1899 – 1903).* Слово, Велико Търново, 1996.

Русия изненадва Европа със сензационния, но стратегически, исторически и демографски подплатен проект за Санстефанска България. Някои историци недоумяват защо Русия лансира такъв договор, но според мен основната мотивация се крие в геополитически и стратегически съображения. В момента Сърбия не може да играе такава роля, тъй като е разположена настрани от руския стремеж към Средиземноморието и руската дипломация ѝ отрежда бъдеща роля на бариера пред натиска на централните империи към Ориента. Гърция по географски причини не може да не бъде под силното влияние на морските сили. В края на XIX и началото на XX век по геополитически, стратегически и дори месиански съображения остава неизменен руският стремеж към Проливите. Неговите жалони са Санстефанският прелиминарен мирен договор от 1878 г., проектоплан за десант на Босфора, тестването на европейското обществено и държавнополитическо мнение за идеята Бургас да стане база за руския черноморски флот и съглашенските ангажименти през Първата световна война Проливите да се дадат на Русия. С. Петербургският журнал „Новое время“ публикува редакционната статия „Багдад и Бургас“, в която твърди, че след като Германия е получила концесия за Багдадската железница, Русия следва да отговори с реципрочни мерки. Така както Вторият райх прониква икономически и политически в Османската империя и Русия трябва да се доближи до Проливите чрез заемане на Бургаското пристанище като наблюдателна и външна база на руския черноморски военен флот. Евентуална съпротива на Високата порта можела да се преодолее с обявяване на българска независимост. Естествено тази новина се посреща с остър негативизъм във Виена. Евентуално съгласие на българското правителство с тази руска идея щяло да осигури на Русия възможности за бърза намеса, ако някоя от великите сили се активизира по Източния въпрос. Смятало се, че другите сили няма да се противопоставят, защото имали ангажименти по други проблеми. Невъзможно било да се установи дали статията е личен материал или сондаж на руското министерство на външните работи, но такава практика имало. Разбира се, никое българско правителство на този етап не би се съгласило с тази идея, а и това, което е възможно в колониите, се смятало за недопустимо в Европа. Официална Русия отхвърля участие в тази публикация, но след това се вижда, че чрез нея тя получава компенсация от Османската империя заради Багдадската железница[2].

След възстановяването на българската държава Русия ще изостави Санстефанската идея и ще работи за „равновесие“ на славянските балкански държави България и Сърбия. По такъв начин на Балканите възникват и се открояват два подхода към връзките с Русия. Български, който се характеризира с колебания и лавиране между Русия и Запада, наричан от княз Фердинанд дебнене, като българската позиция се стреми да се легитимира като субект на политика, и сръбски. Последният залага на абсолютно съобразяване с Русия в областта на външнополитическата ориентация, особено след 1903 г., което е в пълен синхрон с руската теза за ограничения суверенитет на приятелските балкански държави. В С. Петербург разбират тази теза като свобода във вътрешнополитическите проблеми на балканските страни, но категорична съгласуваност с руската позиция срещу централните империи. Това, наред с други геополитически, стратегически и др. причини, повлиява за „залитането“ на Русия в полза на Сърбия и Черна Гора, което перманентно ще продължи до Първата световна война и дори

[2] *Нов век*, год. I, бр. 111 от 1/13 декември 1899 г., с. 1; бр. 113 от 8/20 декември 1899, с. 1.

предопределя емоционалната подкрепа и окуражаване на Белград срещу Виена през юлската криза от 1914 г. Същевременно сръбският взор към Русия ще остане перманентен, но ще има своите променливи изблици и надежди по-късно при превратa на генерал Душан Симович, Слободан Милошевич, сегашната политика на Република Сърбия.

В началното десетилетие на XX век в Европа се проявяват нови външнополитически тенденции, които се отразяват върху геополитическата ситуация. До 1907 г. завършва формирането на Антантата и Европа окончателно се разделя на два външнополитически лагера – Антанта и Троен съюз. Този процес усложнява външнополитическите инициативи на балканските страни. Докато все още доминиращата пъстрота в международните отношения в края на XIX век е по-благоприятен фон за самостоятелни действия на балканските държави, включително и на успешни български по време на Съединението, сега всяка от великите сили от двете коалиции обвързва евентуална своя подкрепа или одобрение с яснота на външнополитическата ориентация на съответния балкански субект. **В стратегически времеви план групирането на великите сили решително изпреварва подобна тенденция на балканските държави и увеличава дисбаланса в отношенията между малките и големите страни.** Колебливите опити за балкански съюзи от 1897 и 1904 г. нямат устойчив характер и маркират само бъдеща тенденция. Въпреки ускорената модернизация балканските държави успяват с помощта на Съглашението прибързано да създадат военен съюз чак през 1912 г. в последна сметка с големи недостатъци и твърде краткотраен.

Как да преценим съотношението между глобалните геополитически концепции и техните проекции на Балканите? Веднага трябва да уточним, че тогава лансирането на геополитически теории и преценки, както и мненията на разузнавателните институции, не играят решаваща роля при вземането на кардиналните държавно-политически решения.

Първо. Накратко ще спомена основните геополитически тези. Теорията на Халфорд Макиндер в книгата „Географската ос на историята“ твърди, че борбата за надмощие в света се води между морските и континенталните държави. Сърцевината включва континентална Средна Европа, Русия, Афганистан, Монголия до Западен Китай. Той успешно предвижда, че борбата ще бъде между Русия и Германия за господство в Евразия. Другата теза е на адмирал А. Махан, че контролът върху моретата и океаните осигурява доминиране над света. Германските геополитически концепции на Фридрих Ратцел и Карл Хаусхофер също трябва да се имат предвид. Ратцел акцентира върху идеята за „жизненото пространство“, а Хаусхофер посочва две цели – господство над Евразия и сломяване на британската морска сила. На практика тези идеи намират потвърждение в двете световни войни. Васил Проданов в статията „Теорията за световните системи като модел за обяснение на ролята на България и Балканите през XIX – XXI век“ посочва, че чрез Съединението и победата в Сръбско-българската война България печели борбата за надмощие в центъра на Балканите, след което следва обявяване на независимостта. Поражението в Междусъюзническата война обаче не води до утвърждаване на България като водеща и доминираща сила на Балканския

полуостров[3]. България и в двете световни войни застава на страната на Централните сили, което се оказва погрешен избор. През Втората световна война Хитлеристката коалиция също представлява по същество „Централни сили“ с изключение на Япония, която обаче действа на съвсем друг, далечен от Европа, военен театър.

Второ. Две велики държави от различни коалиции с признат балкански приоритет извършват кардинални промени. През октомври 1906 г. във Виена побеждава т.н. „военна партия“, която обвинява граф А. Голуховски, че води „заспала“ политика на Балканите и новият външен министър Алоис граф Ерентал се ориентира към отказ от линията на статуквото и подготовката на анексията на Босна и Херцеговина – т. н. „нов курс“ на Ерентал. Императорът назначава и нов министър на отбраната, както и нов Началник на Генералния щаб – „ястребът“ генерал Конрад фон Хьотцендорф. Последният е автор и популяризатор на геополитически и стратегически концепции за Балканите. След неуспеха в Руско-Японската война от 1904 – 1905 г. Русия се „връща“ към активна политика на Балканите като новият министър на външните работи Александър Изволски се стреми да ангажира в по-голяма степен Франция и Великобритания на полуострова. **По такъв начин след периода на предпазливост и сдържаност се създават предпоставки за активизиране на балканската политика на С. Петербург и Виена. Междувременно се проявяват две нива на международни отношения – на великите сили в двете опониращи коалиции и на балканските държави. Усилията на великите държави да синхронизират политиката на балканските страни с целите на големите европейски коалиции предопределя подчиненото статукво на балканските държави. Сблъскването на двете тенденции предизвиква проблеми или постижения за всяка от участващата балканска страна.**

Какво е мястото на България в тази нова ситуация със съответните плюсове, минуси, шансове и пропуснати възможности? Съединението извежда Княжество България в силна и водеща геополитическа позиция сред балканските страни и перспективите в началото на XX век изглеждат много обнадеждаващи. Годината 1900 отбелязва кризата в българо-румънските отношения, която диференцира отношението на уж единните според споразумението за статуквото Австро-Унгария и Русия. Дуалистичната монархия толерира Румъния, а Русия подпомага България. Виена демонстрира различно поведение към българските правителства. Кабинетите с прозападна ориентация се приемат почти възторжено, докато правителствата с русофилска оцветеност се следят с подозрение. Австро-Унгария обаче изработва единен „критерий“ към всички правителства – спазване на статуквото и „коректност“ в отношенията с Турция. Виена и С. Петербург са единни само в идеята за спазване на статуквото, но в по-дълбоките пластове на техните интереси продължава старото съперничество. Отличителна черта на българската политика към Русия е стремежът към приятелство и сближение с Русия. Дори кабинети с прозападна ориентация ухажват Русия, защото тогава в българския държавен елит доминира убеждението, че руската политика има решаващо значение за решаване на българския национален въпрос. Точно в този момент обаче тези надежди се отразяват в „студеното огледало“ на руските глобални интереси. В момента руската външна политика е ангажирана в други места и

[3] **Проданов, В.** *Теорията за световните системи като модел да обяснение на ролята на България и Балканите през XIX – XXI век*. – В: България и Балканите в сферата на европейските влияния през XIX – XXI век. Сборник статии. Велико Търново, Ивис, 2012, 19–20.

практически отклонена от традиционно активната си роля на Балканите. По такъв начин бе нарушена една вековна традиция и от това произтичат по-големи изгоди за австро-германския блок.

През кризата от 1902 – 1904 г., въпреки „неестественото“ си сътрудничество за статуквото, Русия и Австро-Унгария постигат целта си да сдържат България, която не беше готова за активна намеса в поредната Източна криза, тъй като нямаше съюзник и не беше завършила програмата си за превъоръжаване, но според мен пропуска някои възможности за по-силен натиск към Османската империя.

Мисията на Спиридович в София през 1903 г. В това отношение силен интерес предизвиква мисията на сръбския пратеник Череп-Спиридович в София през август 1903 г. в разгара на Илинденското въстание. На тази визита досега българската историография не е отделила внимание. Спиридович престоява няколко дни в София като провежда срещи със С. С. Бобчев, министъра на просветата Шишманов и премиера Рачо Петров. На Бобчев и Шишманов той предложил дележ на Македония, като Сърбия следвало да получи Скопско, Битолско и Охридско, но Бобчев и Шишманов опонирали на това предложение. По-важно е другото. Спиридович твърдял, че е много влиятелен при новия превратаджийски режим в Белград. На срещата си с премиера Р. Петров, Спиридович директно поставя въпроса, тъй като по македонските работи може да се стигне до война, не смята ли премиерът, „че е навременно да се постигне едно съглашение между България и Сърбия да действат задружно“. Рачо Петров отговорил, че не вярва работите да стигнат до война, затова няма нужда от споразумение и не иска да посее съмнения за политиката си. България се уповавала на думите на руския император, че няма да позволи нито един турски войник да премине границата с Княжеството. Българската политика към Македония не се основавала на завоевания, а искала да накара Турция да подобри живота на християнското население в тази област, а и не само на него. Спиридович му заявил, че има много руски доброволци, които желаели да отидат да се бият в Македония и дали България би желала да ги пропусне през българска територия. Петров отговаря, че ако има такива доброволци те могат да отидат в Османската империя, но България няма да ги пропуска през нейните граници, защото иска да бъде коректна към Турция[4]???

За да се осмисли по-добре мисията на Спиридович, трябва да се припомни, че след кървавия преврат в Белград на 29 май 1903 г. режимът в сръбската столица се намира в тежка международна изолация. Не случайно през 1904 г. следва съюзния договор с България и след това митническата спогодба. Потресените западни посланици напускат сръбската столица по повод на кървавото убийство на кралската двойка. През тези летни дни западните вестници пишат, че войната между България и Турция е въпрос на дни. Такава е била практиката на Балканите. Въстанията през 1875 – 1876 г. предизвикват Сръбско-Турската война. Сърбия претърпява поражение и беше спасена от Русия, но след това на Берлинския конгрес взе Нишко и Пиротско. Критското въстание предизвика Гръцко-Турската война от 1897 г. Гърция претърпява поражение, беше спасена от великите сили и въпреки това гръцкият принц Георги поема управлението на остров Крит. Важно е и друго. Никой повече не оспорва правата на Гърция над острова. Разбира

[4] *Из тайния архив на българския цар Фердинанд I. Документи за военната и политическата история на България.* Военно издателство, София, 2001, 64–66, № 38. Писмо от Н. Ламбрев до княз Фердинанд I за разговорите на сръбския пратеник Череп-Спиридович с български политици.

се, България беше в процес на превъоръжаване и още не е готова за кардинален сблъсък с Турция, но един съвместен натиск със Сърбия, към който вероятно би се присъединила и Черна Гора, изпращане на доброволци и оръжие с цел задържане на територии вероятно би направил Турция и великите сили по-отстъпчиви и може би Реформената акция в Македония би довела до по-осезаеми елементи на автономизация на областта. Може да се предположи, че респектирани от такъв балкански дипломатически анблок, великите сили биха се намесили по-решително с цел избягване на война. Тук бих посочил морално-политическото и психологическо значение на въпроса. Не било тайна, че някои български фактори като министъра на отбраната, макар и колебливо, са дали известни надежди с условия, но след като въстанието избухва по-рано, не са оказали по-съществена материална и дори частична силова подкрепа[5].

От 1903 до 1908 г., въпреки че Русия и Австро-Унгария са членки на две враждебни коалиции, продължават да експлоатират споразумението за спазване на статуквото, за да ограничават или отлагат решаването на балканските проблеми според своите интереси. Именно през този период обаче австро-руското споразумение за статуквото изчерпва своите възможности. Все пак и двете велики сили се убеждават, че ефективността на споразумението зависи до голяма степен от външната политика на България. Следвайки любимата си тактика на лавиране софийското правителство се люшка между Виена и С. Петербург. При кабинета на Народнолиберална партия през 1903 – 1908 г. обаче липсва това явно афиширано русофобство, така характерно за Стамболов.

Апогеят на българската тактика на лавиране настъпва през съдбоносните 1908 – 1909 г. Тогава Австро-Унгария и Русия се борят за привличането на България, а кабинетът Малинов и царят разиграват един шедьовър на маневриране между Виена и С. Петербург, с оглед постигането на своите цели без излишни рискове. За пръв път в българо-австро-унгарските отношения Дуалистичната монархия започва сериозни преговори за военнополитически съюз. На 3-ти януари 1909 г. Ерентал инструктира посланика си в София Дъглас Турн да сондира мнението на софийското правителство. На 11 януари Турн уведомява цар Фердинанд за австро-унгарското съгласие България да се разшири по посока на Пирот. На 13 януари виенският военен аташе майор Хранилович беседва с военния министър генерал Данаил Николаев и последният изказва предпочитание за военна конвенция. Според проекто-споразумението ако се наложело Австро-Унгария да воюва със Сърбия или България с Турция, другата държава трябвало да спазва благосклонен неутралитет спрямо съюзничката си. В случай на война на България или Австро-Унгария срещу Сърбия и Турция двете държави трябвало да си помагат. Още на 11 януари Турн информира цар Фердинанд за тези предложения, но монархът го насочва да преговаря с военния министър Данаил Николаев, защото бил русофоб и с премиера Малинов. След това Малинов трябвало да докладва на царя и така инициативата щяла да бъде на кабинета. Царят препоръчва да не се уведомява външният министър генерал Ст. Паприков, тъй като бил русофил.

На 21 януари Малинов изказва симпатии към австро-унгарския проект, но иска Виена да изясни своята позиция към война между България и Турция или по-мащабен конфликт. Явно първоначалните виенски предложения не го задоволяват. На 25 януари

[5] Пак там, с. 48, № 23. Военният министър генерал М. Савов препоръчва на ЗП на ВМОРО въстанието да се отложи за след 1 октомври 1903 г. или най-добре до 1 май 1904 г. Съображенията на министъра били да се прибере реколтата и завърши превъоръжаването на армията.

Ерентал инструктира Турн, че в случай на българо-турска война Австро-Унгария ще задържа дори със сила Сърбия и ще повлияе на съюзника си Румъния да спазва благосклонен неутралитет. Виена декларира, че няма териториални претенции в Македония и няма да пречи на българско разширение в тази посока. Наред с това Австро-Унгария обещава да покровителства България срещу румънски компенсационни искания. В заключение Ерентал предлага споразумението да бъде във вид на военна конвенция. Руската намеса от 2 февруари 1909 г. за уреждане на българо-турския паричен спор веднага предизвиква спиране на българо-австро-унгарските преговори. Ерентал нарежда на Турн да прекъсне преговорите, защото България влизала в икономическа и политическа зависимост от Русия.

Естествено австро-унгарската дипломация е наясно, че сериозни преговори за съюз с България не могат да избягат от проблема за турското наследство в Европа. Ерентал предлага Пиротско и твърде общо съгласие България да се разширява към Македония, но това е твърде скромно за София. Това е една от причините за неуспеха на преговорите. Ерентал е хладен в това отношение, а и германският съюзник няма да позволи събаряне на турското владичество в Европа. Освен това преговорите на Виена с Високата порта за компенсация за анексията веднага пораждат подозрения в София. Основната причина за неуспеха на преговорите обаче е лавирането на цар Фердинанд и българското правителство. Неслучайно в София се появява едно любопитно „разделение на труда“. Докато Малинов и Николаев преговарят с граф Турн, Паприков поддържа контактите с Русия. Явно Виена иска не само да използва българска подкрепа при военни усложнения, но също и да неутрализира евентуални българо-сръбски преговори. Австро-Унгария за пръв път дава и изненадващото обещание да не пречи на българско разширение в Македония. Българското правителство избира изключително успешна тактика. Кабинетът Малинов и царят разбират, че независимо от рисковете на кризата геополитическото положение на България като „ключ на Балканския полуостров“ дава и важни предимства. Затова българската дипломация резултатно експлоатира австро-руските противоречия на Балканите и търпеливо изчаква да дойдат по-изгодните предложения, както и става. **Цар Фердинанд и премиерът нямат интерес от задълбочаване на кризата в посока на военен конфликт и в последна сметка постигат целта си – признаване независимостта на България**. В момента Русия също изважда печелившата карта[6].

Австро-Унгария е против Балканския съюз и последвалата война и в този смисъл разпадането на съюза е огромен геополитически успех на централните империи. Някои български и руски автори твърдят, че поражението на България в Междусъюзническата война нанася силен удар на нейното геополитическо положение и доминиращи позиции на Балканите, постигнати след Съединението и обявяването на независимостта. Всъщност това е пресилена оценка. България се простира от Черно до Бяло море и представлява силна бариера по пътя от Средна Европа към Османската империя и Ориента. Дори през „българското лято“ на 1915 г. нейното значение рязко скача нагоре и се води безкомпромисна борба за нейното привличане към една от двете коалиции. Междусъюзническата война и нейните резултати създават нова още по-сложна

[6] **Мишев Р.** *България във външната политика на Австро-Унгария 1898 – 1912*, 250–270**; Крачунов Кр**. *Външната политика на България (кабинетът Малинов 1908 – 1911).* София, 1931, 72–73; **Wolfgang – UveFriedrich**, *Bulgarien und die Mächte 1913 – 1915*. Stuttgart, 1985, p. 9; **Schmidt, H. T**. *Oesterreich-Ungarn und Bulgarien 1908 – 1913*. Breslau, 1936, diss., 16–19.

обстановка на Балканите. Унизена и ощетена е основната сила на бившия Балкански съюз, с най-мащабни военни усилия и жертви – България, възниква Албания и се формира нова конфигурация на полуострова. Държавите победителки са силно заинтересувани да съхранят заграбените от България територии и стават благодатни обекти за дипломацията на Съглашението. В огорчената България и победената Турция обективно се усилват реваншистките настроения. Новото българско правителство набелязва мащабна програма за икономическо и военно възстановяване на страната, като акцентът се поставя върху усилията във военната област. Търсят се източници на чуждестранни парични заеми, военни доставки, попълване на офицерския и войнишки състав. Според много чужди дипломати, икономисти и военни експерти предимно селския характер на страната прави възможно по-безболезнено лекуване на травмите от Втората балканска война и бързото цялостно реанимиране на държавата. Налага се основният извод, че до Балканските войни на полуострова оперират предимно балканските държави, с изключение на Австро-Унгария през Анексионната криза, но през 1914 г. тази геополитическа конструкция се срива.

Избухването на Първата световна война през 1914 г. придава на всяка от участващите или неутрални държави определено геополитическо значение. Същевременно войната пределно ясно илюстрира съдбоносния сблъсък между коалицията на периферните предимно морски сили срещу централните империи и Турция. В Централните сили основната тежест пада върху усилията на Германия и Австро-Унгария, които воюват срещу съглашенските армии на двата главни фронта – Западен и Източен. Напълно основателно може да се каже, че от техния ресурс и военни възможности зависи евентуална победа или поражение на Централните сили, но с една важна уговорка. Продължителният и изтощителен характер на Световната война, въпреки първоначалните схващания на германските генерали, определя бъдещата победа и от привличането на достатъчно съюзници.

В Централните сили главната тежест пада върху Германия и Австро-Унгария. Недостатък на тази елитна група империи е слабостта на многонационалната Хабсбургска държава, на която трябва постоянно да се помага. Практически втората група държави от Централните сили става България и Отоманската империя. България има доказана репутация на „японци“ и „прусаци“ на Балканите, както и „ключ на Балканския полуостров“. През 1914 – 1915 г. тя разполага с мащабен мобилизационен план и като „ключ на Балканския полуостров“ може да нанесе съкрушителни удари по всички азимути – срещу Османската империя, срещу колебаещите се Гърция и Румъния и реално представлява „дамоклев меч“ над сражаващата се срещу Австро-Унгария Сърбия. Изключително важни са и комуникативните предимства на България като връзка между Централните империи и Отоманската империя. Въпреки изолацията, в която се намира на Балканите, пред България не липсват и благоприятни шансове. Подобен платинен шанс се откроява по време на Дарданелската операция на Съглашението през 1915 г. Евентуална намеса на България на страната на Антантата би довела най-малко до две важни последици. Първо. Влизане на съглашенския флот в Мраморно море и капитулация на Отоманската империя. Това би дало възможност Антантата да снабдява Руската империя с оръжие и продоволствие, която нямаше да изпадне в колапс и да избухне Руската революция. По такъв начин Първата световна война щеше да приключи 1 – 2 години по-рано. Второ. България щеше да получи Одринска Тракия може би и по-далеч от линията Мидия – Енос, признати права в близост до Проливите, безгранично

финансиране и др. Същевременно България щеше да изпревари окончателната ориентация на Румъния и Гърция към Съглашението и да елиминира сръбската политика да не се допуска България като съюзник на Антантата.

През 1914 – 1915 г. в развитието на Световната война се откроява една много важна тенденция. В Централните сили остават три държави, докато Антантата отбелязва растеж и на този етап достига 9 държави. Като цяло във войната участват 34 държави и доминиони, от които само 4 са в Централните сили. Вижда се, че никой преди и след България не се присъединява към Централните сили. Това показва най-малко две неща. Първо. Приятелите и съюзниците на Антантата имат свои нагласи и обвързаности и второ, те преценяват, че бъдещето на Централните сили е безнадеждно. Още през 1914 г. се вижда, че амбициозният и нереален германски военен план „Шлифен“ се проваля и войната се трансформира в позиционна и продължителна. Всъщност, ако в началото на войната наистина е трудно да се прецени кой ще спечели, през 1915 и следващите години тенденцията е явно неизгодна за Централните сили[7].

Отношенията в триъгълника Виена – София – С. Петербург наследяват тенденциите и проблемите от края на XIX век и се развиват динамично и променливо. След Освобождението до Първата световна война България е пресечна точка на геополитическите излъчвания на Австро-Унгария и Русия, което предопределя люшкането на софийската външнополитическа ориентация между С. Петербург и Виена. Общото е, че и двете империи имат предвид България като важно звено в своите проекции на Балканите. Австро-Унгария възприема София като съюзник срещу Сърбия, а Русия, като необходимо звено в своя поход към Проливите и балканска славянска солидарност срещу „дранг нах остен“ под шапката на Руската империя. В геополитически смисъл австро-руското споразумение за статуквото на Балканите от 1897 г. упражнява сковаващо въздействие върху политиката на балканските държави през поредната криза от 1902 – 1904 г. В резултат на десетилетни усилия България успява да спечели позицията на субект на политика, който сменя приятелството си между Виена и С. Петербург с оглед на главната задача – решаване на българския национален въпрос. До Анексионната криза от 1908/1909 г. обаче геополитическата ситуация е неблагоприятна за решаващ пробив в това направление. Непосредствено след това започват да се проявяват кардинални нови тенденции във външнополитическите стратегии на Русия и Австро-Унгария при новите министри на външните работи Александър Изволски и Алоис граф Ерентал.

В разгара на кризата Австро-Унгария и Русия встъпват в тежък сблъсък за спечелване на България. През 1909 – 1912 г. България изоставя тактиката на лавиране и залага на Русия за завършване на своето национално обединение. Създаването на Балканския съюз през 1912 г. е успех за дипломацията на Съглашението и съответно предизвиква усилията на Централните империи Германия и Австро-Унгария за неговото разваляне. В този ред на мисли Втората балканска война е успех за Австро-Унгария и Германия. Букурещкият мирен договор от 1913 г. изхвърля България в тежка международна изолация и усложнява задачите пред България в навечерието и началото на Световната война. Макар да изглежда, че световният конфликт може да предостави възможности за

[7] **Мишев Р.** *Геополитически аспекти на участието на България в Първата световна война.* – В: Първата световна война през 1916 г. Международна научна конференция 4 – 7 октомври 2016 г. София, Благоевград, Добрич, Тутракан. Сборник с доклади. Съставители: Станчо Станчев, Снежана Радоева, София, 2016, 262–271.

решаване до голяма степен на българския национален въпрос, рисковете са огромни. Те са обусловени от факта, че българското държавно ръководство трябва да излезе от познатите коловози на своята балканска политика и да се обвърже с една от международните коалиции, които обаче имат съвсем различни цели. Така възниква съвсем нова ситуация, при която удовлетворяването на отделни или по-големи национални искания на балканските страни се обвързва с техни заслуги за „общото дело“. През българското лято на 1915 г. софийското държавно ръководство, без да направи сериозна геополитическа преценка, залага на Виена и Берлин, което се оказа погрешен избор.

BULGARIA IN THE GEOPOLITICAL PROJECTS OF AUSTRIA-HUNGARY AND RUSSIA IN THE BEGINNING OF 20TH CENTURY 1900 - 1915

Radoslav Mishev

Abstract

The article views the Bulgarian factor in the geopolitical plans and projections of Austro-Hungary and Russia in the early 20th century. The relations in the triangle Vienna – Sofia – St. Petersburg in her it the trends and problems of the late 19th century and develop dynamically and alternately. In a geopolitical sense, the Austro-Russian agreement on the status quo of the Balkans of 1897 exerts a state influence on the policies of the Balkan states during the last crisis of 1902-1904. As a result of decades of efforts Bulgaria succeed sin winning the position of a subject of policy that changes its friendship et we en Vienna and St. Petersburg in view of the maint ask of resolving the Bulgarian national question. Until the Annexation Crisis of 1908/1909, however, the geopolitical situation is un favorable to a decisive break through in this direction. Immediately after wards new cardinal trends emerge in the foreign policy strategies of Russia and Austro-Hungary with the new Foreign Ministers Alexander Izvolsky and Alois Count Erettal.

In the midst of the crisis, Austro-Hungary and Russia enter a heavy clash to win Bulgaria. In 1909 - 1912, Bulgaria abandons the tactic of floating and pledges Russia to complete its national unification. The creation of the Balkan Union in 1912 was a success for Covenant diplomacy and, accordingly, challenged the Central Empires Germany and Austro-Hungary for its spoilage. In this line of thought, the Second Balkan War was successful for Austro-Hungary and Germany. The Bucharest peace treaty of 1913 expels Bulgaria into severe international isolation and complicates Bulgaria's tasks in the beginning and the beginning of the World War.

БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ СЛЕД МЛАДОТУРСКИЯ ПРЕВРАТ – БОРБАТА НА ТИХИЯ ФРОНТ ПРОДЪЛЖАВА

Росица Лельова

След Младотурския преврат от юли 1908 г. в Османската империя се установява конституционно-парламентарно управление. Разбираемо този акт се посреща от българското население радушно, с много надежди и очаквания за положителни промени. Екзархията не остава пасивна в новата обстановка и своевременно предприема действия за защита на своите права и привилегии, игнорирани от старата власт. Базата, върху която тя гради своята стратегия, е самата Отоманска конституция, според която „държавата покровителства свободното упражнение на всички изповедания, признати в царството, и запазва верските правдини, дадени на разни църковни общини“ (чл. 11)[1].

За съжаление гръмките думи за свобода и равенство, с които младотурците идват на власт, съвсем скоро губят своя смисъл и Екзархията ще бъде принудена да се бори за запазване автономността на българската община, която е поставена на карта.

Първата стъпка, която предприема екзарх Йосиф, е конституирането на управителните тела на Екзархията в Цариград – Синод и Екзархийски съвет, които след Берлинския конгрес не съществуват. Въпросът не е нов и многократно през последните 30 години е поставян от екзарх Йосиф пред управляващите, за съжаление без успех. Екзархията има не само правото, а може да се каже и задължението да сформира Синод в Цариград и това фигурира още в чл. 2 на султанския ферман за учредяване на Българската църква от 1870 г.[2] В Устава за управление на Българската екзархия, приет през 1871 г. е подчертано, че Екзархията се управлява духовно от Св. Синод, в който влизат митрополитите, под председателството на Екзарха. За „недуховните дела“ е предвидено сформирането на върховен мирски Екзархийски съвет[3]. Именно фермanът и Екзархийският устав са основните документи, върху които стъпва екзарх Йосиф в многократните си устни и писмени настоявания пред османската власт за създаване на Синод и Екзархийски съвет. Независимо от убедителните и резонни доводи, многократните постъпки обаче остават без последствия и Екзархията посреща Хюриета без управителни органи. Въвеждането на конституционно управление след Младотурския преврат от 11 юли 1908 г. дава нов тласък на Екзархията, която решава да свика Синод и Екзархийски съвет, с което да възстанови погазеното си право и да продължи устройването на българската община във вилаетите. Юридическата защита на това решение се съдържа в посочения по-горе чл. 11 на самата Отоманска конституция.

Независимо от влошеното си здравословно състояние, екзарх Йосиф задвижва процедурата с окръжно от 1 октомври 1908 г. до митрополитите във вилаетите, с което те

---

[1] **Георгиев, В., Ст. Трифонов**. *История на българите 1878 – 1944 в документи.* Т. 1, Ч. 2. София, 1996, 499–501. Отоманска конституция.

[2] Пак там, 135–136. Ферман на султан Абдул Азис за образуване на Българска екзархия. Чл. 2 изрично указва: „По-горний от митрополитите на тази област ще носи титлата екзарх и ще бъде канонически председател на синода при него, който ще бъде постоянен.

[3] Пак там, 137–143. Устав за управлението на Българската екзархия. Членове на Синода са всички канонически митрополити, но поради невъзможност те да присъстват постоянно, то само четирима от тях заседателстват и представляват останалите (чл. 3, 4, 6). Върховният мирски Екзархийски съвет е под председателството на екзарха или на негов наместник, и се състои от 6 лица, две от които задължително от цариградските българи (чл. 8).

се приканват да гласуват за членове на Синода[4]. На 19 ноември 1908 г. Йосиф I отбелязва в Дневника си: „Тая сутрин дойдоха владиците. Отворихме бюлетините и прогласихме за синодални членове: Авксентий, Иларион, Герасим и Козма, като подписахме и нужния за това протокол. Стана ми едно олекване… Казах да напишат такрира до правителството... От днес нататък аз не съм Екзарх самовластен, а Екзарх, председател на Синода, според устава. Остава да се постигне признаването и от правителството... Трябва да съставим и Съвет...“[5]. Десет дни по-късно, на 29 ноември екзарх Йосиф съобщава с такрир на министъра на правосъдието и изповеданията състава на новия Синод. Това е само уведомителен документ, без да се търси одобрение и съответно административно утвърждаване, тъй като въпросът е конституционно и законово регламентиран[6].

Предстои да се сформира и второто управително тяло в Екзархията – Екзархийският съвет. През януари 1909 г. Синодът провежда две заседания, на които обсъжда процедурата за изборите. За да не се дава повод на властта да отхвърли избора, се приема решението на екзарх Йосиф в изборите да участват само епархии с канонични митрополити. С цел бързото и безпроблемно провеждане на изборите и гарантиране признаването на Съвета, екзархът предоставя на Синода списък с кандидатите, включващ лица, ползващи се с доверието на властите[7]. На 31 януари в Синода са отворени писмата с данните от гласуването в епархиите. Резултатите потвърждават предложения от екзарха състав на Съвета[8].

Съгласно чл. 9 на Устава обаче, Екзархийският съвет трябва бъде потвърден от императорското правителство[9]. За съжаление типичната османска традиция за протакане отново е налице и постъпките на екзарха остават без официален отговор[10]. И в ерата на „хюриета“ правителството остава вярно на досегашната си практика – да възпрепятства

---

[4] **Михов, М.** *С кръст и меч. Българската екзархия, ВМОРО и освободителните борби на българите в Македония и Одринско (1902–1912)*. Велико Търново, 2002, с. 372. Според изискването на чл. 28 от Екзархийския устав кандидатите трябва да имат най-малко 4-годишно управление на епархия. Авксентий Пелагонийски и Иларион Неврокопски са избрани единодушно със 7 гласа, а Герасим Струмишки и Козма Дебърски получават по 6 гласа. В преамбюла на протокола е отбелязано, че в избора участват само архиереи от Македония и Одринско, а в заседанията на Синода няма да участват владици от България. В аргументацията за сформирането на Синода са посочени разпоредбите на фермана и прокламираната свобода и конституционен ред в Османската империя.

[5] **Български Екзарх Йосиф I**. *Дневник*. София, 1992, с. 683.

[6] **Михов, М.** *С кръст и меч*, 372–373.

[7] Пак там, с. 374 – Митрополит Иларион застъпва тезата, че в избора трябва да участват само епархийските избиратели от епархиите с канонични митрополити. Мотивът му е, че в противен случай правителството може да оспори законността на избора. Герасим Струмишки е на противното мнение, тъй като вина за това положение носи правителството, а Екзархията не може да лиши своето паство от законното право да участва в избора на Екзархийски съвет. Списъкът с кандидати, препоръчан от екзарх Йосиф: Георги Проданов и Никола Димков от Цариград, Панчо Дорев от Битолски вилает, Владимир Мандиев от Солунски вилает, Тодор Павлов от Косовски (Скопски) вилает и Георги Сивриев от Одрински вилает. **Георгиев, В., Ст. Трифонов**. *История на българите в документи, Т. 1, ч. 2*, 137–143 – Съгласно чл. 8 от Екзархийския устав Екзархийският съвет се занимава с „недуховните дела“ на Екзархията под председателството на екзарха или на негов наместник, състои се от 6 мирски лица, двама от които задължително от цариградските българи.

[8] Пак там, с. 375. Така изборът се превръща във формален акт, организиран от Екзархията с цел да не се пропуска удобния момент за сформиране на управителни тела и да се избегне евентуална отрицателна реакция на властите.

[9] **Георгиев, В., Ст. Трифонов**. *История на българите в документи*, 137–143.

[10] **Михов, М.** *С кръст и меч*, с. 375. Екзарх Йосиф своевременно изпраща такрир до Министерството на правосъдието и изповеданията, а по-късно и до Великия везир с искане да се утвърди избрания състав на Съвета. Постъпките остават без отговор. В устни разговори се съобщава, че докато не се признае уставът, не може да се признаят органи, произтичащи от него.

доколкото е възможно нормалното развитие на Екзархията, което *de facto* е директен удар срещу българската община.

Въпреки всичко важната крачка вече е направена. За пръв път след Берлинския конгрес Екзархията възстановява в Цариград Синода и Екзархийския съвет – ръководните органи на православната църква, съгласно каноните и Екзархийския устав. Това е несъмнен успех за екзархийското дело в Османската империя. Друг е въпросът доколко успешно те успяват да се справят с отговорната задача, с която са натоварени.

Въпреки че за изминалите 30 години Екзархията е успяла да се сдобие със седем митрополитски престола във вилаетите (в Скопие, Охрид, Неврокоп, Велес, Битоля, Струмица и Дебър), тя не счита основната си задача за изпълнена, тъй като още много населени места остават извън официалния екзархийски диоцез. Църковно-училищната дейност в тях продължава да се ръководи от църковните общини, които организират своите структури и работа, съгласно екзархийските предписания. При новия конституционен режим Българската църква се опитва да разшири своето влияние и да отстоява правата, които самата конституция би трябвало по презумпция да гарантира.

В този смисъл е и втората стъпка на Екзархията, а именно – създаването на шест нови митрополии в Македония, начело с управляващи епархиите: Сярска, Мелнишка, Воденска, Костурска, Драмска и Солунска, и на архиерейски наместничества (досегашни църковни общини). В Одринско остава Одринска митрополия. Макар и без официални берати за владици, в тези епархии започва конституирането на управителните тела. По такъв начин се издига авторитетът на Българската екзархия, която разширява своя диоцез. Решението се взима на заседанията на Екзархийския смесен съвет от 17 и 24 ноември 1909 г. Официалното екзархийско окръжно от 7 декември с. г. относно новото църковно-административно деление на вилаетите по епархии е изпратено както до митрополитите, така и до управляващите на новите епархии и до общинските председатели[11].

В окръжното е подчертано, че във всяка от посочените по-горе новообразувани епархии вече е назначено духовно лице за управляващ епархията. Те ще са директно подчинени на Екзархията и „ще кореспондират направо с нея по всички въпроси, които засягат църковно-училищното дело“ в поверения им духовен район. Председателите на споменатите общини, които не са епархийски центрове, ще се наричат архиерейски наместници, а поверените им общини – архиерейски наместничества. Като архиерейски наместници те ще са подведомствени на управляващите епархията, към която спадат техните архиерейски наместничества и ще се обръщат към тях за решаването на различни казуси [12].

Разширяването на ведомството на Екзархията във всички райони във вилаетите, в които до момента църковно-училищния живот на българите се е ръководил от общините, но не е имало официално признати родни владици, има важно значение за цялостното

[11] ЦДА, ф. 246 К, оп. 2, а.е. 3, л. 40-41. Екзархийско окръжно № 2536 от 7 декември 1909 г. (църковно-административно отделение) относно новото църковно-административно деление на вилаетите по епархии. До управляващите Солунската, Одринската, Мелнишката, Воденската, Сярската, Драмската, Леринската и Костурската епархии и до председателите на българските църковни общини в: Дойран, Кукуш, Деде-Агач, Лозенград, Малко-Търново, Мустафа-паша, Димотика, Узун-кьопрю, Фере, Гюмюрджина, Скече, Булгар-кьой, Енидже-Вардар, Гевгели, Съботско, Баракли-Джумая, Петрич, Демир-Хисар. За знание до високопреосвещените митрополити и управляващия св. Скопска епархия. Окръжното е подписано от Пелагонийския митрополит Авксентий (за Екзарх български).

[12] Пак там, л. 40-41. „Всички общински председатели, които стават архиерейски наместници няма да кореспондират занапред по никой въпрос направо с Екзархията“, а ще се обръщат към преките си началници – управляващите на надлежната епархия, за решаване на възникналите казуси.

екзархийско дело в Македония и Одринско. Практиката през изминалите 30 години показва, че в тези места проблемите, създавани от местните власти на общинските председатели, игнорирайки техния ръководен статут, а оттук и на самите църковни общини, са много и са били „оправдавани“ с факта, че тези институции не са официално признати. Твърде оптимистично би било обаче да се вярва, че ще настъпи коренна промяна в това отношение, имайки предвид досегашния опит.

От чисто психологическа гледна точка този акт на Екзархията оказва положително въздействие върху българското население, което може да се почувства приобщено към родната църква и в същото време повишава престижа ѝ като институция в очите на хората. Екзархията организира своята църковно-административна територия, централизира и оптимизира работата на местните си органи, повишавайки тяхната отговорност.

Още в началото на 1910 г. тя се заема и с въпроса за конституирането на управителните тела в епархиите, съгласно Екзархийския устав. Целта е да се спре „разпокъсаността на църковните общини“ и да се осигури „единство в управата“ и в ръководенето на църковно-училищните работи. В тази връзка Екзархията постановява да се насрочат избори за гласни в епархиите, след което да се пристъпи към избор на епархийски и казалийски съвети, включващи духовни и мирски членове[13]. Екзархийското окръжно с нужните предписания е изпратено до управляващите на новите епархии на 29 януари 1910 г.[14] Експедитивността на Екзархията е похвална и е ясен знак за сериозните намерения доскорошните църковни общини да бъдат приобщени към стройната екзархийска административно-организационна система, с което да се подобри както дейността им, така и позицията им спрямо новата младотурска власт.

Трета стъпка, която предприема Екзархията в новите политически условия, е борбата за официализиране на създаденото вече положение чрез издаване на нови владишки берати. За това призовава и „Църковен вестник“, който отбелязва, че това е пътят към организирането на българската църковна община като цяло, която е призната от конституцията за официален представител на българите във вилаетите[15].

На 25 юни 1910 г. екзарх Йосиф отправя такрир до императорското правителство, с който се настоява да се издадат берати за 5 нови митрополити във вилаетите за следните епархии:

1. Солунско-Полянинска (Дойран – Кукуш) със седалище гр. Солун
2. Сярско-Мелнишка – със седалище гр. Сяр
3. Одринско-Лозенградска – със седалище Одрин
4. Драмска, към която се присъединява и Неврокопска епархия – със седалище гр. Драма
5. Костурска – със седалище гр. Костур

Съображенията на Екзархията за горепосоченото сливане на отделни епархии са следните: 1. Да се образуват епархии, седалищата на които да бъдат в по-големи административни центрове с цел митрополитите да имат възможност да правят постъпки директно до валиите или до мютесарифите. 2. Да се образуват такива единици, в които българското православно население да съставя 2/3 от цялото православно население, с

[13] *Църковен вестник,* бр. 13, 3 април 1910, 154–155.

[14] ЦДА, ф. 246 К, оп. 2, а.е. 4, л. 2-3. Екзархийското окръжно се базира на решенията на Смесения екзархийски съвет от 26 януари 1910 г. Общинските съвети в седалищата на новите епархии ще изпълняват функциите на епархийски съвети до деня, в който бъдат конституирани същинските епархийски съвети.

[15] *Църковен вестник,* бр. 36, 12 септември 1909, 455–456.

което съгласно фермана за учредяване на Екзархията, да има право на митрополити[16]. Очаквано обаче решаването на въпроса се отлага от властите[17]. До Балканските войни нови берати на български владици така и не са издадени.

Наред с горепосочените стъпки, след Младотурския преврат Екзархията продължава действията си по решаването на наболелия в следилинденския период въпрос със спорните църкви и училища. Обнадеждени от въвеждането на Мюрцщегската реформена програма (в края на 1903 г.) и пристигането в Солун на руския и австро-унгарския цивилни агенти, жителите на много насила отказали се от Екзархията и преминали под ведомството на Патриаршията села, отново минават в лоното на родната църква. Случаите не са инцидент, а цялостен процес, който обхваща над двеста села в годините 1904 – 1905. Естествено масовото отказване от Патриаршията силно притеснява османската власт, която съзира в това възможност за консолидиране на многобройния български елемент във вилаетите, което пък крие опасност за стабилността на управляващите. Ръководен от тези съображения в началото на 1904 г. главният инспектор на Румелийските вилаети въвежда принципа за запазване на църковното статукво, според който селата трябва за останат под онова духовно ведомство, под което са били до революционните събития от лятото на 1903 г. Въпросът за спорните църкви и училища между Патриаршията и Екзархията излиза на преден план, тъй като много храмове и училища, в резултат на промененото църковно ведомство, преминават в графата „спорни“.

Спорът между Екзархията и Патриаршията за множеството затворени или предадени на патриаршисткото малцинство църкви прекрачва „границата“ на Младотурския преврат от юли 1908 г. Решаването на казуса обаче се протака във времето от страна на османските власти, което противоречи на широко прокламирания им стремеж към справедливост и успокояване на вилаетите. Политическите промени в империята, въвеждането на конституционния режим обнадеждават българското население, че наболелият въпрос ще бъде разрешен справедливо. В конституцията те виждат защита на своите исконни права. За съжаление проблемът продължава да стои на дневен ред, предизвиквайки масово недоволство и протести от страна на Екзархията, митрополиите и общините.

Надеждите на българите много скоро са попарени от предписанието на Солунския младотурски комитет от края на юли 1908 г., който постановява запазване на статуквото

---

[16] ЦДА, ф. 246 К, оп. 1, а.е. 445, л. 205-206. Поверително писмо на екзарх Йосиф до МВнРИ от 14 юли 1910; л. 208 – превод на такрира на Екзархията до Министерството на правосъдието и изповеданията от 25 юни 1910.

[17] *Църковен вестник,* бр. 27, 10 юли 1910, 330–331. Великият везир Хакъ паша любезно моли Йосиф I да се отложи въпроса до завръщането от Париж на ресорния министър – на правосъдието и изповеданията, в чиито компетенции е проблемът. Надеждата е, че това не е стандартното отлагане, а колегиална коректност от страна на Хакъ паша, който е много добре запознат с въпросите за Българската екзархия и през миналия режим е бил най-авторитетното лице, към което са се обръщали; *Църковен вестник,* бр. 36, 12 септември 1909, 455–456 – В края на XIX – началото на XX в. неколкократно са правени постъпки пред Високата порта за издаване на берати за български митрополити в епархии, останали извън диоцеза на Екзархията: през 1899, 1902, 1904 и 1906 г. В такрира от последната от изброените години са включени и епархиите Леринска и Костурска. За съжаление всичките опити остават без успех. Не са единични и случаите, когато самото население се обръща с прошения до управляващите и до Екзархията по този наболял въпрос. Подобни молби са подавани от българите в Полянинска, Мелнишка, Леринска, Костурска и др. епархии.

между екзархисти и патриаршисти по църковния въпрос до свикването на парламента[18]. Реакцията на младотурците е в резултат на нарастващото желание на много села да преминат под ведомството на Екзархията. Явно е, че така чаканата промяна на този етап се отлага.

На проведените през януари 1909 г. заседания Отоманският парламент разглежда предизвикалия масово недоволство сред българското население казус. Предложенията на министъра на вътрешните работи Хилми паша са в духа на въведения от него самия преди години принцип за статуквото[19]. Българските представители в отоманския парламент Христо Далчев и Тодор Павлов се обявяват в защита на правата на сънародниците си и аргументирано се обявяват за отмяна на църковното статукво при конституционния режим[20].

Очакваното от всички решение на ключовия спор е взето от камарата и сената в средата на юни 1910 г., когато е приет Законът за спорните църкви и училища, утвърден от султана на 20 юни[21]. Чл. 2 гласи, че в селищата с изключително екзархийско или патриаршистко население, църквата ще бъде оставена в ръцете на това население. Според чл. 3 в смесени селища с екзархисти и патриаршисти, в които има по една спорна църква и училище, те ще принадлежат на населението, на чието име са построени зданията, но ако то е по-малко от 1/3, то сградите ще се прехвърлят във владение на другата част от населението[22].

Независимо от някои минуси, след като Законът за спорните църкви и училища става факт, българското население трябва да се опита да извлече максимално положителното от него. Екзархията и общините могат да разчитат на две неща: мнозинство от 2/3 и повече на българите екзархисти в голям брой села и действителното спазване на закона от властите. Така, след години протакане, един изкуствено създаден от управляващите въпрос в унисон с тяхната политика намира своето решение. Макар и

---

[18] **Георгиев, В., Ст. Трифонов**. *Македония и Тракия в борба за свобода (краят на XIX – началото на XX век). Нови документи.* София, 1995, с. 496, док. 253

[19] *Отоманският парламент за положението в Македония (Превод от дневниците на Парламента).* Солун, 1909, 4–5. Новоотказалите се от Патриаршията села няма да могат да използват храмовете си, а ще бъдат принудени да сторят нови, въпреки че старите са построени с техни средства и усилия. Второто предложение при наличието на повече църкви, те да се разпределят пропорционално с населението също не е удачно, тъй като обикновено в селата има една основна църква.

[20] Пак там, 5–9, 27–29, 45–47; **Божинов, В**. *Българската просвета в Македония и Одринска Тракия 1878 – 1913*. София, 1982, 277–278. Българските депутати в Отоманския парламент са четирима: Христо Далчев (серски депутат), Димитър Влахов (солунски депутат), Тодор Павлов (скопски депутат) и Панчо Дорев (битолски депутат).

[21] *Църковен вестник*, бр. 27, 10 юли 1910 г., с. 335. Законът се състои от 11 члена. Чл. 1 уточнява, че става въпрос за споровете за църкви и училища, зависещи от Патриаршията и Екзархията.

[22] Пак там, бр. 27. Чл. 4 отбелязва, че ако в селата със смесено екзархийско и патриаршистко население има повече от една спорни църква или училище, записани на името на една от страните, правото на избор на съответните сгради е в ръцете на тези, на чието име са записани. Останалите са за другата част от жителите. Обаче, ако страната, на чието име са ферманите е по-малко от 1/3 от населението, правото на избор е на другата страна. Построяването на нови здания за малцинството е предвидено да стане с помощ от правителството (чл. 5, 6, 7). Чл. 8 посочва, че постановленията на споменатите по-горе чл. 3 и 4 се отнасят и до молитвените домове, където службата става с редуване, което се отменя от деня на влизане в сила на закона. Съгласно чл. 9 споровете около църковно-училищните имоти и приходи ще бъдат разглеждани от обикновени съдилища. Чл. 10 отбелязва, че позволителните за построяването на новите здания ще се издават от местните власти без да се изисква императорско ираде за църквите, които ще се построят с правителствената помощ. В чл. 7 е уточнено, че след обнародването на настоящия закон няма да могат да стават „промени в националностите“ и съответно в правата на собственост. Ако евентуално настъпят подобни промени, то средствата за построяването на нови здания ще бъдат за сметка на причинилите ги.

да не отговаря на всички очаквания на българите, то е крачка напред за екзархийското дело в Македония, извоювана с много усилия и постоянство.

За съжаление позитивните реформи с това приключват. Младотурският режим засилва натиска срещу българските екзархийски институции. Вече съвсем ясно се открояват намеренията му да суспендира правата и привилегиите на българската църковна община, а и на останалите немюсюлмански общини и да унищожи автономията им. Стремежът към отоманизиране на империята излиза на преден план. Толкова прокламираният „хюриет“ остава само блян.

THE BULGARIAN EXARCHATE AFTER THE YOUNG TURKS COUP - THE FIGHT ON THE SILENT FRONT CONTINUES

Rossitsa Lelyova

Abstract

The establishment of the constitutional-parliamentary regime in the Ottoman empire in July 1908 sees the Bulgarian population in the vilayets enthusiastic and hopeful for improvement of their situation. The Exarchate also tries to use the new situation to protect it's right and privileges which were trampled during the old regime. The basis on which it is grounded is the constitution itself. The mission of the Exarchate in Macedonia and Edirne after the Young Turks coup remains the same – to preserve the national identity of the Bulgarian population and to insure them the opportunity to develop as a full-fledged municipality. In order to achieve that goal, the Exarchate continues to steadily and successively conduct it's church-educational activities and continues to work in the field of diplomacy.

It undertakes a number of steps towards the recovery of its legal rights. The first step is the creation of its governing bodies in Istanbul – the Synod and the Exarchal council. The second step is the creation of seven new bishoprics with the governing eparchies and the transformation of church municipalities into archieirerichal vicarages. Although without official berats for bishops, the installation of governing bodies within these eparchies does commence. In this way the Bulgarian Exarchate widens it's authority and both it's diocese.

The artificial question about the disputable churches and schools, created by the regime after the Ilinden–Preobrazhenie Uprising, continues to be a meinstream issue even in the new constitutional rule. The resolvement of the said issue is a main priority of the Exarchate, with which they aim to protect the interest of the Bulgarian population.

The neglect of the exarchial institutions is also typical for the period of the Hürriyet and aims to sabotage the strengthening and consolidation of the Bulgarian nationality in the vilayets. Therefore one of the main goals of the Exarchate remains the hard protection of the rights and privileges which it has as an institution, which de facto is a defense of the rights of the Bulgarian church municipality in the Ottoman empire.

ФЕРДИНАНД САКСКОБУРГГОТСКИ И ИСТОРИЧЕСКИТЕ ПОСЛЕДИЦИ ЗА ТРАКИЙСКИТЕ БЪЛГАРИ

Димитър Саздов

Деветнадесети век е век, през който балканските народи, след мъчителни и тежки борби и с помощта на Русия постепенно извоюват своята свобода и изграждат суверенни държави. Успоредно с това, като „подарък“ от Великите сили, получават утвърдени от тях монарси, чрез които да предопределят бъдещата им външна политика. И ако сърби и гърци, донякъде и румънци, успяват да ограничат вредните им действия в политиката спрямо техните народи, българите се оказват особено нещастни в това отношение.

Първият български монарх Александър I с крайностите си по отношение основния закон – Конституцията, довежда до груба намеса на Великите сили (най-вече на Русия) в политическия живот на България. На княз Александър Батенберг му липсват необходимата политическа подготовка и държавнически способности. След поредицата от политически събития в България се установява на българския княжески престол фамилията на Кобургите (1887 г.).

В края на XIX век Фердинанд се утвърждава в българския политически живот. Това е и времето, когато Великите сили полагат основите на бъдещите военни съюзи, които в последствие се противопоставят в Първата световна война. Нерешеният балкански въпрос сблъсква Русия с Австро-Унгария и Германия. Започва ориентацията на балканските народи, стимулирана от националните им интереси и мъдростта на техните монарси и правителства. От решаващо значение в това отношение за България се оказва наложеният за български княз родственик на Кобургската династия – Фердинанд. За това и пътят на България за съюз с Централните сили е специфичен. Той е предопределен още от края на XIX век с мисията на Фердинанд Сакскобургготски в България и на Балканите.

Търновската конституция дава широки права на българския княз в областта на законодателната, изпълнителната и съдебната власт, с което юридически спомага за укрепването на монархическия институт. Наложеният от Фердинанд „личен режим“ е до голяма степен съобразен със специфичните особености на българската социална действителност, с манталитета на българите, дори с характера на наложилия се в страната демократизъм. Този режим не се свежда до еднолична власт; той се осъществява чрез едноличен контрол на ключовите постове на властта. Монархът обсебва правото на власторазделяване, с което пренебрегва един от основните принципи на буржоазно-конституционното управление. Политическите партии на българската буржоазия само недоволстват от установената практика и то когато са в опозиция. Принципно те не се борят срещу личния режим, а против покровителството на управляващото правителство от двореца.

Наред с обективните причини за създаването на силна монархична власт в страната, важна роля изиграват и личните качества на Фердинанд. Син на германски княз и френска принцеса, внук на френския крал Луи Филип, той наследява жаждата за неограничена монархична власт. Потомъкът на Кобургите и Орлеаните Фердинанд носи в себе си характерния стремеж на големите владетелски родове към личен режим.

Позициите на монархическия институт укрепват след провъзгласяването на независимостта на страната (1908 г.). Получаването на титлата „цар“ засилва мегаломанията на Фердинанд. Най-брутална става ролята на „личния режим“ във външната политика на България, която почти изцяло се обсебва от владетеля. В края на януари 1911 г. от правителството на Александър Малинов са направени предложения в XIX ОНС за

конституционни промени. Държавният глава и новото правителство на народняците и прогресивнолибералите (от 16 март 1911 г.) получават пълна свобода на действие с фаталното изменение на чл. 17 от Конституцията (юни 1911 г.). Тази промяна им дава правото да сключват тайни външнополитически и военни договори, които да бъдат съобщавани на Народното събрание по-късно, в зависимост от състоянието на политическата обстановка. Конституционно създадените условия за „тайна политика“ Фердинанд сам провежда или налага на правителството с театрално величие, но с драматични последици за българския народ. Той използва събитията за лични и династични интереси. Като пример в това отношение може да се посочи отношението му към политиката на Българската църква в Македония и Одринско. Тя може да се характеризира като антиславянска и политика, подпомагаща развитието на католицизма по българските земи. Всичко това показва, че са създадени условия за последователно реализиране на неговата мисия, предопределена му от глобалната политика на разделящия се свят, в процеса на подготовката на световния военен конфликт.

По-големите поражения, нанесени от Фердинанд на българските национални интереси и в изгода на образувания в края на XIX век и периодично подновяващ се блок на Централните сили, се осъществяват от него през годините на войните (1912 – 1913 г.).

През 1912 г. под егидата на Русия и Англия и с „мълчаливия неутралитет“ на Виена и Берлин, се създава Балканският съюз за война против Турция. Явно е, че тя е предвидена в плановете на Централните сили за бъдещ съюзник. Разбира се, прозира и желание България да не засилва позициите си в Македония. В последствие с „тайни“ дипломатически прийоми и чрез влиянието си над монарсите в София, Атина и Букурещ Германия и Австро-Унгария дават своя принос за разбиването на неудобния им поради участието на Сърбия съюз. Особено активна в това отношение е ролята на Фердинанд. Той се съгласява да се сключи Балканския съюз под егидата на Русия, но след като си послужи с него – го разрушава.

В подписания съюз между България от една страна, поотделно със Сърбия и с Гърция от друга, са налице множество нерешени в окончателния им вид въпроси, а оставените за решаване след края на войната проблеми крият условия за остро противопоставяне. Особено пагубни за България се оказват клаузите в договора със Сърбия за безпринципната подялба на Македония и военната конвенция със същите опасни задължения за война с Австро-Унгария, ако тя нападне Сърбия. Това означава влизането във война, далеч преди началото на Голямата война, при липсата на съглашенска подкрепа за подялбата на територии. „Този съюз със Сърбия – ще напише по-късно видният борец за националното ни обединение Методий Кусев – беше едно крайно глупаво дело за България“. Това е „съюз с вълка и мечката, [той] ще бъде пакостен за България. Съюзният договор със сърбите е огледало на „българската наивност и голяма примирителност…българите се показали много по-отстъпчиви от сърбите, принесли в жертва на съюза свои родни братя в Северна Македония“. Съгласието и на Фердинанд да се подпише такъв съюзен договор е своего рода съгласие от негова страна, след евентуална победа над Турция да се търсят и други пътища за подялбата на турското наследство. Това обаче довежда до пълна изолация на България след Втората балканска война.

Първата стъпка в това отношение е и първото голямо предателство, извършено от българския цар, само три седмици след започването на Балканската война. Българската армия след серия от блестящи победи (от 5 до 28 октомври 1912 г.) стига до крепостния

вал Чаталджа (на 50 км. от Истанбул), влиза в Солун (27 октомври) и принуждава Турция да търси помощ по дипломатически пътища[1].

На 30 октомври 1912 г. правителството на Турция чрез Кямил паша предлага с телеграма до правителството в София да бъдат прекратени военните действия. Министър-председателят Иван Евстр. Гешов веднага „съобщава на Фердинанд“ за полученото предложение. Междувременно турците укрепяват Чаталджанската позиция и съсредоточват 120 хил. армия с 347 оръдия, под командването на Назъм паша. Позицията на българските генерали М. Савов и Ив. Фичев е песимистична относно атакуването на добре укрепената Чаталджанска укрепителна линия. Отношението на първия е изразено пред Симеон Радев с думите: „Тая работа умът ми още не я хваща“. А ген. Фичев ще заяви: „Тая работа не е за нашите уста и лъжица“. Въпреки тези професионални „оценки“ на видните генерали, които са съобразени с положението на българските войски, отдалечени от своите тилови бази и създаващите се нови обективни условия около последната „крепост“ пред Цариград, Фердинанд, преследвайки последователно своите цели, се разпорежда военните действия да продължат.

На 31 октомври в Главната квартира се получава телеграма от царя, в която той заповядва на ген. М. Савов „за форсиране на Чаталджанските позиции“, „като… се върви напред и… се нападнат час по-скоро турците“. Нечути остават добре обмислените тектически и стратегически последни военни предупреждения на ген. Ив. Фичев за рисковете, които ще последват от опита да се атакуват укрепените позиции на Чаталджа.

Войната продължава. Телеграмата на турците за „сключване на примирие, както и на прелиминарния мир“ по разпореждане на Фердинанд е скрита от съюзниците. Той изпраща телеграма до министър-председателя Иван Евстр. Гешов, с която се разпорежда: „…от името на честта на нашето Отечество, принуден съм да Ви забраня да съобщите посланието на Великия везир на нашите съюзници…“[2]. Гешов безропотно се подчинява на наложената забрана. Липсва какъвто и да е анализ на позицията на Великите сили относно Проливите, относно бъдещето на Турция и пр., особено за политиката на Русия. Нещо повече, през това време външният министър д-р Ст. Данев е в Петербург и на среща с императора и престолонаследника обсъждат териториалните въпроси, които стоят за решаване между България, от една страна, и нейните съседи, от друга. За тях още на 30 октомври с телеграма е уведомен цар Фердинанд. В същото време, в началото на ноември, българската армия атакува турския укрепен вал. Резултатът е поражение при Чаталджа. Допълнително загиват 1482 български войни, ранените са 9129, а 1401 са безследно изчезнали, чиито живот и здраве можеха да бъдат запазени, ако примирието бе прието. Към тях трябва да се прибавят и хилядите умрели от холера. Голяма част от тях са тракийски българи, както от старите граници, така и от новоосвободените територии, включили се като доброволци в създадените нови военни единици. Тежка е и изгубената

[1] Според Г. Михайлов Димитров (известен като Гемето) крепостният вал „Чаталджа“ е можело да бъде превзет с лекота, ако Фердинанд, след българската победа при Люлебургаз бе оставил българската армия да преследва разбитата турска войска. Вместо това той нарежда „да му се устрои военен парад като на велик победител и започнал да си готви дори бялата мантия за коронясването му с „Света София“ в Истанбул… През това време именно, когато Фердинанд си устройваше паради, турците – заключава Г. М. Димитров, успяват да си приберат хвърленото при бягството оръжие, реорганизират войската си набързо и се окопават здраво край „Чаталджа“. Настъпиха при това големи дъждове и студове, холерата започна за коси телата и духа на българската войска…“ (Вж.: **Димитров, Г. М.** *Спомени.* София, 1993, с. 27). Разбира се това не може да бъде главната причина за загубата при „Чаталджа“, но казаното от Г. М. Димитров е значителен принос за биографичния образ на Кобурга Фердинанд.

[2] *Из тайните архиви на българския цар Фердинанд I. Документи за военната и политическата история на България*. София, 2001, 107–108; **Папанчев, А.** *Едно престъпно царуване. Фердинанд I цар на българите*. София, 1946, 67–68.

дипломатическа позиция. Високата порта вече е окуражена, като по време на преговорите за примирие, а по-късно и за мира в Лондон заема по-твърда позиция.

Скривайки искането на Турция за примирие от своите съюзници, Фердинанд прави първата стъпка (практически услуга на Виена и Берлин) към разбиването на Балканския съюз. Втори, таен от съюзниците, опит в това отношение е разпореждането на царя на 5 ноември до Иван Евстратиев Гешов да се влезе във връзка с руския посланик в Цариград за приемане предложението на великия везир Кямил паша за сключването на примирие и започването на мирни преговори, но съобразно българските условия. В Цариград е изпратен Калчо х. Калчев да води преговорите. В същото време преговори за условията на мира се водят официално в Лондон. Това е нов клин, забит от Фердинанд в бъдещето на Балканския съюз. Това безспорно е услуга за дипломацията на Централните сили, за които съюз с участието на Сърбия противоречи на тяхната стратегия. Така групиралите се балкански държави в бъдещата голяма война не могат да бъдат съюзници на Германия и Австро-Унгария. Интересът на Централните сили изисква съюз между Турция, България и Румъния. Германското правителство смята за „желателно да се привлече и Гърция като неславянска държава“ и с оглед на „тази цел [се препоръчва] да се съблюдават нейните желания и аспирации“[3].

Междувременно започва прехвърлянето на българските войски на границата със Сърбия и Гърция. Това е предизвикано от започналите издевателства на сръбските и гръцките военни власти в окупираните български земи в Македония. На много места действат съвместни сръбско-гръцки военни и четнически команди, които прогонват установените по селата български власти и на тяхното място назначават управление от сърбомани и гръкомани. Всичко това се върши при липсата на българска въоръжена сила. Това е резултат от необмислените съюзни договори от 1912 г., договорени тайно от дипломацията на Фердинанд, без да са съгласувани с Парламента или поне с неговото ръководство.

Отношенията със съседните държави особено силно се изострят след втория етап на войната и по време на мирните преговори в Лондон. Сърбия и Гърция още преди Лондонския мир от 17/30 май 1913 г. подписват спогодба за война срещу България. А на 19 май/1 юни 1913 г. в Солун, два дни след подписването на мирния договор, сръбската и гръцката дипломация изработват и сключват Съюзен договор, Военна конвенция и Протокол за общи действия срещу България. След подписването на тези тайни договорености югозападните съседи на страната остават в очакване на подходящ повод пред Великите сили, за да пристъпят към военна кампания. В същото време и Турция започва да съсредоточва нови войскови части и тежки въоръжения за укрепване на позициите при Чаталджа, Цариград и Галиполи. Всичко това според разузнавателни сведения говори, че Турция се готви за нова война. Това обаче не е взето предвид от българското правителство, което се разпорежда за прехвърлянето на български войски от границата с Турция на границите с Гърция и Сърбия. Когато докладват на Фердинанд за опасността от изтеглянето на основните военни части от турската граница, той заявява: „Нали имаме договор“. В случая Фердинанд не се съобразява и със специалните предупреждения, които идват по същото време от руското външно министерство. Лично външният министър С. Сазонов чрез посланика в София предупреждава управляващите в България „върху опасността от страна на Турция, на която би се подложила България в случай на конфликт със съюзниците си“. Също такова опасно за България настроение, пише

[3] Строго секретна инструкция от 2 май 1913 г. на австро-унгарският външен министър граф Леополд фон Бертхолд до австро-унгарския посланик в Берлин граф Ласло Сьогиени – Мариш. – В: *България в Първата световна война. Германски дипломатически документи*. Том I (1913 – 1915). София, 2002, 45–48.

Сазонов, наблюдаваме и в Румъния. Противоречията между съюзниците водят към нова балканска война.

На миролюбивата политическа линия на държавите от Антантата се противопоставят държавите от Централните сили. Берлин и Виена с всички дипломатически прийоми, обещания, комбинации, интриги, противопоставяне на балканските държави и други, се стремят да разтурят Балканския съюз и да запазят, доколкото е възможно, европейското териториално присъствие на Османската империя. На безпочвените внушения, идващи от Берлин и Виена, се поддават цар Фердинанд и някои крайни авантюристични среди в България. Те се надяват, че при една нова война на Балканите, този път срещу своите съюзници, те ще могат да разчитат на дипломатическа защита от страна на Централните сили. Тези надежди срещат сериозни обещания за дипломатическа, дори военна подкрепа от страна на Двуединната монархия.

В същото време дипломатическите действия за мирен изход от кризата са успешно саботирани от сръбската и от гръцката дипломация. Напразни остават усилията на Русия да запази Балканския съюз и да осъществи по мирен път разрешаването на множеството противоречия между бившите съюзници и останалите балкански държави.

На 16/29 юни 1913 г. цар Фердинанд заповядва устно на ген. М. Савов „да отговори на същата мярка“ на сръбските и гръцките военни провокации по демаркационната линия. Смятайки, че тази стъпка е съгласувана с правителството, ген. Савов започва осъществяването на военната акция с 2-ра и 4-та армия в 19 ч. и 40 мин. Атакувани са сръбските и гръцките позиции в Македония. На другия ден д-р Ст. Данев спешно свиква правителството на заседание. Все още никой от министрите „не предполагал, че това е начало на една истинска междусъюзническа война“. Най-после дългоочакваният повод е даден на съюзниците. Сърбия, Гърция и Черна гора веднага обявяват война на България.

На 27 юни/10 юли румънските войски прекосяват българската граница. Без да срещнат противник, те завземат Северна България и достигат до Софийското поле. Походът на Румъния преследва чисто грабителски цели. Русия отказва да спре румънците под претекст, че помагат на Сърбия.

На 30 юни/13 юли 1913 г., въпреки предупрежденията на Русия, и Турция се намесва във войната. Нейните войски прекосяват линията Мидия – Енос и окупират почти цяла Одринска Тракия. Войната между съюзниците се превръща във Втора балканска война. Мирното българско население, останало без защита, е подложено на жестоко изтребление. Издевателствата и убийствата над българите започват още в началото на Балканската война, в нарушение на Женевската конвенция на Червения кръст[4].

Със започването на Междусъюзническата война турските власти съставят план за завземането на земите на Източна Тракия, освободени от съюзническите сили по време на Първата балканска война. Турската войска преминава р. Марица и разорява компактните български селища в областта, използвайки нечувани жестокости. Наред с турската армия, активно участие в жестокостите спрямо българското население взема и специално организирания башибозук. Извършва се разорение на българските селища и изтребление на българското население.

Турската реокупация е насочена в три направления: Енос – Дедеагач, Кешан – Одрин – Чорлу, Визенско – Лозенград – Малко Търново. Особено големи жестокости са извършени в първите две направления. Българските власти, пък и самото население, не вярвали до последния ден, че турската войска ще наруши Лондонския мирен договор. Турците още в началото на юли настъпват, „грабят, убиват и опожаряват“ всичко що е българско. Това, което станало от юли до октомври 1913 г., пише акад. Любомир

[4] А – БАН, ф. 59, оп. 1, а.е. 492, л. 1-2.

Милетич, „надминава по ужас най-ужасните масови избивания, на които българщината е била подлагана дори и в историческото Баташко клане…, убийствата засягат население от двата пола на около 17 села и продължават дълго време с най-сурова безпощадност“[5].

Съвсем съзнателно и в съответствие със своя план турците подтикват българското население по-бързо да ожъне и овършее зърнените култури. След като зърното е прибрано в хамбарите, започват насилствено да прогонват тракийските българи от родните селища и масово да ги избиват.

Трагичната история на българското население в Тракия през 1913 г. започва със село Булгаркьой. То е чисто българско, както показва и самото му име; населено с българи от Родопския край преди 300 – 400 години. В него живеели 2000 души. Тук нямало нито една турска къща. Населението живеело богато, щастливо и посрещнало с радост вестта, че ще бъде в пределите на България. Но така било до 1 юли. На 2 юли в селото влизат 120 турски кавалеристи. Те събират оръжието, което имали хората и откарват реквизирания едър и дребен рогат добитък в Кешан; приблизително около 25 – 30 хиляди глави. Задължават селяните да пекат хляб и да хранят войниците. Това продължава само 5 дни. На 7 юли турският военачалник заповядва цялото мъжко население да се събере в края на селото, под предлог, че ще му направят съобщение. Явяват се около 350 мъже. Вместо обещаната реч е дадена заповед те да бъдат избити. Само 8 души успяват с бягство да се спасят. В същото време жените и децата с писъци бягали от селото. Всички застигнати били съсечени или застреляни. През следващите два дни цялото село е „опустошено, разграбено и опожарено“. Загиват 1100 души. Остават живи около 900 души, между които само 60 мъже. Останалите жени и деца са откарани в Кешан. Младите жени и девойки са пръснати по турските села и са потурчени. Така „българското село“ (Булгаркьой) е затрито от лицето на земята.

През тези дни турските войски навлизат в Одрин. Тук без съд и присъда са избити 521 българи.

След като разоряват българските села в Кешанско, турските войски се прехвърлят на север в Узункюприйско. Тук са разорени почти всички села, в които живеят българи. Опожарени са селата Чопкьой, Търново, Ерменкьой, Османли и Ново село. В село Търново най-напред турците запалват току-що построената църква. Голямо нещастие сполетява с. Залъв, прочуто със своите вина в цялата Турска империя. Населението не успява да се изтегли и тук са избити 687 души. Жестока била съдбата и на жителите на с. Татарлар. Бягащото население е настигнато и изклано като животни, по думите на очевидец, успял да се спаси. Загиват няколко десетки селяни.

На 10 юли турците навлизат в Свиленград и подпалват източната му част. Когато разбират обаче, че градът ще остане в границите на България, турците го изгарят до основи. Разрушени или опожарени са масивни обществени здания – църкви, училища, болници, казарми, джамии, големи магазини. Турците успяват да заловят много възрастни хора и зверски ги избиват. Труповете на заклани жени са хвърлени в кладенци. Така постъпват турците и в българските села около линията Ения, Мезек, Куртулен, Чермен, Караагач. Жестоко пострадало чисто българското село Дередере (дн. Камилски дол). Опустошението на селото станало на 11 и 12 юли. Неуспялото да избяга население е затворено в църквата, жените са изнасилвани ден и нощ. След това много от тях и всички мъже са избити. Църквата и къщите са опожарени. След българската реокупация в руините на църквата са намерени много обгорени човешки останки.

На тежки изпитания е подложено и населението на Ортакьойска околия, дн. Ивайловградско. Пострадали селата Гьокченбунар (дн. Сив кладенец), Покриван, Хухла, Арнауткьой (дн. Гугутка), Дутли (дн. Черничево), Добришка и още много по-малки

[5] **Милетич, Л.** *Разорението на тракийските българи през 1913 г.* София, 1991, с. 239.

населени места. В с. Сив кладенец в читалищната сграда са затворени 42 души, след което сградата е подпалена. През прозорците успяват да се хвърлят много млади хора, но те биват веднага застрелвани. Загиват повече от 60 души. В с. Покриван загиват над 33 тракийски българи. Те са натикани в училището и по същия начин избити всичките. След училището е запалена църквата, а след нея – цялото село. Подобни убийства се извършват и в останалите селища в Ивайловградско. Голяма част от избитите са хвърляни във водите на р. Арда.

Към средата на юли, десетина дни преди подписването на Букурещкия мирен договор, победена Турция се настанява в Източна Тракия. Освободените с пролятата кръв на много български войници вековни български земи отново са в турски ръце. Това е резултатът от политиката на западния мисионер в България – цар Фердинанд и превърналите се в негови слуги управляващи и слабохарактерни политици.

Зверствата на турците не приключват до тук. Техните погледи, след издевателствата в Източна Тракия, са насочени към Западна Тракия. Тя става не по-малка мъченица. Тук българското население е подложено на разорение и изтребление от три действащи тогава сили: организираните башибозушки отряди, гюмюрджинските автономисти и редовната турска войска. Към тях трябва да прибавим мълчаливото съдействие на гръцкото население и гръцката армия.

Походът на турските нашественици на запад от р. Марица се насочва по цялото течение на реката от Дедеагач до Свиленград. Тук всички български села са разграбени от турците, а голяма част от населението е изклано. Останалите живи българи се укриват в горите. Най-много пострадали селата Башклисе, Малък и Голям Дервент, Каяджик, Мерхамли, Янурен и Кутруджа. В тези села голяма част от населението е избито, а селата – опожарени. Избивано и прогонвано е и населението на селата Съчънли, Доганхисар, Манастир, Еникьой, Окуф, Караагач и много други.

Ще си позволим да посочим по-детайлно съдбата само на едно от най-големите села в Западна Тракия – Съчънли. По думите на Милетич то имало 480 къщи и 2200 жители. Според Илия Славков в къщите живеели над 600 семейства с около 4000 души население[6]. Тук нямало нито една турска къща. Селището е разположено високо в планината, в най-южните склонове на Родопите. Главен поминък на населението е скотовъдството. Съчънлийското население притежавало повече от 150 хиляди кози и овце. Най-богатите съчънлийци имали от 2000 до 3000 глави дребен и едър рогат добитък. Тук, макар и по-слабо, е развито и земеделието. Населението, макар и малко образовано, било много будно. През септември село Съчънли е нападнато от башибозуци и редовна турска войска, с картечници и планински оръдия. Въпреки геройската отбрана на населението, убити падат повече от 300 души, а останалата част от жителите търсят спасение към Доганхисар.

Доганхисар се оказва последната крепост, в която тракийските българи търсят спасение. То е родното село на Капитан Петко войвода. Жителите му са образовани и природно интелигентни. Доганхисар и околните села са организирани от воеводата Димитър Маджаров. Въпреки героичната съпротива, през септември китното село е опожарено, голяма част от населението е избито; една част се укрива в горите или търси спасение в България.

За извършения геноцид, опожарявания и прочее от страна на турските власти могат да се приведат още множество примери. Те са описани подробно в книгата на проф. Любомир Милетич и в много съвременни изследвания.

В заключение ще изтъкнем, че всичко това е в резултат на пагубната мисионерска политика на Фердинанд. Провокативните действия от негова страна, които са в разрез с

[6] **Славков, Ил.** *Съчънли.* София, 1989, с. 17.

българските национални интереси, довеждат до пълна пагубна изолация на България от всички нейни съседи. Най-много обаче изстрадва от тази политика останалото отново под турска власт тракийско население. Голяма част от него е избито, селищата – опожарени, а значителен брой тракийци се преселва в старите предели на България.

Значителни поражения са нанесени на тракийските българи и в края на Първата световна война, и след нея. И това е резултат от политиката на Фердинанд, който въвлича България на страната на Централните сили, въпреки виждащото се явно превъзходство на Съглашенската коалиция. Подчинявайки българската политика на интересите на Виена и Берлин, Фердинанд и ненамерилата сили да му се противопостави българска буржоазия проиграват българските национални интереси. Голяма част от българското население заплаща с кръвта си тази политика на Кобурга. Най-големи се оказват нанесените поражения над тракийското българско население. А останалите по щастлива случайност живи българи от Източна и Западна Тракия, преселени в новите граници на България, завинаги губят родните селища, където са живели техните бащи и деди. Това обаче днес не се оказва причина за безпаметните ни политици да обслужват наследниците на тази престъпна Кобургска династия.

ПОЛИТИЧЕСКАТА И ОБЩЕСТВЕНА ПОЛЕМИКА ПРЕЗ 1913–1916 Г. ЗА ПРИЧИНИТЕ ЗА ПЪРВАТА НАЦИОНАЛНА КАТАСТРОФА (АКЦЕНТИ)

Румен Манов

Проблемът за интерпретацията на Балканските войни в историографията и в общественото пространство може да бъде обект на самостоятелен капитален труд, защото касае не само времето на войните, а и обществените настроения, възпитанието, историческите знания в няколко ясно разграничими периода от българската история и в съвремието. На първо място е необходимо разграничаването между история и национална памет, като често официалните исторически оценки драстично се разминават с това, което обществото „помни“, а политическата класа иска да се запомни. На второ място, историческата колегия също е разделена, като ясно може да се разграничи патриотичното направление в нея, което търси оправдание за националната катастрофа във Великите сили, Русия като маркер на общественото противопоставяне в дълги исторически периоди, съседите, политиците, които проиграват победите на българското оръжие. Ясно е, че първата национална катастрофа нанася травма в българското национално съзнание, която не само не е преодоляна, но в следствие на участието на България в Първата световна война и преживяната нова национална катастрофа се задълбочава и придобива измеренията на национална трагедия с ескалиралото в обществото крайно противопоставяне, носещо в отделни периоди белезите на гражданска война, с разпространението на националния нихилизъм и окончателния крах на националния идеал.

В настоящата публикация нямаме за цел детайлно изследване на дискусията около виновността за националната катастрофа, а по-скоро маркиране на някои характерни особености в разгорялата се полемика, която първоначално се разпростира на страниците на периодичния печат (партийните органи), в спомените и брошурите, издадени с цел да обвинят или оневинят даден политик или партия. По-късно тази полемика преминава в историческите изследвания, като постепенно губи остротата си, но не променя доводите в подкрепа на едно или друго авторово становище. Представените по-долу фрагменти от произведения, описания и анализи имат за цел да хвърлят най-общ поглед върху развитието на полемиката за виновността за националната катастрофа.

Още преди да започне работата на парламентарната анкетна комисия, създадена от XVII ОНС с цел да потърси политическа отговорност за националната катастрофа, в опит да се обяснят действията на правителството на Гешов, през есента на 1913 г., Народната партия предприема кампания за запознаване на обществеността с възгледите си относно отминалите скоро събития. На специално проведено между 5 и 7 октомври заседание партийното ръководство обсъжда аргументите, които ще представляват евентуална защита срещу нападките в публичното пространство. Основното изказване е на Теодор Теодоров, като между другото по-късно то заляга в основата на речта му пред Народното събрание, публикувана и малка брошурка[1].

Атанас Буров получава задачата да систематизира мнението на „народняците“, а в. Мир[2] публикува партийната оценка за събитията. Д-р Борис Вазов също публикува

[1] *Реч на софийския народен представител Т. Теодоров по предложението за назначаване изпитателна комисия върху цялото управление (включително подготовката и водене на войната) на кабинетите Иван Евстратиев Гешов и Стоян Данев: (Заседания XXIII, XXIV и XXVIII от 5, 6 и 10 май 1914 година)*. София, 1914.

[2] *В. Мир,* бр. 4022–4023, 7 – 8 октомври 1913 г., бр. 4034–4035, 19 – 20 октомври 1913 г.

материал върху събитията от 16 юни, като вината за тях е хвърлена върху цар Фердинанд и правителството на д-р Стоян Данев. Това води до напрежение между партийните централи на НП и ПЛП, доскорошни участници в съвместното управление на България. Прогресивнолибералите също се включват в кампанията за оправдаване на действията на своя кабинет. Още на 20 септември 1913 г. Централното бюро изпраща окръжно до околийските бюра, с което се подчертава най-вече предателството на Сърбия и неизпълнението на договорните ангажименти, а събитията на 16 юни са наречени *преврат.* Заповедта за спиране на военните действия от 18 юни е представена като опит да се покаже на външния свят, че България е миролюбива, а интересно е определянето на ролята на Русия в кризата след подписването на Лондонския мир – според Централното бюро на ПЛП Санкт Петербург е направил всичко възможно да спре войната между бившите съюзници, но неговият глас не бил послушан в столиците на балканските държави[3]. Стратегията на партията е да хвърли обвиненията върху българските военни, най-вече върху Главната квартира на армията.

Трудно може да се прецени доколко Народната партия и Прогресивнолибералната партия започват кампанията за запознаване на обществеността с действията на правителствата на Гешов и Данев под напора на обществените настроения и опитите на другите партийни централи да дискредитират управлявалите в периода непосредствено преди и по време на балканските войни. Документите от епохата свидетелстват, че през септември 1913 г. Демократическата партия, чрез партийната преса, призовава да бъдат открити „безумците“, виновни за катастрофата, а правителствата на Гешов и Данев са обвинени в престъпно безгрижие[4].

В. Пряпорец определя 16 юни 1913 г. като част от едно продължително управление на *беззакония, небрежности и некадърности*[5]. Нееднократно демократите посочват за виновници за националната катастрофа НП и ПЛП, което, естествено е по-скоро знак за политическото противопоставяне в България и епизод от междупартийните борби, отколкото законово аргументирано обвинение, защото не отделните партии, а правителствата могат да бъдат привлечени под отговорност, дори и в случаите, когато тези правителства произлизат от средите на съответните партии.

По-интересни са конкретните обвинения, които вестникът на демократите Пряпорец отправя срещу бившите кабинети: недалновидните споразумения с бившите съюзници и по-конкретно, дележът на Македония на „спорна“ и „безспорна“ зона, като в първата са оставени традиционни центрове на българщината, липсата на значими български военни контингенти в македонските земи, поставянето на руския цар в ролята на арбитър и въобще, идеята за арбитраж за принадлежността на спорните територии, бездействието на кабинета пред засилването на правомощията на Главната квартира на армията, отказът да бъде прието турското примирие през октомври 1912 г. и авантюрата с щурма на Чаталджа, безкомпромисността и липсата на гъвкавост в отношенията със съюзниците, довели до 16 юни, свикването на коронен съвет едва на 20 юни 1913 г., несъобразяването на управляващите с мнението на опозицията[6].

Видно е, че в средите на Демократическата партия са вникнали дълбоко в причините, довели страната до 16 юни и съответно, до първата национална катастрофа няколко месеца по-късно. Техните обвинения залягат по-късно, естествено детайлизирани, в политическите обвинения, разследвани от парламентарната изпитателна коми-

[3] **Галунов, Т.** *Четвъртият държавен съд. 1913 – 1923 г.* Велико Търново, 1999, 13–14; *в. България,* бр. 1, 23 септември 1913 г., бр. 3, 25 септември 1913 г.

[4] Пак там, с. 11.

[5] *В. Пряпорец,* бр. 14, 2 октомври 1913 г.

[6] *В. Пряпорец,* бр. бр. 21, 23, 26, 33, 47, 54, 10 октомври – 19 ноември 1913 г.

сия. Интересно обстоятелство е, че съвременната българска историография в общи линии повтаря тези обвинения, като ги посочва за грешки на управлението на кабинетите на Гешов и Данев.

Тесните социалисти също се включват активно в кампанията срещу бившите правителства, използвайки традиционната за тази партия риторика и обвиненията срещу буржоазията и българската монархия за нейната националистическа и завоевателна политика. Чрез своите водещи оратори Васил Коларов и Георги Кирков за основен виновник за погрома, освен българската буржоазия, е определена и руската политика[7].

Така полемиката за отговорността за националната катастрофа се води паралелно в Народното събрание и на улицата, като под *улица* разбираме не само престрелките в пресата и в общественото пространство, но и организираните събрания и сказки, в които публично се осъжда дейността на кабинетите на Гешов и Данев.

В следващите години от печат излизат серия от спомени, политически брошури, документални издания, които представят едната или другата гледна точка върху причините за националната катастрофа[8]. Всички те имат претенцията да покажат на читателя „истината“ за отминалите събития и да хвърлят сянка върху дейността на политическия опонент, на външни фактори или на Царя. Тези издания са ценен източник, най-вече чрез използването на метода на съпоставяне на информацията, но не би трябвало да се преценяват като обективни изследвания. Все пак, днешните историци имат възможност да се запознаят с гледната точка върху събитията на съвременници, пряко замесени в решаването на съдбата на България.

Мемоаристите са наясно, че благодарение на допуснатите грешки националният идеал търпи крах, поради което оправдават собствените си действия и позицията, която са защитавали, опитват се да докажат, че са били водени от патриотични мотиви и че са дали всичко от себе си за реализиране на националното обединение, неосъществило се поради причини и фактори, които са извън тях. Забележително е, че трагичните събития, които описваме, се разиграват в общи линии в продължение само на две години, а някои от участниците в тях бързат да се оправдаят за своите действия, при което се получава застъпване на мемоарните им свидетелства. Показателен е случаят с Иван Евстратиев Гешов, който за три години (1914–1916) издава три книги със спомени и документи, и то в разгара на Първата световна война, когато националните приоритети и цели са изместени в друга посока, докато Радославов, Пешев и други политически фигури или активни участници в българската дипломация изчакват края на войната. Цялостната публикация на Даневите спомени става факт едва през 1992 г. Причините за това са именно, че Гешов попада под ударите на парламентарното преследване и в неговия

[7] **Галунов, Т.** *Четвъртият държавен съд,* с. 13.

[8] Вж. напр.: **Гешов, Ив. Ев**. *Престъпното безумие и анкетата по него.* София, 1914; **Същият**. *Балканският съюз. Спомени и документи.* София, 1915; **Данев Ст.** *Мемоари.* Съст. и ред. Е. Стателова. София, 1992; *Нашата дума. Възражения на бившите министри Ив. Ев. Гешов, Ст. Данев, Т. Теодоров, М. Ив. Маджаров, Ив. Пеев и П. Абрашев срещу обвиненията на Държавния съд от 1923 г.* София, 1925; **Гиргинов, Ал.** *„Народната катастрофа“, войните 1912 – 1913.* София, 1926; **Бобчев, С.** *Страници из моята дипломатическа мисия в Петроград (1912 – 1913).* София, 1940; **Маджаров, М.** *Дипломатическата подготовка на нашите войни. Спомени, частни писма, шифровани телеграми и поверителни доклади.* София, 1998 и др.

живот това е акцентът, не случващото се през Първата световна война; радославистите, от своя страна, са включени активно в управлението на България през Голямата война, а и на този етап не са обект на парламентарно или съдебно разследване.

Трудно обяснимо е поведението на Гешов и пред Анкетната комисия на XVII ОНС през 1914 г. Демонстрирайки достойнството на партийния лидер и утвърдения политик, на успелия в личния си живот стопански експерт, той подхожда към разпитите със забележителна демонстрация на интелектуален потенциал и риторика, но и личностни недостатъци, като опит да оневини изцяло своите действия, хвърляйки вината върху неотговорни фактори и най-вече насочвайки критиката си към генерал Михаил Савов и монарха, без да се вгледа в собствената си политика[9]. До края на живота си не признава или не иска да види основната си грешка, а именно, че изоставя традиционната до този момент политическа линия и започва да реализира обединението на България в съюз със Сърбия и Гърция, традиционни противници по това време, чиито политики са с ярко изразена антибългарска насоченост, а също и че се съгласява с подялбата на Македония, един неприемлив подход в стратегическата линия на държавата.

Две от книгите на Гешов интерпретират в детайли разглежданите събития. Това са един вид спомени, с елемент на документални източници и политически анализи: "Престъпното безумие и анкетата по него" (1914) и "Балканският съюз" (1915)[10]. В двете си книги той подробно и увлекателно разказва перипетиите по сключването на съюзническите договори, изтъква своя принос преди започването на военните действия с Турция да бъде на практика приложен чл. 23 от Берлинския конгрес за необходимите реформи в европейските владения на империята. Гешов не забравя да спомене и неуморните си усилия за нормализиране на междусъюзническите недоразумения и за търсенето на арбитража на Русия[11].

През 1916 г. от печат излиза от печат книгата му „Спомени из години на борби и победи“[12], в която описва жизнения си път. В трудните условия на политическо преследване Гешов използва един стар похват – в биография да представи трудностите, пред които е бил изправен, включително и при вземането на непопулярни политически решения. Позиционирайки се във времето на Българското възраждане, той прикрито намеква за връзките си с онези българи, превърнали се вече в национален мит. Без да сме сигурни в мотивите му, все пак може да предположим, че стремежът му е да подобри имиджа си, сериозно пострадал в годините, когато заема премиерския пост, и продължаващ да спада като следствие от парламентарното дирене за виновността за националната катастрофа.

Ето кратък пасаж, който ще потвърди думите ни: *И растях аз сред перипетиите на тая първа борба на нова България* (църковно-националното движение – бел. Р. М.), *центърът на които перипетии бе Пловдив. И неусетно, под влиянието на оная атмосфера на стихийна народна пробуда…наложи и на мене епохата своя отпечатък*[13]. Повествованието на книгата приключва с ролята на Гешов в историческото развитие на Източна Румелия, за последващите години той пише други книги, но тази остава в литературата като автобиографична и същевременно ценен източник за историята на границата на две епохи.

---

[9] Личен архив (Р. Манов), папка № 18.

[10] Вж.: **Гешов, Ив. Ев**. *Балканският съюз. Спомени и документи.* София, 1915; **Същият.***Престъпното безумие и анкетата по него.* София, 1914.

[11] **Гешов, Ив. Ев**. *Балканският съюз*, с. 56.

[12] **Гешов, Ив. Ев**. *Спомени из години на борби и победи*. София, 1916.

[13] Пак там, с. 26.

От тези няколко страници става ясно, че непосредствено след края на Междусъюзническата война започва политическата полемика за виновността за националната катастрофа. Дори и новото предизвикателство, пред което България е изправена не прекратява обвиненията и оправданията за това, което се случва в периода 1911 – 1913 г.

РУСИЯ В РЕВОЛЮЦИИ

Ася Атанасова

През XX век Русия влиза в един ритъм/цикъл от революции, от който излиза коренно променена, трансформира се в друга държава. Още от самото си създаване тя често търси подходящата политическа обвивка, минава през редица режими, които променят територията ѝ, облика ѝ, същността ѝ. Революциите са безвъзвратно закъснели за Русия, това е една от причините за яркото различие на тяхната роля в историческото развитие на страната в сравнение с революциите в Западна Европа. Русия сякаш бърза, иска да навакса пропуснатото. За 12 години е свалена абсолютната монархия, обществото преминава през руско подобие на парламентарна монархия, по-късно монархията е премахната и държавата е управлявана от Временно правителство, има опит за налагане на военна диктатура, за няколко дни Русия е република, преживява преврат, гръмко наричан Велика Октомврийска революция, наложен е един от най-кървавите тоталитарни режими в света, обоснован върху класовия терор и изтреблението на инакомислещите.

Подобни катаклизми и трансформации преживяват и повечето от държавите в Западна Европа, но в течение на векове. Там всяка една революция е епоха, време, в което имаме разместване на всички слоеве на обществото и не само. Това бързане може да обясни и трагичните последици от руските революциите. Русия не един път е имала перспективата да се доближи до Запада, но нещо все не ѝ достига. Когато там започва Ренесансът, навлиза капиталистическото производство и феодализмът остава в историята, се ражда Московска Рус. Феодална, централизирана, съсловна, затворена държава, която застива за дълго време в развитието си.

Колкото и да е абсурдно, приемането на християнството още повече капсулира огромната държава и я противопоставя на Запада. Великата схизма, падането на Константинопол, Флорентинската уния са събития, които не приобщават Русия към християнска Европа, а я карат да приеме ролята на пазител на чистата християнска вяра – православието, което също изиграва своята роля в изостаналостта на Русия. Така всичко, което идва от Западна Европа, се възприема за нечисто и покварено. Александър III често е казвал – *когато руският цар лови риба, Европа може да почака*. Но Европа не чака, тя се развива, върви напред и то с бързи крачки.

И въпреки че са минали повече от 100 години от тези събития, те все още продължават да вълнуват не само историците. Архивите отдавна са отворени и няколкото съдбовни години, които преобръщат Русия се откриват пред нас в документи и спомени. Всичко е ясно – по дни, даже по часове, но революциите предизвикват все повече въпроси, няма единна концепция и консенсус по нито един важен въпрос от тях. Може би една от главните причини за това е, че те не са вътрешни революции, а дават резонанс в целия свят, особено Октомври. Това ги прави още по-интересни като теми, защото в спора се включват със своите виждания много чужди анализатори.

Остава открит въпросът дали това са революции. Много са различни от западните, показват руския манталитет, руското усещане за живот. Като се вгледаме в революциите, намираме отговорите на въпроси: защо Русия е такава днес, защо все още не можем да кажем Русия Изток или Запад е, в нея има повече Европа или Азия. Или тя е нещо съвсем различно, земя, която не е нито Изток, нито Запад, а нещо своеобразно. Николай Бердяев казва, че: *Всеки народ има свой революционен стил… Всеки народ прави революцията с онзи духовен багаж, който е натрупал в миналото, и внася в революцията своите*

грехове и пороци, но също и своята способност за саможертва и ентусиазъм. Руската революция е антинационална по своя характер, тя превърна Русия в безжизнен труп…[1].

Когато избухва Първата руска революция (1905 – 1907), страната все още е абсолютна монархия, в която липсва политически живот, огромната маса от селяни все още сляпо вярва в своя цар и напълно се уповава на него. Въпреки това в империята бавно започват да стават промени, навлиза капитализмът, както и западните политически идеи. Така политическият модел става неадекватен на новите обществени потребности и предполага радикалната му промяна. Или отгоре, чрез реформи, или отдолу, чрез революция. След либералните реформи на Александър II (1855 – 1881) от 60-те години на XIX в., Русия минава през така наречената „революция отгоре“. Реформите са бавни, повърхностни, но поставят началото на нещо добро, на един политически процес, който би могъл да превърне огромната страна в конституционна монархия – строй, чудесно подхождащ на Русия. На императора, който дава свобода на народа (макар и условна) и който е на крачка от подписването на конституция, му се отблагодаряват типично по руски – убиват го.

По интересен начин революциите в Русия не водят до желаните резултати, напротив, те се явяват спирачка за развитието на страната. Дори може да се каже, че те застават на пътя на свободата, на еволюцията. 1 март 1881 г. е повратна дата в руската история. Безсмисленото убийство на Александър II слага край не само на живота му. Сложен е край на реформите, на крехкото сътрудничество между либерали и самодържавие. Русия бързо се приближава до 1917 г. Либералните реформи са прекъснати рязко от консервативните му наследници Александър III (1881 – 1894) и Николай II (1894 – 1917). Последният също извършва *революция отгоре* с Манифеста от октомври 1905 г, с който дава политически свободи и променя управлението на страната. Но неговите промени са правени насила, с нежелание, от вече реалната заплаха на революцията. Реформите имат и още една особеност – още преди да бъдат въведи се мисли как да бъдат ограничени, ако може дори и премахнати.

Причините за революциите са много: политически, икономически, външни, вътрешни, социални. В Русия още от създаването ѝ всичко работи за държавата; няма частна собственост; политическият живот и партиите се изграждат на база на идеологията, първо социалистическите нелегално, после либералните и консервативните. Партиите се създават на основата на западните идеологии, които често са усвоени повърхностно, основно се използва тяхната терминология, а в дълбочина и практика се вижда руската им същност. Изграждат се върху идеология, а не върху интересите на дадено съсловие. Вера Засулич правилно отбелязва, че *повечето марксисти си остават народници, които заместват думата народ с пролетарии*. Руските партии са едни от най-радикалните в Европа. Често се призовава към налагане на абсурдни държавни модели, като се изпада в крайности: или неограничено самодържавие, или даване на всевъзможни демократични свободи (това се вижда в периода между двете революции през 1917 г.), които трудно биха могли да бъдат приложени в Русия.

Всички приемат революцията от 1905 – 1907 г. за буржоазно-демократична, но тя не се води от буржоазията, а от интелигенцията. Буржоазията в Русия също не е тази, която е в Западна Европа. Там тя става двигател на новите промени в икономиката, политиката, културата. Руската буржоазия дълго време остава аполитична, тя е тясно свързана със самодържавието. Липсата на действителна буржоазия ражда и движението на декабристите, те влизат в нейната роля обявявайки война на самодържавието и собственото си съсловие и привилегии. Новите буржоа се откъсват от съсловието на помешчиците и трудно променят манталитета си. Отношението им към работника е

[1] **Бердяев, Н.** *Самопознанието. Духовете на руската революция*. Т. 6. София, 2007, с. 7.

същото, каквото е към крепостния селянин. Оттук идва и една от големите грешки, която води до революциите. Буржоазията в Русия не разбира, че изострянето на отношенията с работниците не е в нейна полза. Тя така и не спира да ги мачка, с което ги тласка към радикализиране. Повечето работници в Русия са нискоквалифицирани[2], необразовани, което ги прави податливи на крайно леви и крайно десни движения. Те няма какво да губят. На Запад има немалък слой от висококвалифицирани работници с добри заплати, които са защитени от работнически профсъюзи и които не искат революция. А и отдавна са равни със своите работодатели в политическите си права. Теорията на Маркс в Западна Европа се проваля[3]. Докато в Русия тя служи за параван на болшевиките, които с нея прикриват тоталитарния режим, който налагат.

Можем да кажем, че Първата революция има два етапа – до 17 октомври либерален, после социалистически. Огромна роля (спорно е дали е положителна или отрицателна) в нея играе руската интелигенция. Тя е поредното съсловие, което носи в себе си особеностите на страната. Според Н. Бердяев *за да разберем изворите на руския комунизъм и да си изясним характера на руската революция, трябва да знаем какво представлява своеобразното явление, което в Русия носи названието „интелигенция“*. Философът пише, че често към този слой *принадлежат и хора, които не се занимават с интелектуален труд и изобщо не са особено интелигентни*[4]. Точно както и политическите партии, които са изградени от интелигенцията, е сплотена от идеи, а не от професионални или други интереси. Всичко, което *на Запад е научна теория, която подлежи на критика и не претендира за всеобхватност, при руските интелигенти се превръща в догматика…*[5].

По този начин руската интелигенция внася в политическия живот, а и в революциите най-лошите си качества. Така тя ги видоизменя, дава им друга насока, променя същността им и най-важно – резултатите от тях. Оттук идва и трудността в тяхното определяне, какво точно са те. Все още се водят спорове, какви процеси обхващат Русия в началото на XX в. Дали това са революции, бунтове, преврати.

Безспорно, това което става в Русия през 1905 г. едва ли би могло да се определи по друг начин освен като революция. Тази мащабност, надигането на всички съсловия в империята, мощните национални движения, падането авторитета на самодържавието сред населението, особено след *кървавата неделя* – всичко това е революция. Както посочва Станислав Тютюкин – *това че една революция е неудачна не означава, че тя престава да бъде революция*[6].

За либералите революцията приключва на 17 октомври 1905 г., след това започва революцията на работниците. Разбира се, те са водени от социалистическата интелигенция. Така виждаме как през 1905 – 1907 г. имаме няколко *революционни потока*, които са *взаимосвързани, допълват се, но същевременно са и достатъчно автономни*[7].

Този поток вече има съвсем други цели и начини на тяхното постигане. Трябва само да спомена, че той не е буржоазен, а антибуржоазен, който факт внася още особености и парадокси в революцията и я отдалечава от нейните западни аналози. Друг мощен поток е селският, който напомня повече на анархичен бунт, на въстание от времето на Пугачов. Подобни революционни потоци, които едновременно се допълват и

---

[2] Вж. **Мандель, Д**. *Петроградские рабочие в революциях 1917 года.* Москва, 2015, 14–47.

[3] **Бицилли**, **П**. *Основы социализма*. – *ИПр*, № 1-2, 2008, с. 288.

[4] **Бердяев, Н.** *Извори и смисъл на руския комунизъм*. София, 1994, с. 19.

[5] Пак там, 20–21.

[6] **Тютюкин, Ст.** Предисловие. – В: *Первая революция в России. Взгляд через столетие.* Москва, 2005, с. 7.

[7] Пак там, с. 16.

се различават, ще наблюдаваме и във Февруарската, и в Октомврийската революция. Затова Давид Мандель вижда в Октомври и *войнишки метеж, и селско въстание, и освободително движение на националните малцинства*[8].

През 1905 – 1907 г. интелигенцията се проваля, както либералната, така и социалистическата. Чудесна характеристика ѝ е дадена от авторите на сборника Вехи. Те сякаш извършват дисекция на руската интелигенция и предупреждават за пагубното ѝ влияние сред обществото. Но, както често става, те не са чути. Пьотр Струве прави констатацията, че *вместо да възпита народа в духа на парламентаризъм и компромис, интелигенцията изкарва най-тъмните му и разрушителни сили*[9].

Това е и най-лошата последица от Първата революция, конфликтите вътре в руското общество между отделните съсловия не само, че не са премахнати, но и се задълбочават, пораждат се нови. Омразата между привилегированите и масата от бедни расте, между селяните и помешчиците, между работниците и промишлеността. Почти няма партия, която да не се разделя на фракции. Националният въпрос се превръща в проблем, който все повече ще създава неприятности на огромната империя и т.н.

Става ясно, че революцията в Русия не може да има общонационален характер[10]. Валентин Шелохаев пише, че *революциите и през 1905 – 1907 г., и през 1917 г. се извършват от едно и също поколение, което прекрасно познава своите приятели и врагове, и използва едни и същи методи на борба*. Той също вижда, че *принципите на социален консенсус не виреят на руска почва, вместо диалог враждуващите сили традиционно залагат на силата*[11]. Павел Милюков заявява, че след Московското въстание от 1905 г., между либералите и революционерите се появява *непроходима граница*[12].

Тази непримиримост, жестоките погроми, всичко това се *изражда в хроническа гражданска война*[13], която, ако е избегната през 1905 г., то след 1917 г. нищо не може да я спре. Пропастта между общество и власт, между отделните социални групи, изригва след Февруари 1917 г., това е една от основните причини за революцията.

Първата руска революция е поредния пропуснат шанс Русия да тръгне по пътя на реформите и конституционната монархия. Но пред нея все още има такава възможност, докато през 1917 г. всичко е загубено.

Февруарската революция също не е отговорила на много въпроси. Дори и за нея има спорове дали е революция, въпреки безспорно революционния резултат – Николай II, а след него и брат му Михаил слагат край на монархията. Дълго време Февруари остава в *сянката* на Октомври, но в последните години има все повече разработки за бурните и кратки февруарски събития. Но явно само доброто познаване на фактологията не е достатъчно за разгадаването на историческите процеси, защото повечето от тези работи завършват с пожеланието за пълното им изясняване напред във времето.

Февруарската революция е от огромно значение за Русия. От нейния изход зависи бъдещето на държавата. Силите, които идват на власт след свалянето на самодържавието, дават обещание за едно демократично, парламентарно управление, гарантиращо правата на хората. Но на практика нищо от това не е изпълнено. Остава открит въпросът защо? Както и дали е можела Русия да избегне трагичните последствия от 1917 г.? Ето още един въпрос – кой е виновен за Февруари? Може би най-голяма вина носи монархията в

[8] **Мандель, Д**. *Петроградские рабочие,* с. 5.
[9] **Струве, П.** Интелигенция и революция. – В: *Вехи. Сб. статей.* Москва, 1991, 148–149.
[10] **Тютюкин, Ст.** У порога гражданской войны. – В: *Первая революция*, с. 388.
[11] **Шелохаев, В., К. Соловьов**. *Февраль в тени Октября. – Российская история*, № 1, 2018, с. 164.
[12] **Милюков, П.** *Воспоминания.* Москва, 1991, с. 234.
[13] **Вебер, М.** *О Росии.* Москва, 2007, с. 60.

лицето на Николай II. Ако се върнем назад към 1905 година и правата, които дава императорът тогава, възниква и друг въпрос: ако Русия действително се беше трансформирала в конституционна монархия, а не само на книга, то щеше ли да има Февруари 1917 г., а Октомври? Но това са въпроси, на които не може да се даде точен отговор, може само да се разсъждава по тях. Факт е, че със своите действия последният руски император не отдалечава страната от революцията, а я доближава към нея.

Николай II има на няколко пъти възможност да спре тези процеси и по мирен, и по насилствен път. Той не тръгва по нито един от тях. Сякаш до последно вярва, че монархията е непоклатима, че ще я предаде на сина си в този ѝ вид, в който я е наследил от баща си. Това показва недалновидността му, липсата му да види ясно реалната политическа обстановка, да види най-важното, че Русия вече не е същата. Не успява да усети и нещо, което липсва през 1905 г., че към враговете на самодържавието са се присъединили и неговите бивши привърженици. Затова и често революцията се представя като дворцов преврат организиран от генералите и либералите[14]. Монархията губи поддръжката на армията – стожерът на самодържавието още от Петър I.

За властта се оказват неприемливи алтернативните модели на преобразования, предложени от либералите и социалистите. Но и властта, и *превратаджиите* остават излъгани, по-точно, и двете сили показват своята неориентация в променилата се ситуация в страната. Николай II иска да запази всичко по старому неправейки нищо, докато военни и либерали си правят сметките без социалистите. *Успехът на революцията* – пише Александър Солженицин, – *не зависи от силата на взрива, а от слабостта на съпротивлението. Руската империя не се подава материално, тя много по-рано пада духом. Февруарската революция е изгубена от властта още преди да е започнала*[15].

Действително императорът не предприема действия за съпротива срещу революцията. Отказва се от реформи, не назначава правителство *отговорно пред народа*, не мобилизира армията да даде отпор на започващите брожения, а е имал възможност да направи всичко това. Така се отваря пътят към революцията. Бездействието на Николай II води и до изводи, че Февруари е процес на *саморазрушаването на имперската система отвътре, а не на революция или преврат*[16].

Не трябва да се подминава и фактът, че към тези му решения умело го водят и неговите съветници, убеждавайки го, че зад монархията вече не стои никой. Това особено си проличава в акта на отричане, както на Николай II, така и на брат му Михаил. Самият акт на отричането от престола на Николай II е незаконосъобразен, той няма правото да се отрече в полза на сина си, нито да предаде властта в ръцете на брат си, а трябва да се откаже в полза на върховна власт. Един незаконен акт води след себе си до поредица от незаконни актове, които раждат една нелегитимна власт. Според Милюков това е дефектно решение на представителите на Държавната Дума, които *решиха въпроса за съдбата на монархията. Те създадоха положение, дефектно в зародиш, положение, от което се развиват всички следващи грешки на революцията*[17].

Така с един подпис се слага край на монархията, но се поставя и началото на края на всички преобразования, които искат да направят либералите. С отричането си от престола Михаил слага край на плановете за налагане на конституционна монархия.

---

[14] Вж. **Галин, В.** *Война и революция.* Москва, 2004.

[15] **Солженицын, А.** Размышления над Февральской революцией. – *Родина,* Февраль, 2017, 4–7.

[16] **Булдаков, В.** Нарастание хаоса можно было сдержать – массы хотели легитимации своих завоеваний. – В: Февральская революция 1917 года в российской истории. – *Отечественная история*, № 5, 2007, 15–16.

[17] **Милюков, П.** *История Второй русской революции*. Москва, 2014, с. 53.

Керенски се оказва по-убедителен от Милюков. Последният прави хубав анализ на събитията и посочва основните причини, довели болшевиките на власт: *Първо Държавната дума жертва идеите на монархията за революцията, после кабинетът на княз Лвов жертва буржоазната революция, отстъпвайки пред социалистите* (разбира се, социалистите смятат, че те отстъпват пред буржоазията – А. А.). *Следващото противоречие е, че принципите на буржоазната революция започват да се защитават от умерените социалисти; тази тяхна двусмислена позиция води до засилването на болшевизма. Социалистическият център се изправя пред буржоазната диктатура и социалистическата утопия, както и Керенски пред Корнилов и Ленин. Изходът от агонията на буржоазната република е болшевизмът*[18].

Две от най-лошите последици на Февруарската революция са разрушаването на държавността и изострянето на социалното напрежение. След падането на монархията Временното правителство не успява да организира държавния апарат. На много места се усеща липсата на силна власт. В същото време умерените социалисти в лицето на меншевики и есери подготвят разрушаването на армията. То не е замислено по този начин, напротив, направено е в името на революцията и облекчаване положението на войниците, но резултатът е на лице. Да не забравяме, че всичко това става във времето на война, много дълга и изтощителна за Русия.

Прословутата Заповед № 1 е пагубна за руската армията. Няма генерал, който да не проклина деня на нейното приемане. В своите спомени генерал Пьотр Н. Краснов пише, че *Приказ № 1 не само разрушава армията, но е и първопричината за Брестския мирен договор.* Генерал Николай Епанчин допълва, че с него е *сложен край на руската армия, а в Русия идва болшевишката тирания*[19]. Генерал Брусилов става свидетел как лозунгите, които влияят на войниците, постепенно се сменят. Старият „*За вярата, царя и отечеството!“ е пометен от Февруари, тези на Временното правителство – „Мир без анексии и контрибуции!“ и „Право на самоопределение на народите!“ също стават несъстоятелни. Все по-близки и разбираеми за всички стават лозунгите на болшевиките: „За работническо-селска власт!“ и „Долу буржоата капиталисти!“. Не мога да разбера кадетите, меншевиките и есерите, които постоянно се нападат едни други, борейки се за власт и усърдно разрушавайки тези устои, които, по тяхно мнение, укрепват*[20].

Допусната е още една грешка, освен че войската е деморализирана, расте дезертьорството, командният ѝ състав губи своя престиж, позволява се и навлизането на политиката в нейните редици. На 9 март е приета Декларация за правата на войниците. *Тя внася в нея неудържимо политиканство и елементи на социална борба в една неуравновесена и въоръжена маса, която е почувствала своята груба, физическа сила*[21]. По този начин се създава *окопният болшевизъм*.

Февруарската революция е от изключителна важност за Русия. Те е преход от съсловно общество към гражданско и от монархия към републикански строй. Но по време на революцията се вижда, че нито народът, нито водачите му са узрели за подобен строй. Временното правителство и политиците, които го водят, се оказват негодни да извършат този важен преход. Ако монархът е виновен, че не успява да излезе от тесните си рамки на православен владетел и да трансформира империята в конституционна

[18] Пак там, 54–55.

[19] **Жарский, А., Э. Коршунов, А. Михайлов**. „В мае – июне 1917 г. наша армия уже не была организованной массой: это была развращенная и разнузданная толпа“. – *Военно-исторический журнал*, № 2, 2017, с. 79.

[20] **Брусилов, А.** *Воспоминания.* Москва, 1963, 275–277.

[21] **Деникин, А.** *Очерки русской смуты.* Т. 1. Париж, 1921.
http://militera.lib.ru/memo/russian/denikin_ai2/1_06.html

монархия, то либерали и социалисти не успяват да излязат от тесните си партийни рамки на постоянни нападки и отлагане на реформите. Друг е въпросът, че нито либералите, нито социалдемократите са в състояние да приложат тези две политически идеи в Русия в техния западен вариант. Спецификите на създаване на руските политическите партии и липсата на всякакви традиции в тази сфера и сред народа, и сред самите политици, дава съвсем друга картина и резултати. Така нито буржоазната революция е точно буржоазна, нито социалистическата точно социалистическа, нито революциите са точно революции.

В. Лавров пише, че те (Львов, Гучков, Милюков) се проявяват като *бездарни ръководители и не успяват да удържат властта в свой ръце*[22]. В Съветите, когато те са под контрола на меншевиките, също решаваща роля имат второстепенни техни водачи. Затова и Николай Суханов правилно отбелязва: *Авторитетни ръководители, партийни лидери нямаше в нито една от партиите, почти без изключение… На ръководните постове в това велико движение стояха съвършено второстепенни хора*[23]. В началото на XX в. водачите на руската държава се провалят и в лицето на монарха, и на сменилата го политическа върхушка.

Ако по време на революцията Русия се обединява като нация (едно от малкото подобни обединения в този период), то след нея се разделя, на повърхността излиза озлоблението между властта и обществото (ще се усети първо в армията с избиването на офицерите, после в селата). Това озлобление е заложено в начина на отричането – нито реформи, нито задържане на монархията, така средният път е на унищожението – гражданската война. *Революцията идва от стария страстен конфликт между обществото и властта…*[24].

Февруарската революция не решава нито един проблем/задача, която си поставя. Да, самодържавието в неговия закостенял модел е свалено, но не е дадена работеща алтернатива, която да го замени. Няма силна държава; и в армията, и в тила отчаянието и безвластието все повече се усещат, реформите от първа необходимост не се извършват. Лесно е да кажем кога започва Февруарската революция, но е трудно да посочим кога тя завършва. И това е по вина на Временното правителство, което твърде дълго време задържа Русия в революционна обстановка, поддържа революционния заряд в населението, както и революционните органи на управление. То пропуска шанса да узакони и затвърди властта си.

Френската революция създава масовото съсловие на собственика, на малкия и среден търговеца. Руската революция не решава подобна задача, нито си я поставя… руският либерализъм е господарски[25]. В Русия също имаме дребни собственици, но те не играят никаква роля в хода на революциите. Въобще идеята за частната собственост не присъства в революцията, а тя е една от основните причини за нейното избухване. Ако по време на Френската революция се създават въоръжени отряди да пазят собствеността на буржоазията, то в Русия подобни отряди разграбват тази собственост и убиват нейните притежатели.

Една от големите грешки на Февруари е разрушаването на държавността. Болшевиките се учат от грешките на Временното правителство, затова идвайки на власт те веднага започват изграждането на държавата си, кървава, но държава. Така те и

---

[22] **Лавров, В**. Революцию спровоцировала война, каторая не стала народной. – В: Февральская революция 1917 года в российской истории. – *Отечественная история*, № 5, 2007, с. 4.

[23] **Суханов, Н.** *Записки о революции*. Кн. 1.
http://www.magister.msk.ru/library/history/xx/suhanov/suhan007.htm

[24] **Солженицын, А.** Размышления над Февральской, 20–23.

[25] **Боханов, А**. В Феврале 1917-го восторжествовала идеология государственного отщепенства. – В: Февральская революция 1917 года в российской истории. – *Отечественная история*, № 5, 2007, 6–7.

узаконяват иначе незаконно взетата си власт. Затова голяма част от народа застава зад тях като носители на *държавната власт*[26].

Друга грешка е поддържането на идеята за Учредителното събрание като панацея; така се изпуска свикването на Дума, която да се превърне в Народно събрание и да се приеме Конституция. Грешка е и че революционерите се опитват да запазят империята, а трябва да се откажат от влизащите в нея покрайнини – това, което става през 1991 г. и през 1993 г. с приемането на Конституция; постига се легитимация, без свикване на Учредително събрание, като по този начин се избягва двувластие[27].

Като последица от тази политика е запазването на Съветите и произтичащото от тях двувластие. Съветите[28] са идея на меншевиките (те имат своя аналог в световната история; не са чисто руска идея) от 1905 г. като революционни органи на самоуправление на работниците. Меншевиките винаги са искали да образоват работниците и така да ги накарат сами да се борят за правата си. Те виждат в тези организации и шанс Руската социалдемократическа работническа партия (РСДРП) да излезе от нелегалност. Ленин първоначално е против тяхното съществуване, защото дублират партията. Но Съветите от 1917 г. са много различни, те вече не са работнически организации, в тях влизат все повече войници и селяни.

Въпреки че са рожба на меншевиките, те първи виждат необходимостта от премахването им. След революцията Съветите стават ненужни, пречат да се изградят действителни парламентарни учреждения. Тази идея е прокарана от водача им през Февруарската революция Ираклий Церетели. Революционните органи изиграват своята роля в първите дни на революцията, те са идеални за сваляне на старата власт, но не и за управление на новата. Съветите са революционни органи и нямат място в изграждането на едно парламентарно управление. Там където са премахнати, обществото тръгва към демокрация и обратно. А. Медушевски дава пример с Русия през 1991/1993 г. и Португалия 1975 – 1976 г. – *Керенски не направи това, което направиха Соариш и Елцин*[29]. Съветите показват способността си за мобилизация и въоръжаване на населението по време на Корниловския метеж. Ленин разбира тяхната сила и от ненужни те се превръщат за него в ядро на новата му държава. Той говори за Съветска република, когато излага прословутите си Априлски тезиси.

Фьодор Дан, който помага на Церетели и го подкрепя, също вижда, че Съветите пречат на новата власт. За него те са свършили своята работа по време на революцията, когато са били – *временни бараки на демокрацията*[30]. Съветите прекрасно имитират демократично управление, при реална липса на такова. Така от една добра меншевишка идея Съветите са превръщат в лоша болшевишка реалност.

И до днес продължава спорът дали Февруари е успешна революция или не. Тук можем да сравним две гледни точки: на Александър Солженицин и на Андрей Сахаров, изложени съответно в статиите „Размишления над Февруарската революция“ (вече цитирана) и „Стъпканият Февруари“ (спомени)[31]. За Солженицин Февруари е провал, провал на царя, на бездарното правителство, на генералите. Той с *възмущение нанизва на своя нихилистичен шиш всички, които не успяват да се противопоставят на*

[26] **Кара-Мурза, С.** *Февраль – Октябрь. Две революции – два проекта.* Москва, 2017, с. 204.

[27] За деструктивната роля на идеята за Учредително събрание и нелегитимността на Временното правителство и всички последствия от това: Вж. **Медушевский, А.** Причины крушения демократической республики в России в 1917 года. – *Отечественная история*, № 6, 2007.

[28] **Атанасова, А.** *Меншевизмът 1917 година: пропуснатите възможности*. Шумен, 2017.

[29] **Медушевский, А.** Февраль и Октябрь. – В: Февральская революция 1917 года в российской истории. – *Отечественная история*, № 5, 2007, с. 20.

[30] *Известия*, № 195, 12 октября 1917.

[31] **Сахаров, А.** „Растоптанный Февраль“ (воспоминания). – *Вопросый истории*, № 4, 2017.

революцията…[32]. Тези, които допускат идването на Октомври, за писателя, дори са повиновни и от болшевиките. *Февруарската революция не изпълнява нито една национална задача на руския народ, но подейства като национален шок, пълно изгубване на националното съзнание. Чрез нашите най-висши представители, ние като нация претърпяхме духовен крах…*[33].

Сахаров е на обратното мнение. За него *Февруари хвърля светлина в бъдещето, предусеща демократическата революция от 1989 – 1993 г., макар че скоро нейните последователи отново се сблъскват с авторитарни сили…* Историкът не е съгласен с налаганото мнение, че *Русия не е готова за демокрация и монархията е трябвало да смаже революцията, за да бъде всичко наред… Кой може да определи степента на готовност за демокрация и планирано, и спокойно да я „въведе“, и да се откаже от своето авторитарно управление*[34].

Подобни спорове можем да видим не само в тези две статии. Такива противоположни мнения съществуват за всяко по-значимо събитие в историята, а руската революция безспорно е от огромно значение не само за Русия. Но това е интересното в тези исторически процеси, еднакво логично може да се защити и едната позиция, и другата. Това е начинът за достигане до истината.

Често може да се срещне твърдението, че управлението на Временното правителство е безсмислено и ненужно за Русия, че то не води след себе си нищо конструктивно. Но по този начин се пропуска нещо важно. Да, то не изкарва Русия до демократично управление, но е важна стъпка за неговото налагане. Февруари е част от дългия път на държавата към подобен тип управление, без него този процес би се прекъснал и то за много дълги години. Временното правителство е алтернатива на диктатурата във всичките ѝ разновидности. Октомври зачерква тази алтернатива, но тя е продължена отново (спорно е дали е успешно или не) след разпадането на СССР.

Действително Февруари води след себе си един парадокс, колкото и да е противоположен на Октомври, той го подготвя, подготвя и обществото за него. Създава и запазва органите на власт, които ще използват болшевиките – Съветите, запазва революционният заряд в населението, подготвя армията с нейното „демократизиране“, въоръжава хората по време на Корниловския метеж, за което Троцки казва: *Армията, която се вдигна срещу Корнилов, беше бъдещата армия на октомврийския преврат. Използвахме опасността, за да въоръжим работниците, които преди това Керетели непрекъснато разоръжаваше*[35].

Февруари показва, че често революцията не е такава, каквато трябва да бъде. Никога не може да се движи по план. Започва с ентусиазъм и завършва със сълзи. В повечето случаи от нея се възползват не тези, които са мечтали и са се борили за нея и идеите ѝ. Затова тя се превръща в проклятие и урок за всички, които мечтаят за едно подемократично управление в Русия. През 1917 г. се вижда, че тези хора нямат силата, възможностите и волята да отстояват подобни идеи. Първият път те показват своята несигурност през Октомври и втория, когато се разгонва Учредителното събрание.

На 5 януари 1918 г. проличава колко обезверен и изморен е руският народ. Как с *равнодушието си узаконява болшевишката диктатура*, с неистовото си желание за покой след всичките *преживени жестокости*[36]. Ричард Пайпс пише, че този

---

[32] Пак там, с. 95.

[33] **Солженицын, А.** Размышления над Февральской, 27–28.

[34] **Сахаров, А.** „Растоптанный Февраль“, 103–104.

[35] **Троцки, Л.** *Моят живот*. Т. 2. София, 1995, с. 41.

[36] **Пайпс, Р.** *Русская революция. Большевики в борьбе за власть 1917 – 1918*. Книга 2, Москва, 1994, 159–160.

исторически акт е посрещнат от народа с *поразително безразличие*. С подобни чувства отвръща и интелигенцията. Трудно може да бъде обяснено това поведение. То почива дълбоко в руската душевност и повдига множество въпроси: доколко народът може да се жертва за бъдещите поколения, притежава ли достатъчна устойчивост при изпитания, притежава ли чувство за национална общност, дали руската интелигенция е готова на истинска жертва за народа си, или всичко е само в сферата на идеите… Към това можем да причислим и виждането на Милюков, че руската интелигенция не успява да създаде този *устойчив културен тип, характерен за Западна Европа*.

Октомври не идва неочаквано, напротив, той като че ли е чакан и то с облекчение. Всички искат покой и плащат висока цена за това. Русия сякаш се примирява с болшевизма. Руската социалистическа интелигенция се предава по време на Втория общоруски конгрес на Съветите, когато излиза на групи от залата в Смолни и дава властта в ръцете на болшевиките. Суханов констатира (конкретно той визира Мартов), че не е виждал такова *разминаване между високия интелект и слабостта на действие*[37]. Меншевиките доказват, че са повече хора на мисълта, на писането, отколкото на действието. Те са интелигенти, които не искат да изцапат ръцете си с кръв.

Пред Октомври не стоят подобни въпроси, така както пред другите две революции. Тука всичко е по план и то добре обмислен. Действа се бързо, точно и грубо, няма нужда от много хора. Нещата стават така, както са планирани, дори и по-добре. Всичко това показва, че това не е революция, а преврат. Но не можем да отречем, че последиците от него са революционни. Абсурдно е да се мисли, че тази „революция“ е най-безкръвната от предхождащите я – жертвите при нея идват по-късно и те са милиони. Или, че е въведено демократично управление, то е добре скрито зад прохождащия тоталитаризъм. Декретите за Мира и Земята не дават мир, а гражданска война, нито земя, а принудително изравняване в бедността и работата, дават тотална национализация и една илюзорна свобода.

5 януари 1918 г. е вторият преврат, извършен от болшевиките, той им носи реалната власт в страната. Те вече не крият своите цели, показват ги ясно и пак грубо, със сила. Прав е Бердяев като казва, че: *Руската революция не е политически или социален феномен, това е преди всичко феномен на духовния и религиозен ред… Болшевизмът е моя вина и мой грях… Руският народ в огромното си мнозинство не може да понася болшевиките, но той е затънал в болшевишко състояние, в лъжа. Това е парадокс… Руският народ трябва да бъде изваден от състоянието си на болшевизъм.* Философът вижда изменение в руския народ, промяна в изражението на руското лице. *Това е новият слой – не толкова социален, а антропологичен*[38].

Русия сама излиза от състоянието на болшевизъм, това е характерно за нея, тя винаги се унищожава отвътре, не отвън.

Октомврийският преврат може да се разглежда като първия пробив в демокрацията, след който се налага авторитарен/тоталитарен режим, следват фашизма, националсоциализма и всичките им вариации в Европа и не само. Държавите в Западна Европа излизат по-бързо от тези си състояния, докато тези на Изток по-бавно. Това е усетено още от П. Акселрод, който пише, че разликата между болшевишката и фашистката диктатура (която тепърва се заражда) се състои в едно: *Първата вкарва хората в бездната на безправието и мъката, унищожава икономическата и социалната структура на обществото и обезсилва населението в безсмислен социален експеримент, втората също унищожава и обезсилва хората, но не отива встрани от общия път на*

[37] **37. Суханов, Н.** *Записки о революции*. Кн. 7.
http://www.magister.msk.ru/library/history/xx/suhanov/suhan007.htm
[38] **Бердяев, Н.** *Новото средновековие*. Т. 2. София, 2003, с. 559; 564–565; с. 574.

развитие, затова и излизането от нейната бездна ще е по-лесно, тя не само че не променя природата на хората, но и не нарушава основите на функциониране на икономиката[39].

Революционните процеси от началото на XX век в Русия задълго дискредитират и социалистическата, и либералната идея. *Състезанието на двете утопии* и провалът им през 1917 г. е още пресен спомен в съзнанието на руснаците. И до днес те не могат да намерят място в политическия живот на страната като лош спомен. Последните избори показват това. Пълен крах и на социалдемократическите, и на либералните идеи и партии. Оттук и въпросът – дали на Русия и е нужна демокрация в нейния европейски вариант? Няма ли тя да доведе до сътресения или дори до разпадане на страната? Както това става през 1917 г.

Ясно е едно – в Русия вече не искат революция, това се видя прекрасно по начина на отбелязване на 100-годишнината от революциите. Търсеше се консенсуса, не противопоставянето. Както е написано в програмата на Руската обединена социалдемократическа партия: *Ние се отказваме от революцията, Русия много се измори от революции*… . А може би е още рано да се даде обективна оценка за събитията в Русия през 1917 г. Може те да се разгледат не като селски и войнишки бунтове, не като дворцови преврати, унищожаване на имперската система отвътре, държавни преврати, а просто като опитите на един народ за по-добър живот, независимо от рамките на политическото управление.

Дали наистина *Червеният Октомври вече може да стане „нормален“ обект на историческото изследване*[40]. Или, както казва Григорий Явлински, в *Русия няма да се промени нищо, докато мумията на Ленин стои в центъра на Москва*.

RUSSIA IN THE REVOLUTION

Asya Atanasova

Abstract

What is the essence of the Russian revolutions – peasant or military rebellions, a palace coup and annihilation of the imperial system from the inside, a state coup…or simply the struggle of a people for a better life, no matter what the type of government is? Who is guilty for the cataclysm in Russia following the February Revolution? Is Russian liberalism and social democracy a Utopia? And, does Russia need European democracy, and if so, isn't it going to lead the country to disintegration?

[39] *Социалистический вестник*, № 14, 25 июля 1925.

[40] **Волобуев, П**., **В. Булдаков**. Октябрьская революция: новые подходы к изучению. – *Вопросы истории*, 1996, № 5 – 6, с. 28.

ПРОБЛЕМИ ПРИ ИЗСЛЕДВАНЕ НА АРХИТЕКТУРНОТО НАСЛЕДСТВО (ПО ПРИМЕРА НА ТВОРЧЕСТВОТО НА АРХ. НИКОЛА ЛАЗАРОВ)

Николай Поппетров

Без съмнение архитектурното наследство е много важна част от цялостното културно-историческо наследство. Без да надценявам неговото значение, бих искал да посоча, че в много отношения то играе много по-важна роля от културното наследство в други области, защото задава рамката на жизнената среда на индивида, изразява в материал представите на обществото за красота, функционалност и значимост.

Проблемната ситуация

Няма да е преувеличено следното изходно твърдение: запознаването с историята на българската архитектура на новото време, а в по-широк план – с архитектурното наследство, предизвиква повече въпроси и трудности, отколкото отговори, почиващи върху стабилна фактология. Нещо повече, съществуващата литература – справочници, монографии, студии и статии, включително популяризиращи текстове, изобилстват с взаимно изключваща се информация. Неточности при датиране, използването на различни дати (например на проекта и на изпълнението), погрешно приписвано авторство (атрибуция), неправилно или неточно посочване на предназначението/използването на сградата или на собственика са само малка част от проблемите, с които се сблъсква всеки, който се интересува от историята на архитектурата.

Същевременно съществуват и значителни бели петна по отношение архитектурната история. Те засягат преди всичко авторството и датирането на отделни обекти, но също така и взаимни влияния, чужди заемки, отношение на колегията към тези обекти и пр. Все още например няма едно изследване за архитектурата от края на XIX и началото на XX в., обозначавана като т.нар „старобългарски стил“, „национално-романтично направление“, „български сецесион“ и др., поради което всяко генерализиращо определение за стиловите белези на постройките от това време трябва да се възприема с условност. Редица български и имали допир до България чужди архитекти фактически липсват от историята на българската архитектура. Такива – от чужденците – са например Анри Бреасон, Емил Хоппе, Фердинанд Хохедер, Карл Хайнрих, а от българите Владимир Шойлеков, Петър Карасимеонов, урбанистите Борис Чернев и Димо Сербезов.

По стечение на различни обстоятелства архитектурната история е разглеждана преди всичко монографично и биографично, но като цяло – никога контекстуално в рамките на цялостното българско архитектурно, но и културно развитие и в своя европейски контекст.

Много често при анализа на архитектурни тенденции, паметници или цялостно творчество връх взимат моментни, и още по-лошо, пост-фактуални естетически разбирания, политически и други сентименти. От друга страна липсва архитектурна критика (и критическа мисъл по отношение на миналото). Това обяснява липсата на реакция на откровено апологетически и на моменти неточни и недостоверни като разказ текстове[1].

Без да изразявам като историк гилдийна пристрастеност, бих искал да отбележа и факта, че невинаги лицата, изследващи историята на архитектурата, вникват добре в архивни документи. Значителна част от архитектите, посветили се на историята на архи-

[1] **Бакалова – Седлоева, Р.** *Дядо ми Лазар Парашкеванов и неговите сбъднати мечти.* София, 2001**.**

тектурата, са далеч от методите на историческа реконструкция, а пък повечето от популяризаторите имат смътни представи и за история и за архитектура.

Посочените проблеми обясняват например защо досега няма нито една архитектурна монография (за български или за чужд архитект, работил в страната), която да съдържа каталог на пълното творчество, т.е. нямаме това, което се нарича Werkausgabe или Complete work и е утвърдена световна практика.

В български условия изследването на архитектурното наследство се сблъсква с различни трудности, значителна част от които са резултат от оскъдната, неточна, разпиляна, а в отделни случаи – и липсваща информация.

Съществуващите изследвания и справочни издания много често съдържат неточна, едностранчива и/или противоречаща си информация. Оттук произтича необходимостта, често за съвсем дребни справки, да се прибягва до работа с архивните източници. Сведенията в тези източници обаче много често са несистематизирани, намират се в различни архивохранилища, обичайно не са отразени или са отразени неточно в съответните архивни описи.

Това налага първична прецизна документална реконструкция, която е много трудоемка, а и свързана с различни спънки и трудности, поради съществуващите организационни принципи в архивната, а и в библиотечната система на страната.

Сходни трудности се наблюдават и с книжовното наследство на архитектите. Рядко сред архивните документи може да се открият сравнително подробни и точни списъци на публикациите. Това важи особено за архитектите от първото поколение Обичайно е библиографските описания да са непрецизни, правени по памет. Съществуващите ретроспективни библиографии дават възможност само много малка част от книжовното творческо наследство на архитектите да бъде разкрита. Дори фундаменталният корпус – репертоарът „Български книги“ 1878 – 1944“ притежава празнини, съдържа неточности и дори погрешни описания[2]. Още по-проблематична е ситуацията с библиографирането на статии, и особено – на статии от вестници. А често тъкмо вестникарските публикации съдържат оценки и становища, които изразяват различни виждания и позиции на архитектите. Това също така затруднява работата на изследователя, защото изисква допълнителни съпоставки и проучвания (нещо, както за съжаление изглежда, не се прави охотно при проучване историята на архитектурата на нова България!).

Реконструирането на творческото наследство на всеки един архитект се опира на поредица от принципи, които позволяват изследователската работа да се алгоритмизира. На първо място трябва да се постави необходимостта от контекстуалното разглеждане на жизнения път и творческото дело на архитекта.

Контекстуалният подход е много важен и при интерпретиране на отделни конкретни случаи: например при оценяването на мястото на един конкурсен проект както в рамките на програмата на даден конкурс, така и в съпоставка с другите проекти, а и с общите нагласи, вкусове, настроения, господстваща архитектурна мода и пр.

Вторият принцип е за опиране на всяко изследване върху възможно максимално широк кръг от източници. Преди всичко това предполага работа с архивни материали, което позволява натрупване на различна първична информация. Тя дава скелета на всяка историческа реконструкция. Работата в архив открива неподозирани обекти и неподозирани аспекти от историята на строителството и архитектурата, но и на обществената среда, на обществената/индивидуална поръчка. От първостепенна важност са архивните сведения за реконструиране на процесите на проектиране, на финансовите аспекти,

[2] *Български книги 1878-1944. Библиографски указател.* Азбучна поредица, Т. 1–10, София, 1978 – 2010.

технологическите специфики, но и на моментни нагласи, политически и други императиви, моментна мода и пр.

Също така не бива да се подценява и печата като важен източник на информация. Често вестникарски публикации съдържат информация, която след това отпада от полезрението на изследователите, но която се документира и от архивни източници.

Независимо от резервите към вестникарски и други публикации те дават възможност да се открои историческият контекст, да се разбере възприемането на даден обект/архитект, да се направят съпоставки с други строителни и архитектурни тенденции.

Като илюстрация за съществуващата проблемна ситуация ще използвам творчеството на архитект Никола Лазаров, едни от пионерите на българската архитектура след създаването на съвременната българска държавност.

Архитектът

Никола Лазаров е роден през 1870 в Карлово и умира в 1942 г. в София[3]. Завършва архитектура в Париж в 1893 г. в тогавашното Ecole speciale d'architecture. Това е частно висше училище, основано в 1864 от Емил Трела, в 1870 г. признато от държавата като Ecole special, известно, за един период от време и като Ecole speciale et generale d' architecture, название, използвано в 1869 и следващите години[4].

След завръщането си той работи три години на държавна служба, основава първото частно архитектурно бюро в страната в София. Работи до 1934 като архитект на частна практика. В бюрото си привлича няколко души сътрудници, включително, по някои сведения, и французи.

Проявява се като архитект-проектант, сградостроител и като урбанист. Проектира и строи индивидуални и колективни жилищни сгради, хотели, банкови сгради, църкви, общежития, театрални, читалищни, клубни и библиотечни постройки, санаториуми, бани, почивни домове и др. Участва в десетки национални и международни конкурси, включително и в трите най-големи конкурса, организирани от българската държава до втората световна война: за царски дворец, за съдебна палата и за музей – библиотека (1912/1914), като в първите два взима съответно III и I награда, а от третия получава откупка[5].

През дългата си 40-годишна професионална кариера Лазаров проектира и построява повече от 200 обекта. Същевременно той се изявява и като автор на редица мащабни по замисъла си проекти – строително дружество „Строител" (1911 – 1917), инициативата за евтини чиновнически жилища (1918, 1920), за Строителна и ипотекарна банка (1920), жилищния комплекс „Сан суси"(1924), дружеството за благоустрояване на

[3] *Енциклопедия на изобразителното изкуство в България*. Т. I, София, 1980, с. 514; **Цонев, М**. *Дейци на Българското инженерно-архитектно дружество 1893 – 1949*. Енциклопедичен справочник. Т. I. София, 2001, 112–113; **Аврамов, Ив**. *Архитект Никола Лазаров. Личност, творчество, обществени прояви*. София, 1983; **Ганчев, Хр., Гр. Дойчинов, Ив. Стоянова**. *България 1900. Европейски влияния в българските градоустройство, архитектура, паркове и градини 1878 – 1918*. София, 2002, по-специално 167–169 (каталог на произведенията и библиография); **Йокимов, П., Хр. Ковачевски**. Конкурсното дело (1870 – 1944) – В: *Архитектурата в България 1878 – 1944*. София, 1978, 206–236.

[4] ЦДА, ф. 120К, оп.1, а.е. 10, л. 1-2; **Костов, Ал.** *Гръцките и българските студенти в парижкото специално училище по архитектура до края на Първата световна война.Особености и професионална реализация.* – В: Балканите - модернизация, идентичности, идеи (сборник в чест на Н. Данова). Съст. Ю. Константинова, София, 2011, 207–208, с. 213, с. 216.

[5] **Трендафилов, Тр. К.** Към конкурсите за проекта на Царския Дворец, Съдебната Палата и Музея с библиотека в столицата. – *Списание на Българското инженерно- архитектно дружество*, XVIII,1914, № 47–50, с. 369.

курорта Чамкория /Боровец (1934). С тях той може да се разглежда и като един от пионерите на идеите за кооперативно жилище, за социална политика по жилищния въпрос[6]. Проявява се и като общественик – избиран е за народен представител и за столичен общински съветник.

Богатото му творческо наследство – статии, проекти, бележки към проекти, изпълнени обекти, илюстрира основни тенденции при формиране и развитие на българската архитектурна мисъл и практика. Идеите и творчеството на Лазаров могат например да се използват като изходна позиция за осмислянето на феномена монументален градски (столичен) център, т.нар. „монументална София“ (по негови и други проекти и текстове от 1904 – 1907 г.), а и на тенденцията за създаване на градски мемориални места (като например в Морската градина, Варна, както и редица проекти за столицата от 1904 – 1907, 1920 – 1922, 1938). Тази страна от неговата дейност намира отражение в съвременния му печат. Според „Съвременна илюстрация“: „Архитект Лазаров се е проявил не само като талантлив архитект, но и като вещ публицист. Той често пише статии, в които изтъква взглядовете си върху архитектурното дело у нас. Бележити са неговите статии, публикувани в 1907 г. във „Вечерна поща“, под общото заглавие „Монументална София“, в които той очърта директивите за разкрасяването младата българска столица“[7].

Датиране на проект/обект

Един от най-важните проблеми, свързан с реконструирането на историята на българската архитектура, е този за датировката. Въпросът кога е построена една сграда съвсем не е маловажен. Основен принцип за всяко документално изследване е точното определяне на датата на събитието. Това става обичайно чрез внимателно съпоставяне на датировките (ако има различия в източниците), по възможност чрез анализиране на оригинални проекти и съпътстващи ги материали, както и чрез други документи, уточняващи срока (датите на начало и привършване) на строителство. Това е много важно условие за правилно разполагане творчеството на архитектите във времето. Обичайно обаче се наблюдава разминаване в датировките, давани в различни публикации.

Така например арх. Вадимир Брънеков датира сградите – близнаци на бул. „Дондуков“ в София в 1911 г., докато биографът на Лазаров арх. Иван Аврамов (както и изданието „България 1900“) – в 1910 г.

Пак Брънеков датира дома на Ив. Гешов в 1909 г., докато в „България 1900“ го поставят в 1910 г., а арх. Аврамов въобще не го включва в описа си[8].

Друг пример е за театъра в Стара Загора. Според едно местно издание той е построен през 1911 – 1914 г., а основен камък е положен на 1 април 1911 г. Пак там за мавзолея-костница в същия град се отбелязва, че е завършен в 1909 г.[9] В друго местно издание обаче за театъра е посочено, че основите му се полагат на 14 април 1912 г., а за

---

[6] **Лазаров, Н**. По жилищния въпрос и решаването му. – *Камбана,* XI, № 3307, 3308, 3310, от 5, 6, 10 ноември 1918. **Същия**. За жилището и живота на чиновника в София. – *Воля*, IV, № 192, 193, 194 от 20, 22, 23 март 1920.

[7] Архитектурна България. – *Съвременна илюстрация* , 1912 – 1914, № 17 , 8–10, цитат от с. 9.

[8] **Брънеков, Вл.** *Строителство на сгради за култура*. – В: Архитектурата в България 1878 – 1944. София, 1978, 109–112.

[9] А**яров, Ив. и др.** *Стара Загора 1878 – 1945. Просвещение, култура*, *църковно дело*. Стара Загора, 2006, с. 76, съответно 207.

мавзолея-костница – че е тържествено открит на 20 юли 1910 г.[10] От тези пример проличават съществени различия в дати.

Всъщност с подобни проблеми се натъкват и ползващите историческа литература – изследвания, справочници и др. – с обичайното разминаване между дата на вотиране на един закон в парламентарната зала и дата на публикуването му в Държавен вестник. Още по-драстичен е казусът с представянето на дати по „стар“ и „нов“ стил.

Практиката показва, потвърдено от случая с редица сгради на арх. Лазаров, че между провеждане на конкурс (респективно премирането) и изпълнението на проект може да мине значителен период от време. Същевременно е възможно да съществуват различия между първоначалния проект и изпълнението; това се наблюдава при Лазаров много ясно по различни причини, но преди всичко по финансови от страна на възложителите. Същото проточване във времето може да има между изготвянето на проекта и строителството, между полагането на основния камък и окончателното завършване.

Например в Ловеч, за читалище „Наука“ основният камък е положен в 1904, а сградата е завършена в края на декември 1905 г. В Габрово основният камък на Читалище библиотека „В. Е. Априлов“ е положен на 30 март 1908 г., а сградата е осветена на 31 декември 1922 г.

Като една подробна илюстрация на проблемите с датировката ще посоча пример с Читалище „Виделина“, Пазарджик. Сградата е построена през 1898 – 1899 г. Със сигурност Лазаров е проектант на основната част от нея – театралния салон. Втори етап на строителството е осъществен през 1905 г. Приведените по-долу данни коригират твърдението на арх. Иван Аврамов, че сградата е построена в 1902 г. Позовавам се на много добре изложена по документи история, която съвпада със сведенията от намиращите се в личния фонд на Лазаров документи. Ще представя историята на строителството по етапи, защото тя е изразителен пример за практики от времето от края на XIX в. почти до началото на 30-те години[11].

Идеята за постройка на читалищна сграда датира от 1884 г.; тя навлиза в активна фаза едва в 1893 г. с решение на читалищното настоятелство да се построи читалищна сграда на два етапа, читалня и театрален салон.

1897, април – дарено от общината място

1898, февруари – поканени градските инженери да направят проект

1898, март – подаден проект

1898, 15 март – създадена комисия по строителството

1898, 22 юни – решение да се възложи проектирането на арх. Лазаров

1898, 8 юли – проектирането е възложено на Лазаров

1899 – строителството на първия етап

1899, 12 октомври – комисията уведомява Лазаров, че няма възможност да изработи гипсовите орнаменти, предвидени по проекта

1899, края на годината – обектът, „бало-театралната зала“, както е наричан в преписката между Лазаров и Пазарджик, е готов

1904, 20 юни – решение за продължаване на строителството – втория етап

1904, 11 ноември – приема се окончателно решение за строителство

1905, 12 февруари – решено е вторият етап да се осъществи от арх. Никола Юруков

1905 – завършен вторият етап

---

[10] **Димитрова, Св**. и др. (съст.). *На този ден (130 години от живота на Стара Загора)*. Стара Загора, 2009, с. 65, съответно 127.

[11] *150 години народно читалище Виделина – 1862 Пазарджик*. Алманах. Пазарджик, 2012, с. 22, с. 26, 28–30, 32–34, с. 36 с. 43, с. 45.

Подобна практика се наблюдава и при изграждането на салона за женското благотворително дружество „Възпитание“ в Карлово, проектирано и осъществено също по проект на Лазаров. Там историята на втория строителен етап – разширение на салона и сценичното пространство, се простира в едно цяло десетилетие – 1920 – 1930 г.

Сходен е случаят с Театъра във Варна, проектиран в 1911 г., а построен през 1925 г. Подобни примери могат да се посочат и при други архитекти и обекти. Така например първоначалният проект за Ректората на Софийския университет е направен в 1906 г., строителството е започнало в 1924 г., а е завършено и сградата е въведена в експлоатация в 1934 г.

Сградата на Русенската търговско-индустриална камара също може да се използва като пример със своята строителна история. Идеята е дадена в 1899 г., в 1911 г. русенската община дарява място, в 1911 г. е обявен конкурс, журирането е през в 1912 г. Лазаров участва с два проекта и печели втора и трета награди (първа не се дава). Изпълнен е проектът му с мото „Дунав III“. През април 1914 г. е положен основен камък, през юли 1916 г. завършва строителството. Целият период от проектирането до строителството трае около 5 години и обхваща периода 1912 – 1916, а същинското строителство по-малко от три години 1914 – 1916 г. Коректността изисква датирането на сградата да включва тези две – начална и крайна, години, т.е. обектът да е датиран *1914 – 1916* г.[12]

От така представените проблеми могат да се направят изводи, че в литературата се откриват различни дати за построяването на един обект. За да се избегне липсата на синхронност, както и фактическият хаос в информацията, би трябвало при датирането на обектите да се отчита времето (годината) на проектиране и времето на строителството с начални и крайни дати.

Авторство

Проблемите около авторството могат да се представят обобщено така:

1. погрешно определяне на автор, съавторство
2. изпускане на обект/обекти от авторския списък на архитект
3. необходимост от прецизиране на индивидуално/колективно авторство

Типичен пример за недокументирано, респективно неаргументирано приписвано съавторство, е твърдението за участие на Лазаров в проекта за Ректората на Софийския университет. Историята е частично известна: за университетския комплекс е проведен конкурс през 1906 г., но още в 1904 Лазаров, в проект за пространството около храма Св. „Ал. Невски“ предвижда сградата такава, каквато ще се появи в конкурсната разработка от 1906 (конкурс, в който той не участва). Следва обаче непотвърденото твърдение, че Бреасон и Лазаров са работили заедно по сградата на ректората. Архитект Тулешков в 1975 г. приема, че Бреасон е използват идеи на Лазаров, но не и че двамата са работили върху плановете на университета[13]. Доколкото обаче строителната история на Университета в периода 1906 – 1912 г. не е добре документирана, отворен остава въпросът за възможни преки контакти на френския възпитаник Лазаров и Бреасон. В личния архивен фонд на Н. Лазаров се намира негов цялостен проект за сграда на университетската

[12] **Цанева-Бакърджиева, Ст.** *Европеецът – архитект Никола Лазаров, автор на сградата на регионална библиотеката „Любен Каравелов“ – Русе.* – В: Стилиян Чилингиров. Сборник , посветен на 130 години от рождението на Стилиян Чилингиров. Шумен, 1912, 145–153. От 1954 г. сградата се използва за библиотека, а от 2007 г. носи Знак за Европейско наследство.

[13] **Тодорова, Цв**. *Архитектурния образ на Софийския университет “Св. Климент Охридски“ (120 години Алма Матер).* – В: Културно-историческото наследство на София. Проблеми и перспективи (= Сердика, Средец, София т. 5). София, 2010, 275–276.

библиотека[14]. Лазаров е автор и на две статии, в които представя проекта на Бреасон във връзка с очакваното започване на строителството[15].

По много причини някои сгради, с документирано авторство на Лазаров, не влизат в списъка на неговото творчество. Така например в предложението за обявяване на архитектурни паметници в централната столична част от 1977 г. са включения 26 сгради, проектирани от Лазаров, но като негово авторство са посочени само 19[16].

Един от големите обекти, проектирани от Лазаров и добре съхранени и до днес – Търговската гимназия във Варна (строена за Средно търговско училище, от 1920 г. в нея се помещава Варненски търговски университет), отсъства от описа на неговите произведения, приложение към монографията за него от Иван Аврамов. Необясним факт, при условие, че тази сграда е посочвана като важно негово произведение в различни периодични издания като „Строител“, „Съвременна илюстрация“ и др.[17]

Типичен пример на непрецизирано авторство е свързан с историята на Българската кооперативна банка. Тя е разширена и надстроена от Лазаров, но в сегашния си вид, простираща се на две улици, тя е дело на арх. Георги Фингов и негово бюро[18].

При Лазаров и при други архитекти се срещат примери на участие в проектиране и строителство, които често се пренебрегват. Най-неясно е положението е с участието на Лазаров в проекта за Софийската съдебна палата. Строителната история започва от конкурс в 1906 г., последван от международен в 1906/1907 г., в който Лазаров печели трета премия; премия Лазаров печели и в 1914 г. В 1928 г. е решено проектът да се преработи и изпълнението да се възложи на арх. Пенчо Койчев[19].

В историята на архитектурата е популярно твърдението, че Съдебната палата в София е проектирана от П. Койчев, а името на Лазаров обичайно не фигурира, когато става дума за изпълнения обект.

Името на Лазаров се свързва и с Русенската съдебна палата, независимо, че изследователите на неговото творчество не потвърждават това[20].

Казусът с проекти, в основата на които лежат разработка на един архитект, а крайният вариант е дело на друг, не е изолиран случай.

Стела Ташева и Давчева изтъкват, че Софийската съдебна палата е първоначално проект на Лазаров[21]. Подобни твърдения поставят въпроса можем ли да говорим в случая със Софийската съдебна палата за проект Лазаров – Койчев?

В тази насока съществуват прецеденти. Някои автори определят авторството на Софийската окръжна палата, днес Министерство на земеделието, като дело на Лазаров – Попов (макар и Попов да е само изпълнител на проекта на Лазаров). Последните изследвания върху архитектурата на Софийската минерална баня отчетливо показват, че

---

[14] ЦДА, ф. 120К, оп. 1, а.е. 40.

[15] **Лазаров, Н.** Постройката на Университета. – *Вечерна поща*, IX, № 2907–2908, 12 и 13 октомври 1909.

[16] *Предложение за обявяване на архитектурните паметници на културата от периода 1878 – 1944 година в София. Централна градска част*. (ред. Ст. Матеев). София, 1977 [описани 26 сгради, които Лазаров проектира или работи по тях, но от които само 19 са атрибутирани на него].

[17] Архитектурна България. – *Съвременна илюстрация,* 1912 – 1914*,* № 17 , с. 8; Архитект Никола Лазаров. – *Строител*, II, № 20, 23 февруари 1914.

[18] Вж. по този въпрос полемиката между Н. Лазаров и Г. Фингов в *Списание на Българското инженерно-архитектно дружество*, XXX, 1930, № 19, 20.

[19] **Койчев, П.** *Съдебната палата в София*. София, 1956, 15–16, с. 19.

[20] **Димитрова, М., Ст. Йорданов**. *Лицата на Русе от I-ви до средата на XX в. Енциклопедичен справочник*. Русе, 2011, с. 202.

[21] **Ташева, Ст., М. Давчева**. Съдебните палати на Пенчо Койчев – нови архитектурни типове за България в началото на XX век. – В: **Давчева, М. , Ст. Ташева.** *140 години от рождението на Пенчо Койчев*. София, 2016, с. 101.

окончателният проект има няколко автори, всеки с различно участие[22]. Най-общо казано, съществува един ранен (пра)проект, дело на австрийския архитект Емил фон Фьорстер. Цялостната разработка на сградата е дело на Фридрих Грюнангер, но крайните (екзекутивни) планове носят само името на Петко Момчилов. Без съмнение има основание да се приеме, че проектът за банята е дело на Грюнангер – Момчилов. Съществува и станалия вече клише пример за авторството на ректората на Софийския университет, определяно като проект на Бреасон, преработен от Й. Миланов.

Защо тогава да не приемем, че Съдебната палата в София е с авторство Лазаров – Койчев? Впрочем още в 1942 г. Никола Мавродинов изказва твърдението, че съдебната палата в София е с авторство Лазаров – Койчев[23].

Случаят К. А. Софийски

Архитект Иван Аврамов в монографията си за арх. Лазаров приема, че поредица статии, публикувани през 1907 г. във вестник „Дневник“ под името К. А. Софийски, са на Никола Лазаров[24]. Като аргумент за това му служи твърдението на сина на арх. Лазаров, че името К. А. Софийски означава Кольо Архитект Софийски, което използвал (?) или с което се самонаричал (?) самият арх. Лазаров. Съществуват обаче и противоположни твърдения. Така според псевдонимния речник на Иван Богданов името К. А Софийски е псевдоним на Асен К х Н Кермекчиев и е използван във в. „Дневник“ през 1907 г. Като източник за тази информация Богданов посочва Български книгопис, том 12 от 1908 г.[25] В библиографският корпус „Български книги, 1878 – 1944“ името Асен К х Н Кермекчиев е идентифицирано и като Асен Константинов Кермекчиев, роден вероятно в 1871 г. и автор на книга, включена в корпуса под № 21946[26]. Въпросната книга „Нашата столица и нейното разхубавяване Pro Sophia Artibusque“ има конкретно авторство – Асен К .х. Н. Керемекчиев, „софийски градски лекар“, издание на печатница Дневник, 1907 г. На титулната страница е отбелязано, че статиите, които се съдържат в книгата са, „публикувани във в. „Дневник“ под псевдоним К. А. Софийски“[27]. Тези факти опровергават твърдението, че К. А. Софиийски е идентичен с Н. Лазаров. Статиите от вестника в книгата са номерирани с римски цифри, оформени като едно общо цяло с няколко приложения, включително текста на една сказка на автора.

В статиите, респективно в книгата, авторът критикува на няколко пъти твърдения на Лазаров и дори открито полемизира с него. Критикува идеята му за музей-библиотека и иронизира неговата „архитектурна ревност“. Особено остро той се противопоставя на местата, предлагани от Лазаров за паметници на княгините Клементина и Мария Луиза.

Наблюденията над статиите правят много малко вероятна възможността Лазаров да е мистифицирал, прикривайки своето авторство зад името на реалното лице Кермечкиев. Би било възможно твърдението в монографията на арх. Аврамов (прието и от други автори) да е семейна легенда или грешка, допусната от сина на Лазаров, резултат и от

[22] *Хроника на едно забележително съзидание. Централните Общински минерални бани в София – хронология на проектирането и строителството*. София, 2014, 12–14, 40–52.

[23] **Мавродинов, Н**. *Любомир Далчев*. Монография. София, 1942.

[24] **Аврамов, Ив**. *Архитект Никола Лазаров. Личност, творчество, обществени прояви.* София, 1983.

[25] **Богданов, Ив**. *Речник на българските псевдоними*, 2-ро осн. прераб. и разширено изд. София, 1978, с. 285.

[26] *Български книги, 1878 – 1944. Библиографски указател*. Азбучна поредица, Т. VIII, Ч. 1, София, 1997, с. 304.

[27] **Кермекчиев, А. К. х. Н**. *Нашата столица, нейното благоустройство и украсяване. Pro Sophia artibusque.* София, 1907.

слаба осведоменост, простима, впрочем при плачевното състояние на българската библиография в областта на архитектурата и строителството.

Заключение

Разгледаните случаи отбелязват някои от проблемите, които са присъщи на моментното състояние на литературата върху българската архитектура. Тяхното преодоляване може да се осъществи по два начина:

- Чрез разработване на ясни критерии, които определят датировките на обекти и степента на авторско участие при проекти (т.е. чрез разработване на съответната методика)
- Чрез създаване на бази с достоверна, проверена информация. Наблюденията ми над редица текстове за отделни архитекти (Н. Лазаров, Ф. Грюнангер, Г. Овчаров) свидетелстват за множество взаимно изключващи се твърдения и несходими едни с други дати в различни печатни и електронни източници.

Тук, разбира се, трябва да се изтъкне и ролята на архитектурната критика, силно подценено направление в архитектурната мисъл, което има за задача не само да оценява отделни актуални тенденции и обекти, но и да взема становище по различни публикации.

RESEARCH PROBLEMS OF THE ARCHITECTURAL HERITAGE (BY THE EXAMPLE OF THE WORK OF ARCH. NIKOLA LAZAROV)

Nikolay Poppetrov

Abstract

The state of the history studies of the Bulgarian architecture of modern times raises a number of discussion questions. They are caused by the specifics of the existing documentation, the numerous misleading information contained in previous studies, the lack of systematicity in the studies.

The paper presents a part of similar problems, using as an example the work of architect Nikola Lazarov (1870-1942). He is one of the first professional Bulgarian architects, author of more than 200 private and public buildings, urban projects, projects for residential complexes and construction companies. He has a rich archive fund. There is a special monographic study about his life and work, as well as a number of separate articles.

At the same time, the paper outlines, though indirectly, the basic dimensions of Lazarov's work, as reflected in the archival documents and the preserved architectural sites.

110 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА СТОЯН КОЛАРОВ (27.06.1907 – 01.03.1964)

Жана Томова

„Певецът трябва да има следните три качества: глас, глас и глас."
Джоакино Росини

Един от основателите на оперетния театър в България и водещ артист в централните тенорови роли от репертоара на Софийската и Загребската опери, Стоян Коларов утвърждава популярността на това изкуство в продължение на 35 години. Неговият певчески талант и артистичното му обаяние магнетично привличат публиката у нас и в чужбина. Името му се нарежда до тези на Мими Балканска, Ангел Сладкаров, Тинка Краева, Асен Русков, Надя Ножарова, Стефан Анастасов и др.

Повод за настоящата публикация е 110-годишнината от рождението на позабравения оперен и оперетен артист Стоян Коларов от Шумен и неговият принос към музикалната култура на България и Европа.

През лятото на 2017 г. в музеен комплекс „Панчо Владигеров" организирахме паметна вечер по повод 110 години от рождението на певеца. При подготовката на честването попаднах на интересни снимки и материали, свързани с Шумен, предоставени ми от неговата племенница Мила Маврова. Така бе допълнена изложбата, проследяваща жизнения и творчески път на артиста, с която се докоснахме, до бляскавия сценичен живот на големия изпълнител. В залата на комплекса прозвучаха запазени архивни записи с изпълнения на Стоян Коларов, съхранявани в Златния фонд на БНР. Представени бяха и кадри от първия художествен българо-унгарски филм „Изпитание" с негово участие. Дългогодишната прима на Шуменската оперета Милка Гройс припомни вълнуващи мигове от съвместната си работа със Стоян Коларов по времето, когато той поставя оперетата „Царицата на чардаша" в Шумен. Вечерта завърши с концертни изпълнения на арии из оперети от млади певци, ученици на вокалния педагог Мила Маврова. Отбелязването на годишнината стана повод за среща на внуци, племенници и близки приятели, дошли от САЩ, Ирландия и София, като някои от тях за пръв път посещаваха Шумен.

Стоян Коларов е роден в град Шумен на 27.06.1907 г. От малък проявява артистичния си талант. Привлечен от богатия културен живот на родния си град, той участва в самодейните театрални и оперетни състави още като ученик. Баща му е служител в съдебното ведомство, секретар на втория съдия следовател, а майка му е домакиня. По-голямата му сестра Юлия завършва училище „Мария Луза" в София и е учителка, а по-малкият му брат Антон е художник, завършил Националната художествена академия при проф. Никола Маринов и проф. Николай Райнов. Семейството живее в двуетажна къща на главната улица, срещу казармите на конния полк. Той расте с музиката на фанфарния взвод при 10-ти конен кавалерийски полк. От тогава още тя го привлича и буди интерес в него[1] (обр.1). Като ученик в мъжката гимназия той свири в духовата музика под диригентството на Димитър Тюлев[2], пее в църковния хор при храм „Св. Възнесение" и е хорист-солист на хора при музикално дружество „Родни звуци" под диригентството на Анастас Зидаров[3]. По същото време проявява влечение и към театъра

[1] **Георгиев, Е.** *Биография на Стоян Коларов.* Варна, 1978 (личен архив на М. Маврова).

[2] **Виденов, А.** *Приносът на Шумен към културната история на България*. Част II. Шумен, 1980, с. 136.

[3] Спомени на Анастас Зидаров – *Юбилеен сборник „Родни звуци".* Шумен, 1939, с. 69.

и през 1922 г. играе първата си роля на „стражаря" в комедията „Недоразумение". В Шумен, на читалищната сцена, Коларов прави първите си стъпки в сценичното изкуство. Крум Зелков и Дучо Дучев, ученици от горните класове на мъжката гимназия, го въвеждат в храма на Мелпомена, разкриват му тайните на театъра и му посочват пътя към голямото изкуство: *Първата ни сериозна работа беше пиесата на Островски, „Лес", която играхме през 1922 г. на сцената на читалище „Архангел Михаил", в ролята на Булат беше Стоян Коларов. Това беше първото му участие*, разказва Крум Зелков[4]. През 1923 г. Коларов играе ролята на Дерибея в „Хъшове" на Иван Вазов, а през 1924 г. ролята на Бобчински в „Ревизор"на Гогол. По-късно, през 1927 – 1928 г., бива привлечен в състава на Шуменския общински театър и играе Блохин в „Дни нашей жизни" от Леонид Андреев, майстор Янко в „Майстори" от Рачо Стоянов и Владимиров в „Големанов " от Ст. Л. Костов, на които пиеси режисьор-постановчик е Дучо Дучев[5] (обр.2).

В своите спомени за Стоян Коларов, Дучо Дучев споделя: *...Любовта му към музиката го отведе към учителя Анастас Зидаров, при когото учи солфеж и гласова техника. С лиричния си теноров глас той правеше силно впечатление и беше привлечен като редовен хорист и солист в хор „Родни звуци"... Другият учител по музика и първият в страната, пионер в оперетния жанр, Велико Дюгмеджиев го включи в оперетната дружба. Като режисьор в някои оперети, проагитирах диригента Дюгмеджиев да подготвим опера. С„Родни звуци" и Оперетната дружба беше взето решение да се постави операта „Камен и Цена".*

Коларов е увлечен от сценичната музика и започва усилено да работи в тази насока, след като му поверяват ролята на Камен в операта **„Камен и Цена"** по музика на В. Л. Иванов и Кауцки и текст по поемата на Иван Вазов „Грамада." (обр.3). Операта се изнася на 4 и 6 май 1928 г. с голям успех в читалище „Архангел Михаил"от името на музикално дружество „Родни звуци" с участието на Веса Казанджиева – Цена и Неделчо Доростолски – Цеко, сценична постановка Дучо Дучев и музикално оформление от известните музикални шуменски дейци Велико Дюгмеджиев и Анастас Зидаров. Проявил се отлично и стигнал почти до стъпалото на профисионалното майсторство, Коларов става любим изпълнител, търсен и обичан от публика и приятели. След успеха на операта следва и поставянето на оперетата „Ветрената мелница" по едноименния разказ на Елин Пелин и музиката на Мишо Тодоров, като тук Стоян Коларов изпълнява ролята на Лазар Дъбака, а ролята на Христина е поверена на Веска Андреева, завършила консерваторията в София и преподавател по музика в девическата гимназия в Шумен[6]. Участието на Коларов в тази опера и оперетите, поставени в Шумен през 30-те години на миналия век от В. Дюгмеджиев, определят пътя в живота му, който го свързва със сценичното музикално изкуство. Мисля че думите на биографа му Емил Георгиев дават най-точна харектиристика за Стоян Коларов като артист и човек: *Той имаше в характера и маниерите си някаква вродена артистичност и природна очарователност. Той беше и в живота и на сцената жизнерадостен и приветлив, усмихнат и контактен. Притежаваше топъл спинтов тенор с лирико-драматичен оттенък и стабилни звучни височини. Характерна особеност на неговата артистичност е естествената непринудена сценична игра. Яркото му дарование, професионализъм и взискателност*

[4] **Виденов, А.** *Приносът на Шумен към културната история*, с. 51.

[5] **Георгиев Е.** *Биография на Стоян Коларов*, с. 7.

[6] **Виденов, А.** *Велико Дюгмеджиев – заслужил музикант и родоначалник на българската оперета*. – В: Шумен и Шуменско. Кн. III. Шумен, 1971, с. 137.

към интерпретираните от него роли го нареждат сред първите оперни и най-вече оперетни артисти[7].

През 1929 г. Стоян Коларов записва право в Софийския университет, което завършва през 1933 г., но не се отказва от музиката и като студент е хорист в църковния хор при храм „Св. Параскева“, а също и солист на прочутия мъжки хор „Гусла“, с който участва и в концертните турнета в Унгария и Югославия. Ангажиран е за първи тенор в Кооперативен оперетен театър, играе като артист-хорист в оперетния театър „П. К. Стойчев“, а през 1933 г. постъпва в оперетния театър на Ангел Сладкаров.

Музикалната сцена го привлича все повече и повече. Става ученик на прочутия тенор и вокален педагог Събчо Събев[8], при когото усъвършенства гласа си и съвсем съзнателно поема пътя на артист в оперетата и операта, където успехите го следват още от първите му появи на сцената. След първото представление на оперетата „Фредерика“ от Лехар на 20.01.1933 г., където Ст. Коларов е в ролята на младия Гьоте, в. Илюстрована седмица отбелязва, че младият тенор е: *...предмет на особено внимание,* притежава *...сочен, сладък и най-важното съвсем естествен глас, достигащ гладко и приятно най-големите височини. Освен това Коларов даде великолепна игра. Едва ли би се намерил по-подходящ от него за нежния и влюбен поет Гьоте*[9].

Ангажиран в състава на най-популярните оперетни трупи в София, театър „Одеон“, където е първи тенор и в „Кооперативен театър“, за пръв път името на Стоян Коларов се среща в репертоара на Народната опера през сезон 1933/34 в операта „Приказка за цар Салтан” от Римски-Корсаков. Столичният вестник Народен театър пише: *Младият тенор Стоян Коларов, който добива все повече и повече свобода и естественост на сцената се справи великолепно с централната роля. Пред Ст. Коларов лежи бляскаво бъдеще, стига само да оползотвори златното зърно дадено му от Бог*[10]**.**

В историята на българските оперетни театри Стоян Коларов бързо се налага като солист и водещ артист в над 50 постановки и стотици спектакли**.** През месец май 1938 г. оперетният „Кооперативен театър“ тръгва на турне в Загреб със солистите Мими Балканска, Тинка Краева и Стоян Коларов. Турнето на театъра преминава през Нови Сад и Будапеща, където той е високо оценен в музикалната преса[11] (обр.4).

В историята на българското музикално-сценично изкуство Ст. Коларов остава като един от малкото български певци, които в края на 30-те години на XX век са с бляскава кариера в Европа. Той е солист в оперния и оперетния репертоар на Загребската опера и гостува в оперните театри на Любляна, Сплит, Малибор, Белград (обр.5).

Според изследователката Мария Барбиери от Загреб, след завършване на образованието си доста българи остават в Хърватия, където създават семейства. В края на 30-те и началото на 40-те години, освен студенти, в Загреб пристигат и сравнително голям брой музиканти и певци, които активно участват в културния живот на столицата и на Хърватия. Сред тях са Петър Райчев, Мариана Радев, Стоян Коларов, Яна Пулева-Папандопуло, Филка Плетикосич и др. Автор на книгата „Български певци на хърватската сцена“ Барбиери пише, че от май 1940 г. до юни 1941 г. Ст. Коларов е единственият изпълнител на централната роля в най-известната опера на хърватския композитор Якоб Готовац „Еро от оня свят” и абсолютен фаворит на публиката в ролята

[7] **Георгиев Е.** *Биография на Стоян Коларов*, с. 4.
[8] *Енциклопедия на българската култура*. София, 1967, с. 277.
[9] *Илюстрована седмица*, 23.01.1933.
[10] *Народен театър*, 30.10.1935.
[11] **L. S. K.** Gostovanje bugarske operete „Aleksandra“, *Jutarnji list,* 20.V.1938.

на Мича, а популярността му расте с всеки изминал спектакъл. Операта се поставя и в България, с Коларов в премиерното й изпълнение през сезон 1939/40[12] (обр.6).

В своите спомени Стефан Попов – студент по фармация в Загреб, споделя: *През ония три години – от есента на 1938 до лятото на 1941, аз имах възможност да го гледам и слушам на загребска сцена по 2 – 3 пъти в „Еро от оня свят", в „Палячи", в „Циганski барон" (в още няколко заглавия) ...И винаги дъжд от цветя падаше до него от третия балкон, от където правостоящите ученички и студенти бурно го акламираха.... Имаше красив глас и фигура, и над всичко една безгрижна, подкупваща, чаровна усмивка…*[13]

Още с първите си участия той прави силно впечатление и е оценен от пресата: *Като тенор той има всички предпоставки за успешна кариера* - пише „Ютарни лист[14], а вестник Новости излиза със следната оценка: *"Той е певец с отлични възможности. Неговият глас е мощен, свеж, изящно култивиран и приятен. Бързо въодушеви публиката и спечели нейното одобрение[15].*

Коларов участва в трите оперети „Принцеса Юта" от Имре Калман, „Тайната на харема" от Валентинов и „Александра" от А. Сирма и Ф. Мартош. Успехът му има непосредствен отзвук и в. Новости информира, че е поканен на прослушване, където пее арии от „Тоска" и „Бохеми" и веднага е ангажиран за участия в операта и оперетата[16]. На 16 май 1938 г. Народната опера в Загреб подписва договор с младия и талантлив български артист. Коларов е ангажиран на 1 юни и още на 26 юни и на 1 юли пее в операта „Травиата" от Верди. Милан Майер от вестник Моргенблат, подчертава: ... *хубава фигура и глас, лекота, с която пее високия регистър, безспорна музикалност и чиста интонация. Загребската опера в негово лице е намерила талантлив, гласово надарен, млад певец[17].*

През 1938 – 1939 г. Коларов пее на премиерите на три оперети. Това са „Циганski барон" от Йохан Щраус, „Три валса" от Оскар Щраус и „Босоногата танцьорка" от хърватския композитор Сречко Албини[18]. Един от вестниците излиза със заглавие: *Коларов любимец на публиката и възродител на загребската опера*. Музикалният критик на в. Вечер проф. Циприн не може да скрие възторга си: *...Още след първото изпълнение на „Циганski барон" за другите три премиерни представления билетите вече се продадоха само за 2 часа. Новоангажираният тенор Коларов още след първата ария завладя публиката[19]. Неговият тенор достига пълна мощ особено във високия регистър. Гласът му е едновременно мек и метален, пълен с топлина и свежест. Той има висока и красива сценична фигура, винаги е засмян и весел. Той действително е оня принц, който със своя глас и фигура можа да пробуди от сън нашата спяща красавица, операта[20]*. През май 1940 г. Коларов приема предложената му роля на Мича в операта на

[12] **Барбиери, М.** *Български певци на хърватската оперна сцена.* Загреб, 2006, с. 31.
[13] **Попов, Ст.** *Писмо ръкопис*, 30.04.1994 г., Варна (личен архив М. Маврова).
[14] **Safranek-Kavic, L.** Gostovanje bugarske operete, *Jutarnj list*, 17.V.1938.
[15] **Katic, M.** "Aleksandra",Trece i najuspjelije gostovanje Teatra Kooperativ iz Sofije, *Novosti*, 18.V.1938.
[16] Bugarski tenorist Stojan Kolarov angaziran u Zagrebu, *Novosti*, 19.V.1938.
[17] **Majer, M.** Erstes Auftreten Stojan Kolarovs, *Morgenblatt*, 28.VI.1938.
[18] **C-in.** Tri Straussa u "Tri valcera'', Novi uspjeh Irene Strozzi – Aleksandrovske i g. Kolarova, *Vecer*, 27.XII.1938.
[19] **C-in.** Uspjeli nastup Opere u klasicnoj Straussovoj opereti 'Barun ciganin", Novi tenor Bulgarin Kolarov, postao ljubimac Zagrebcanka, Predstava koja ce uniti i gledaliste i kazalisnu blagajnu, a koja to i zavrijedjuje, *Vecer,* 21.X.1938.
[20] **C-in.** Gotovceva opera "Ero s onoga svijeta" u novoj podjeli uloga – u naslovnoj ulozi g. Kolarov, Dirigent g. Jozefovic, *Vecer*, 20.IV.1940.

Якоб Готовац „Еро от оня свят". В тази опера, с гласа си и с изпълнението си, а и с играта си, напълно отговаря на представите и на автора и на либретиста[21].

Между най-обичаните от загребската публика превъплъщения на Стоян Коларов са образите на Афред от „Травиата", Канио от „Палячи", Шандор Баринкай от „Циганин барон" и разбира се Мича от „Еро от оня свят" (обр.7).

Последната премиера на Ст. Коларов в Загреб е в оперетата „Барон Тренк" на Сречко Албини, в която той излиза на сцената заедно със световноизвестното мецо-сопрано Мариана Радева (1913 – 1973). След една година, през март 1942 г., когато идва в Загребската опера като гост-изпълнител в същото заглавие и в „Палячи", отново както преди *препълнената зала го чака като един от слушаните с най-голямо удоволствие гости,...а възторгът от неговото изпълнение расте с всяко следващо действие*[22].

От 1942 г. Стоян Коларов отново е в България, солист е в Софийската опера и триумфално се завръща на сцената в оперетните постановки и спектакли на театър „Одеон", Художествен театър, Народната оперета и накрая в Държавния музикален театър „Стефан Македонски", където играе до 1960 г.

Между предоставените материали открих две програми от средата на миналия век, свързани с концертните изяви в Шумен на тенора Стоян Коларов и композитора Панчо Владигеров, който свири свои композиции и акомпанира на певеца. Шарж, рисуван от брата на Ст. Коларов, художника Антон Коларов, ни връща назад във времето, когато двамата артисти са изнасяли концерти в Шумен (обр.8, обр.9). Организатор е Музикално дружество „Родни звуци", а вторият концерт е организиран от Държавна Концертна дирекция, с участието на Стоян Коларов – тенор, Стойко Диков – баритон, Софка Силвестриева – сопран и проф. Панчо Владигеров – композитор-пианист. Един автограф на композитора напомня за приятелските отношения между двамата известни шуменци и срещата им в Загреб през 1940 г., където Владигеров свири със Загребската филхармония Третия си клавирен концерт (обр.10).

Стоян Коларов се изявява не само на музикалната сцена, той е и актьор, и вокален педагог, а режисьорската му дейност е изключително полезна и търсена в редица извън-столични театри: Велико Търново, Видин, Лом, Ловеч, Шумен, Кърджали и др.[23] През 1955 г. е гост режисьор и поставя в Шумен оперетата „Любовта на Шуберт", а по-късно и оперетата „Царицата на чардаша" с музикален ръководител Иван Вульпе и с участието на Янко Леваков, Милка Гройс, Надя Вульпе, Ив. Хаджиниколов, Петър Стилянов и др.

Артистичното обаяние на Стоян Коларов оценяват и някои от първите български кинорежисьори, които му поверяват роли в български филми. Той играе главната роля в първия български художествен филм „Изпитание" от 1942 г., българо-унгарска продукция на режисьора Хрисан Цанков с драматичните артисти Иван Димов, Борис Ганчев и Надя Ножарова. Следват участията му във филмите „Силата на слабите" от 1945 г., с Асен Русков и Иванка Димитрова, „Точка първа" от 1956 г. на режисьора Боян Дановски (първият цветен филм) и „Големанов" от 1958 г. на режисьора Кирил Илинчев, отново в централната роля (обр.11).

Стоян Коларов получава признание за големите си художествени постижения със званието „Заслужил артист" през 1952 г. и „Лауреат на Димитровска награда" през 1951 г.[24].

Големият оперетен и оперен артист и педагог Стефан Анастасов, също шуменец, в спомените си за него най-точно обобщава : ... *На сцената както и в живота Стоян*

---

[21] **Барбиери, М.** *Български певци на хърватската оперна сцена*, с. 33.

[22] Ponovno gostovanje Stojana Kolarova, Opcinstvo je veoma srdacno primilo popularnog Bugara, *Poldan*, 20.III.1942.

[23] Един живот отдаден на изкуството, *Вечерни новини*, 09.04.1962.

[24] 35 години на сцената – *Една седмица в София*, 9 – 15.04.1962.

Коларов покоряваше и зрители и партньори със своята непосредствена и дълбоко човешка интерпретация на героите, които играеше. И публиката му, защото той имаше свои поклонници, и ние неговите колеги, го обичахме и благоговеехме пред всяко негово претворение, както и пред делото, на което той отдаде живота си. Вълнувахме се пред голямото сърце, което той така щедро раздаваше на публиката.

Стоян Коларов почива в София на 1 март 1964 г.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Родната къща на Стоян Коларов в Шумен
Обр. 2. Майстор Янко в „Майстори" от Рачо Стоянов и Владимиров, трети от дясно на ляво Стоян Коларов
Обр. 3. Програма на операта „Камен и Цена", Шумен, 1928 г.
Обр. 4. Стоян Коларов, Мими Балканска и Тинка Краева на турне с „Кооперативен театър", Загреб, 1938 г.
Обр. 5. Афиш, „Травиата"от Верди, Загреб, 1938 г.
Обр. 6. Операта „Еро от оня свят"от Якоб Готовац, в ролята на Мича /Еро/, Стоян Коларов
Обр. 7. Афиш, „Еро от оня свят", Загреб, 1940 г.
Обр. 8. Програма, концерт в Шумен.
Обр. 9. Шарж, Панчо Владигеров и Стоян Коларов на концерт в Шумен, 04.02.1944 г.
Обр.10. Автограф от Владигеров
Обр.11. Творчески колектив на филма „Изпитание", седнали от дясно на ляво: Стоян Коларов, Бог. Андреев, Лили Попиванова, Кръстю Сарафов, Надя Ножарова, Хр. Баръмов и Кирил Петров – продуценти. Прави: Иван Димов /1/, Бончо Карастоянов /4/, оператор, Антон Маринович /6/, режисьор и унгарските им колеги, Будапеща, 1942 г.

110 ANS DE LA NAISSANCE DE STOYAN KOLAROV (27.06.1907 - 01.03.1964)

Zhana Tomova

Résumé

La publication présente met l'accent sur le chemin artistique du ténor Stoyan Kolarov, né à Choumen le 27 juin 1907 et mort à Sofia le 1er mars 1964. L'un des fondateurs du Théâtre d'opérette à Sofia mais aussi pédagogue vocal, acteur du cinéma et metteur en scène il a dédié 35 ans de sa vie aux arts scéniques. Les critiques et la presse bulgare et étrangère sont larges dans ses compliments. Sa carrière en Bulgarie est remarquable. Il se produit en tant que soliste dans de nombreux opéras ou opérettes. C'est un chanteur de grand talent auquel la Direction de l'Opéra à Zagreb a confié la création d'un type local dans l'opéra de Gotovatz « Ero de l'autre monde ». Cela prouve ses qualités de transfiguration et son don artistique, la profondeur qu'il donnait à ses rôles.

1

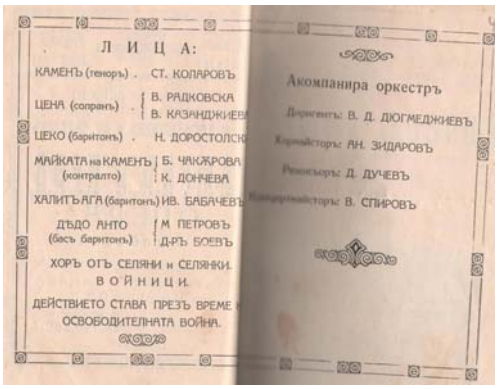
Л И Ц А:
КАМЕНЪ (тенорь) . СТ. КОЛАРОВЪ
ЦЕНА (сопранъ) . В. РАДКОВСКА
В. КАЗАНДЖИЕВА
ЦЕКО (баритонъ) . Н. ДОРОСТОЛСКИ
МАЙКАТА на КАМЕНЪ (контралто) Б. ЧАКЪРОВА
К. ДОНЧЕВА
ХАЛИТЪ АГА (баритонъ) ИВ. БАБАЧЕВЪ
ДѢДО АНТО (басъ баритонъ) М ПЕТРОВЪ
Д-РЪ БОЕВЪ
ХОРЪ ОТЪ СЕЛЯНИ и СЕЛЯНКИ.
ВОЙНИЦИ.
ДЕЙСТВИЕТО СТАВА ПРЕЗЪ ВРЕМЕ
ОСВОБОДИТЕЛНАТА ВОЙНА.
Акомпанира оркестръ
Диригентъ: В. Д. ДЮГМЕДЖИЕВЪ
Хормайстори: АН. ЗИДАРОВЪ
Режисьоръ: Д. ДУЧЕВЪ
Декоратор-майстори: В. СПИРОВЪ

3

2

4

NARODNO KAZALIŠTE

TRG KRALJA ALEKSANDRA

Zagreb, nedjelja 26. juna 1938. Predstava 337. Izvan predbrojke.

Gostovanje Stojana Kolarova

200-ti put

TRAVIATA

Opera u tri čina (četiri slike). Po Dumasovoj drami »Dame aux Camelias« napisao F. M. Piave
Glasba GUISEPPA VERDIA

Dirigent: RADE IVELLIO Redatelj: MARGARETA FROMAN

L I C A :

Violetta Valery	Nada Tončić	Baron Douphol	Fjodor Sehna
Flora Bervoix	Blanka Tomašić	Marquis d' Obigny	Ivo Oberski
Anina, služavka Violettina	Maja Bošin	Ljubnik Greuville	Nikola Bozdon
Germont	Drago Hrbić	Sluga kod Violette	Ivan Parlov
Alfred Germont, njegov sin	Stojan Kolarov	Sluga kod Flore	Dragutin Krelina
Gaston, vicomte Letorieres	Zvonimir Obšak	Slušalk	Vjekoslav Klasić

Florini i Violettini prijatelji. Kraljuja.
Događa se u Parizu i okolici. Vrijeme oko g. 1850. Prvi čin u mjesecu zagustu, drugi u januaru, a treći u februaru.
Španjolski plesovi u II. činu izvode Paula Hodl, Elata Lanović i Olga Orlova.
Plesove uvježbala MARGARETA FROMAN Scenograf: MARIJAN TREPŠE

5

6

HRVATSKO NARODNO KAZALIŠTE U ZAGREBU

TRG KRALJA ALEKSANDRA

Utorak 11. lipnja 1940. Predstava 336. Izvan predbrojke.

Svečani tjedan hrvatske kazališne umjetnosti

33-ći put

ERO S ONOGA SVIJETA

Komična opera u tri čina. Napisao Milan Begović. Uglazbio JAKOV GOTOVAC.

Dirigent: OSKAR JOZEFOVIĆ Redatelj: JAKOV GOTOVAC

L I C A :

Marko, bogati seljak	Josip Križaj	Mića (Kro)	Stojan Kolarov
Dama, njegova druga žena	Anka Jelačić	Sima, mlinar	Leo Mirković
Gjula, Markova kći iz prvog braka	Nada Tončić	Čobančev Momak	Marta Radmanović Ivo Gradečak

Djevojke, žene, momci, čobani, trgovci, vučarice, djeca i ostali seoski svijet.
Radnja se zbiva u malo varošici negdje u ravnici ispod Dinare, u ranoj jeseni. Vrijeme je današnje, kao i ono pred sto godina.
I. čin: NA GUMNU. - II. čin: U MLINU. — III. čin: NA DERNEKU.
Plesove u III. činu izvodi baletni zbor. Plesove uvježbali Margareta Froman i Vatroslav Krčelić.
Scenograf: MARIJAN TREPŠE

7
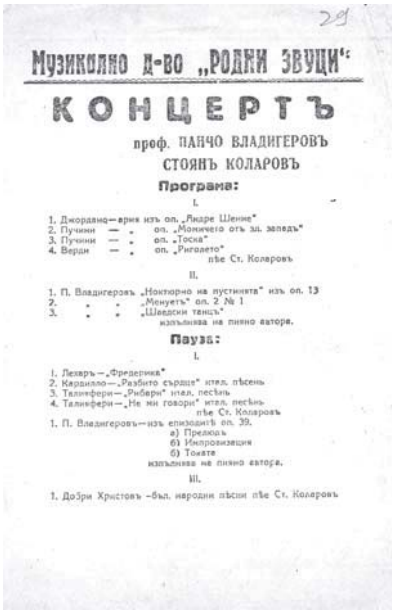
Музикално д-во „РОДНИ ЗВУЦИ"

КОНЦЕРТЪ

проф. ПАНЧО ВЛАДИГЕРОВЪ
СТОЯНЪ КОЛАРОВЪ

Програма:

I.

1. Джордано—ария изъ оп. „Андре Шенне"
2. Пучини — „ оп. „Моничето отъ зл. западъ"
3. Пучини — „ оп. „Тоска"
4. Верди — „ оп. „Риголето"
пѣе Ст. Коларовъ

II.

1. П. Владигеровъ „Нокторно на пустинята" изъ оп. 13
2. „ „ „Менуетъ" оп. 2 № 1
3. „ „ „Шведски танцъ"
изпълнява на пиано авторъ.

Пауза:

I.

1. Лехаръ—„Фредерика"
2. Карилло—„Разбито сърце" итал. пѣсень
3. Талиферри—„Риверо" итал. песъкъ
4. Талиферри—„Не ми говори" итал. песъкъ
пѣе Ст. Коларовъ
1. П. Владигеровъ—изъ епизодитъ оп. 39.
а) Прелюдъ.
б) Импровизация
в) Токата
изпълнява на пиано авторъ.

III.

1. Добри Христовъ —бълг. народни пѣсни пѣе Ст. Коларовъ

8

9

Гадеев 22/II. 1940.
На моя мил приятел Пенчо
с най-добри чувства и благопо-
желания. Пенчо Владигеров

10

11

ЧЕТЕНЕ, КНИГИ, БИБЛИОТЕКИ В ДНЕВНИЯ РЕД НА БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО – КРАЯ НА XIX – СРЕДАТА НА 40-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК (ВЪВЕДЕНИЕ КЪМ ИСТОРИЯТА)

Евгения Русинова

Въведение

Предлаганият текст е опит да се очертаят някои акценти към бъдещата история на читателя и четенето[1].

Безспорна е пряката обвързаност на четенето като социален феномен, книгоиздаването и библиотечното дело. Тази триада, която може да бъде обозначавана по различни начини (книжовност; книжовен живот; книжовна култура), е основен елемент от историята на културата/на културния живот.

Един подход към реконструиране на реалната картина на културното развитие е да се открои мястото на проблематиката, свързана с книги, четене и библиотеки, в дневния ред на българското общество.

По друг начин формулирано: да се открои за какво дебатират българските медии; как български интелектуалци, обществеици, журналисти и пр. грамотни и пишещи хора се отнасят към разглежданата проблематика.

Реконструирането на дневен ред е задача, свързана с допускане. Тя изисква систематичен поглед върху набор от факти. Освен това е необходимо прецизно съпоставяне между различните нюанси в твърденията на съвременници. Не трябва да се пренебрегва и съотношението между критичност и позитивни оценки и констатации. Многобройните текстове с възхвала на българската книга или в почит към книжовници и текстове много често имат казионен характер. Те най-вече са писани по някакъв празничен повод или отразяват лична оценка, която условно може да се разглежда като идентична със становището на някаква по–широка обществена среда. Задължително е представянето и на количествената страна на разглежданите тенденции и процеси (анализ на статистики, библиометрично представяне и др.).

Исторически контекст

Избраният период е темпорално обособен между формирането на книжовен живот в новосъздадената българска държава и средата на 40-те години на XX в., когато се извършва една радикална промяна на условия, процеси, темпове и характер на развитие[2].

Това е време преди всичко на обществени инициативи. Държавните са сравнително малко[3]. Те се изчерпват с няколко закона, както и с дейността на Министерството на народното просвещение (МНП). Така например по отношение на библиотеките държавното отношение е фиксирано в нормативни актове, но всъщност интересът към проблемите на книжовната култура и четенето е слаб.

Двата основни момента на активна държавна инициатива са законите, прокарани от Стоян Омарчевски в 1920 г. (за детската литература, за поощряване родната литература и изкуство, за откриване на общодостъпни библиотеки) и за Народните читалища, 1927 г.,

---

[1] **Русинова, Е**. Перспективи пред една история на книгата и четенето. Читател и книга в България. – *Писменост, книжовници, книги.* Българската следа в културната история на Европа. Шумен, 2018, 386–395.

[2] Българска книга. Енциклопедия. Съст. А. Гергова. София, Москва, 2004. За периода до началото на XX в. вж. **Гергова, А**. *Книжнината и българите*. София, 1992.

[3] **Балабанов, Н. Т.** *Културни и филантропични институти и културни прояви след измененията на Закона за народното просвещение от 1924.* София, 1925.

приет по време на министър Никола Найденов. Първите закони урегулират отношения в сферата на книгоиздаването и очертават параметрите на национална библиотечна система. Актът от 1927 г. създава условия за развитие на читалищата (и читалищните библиотеки), като задължава общините да осигурят финансирането им и да им отпуснат място за сграда**.** Към държавните инициативи спадат такива мероприятия за пропагандиране на книгата и четенето като Деня на българската книга (по-късно: седмица) и изграждане на специални библиотечни сгради – за Народната библиотека в София и за Библиотеката и музей във Велико Търново. Освен това МНП е и издател на няколко поредици за деца и за възрастни. Министерството поддържа и система за поощряване на издадени книги, както и откупува и разпространява книги.

Обществените инициативи са съсредоточени в няколко посоки:

- създаването на печатни органи, които да разработват проблеми на библиотеките, библиографията и четенето – „Книгописец“ – 1904, 1920, „Библиограф“ – 1923, 1926-28, „Библиотечна мисъл“ – 1926, „Българска книга“ – 1930, „Книжовен преглед“, 1936-1937, „Библиотекар“ – 1938;
- формиране на професионални сдружения и изследователски институти – Българския библиографски институт, Съюза на читателите;
- въвеждане на нови технологии или форми на работа – например УДК н библиотеката на плевенското читалище „Съгласие“ или изследване на четенето в Народната библиотека – Пловдив;
- важна обществена инициатива е и дарителството – на книги, на средства за написване, издаване, награждаване, на художествена, научна, популярна, помощна и пр. литература.

Трите взаимосвързани аспекта: четене, книги и библиотеки се появяват в обществения дневен ред в процеса на формиране на кръг от експерти (фактически лидери на общественo мнение). С времето темите започват да присъстват постоянно (макар и неравномерно) в дневния ред, а кръгът експерти постепенно се разширява. Това са предимно учени хуманитаристи, читалищни дейци, общественици, съпричастни на проблемите на книжовната култура на обществото: Стоян Аргиров, Петър Ненков, Иван Данов, Васил Класанов, Павел Орешков, Тодор Боров, Асен Разцветников, Добрин Василев, Стефан Станчев, Ценко Цветанов, Стилиян Чилингиров, Владимир Орозов, Маргарита Димчевска, Мара Тодорова-Камерани, Елисавета Живкова-Пеева и др. Повечето от тези лица работят в различни видове библиотеки. Някои съчетават различни професионални и обществени изяви. Така например Ячо Хлебаров е юрист, практикуващ адвокат, но и издател, преводач, страстен популяризатор на чужд библиотечен опит. Интензивна литературна, обществена, публицистична дейност развива Стилиян Чилингиров. Асен Разцветников е преди всичко преводач и поет.

В страната се оформят центрове, в които се провеждат изследвания, извършват внедрявания, издават книги и списания, или най-малкото – се работи по тематиката.Това са:

- Плевен, с плевенското читалище „Съгласие“ и където работят Ячо Хлебаров, Петър Ненков, Иван Данов;
- Пловдив – където от 1903 до 1934 Борис Дякович ръководи изключително умело и инициативно Пловдивската народна библиотека, втората регионална библиотека в страната;
- Варна, в чиято библиотека работи Добрин Василев;
- Шумен – с Васил Класанов;

- София със Стоян Аргиров, Тодор Боров, Маргарита Димчевска, Мара Тодорова-Камерани.

Темата в обществения дневен ред

Мястото за изразяване на становища по разглежданата проблематика е пресата – специализираният и общоинформационният печат, а така също и отделни самостоятелни публикации (книги, брошури), както и сказки. За популяризиране темите за четенето, четивото и библиотеката значителна роля има централният и регионалният читалищен печат „Читалище“, 1911, „Читалищен преглед“ 1919, „Читалищен вестник“ 1923-1925, „Училищен преглед“, „Читалищна дума“ 1925-1944, „Читалищно дело“ 1926-1944, „Читалищно слово“, 1943, „Българска мисъл“, 1925-1943 и др. Тук трябва да се посочи и органът на Просветния съюз – „Просвета“, 1935-1943.

За периода 1896-1944 г. са публикувани около 230 статии по представяната тема (като изключвам редица други текстове, засягащи по един или друг начин въпросите за четенето, библиотеките и книгоиздаването). В тези текстове се открояват три основни проблема – книжовната култура на обществото (представяна чрез състоянието на четенето), състоянието на библиотеките, проблеми на книгоиздаването. Темата за четенето е водеща. Тя пряко е обвързана с въпросите за грамотността и за функционалната грамотност.

Дискутира се колко се чете, кой чете, какви са особеностите на това, което се чете и какви са причините да се чете малко.

От тук следва въпросът какви книги се издават – подбор на заглавия, качество на превода, роля на книгоиздателя за възпитаване култура на четенето. Всичко това води до следващия, трети въпрос: кой ще разпространява книгата, кой ще я предоставя и кой ще формира отношение към нея – т.е. до библиотеката[4].

По така представените въпроси съществува постоянна загриженост, споделяна от писатели, учени хуманитаристи, общественици.

Изразените становища и направените оценки от съвременниците могат да се резюмират в няколко основни извода:

1. В българското общество съществува, макар и намаляваща неграмотност. Съществува и явлението функционална неграмотност, свързано със затруднения при четенето, с факта, че четящият трудно разбира смисъла на написаното. Функционалната неграмотност е съществена част от общото състояние на културата на обществото. Тя затруднява повишаването на общата и материалната култура, ограничава комуникацията, пречи на повишаване на квалификацията

2. Книгата не е предпочитаният гост в българския дом. Тя далеч не е изразен елемент в ценностната система на индивида. Привеждат се примери, че в стотици домове има едва ли не само по една, и то случайно попаднала книга. Твърди се, че немалка част от българските интелектуалци учени, учители, държавни експерти и пр. не притежават книги, не четат, не се интересуват от новости дори в професионален план и пр. Посочва се като пример, че кръгът читатели на литературна периодика е сравнително малък, общо около 5-7 хиляди души. Посочва се също, че сред обществената маса са популярни книги с лековато съдържание – песнопойки, съновници, сензационни, лошо преведени романи .

Значителна част от критичните твърдения са твърде общи. Поради това те трудно могат да бъдат използвани като източник на достоверни факти. Съществуват обаче

[4] **Русинова, Е**. Мит ли е четящият българин от следвосвобожденската епоха (до 1944 г.)? – *Митове и истории в България* (Рег. истор. музей, Пловдив, Годишник 2010), 2010, 74–82; **Книголюбов, В**. Основен недъг на нашите библиотеки. – *Библиотечна мисъл*, 1, 22 април 1926; **Павлов, Д.** Книжовното богатство на България в библиотеките и читалищата и как се то използва. – *Просвета*, V, 1939/1940, № 10, 1247–1254.

конкретни наблюдения на Цвятко Петков, обобщения на Димитър Гаврийски и проучвания на Христина Мочева. Те очертават картина на функционална неграмотност; минимално място на разходи за книги в домакинските бюджети; корелация между материално положение, грамотност и интерес към книгата.

3. Като аргумент за ограничеността на четенето се използват данни за сроковете за изчерпване на тиражите на българските книги. Твърди се, че тиражите бавно се обръщат; почти до средата на 30-те години тираж от 3000 екземпляра се изчерпва за период за 7-10 години. Подобни констатации се обвързват с факта, че българските писатели не могат да се издържат с литературен труд, а са принудени да бъдат учители, журналисти, библиотекари, дребни чиновници и пр.

4. Силно разпространено е мнението, че се издава ненужна литература, „улична“, „порнографическа“, безнравствена. Порицава се печалбарството, поради което издателите фабрикуват сензационни, четива; книги, които не възпитават, а предлагат бягство от действителността и подтикват към низки страсти

Едновременно с това се твърди, че се дава превес на чужди автори вместо на български. Популярно е разбирането, че се издават слаби преводи, силно адаптирани и осакатени. Представители на различни интелектуални и светогледни среди проявяват единодушие в критиката си на литературната продукция (Димитър Шишманов, Христо Вакарелски, Тодор Боров, Орлин Василев)[5].

5. Единодушно е становището, че е необходимо поощряване на българските писатели, подкрепа за добрата книга, ограничаване на лошите преводи, на безсъдържателната и безнравствена литература. Литературата – според разпространеното разбиране – трябва да възпитава идеали, високи нравствени ценности.

Повечето твърдения, изразявани от съвременниците на разглежданото тук време, са критични. Те отразяват две страни на действителността. Първата е, че книжовният живот се намира във фаза на развитие. И в такъв случай на преден план излизат проблемите. Втората – че дейците на българската книжовност имат високи изисквания, съставени по чужди модели. Тези модели се познават пряко или косвено, по литературни данни. И в двата случая често нивото на развитие между чужбина и България е подценявано. Пренебрегват се темпоралните разлики при книжовните процеси. Пренебрегва се също така и фактът, че наблюдения върху елита на чужда интелигенция се отнасят към цялото българско общество (което току-що навлиза в епохата на модерността).

Някои от критичните становища са стереотипни констатации. Други са израз на консервативен вкус, на патриархални разбирания за възпитателната роля на литературата. Такива са например позициите на издателите на поредицата преводни романи „Мозайка от знаменити съвременни романи.“

Някои критици на литературната действителност отразяват отрицателни нагласи към чуждото: чужди идеи и влияния.

Всъщност част от критиките към българските издатели не са точни. Вярно е, че голяма част от преводите не са на висота, че адаптираните издания често доминират. Тези произведения са подложени на произволни вмешателства като съкращаване и преразказване.

От друга страна обаче значителна част от тази продукция запълва определени празнини, запознава широката маса с основни произведения на класиката (най-малкото

[5] **Ангелов, Б**. За упадъчната сензационна литература. – *Мисъл*, XIII,1903, № 3, 181–192; **Кьорчев, Д.** Лошите книги. – *Воля*, I, № 18, 25. 3. 1911; **Вакарелски, Хр**. За уличната литература и за нейните крепители у нас. – *Златорог*, III, 1922, № 9, 575–578; **Митов, Д. Б.** Българската преводна литература. **Митов, Д. Б.** *Писатели и книги*, т. 2, София, 1936, 78–86.

със сюжета и основни изобразителни похвати на отделни литературни произведения). В този смисъл трябва да се оценява например продукцията на поредиците („библиотеки“) „Ралица“ на книгоиздателството на Николай Врачев и „Библиотека за всички“ на Иван Г. Игнатов.

Акцентите при библиотеките

Въпросите за четенето и за книгоиздаването намират обща точка в библиотечната проблематика. Темата за библиотеките е много важна; в нея се оглежда развитието на схващанията за четене и читатели. Тя отразява начините на възприемане на една модерна обслужваща технология – каквато е библиотечната. Очертава наличието на стратегическо мислене в определени среди на интелигенцията (свързани най-вече с читалищната организация, нейния съюз и издания).

В библиотечната сфера на страната доминират читалища. Тук напълно се проявява обществената инициатива в културната дейност. Създаденият през 1911 г. Върховен читалищен съюз се превръща в място, където се генерират идеи. Неговите дейци са силно пристрастени към темата за книгата и четенето[6]. По този начин създаващата се от началото на XX в. българска библиотечна мисъл (наука) придобива изразена практическа насоченост[7].

Наблюденията на съвременниците над читалищната дейност също извеждат някои отрицателни тенденции. Основно негативите са по отношение на читалищната библиотечна статистика и по някои характеристики на книжното богатство на библиотеките. Различни автори – Иван Хаджийски, Стефан Станчев и др. посочват, че често в читалищните статистики се подават нерелевантни на реалното състояние, нагодени, фиктивни числови показатели. Посочва се, че често читалищните библиотечни фондове са бедни, съдържат случайно попаднали книги; че реално книги се четат малко; че за книжното богатство няма никаква разгласа[8].

Всъщност, както показват редица наблюдения над отделни читалища, основна дейност за тях не е библиотечната, а театралната и лекториите.

От проблемите на библиотечната сфера съвременниците посочват още: липса на добра организация както на самата библиотечна система, така и на самите библиотеки; отсъствие на квалифициран персонал; разпилени усилия на малцината библиотечни специалисти; необходимостта от библиотечно законодателство**.** Внимание се отделя и на проблемите на отделни направления на библиотечна дейност, на задачите на някои видове библиотеки, както и на някои аспекти на библиотечната технология.

Могат да се открояят десет аспекта, по които съществуват добре изразени становища, предложения за решаване на съществуващите проблеми, аргументация за бъдещи задачи. Те са, както следва:

1. Необходимост от *библиотечно законодателство*, което да уреди положението на библиотеките и, преди всичко, тяхното изграждане и финансиране[9]. Темата е свързана

---

[6] **Хлебаров, Я**. Читалищата и българската книга. – *Читалище*,VI, 1927, № 9-10, 201–206; **Същият.** Книгата, читалището и нашия писател. – *Пак там*, XI, 1932, № 7-8, 161–165.; **Данов, Ив**. Училище, читалище и книга. – *Северно ехо,* V, № 2, 15 ян.- 1925, с. 12. Вж. също: *Двадесет и пет години в служба на родната просвета и култура (1911-1936).* Юбилеен сборник. София, 1937.

[7] **Тодорова, М**.. Нуждата от библиотекознание. – *Читалищни вести*, 1, 1923, с. 2; **Тодорова, М**. Обсега на библиотечната наука. – *Читалищни вести,* 2-3,10.5.1923, с .1; **Боров, Т**. Библиотечна наука. – *Мир,* № *,* 9250 /12 май 1931.

[8] **Станчев, Ст**. За библиотечната статистика. – *Книжовен преглед*, I, 1936, № 8, 1-4; **Дочев, Г.** Бележки по отчетите на няколко от големите читалища през 1933 г. – *Читалище* , XIII, 1934,1-2, 6-16.

[9] **Аргиров, Ст**. Чешкия закон за обществените библиотеки и нашия. – *Читалищни вести*, № 9-10, 1 авг. 1923, 2-3; **Същият**. Читалищното законодателство в чужбина и у нас. –*Библиотечна мисъл*, 1927, № 3,

непосредствено с тази за въвеждане на библиотечен данък. Един от пионерите на библиотечната мисъл, Иван Шишманов, лансира идеята чрез библиотечния данък читалищата да получат стабилно финансиране. То от своя страна ще позволи да подпомагат българската литература, респективно – писатели. Стоян Аргиров също обосновава необходимостта от библиотечен данък като търси примери от чужди практики – на Чехословакия, САЩ и др.[10]

2. Нужда от *библиотечно образование/училище*. Лицата със специална квалификация по библиотечно дело в страната са само няколко. Провежданите курсове от ВЧС донякъде запълват необходимостта от квалификация**.** Запознати с чуждата практика специалисти вземат становище по тези проблеми. На Добрин Василев принадлежи добре поднесената идея за специално библиотечно училище[11].

3. Няколко експерти, действащи библиотекари като Ст. Аргиров, Ив. Данов, Д. Василев и др. разработват темата за *библиотечна каталожна система*, почиваща на десетичната класификация на Дюи. Тя е въведена в библиотеката на плевенското читалище „Съгласие“, то се превръща в своеобразна лаборатория за нейното изпробване и широко прилагане[12].

4. *Ученическите/детските библиотеки* са активно разработвана тема, последователно добре представена във времето още от самия край на XIX в. (А. Петров, Сл. Паскалев, Б. Дякович, Е. Николов, Ст. Чилингиров, Ценко Цветанов и мн. др.).Темата получава допълнителни основания, след като през 1927 г. изследването на четенето в Пловдивската народна библиотека показва, че основният контингент читатели са учениците. Това показват и някои други наблюдения върху библиотечното четене[13].

5. Предложения за организиране на *малки библиотеки*, както и на *подвижни библиотеки* свидетелстват, че темите в дневния ред са пряко обвързани с практиката[14].

231-234, №45, 312-325; ;**Хлебаров, Я**. Библиотечно и читалищно законодателство. – *Читалище.,* V, 1926, № 2-3, 41–47.

[10] Вж. например **Шишманов, Ив.** *Литературна история на Възраждането в Италия.* Под ред на М. Арнаудов, София, 1934, с. XV; **Аргиров, Ст.** Задължителният библиотечен данък в Америка. – *Библиотечна мисъл,* № 4, 20 май 1926; За възгледите на Шишманов вж.също: **Шишманов, Ив.** Народните библиотеки, техният развой и тяхната уредба. – *Училищен преглед*, 1896, 4, 381–403; 5, 506–514.

[11] **Хлебаров, Я**. Библиотекарят и неговата подготовка. –*Читалище,* 1911, 4-5, с. 122; **Цветанов, Ц**. Подготовката на библиотечен персонал. –*Българска мисъл*, 1930, № 9, 625–629; №10, 703–705; **Василев Д**. Нуждата от библиотечно училище. – *Читалище*, XXI,1942, № 7-8, 217–219.

[12] **Ненков, П.** Класификацията на библиографията по децималната система. – *Време*, I, 24, 24.11 1906, 1-3.; **Данов, Ив**. Международната десетична класификация в нашите читалищни библиотеки. – *Читалище,* IX, 1930, № 3-4, 72–78 ; **Хлебаров, Я**. Да се създаде нормален каталог за нашите читалища. – *Читалище* , XVII, 1938, № 9-10, 257–259.

[13] **Петров, А.** Детските библиотеки в нашите основни училища. – *Учител*, VII, 1899, № 1, 25–32; **Монев, Н.** Детски читални и библиотеки. – Българска мисъл, 1928, № 4, 308–310; **Цветанов, Ц**. *Детски библиотеки: Устройство, методи и значение.* София, 1929, **Димчевска, М.** Детските библиотеки в чужбина. – *Читалище*, IX, 1930, № 5-7, 146–149; **Георгиев, К**., Детска библиотека при читалището. – *Читалище,* IX, 1930, 8–10, 239–242; **Чилингиров, Ст**. Детски библиотеки. – *Читалище,* XIV, 1935, № 5-6, 132–133; Ср. с: **Николов, Е**.. Класни библиотеки. – *Читалище*, V, 1926, № 1, 23–24; **Калина Малина**. Подвижни ученически библиотеки. *Учителска мисъл*, 1929, № 7, 461–464; **Разцветников, Ас**. Нашите ученически библиотеки. – *Просвета,* II,1936/1937, № 8, 1077–1080; Ср. с: **Дякович, Б**. Ученическото четене. – *Читалище*, V, 1926, № 2-3, 63–66; **Пеева , Е**. Какво четат младежите в Пловдивската народна библиотека. – *Годишник на народната библиотека* Пловдив, 1927, 202–231.

[14] **Орозов, В**. Малка библиотека в Йънгстаун (Америка). – *Списание на Българското инж. арх. дружество*, XXIX, 1929, № 1-2, 34–36; **Аргиров, Ст**.- Преносни (подвижни) библиотеки. – *Българска мисъл*, 1928, № 3, 228–231; **Калина Малина**. Подвижни библиотеки. –*Читалище,* XVII, 1938, № 3-4, 81–82.

6. Организирането и устройството на *публичните библиотеки* (в тази категория спадат и читалищните) е основна тема, която представя български и чужд опит, лични разбирания, анализи на практика[15].

7. Присъствието на темата за *библиотечните сгради* (Данов, Димчевска, Боров) е обосновано от българската действителност. В разглеждания период най-добре уредени библиотеки са Университетската, на Българската централна кооперативна банка и тази на Съюза на българските инженери и архитекти, като първите две имат и собствени, специално проектирани помещения. Строителството и оборудването на библиотечни помещения/сгради е едва в началото си[16].

8. Сред актуалните теми се откроява и тази за създаване на *организация на библиотекарите*. Тя е необходима за организационно и професионално укрепване на колегията[17].

9. Много добре застъпена тема, както в самостоятелни публикации, така и в други текстове по най-различни поводи, е тази за *читателя и четенето*. Внимание се отделя на някои акценти при четенето, на профила на читателя, на специфики на библиотечното четене. Включени са разнообразни наблюдения от библиотеки в Плевен, Пловдив, Троян, Варна, София. Становище по темата взимат както професионални библиотекари като Елисавета Живкова-Пеева, Добрин Василев и Стефан Станчев, така и други съпричастни към проблематиката лица като Иван Хаджийски и Димитър Иванчев и др. Публикуват се и отделни класации на прочетената литература – не само по видове читатели, но и по литератури и по автори. Съпоставка с провеждани други наблюдения позволяват да се очертаят някои белези на профила на читателската аудитория и тематичния кръг на читателски интереси[18].

Като цяло темата за четенето е една от най-много разглежданите. Тя е свързана и с редица препоръки и констатации за отношението на читателя към книгата и писателя, за възпитателната роля на книгата и др.[19]

10. Не така популярна, поддържана от много ограничен кръг от автори, но също важна като акцент, е темата за необходимостта от една *българска национална библиография*. Частен случай от нея е въпросът за ретроспективната национална библиография – „Български книгопис“, който през разглеждания период търпи непрекъснато критика (без концепция, непълен, неточен и пр.!)[20].

---

[15] **Хлебаров, Я** Как трябва да бъдат уредени публичните библиотеки. 1.Библиотеките и народа. – *Читалище*., I,1911, № 1, 20–22; **Василев, Д**. За общинските библиотеки. – *Читалище,* XVI, 1932, № 5-6, 141–142. Ср. с: **Шишманов, Д**. Публични библиотеки. – *Слово*, IV, № 1044, 24 ноември 1925.

[16] **Данов, Ив**. Библиотечни сгради. – *Съгласие*, I, № 3, 26 април 1927, 20–21; **Цветанов, Ц**. Читалищни здания. – *Литературни новини,* I, № 19, февр. 1928; **Данов, Ив**. Библиотечни здания. – *Читалище,* IX, 1930, № 1-2, 30–32; **Димчевска, М**. Модерни библиотечни сгради. –*Българска книга*, 1930, № 1, 64–68; Ср. с: **Боров, Т**. Конкурсът за Народна библиотека. - *Литературен глас,* X, 11 май1938, № 394.

[17] **Хлебаров, Я**. Съюз на библиотекарите. – *Книжовник,* I, 1910, № 1, 5-7, № 2-3, 45–48, № 4-5, 108–110; **Книголюбов, В**. Български библиотекарски съюз. – *Библиотечна мисъл*, № 6, 3.6.1926, с.1; **Сестримски, Ив**. Организиране на българските библиотекари. –Мир, № 11134, 3.9.1937, с.3; **Боров,Т.** Организация на българските библиотекари. – *Българска мисъл*, 1938, № 1, 59-68.

[18] **Стоянов, Г..** Какво чете народа. –*Учител*, VII, 1899-1900, № 8, **Дякович, Б.** Ученическото четене. – *Читалище,* V, 1926, № 2-3, 63–66; **Пеева , Е.** Какво четат младежите; **Дочев, Г.** Кой чете и какво чете у нас? –*Читалище*, XVI, 1937, 3-4, 72–76; **Иванчев, Д**. Читател и книга. – *Литературен час*, № 7 (276), 22 май 1935; **Станчев, Ст**. Читател и автор. –*Читалище*, XV, 1936, № 7-8.

[19] **Данов, Ив**. Четенето като средство за образование. – *Северно ехо*, IV, № 37, 11. ноември 1924, с. 1; **Димчевска, М.** Майката, детето и книгата. – *Читалище*, XI, 1932, № 7-8, 166–167; **Чилингиров, Ст.** Какво трябва да четем. – *Глобус*, I, № 2, 10 окт.1926, с. 3.

[20] Български библиографски институт. – *Книгописец*, II, 1920, № 1-2 **Данов, Ив.** Нещо за нашата библиография. – *Читалище*, IX, 1930, № 1-2, 17–18; **Боров, Т**. Защо ни е нужен Български библиографски институт? – *Училищен преглед* ,1941, № 1, 11–26.

Постоянен акцент в обществения дневен ред е отбелязването на деня на книгата или друго събитие, свързано с книжнина – като деня на народните будители или празника на равноапостолите Кирил и Методий. В такива случаи критичните наблюдения отстъпват пред възхвали на книгата, книжовността, българския език, делото на писатели и издатели[21]. Ако има критични бележки, те по-скоро са поводи за привличане на общественото внимание към проблемите в тази сфера (положението на писателя, необходимостта хубавата книга да се поощрява). Като автори се изявяват не само читалищни и библиотечни дейци, но и писатели, публицисти, учени, политици.

Трябва да се отбележи, че в българската библиотечна теория (доколкото някои от публикуваните текстове могат да се определят така) и практика се забелязват различни чужди влияния. Най-добре са изразени германското, руското и това на опита в САЩ. Много популярни са схващанията на двамата руски библиотековеди Любов Хавкина и Николай Рубакин. Споменават се и практики от Чехословакия, Финландия, Белгия, Швейцария. В конкретната библиотечна практика се използва каталожен опит от Германия и САЩ. Предложения за библиотечно финансиране (например Аргиров) и за изграждане на малки библиотеки (Орозов, Димчевска) се основават отново на опит от САЩ. В дневния ред на библиотечните среди този опит, с малки изключения, идва по книжен път, а не чрез преки наблюдения[22]. От българските библиотековеди англосаксонската практика познава М. Димчевска, а с отделни страни от европейската практика в една или друга степен са запознати всички останали (като доминират по-трайни непосредствени наблюдения от Германия).

Заключение

Темата за съдбата на книгата, за четенето и за състоянието на библиотеките има своето (макар и малко, локално) място в обществения дневен ред. В нея се отразяват основно критичните наблюдения върху действителността в страната. Нейното присъствие в печата съдържа неизменно повтаряне на основни задачи като: повишаване на грамотността, създаване на интерес към четенето, пропаганда на хубавата (и преди всичко българската) книга, ограничаване на сензационното и безнравствено четиво, развитие на библиотеките.

Темата за библиотеките е сравнително по-ограничена в рамките на професионално ориентирания периодичен печат, докато за книгата и четенето намира място и в най-разнообразни по вид издания.

Разгледани в целостта си, публикациите свидетелстват за добро познаване на българските проблеми и на пътищата за тяхното решаване. Също така те разкриват и добро ориентиране в чуждата литература и конкретна практика.

---

[21] Вж. типично: **Хлебаров, Я**. Ден на българската книга. – *Читалище,* XI, 1932, № 1-2, 9–11.

[22] **Герджиков, В**. Градски библиотеки в чуждите столици и нуждата от такава в София. – *Читалище*, II, 1914, № 4-6, 144–148; **Данов, Ив.** Библиотеките в чужбина и у нас. – *Читалищни вести*, I, № 9-10, 1 авг. 1923, с. 4 **; Тодорова, М.** Народни достъпни библиотеки във Финландия. – *Развигор*, III, № 101, 20 ян. 1923, с. 3; **Орозов, В**. Читалищните и публичните библиотеки у нас и в чужбина. – *Читалище*, XV, 1936, № 5-6, 138–140 ; Ср. с: **Данов, Ив**. Съвременните библиотеки. – *Читалище*, VIII, 1929, № 3-4, 85–86. **Тодорова, М.** Библиотечната политика в Америка. – *Развигор*, V, № 201, 27 сек. 1925, 2-3.; **Цветанов, Ц**. Библиотеките в Америка. – *Глобус*, № 39, 17 юни 1928, 1-2.

READING, BOOKS, LIBRARIES ON THE AGENDA OF THE BULGARIAN SOCIETY – THE END OF THE XIX CENTURY – THE MID-40S OF THE XX CENTURY (INTRODUCTION TO HISTORY)

Evgenia Rusinova

Abstract

Reading, books, libraries are three interconnected elements of the cultural processes, respectively – from the cultural history of Bulgaria. The importance of this triad is reinforced by the fact that it is in the basis of intensive debates on the development of book publishing, the enhancement of literacy and the culture of reading. The questions about who reads (who is the reader), what he reads (what is the book), how and where he gets it (the role of the library) occupies a prominent place on the agenda of the Bulgarian society in the period between the establishment of the modern Bulgarian state (1879) until the establishment of a Soviet model of cultural policy (1947).

The text presents the main accents in the examination of the topics on the pages of the Bulgarian specialized press (magazines and newspapers dedicated to libraries, bibliography, book publishing, and also periodicals with literary, educational and more general cultural profile). It shows the thematic circle of texts devoted to basic questions connecting the three aspects of the subject – the profile of the reader, the need for modern library technology, library funding and library legislation, modern library buildings, work with readers, children / students, etc. The general conclusion for the presence of these themes on the agenda of the Bulgarian society is that they are considered highly critical. A significant part of the publications have the character of programs and of presentation of a foreign experience. Considered in full the topic of reading, books and libraries reflects the processes of modernization in the cultural sphere that are taking place in Bulgaria during this period.

ЗА РОЛЯТА И ЗНАЧЕНИЕТО НА ОТЕЧЕСТВЕНИЯ ФРОНТ (ОФ) В БЪЛГАРСКИЯ ОБЩЕСТВЕНО-ПОЛИТИЧЕСКИ ЖИВОТ (1944 – 1948) НЯКОИ БЕЛЕЖКИ

Симеон Кулиш

„Отечественият фронт... е изстраданият от нашия народ самостоятелен извод от неговия собствен исторически опит“[1]
Георги Димитров

Идеята за изграждане на „народни“ или „отечествени“ фронтове датира още от 20-те години на XX в. Инициативата е подета от Коминтерна, като главната цел е изграждането на „единен фронт отдолу“ на работниците срещу социалдемократите, а впоследствие и срещу фашизма и свързаните с Германия национални правителства. През 1934 г. Френската комунистическа партия (ФКП) отправя призив към френските социалисти и Радикалната партия за съюз на демократичните сили срещу фашизма. Морис Торез (генерален секретар на ФКП) за първи път използва термина „народен фронт“. Година по-късно, на VII конгрес на Коминтерна, официално се утвърждава курс към изграждане на антифашистки народни фронтове[2]. Така се поставя началото на организираните народни фронтове в Европа.

* * *

Процесът на окончателното формиране на Отечествения фронт в България[3] се извършва по време на Втората световна война, особено след 22 юни 1941 г. Нападението на Германия над СССР ускорява значително изграждането на единните антифашистки фронтове. Рязката промяна в статута и положението на Съветския съюз кара Сталин да разшири подкрепата за себе си сред европейските държави, като особено внимание обръща върху тези от тях, които са управлявани от прогермански правителства. Българската държава е една от тях. В страната сред основните опозиционни сили се оказват комунистите, които развиват едновременно легални и нелегални действия още от края на Септемврийското въстание от 1923 г. Постепенно двете нелегални марксистко-ленински партии – БКП и Работническата партия, се обединяват в единна партия – Българска работническа партия (БРП). Процесът окончателно е завършен към средата на 1940 г.[4]

Безспорно Георги Димитров се явява главен вдъхновител на тази идея, но също така идеолог и инициатор на появилия се в България през 1942 г. Отечествен фронт[5]. Той си спечелва популярността и доверието сред световното комунистическо движение

---

[1] *Вторият конгрес на Отечествения фронт*. Издание на Националния съвет на Отечествения фронт, 1948, с. 22.

[2] **Калинова, Е.** *Възникване на Отечествения фронт в годините на Втората световна война*. – В: История на Отечествения фронт/ съюз в България. УИ „Св.Климент Охридски“, Том 1, София, 2012, 12–14.

[3] Още на Петия пленум на ЦК на БКП от януари 1935 г. се поставя изграждането на „широк единен фронт“ срещу фашизма. Окончателно идеята се утвърждава на Шестия пленум на ЦК, проведен през февруари – март 1936 г. Поводът е извършения на 19 май 1934 г. държавен преврат и последвалата забрана на всички обществено-политически организации в страната (**Кьосев, Хр., Г. Мишков.** *Българската комунистическа партия. Исторически справочник.* Партиздат, София, 1985, 157–158).

[4] **Кьосев, Хр., Г. Мишков.** *Българската комунистическа партия*, с. 161.

[5] **Баева, И.** *Георги Димитров – историческа личност на XX век и исторически образ на XXI век*. – В: Георги Димитров в обществента и в научната памет. София, 2012, с. 18.

веднага след Лайпцигския процес от 1933 г. Още на следващата година той успява да заеме последователно постовете член на Политическия секретариат на ИК на Коминтерна (29 април 1934 г.) и член на Президиума на ИККИ (23 май 1934 г.)[6]. Практически идеята на Димитров за „народните антифашистки фронтове“ започва да се налага след VII конгрес на Коминтерна през 1935 г.[7] Времето, което той прекарва в Коминтерна го отдръпва от възприетия до този момент ултра ляв курс, със стремеж към единен фронт във всяка отделна страна, в търсене на отделни съюзници в Европа срещу нацистка Германия[8]. Трябва да се отбележи, че тази идея не се възприема категорично от Сталин. На 1 юли 1934 г., подготвяйки доклада си за конгреса, Димитров изпраща писмо за одобрение до Йосиф Висарионович. В него той излага своите виждания, едно от които е именно за „единния фронт“. Впечатление прави, че на няколко пъти Сталин подхожда с недоверие и подозрение, изписвайки собственоръчно в страничните бели полета на писмото „Срещу кого са отправени тези тезиси?“[9]. До подобно заключение достига и Мито Исусов, който също споделя идеята, че Сталин не възприема добре новите стратегия и тактика на Димитров за световното комунистическо движение[10]. Резервираността на ръководителя на СССР категорично се проявява седем дни след началото на Втората световна война. По време на среща между двамата на 7 септември 1939 г. Сталин заявява, че линията на VII конгрес е загубила смисъл: „...да се стои днес на позициите на вчерашния ден (единен народен фронт, единство на нацията) – означава да се свлечеш на позициите на буржоазията. Този лозунг се сваля“[11].

Официално, от висока трибуна, Г. Димитров излага своите виждания още в края на 1934 г. В своя реч, произнесена в Москва по случай 15 години от основаването на Комунистическия интернационал на младежта (КИМ) той подчертава, че основна задача на пролетариата и работническата младеж е „създаване на единен фронт против фашизма и опасността от война“[12]. Новата линия на Коминтерна е възприета и от българските комунисти. На заседание на Задграничното бюро на ЦК на БКП от 10 юли 1936 г. Георги Димитров изказва мнение, че има добри възможности за образуване на Народен фронт и в България. В следващите месеци по негова препоръка се образува подобен фронт под формата на конституционни комитети[13].

В биографичен очерк на Стела Благоева за Георги Димитров от 1949 г. се отбелязва, че идеята за Отечествения фронт не се появява случайно, а е следствие на борбата за обединение на демократичните сили и работническата класа. Тя определя три исторически етапа в развитието на тази борба. Първият е изграждането на Единния фронт, следван от Народния фронт и завършвайки с Отечествения фронт. Базирайки се на анализите на Димитров за историческите корени на идеята за Отечествения фронт, Благоева разширява хронологичните граници, поставяйки началото на този процес непосредствено след избухването на Октомврийската революция в Русия[14].

На 15 юни 1942 г. лидерът на Задграничното бюро на БРП Георги Димитров очертава линия за сплотяване на разнородните политически среди в България. Определя

---

[6] **Хаджиниколов, В. и др.** *Георги Димитров. Биографичен очерк*. Партиздат, София, 1973, с.141.

[7] **Баева, И.** *Георги Димитров – историческа личност на XX век*, 15–17.

[8] **Далин, А., Ф. И. Фирсов.** *Димитров и Сталин (1934 – 1943). Писма от съветските архиви*. ИК „Прозорец“, с. 52.

[9] Пак там, 25–27.

[10] **Исусов, М.** *Сталин и България*. УИ „Св.Климент Охридски“, София, 1991, с. 10.

[11] **Калинова, Е.** *Възникване на Отечествения фронт*, с. 13.

[12] **Хаджиниколов, В. и др.** *Георги Димитров*, с. 144.

[13] Пак там, с. 176.

[14] **Благоева, С.** *Георги Димитров. Биографичен очерк*. Издателство на БКП, София, 1949, 212–213.

като задача „незабавно съглашение“ със земеделците, социалдемократите, демократите, радикалите и др.[15], т.е. да се формира един общ антихитлеристки отечествен фронт.

Възможно е обединителните процеси на селските и работническите слоеве на българското общество да са започнали след 1917 г., повлияни от събитията в Руската империя. Процесът на олевяване на населението в Европа е факт, особено след края на Първата световна война. Най-яркият изразител на тези нови тенденции в България става Септемврийското въстание от 1923 г. Неговата неуспешна реализация и последвалият преврат от 19 май 1934 г. окончателно полагат здравата основа за изграждане на единните фронтове в страната. Кулминацията, разбира се, е проведеният през 1935 г. VII конгрес на Коминтерна, където се слага началото на практическото реализиране на тази идея, дело на Георги Димитров.

* * *

С прочитането на програмата на Отечествения фронт по радиостанция „Христо Ботев“ от Карло Луканов на 17 юли 1942 г. публично се дава заявка за управление на антифашистките сили. Трябва да отбележим, че водещата организация към този момент е БРП /к/, като в следващите месеци до края на годината към ОФ се съгласяват да се включат само БЗНС „Пладне“ с Никола Петков и Политическият кръг „Звено“ с Кимон Георгиев. Още по-интересен е моментът, че в ПБ на БРП /к/ Цола Драгойчева е натоварена със задачата да отговаря за Отечествения фронт, а в ЦК е създадена Централна комисия за ОФ с ръководител д-р Кирил Драмалиев[16]. Това са ясни и категорични доказателства, че комунистите искат да упражнят контрол над новосформираната антифашистка организация, като главна цел, която си поставят, е завземането на властта. Не бива да подминаваме и още един момент. Случайно или не на същата дата – 17 юли 1942 г., започва и Сталинградската битка, която е повратен момент във Втората световна война. Символизмът в събитията е повече от красноречив за хода на историята, както за световната, така и за българската.

Безспорно след 17 юли 1942 г. организацията на ОФ официално излиза на обществено-политическата сцена на България. Ще измине повече от година (10 август 1943 г.), докато се сформира ръководен център, по-известен под името Национален комитет (НК), оглавяван от Кимон Георгиев, Никола Петков и Кирил Драмалиев. По-късно към тях се присъединява и Григор Чешмеджиев от БРСДП. В края на 1943 г. НК се лишава от присъствието на К. Георгиев, Н. Петков и Г. Чешмеджиев, тъй като те са принудени да се евакуират след последвалите бомбардировки над София[17]. Фактически Комитетът престава да функционира, а главна движеща сила остава БРП /к/. Така към началото на 1944г. ОФ си изгражда един образ на *затворена комбинация от леви антифашистки кръгове*[18]. Според Евгения Калинова това се дължи на факта, че легалната опозиция не желае да си сътрудничи с БРП[19].

В навечерието на 9 септември 1944 г. ОФ предприема две категорични стъпки, които го представят като важен фактор в сложната политическа обстановка в България. Първата от тях е срещата на представителна част на НК на ОФ с министър-председателя Иван Багрянов на 24 август. Посещението е с цел да се въздейства на премиера да им предаде властта. От друга страна, това е акт, чрез който ОФ за първи път се проявява

[15] **Калинова, Е**. *Възникване на Отечествения фронт*, с.14
[16] Пак там, 14–17.
[17] Пак там, 23–27.
[18] Пак там, с. 29.
[19] Пак там, с. 29.

като легална полтическа сила[20]. Срещата-разговор с представител на официалната власт (Багрянов) е демонстрация на сила, на готовност за управление и радикални действия.

Шест дни след срещата на ОФ-делегацията с Багрянов, отечественофронтовците се обръщат към населението с „Манифест към българския народ и армия“ за незабавна смяна на правителството. Посредством този документ ОФ за първи път разгърнато, в 16 точки, представя своята програма[21]. Няколко дни по-късно, в деня, в който СССР обявява война на България (5 септември 1944 г.) Отечественият фронт отправя Позив към българския народ, чрез който заявява, че правителствата на Багрянов и на Муравиев не са спазили обещанията, дадени към българите, и призовава към засилване борбата за спасение на Отечеството и за установяване на правителство на Отечествения фронт[22]. След още четири дни Отечественият фронт окончателно слага край на действащото правителство и завзема властта.

* * *

След 9 септември 1944 г. започва нов етап в историята на България, но също така и в идейното развитие на ОФ. Още на 12 септември един от регентите от ОФ – Венелин Ганев, се обръща към населението по Радио София, заявявайки, че *Управлението на страната в неговата цялост е ваше* (на народа – б. а.). *То е всенародно. То е окончателно установено*[23]. Още тук се вижда и подчертава каква ще е бъдещата визия на тази организация.

Друга главна цел на Отечествения фронт след 9 септември в идейно отношение е обединяването на работници, земеделни и интелектуалци под своята шапка, но пак под главното ръководство на БРП /к/. В Окръжно № 5 на ЦК на БРП /к/ от 12 септември 1944 г. се кава, че клубовете на ОФ по градове и села, които да са опора на новата власт *да контролират и съдействат в работата на държавните и обществените органи* и да *промислят по местните въпроси, свързани с живота и труда на населението*[24].

В следващите дни на септември и началото на ноември БЗНС, „Звено“ и Българската работническата социалдемократическа партия (БРСДП) ще изразят подкрепа за ОФ и дейността на организацията. Очевидно е и подкрепа за самата БРП /к/, която, както ясно се вижда, монополизира Отечествения фронт, и то в две посоки – от една страна в самата ОФ, от друга – като правителство. Наблюдаваме концентрация на политическа власт в една партия, която, както отбелязва и Евгения Калинова – изплозва ОФ за параван за своя диктат[25].

Първи своята вярност в единството на ОФ заявяват земеделците. Никола Петков в своя реч по Радио София заявява – *Да живее съюза между земеделци, работници и почтени интелектуалци...В платформата на ОФ са вложени най-важните идеи, които съставляват ядката на земеделската платформа...Чрез силна земеделска организация да изградим силен Отечествен фронт*[26]. Трябва да отбележим, че Петков говори от името на БЗНС, но и от името на правителството, тъй като по това време е и министър

[20] Пак там, с. 37.

[21] **Кьосев, Х., Г. Мишков.** *Българска комунистическа партия*, 190–191.

[22] *Позив на НК на Отечествения фронт към българския народ против правителството на Муравиев, на борба за спасяване на Отечеството, 5 септември 1944 г.* – В: 65 години Отечествен фронт – съюз. Изд. „Захарий Стоянов“, София, 2008, с. 235.

[23] *Отечествен фронт*, бр.4/ 12.09.1944 г.

[24] **Калинова, Е.** *Мястото и ролята на Отечествения фронт в годините на „Народната демокрация“ (1944-1947г.)* – В: История на Отечествения фронт/съюз в България. УИ „Св. Климент Охридски“, Том 1, София, 2012, с. 52.

[25] Пак там, с. 48.

[26] *Отечествен фронт*, бр.6/ 14.09.1944 г.

без портфейл. В този ред на мисли друг авторитет на земеделската организация – д-р Г. М. Димитров – твърди пред Кимон Георгиев и Дамян Велчев: *Вярвайте ми, аз изцяло поддържам ОФ и съм готов даже да дам живота си за запазването на неговото единство*[27] (октомври 1944 г.).

Няколко дни по-късно (18 септември) във в-к „Отечествен фронт“ Добри Терпешев (БРП/к/) споделя: *Ние* (има предвид комунистите – б. а.) *положихме свръхчовешки усилия да организираме новата действително народна обществена сила – Отечествения фронт*[28]. Думите на Терпешев са едно препотвърждение на Окръжно № 5 на ЦК на БРП /к/ от 12 септември 1944 г., но също така има и за цел да изрази доминацията на комунистите по категоричен начин.

Четири дни след позицията на Терпешев БРСДП излиза с манифест към българския народ. В него се заявява, че *Работническата социалдемократическа партия, единна и организирана, смела и въодушевена, е поела делото на Отечествения фронт и влага всичката си енергия и сила за изграждане на нова демократична България, на свобода, на правда, на човечност!“*[29]. Под тези думи се подписва секретарят на партията Коста Лулчев. Манифестът изразява подкрепа към ОФ, но същевременно с това декларира и идеите, които партията изповядва.

На 3 октомври отново във в-к „Отечествен фронт“ са публикувани Решенията на конференцията на „Звено – 19 май“, проведена два дни по-рано. От тях става ясно, че организацията е преименувана на „Народен съюз Звено“, който смята, че *...единствено хармонията и сцеплението сред напредничивите и демократични сили, сплотяващи Отечествения съюз, като най-здрава и сигурна опора за спасението на България и за изграждането на новия свободен и демократичен строй*[30].

Без съмнение, в началото, в периода септември – декември 1944 г., в ОФ коалицията цари разбирателство между организациите. Нейната здравост се потвърждава и от Кремъл. Във вечерния коментар на Радио Москва от 30 септември 1945 г., направен в отговор на материал в американския вестник „New York Herald Tribune“, твърдящ за неединността в ОФ, категорично се заявява, че *Отечественият фронт представлява една здрава коалиция на всички широко демократични партии в страната, поддържани от многобройните масови организации, които са единодушни в своите редове*[31]. С течение на времето обаче единството е нарушено. Трябва да го потърсим главно във външния фактор, но също така и вътре в страната и самите партии, участващи в Отечествения фронт.

Първият важен момент е влиянието на Москва в България. От една страна Съветският съюз го упражнява посредством Съюзната контролна комисия (СКК) в лицето на маршал Ф. Толбухин, но реално ген. С. Бирюзов. От друга страна, получаващата пълната подкрепа от СССР БРП /к/ започва да упражнява натиск върху останалите партии. Нейната сила става още по-голяма след като комунистите след 9.09.1944 г. започват да ръководят МВР и министерството на правосъдието[32]. Това се оказва изключително мощен и сигурен инструмент за влияние и осъществяване на своите идеи, респективно и тези на Кремъл. Започнати са повсеместни чистки, което позволява на комунистите да осъществят контрол над държавния апарат, но и над цялото общество. На практика

[27] **Калинова, Е.** *Мястото и ролята на Отечествения фронт*, с. 61.
[28] *Отечествен фронт*, бр.10/ 18.09.1944 г.
[29] *Отечествен фронт*, бр. 14/ 22.09.1944 г.
[30] *Отечествен фронт*, бр. 23/ 3.10.1944 г.
[31] *Народно дело*, бр. 340/ 30 септември 1945 г.
[32] **Калинова, Е**. *Мястото и ролята на Отечествения фронт*, 68–69.

милицията придобива особени правомощия и няма институция, която да може да й се противопостави[33].

От друга страна, политическите организации, лишени от воденето на политически живот от 10 години, получават възможност да се изявят, да възстановят структурите си и да започнат организационно съществуване. Това е по-скоро един емоционален момент, но достатъчно силен мотиватор за раздвижване на партиите в ОФ. Фактор, който генерира енергия сред лидерите на организациите, която се засилва с течение на времето.

Друг много важен момент е приетата от Министерски съвет на 30 септември 1944 г. Наредба – закон за „Народния съд“[34]. Той предизвиква най-много разногласия и напрежение между ОФ-партиите. Комбинирайки се с натиска от страна на МВР върху т. нар. „фашистки елементи“ сред населението в страната[35], единството в коалицията сериозно се разклаща. Своеволията на силовото министерство предизвикват силни реакции, особено в лицето на земеделците и техния ръководител Никола Петков.

Накрая, но не и на последно място, Отечественият фронт бързо се превръща в организация от затворен характер, провокирайки силни сблъсъци вътре в структурата[36]. Подобно съмнение е изразено и от д-р Герасимов – социалист от Софийския общински комитет на ОФ, на заседание на ПБ на БРП /к/, проведено на 5 ноември 1944 г. Той споделя, че *Ние* (ОФ – б. а.) *се опираме на представителите на масовите организации*[37]. Това изречение е част от неговия анализ, посветен на работата на НК на ОФ. Неслучайно Герасимов набляга на ролята и значението на масовите организации, защото смята, че земеделците и „Звено“ използват Отечествения фронт и желаят да го превърнат в *...затворена организация само за партии*[38]. Именно затова той набляга на отворения характер на ОФ.

На същото това заседание на ПБ от 5 ноември 1944 г. се вземат и някои основополагащи решения за бъдещето на ОФ, неговите задачи и същност. Голяма част от тях ще залегнат в Първия и Втория конгрес на организацията. Приема се ОФ да е *...продължителен всенароден боеви съюз на демократичните патриотични сили за довеждане докрай борбата срещу фашизма и за изграждане на нова, демократична и силна България...* В точка 2 се казва, че *НК на ОФ да бъде най-авторитетния орган в България – главен контрольор и сътрудник на ОФ властта*[39].

Сред решенията има текстове, които по категоричен начин свитетелстват за желанието на комунистите да монополизират ОФ и разкриват ясно стратегията на БРП /к/ за бъдещето на Отечествения фронт и ролята на партията в него. От ПБ съветват своите членове, представители по места в ОФ, да избягват *...необмислените изказвания, изхождащи даже от ръководни другари, че ОФ е временна и преходна комбинация и че при първия сгоден случай ние* (комунистите – б. а.) *ще се отървем от съюзниците...*[40]. Впечатление прави, че именно по този въпрос, месец по-рано, на страниците на в-к „Отечествен фронт“ е публикувана съвместна декларация на БРП /к/, БЗНС, НС „Звено“ и БРСДП. Партиите се обединяват около това, че *...ОФ НЕ Е* (кугсивът мой – б. а.) *обикновено временна междупартийна комбинация за вземане на властта и подялба на властта, а продължителен всенароден боеви съюз на демократическите патриотични*

[33] **Знеполски, Ив. и др**. *НРБ от началото до края*. ИИБМ, София, 2011, с. 71.
[34] **Огнянов, Л**. *Държавно-политическата система на България (1944 – 1948).* София, 2007, с. 31.
[35] **Калинова, Е**. *Мястото и ролята на Отечествения фронт*, 70–71.
[36] Пак там, с. 71.
[37] ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 9, л. 1.
[38] Пак там.
[39] Пак там, л. 2-3.
[40] ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 9, л. 2.

сили за довеждане до край борбата срещу фашизма...[41]. Покрай главната задача на ОФ към този момент – всеобщата борба срещу фашизма – се прокрадва темата за властта. Определено една от невралгичните теми за всички партии, но най-вече за комунистите. Те умело успяват да прикрият своите действия и намерения, като заедно с това ги приписват на останалите партии в коалицията – красноречив пример за вменяване на вина.

В точка 7 от взетите решения се апелира към запазване на *...нашата* (БРП /к/ - б. а) *партийна работа по места и да укрепим низовите комитети на ОФ, като най-важно средство за развиване на масовото движение – за влияние чрез него на нашите съратници и ликвидиране на техните колебания*[42]. Определено се акцентира върху водещата роля на комунистите в ОФ, като заедно с това се поставя и задача на партийните членове на БРП /к/ да въздействат върху всички останали, които имат някакво съмнение или изпитват несигурност в правотата на делото на Отечествения фронт.

Изграждането на ОФ-клубове в страната е една от най-важните стъпки за утвърждаване на властта сред народа. Към декември 1944 г. в България съществуват 7 292 клуба. В тях членуват хора от различните политически формации от коалицията, както и безпартийни. Впечатление прави, че повече от половината са членове на БРП /к/ – 14 120. Присъствието на останалите организации е доста по-скромно: 8 682 на БЗНС; 854 на БРСДП и 410 на „Звено“[43]. Към ОФ клубовете може да се включи всеки, който преди 9 септември 1944 г. е участвал в съпротивата срещу фашизма, неутрални, дори аполитични, селяни, работници, интелектуалци[44] и, разбира се, всички онези, които споделят програмата на ОФ. Съотношението на силите в клубовете по места е огледален образ на влиянието на партиите (в края на 1944 г. и началото на 1945 г. членската маса на двете най-големи партии – БРП /к/ и БЗНС, наброява съответно – ок. 250 000 и 115 хил. души)[45] и в национален мащаб, въпреки че съществува паритет в НК на ОФ (по решение на ПБ от 5 ноември 1944 г. всяка една от партиите изпраща по четирима свои представители в Националния комитет)[46].

* * *

Динамичните процеси в страната, протичащи в периода септември – декември 1944 г. показват, че Отечественият фронт намира нужните сили и начини да се внедри успешно като политическа коалиция сред българското обществото. Това става благодарение на БРП /к/ и главно на тяхното ръководство. Само за няколко месеца след извършения преврат комунистите успяват да наложат своята политическа визия в управлението на държавата, посредством заетите от тях две ключови министерства – на вътрешните работи и на правосъдието. За кратко време успяват да монополизират ОФ, използвайки го като параван за своите действия.

Следващият етап от развитието на ОФ е свързан с плавното преориентиране на характера на организацията. От чисто политически съюз, борещ се срещу фашизма, Отечественият фронт се превръща в единна обществено-политическа организация (ЕОПО), изцяло под контрола на БКП.

Комунистите много добре разбират силата и ролята на масовите организации за тоталното и окончателно завземане на властта. На заседание на ПБ от 12 декември 1944 г. тези организации са класифицирани в 7 групи, като ясно се заявява, че *Работническата*

---

[41] *Отечествен фронт*, бр.33/ 13.10.1944 г.
[42] ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 9, л. 3.
[43] **Огнянов, Л**. *Държавно-политическата система*, с. 22.
[44] *Отечествен фронт*, бр. 40/ 21.10.1944 г.
[45] **Калинова, Е., И. Баева.** *Българските преходи (1939 – 2010).* София, 2010, 50–51.
[46] ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 9, л. 2.

партия, която е главния организатор на ОФ...добре оценява значението на тия масови организации[47]. Нещо повече. Приета е и Директива за работа в масовите организации. Според нея *При всяка масова организация и съюз на същата да се създаде комисия от 3–5 партийци* (от БРП /к/ - б. а.). *Решенията на партийните ръководства и масовите отдели, отнасящи се до определената масова организация се поставят пред партийната комисия в тази организация, която от своя страна, не по пътя на командването и нареждането, а по пътя на разясняването и обсъждането се старае да направи тези решения като такива на самата организация и нейното избрано ръководство...*[48]. Това е моментът, в който ясно и точно се показва отношението на БРП /к/ към тези обществени структури. За първи път се конкретизира начинът, по който ще се работи с тях и къде е мястото им в общата концепция на БРП /к/. С включването на „партийци“ в структурите на тези организации се целят главно три неща. **Първо**, упражняване на контрол от страна на комунистите. Твърде важно, особено в този съвсем начален период на властване в страната, където трябва да се проучат всички, а враговете да бъдат премахнати. **Второ**, прокарване на идеите и решенията на партията. **Трето**, постепенно овладяване на дадената структура отвътре.

Първи по значение са определени стопанските организации (кооперациите). Там процесът на прочистване и подчинение е най-мащабен, благодарение на НК на ОФ и МВР[49]. Това е естествено, тъй като България на този етап все още е предимно аграрна страна и по-голямата част от населението живее в селата[50].

След земеделците се нарежда Българският народен женски съюз (БЖНС)[51]. Към 1945 г. дружеството обединява над 200 000 жени[52]. Благодарение на новата власт жените получават пълни политически права. Те са определени в Наредба – закон за изравняване правата на лицата от двата пола от 17 октомври 1944 г.[53] По-късно залягат и в Конституцията на Народна Република България (НРБ) от 1947 г. в чл. 72[54]. Това е в унисон с идеологическата политика на режима – *...опит за пълна социална и политическа унификация на обществото, за игнориране на различията между хората като социални и биологични същества за сметка на общото между тях*[55]. Както младежките организации и движения, така и женските подлежат на централизация от страна на БРП /к/ и разбира се, на пълното им овладяване и подчинение. Още един много важен момент е, че Наредбата – закон от 17 октомври 1944 г. в най-кратки срокове се материализира. В изборите за 26 ОНС (края на 1945 г.) са избрани за първи път в парламентарната история на България 14 жени, представителки на ОФ-партиите. Нещо повече. Една от тях е Цола Драгойчева, която е и председател на БЖНС от юни с. г.[56] и същевременно с това е и секретар на НК на ОФ. Народният представител Драгойчева е типичен пример за проникването на БРП /к/ в структурите на властта и на масовите организации едновремнно, съвместявайки два или повече ръководни поста.

---

[47] ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 17, л. 25.

[48] Пак там, л. 27.

[49] Пак там, л. 10-13.

[50] По данни на НСИ към 1946 г. населението на България е 7 029 349, като 1 735 188 живеят в градовете, а 5 294 161 в селата, http://www.nsi.bg/Census/SrTables.htm [достъп към 05.07.2018 г.]

[51] ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 17, л. 20-21.

[52] **Димитров, М., Г. Радев и др.** *История на Българската комунистическа партия. Кратък очерк*. Партиздат, София, 1973, с. 230.

[53] **Марчева, Ил.** Историята на една предизвестена смърт, или краят на организираното женско движение в България (1944 – 1950). – *Епохи*, кн. 1/ 1998, с. 62.

[54] Конституция на НРБ от 6.12.1947 г., http://www.parliament.bg/bg/18 [достъп към 15.07.2018 г.]

[55] **Марчева, Ил.** Историята на една предизвестена смърт, с. 52.

[56] Пак там, 54–56.

Сред най-масовите обществени организации към края на 1944 г. се нареждат още: Общ съюз на българските занаятчии (120 000 занаятчии); Български червен кръст; 11 спортни организации с водещи – Ловно-стрелческа „Сокол“ (60 000 члена), Български туристически съюз (60 000 члена) и Български колоездачен съюз (40 000 члена). В последната, 7-ма група, се обособяват интелектуалците, свободните професии и културните организации, сред които водещо е Българо-съветското дружество[57].

Важен момент при разглеждане на въпроса за масовите организации в България е създаването на Общия работнически професионален съюз (ОРПС). Още при самото си възникване в края на 1944 г. съюзът е поставен под ръководството на комунистическата партия. До 1948 г. играе важна роля за подобряване живота на трудещите се. В началото на 50-те години на XX век е възприет сталинският модел на социализъм, при който профсъюзите се обезличават и формализират[58]. Съюзът е важен, тъй като обединява тази социална класа на обществото, която, заедно със селяните, се явява движеща при извършения преврат на 9 септември 1944 г. От друга страна, тя е типичната помощна структура на БРП /к/, чрез която да наложи властта сред народа.

В началото на 1945 г. ръководството на БРП /к/ продължава да декларира съществуването на единство в ОФ, въпреки започналите разногласия в коалицията. Все още това е в интерес на комунистите, тъй като на този етап те не са успели по категоричен начин да овладеят цялата власт в страната. Спойващ елемент, който те използват, е продължаващата Втора световна война и борбата срещу фашистите. На заседание на Политбюро от 10 януари 1945 г. е приета Декларация на политическите групи, участващи в Отечествения фронт. В точка 1 е подчертано, че ОФ е *...един траен боеви съюз на народните сили...*[59]. По-нататък в документа, в т. 2 и т. 3, се призовава към подкрепа на *...народната армия срещу фашизма заедно с армиите на СССР, Америка, Англия и Франция*[60]. Накрая, но не и на последно място, се приема *Да се избягват всички действия и прояви, които могат да създадат недоразумения и несъгласие между партиите в ОФ*[61].

Демонстрираното политическо единение през януари 1945 г., макар и на хартия, е важен момент в плана на БРП /к/ за развитието на Отечествения фронт. Направените порано (декември 1944 – януари 1945 г.) първи стъпки от тях им дават повод през февруари 1945 г. да предприемат първата от серия решителни крачки към промяна характера на ОФ и превръщането му в масова организация. На заседание на ЦК на БРП /к/ от 6 февруари се коментира предстоящият Първи конгрес на комитетите на ОФ, който трябва да се проведе от 9 до 12 март с. г. в София. Именно на това съвещание се представят първите конкретни изменения на същността на Отечествения фронт. В протокола от заседанието, в частта му, озаглавена „Каква ще бъде ролята на ОФ движение покрай парламента?“, се представя новата визия на ОФ в българското общество след висшия форум. Въвежда се нов термин за Отечествения фронт – „движение“. Това е ясен сигнал за начало на преустановяване политическите функции на организацията или свеждането им до минимум. Така например се казва, че *ОФ движението ще бъде инициатор, политически организатор на масите и контрольор на управлението*[62]. Организацията на ОФ, вече като движение*, ...ще осигурява провеждането в живота на икономическите, политическите и др. мероприятия на властта, ще организира обществени*

[57] ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 17, л. 22-24.

[58] **Мигев, Вл**. *Масовите организации в България в епохата на социализма (1944 – 1989 г.)* – В: Изследвания по история на социализма в България 1944 – 1989. ЦИПИ, София, 2010, 635–636.

[59] ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 23, л. 6.

[60] Пак там.

[61] Пак там, л. 7.

[62] ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 32, л. 5.

инициативи[63]. Виждаме изменение същността на дейността на организацията, превръщайки я по-скоро в социален инструмент в ръцете на БРП /к/ и проводник на държавната политика. Измененията служат за една солидна основа, върху която комунистите стъпват, за да продължат с осъществяването на плановете си за пълно овладяване на ОФ и държавата. Въпреки това обаче те не бързат да го правят, въпреки че признават своята водеща роля в държавата и ОФ. Заявяват, че все още този момент не е дошъл – *Въпроса за ръководната роля на партията трябва да се постави по-скромно...Задачите, които стоят сега пред страната, не са по силата на една партия и на един слой от народа*[64].

Предвидените и представени по-горе промени в характера на ОФ обслужват изцяло интересите на БРП /к/. Не случайно в същия документ се казва, че *При изграждането на ОФ комитетите не трябва да се държи на пропорционалността в НК, а без разлика в партийната принадлежност да се избират членове*[65]. На пръв поглед това изглеждда като отстъпка, компромис или дори демонстрация на демократичност от страна на БРП /к/, но реално дава възможност на комунистите да овладеят комитетите легално отвътре. Към този момент те вече разполагат с информация какво е разпределението на партийните членове от ОФ коалицията в клубовете на организацията по места в страната и се чувстват сигурни и спокойни. Това е и причината толкова смело да приемат така направените предложения за структурния състав на ОФ клубовете. Централният комитет на партията се запознава със статистиката на свое заседание от 12 февруари. Според данните, представени от секретаря на НК на ОФ Цола Драгойчева, комунистите са 14 хил., земеделците – 3 хил., звенари и социалдемократи – 1 000 и независими – около 1 200. Констатира се и причината за приемуществото от страна на БРП /к/ пред останалите партии. Тя се дължи главно на това, че съществуват комитети на ОФ във фабрики и предприятия, където земеделци и звенари няма[66].

Решителната крачка към промяна на характера на ОФ е направена в навечерието на Първия конгрес на ОФ комитетите. На 24 февруари Политбюро на БРП /к/ провежда заседание. На него се приема Резолюция по дейността на НК на ОФ и на комитетите на Отечествения фронт. Документът окончателно финализира подготовката на конгреса, определя същността и линията на организацията след 12 март. Отечественият фронт трябва да подкрепя и да съдейства на правителството, препоръчвайки *...да се следва твърдо и без колебание външната и вътрешна политика...*[67]. Към тези задачи се добавя и главната роля на ОФ – да участва в прочистването от фашистките елемнти и създаването на земеделските кооперации[68]. Заедно с това от ПБ правят оценка на масовостта на ОФ и присъствието на комитетите в политико-обществения живот на българина. Подчертават, че *Още към края на първото тримесечие* (септември – декември 1944 г. – б. а.) *не остана град или село, предприятие или учреждение без свой комитет на Отечествения фронт... Тези комитети извършиха огромна работа и си спечелиха голям авторитет като политически организатор на народните маси, на техните инициативи и като най-близки помощници на управлението и органи на обществено масов контрол над него*[69]. Това е от голямо значение за Отечествения фронт не само в политически план, но и в обществен. Показва, че неговата дейност е високо оценена и добре приета от хората, което от своя страна дава самочувствие и сила на БРП /к/ като главен двигател в

[63] Пак там.
[64] Пак там, л. 13.
[65] Пак там, л. 6.
[66] ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 34, л. 1.
[67] ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 37, л. 16.
[68] Пак там, л. 17.
[69] Пак там, л. 18.

организацията и в държавата. Още по-важният момент е, че по този начин се легитимира коалицията, правителството и най-вече – властта в страната.

Първият конгрес на ОФ комитетите е тържествено открит в Народния театър на 9 март 1945 г.[70] Продължилият четири дни форум на практика приема решенията на ЦК на БРП /к/ от 6 февруари 1945 г. и тези на ПБ от 24 февруари с. г. Това най-ярко си личи в доклада на Цола Драгойчева. Тя подчертава, че „борческият“ характер на комитетите до 9 септември 1944 г. се трансформира в нова роля – *действителен посредник между правителството на ОФ и целокупния български народ*, изразител на интересите му и „контролен орган“, и посочва еволюцията във функциите на клубовете, които трябва да мобилизират и ръководят инициативите и ентусиазма на масите[71]. Разбира се, мотивът за единството, но не само в ОФ, стои на челно място във всички изказвания, което е една демонстрация на сигурност в средите на Отечествения фронт, в НК и като цяло в „боевия съюз“ срещу фашизма. Това е търсен ефект от БРП /к/, тъй като им носи така нужното на този етап политическо спокойствие[72].

Поела по пътя на ЕОПО Отечественият фронт бързо усвоява част от новите му отредени функции. В Окръжно № 31 на ОФ от началото на юли 1945 г. се изисква от клубовете по места да изготвят справка за стопанския характер, политическото състояние на околиите, културно-просветното и здравно състояние[73]. Прегледът на околиите, съответно на страната, се прави поради две основни причини. Първата от тях е, че са насрочени избори за ОНС (26 август 1945 г., но реално проведени на 18 ноември с. г.) и все още съществуващата ОФ като политическа формация трябва да представи в предизборната си кампания достиженията на новата власт, както и управленската си платформа[74]. Впечатление прави частта за образование и култура, в която се акцентира върху *Увеличение грамотността и просветата на широките маси*, като това включва развитие на народни библиотеки, читалища и др. културни институции[75]. Не случайно извеждам на преден план този приоритет, тъй като той ще бъде сред основните на ОФ след като окончателно организацията се трансформира в ЕОПО на Втори конгрес (2 – 3 февруари 1948 г.). Това е един от многото примери, доказващи неизменното следване на плана за транформация на ОФ от декември 1944 – февруари 1945 г., както и неговото плавно и последователно осъществяване. На второ място, вменените контролни функции на ОФ вече имат практическо проявление, което обслужва като цяло коалицията, но и в частност БРП /к/, предвид нейното място в организацията. Резултатите от вота за 26 ОНС са достатъчно доказателство за успеха на ОФ и предизборната му кампания. За коалицията гласуват 88, 14% от имащите право на глас, като в новоизбраното Народно събрание влизат само ОФ партии по предварително определени квоти: по 94 места за БРП /к/ и БЗНС, 45 за Звено, 31 за БРСДП, 11 за Радикалната партия и един независим[76].

Важен момент в развитието и дейността на Отечествения фронт е неговото финансиране. Издръжката на комитетите се осъществява посредством четири главни канала: от държавата, от партиите, фонд концерти, вечеринки и др.[77] От така приведените примери се вижда, че основният паричен поток идва от правителството и най-голямата партия в страната. Тази политика ясно показва зависимостта на ОФ от

[70] **Калинова, Е**. *Мястото и ролята на Отечествения фронт*, с. 95.
[71] Пак там, с. 97.
[72] Пак там, 98–101.
[73] *Отечествен фронт*, бр. 256/ 06.07.1945 г.
[74] *Отечествен фронт,* бр. 262/ 13.07.1945 г.
[75] ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 72, л. 10.
[76] **Калинова, Е., И. Баева.** *Българските преходи*, с. 66.
[77] ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 197, л. 3.

държавата и БРП /к/. По този начин се осъществява и контрол над организацията по места.

В началото на 1947 г. се провежда поредното заседание на ПБ (24 януари), на което се разглежда дейността и ролята на ОФ. Според висшия партиен орган на комунистите комитетите трябва *...да развиват най-разнообразна дейност в помощ на държавните органи във всички области*[78], да подобрят дейността си като *обществено-политическа организация на българския народ*[79]. Сред заключенията, направени на събранието е, че *Ръководител на народа НЕ Е* (курсивът мой – б. а.) *правителството, което е изпълнителна власт, а Националния комитет* (на ОФ – б. а.)[80]. Посредством направените препоръки и констатации се подчертава надпартийността на ОФ, като заедно с това се внушава, че организацията не е подчинена на държавата, а точно обратното. Извежда се на преден план значението на Отечествения фронт в лицето на НК като организатор на народа и реален ръководител на страната. Това е един красноречив пример за демагогия, тъй като на същото заседание комунистите определят финансирането на организацията, което, както описах по-горе, е главно от държавата и БКП /к/. Целта на подобно твърдение е да се внуши на обществото, чрез партийните представители в комитетите на ОФ и разбира се печата[81], че народът е държавата, а не някоя организация, партия или политическа формация.

Няколко дни по-късно, на 4 февруари, ПБ оново се събира. Сред разискваните теми в партийния висш орган е ролята и мястото на читалището в българския обществено-политически живот. Културното средище, символ на родното Възраждане, се явява едно от приоритетните социални места за БРП /к/ и ОФ, върху които те трябва да влияят. От доклада на Никола Кондарев рзбираме, че властта след 9 септември 1944 г. полага сериозни грижи за читалищата, като броят им само за 2 години и половина е нараснал с 623 и към януари 1947 г. в България вече има 3 623. Според документа читалището представлява *...организационно* (т. е. използва се за нуждите на БРП /к/ - б. а.) *и културно-просветно средище, център, главно за младежите*[82]. Последното твърдение е подкрепено с данни за извършената дейност на читалищата през 1945 г. Само за една година са изнесени 15 515 сказки, 11 960 театрални представления, 37 483 кино-представления, проведени са 250 вечерни училища, 50 курса за неграмотни[83].

Предвид значението на читалищата в живота на българина и новите политически реалности в страната, ПБ взема две много важни решения на това свое заседание от 4 февруари 1947 г. На първо място, за по-добрата работа и укрепване на институцията към читалищата трябва *...да се отделят 1–2 от БРП /к/ като главната им партийна и обществена работа да бъде в читалищата*[84]. Второ, *Изградените до сега културно-просветни комитети за координиране на общата културно-просветна работа при читалищата да преминат и се изграждат при комитетите на Отечествения фронт, с център читалищата*[85]. С така приетите решения за читалищната дейност се вижда, че институцията подлежи на политизиране и контрол от страна на Отечествения фронт. Не случайно е споменато, че културно-просветните средища привличат повече младежите, което автоматично ги превръща в своеобразни пунктове за пропаганда сред подраства-

[78] Пак там.
[79] Пак там.
[80] Пак там, л. 4.
[81] В периода 1944 – 1947 г. вестниците са най-силната медия и средство за пропаганда в страната (**Христова, Н**. *Българският случай. Култура, власт, интелигенция 1944 – 1989 г.* НБУ, София, 2015, с. 17).
[82] ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 213, л. 3.
[83] Пак там, л. 3-4.
[84] Пак там, л. 1.
[85] Пак там.

щите. От друга страна, ясно и недвусмислено, се затвърждава бъдещата роля и задачи на ОФ като ЕОПО. Още един отличен пример за последователност и ритмичност в политиката на БРП /к/ що се отнася до формирането на най-голямата обществено-политическа организация в страната. Умело е използвана уникалната институция за Европа и света – читалището, което същевременно е и със сериозна историческа натовареност в паметта на българина.

Реформите в ОФ вървят строго и планово. Финалът на преустройството на организацията предстои да се случи през февруари 1948 г. Ключовият момент, който оповестява на широката общественост промените в Отечествения фронт, е XIII пленум на БРП /к/, проведен на 14 октомври 1947 г. Обявява се от висока трибуна, че трябва да има изборност, а не паритетност в ръководството на ОФ, както и превръщането на организацията в единна народна обществено-политическа организация. Освен това, на постоянна работа в НК на ОФ са изпратени Вълко Червенков (като главен секретар), Г. Грозев, Р. Леви и Фердинанд Козовски, всичките членове на БРП /к/. Същият месец се приема и декларация на НК на ОФ за преустройство на Отечествения фронт[86]. През януари 1948 г. се поставя въпросът и за промяна на Устава на ОФ. Това е последният етап на реформиране преди Втория конгрес. Впечатление прави, че тази тема е широко застъпена. Уставът и програмата на ОФ са подложени на масово обсъждане. Само за един месец в страната са проведени 4 747 събрания с над 1,2 млн. участници[87].

От гледна точка на историческата коректност трябва да заявя, че дълго време в историографията се приемаше, че идеен двигател за създаването на ОФ като ЕОПО е на Георги Димитров. Сериозно застъпена теза, която през последните години бива преразгледана. Сериозна стъпка в това отношение прави Владимир Мигев. Според него идеята е заимствана изцяло от Югославия. Припомня ни, че още през септември 1947 г. в Полша се състои съвещание на ръководствата на управляващите партии от европейските страни на съветския блок, където се приема да се извърши ускорено утвърждаване на диктатурата на пролетариата ПО ПРИМЕРА И ОПИТА (курсивът мой – б. а.) на Югославия[88].

Следващата голяма крачка е новата конституция на НРБ от 4 декември 1947 г. В Глава V Местни органи и държавна власт, чл. 52 е записано: *При изпълнение на задачите общинските и околийски народни съвети се опират на ИНИЦИАТИВАТА* (курсивът мой – б. а) *и на широкото участие на народните маси и техните политически, професионални, МАСОВИ* (курсивът мой – б. а.) *и др. организации*[89]. Така по категоричен и недвусмислен начин, посредством основния закон на държавата, се лигитимира работата и задачите на ОФ. Нещо повече. По този начин се официализира връзката и зависимостите между организацията и държавата. Не е случайно и това, че само два месеца по-късно се провежда Втори конгрес на Отечествения фронт, на който се определят главните негови дейности в следващите години, сред които е и избор на членове на народните съвети[90]. Както отбелязва и Владимир Мигев, това остава във времето главната ниша за работа на ОФ[91]. Тази симбиоза между тях се засилва с течение

[86] **Кандиларов, Е**. *Отечественият фронт от коалиция към единна обществено-политическа организация*. – В: История на Отечествения фронт/съюз в България. УИ „Св.Климент Охридски“, Том 1, София, 2012, 176–184.

[87] Пак там, с. 184.

[88] **Мигев, Вл.** *За някои неверни становища до 10.XI.1989 г. за мястото и ролята на ОФ в българската история.* – В: 65 години Отечествен фронт – съюз. Изд. „Захари Стоянов“, София, 2008, 53–54.

[89] Конституция на НРБ от 6.12.1947 г., http://www.parliament.bg/bg/18 [достъп към 15.07.2018г.]

[90] **Кандиларов, Е.** *Отечественият фронт от коалиция*, с.197.

[91] **Мигев, Вл**. *Масовите организации в България*, с. 658.

на времето. Достига се до там, че на Третия конгрес на ОФ (май 1952 г.) се взема решение „За сливане работата на Отечествения фронт с тази на съветите“[92].

Между приемането на новата конституция и ключовият V конгрес на БРП /к/ се провежда Вторият конгрес на ОФ (2 – 3 февруари 1948 г.). На този форум се приема нова програма на организацията, Устав и ръководство[93]. В началото на конгреса Георги Димитров в своя доклад, който е публикуван дни преди конгреса в сп. „Ново време“, проследява историческия път и развитие на Отечествения фронт, разглеждайки го в три основни етапа:

1. От 17 юли 1942 г. до 9 септември 1944 г. Това е времето, в което ОФ е организатор на съпротивата срещу германците и *монархо-фашистката диктатура*[94]*;*
2. От 9 септември 1944 г. до 9 май 1945 г. В този период централната задача на Отечествения фронт е: *Всичко за фронта, всичко за бързото завоюване на окончателната победа над фашизма, над хитлеристките злодеи и разбойници ... Период на разпространение и укрепване на ОФ*[95]*;*
3. След победата във Втората световна война (Димитров има предвид след победата на антихитлеристката коалиция, начело със СССР в Европа, т. е. 9 май 1945 г.) до февруари 1948 г. – Втори конгрес. Министър-председателят на НРБ определя като централна задача на ОФ *...борбата за постигане на справедлив мир, за отстояване на териториалната цялост и национална независимост на страната, за възстановяване на народното стопанство, за обезвреждане на активизиралите се с чужда помощ реакционни, саботьорски и вредителски елементи*[96]. Според Димитров това е моментът, в който организацията се е наложила като *„единствена обществено-политическа сила в страната*[97]*;*

Безспорно това са етапите на развитие на ОФ след прочитането на програмата му по Радио „Христо Ботев“ през 1942 г. Проследявайки историческото развитие на организацията, Димитров не пропуска да отбележи, че идеята за общ фронт срещу фашизма се заражда още по време на Септемврийското въстание от 1923 г. По този начин се цели да се демонстрира, че ОФ има сериозна устойчивост в българското общество и не е в резултат на Втората световна война или наложен отвън, а точно обратното, че е дело на българския народ. Не бива да забравяме и факта, че Георги Димитров е и един от главните идеолози на Фронта в Европа, станал актуален след VII когрес на Коминтерна. Неговата роля и значение за създаването на ОФ се потвърждават и по време на Втория конгрес на Отечествения фронт, проведен през 1948 г. В първите редове на Устава на организацията, приет от конгреса, се казва, че *Отечественият фронт се създаде по инициативата на водача на БРП /к/, Георги Димитров, през годините на германската окупация...*[98].

Следващата важна точка на проведения конгрес е новата програма на ОФ. Сред задачите, които си поставя организацията, е *Възпитание на българския народ в духа на Конституцията на Народна Република България и борческите свободолюбиви традиции*

---

[92] Пак там.

[93] За председател на ОФ е избран Георги Димитров. Той остава такъв до смъртта си през 1949 г.

[94] **Димитров, Г.** Отечественият фронт, неговото развитие и предстоящи задачи. – *Ново време*, №1/1948, с. 12.

[95] Пак там, с. 13.

[96] Пак там, с. 14.

[97] Пак там.

[98] *Вторият конгрес на Отечествения фронт*. Издание на Националния съвет на Отечествения фронт, София, 1948, с. 139.

на народа[99]. Посланието към народа съчетава в себе си законността в държавата и патриотизма на българина. Предвижда се организацията да е *обществена опора на народната власт*, да привлича народа в управлението на държавата и местните органи, да спомага за отчетността на органите на властта пред народа, да разпространява научни знания за развитието на природата и обществото сред населението, да осигури равенство на националните малцинства пред законите и държавата и тяхната свобода да се учат на майчиния си език[100]. В Програмата на ОФ е залегнато още: пълното премахване на неграмотността и то в най-кратки срокове, като заедно с това в страната да се изгради система от школи, курсове, лекции, университетски библиотеки, театри, кина при участието на народните читалища[101].

По всичко личи, че главната дейност на Отечествения фронт ще е свързана с културна и просветна дейност, въпреки че за I-вия петилетен план (1949 – 1953) акцентът пада върху трудово-културните бригади и най-вече Бригдирското движение[102]. Освен това, през 50-те години, ОФ ще бъде в услуга на българското село и ще съдейства за дейностите на земеделските кооперации (засяване, събиране на култури и др.).

Сред най-важните резултати на Втория конгрес е приемането на нов Устав на организацията. Генералната промяна е в Глава I: Характер и задачи, чл. 2, където се казва: *Отечественият фронт се изгражда като единна народна обществено-политическа организация в цялата страна на демократически начала*[103]. Промяната в същността на организацията предопределя и нейните задачи и дейности. От чисто политическа коалиция ОФ се превръща в обществена организация, която трябва да *мобилизира силите на българския народ в подкрепа на НАРОДНАТА ВЛАСТ* (курсивът мой – б. а.) *за осъществяване на нейните мероприятия и да упражнява обществен контрол върху нейните органи*[104].

Всенародността на ЕОПО се гарантира от чл. 1 на Устава, определящ я като *...съюз на работническата класа и трудещите се селяни*[105]. В своя материал в сп. „Ново време“ Георги Димитров пише, че да бъдеш член на ЕОПО няма значение каква е твоята политическа принадлежност (визират се партиите от ОФ). Заявява, че организацията дава възможност *...и за всички ония заблудили се в миналото от демагогията на опозиционните водачи наши български съграждани, които осъзнават своята временна заблуда да се приобщят...* “[106]. Интересен и важен момент е, че този, който не е член на ОФ, не може да е член на партиите от коалицията.[107]

Така виждаме ясната взаимовръзка между управляващите и гражданите. Само след година Отечественият фронт ще се превърне в част от апарата на БКП, дори негова функция. От друга страна се дава възможност и на тези, чиито политически виждания и настроения до този момент не са съвпадали изцяло с водещите партии, но искат да се включат в обществения живот на България. Отечественият фронт се превръща и в „пристан“ за безпартийните, тъй като една от целите на комунистите е всеки един български гражданин да бъде обхванат от държавния апарат и да му се влияе по един (партиен) или друг (обществен) канал. Тази форма на ОФ, като ЕОПО, е идеална за целта.

---

[99] Пак там, с. 155.
[100] Пак там, 157–158.
[101] Пак там, с. 168.
[102] **Кандиларов, Е**. *Отечественият фронт от коалиция*, с. 197.
[103] *Вторият конгрес на Отечествения фронт*, с. 139.
[104] Чл. 3, буква „ж“ от Устава на ОФ. Вж.: *Вторият конгрес на Отечествения фронт*, 139–140.
[105] *Вторият конгрес на Отечествения фронт*, с. 139.
[106] **Димитров, Г.** Отечественият фронт, неговото развитие, с. 32.
[107] **Кандиларов, Е.** *Отечественият фронт от коалиция*, с. 185.

За реализацията на по-голямата част от задачите, които си поставя държавата и ОФ в изграждането на социалистическото общество[108], към ЕОПО се приемат като колективен член следните масови организации: Общият работнически професионален съз (ОРПС); Общият земеделски професионален съюз (ОЗПС); Съюзът на народната младеж (СНМ); Българският народен женски съюз (БНЖС) и Съюзът на бойците против фашизма[109]. Наблюдаваме идеалната формула, дело на ПБ и ЦК на БРП /к/, посредством ЕОПО да се обхванат всички съсловия и части на българското общество, останали извън комунистическата партия, но под техен контрол. Това са работниците, част от земеделците, младежите, жените, малцинствата, професионалните съюзи и борците против фашизма.

Накрая, но не и на последно място, основният правен документ на ОФ определя като задължение публично-политическите акции в страната да се организират и провеждат от името на Отечествения фронт[110]. Това дава една широкоспектърна възможност за изява и действие на ЕОПО, но също така и по безпрецедентен начин БРП /к/ (БКП) да влияят на българското общество и да провеждат своята политика.

* * *

От създаването си през 1942 г. до провеждането на Втория си конгрес през 1948 г. Отечественият фронт преминава през няколко исторически и организационни периода. Възникнала като съюз срещу фашизма, постепенно ОФ се превръща в политическа коалиция, като накрая достига до единна обществена организация. Ролята и значението на Отечествения фронт в този първи, най-ранен негов период на съществуване, се изразява в това, да бъде мощна част от политиката на БРП /к/, един нужен гарант за единството на партийната коалиция и средство за пропаганда на комунистите.

[108] Пак там.
[109] Чл. 6 от Устава на ОФ. Вж.: *Вторият конгрес на Отечествения фронт*, с. 141.
[110] Чл. 11 от Устава на ОФ. Вж.: *Вторият конгрес на Отечествения фронт*, с. 141.

БРИТАНСКАТА ПОЛИТИКА КЪМ БЪЛГАРИЯ И ИЗТОЧНА ЕВРОПА В НАЧАЛОТО НА 50-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК

Васил Параскевов

Целите, средствата и промените в политическия курс на Съветския съюз са основата, върху която водещите британски дипломати построяват анализите и формулирането на политиката на Великобритания към Източна Европа. Докладите на британските посланици в Москва са показателни за съществуващите във Форин офис разбирания за същността на съветската политика. Британският посланик Д. Кели смята, че целта пред Сталин е „победата на комунизма във всяка страна в света“. Той възприема световното господство на комунизма като основна цел на съветския лидер в светлината на концепцията за ролята на Съветския съюз като „отечество на международния пролетариат“. През 1949 г. Кремъл извършва промени във външната си политика. Знаците за промяната са вдигането на берлинската блокада и започването на кампания за мир. Кели е критичен по въпроса за действителните съветски намерения. Той открива мотивите на съветските лидери в стремеж да се намали световното напрежение и да се получи подкрепа за съветската политика сред населението на Запад. В този смисъл кампанията за мир играе важна роля, но не засяга посочената цел. Вместо на открита конфронтация със западните правителства, Съветският съюз разчита на създаване на недоверие между тях и населението. Затова московската пропаганда експлоатира болезнени за Запада теми като колониализма, безработицата, империализма и т.н.[1]

Освен чисто практически действия, които са изтъкнати от Кели, съветската политика се движи и от силни идеологически мотиви. През 1950 г. бившият под-секретар на Форин офис Кристофюр Мейхю открива корените на съветското отношение към некомунистическите държави в марксизма. Борбата в света се води между две противоположности – добро и зло, социализъм и капитализъм. Поради това Съветският съюз не изгражда нюансирана представа за капиталистическите страни, а ги възприема като израз на злото в света, стремящо се да унищожи социализма. Този подход в британските представи издига солидни прегради пред двата блока. Не е изненадващо, че Великобритания се сблъсква със съветското недоверие при опитите си да разшири търговските, културните и политически връзки с Москва[2]. За Форин офис Сталин е силен противник, но ненадежден партньор. Още през 1947 г. Фр. Робъртс прави анализ на неговите изявления и стига до извода, че те са подвеждащи, но са ценен източник за съветската тактика и дългосрочни цели[3].

Съветската политика в Източна Европа води до няколко заключения във Форин офис. На първо място е вече констатираният стремеж към тотално господство и контрол

---

[1] *UKNA* FO 418/91, D. Kelly to Bevin, 12 December 1949.

[2] Някои от надеждите, които съществуват във Форин офис в първите следвоенни години, че лейбъристкото правителство ще комуникира по-добре със Съветския съюз, отколкото Консервативната партия, не се оправдават. Мейхю посочва, че възгледите на Сталин за враждебността на западните сили към съветския блок са отпреди плана Маршъл и Втората световна война. Неговият отговор на британската политика е нарушаване на споразумението от Ялта, съветизирането на Източна Европа, създаването на Коминформбюро и т.н. (**Mayhew, Chr.**British Foreign Policy since 1945. – *InternationalAffairs*, no. 4, October 1950, 478–479).

[3] Като един пример за съществената разлика между думите на Сталин и действителността Робъртс посочва честите уверения на съветския лидер при срещите му с Чърчил, Бевин, Арчибалд Кларк Кер и др., че желае разширяване на контактите между двата народа. На практика опитът на всеки чужденец в Съветския съюз, сблъскал се с местната действителност, показва, че изявленията на Сталин не показват истината (*UKNA* FO 418/88, Roberts to Bevin, 10 October 1947).

върху развитието на сателитите. Както Мейсън пише до Бевин на 30 декември 1950 г., контролът от страна на партията и Съветския съюз върху страната е пълен[4]. За ефективното реализиране на този контрол съветското ръководство изисква пълно подчинение от местните комунистически партии. В тази връзка Тито нанася сериозен удар върху репутацията на Москва, което в бъдеще следва да се предотврати. Във връзка с появилите се спекулации във Вашингтон, че през 1951 г. се наблюдава съветска загриженост за ситуацията в Източна Европа, включително и тази в България заради репресиите срещу министри и генерали, Южният департамент на Форин офис е на мнение, че в България няма обстановка, която да предизвиква някакво безпокойство в Съветския съюз. В Лондон имат информация, че е освободен от длъжност министърът на земеделието Титко Черноколев заедно с други високопоставени политически фигури, а ген. Славчо Трънски и полк. Денчо Знеполски вероятно са арестувани[5]. Политическата обстановка в България дава редица примери за това, което Форин офис квалифицира като потискаща еднаквост, имайки предвид господството единствено на идеите на БКП и пълната липса на алтернативни гледни точки и възможности. За западните държави политическите съдебни процеси са важни сигнали за насоките на съветската политика в региона и за степента, в която Москва контролира сателитните страни.

Втората тенденция в съветския блок, която открива британското външно министерство, са репресиите над членове на комунистическите партии. Чистките са същевременно индикатор не само за политическите, но и за икономическите разочарования и трудности в Източна Европа. Те засягат изявени комунисти, като Ласло Райк (Унгария), Трайчо Костов (България) и Владислав Гомулка (Полша). Тези политици, поради своята популярност или патриотични чувства, могат по някакъв начин да се противопоставят на Москва било като следват примера на Тито, било като отстояват интересите на своята страна в отношенията със Съветския съюз. Поведението на Костов показва наличието на известно неподчинение, но то е бързо премахнато. В тази обстановка на несигурност и подчинение в местните ръководства се отдава предпочитание на комунисти, получили закалката си в съветската столица. Това е интересна тенденция, която показва, че Сталин ще разчита не само на монополното управление на партията, но и на политици, на които има пълно доверие. Вълко Червенков, полският лидер Болеслав Бйерут и унгарският им колега Матияш Ракоши са подходящи примери за предпочитанията на Кремъл, но тези примери не трябва да се абсолютизират. Например, румънецът Георге Георгиу-Деж не е преминал през същата школа. Заключението, до което стигат в Северния и Южния департаменти на Форин офис от развитието на Източна Европа, е, че Сталин е постигнал монолитност на своята геополитическа сфера. Този единен блок може да бъде използван в интерес на съветската политика[6].

На трето място, британската дипломация е изпълнена с песимистични прогнози за бъдещето на Източна Европа и със сериозни подозрения към съветските планове в

[4] Ibid., FO 371/95056, Mason to Bevin, 30 December 1950.

[5] Ibid., FO 371/95057, Southern Department, Foreign Office 30 August 1951.

Титко Черноколев е арестуван през юли 1951 г. Остава в следствието 212 дни, където е измъчван, но в крайна сметка не е осъден (**Никова, Г**. *Политически процеси в България (1949 – 1953 г.)* – В: България в сферата на съветските интереси. София, 1998, с. 69). Трънски и Знеполски също са арестувани през 1951 г. (**Огнянов, Л**. *Политическата система на България 1949 – 1956.* София, 2008, с.286).

[6] *UKNA* FO 472/3, NS 1019/2, 20 March 1950.

За Тр. Костов изследователският департамент на Форин офис смята, че е осъден поради дързостта си да се противопостави на Съветския съюз по икономически въпроси. В този случай съветският икономически натиск противоречи на българските интереси, което превръща поведението на Костов в „непростима обида и неприятно напомняне за маршал Тито" (Ibid., FO 371/86146, Foreign Office Minute, 16 June 1950).

региона. През 1950 г. изследователският департамент на Форин офис изготвя доклад за развитието на региона. Изводът е, че съветизацията на тази част от континента е всеобхватна, а сателитните държави стават инструмент в съветската външнополитическа тактика. Съветските форми на обществено-политическа организация обхващат всички сфери от живота – армията, службите за сигурност, политическия живот с консолидирането на властта на комунистическите партии и репресиите срещу неблагонадеждни елементи, икономиката с въвеждането на централизирани стопански планове. В страните от съветския блок господства мания за секретност. По съветски модел престават да се публикуват статистически данни за развитието на икономиката, което затруднява Форин офис да получи точна информация за производителността и новите насоки в стопанската политика[7].

В Лондон са също така неблагоприятно настроени към българския режим, както самите управляващи в София са отрицателно настроени към политическата същност на обществената система на острова. За Форин офис е важно действията на българските власти да придобият публичност във Великобритания. Външното министерство се надява така да намали привлекателността на комунистическите идеи, а също да покаже истинското лице на източноевропейските просъветски режими. Съветският комунизъм е считан не само за политическа заплаха, но и за сила, стремяща се да унищожи религиозната свобода на християнския свят. Особено показателен е процесът срещу протестантските пастори. За П. Мейсън показанията на подсъдимите са изтръгнати с насилие и в голямата си част са „напълно фалшиви“. Той не вярва също в уверенията на В. Коларов, че в страната има религиозна свобода. По време на процеса властите се стремят да дискредитират дейността на британската и американската легации, да прекратят дейността на евангелските църкви и за отстранят тези личности, които могат да станат обединителен център на недоволните елементи. За пълномощния министър БКП успешно изпълнява тези свои цели[8].

Политическите чистки дават редица примери за същността на комунистическите режими, техните връзки със Съветския съюз и перспективите за бъдещето. Мейсън обръща внимание на влиянието на някои традиционни черти от българския манталитет върху съвременното състояние на българо-британските отношения и българската политика. Наблюденията на пълномощния министър са интересни, защото не отдават съществуващото положение в България само на комунистическата диктатура и на връзките със Съветския съюз. Дипломатът прави полезна връзка между политиката на БКП и манталитета на българите, историята на страната и националния характер. Например, въпреки наличието на редица привлекателни черти в поведението на българите, той отбелязва, че те са способни в официалните контакти да проявят „забележителна комбинация от високомерие и чувствителност“[9].

България обаче се разглежда и като инструмент на съветската политика на Балканите, който Москва може да използва съобразно своите цели. Сложните отношения на България с нейните съседи не веднъж са били тема на разговор между български и британски официални лица или на коментари сред британските политически среди. Балканската политика придобива важност в светлината на нестабилната международна обстановка. Както е отбелязано при посещението на българския пълномощен министър във Форин офис на 17 август 1950 г., пътят към стабилността е избягването на взаимната намеса във вътрешните работи – както от страна на Запада, така и от страна на страните

[7] Ibid., FO 371/86146, Foreign Office Minute, 16 June 1950.
[8] Ibid., FO 469/3, Mason to Bevin, 12 March 1949.
[9] Ibid., FO 469/4, Mason to McNeil, 19 January 1950.

от съветския блок[10]. Изследователският департамент на Консервативната партия отбелязва, че след обтягането на българо-югославските отношения следват взаимни обвинения в шпионаж. Освен това македонският въпрос е важен и за двете държави, а лошите двустранни отношения не благоприятстват неговото решаване. По отношение на Гърция България винаги е имала интерес към излаз на Егейско море и след войната не е отбелязано подобряване на контактите между тях[11].

През 1951 г. Мейсън и през 1952 г. заменилият го на дипломатическия пост в София Джон Карвел правят нови анализи на балканската политика на България. Нерешените проблеми със съседните страни затрудняват нормализирането на обстановката на полуострова. Отношенията на България с нейните съседи продължават да са изпълнени с напрежение, с изключение на връзките с Румъния. Лоши се запазват българските отношения с Югославия в началото на 50-те години[12]. Британската легация наблюдава непрекъснатия поток от критики в българския печат към Тито и отправяне на протести във връзка с голям кръг от противоречия – гранични инциденти, нарушаване на българското въздушно пространство, лошо отношение към българите в Югославия, югославски шпионаж в страната и т.н. През 1950 г. югославският посланик е обявен за персона нон грата, а граничната конвенция от 1947 г. е денонсирана. В лицето на Турция българските власти виждат изостанала страна, подчинена на Съединените щати. Освен критиките в печата по проблеми, сходни с тези в българо-югославските отношения, големият въпрос в двустранните отношения е изселническият. Комунистическата партия е подозрителна към турското население, защото то не е податливо на нейното влияние, а българските политици имат традиционни подозрения към него. Докато с Югославия и Турция връзките са обтегнати, то с Гърция въобще не се поддържат дипломатически отношения. Към това положение се добавят редица гранични инциденти, поставянето на пречки пред дейността на специалната комисия на ООН за Балканите, която е непрекъснато критикувана от българска страна, и т.н. В началото на 50-те години България проявява открито подозрително отношение към политиката на тези свои съседи[13].

За Мейсън отношенията с капиталистическите страни имат основно икономическа стойност за България. Той не отхвърля възможностите за развитието на някои културни връзки поради западното образование, което имат някои българи, дори заемащи ръководни постове като Коларов, например. Поради тясното обвързване на страната със съветския блок напредък в тази посока е трудно да се постигне. Българите са подозрителни по отношение на политиката на Съединените щати и Великобритания. Партийните ръководители ги разглеждат, особено Великобритания, според Мейсън, като заплаха за развитието на социализма. Той отбелязва, че българо-британската търговия никога не е била особено важна за двете страни, а в културно отношение българите са по-свързани с Централна Европа, отколкото с Великобритания[14]. Мейсън с основание отбелязва икономическия интерес на България към западните страни и нивото на търговските връзки с Великобритания. Възможностите за културни връзки, на базата на стари културни отношения, в условията на тоталитарната система изглежда трудно да се

[10] Ibid., FO 388/81, Foreign Office to Mason, 19 August 1950.

[11] *CPA*, Conservative Research Department 2/34/5, Balkan Background: Greece and Yugoslavia, Foreign Affairs Survey no. 16.

[12] За научната интерпретация на политическата конфронтация между София и Белград вж. **Petkov, D.** Bulgarian-Yugoslav Relations November 1949 – March 1953. – *Etudes Balkaniques*, no. 1, 2008, 37–60.

[13] *UKNA* FO 371/95053, Mason to Bevin, 11 January 1951; *UKNA* FO 371/100498, Carvel to Eden, 7 January 1952.

[14] *UKNA* FO 469/4, Mason to McNeil, 19 January 1950.

проявят и поддържат. В самите български и британски документи не личи стремеж двете страни да търсят развитие в тази посока.

Общите насоки на българската външна политика, така както са отразени от британските пълномощни министри през 1950, 1951 и 1952 г., почиват на пълно подчинение на Москва. То се изразява в следването на съветския курс в международните отношения и тясно обвързване в други сфери заедно с другите сателитни държави. България дейно се включва в кампанията за мир чрез масови прояви в страната и изпращане на делегации в чужбина. Отношенията със западните страни са обтегнати. На практика се наблюдава увеличаваща се изолация и враждебност към Великобритания, Съединените щати и другите западни страни. От британска гледна точка, отношенията с България са стабилизирани на едно ниско ниво. Българските власти са критични към Великобритания, но в началото на 50-те години няма големи инциденти, които да внасят допълнително напрежение.

Впечатлението, което оставят британските доклади за България в началото на 50-те години, е, че политическият живот е замрял. Например, 1952 г. е характеризирана като спокойна и дори скучна, от гледна точка на липсата на значими политически промени[15]. Периодичната информация от легацията до Форин офис често започва с думите, че в страната не са извършени забележителни събития или промени[16]. Карвел отдава политическото спокойствие на стабилните позиции на режима във вътрешен и международен план. Добрите отношения между София и Москва продължават да се изразяват в пълното подчинение на България към Съветския съюз. На този фон изглежда, че дори традиционните обвинения към български граждани за шпионаж в полза на Великобритания не разбунва духовете в легацията и застоя в българо-британските политически отношения. По обвиненията в шпионаж Карвел отбелязва, че няма конкретно посочени членове на британската легация, за които българските власти да твърдят, че са замесени в тази афера. Според пълномощния министър, в двустранните отношения няма подобрение, но няма и влошаване. Българската пропаганда продължава да представя Великобритания в неблагоприятна светлина, но Карвел забелязва и една промяна. Тя е свързана с постановката на Сталин за вероятна война между империалистическите държави. В този смисъл българската пропаганда започва да раздухва твърденията за експлоатация на Великобритания от Съединените щати и увеличаващото се напрежение в западния свят. Постепенно не Лондон, а Вашингтон се превръща в „главния злодей“ в българските представи[17].

Подходът, възприет от Великобритания в двустранните отношения, може да се характеризира като предпочитание към реагиране само при наличие на първоначално действие или отправяне на конкретно обвинение от българска страна. В случая с католическите свещеници британската дипломация не е замесена със „заговорниците“ и съответно липсва британско противодействие. Британската легация не изпраща представител да наблюдава съдебните заседания. Този модел на политическо поведение може да се дължи и на желание да не се обтягат политическите отношения между двете страни. Друга причина е невъзможността да се влияе върху политиката на управляващата партия. Действията на българските власти се разглеждат в контекста на цялостното потъпкване на гражданските свободи в страната, т.е. съдебните процеси се явяват доказателство за недемократичната същност на БКП. Както Карвел пише до Идън през декември 1952 г., съдебните процеси целят не толкова да парират дейността на опасни за режима лица, а да обезкуражат тези българи, които са недоволни и да намалят връзките

[15] Ibid., FO 371/106221, Carvel to Eden, 15 January 1953.
[16] Вж. Ibid., FO 371/100499.
[17] Ibid., FO 371/106221, Carvel to Eden, 15 January 1953.

на населението със западните дипломатически мисии. Инсценираните съдебни процеси дават възможност на българските власти да критикуват западната политика[18].

Мястото на Източна Европа в международните отношения и западната политика към социалистическите страни е деликатен въпрос, който е разгледан в многобройни анализи. Ген. Уилям Морган отбелязва, че непримиримите възгледи и интереси на двата враждуващи блока разделят света и допринасят международното положение да бъде „нестабилно и опасно“[19]. Друг важен въпрос е дали западните държави могат ефективно да действат зад Желязната завеса. В обстановката на Студена война съветските сателити не трябва да се изоставят напълно, но същевременно да не се поддържа и напразна надежда сред населението за освобождение от съветския контрол. Според списание „Икономист“ западните правителства трябва ясно да заявят, че няма със сила да променят положението в Източна Европа, но няма и да приемат нарушаването на човешките права в държавите от съветския блок[20].Държавният департамент и Форин офис трябва да намерят деликатния баланс между възможностите за оказване на ефективна подкрепа за комунистическите опоненти и опасенията, че тази подкрепа може да доведе до увеличаване на напрежението в международните отношения. Този баланс трябва да бъде намерен в обстановка, която не благоприятства провеждането на активна западна политика към страните от Източна Европа. Неднократно анализите на британското външно министерство показват недвусмислено, че Съветският съюз няма намерение да отслабва своето влияние в региона, а комунистическите партии са здраво установени на власт.

За Форин офис XIX конгрес на съветската комунистическа партия през 1952 г. и книгата на Сталин „Икономически проблеми на социализма в СССР“ още веднъж демонстрират призмата, през която съветското ръководство гледа на света. Анализът на конгреса показва начина, по който британската дипломация възприема съветската политика. Този анализ е част от идейната основа, върху която е поставена политиката към комунистическите страни. Форин офис не открива промени в целите на Съветския съюз. По-скоро в Лондон забелязват известна еволюция в тактиката за тяхното постигане. Конгресът подчертава увереността на съветските лидери в тяхната сила след края на войната. В анализите на Форин офис е отбелязано, че „капиталистическото обкръжение“ представлява само „идеологическо оправдание“ за съветската политика. Поведението на съветското ръководство показва задоволство от придобитото след войната. Поради това министерството не очаква Кремъл да поеме риска от нова голяма

[18] Ibid., Carvel to Eden, 2 December 1952.

[19] Всеки от двата блока е подозрителен към действията на своите опоненти – действията на Съветския съюз обикновено се възприемат като враждебни и заплашващи основните свободи на Запад. Морган предупреждава, че въпреки военното си превъзходство Москва също може да бъде неспокойна и много от ходовете ѝ, тълкувани като агресивни, да са всъщност отбранителни. В една интерпретация на съветското поведение, която в наши дни би била определена като спадаща към ревизионистичната историография, той посочва двете агресии на Германия през XX век като важен мотивиращ фактор в съветския блок. Все пак, каквито и да са съветските цели, за Великобритания е важно да действа твърдо и решително срещу Кремъл. Колкото по-енергична е нейната политика, толкова по-малко вероятно е Съветският съюз да рискува война в Европа (**Morgan, W**. Some Aspects of the World Situation. – *InternationalAffairs*, no. 2, April 1952, p. 139, 142–143).

[20] *The Economist,* 26 April 1952.

Пропагандата за източноевропейско освобождение играе важна роля във външната политика на Съединените щати. Основните пропагандни центрове са радиостанциите „Гласът на Америка” и „Свободна Европа”. Списание „Икономист” посочва някои от недостатъците на тази пропаганда. Първата радиостанция акцентира върху предимствата на американския начин на живот и по-малко върху тежкото положение в Източна Европа. Свободна Европа, от своя страна, трябва да разбуни духовете в съветската сфера, ако не към открита, то поне към прикрита съпротива срещу властта (Ibid.,1 November 1952).

война. Дългосрочните цели не са променени, но обстановката налага промяна в тактиката. Тя еволюира от търсенето на голяма победа в Европа през 1946 – 1947 г. до противопоставяне на плана Маршъл и „разрушаване“ на НАТО след 1949 г.[21]

В светлината на опасностите и възможностите, които предлага Студената война, както и на стремежа да не се стига до нова война, през януари 1952 г. Форин офис подготвя един важен документ за британската политика към Съветския съюз и Източна Европа. Той носи името PUSC 51/60 „Бъдеща политика към съветска Русия“. Великобритания търси знаци на прогрес в отношенията между двата блока в три фази. В първата фаза Великобритания трябва да постигне състояние на политическо, икономическо и военно равновесие със Съветския съюз. Във втората фаза двете държави трябва взаимно да признаят позициите си, за да се избегне рискът от война. В третата фаза ще се постигне стабилност в международните отношения. Форин офис очертава няколко важни предпоставки, които ще помогнат да се достигне до третата фаза. Великобритания и Съветският съюз носят своята отговорност за нейното постигане. За целта е необходимо Кремъл да „изостави своя военнореволюционен експанзионизъм“. Същевременно, Лондон анализира свето отношение към Източна Европа. Плановете за освобождение на сателитите са характеризирани като „неосъществими“ и съдържащи потенциал да доведат до „неприемливи рискове“. Само че в миролюбивия тон на британските стратези има един нюанс – провокирането на някои вълнения и проблеми в Източна Европа не е напълно отхвърлено, за да се постави по този начин натиск върху съветските политически и икономически ресурси. Форин офис също се надява, че в обстановка на нестабилност някои социалистически страни могат да се отделят от съветския блок[22].

Форин офис не подготвя конкретни мерки за реализиране в британската политика към източноевропейските страни. Няма и мерки, които да показват как някои от сателитите могат да бъдат отделени от Москва. Този „пропуск“ има своето място в цялостната стратегия на Великобритания към съветския блок. Както Анекс Б от PUSC 51/60 показва, Форин офис смята, че освобождението на страните от съветската сфера, с изключение на Албания, е невъзможно в близко бъдеще без западна интервенция. Предварителното условие за една по-решителна британска политика в Източна Европа е съществуването на западно военно превъзходство над Съветския съюз, което, от своя страна, не е постигнато на тогавашния етап.[23] Напротив, в британските анализи е посочено, че разположението на силите е точно обратното. Това обстоятелство дава своето отражение и британската дипломация възприема един предпазлив подход в политиката си към Сталин и неговите съюзници. Британският подход може да бъде характеризиран като предпочитание и подкрепа за еволюционното, а не революционното осъществяване на промени в Източна Европа.

През януари 1953 г. преобладаващото становище във Форин офис продължава да бъде, че източноевропейските комунистически режими са твърдо установени на власт, а Съветският съюз – все така силно интересуващ се от региона. Това положение е

[21] *UKNA* FO 418/93, Soviet Policy, Foreign Office 6 November 1952.

[22] Ibid., FO 371/116116, PUSC 51/60 ‘Future Policy towards Soviet Russia’, 17 January 1952.

[23] Ibid., PUSC 51/60, 17 January 1952, Annex B.

Този анекс е публикуван в **Young, J. W.**The British Foreign Office and Cold War Fighting in the Early 1950s: PUSC (51)16 and the 1952 “Sore Spots” Memurandum. – *University of Leicester Discussion Papers in Politics*, April 1995.Както посоченият британски документ, така и американските документи за стратегията към съветския блок като резолюция NSC 68 “United States Objectives and Programs for National Security,” April 14, 1950 показват, че двете страни искат да избегнат риска от открита война със Съветския съюз. Много по-важен компонент от американската и британската политика са психологическата война и тайните операции, които трябва да държат комунистическите режими в напрежение (National Security Council Paper NSC-68, http://www.state.gov/r/pa/ho/time/cwr/82209.htm).

основополагащият камък в британското отношение към България. В Северния департамент на Форин офис Х. А. Ф. Холър подготвя справка за държавния секретар във връзка със срещата му с американския държавен секретар Джон Фостър Дълес. Той набляга на съветския фактор в Източна Европа и възможностите за промяна в една справка за държавния секретар по въпроса за британската политика към комунистическите режими. Британската дипломация не открива перспективи за въстание в никоя страна зад желязната завеса, нито благоприятни предпоставки за появата на нов смутител на реда като югославския лидер Тито. За разлика от Югославия, в другите държави от социалистическата общност не съществува необходимият социален климат за появата на открито и успешно противопоставяне срещу Москва. Става точно обратното – Кремъл методично съветизира политиката и икономиката на своите протежета в Източна Европа[24].

Един малък епизод, свързан с българската монархия, също е показателен за британската политика и възможностите за упражняване на някакво британско влияние в България. През 1951 г. от колежа Итън изпращат писмо до Форин офис със запитване какво е мнението на министерството за възможността бившият български цар Симеон II да бъде приет в колежа. М. Лео, преподавател в колежа, а преди това френски културен аташе в България, е запитан по въпроса от лица, които той познава от времето, прекарано в София, и които сега са в изгнание. В писмото от колежа е подчертано, че инициативата не идва от царицата, но не е посочено кои са лицата, свързали се с М. Лео. Позицията на Форин офис надхвърля частния въпрос и разкрива отношението на министерството към българската монархия. Уилям Странг, подсекретар на Форин офис, търси мнението на П. Мейсън, който отбелязва, че монархията в страната никога не е била особено популярна и републиката ще се запази дори и съветският контрол да се отхвърли. Мейсън счита, че ако Великобритания опита да упражнява влияние в България чрез бившата монархия, Симеон II може да се приеме в Итън, но се надява такъв ход да не се прави. Може да получи образование на острова, но Форин офис няма да упражнява натиск да бъде приет в колежа. Странг приема мнението на Мейсън и ясно посочва, че Форин офис не вижда перспективи за монархията в България[25].

Не само по отношение на монархическия институт, но и изобщо възможности за промяна в България и Източна Европа не се откриват пред Великобритания. През годините на сталинизма британската политика към България и другите съветски сателити е функция от британската политика към Съветския съюз. Основният елемент на тази политика е не да се търсят конфликти, а да се избягват конфликтите, защото те могат да имат непредвидими последици. Дългосрочната политическа цел на Великобритания е да „види Източна Европа освободена от съветската тирания“, но същевременно Форин офис ясно подчертана, че тази цел е много трудно да бъде превърната в „осъществима политика“[26]. Дългогодишното наблюдаване на развитието на региона след Втората световна война налага извода, че Съветите имат силни позиции в тази част на Европа и, нещо още по-важно, не показват никакво намерение да се оттеглят от териториите под техен контрол.

[24] *UKNA* FO 371/106082, Foreign Office Minute, H. A. F. Hohler, 31 January 1953.

[25] Посочената кореспонденция се съдържа в *UKNA* FO 371/95094. Мейсън смята, че за бившата династия няма бъдеще в България. В миналото тя е била популярна в дворцовите среди и буржоазията, но не и сред селското население, което представлява основната част от българите (Foreign Office Minute, P. Mason, 19 November 1951); В отговора на Странг от 19-ти ноември 1951 г. е посочено, че няма възможност династията да се върне на власт, но не възразява, ако бившият български цар бъде приет да учи във Великобритания без застъпничество на министерството.

[26] Ibid., FO 371/106082, Foreign Office Minute, H. A. F. Hohler, 31 January 1953.

Въпреки силната съветска доминация, Великобритания трябва да поддържа отношения с източноевропейските режими, което ще намали риска от неразбиране на западните намерения. Това, от своя страна, трябва да намали риска от война. Поддържането на дипломатическите и търговските отношения с Източна Европа е съществена черта от подхода на Форин офис, който го отличава от този на Държавния департамент. Така не само се поддържат някакви двустранни връзки, но се защитават и британските интереси, събира се разузнавателна информация, следят се тенденциите в местното развитие. Затова Холър смята, че Вашингтон съжалява за прекъснатите отношения с България. Източна Европа не може да бъде освободена, докато съветската сила не намалее, а преждевременни бунтове ще причинят вреда[27].

От бележките на Холър личи, че Форин офис не иска да се обвързва с емигрантските организации – с тях ще се поддържат ограничени ангажименти. Пропагандата е оценена като единственото голяма оръжие, с което Великобритания разполага. Тази пропаганда трябва да подчертава, че комунистическият контрол върху Източна Европа не е вечен, но да не се дават напразни надежди за освобождение. Целта е да се дискредитират „марионетните режими“[28].

По-скоро Форин офис смята да експлоатира икономическите трудности и разочарованието на населението от правителствената политика в Източна Европа. Когато Франсис Шепърд, британският посланик в Полша, предлага по-активна британска политика към комунистическите режими, за да се предотврати тяхната консолидация, тя е отхвърлена в Лондон. Форин офис вече е разглеждал този въпрос в гореспоменатата справка на Холър за срещата на Идън с Дълес. През февруари и април 1953 г., във връзка с отговора, който е изпратен на Шепърд, той отново се спира на възможностите, които предлага Източна Европа за британската дипломация. Основното е, че сегашната политика няма практически алтернативи. Отново е потвърдено, че тази политика се състои от даване на публичност на позицията на Форин офис, че комунистическият контрол не е вечен; да се избягва подхранването на напразни надежди за освобождение; дискредитиране на режимите и насочване на основните усилия към самия Съветски съюз[29].

Холър не вярва, че е възможно възникването на добре организирано и ефективно съпротивително движение, което силно да разклати режима. Затова по-реалистично е да се използват комунистическите трудности. Информациите, с които Форин офис разполага, показват, че през 1950 и 1951 г. популярността на режима се увеличава, но през 1952 г. тази тенденция спира и дори се наблюдава обратният процес сред земеделците и работниците поради икономическите трудности на страната. Холър очаква разочарованието на населението (той го квалифицира също като „латентна враждебност“) да продължи, защото в Полша има традиционни антируски чувства и смелост за съпротива. Същевременно, той отбелязва, че Великобритания не може да допринесе съществено за подхранване на недоволството[30].

---

[27] Холър приема пропагандата за освобождение като повече подходяща за публична употреба. Самият Дълес заявява, че „освобождението не означава война за освобождение” (Ibid., Foreign Office Minute, H. A. F. Hohler, 31 January 1953). Стремежът да не се предизвика война със Съветския съюз е един от елементите на западната политика към социалистическата общност. Дж. Кенън, архитектът на американската политика на „сдържане” на СССР, не изключва провеждането на открити и тайни действия срещу комунизма, но войната като средство за постигане на западните цели трябва да бъде избягвана. Това, разбира се, поражда напрежение между целта да се дестабилизира съветският блок и използваните методи (**Lucas, S. and Mistry, K**.Illusions of Coherence: George F. Kennan, U.S. Strategy, and Political Warfare in the Early Cold War, 1946 – 1950. –*DiplomaticHistory*, vol. 33, no. 1, January 2009, 39–66).

[28] *UKNA* FO 371/106082, Foreign Office Minute, H. A. F. Hohler, 31 January 1953.

[29] Ibid., FO 371/106087, H. A. F. Hohler to Francis Shepherd, 7 April 1953.

[30] Ibid., H. A. F. Hohler’s Minute of 9. 2. 53 concerning the Memorandum on Poland by Sir Francis Shepherd.

Отношението на Форин офис към България има своето място в цялостната британска стратегия за провеждането на световната политика. От една страна, Великобритания се сблъсква с необходимостта да запази своят статут като велика сила. Установеното след края на войната статукво приближава Съветския съюз до важни за Лондон зони на влияние в Близкия изток и Азия. След ескалирането на Студената война в края на 40-те и особено в началото на 50-те години Форин офис отчита, че Сталин се заема да консолидира своята зона на влияние, а не толкова да се сблъска директно със западните страни. От друга страна, възможности за активна западна политика в съветската сфера не съществуват, без търсенето им да предизвика опасност от нова война. В документите на Форин офис ясно е посочено, че открит конфликт трябва да бъде избегнат. Тази цел поставя редица ограничения пред британската дипломация, които поне в България се проявяват главно в анализиране на основните събития от развитието на страната, а не в търсене на средства за тяхното насочване към незабавна промяна.

Явно конфронтацията не е сред пътищата, които са предпочитани от Форин офис в контактите му с България и другите източноевропейски страни. Въпреки това, министерството гледа да не остане съвсем пасивно и да не се изолира от региона. Както показва българският пример, монархията и емигрантските групи изглеждат ненадеждни в очите на британските стратези като възможност за упражняване на някакво влияние. Появата на нови смутители на реда в Източна Европа като Тито е едно от възможните добри развития за Лондон в Източна Европа. Само че Съветският съюз здраво контролира сателитите и не допуска западно влияние над тях. България в началото на 50-те години е последното място в съветския блок, където може да се очаква появата на „нов Тито“. Всъщност, Форин офис не намира тази вероятност за реалистична. Остава перспективата да се даде публичност на начина на живот зад Желязната завеса. Така се упражнява известен натиск над местните режими, а на населението в Западна Европа се показва един негативен образ на комунизма.

Политиката на Великобритания към Източна Европа е функция от нейната политика към СССР. В началото на 50-те години, както Холър отбелязва, основното внимание на Великобритания е насочено към Съветския съюз[31]. По същия начин насоките на развитие на сателитните режими са резултат от волята на Сталин. Това е обяснимо от гледна точка на факта, че Сталин управлява с твърди мерки съветския блок. В тази обстановка, ако има някаква промяна в региона, тя ще дойде единствено от Кремъл. Както изглежда в началото на 50-те години, такива стремежи няма нито в Москва и София, нито в Лондон. На последната среща между П. Мейсън и д-р М. Нейчев на 9-ти април 1951 г. във връзка с отпътуването на Мейсън от страната британският пълномощен министър посочва, че докато отношенията между Великобритания и Съветския съюз са на незадоволително ниво, то и отношенията между България и Великобритания ще следват тази тенденция[32].Следователно, българо-британските отношения са отражение на конфронтацията между Съветския съюз и Великобритания. Същевременно, те търпят влиянието на промените в политиката на Форин офис към Москва и промените, които настъпват в съветското отношение към западните страни.

Дж. Х. Пек от Форин офис приема аргументите на Холър и особено идеята, че икономическите трудности на режимите да задоволят необходимостта на населението от стоки ще доведат до разочарование, а то – до апатия (Ibid., Foreign Office Minute, J. H. Peck, 2 March 1953).

[31] Каквито и действия да се предприемат към Източна Европа, както е посочено в анализа на Холър, основните усилия на Великобритания „трябва да останат насочени към самия Съветски съюз” (Ibid., Foreign Office Minute, H. A. F. Hohler, 31 January 1953).

[32] Мейсън, който не приема основните насоки на българската политика, остава развеселен, когато българският министър приема неговото твърдение. Според него Нейчев е показвал по този начин липсата на независимост на неговата страна (Ibid., FO 469/5, Mason to Morrison, 11 April 1951).

ПОДГОТОВКА И ВЪВЕЖДАНЕ НА ВАЛУТНИЯ БОРД В БЪЛГАРИЯ (1996 – 1997)

Венелин Михайлов

Целта на настоящата статия е да покаже процесите на подготовка и въвеждане на валутния борд в България през 1996 – 1997 година в историческия им контекст на фона на политическите процеси, разгърнали се при управлението на Демократичната левица, оглавено от Жан Виденов. По тази тема основното изследване е на финансиста Петър Игнатиев[1].

Валутният борд е механизъм за стабилизация на валутата на дадена държава или колония на държава (империя), прилаган за първи път в колониите на Британската империя през XIX век. В съвременната епоха, след създаване на Международния валутен фонд през 1944 г. на основата на споразуменията от Бретън – Уудс по идея на британския политикономист Джон Мейнард Кейнс, валутният борд се прилага от МВФ. По отношение на държавите от Източна Европа, намиращи след 1989 г. в преход от социализъм към капитализъм, валутният борд е приложен за първи път в Естония през 1992 г. поради нестабилността на новата ѝ валута след излизането на страната от Съветския съюз. През 1994 г. валутен борд (паричен съвет) е въведен и в Литва.

В България, както и в другите европейски социалистически страни, до 1990 г. функционират механизмите на социалистическата финансова система, която предвижда фиксиран курс. Но поради рухването на тоталитарния социализъм в СССР и страните от СИВ необходимостта от смяна на финансовата система е наложителна. Ето защо през 1991 г. правителството на Димитър Попов, в което министър на финансите е Иван Костов, въвежда плаващ курс на лева към долара (от 1 февруари 1991) и прилага монетаризма в областта на финансите. Монетаризмът е макроикономическа теория, която твърди, че увеличенията в паричното предлагане са необходимо и достатъчно условие за поява на инфлация[2]. В резултат на плаващия курс и либерализацията на цените е налице голяма инфлация, която възлиза на близо 400% за 1991, 80% за 1992 и 70% за 1993 г. Освен това реформите на банковата система, започнали още през 1987 г. и оформени окончателно през 1990 – 1991 г., водят до нестабилност на старите и новосъздадените български банки. През 80-те години и до юли 1997 г. управители на Българската народна банка са Васил Коларов (1982 – 1989), Иван Драгневски (1989 – 1991), Тодор Вълчев (1991 – 1996) и Любомир Филипов (1996 – 1997). При управлението на проф. Любен Беров (1992 – 1994), когато министър на финансите е Стоян Александров, валутната политика, започната през февруари 1991 г., е продължена, като се въвежда Данък добавена стойност (април 1994), който способства за увеличение на инфлацията. През 1994 – 1995 г. започват фалити на банкови институции, което е сигнал за предстояща сериозна финансова криза. През 1994 г. инфлацията е 122%[3].

На второ място има сериозни проблеми с обслужването на външния дълг. След рухването на социализма правителството на Андрей Луканов през март 1990 г. е принудено да въведе мораториум (спиране) на плащанията по външния дълг, след като Съвет-

[1] **Игнатиев, П.** *Банковата криза в България 1996 – 1997*. София, 2005.
[2] **Банък, Г., Бакстър, Р., Е. Дейвис.** *Световен речник по икономикс.* София, 1994, с. 38.
[3] Данните са на НСИ за 1991 – 1994. Пак там, 25–28.

ският съюз отказва да кредитира НРБ с 1 млрд. долара[4]. В резултат страната изпада във финансова изолация, независимо че преговорите за влизане в Международния валутен фонд и Световната банка, започнати през 1989 г., се увенчават с успех през септември 1990 г. Благодарение на усилията на правителствата на Филип Димитров и Любен Беров през юли 1994 г. е сключено споразумение за външния дълг, въз основа на което част от външните задължения на България са опростени, но страната е задължена годишно да изплаща по 1 млрд. долара. Споразумението е ратифицирано от 36 НС[5].

След победата на БСП на изборите за 37 НС на 18 декември 1994 г. новото правителство на Жан Виденов, в което министър на финансите е Димитър Костов, има трудната задача да се справи с нестабилността на финансовата система, обусловена от нейното развитие в началото на 90-те години. На практика обаче предприетите до началото на 1996 г. мерки дават само частични резултати – инфлацията намалява на 33% за 1995 г., валутният курс е относително спокоен, но основни банки като Първа частна банка и Минералбанк се намират в твърде тежко състояние. Победата на БСП на местните избори през 1995 г. стабилизира управлението на левицата, но не спомага за стабилизация на финансовата система. Освен това преговорите между МВФ и Министерския съвет не са успешни, тъй като екипът на Жан Виденов настоява да се провежда икономическа и финансова политика съгласно принципите на неокейнсианството за регулиране на пазарната икономика, докато МВФ налага методите на монетаризма във валутната сфера.

И така, през март 1996 г. започва финансовият срив, който води до политически, икономически и социални сътресения в България. Представителите на Съюза на демократичните сили получават възможност да възвърнат доверието към избирателите в контекста на предстоящите избори тогава за президент и вицепрезидент на републиката.

От друга страна, БСП няма достатъчно ясно изразена воля за победа на президентските избори. Александър Лилов смята, че спечелването на тези избори не е толкова важно, а крилото на Андрей Луканов и Чавдар Кюранов ОСД лансира с подкрепата на в. „Дума“ и Стефан Продев кандидатурата на външния министър Георги Пирински[6]. Въпреки съмненията, че кандидатурата на Пирински е конституционно съобразна, тя е издигната официално през юни 1996 г. С решение на Конституционния съд от септември 1996 г. Пирински не е допуснат до участие в изборите, тъй като не отговаря на условията на чл. 93 от основния закон – да е роден в България (той е роден в Ню Йорк, Съединените американски щати). На негово място е издигнат министърът на културата Иван Маразов, а за вицепрезидент – Ирина Бокова, зам.-министър на външните работи. Необходимостта от смяна на кандидата за президент на Демократичната левица показва наличието на сериозни политически грешки в тактиката на ДЛ през 1996 г. От това се възползва СДС, който с подкрепата на Народен съюз и ДПС създават коалиция Обединени демократични сили (ОДС). Нещо повече, задълбочаването на икономическата и финансова криза, фалитите на държавни и частни банки през лятото и есента на 1996 г., между които са и Стопанска банка, Минералбанк, Първа частна банка, Балканбанк, Добруджанска банка, Агробизнесбанк, Банката за земеделски кредит, Българската земеделска и промишлена банка, Частната земеделска и инвестиционна банка окончателно променят доверието към основните политически сили. През лятото и особено през есента на 1996 г. ОДС се превръща във водеща политическа формация, която има

[4] **Вачков, Д., М. Иванов.** *Българският външен дълг 1944 – 1989. Банкрутът на комунистическата икономика.* София, 2008, 222–223. Интервю с Екатерина Маринова, министър на търговията през февруари – септември 1990, 19 април 2018 г.

[5] Стенограма от заседание на 36 НС, 19 юли 1994 г., с. 105.

[6] **Петев, Н.** *Отвъд политическия театър през погледа на Жан Виденов.* София, 1998, с. 286.

значително по-голямо влияние от ДЛ. Междувременно започва процесът на масовата приватизация, като същевременно се ускорява касовата приватизация, а големите държавни предприятия в икономическа несъстоятелност са изолирани и подготвени за фалит. В допълнение към това зърнената криза допринася за намаляване на доверието към левицата в полза на Обединените демократични сили. Икономическата криза и политическата конфронтация водят до стабилизиране на двуполюсния политически модел, установен в началото на 1990 година, но този път преимущество има СДС, тъй като Социалистическата партия пряко или косвено участва в изпълнителната власт от декември 1992 до февруари 1997 г., а СДС управлява от декември 1990 до декември 1992 г.

От изключително значение за развитието на политическата и икономическата ситуация в страната през 1996 г. е въвеждането на изкуствен 300% основен лихвен процент, установен от БНБ под управлението на инж. Любомир Филипов (човек на Луканов и подкрепяните от него групировки Мултигруп и Банката за земеделски кредит на Атанас Тилев). БНБ е подвластна не на правителството, а на парламента (съгласно закона за БНБ от 1991 г. – В. М.) и изхожда от идеята, че с такъв висок лихвен процент ще бъде обуздана инфлацията. Но процентът е твърде висок и удря върху преработващите селскостопанските суровини предприятия, които не могат да си позволят да теглят кредити, за да изкупят продукцията. Същото важи и за селските стопани, които не могат да подготвят есенната сеитба. В резултат значителна част от реколтата остава неприбрана, което е поредният удар върху селските стопани и хранително-вкусовата промишленост в новите условия на преход към пазарна икономика. В страната се появява остър дефицит на потребителски стоки, започва усилен внос на твърда валута, което води до обезценяване на лева[7].

Доц. Виктор Йоцов, дългогодишен служител на Международния валутен фонд и на Българската народна банка посочва, че въвеждането на триста процента лихвен процент се дължи на натиска, упражняван върху Централната банка от международните финансови институции[8]. Така в политическото противопоставяне и сблъсъка на икономически интереси, както на основните политически сили, така и вътре в управляващата Социалистическа партия, се намесват и външни фактори като МВФ и Световната банка. Следва да се отбележи, че в условията на финансова криза според министър-председателя Виденов на България са били необходими 1 милиард лева, за да покрие дефицита на валута за 1996 г. Но МВФ отпуска само един заем от 124 млн. долара през юни 1996 г., който покрива много частично финансовите нужди на страната[9]. Очевидно МФИ нямат интерес социалистическото правителство да стабилизира финансовата система на страната, а по-скоро кризата да се задълбочи с оглед смяната на изпълнителната власт и преминаването ѝ към Обединените демократични сили.

Въпреки подкрепата на Българския бизнесблок за управлението на левицата, Жорж Ганчев и неговата партия не участват пряко във властта с оглед амбициите на Ганчев да спечели президентските избори. Политическата ситуация през 1996 г. допълнително се усложнява, тъй като на 2 октомври 1996 г. пред дома му на „Латинка“ 15 е застрелян депутатът от Демократичната левица и бивш председател на Министерския съвет Андрей Луканов. Във връзка с това убийство парламентарните групи, представени в XXXVII НС излизат същия ден с декларация, осъждаща политическото насилие и в потвърждение на това, че президентските избори ще се

[7] **Марчева, И.** *Аграрната реформа в България 1991 – 2001 през погледа на историка.* – В: Толерантният националист. Паметен сборник от приятелите на С. Трифонов. София, 2009, с. 381.

[8] Разговор с доц. Виктор Йоцов, 3 юни 2016 г. – личен архив на автора.

[9] http://vsyakanedelya.standartnews.com/video/213 - интервю на Кеворк Кеворкян с Жан Виденов, Нова телевизия, „Всяка неделя“, 7 октомври 2012 година – последен достъп на 11 декември в 23.20 ч.

проведат на определената дата – 27 октомври 1996 г.[10] На първия тур на изборите Петър Стоянов (ОДС) печели 1 889 825 гласа, което е 44%, на второ място с 27% е Иван Маразов (коалиция „Заедно за България“ – БСП, Екогласност и БЗНС „Ал. Стамболийски“) – 1 158 204 гласа, а Жорж Ганчев (ББББ) – на трето с 937 686 гласа и 22%[11]. На втория тур, проведен на 3 ноември с. г., Стоянов е избран за президент на Република България с 2 502 517 гласа, а Иван Маразов остава втори с 1 687 242 гласа[12].

В деня на втория тур на президентските избори в България пристига мисия на Международния валутен фонд, начело с Майкъл Деплер. Деплер предлага въвеждането на паричен съвет като мярка за стабилизация на българската национална валута. Правителството на Демократичната левица започва подготовката за въвеждането на паричния съвет, но не среща пълна политическа подкрепа както в левицата, така и в Обединените демократични сили. Председателят на СДС Иван Костов категорично се обявява против валутния борд[13]. Мотивирайки се с това, че смяната на валутния режим изисква смяна на изпълнителната власт, Жан Виденов подготвя за свой заместник като председател на Министерския съвет и председател на БСП Николай Добрев. Липсата на консенсус между БСП и СДС по въпроса за валутния борд довежда до значителни финансови сътресения през ноември 1996 – февруари 1997 г. и отлага стабилизацията на финансовата система за пролетта и лятото на 1997 г., когато вече властта се упражнява от представители на Обединените демократични сили. За 1996 г. инфлацията възлиза на 311%[14].

Макар и неочаквано, на 21 декември 1996 г. на 42 извънреден конгрес на Българската социалистическа партия Жан Виденов подава оставка като премиер и лидер на БСП. Оставката на премиера допълнително задълбочава политическата криза[15]. Освен това опитите на Виденов за стабилизация на лева чрез подготовка за въвеждане на валутния борд се провалят поради отказа му да продължи да управлява. Този отказ се дължи на сериозната опозиция, която той среща в собствената си партия, обусловена от икономическите интереси на Обединението за социална демокрация и от желанието на фракциите на Александър Лилов и Андрей Луканов за смяна на правителствения екип, изразена през ноември 1996 г.

На извънредния конгрес на социалистите е взето решение за довършване на мандата на Демократичната левица и се приема нова програма за управление, озаглавена „Програма за практически действия на БСП (1997 – 1998)“. В този документ е заявено, че „БСП е изправена пред необходимостта ясно и категорично да определи своите по-нататъшни действия в три главни сфери. Обществото – преодоляване на дълбоката криза в доверието към държавните институции и политическите сили и за постигане на необходимото съгласие за по-нататъшния ход на реформите; в икономиката се

[10] http://parliament.bg/bg/plenaryst/ns/5/ID/1880 - заседание на 37 НС, 2 октомври 1996 г. – последен достъп на 7 юни 2016 г. в 1.14 ч.

[11] https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%81%D0%BA%D0%B8_%D0%B8%D0%B7%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B8_%D0%B2_%D0%91%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F_(1996) – последен достъп на 7 юни 2016 г.

[12] https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%81%D0%BA%D0%B8_%D0%B8%D0%B7%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B8_%D0%B2_%D0%91%D1%8A%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D1%80%D0%B8%D1%8F_(1996) – последен достъп на 7 юни 2016 г. в 1.51 ч.

[13] Според тогавашния началник на отдел в Българската народна банка Виктор Йоцов Костов променя позицията си за паричния съвет по време на служебния кабинет на Стефан Софиянски, когато е на посещение във Вашингтон в Международния валутен фонд през март 1997 г.

[14] Данни на НСИ за 1996 г., с. 23.

[15] **Марчева, И.** *Аграрната реформа през погледа на историка*, с. 381.

предвижда безкомпромисно прилагане на налагащите се мерки за финансова стабилизация, преструктуриране на икономиката и възстановяване на икономическия растеж. Търси се и съгласие вътре в БСП по икономическите преобразования през 1997 – 1998 г. Икономическите насоки показват преориентацията на Социалистическата партия от регулиране на пазарната икономика към прилагане на неолибералните принципи, като дотогавашната икономическа политика е оценена като *половинчата, колеблива и конюнктурна, несъобразена със съществуващите в момента икономически реалности*, изразени са опасения, че *ако вместо въз основа на възможното и необходимото, формулираме политиката си на основата на желаното или на носталгията по отминалото, ние сме обречени да вървим срещу живота и да станем ненужни на обществото. Това не може да бъде позиция на БСП*[16].

Междувременно опозицията се възползва от настъпилия властови вакуум, за да организира стачни действия срещу съставяне на второ правителство на левицата[17]. Тези стачки започват на 3 януари 1997 г., в тях участват и новосъздаденият профсъюз „Промяна“, и представители на ВМРО. На 10 януари 1997 г. Демократичната левица отказва да приеме декларацията на ОДС за излизане на България от кризата. Междувременно парламентът е нападнат от част от стачкуващите, а отделни помещения на законодателния орган са подпалени. Депутатът от Народен съюз и бивш председател на парламента Стефан Савов призовава представителите на левицата да не се крият от избори и изтъква, че дори използването на тежка военна техника не би спасило управлението на ДЛ. Мариела Митева, депутат от ПГДЛ смята за по-важно обсъждането на обстановката около НС, отколкото разглеждането на декларацията на ОДС[18]. Поради липсата на диалог между основните политически сили ОДС прекратява участието си в пленарните заседания и обявява началото на национална политическа стачка[19]. Въпреки опитите на БСП да състави второ правителство начело с министъра на вътрешните работи в оставка Николай Добрев, президентът Желев на два пъти отказва да издаде указ за проучвателен мандат – 29 декември 1996 и 10 януари 1997 г[20]. Така държавният глава в самия край на мандата си не изпълнява задълженията си по конституция,

[16] *Програма за практически действия на БСП (1997 – 1998).* – В: Програмно развитие на БСП, с. 336.

[17] Конгресът взема решение да се довърши мандатът за управление на Демократичната левица до края на 1998 г. Николай Добрев се отказва да бъде председател на БСП и за нов лидер на социалистическата партия е избран дотогавашният заместник на Жан Виденов Георги Първанов, депутат от ПГДЛ от Бургаски и Кърджалийски избирателни райони.

[18] http://parliament.bg/bg/plenaryst/ns/5/ID/2311 - заседание на 37 НС, 10 януари 1997 г. – последен достъп на 9 юни 2018 г. в 1.29 ч.

[19] https://www.youtube.com/watch?v=08Kdp8vsK6o – последен достъп на 9 юни 2018 г. – Костов заявява „Отиваме към подготовка на национална политическа стачка и гражданско неподчинение, обяснява, че не е имало преговори между Съюза на демократичните сили и Демократичната левица, че той като лидер на опозицията носи своята отговорност, но за политическото напрежение са виновни представителите на управляващата Демократична левица“.

[20] *Капитал,* 10 януари 1998 г. – Изявление на Президента Желю Желев, направено по Българската Национална Телевизия на 10 Януари 1997 Година /23,45 часа/:

„Бях пред парламента, влизах и в парламента. Пред парламента има събрани много млади хора, които искат избори, искат предсрочни избори, искат промяна. Аз предупреждавах в продължение на цяла година, че така, както отиват нещата в България, събитията могат да излязат извън контрола. Това вече стана. Това вече е факт. Цялата вина за това носи парламентарната група на БСП и парламентарното управление у нас. Поддържам протестите на гражданите, които излизат по улиците на българските градове. След като са докарани до това свръхмизерно и унизително положение те трябва да протестират. С това те доказват, че са граждани, че са хора с достойнство. Не одобрявам насилието и рушенето. То не служи на демокрацията. Призовавам към ред и законност. При тази обстановка аз утре няма да връча мандат за съставяне на ново правителство. Свиквам Консултативния съвет за национална сигурност”.

продължавайки да действа съвместно с Обединените демократични сили, както през 1995 – 1996 г. На 19 януари 1997 г. в НС полага клетва новоизбраният държавен глава Петър Стоянов. Стоянов застъпва мнението на Обединените демократични сили, че единственият изход от така създалата се ситуация е обявяване на дата на предсрочни парламентарни избори. В условията на анархия левът се обезценява няколко пъти и стига нива 2900 лв. за един долар в началото на февруари 1997 г.[21]

Следва да се отбележи тезата на социолога от Университета за национално и световно стопанство проф. Георги Найденов в книгата му „Стогодишната парадигма“. Извършвайки съпоставителен анализ на ценовите шокове в България през 1991 и 1997 г. на основата на показатели като същност, обект, субект и механизъм на реализация, Найденов стига до следните изводи:

Първо, че ценовите шокове от 1991 и 1997 г. са втора фаза на два еднотипни процеса. Приблизително от средата на седемдесетте години на миналия век до 1991 г. в условията на „държавен капитализъм“[22] и еднопартийна политическа система приключва един цикъл на натрупване на капитал. От март 1991 до март 1997 г. в условията на пазарна икономика и политически плурализъм приключва друг цикъл на натрупване на капитал. Първата фаза на натрупване на капитала и в двата цикъла се състои в източване на спестяванията на населението и декапитализация на предприятията. Различават се по това, че финализират различни форми на натрупване на капитал. В периода от март 1991 до март 1997 г. натрупването става предимно под формата на централизация на капитала. По своята същност според проф. Найденов кризата от началото на 1997, която обаче започва през март 1996, се проявява като криза на банковата ликвидност[23]. Централизацията на капитала чрез източване на спестяванията на населението води до невъзможност банките да посрещат задълженията си към българското гражданство – 75% от заемите през 1996 г. са обявени за невъзвръщаеми. Банковата система е пред фалит. Основната цел на втория ценови шок според Найденов е обезценяване на кредитните задължения на банките към спестителите и по такъв начин да се излезе от банковата криза. Всички социални групи са субект на ценовия шок през 1996 – 1997 г. Ключов за Найденов момент при ценовите шокове през 1991 и 1997 е механизмът за смяна на властта[24]. Хиперинфлацията продължава до края на февруари 1997 г., след което започва намаляване на курса на долара спрямо лева (Прил. 1).

Така спестяванията на огромна част от населението се стопяват, но наред с това се стопяват и дълговете на кредитните милионери и земеделските кооперации, както и огромният вътрешен дълг, който достига 160% от Брутния вътрешен продукт. Опитът на Българската народна банка и правителството да овладеят хиперинфлационния процес чрез изразходване на средства от валутния резерв не води до положителни резултати, а само до значително намаляване на валутните резерви на страната. Същевременно, по думите на тогавашния началник на отдел в БНБ Виктор Йоцов, спекулацията с валута е

[21] http://bnb.bg/Statistics/StExternalSector/StExchangeRates/StERForeignCurrencies/index.htm?__downloadOper=&group1=second&periodStartDays=01&periodStartMonths=01&periodStartYear=1997&periodEndDays=01&periodEndMonths=03&periodEndYear=1997&valutes=USD&search=true&showChart=false&showChartButton=true – последен достъп на 7 юни 2018 г. в 8.30 ч.

[22] В книгата си „Сто годишната парадигма“ Г. Найденов обосновава тезата си за същността на обществено-икономическата система в Съветския съюз и България като „държавен капитализъм“ на основата на изследванията на Маркс, Ленин, Хана Арент, Реймон Арон, Фридрих фон Хайек, Милован Джилас и др. теоретици на обществено-икономическите системи през XIX – XX в.

[23] Ликвидност – англ. Liquidity – способност на дадена банка да посреща плащанията си във всеки момент;

[24] **Найденов, Г.** *100 годишната парадигма*. София, Издателски комплекс на УНСС, 2015, с. 222.

изключително голяма[25]. На 29 януари 1997 г. опозицията започва т. нар. генерална стачка чрез блокиране на основни пътни магистрали, жп линии, големи промишлени и др. предприятия[26]. В резултат цялата страна е парализирана. На 28 януари 1997 г. Петър Стоянов съгласно конституцията връчва мандат за съставяне на правителство на Николай Добрев[27]. Добрев прави частични промени в старото правителство на Жан Виденов, което е сигнал за това, че Социалистическата партия няма воля да задържи изпълнителната власт. Освен това група депутати от ПГДЛ – Николай Камов, Александър Маринов, Фидел Косев, Елена Поптодорова, Пламен Денчев и др., напускат БСП и левицата[28]. Загубвайки парламентарно мнозинство, Демократичната левица се оказва в политическа изолация. Наред с това през януари 1997 г. при посредничеството на главния редактор на в. „Стандарт“ Юлий Москов се провеждат преговори между лидера на СДС Иван Костов и Николай Добрев. Един от обсъжданите въпроси е евентуалното съставяне на коалиционно правителство на левицата и ОДС. Това е обсъждано и на заседание на НКС на СДС на 14 януари 1997 г.[29] В крайна сметка преговорите са неуспешни, а ОДС предпочита да овладее изцяло властта, вместо да управлява съвместно с ДЛ, дори под формата на експертен кабинет тип „Димитър Попов“ и „Любен Беров“.

На заседание на Парламентарната група на Демократичната левица на 4 февруари на обяд, Н. Добрев обяснява какви са мотивите му да не изпълни мандата за съставяне на второ социалистическо правителство: *Най-опасно за държавата е да продължат безвластието и агонията. Не защото вече ние слагаме държавните интереси над партийните. Много мислих, цял щаб работим по икономическите и по социалните, и по други въпроси – ние не можем да спрем агонията на държавата и не можем да снемем общественото напрежение без сила. Силовото решение сега не е най-доброто решение. И аз като Георги (Първанов – В. М.) поемам личната си отговорност и няма смисъл да се подлагам на вот на доверие. Сега Русия е затруднена да ни помогне. На Запад всички ни казват: оправете се с МВФ, възстановете разговорите с него, побързайте да сключите споразумение. Но поставят условия за време, стабилност, съгласие, ефективно правителство. Нека аз съм виновен, но за това става дума*[30].

На заседанието на Консултативния съвет за национална сигурност при президента на Република България Петър Стоянов, проведено на 4 февруари 1997 г. се обсъждат възможностите за излизане на страната от политическата криза, възникнала в края на декември 1996 г. Взето е решение за провеждане на парламентарни избори на 19 април 1997 г. Николай Добрев и Георги Първанов, и лидерите на ОДС и останалите парламентарни сили в XXXVII НС се отказват да съставят правителство. *С подписа си под политическото споразумение от 4 февруари 1997 г. БСП признава поредния си неуспех да управлява. Причините за това са много. Сред тях са някои черти на премиера Жан Виденов – неговата неконтактност, несклонност към компромиси, нежеланието му да обяснява пред обществото проблемите пред управлението, силният характер. Има и други – БСП се оказва неспособна да осъществи прехода към пазарна*

[25] Разговор с доц. Виктор Йоцов, 3 юни 2016 г. – личев архив на автора.

[26] https://www.youtube.com/watch?v=Qd33BgkZ92w – емисия По света и у нас, на БНТ февруари 1997, архив на Нери Терзиева – последен достъп на 8 юни 2018 г. в 19.10 ч.

[27] http://vbox7.com/play:66eb322837 – В главната роля – президентът – последен достъп на 7 юни 2018 г. в 2.15 часа.

[28] http://parliament.bg/bg/plenaryst/ns/5/ID/1935 - заседание на 37 НС, 12 февруари 1997 г. – последен достъп на 9 юни 2018 г. в 1.48 ч.

[29] http://vek21press.com/index.php/2016/01/14/sds-14-januari-1997/ - последен достъп на 7 юни 2018 г. в 1.46 ч.

[30] **Добрев, Н.** *Избрах съгласието и разума*. София, 1999, с. 63.

икономика, защото противоречията, които съществуват в нея, са не само политически, а и принципни – по възможността лява партия да гради капитализъм[31]. Именно тези противоречия са основен фактор за краха на управлението на Демократичната левица, а те се дължат на сблъсъка на бизнес и финансови интереси на ръководни фигури на Социалистическата партия със социалните ангажименти, които БСП поема, спечелвайки изборите за XXXVII НС.

В резултат на преговори между служебното правителство на Стефан Софиянски и Международния валутен фонд през февруари 1997 г. започват реалните стъпки за въвеждане на паричния съвет. Още през март 1997 г. хиперинфлацията бива преодоляна, но въпреки това финансовата криза е сериозна и за 1997 инфлацията възлиза на близо 600%[32].

СДС и съюзниците му от Обединените демократични сили имат абсолютно мнозинство в XXXVIII НС през 1997 – 2001 г. Вторият десен кабинет, оглавен от Иван Костов, осъществява най-радикалните реформи в либерален дух. За тяхното протичане съдействат поетите задължения към международните финансови институции и най-вече към Световната банка. Самият либерален модел на прехода към капитализъм предполага постоянно търсене на инвестиции, които се дават по различни споразумения под формата на кредити. Споразумение с дългосрочни последици за функционирането на финансовата и икономическата система на страната е въведеният на 1 юли 1997 г. валутен борд. Според икономиста Димитър Вергиев валутният съвет е *система от мерки и действия за стабилизиране на дадена страна. Той се въвежда тогава, когато всички други мерки за стабилизиране на паричното стопанство не са дали резултат, когато в държавата не функционира паричното стопанство. Валутният борд се въвежда при голям вътрешен и външен дълг и невъзможност те да се обслужват нормално, при хиперинфлация, неконтролируема емисия на парични единици, дълбока политическа криза*[33]. Макроикономическите и политически условия в България през първите месеци на 1997 година са точно такива. Съгласно условията на паричния съвет икономическата политика на Министерския съвет е свързана със строги икономии на бюджета, бързо преобразуване и приватизиране на икономиката и пълна свобода на търговията, особено в аграрния сектор. Тези условия в голяма степен се изпълняват през 1997 – 2001 година.

Валутният борд действа вече 21 години като стабилизиращ фактор на националната ни парична единица – лева. Въпреки несъвършенствата на тази система от макроикономическа и социална гледна точка тя се оказва основа за икономическото развитие на България след 1997 г. и до наши дни. Паричният съвет допринася и за стабилния статут на българската стопанска и финансова система.

Приложение 1. Курс на лева спрямо щатския долар 3 януари – 25 февруари 1997 г.

3 януари 1997 – 495.74
4 януари 1997 – 557.5
6 януари 1997 – 581.78
7 януари 1997 – 581.78
8 януари 1997 – 581.78
9 януари 1997 – 581.78
10 януари 1997 – 642.69
13 януари 1997 – 642.69

[31] **Баева, И., Е. Калинова.** *Българските преходи 1939 – 2010*. София, 2011, с. 301.
[32] Данни на НСИ за 1997 г.
[33] **Вергиев, Д.** *Макроикономика*. София, УНСС, 2016.

14 януари 1997 – 642.69
15 януари 1997 – 642.69
16 януари 1997 – 642.69
17 януари 1997 – 682.12
20 януари 1997 – 682.12
21 януари 1997 – 731.71
22 януари 1997 – 731.71
23 януари 1997 – 731.71
24 януари 1997 – 731.71
27 януари 1997 – 813.87
28 януари 1997 – 813.87
29 януари 1997 – 813.87
30 януари 1997 – 1021.9
31 януари 1997 – 1021.9
3 февруари 1997 – 1021.9
4 февруари 1997 – 1637.8
5 февруари 1997 – 1637.8
6 февруари 1997 – 1637.8
7 февруари 1997 – 2608.4
10 февруари 1997 – 2608.4
11 февруари 1997 – 2608.4
12 февруари 1997 – 2936.7
13 февруари 1997 – 2936.7
14 февруари 1997 – 2936.7
17 февруари 1997 – 2920
18 февруари 1997 – 2920
19 февруари 1997 – 2920
20 февруари 1997 – 2594.8
21 февруари 1997 – 2594.8
24 февруари 1997 – 2594.8
25 февруари 1997 – 2194.2

ОБЕДИНЕНА ЕВРОПА В КОНТЕКСТА НА МУЛТИКУЛТУРАЛИЗМА, ТЕРОРИЗМА И МЕЧТАНАТА СИГУРНОСТ

Добромир Добрев

За пречките пред европейското сътрудничество могат да се изпишат много страници. Историята на Стария континент изобилства от противоречия, конфликти и взаимно недоверие между държавите. А държавите в Европа са много, границите им са се променяли често и обикновено това е ставало с кървави стълкновения между тях. Много често се прави паралел със САЩ, където картината е коренно различна. Там липсата на фрагментираност и дълго историческо наследство позволява да се създаде голяма и демократична държава на федерален принцип. Когато в Европа се заговори за федерално бъдеще, това среща противоречиви реакции, и то не само в Обединеното кралство.

Ако се върнем към днешните проблеми на Европа, аз бих си позволил да започна с мултикултурните предизвикателства. През 60-те години на миналия век в Канада изразът мултикултурализъм започва да се употребява като допълнение към билингвизъм и бикултурализъм. Федеративната структура на държавата, и особено отношенията между двете основни етнически групи – английската и френската се отразяват благотворно на развитието му.

Според Едвард Можейко: „Терминът мултикултурализъм много скоро се превръща в едно от водещите понятия за всички тези, които участвайки в преселението на народите от XX век, започват да се стремят към признание на субектност и равноправие“[1].

Интересното е, че той поставя мултикултурализма в едни много широки граници, определяйки го като разновидност на постмодернизма. По отношение на практическото му приложение Можейко подчертава преднината на Канада, докато европейците са се ограничили до теорията и академичните дискусии. Подобна теза, изказана в началото на новия век, без съмнение подкрепя вижданията на тези, които смятат, че проблемите на мултикултурализма в Европа са резултат от непълното му и ограничено прилагане.

Концепцията за мултикултурализма излезе от академичните аудитории и стана актуална в Европа с притока на милиони бежанци основно от Северна Африка и Близкия изток. Необходимостта от работна ръка за бързо развиващите се западни икономики даде началото на процеса.

Разбира се ще бъде опростено да твърдим, че процесите в различните европейски страни са еднакви. Има нюанси в начина, по който те се опитаха да осъществят този процес, а и самите бежанци са от различни етноси и религиозни общности.

Не може обаче да не отбележим, че през последните десет – петнадесет години се очертаха някои общи тенденции.

Ако разгледаме Холандия, една от най-толерантните в културно отношение страни на континента, ще видим показателна трансформация в отношението към имигрантите. Освен толерантна, Холандия е и богата държава, тя е привлекателно място за хора от цял свят. През 70-те години на миналия век там са били привлечени големи групи от мароканци и турски работници. За тяхната интеграция никой не се грижи, предполага се, че след време те ще напуснат страната. Нещо повече, те са стимулирани да запазят културната си идентичност, като се сдружават по етнически признак.

---

[1] **Можейко, Е.** Мултикултурализъм и постмодернизъм. http://www.slovo.bg/old/litforum/136/edwardm.htm (12.10.2015).

Когато след десетина години става ясно, че тези работници и семействата им нямат намерение да напускат страната, те са обявени за „етнически малцинства“, чиято културна уникалност трябва да се насърчава[2].

Преструктурирането на холандската икономика през следващите години, оставя значителна част от турците и мароканците без работа. Броят на имигрантите продължава да расте, те са концентрирани в големите градове, и към началото на новия век съставляват около половината от населението на Амстердам и Ротердам.

Липсата на интеграция в холандското общество създава редица проблеми. Един от първите, които започват да говорят, е професор Пол Шефер. Неговото есе с красноречивото заглавие „Мултикултурната трагедия“, написано през 2000 г., посочва големите проблеми на страната. На първо място това е липсата на интеграция, и като следствие засилваща се сегрегация на имигрантите и техните семейства. Това се съчетава с бързо нарастване на мюсюлманското население. Посоката, смята Шефер, трябва да се промени, културните различия не трябва да превземат територията на либералната демокрация.

Неговата идея, която той развива и впоследствие, е даването на граждански права на имигрантите и натоварването им със задължения, каквито всеки гражданин има.

„Сега наблюдавам важна промяна от идеята за мултикултурното общество към идеята за споделеното гражданство и общите отговорности“[3].

Холандското общество започна да споделя подобни идеи след драстично нарастване на напрежението между местните жители и имигрантите. Може би връхната точка беше реакцията след убийството на режисьора Тео ван Гог, правнук на световноизвестния художник. Неговият убиец Мохамед Буйери е роден и израсъл в Холандия, радикализирал се е и станал член на младежка мюсюлманска организация. Това убийство, случило се през 2004 г., промени отношението към имигрантите, имаше случаи на нападения над джамии и други актове на насилие.

Струва си да погледнем по-внимателно този случай, защото подобна радикализация на второ и трето поколение имигранти се наблюдава и в други държави от Европа.

Ако техните родители са дошли в Европа да вършат определена работа, често пъти нежелана и непривлекателна за местните, то децата искат друга перспектива. В същото време липсата на интеграция и добро образование не им позволява да издигнат социалния си статус. Неполучили подкрепа от страна на обществото, те стават лесна плячка на местния религиозен шарлатанин. В този случай ислямът е само опаковката, в която им се поднася една войнстваща политическа идеология. Ако опростим риториката, на тях им се предлага решение, което да ги превърне в значими, да накара останалите да ги признаят, да ги уважават, да се страхуват от тях. Бомбите, автоматът, и разбира се религиозната нетърпимост се превръщат в техни оръжия.

Неоспорим факт е, че процесът на грешни мултикултурни практики още повече отдалечава имигрантската общност от местните в Европа.

„С убийството на Тео ван Гог общественото и медийно внимание се фокусираха върху въпроса за радикализирането на младите нидерландски мюсюлмани. Преди това трагично събитие политиците споделяха мнението, че младите последователи на тази религия ще успеят да се интегрират по-добре в светската държава и ще търсят по-

[2] Ср. Мултикултурализмът в Европа – идва ли краят? http://armymedia.bg/archives/19101 (08.11.2015).

[3] Време е Европа да смени етикета на емигрантите от евтини работници на граждани. https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/sviat/2011/06/17/1108015_vreme_e_evropa_da_smeni_etiketa_na_emigrantite_ot/?sp=0#storystart (11.03.2018).

умерени форми на изповядване на ислямската религия от техните родители. След престъплението срещу режисьора това схващане се промени драстично“[4].

Процесите в Холандия са показателни за случващото се в развитите европейски държави. През 2010 г. в Германия излезе книгата на Тило Зарацин „Германия се самоунищожава“. Показателно е не само заглавието, но и категоричната теза, че политиката на мултикултурализма ерозира германската култура и прави държавата „по-глупава“. Ако това бяха публикации в жълтите вестници, едва ли някой щеше да им обърне сериозно внимание. Авторът обаче е една от сериозните и уважавани фигури в германското общество, зам-директор на Бундесбанк. Скандалът е факт, дебатът е разгорещен. Самият Зарацин е принуден да напусне поста, но духът вече е излязъл от бутилката.

През октомври същата година последва признанието на канцлера Ангела Меркел, че опитът да се изгради мултикултурно общество в Германия се е провалил.

Политическите признания бяха продължени през следващата година от тогавашния премиер на Великобритания. Дейвид Камерън също определи като провал дългогодишната политика на страната си в тази област. Той подчерта, че липсва интеграция на мюсюлманите в британското общество и това подхранва екстремизма сред тях. Идеята, която лансира Камерън, е за „обща национална идентичност“, която да замени мултикултурализма и да намали различните форми на екстремизъм. Нещо повече, той се обяви срещу пасивната толерантност и призова за по-различен либерализъм, наречен от него „либерализъм с мускули“[5].

Подобни бяха настроенията и във Франция, страната с най-многобройното мюсюлманско население в западната част на континента. Цифрата е около пет милиона. Тук можем да отбележим, че френският модел в отношенията към имигрантите се отличава от този в Германия и Великобритания, но резултатите са сходни. В периода, който разглеждаме, президентът Никола Саркози призна, че държавата не се е справила с интеграцията на голяма част от мюсюлманската общност. Различията трябва да се уважават, но според него не трябва да се поощряват общности, които не се вписват в местните традиции. Това, за което настояваше Саркози, е, че във Франция има национална общност и имигрантите трябва да са част от нея.

Не може да се отрече, че френските власти се опитват да засилят интегриращите практики. Последователно бяха забранени забрадките в държавните училища и бурките на обществени места. Задължителните езикови курсове за всички имигранти акцентират върху френските ценности и обичаи. Правата на жените и историята на Франция също са част от това обучение. В края участниците трябва да дадат съгласие, че ще ги спазват.

Разбира се тук не мога да подмина забележката на Кенан Малик: „Изправени пред недоверие и разединена публика, политиците се опитаха да потвърдят обща френска идентичност. Но не са в състояние ясно да дефинират идеите и ценностите, които характеризират страната, те са направили това преди всичко чрез засяване на враждебност към символите на чуждостта – например чрез забрана на бурката през 2010 г.“[6].

Много често проблемите идват от факта, че в европейските страни интеграционните процеси се управляват изключително от държавните институции. Същият този Малик твърди, че реалната интеграция рядко се дължи на действията на държавата, „тя

---

[4] **Чуков, В., П. Колева**. *Западноевропейският ислям*. София, 2011, с. 58.

[5] Либерални мускули срещу мултикултурализма. https://www.dnevnik.bg/sviat/2011/03/08/1055520_liberalni_muskuli_sreshtu_multikulturalizma/ (10.11.2015).

[6] **Малик, К**. Неуспехът на мултикултурализма. https://www.foreignaffairs.com/articles/western-europe/failure-multiculturalism (01.03.2018).

се оформя основно от гражданското общество, от индивидуалните връзки, които хората образуват един с друг, и от организациите, които създават, за да подкрепят споделените си политически и социални интереси“[7].

Ако разсъждаваме в тази посока, можем да се надяваме, че европейските държави ще се предпазят от крайностите. Залитането към един опростенчески мултикултурализъм само ще фрагментира различията. Поставянето на културите всяка в своята къщичка, отделена от другите, генерира проблеми и неразбиране.

Същите резултати се получават и при другата крайност, в опита за асимилация на различните. Това е опасна и също така непродуктивна позиция. Хората могат да спазват законите и европейските порядки, без непременно да са принудени да заличават културната си идентичност.

„Трябва ли да порицаем „мултикултуралистичния“ модел като виновник за фиаското на интеграцията, наблюдавано при някои групи мюсюлмани? Отговорът не е чак толкова очевиден… Че всички граждани на западните страни не притежават една и съща култура е констатиране на факт, а не ценностно съждение. Съединените щати са страна, където това разнообразие се цени; и въпреки всичко тя е страната, където населението най-много държи да изрази своите патриотични (проамерикански) чувства. Възможността да се придържаш към културата, от която произхождаш, без да бъдеш подлаган на дискриминация, не пречи да бъдеш лоялен към страната, в която живееш. Солидарностите – културна, национална, идеологическа – не се смесват помежду си: „един и същ закон“ не означава „една и съща култура“. Положението в европейските страни не е сходно с това отвъд океана, но подобен факт не оставя „мултикултурализма“ и в европейски контекст априорно извън играта. На света не съществува универсална човешка същност: ако човешките същества бъдат лишени от всякаква свойствена им култура, те чисто и просто ще престанат да бъдат хора“[8].

През последните години на всички е ясно, че Европа не успява да прилага мултикултурния модел, поне не толкова добре, както го правят в Канада и САЩ. Въпреки това не подлежи на съмнение, че малцинствата имат право на своята културна специфика. Къде са обаче границите между правата на малцинствата и правата на останалите? Моделът на либералната демокрация, който е доказал във времето своята жизненост за континента, може и трябва да бъде основата на приобщаването на имигрантите. Ясно е, че няма друга алтернатива за съжителство в Европа на много-образните културни и етнически групи. Балансът на груповите права и личностните права е възможен само в тази рамка. Мултикултурализмът е възможен само ако се прекратят опитите за създаване на малцинствени привилегии, нарушаващи правата на останалите граждани[9].

Ако към това се прибави обществено усилие за преодоляване културния изолационизъм на имигрантите, може да се очакват положителни промени в Европа.

Проблемите с интеграцията на имигрантите и реалната сегрегация на големи предимно мюсюлмански групи в Европа, доведе до редица терористични актове. Бежанската вълна от Близкия изток още повече нажежи обстановката. Разпадът на държавността в Либия, междуособиците в Ирак и Сирия, активираха милиони хора, търсещи спасение в Европа. Старият континент не беше готов за такова развитие.

---

[7] **Пак там.**

[8] **Тодоров, Цв.** *Страхът от варварите*. София, 2009, 201–202.

[9] Ср. **Минчев**, **О**. Още за политическата коректност и мултикултурализма. www.dnevnik.bg/analizi/2016/03/01/2715293_oshte_za_politicheskata_korektnost_i_multikulturalizma/ (07.10.2017).

Разстрелът на журналистите от „Шарли ебдо“, „позволили си“ да публикуват карикатури на пророка Мохамед, за пореден път повдигна въпроса за радикализацията на младите мюсюлмани, живеещи в Европа. Трагедията, случила се на 7 януари 2015 г., може да бъде анализирана от най-различни позиции. Но е ясно, че това не е само френски и дори не само европейски проблем. Това е проблем на западното разбиране за свободата на словото и неприемането на тази свобода от ислямския фундаментализъм. Защитата на универсалността на правата е избор на либералната демокрация, от който не може да се отстъпва. Милионите европейци, които излязоха по улиците на своите градове с надпис „Аз съм Шарли“, бяха красноречивият отговор на религиозния фанатизъм. Трагедията в Париж за пореден път постави проблемите на мултикултурализма в центъра на остър дебат.

Петък 13-ти е получил мрачната си слава от един исторически факт. На 13 октомври 1307 г. /петък/ френският крал Филип IV започва гоненията срещу могъщия орден на рицарите тамплиери. Кладите и мъченията, на които са подложени братята, са в основата на ирационалния страх от тази дата.

През изминалата 2015 г. европейците преживяха още един кошмар в нощта на петък 13-ти ноември. Френската столица Париж беше окървавена от брутално насилие, което погреба много илюзии в Европа. Стотици загинаха след нападенията на фундаменталистите от Ислямска държава. Оказа се, че част от терористите са граждани на страни от ЕС, включително и френски граждани. Оказа се, че в сърцето на Европа, в нейната столица Брюксел съществува предградие – Моленбек, превърнало се в развъдник на ислямски радикали и джихадисти. Как се стигна до тук ?

След трагичната нощ въпросите бяха повече от отговорите. И това не бяха само въпроси, свързани с мултикултурните практики.

Тук можем да напомним за кървавата поредица от атентати продължила през 2016 г. на булеварда в Ница, на коледния базар в Берлин и в много други европейски градове. През следващата година ужасът се пренесе и на Острова. В Манчестър след края на концерт с преимуществено детска и тийнейджърска публика избухва бомба. Загиналите са повече от осемдесет.

Стана ясно, че Европа не може да съществува като някакъв остров на блаженството и благополучието. Няма как да се превърнеш в „остров Утопия“ и да игнорираш останалия свят. Бедните и озлобените просто няма да го позволят.

Мисля, че теророът беше поредното доказателство за невъзможността да се правят опити за изолационистка политика. Нито САЩ, нито Обединена Европа могат да си позволят да се дистанцират от кризисните райони в света и да се затворят в себе си.

Ако се съсредоточим в тази политическа идеология, в която се опитват да превърнат исляма, е редно да се запитаме за противоотровата. Разполага ли светът, който сме свикнали да наричаме свободен, с полезен ход?

След атаката на кулите близнаци в Ню-Йорк Норберт Болц ни каза, че пазарите, парите и консумацията ще избавят света от терористите. Беше интересно да се прочете, че именно слабостите на Запада ще го спасят, спасявайки в същото време и света.

„Умиротвореността на съществуването, която излъчва пазарът, предполага универсалност на паричното стопанство. В тези условия обаче е възможен само един масово-демократичен стил на живот: консумизмът. Консумизмът е имунната система на световното общество срещу вируса на фанатичните религии… Консумизмът не обещава нито край, нито цел на световната история, той просто обещава, че непрекъснато ще има нещо ново“[10].

[10] **Болц, Н**. *Консумистически манифест*. София, 2004, 16–17.

Изключвайки етическите категории от играта, германецът свежда модерността до парите и консумацията, които са световните умиротворителни и изравнителни сили.

Тяхната безличност е тяхната сила. Светът, контролиран от алчността, ще бъде имунизиран от фундаменталистки терор.

„Там, където парите управляват света, няма място за властта на фанатични идеологии и кърваво насилие. Монетаризираната алчност укротява всички останали страсти. Любовта към парите заслужава доверие – тя поражда един спокоен копнеж към богатство“[11].

След религията, моралът също е оставен на рафта при непотребните вещи. Ако си спестим критиките, иронията и недоверието към горното и го приемем за чиста монета, все пак възниква един въпрос. Колко време ще мине и какво да правим, докато наследниците Бин Ладен се превърнат в алчни банкери и апологети на глобалния капитал?

Излизайки от шеговитото настроение, се връщаме към проблема за сигурността. Бежанският поток разкри слабите места на европейската система за сигурност, дупките по външните граници на съюза и проблемите на шенгенското пространство.

В края на XX се оформя Общата политика за сигурност и отбрана /ОПСО/, като неразделна част от Общата външна политика и политика за сигурност /ОВППС/ на Европейския съюз. Разрушаването на двуполюсния модел в края на 80-те и новата динамика в международните отношения налагат на ЕС да преосмисли приоритетите си в сигурността. Изгражда се модел, който функционира чрез съчетаването на наднационалната координация между институциите на ЕС с механизмите на сътрудничество между страните членки. Целта пред ОПСО е да се постигне максимално бърза реакция, когато е застрашена европейската сигурност. Това включва и използването на военни сили извън границите на Съюза, когато възникнат международни кризи.

През декември 2003 г. е приета Европейската стратегия за сигурност, въз основа на която през следващата година е изготвен план за развитие на военните способности на Съюза, известен като Приоритетна цел 2010. Идеята е през посочената 2010 г. държавите членки да са способни на бързи и адекватни действия в целия спектър на операции за управление на кризи.

В тази връзка съвсем определено можем да кажем, че поставената цел не е изпълнена. Доказателство за това е закъснялата реакция на събитията в Крим и Източна Украйна. В конкретния случай със събитията в Украйна дори не можем да говорим за някаква изненада. Още в началото на 90-те години на миналия век Бжежински предупреждава за подобен сценарий: „Ако социално-икономическите трудности на токущо извоювалата независимост Украйна се задълбочат, внушителното руско малцинство от около 10 милиона души (при положение, че цялото население на Украйна е около 52 милиона души), съсредоточено главно в ключовите индустриални региони на Харков и Донецк, може открито да заяви своето недоволство. Това може да съблазни Кремъл да окаже натиск върху Украйна най-напред да даде специален статут на руското малцинство, а след това да използва оплакванията му като лост за дестабилизация на украинската държава. В така описаната ситуация предпоставките за сериозен конфликт са налице“[12].

Конфликтът се състоя, Русия анексира Крим и дестабилизира Източна Украйна. Европа кой знае защо беше изненадана, гледайки как се нарушава териториалната цялост една суверенна европейска държава.

---

[11] **Пак там**, с. 74.

[12] **Бжежински, З**. *Извън контрол.* София, 1994, 161–162.

Трябва да се отбележи, че приемането на Европейската стратегия за сигурност беше опит да се позиционира ЕС като обособен играч в полето на глобалната политика. Тук не става дума за разрив с НАТО или със САЩ. Напротив, в документа е изрично упомената ролята на най-близкия партньор.

„Съединените американски щати изиграха съществена роля за европейската интеграция и европейската сигурност, по-специално чрез НАТО. След края на Студената война САЩ се оказаха в доминираща позиция като военен фактор. Никоя държава обаче не е способна да се справи сама със сложните проблеми на съвремието… Трансатлантическите отношения са незаменими. Заедно Европейският съюз и Съединените щати могат да станат изключителна сила за доброто на света. Целта ни следва да бъде ефективно и балансирано партньорство със САЩ. Това е още една причина ЕС да доизгради способностите си и да подобри съгласуваността на действията си“[13].

Напълно в унисон с тези заявления стратегията е наречена „Сигурна Европа в един по-добър свят“.

Като нарастваща стратегическа заплаха за европейската сигурност е посочен тероризмът. Стратегията визира новите характеристики на тероризма и глобалния му характер след периода на Студената война. Вече не може да се говори за локализирането му до определен регион. Самите държави от ЕС са както цел, така и база за различни терористични групировки. Достатъчно е да си припомним многобройните случаи на привлечени европейски младежи в структурите на „Ислямска държава“.

В документа са визирани причините за нарастването на тероризма – „културните, социалните и политическите кризи, свързани с модернизацията, отчуждението на младите хора, които живеят в чуждестранни общества“[14].

Съвсем точно е посочено, че този феномен е присъщ на европейските общества. Неоспорим факт е обаче, че проблемът си остава открит и с още по-голяма острота и днес, повече от петнадесет години след приемането на стратегията. Нещо повече, сега открито се говори за провал на европейския мултикултурализъм и този процес е изключително благоприятен за терористичните мрежи на Стария континент.

Терористичните организации водят след себе си трафика на наркотици и нелегалния трафик на хора, престъпни дейности, от които се финансират.

Европейската стратегия за сигурност свързва тероризма и с най-голямата потенциална опасност за континента и света, а именно разпространението на оръжия за масово унищожаване /ОМУ/. Глобализацията на престъпността направи реален сценария, при който ОМУ могат да попаднат в ръцете на терористи. Мащабите на разрушения и жертви в този случай биха били съизмерими с това, което в миналото е било възможно с участието на цели армии. В този случай глобалната опасност изисква и глобален подход в контрола над разпространението и търговията с ОМУ.

В Стратегията са поставени три цели в защита на европейските граждани. Това са стратегически действия срещу заплахите, изграждане на сигурност в съседните региони и международен ред, основан на ефикасен многостранен подход.

Когато днес разглеждаме постигнатите резултати, имаме основания да твърдим, че далеч не всички цели са постигнати. Събитията в някои съседни на ЕС страни и региони, като Украйна или Северна Африка са показателни за недостатъчните усилия в процеса на глобална сигурност и защита. Хилядите нелегални имигранти от Либия, Судан, Тунис и други африкански държави, които всекидневно пристигат на италианския остров

[13] Европейска стратегия за сигурност. https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/031208ESSIIBG.pdf.(04.06.2015).

[14] Пак там

Лампедуза, са пример за сериозен проблем. Това се е превърнало в многомилионен бизнес в ръцете на организираната престъпност. Когато прибавим към това и трагедията на хилядите загинали в търсене на по-добър живот, е ясно, че ЕС трябва да отговори на предизвикателството.

Пасивността на европейските институции в този случай може да доведе до хуманитарна криза и засилване натиска на организираната престъпност. Влошаването на ситуацията в Либия, където легитимното правителство не може да контролира страната, още повече увеличава бежанската вълна. След ужасяващата гибел на повече от 700 имигранти край италианския бряг през пролетта на 2015 г. Брюксел реши да се намеси по-решително. Планирано е осъществяване на военноморска операция /**EUNAVFOR Med/,** насочена срещу трафикантите на хора.

Ако отново се върнем към Европейската стратегия за сигурност, ще видим, че там приоритетно са изведени тезите за по-голяма активност и по-голяма съгласуваност на ЕС, които са свързани с по-големите способности на Съюза. Все неща, които трябва да излязат от теоретичните разработки и да се прилагат в случай като горепосочения.

Европа все повече разбира, че изолационизмът не може да я предпази от външните опасности, тероризма и масовата миграция. В тази посока бяха направени усилия да се подобри средата в Северна Африка, която се превърна в „златна мина“ за трафикантите на хора. На срещата на върха през 2017 г. ЕС предложи на африканските страни план, който предвижда отпускането на 44 млрд. евро инвестиции в Африка до 2020 г., като така ще се създадат нови възможности за работа за младите хора в целия африкански континент[15].

Близостта на Африка до Стария континент и бързото нарастване на населението там предполагат нарастващо финансиране в инфраструктурата и работни места.

Като следваща стъпка и важно допълнение към Европейската стратегия за сигурност можем да посочим приетата през март 2010 г. Стратегия за вътрешна сигурност на ЕС. Най-общо казано, това е документ, насочен към превенция на престъпността в различните ѝ форми и изработването на инструментариум за тази цел.

Разбира се и този акт е основан върху фундаменталните ценности на Обединена Европа – спазване правата на човека и основните свободи, принципите на правовата държава, демокрацията и солидарността. Търсенето на сигурност и безопасност не трябва да е в ущърб на тези основни ценности.

Вътрешната сигурност на Европа, като основна цел, трябва да се реализира чрез следването на няколко стратегически насоки. Без да се спираме на всички тях, ще посочим най-общо посоката, която следва този документ.

На първо място е използването на широк и комплексен подход към вътрешната сигурност. Тук е включено както сътрудничеството между съдебните органи и различните агенции, така и взаимодействието на политическия, финансовия и неправителствения сектор. Това е хоризонталното измерение на сътрудничеството. Вертикалното измерение включва: политиките и инициативите на ниво ЕС в областта на сигурността и регионалното сътрудничество.

Важна стратегическа насока е осигуряването на ефективен демократичен и съдебен контрол на дейностите в областта на сигурността. В тази посока Европейският парламент одобри създаването на Европейска прокуратура, която трябва да заработи официално през 2020 г.

[15] Вж. 5-а среща на върха Африкански съюз – ЕС http://www.consilium.europa.eu/bg/meetings/international-summit/2017/11/29-30/ (20.04.2018).

Също така бих посочил като важна насока превенцията и изпреварващите действия както по отношение на престъпността, така и по отношение на природните и причинените от човека бедствия.

На следващо място е оперативният контрол, който е поверен на създадения по силата на Лисабонския договор Постоянен комитет за оперативно сътрудничество в областта на вътрешната сигурност /COSI/. Неговата задача е да осъществява сътрудничество между правоприлагащите органи и органите за управление на границите. Също така той трябва да осигурява сътрудничество между органите и агенциите на ЕС, работещи в областта на вътрешната сигурност, такива като Европейската полицейска служба /Европол/, Европейското звено за съдебно сътрудничество /Евроюст/ и др.

Към важните насоки трябва да се прибавят интегрираното управление на границите, съдебното сътрудничество, а също така и сътрудничеството с трети държави[16].

Стратегията за вътрешна сигурност е важно допълнение към ЕСС не само заради времевата си актуалност, но най-вече заради осъзнатия факт, че опасностите за сигурността в Европа са проблем и на вътрешния ред в Съюза, а не само на външната политика.

Не могат обаче да се отрекат усилията на европейските държави в посока към интеграция и сигурност. Подписаният през 2007 г. и влязъл в сила през 2009 г. Лисабонски договор е свидетелство за тези усилия. Той повиши ефикасността на европейските институции и създаде предпоставки за засилване на тяхната роля в международните отношения.

„Договорът от Лисабон въвежда нови клаузи, целящи развитието на отбранителната политика на ЕС, които водят до поетапно изграждане на обща европейска отбрана… Една от най-важните стъпки към по-тясно сътрудничество в областта на сигурността и отбраната е въвеждането на т.нар. клауза за обща отбрана, която обединява по особен начин държавите членки на ЕС. Ако държава членка стане обект на въоръжено нападение на нейна територия, може да разчита на помощта и съдействието на останалите държави членки, които се задължават да окажат помощ. Клаузата не засяга ангажиментите, поети в рамките на Организацията на Северноатлантическия договор (НАТО)“[17].

Ще отбележа и клаузата за солидарност, която се задейства по искане на властите на държава членка, станала жертва на терористична атака или бедствие.

Тези клаузи подчертават още веднъж стремежа на Европа към общ модел за сигурност и солидарност.

Лисабонският договор дава възможност да се разшири и спектъра на провежданите мисии. Освен съществуващите дотогава: хуманитарни, за предотвратяване на конфликти и военни за управление на кризи, се дава възможност и за съвместни действия за разоръжаване, за помощ във военната област и за стабилизиращи операции след края на конфликти.

Това е показателно за желанието на Обединена Европа да бъде по-активен участник в глобалната политика.

Кризата в Украйна отново породи разговори за изграждането на европейски въоръжени сили. Председателят на Еврокомисията Жан-Клод Юнкер „възкреси“ идеята, като посочи, че общите въоръжени сили ще допринесат и за единна външна политика, и за обща политика на сигурност. В конкретната обстановка това ще означава и знак към

[16] Вж. Стратегия за вътрешна сигурност на Европейския съюз http://apn.mvr.bg/Informacia/Strategia_vutre6na+sigurnost_ES.htm. (03.06.2015).

[17] **Спасов, С**. *Европейска архитектура за сигурност*. София, 2012, 45–46.

Русия, че Европа може да отстоява своите ценности. Интересен факт е, че идеята беше подкрепена от германския канцлер Ангела Меркел. Макар и с уточнението, че това е „бъдещ проект“, канцлерът подчертава необходимостта от задълбочаване на военното сътрудничество в ЕС.

Дебатът върху тази идея продължи по време на юнската среща на върха на съюза /2015 г./ Може да предположим, че сега този проект ще получи по-голяма устойчивост, отколкото при първия опит през 60-те години на XX век. Тогава немският политик и първи председател на Европейската комисия /1958 – 1967/ Валтер Халщайн прави опит да прокара идеята за европейска отбранителна общност.

Разбира се, към настоящия момент въпросите около това предложение са повече от отговорите. На първо място как ще се координират функциите на една обща европейска отбрана с НАТО и няма ли да има дублиране? Финансирането на подобно начинание също е важен въпрос, въпреки твърденията, че това ще донесе икономии от порядъка на 120 милиарда евро годишно на страните членки. Не е ясно какво ще стане с вноските, които се плащат към НАТО, и дали евентуалното им намаляване няма да срещне отпор от САЩ?

Важна подробност е, че в този проект Европа трябва да се справи без Великобритания. За никого не е тайна, че британската армия е една от най-боеспособните на Стария континент, и разполага с втория по размер военен бюджет, след Франция.

Не на последно място е въпросът дали обединените въоръжени сили не трябва да бъдат следствие от обща външна и отбранителна политика на ЕС, която все още не е факт? Както се казва, не поставяме ли каруцата пред коня?

Основният проблем си остава бавният темп на промените. Преди няколко години един от водещите отбранителни експерти и бивш изпълнителен директор на Европейската агенция по отбраната Ник Уитни написа, че Европа е далеч от модернизацията на военния си потенциал.

„Почти две десетилетия след края на Студената война повечето европейски армии са все още настроени за тотална война по вътрешногерманската граница, вместо за поддържането на мира в Чад или за подпомагане сигурността и развитието в Афганистан. Европейският отбранителен бюджет все още плаща поддържането на обща бройка от 10 хил. танка, 2 500 бойни самолета и почти два милиона мъже и жени в униформи, надхвърлящи с повече от половин милион армията на свръхсилата САЩ. Но въпреки това 70% от европейските сухопътни сили са просто неспособни да действат извън националната си територия, а транспортните самолети, комуникациите, разузнавателните безпилотни самолети и хеликоптерите (да не споменаваме полицаите и експертите в гражданската администрация) си остават в състояние на хроничен недостиг. Тази неспособност за модернизация означава, че голяма част от сумата 200 млрд. евро, която Европа изразходва за своята отбрана годишно, просто се разхищава“[18].

Както се вижда, проблемът за модернизацията не е финансов, напротив, експертите твърдят, че тя би довела до сериозни икономии.

Според Уитни през 2006 г. общите разходи за отбрана на ЕС се равняват на почти една четвърт от общите отбранителни разходи в света. Средствата обаче се изразходват за въоръжени сили в стил Студената война, а не за модерните експедиционни корпуси, от които сега се нуждаят както ЕПСО, така и НАТО. Той ни припомня и за една друга нереализирана идея на ЕС. През 1999 г. на срещата на Европейския съвет в Хелзинки европейските лидери си поставят за цел до 2003 г. да изградят напълно боеспособна

[18] Да съживим европейската политика за сигурност и отбрана. http://www.ecfr.eu/page/-/BG_ESDP_Executive_SummaryBG.pdf.(11.09.2015).

армия от 60 хил. души. Както ни е известно, тази обща армия още не е факт, а само идея, която периодично получава актуалност.

Всичко това ни кара да се запитаме дали при едно урегулиране на конфликта в Източна Украйна европейските лидери няма да „забравят“ за общата армия и за необходимостта от реформи в сферата на отбраната. Разбира се, много по-лесно е да се разчита на САЩ и тяхното лидерство в НАТО. Напълно съм убеден обаче, че американците ще продължат да настояват за повече ангажименти от своите европейски партньори и поемане на повече отговорности в Алианса.

Тук искам да припомня доста интересната позиция на американския президент Доналд Тръмп по отношение на НАТО. В едно от първите си изявления, още преди да е встъпил в длъжност, той определи организацията като „остаряла“. След това допълнително изнерви европейските си партньори с ред противоречиви изказвания, преди категорично да се ангажира с член 5 от Вашингтонския договор. При това той не пропусна да напомни на държавите от Стария континент, че много от тях не изпълняват задължението да харчат два процента от брутния си продукт за отбрана[19].

Променливата позиция на Тръмп, съчетана с нарастващите претенции на Русия, накараха европейските лидери да предприемат конкретни действия по отношение на общата отбрана. През ноември 2017 г. беше активиран ПЕСКО, или Постоянното структурирано сътрудничество в областта на отбраната.

Без съмнение тези двадесет и две страни от ЕС, които участват в програмата, ще задълбочат военното си сътрудничество. Идеята според Доналд Туск е да се създаде силна европейска отбрана, която още повече да засили НАТО[20].

Трябва да отбележим, че Европа не само обмисля, но и започва да създава своя автономна отбрана, извън ангажиментите ѝ към Алианса. Европейските лидери винаги са били критикувани, че не успяват да задълбочат интеграцията във въоръжените сили. Разполагайки с огромен икономически ресурс, ЕС беше определян като политическо джудже.

Ако останем в полето на икономиката, Съюзът със своите 500 милиона потребители и високо развити технологии може да претендира за глобално лидерство. Икономиката на ЕС е най-голямата в света. Съюзът е най-големият износител и вносител, челният инвеститор и получател на чуждестранни инвестиции, както и най-големият донор на помощи. Важно е да отбележим, че едва 7 % от световното население живее в границите на ЕС, но в тези граници се произвежда над една четвърт от световното богатство, измерено чрез брутния вътрешен продукт (БВП) — общата стойност на произвежданите стоки и услуги[21].

Одобреното от Европейския парламент през 2017 г. и вече влязло в сила споразумение за свободна търговия с Канада (CETA), още повече засили икономическите възможности на Европа. Въпреки множеството политически спекулации и откровени лъжи по отношение на CETA, ЕС демонстрира способността си да довежда докрай важни за благосъстоянието на континента проекти. Да не пропускаме и това, че Европарламентът одобри и сключването на споразумение за стратегическо партньорство с Канада. Страната е важен и предвидим партньор на Европа и споразумението още повече засилва кооперирането на външната политика, сигурността и науката.

---

[19] Вж. Главоболията на НАТО през 2017 г.: Тръмп и Русия. https://www.investor.bg/analizi/91/a/glavoboliiata-na-nato-prez-2017-g-trymp-i-rusiia-252303/(10.04.2018).

[20] Лоша новина за враговете: Лидерите на ЕС дадоха старт на общата европейска отбрана. https://www.dnevnik.bg/evropa/2017/12/15/3097754_losha_novina_za_vragovete_liderite_na_es_dadoha_start/. (10.04.2018).

[21] Вж. https://publications.europa.eu/bg/publication-detail/-/publication/9a2c5c3e-0d03-11e6-ba9a-01aa75ed71a1 (15.04.2018).

На този фон политическата интеграция вътре в ЕС изостава, отслабвайки геополитическите позиции на Европа. Всъщност Съюзът винаги е използвал „меката сила“ в преследване на своите планове. Дали обаче този подход винаги запазва своята актуалност? Не и според Фридман.

„Твърдата сила, на която европейската глобална икономическа мощ някога се е опирала, вече я няма. Могъщи нации като Китай, Русия и Съединените щати предлагат същите облаги като Европейския полуостров, но последиците от нарушаването на споразуменията са по-сериозни. В настоящия момент това може и да няма голямо значение, но докато глобалните сили се отдалечават една от друга и Европа стои в капана между тях, липсата на твърда сила ще има все по-голямо значение. Да бъдеш богат и слаб е много опасна комбинация… Буквално всяка държава, която иска да отправи военна заплаха към Европа, може да принуди европейците да си откупят изхода от проблема, да обърнат гръб на проблема с надеждата той да отшуми или просто да капитулират – но не и да се бият или поне не на този етап“[22].

Не подлежи на съмнение, че Обединена Европа ще търси различни форми за своето съхранение, които може би минават и през един модерен федерализъм.

[22] **Фридман, Дж**. *Взривоопасните точки на Европа.* София, 2015, с. 304.

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД СИГУРНОСТТА ВЪВ ВРЪЗКА С ЕНЕРГИЙНИТЕ РЕСУРСИ

Владислав Лазаров

1. От ресурси за отбрана към ресурси за сигурност

Стратегическите ресурси през призмата на националните и регионалните интереси закономерно се явяват зона на сблъсък. Тъй като националната сигурност е комплекс от мерки и състояния, засягащи всички региони, анализът на същността ѝ трябва неминуемо да съдържа и ресурсен аспект.

Столетия наред, включително и в рамките на модерното общество, осигуряването на сигурността и в теоретичен, и в практичен аспект се интерпретира преди всичко като изграждане на способности за отразяване на агресия. Затвореното в себе си общество очаква и намира причините за своята нестабилност отвън. Войната като обществено явление е крайната еманация на този външен сблъсък, който има своите вътрешни причини. Те се търсят и намират в икономическия, политическия, социалния и духовния живот на обществото. А самото то през призмата за осигуряване на отбранителен потенциал и съответно потенциал за агресия се реконструира като съвкупност от врагове.

Съдържанието на понятието „сигурност“ само до преди няколко десетилетия като цяло се интерпретира като „способност за военна защита срещу заплаха, идваща от други държави“. При такава парадигма на мислене и действие най-важното за сигурността е изграждане и осигуряване на „отбраната“, на военен потенциал, съпоставим с този на реален или възможен противник, а обект за гарантиране на сигурността е суверенитета на националната държава.

Съществуват редица причини, обуславящи „еволюцията“ на войните. Към политико-военните бихме отнесли постигнатия по време на Студената война паритет; положителната насоченост на промените в правната база на междудържавните отношения, в договорите и споразуменията; демократичните промени в Източна Европа и други части на света.

Върху „еволюцията“ на войната влияе и развитието на науката: постиженията на научно-техническия прогрес определят повишаването на технологичното ниво на средствата за водене на война, специална роля играят и новите разработки в областта на военната наука. Понятието „мрежова война“ също беше въведено, за да се акцентира върху нарастването на конфликтите в мрежово организираното общество.

Светът се е променил и се променя до неузнаваемост, но подходите на хората при решаването на кризите и конфликтите са изостанали драстично.

Човечеството мъчително търси адекватното поведение, адекватните институции, новите ценности, обременено от миналото. Едновременно с това обществото е попаднало в своеобразен цайтнот. Съвсем осезаемо присъства несигурността, изострят се конфликти, които по своята същност не попадат в познатите ни рамки, а ние, хората, не разполагаме с време да ги осмислим.

През последната четвърт на 20. век започва интензивно обсъждане на съдържанието на термина „сигурност“ и необходимостта то да бъде разширено. Например в есето си „Преосмисляне на сигурността“ Ричард Улман още през 1983 г. отбелязва, че от началото на Студената война управляващите в САЩ непрекъснато интерпретират сигурността в твърде тесен военен смисъл. Той предлага и модифицирана дефиниция на сигурността. Според него това е „действие или система от събития, които драстично заплашват да разрушат качеството на живот на гражданите, при това в относително

кратък период от време, или заплашват да ограничат значително възможностите на правителствата, частния или неправителствения сектор (отделни хора, групи, корпорации) за избор на алтернативи за действие“.

Представителите на т. нар. Копенхагенска школа[1] освен военната идентифицират още четири ключови области на сигурността: политическа, социална, икономическа и екологична. Политическата се дефинира като „организационна стабилност на държавата, ефективно държавно управление и идеологии, които им гарантират легитимност“. Икономическата област на сигурността е описана като „гарантиране на ресурси, финанси и пазари, необходими за поддържане на приемливо равнище на благосъстоянието на хората и мощта на държавата“. Социалната сигурност се определя като „устойчиво състояние на традиционните форми на езика, културата, религията и националните традиции на нацията, с осигурени възможности за тяхната еволюция“. Екологичната сигурност е дефинирана като „съхраняване и поддържане на местната и глобалната биосфера като ключова среда за осъществяване на всички човешки дейности“[2].

За да открием новите измерения на сигурността в съвременното общество, трябва да тръгнем преди всичко от тезата, че сигурността представлява реално състояние, което е налице в определен момент. То от своя страна е своеобразно единство на безопасност и на гарантирана надеждност[3]. Много важно е да се подчертае, че несигурността е също толкова реално състояние и че не е възможно да се изгради или да съществува система, която е само в състояние на сигурност.

Всички автори, които споделят разбирането на сигурността като състояние, специално подчертават, че става дума за динамично състояние, и то от системна гледна точка. „Сигурността е характеристика на всяка система и тя е в нейната способност да се съхрани при промяна на средата, условията и обстоятелствата, от които зависи; с малък разход на ресурси да осъществява заложените в нея закономерности и цели.“[4].

Най-важни са такива системи, чиито характеристики са синергетичен резултат от характеристиките на съставящите ги компоненти. Това е една от характерните черти на обществото като система. При него синергетичният ефект може да се търси в много посоки, но що се отнася до сигурността, несъмнено е, че този ефект е толкова по-осезаем, колкото по-адекватно е задоволяването на потребностите на хората и реализирането на техните интереси.

Затова няма сериозен изследовател на сигурността, който да не подчертава изключителното значение на интересите. Само във връзка с тях може да се дефинират понятията „предизвикателство“, „риск“, „заплаха“ и т.н.

Търсейки обективната страна на сигурността, искаме специално да изтъкнем, че тя съществува в пряка връзка с интереса, той от своя страна в крайна сметка е осъзната потребност, а какво по-обективно от потребностите. Нещо повече, някои автори, като например Джон Мил, определят сигурността като интерес от висш порядък[5].

Това, което ни интересува тук, е, че независимо от различията между отделните автори като че ли се налага т. нар. широко разбиране за сигурността и за националната сигурност, в рамките на което тя се интерпретира като динамично състояние на обществото и личността, при което наличните заплахи се посрещат от надеждна система,

---

[1] Към нея, освен Buzan, принадлежат още Ole Weaver, Jaap de Wilde (политически и военни аспекти и международни отношения), Lothar Brock, Marc Levi (екологични проблеми), Charles Schultz (икономическа сигурност) и други.

[2] **Barry Buzan**, *People, States and Fear, (Brighton: Weatsheaf)*, 1983, 19–20.

[3] **Стефанов, Г.** *Международната сигурност.* София, 1988, 11–12.

[4] **Проданов, В.** Вътрешната сигурност и националната държава. – *Военен журнал*, 1995, № 2, с. 9.

[5] **Алексеева, Т.** *Дилема безопасности: американский вариант*. П. Ис 1993, № 6, с. 19.

т.е. налице са възможности за отразяването на заплахи, гарантирани са правата и свободите на гражданите, икономическият и социалният просперитет.

Легалната дефиниция за национална сигурност в българското законодателство е визирана в Закона за защита на класифицираната информация. Дефиницията гласи следното: „Национална сигурност е състояние на обществото и държавата, при което са защитени основните права и свободи на човека и гражданина, териториалната цялост, независимостта и суверенитетът на страната и е гарантирано демократичното функциониране на държавата и гражданските институции, в резултат на което нацията запазва и увеличава своето благосъстояние и се развива.“[6]

Средата за сигурност се характеризира с асиметричност на новите предизвикателства, които притежават неограничена от разстоянията способност за въздействие, сложност и динамика на процесите, нарастване ролята на недържавните фактори, липса на ясно дефинирани и предвидими противници, които са готови да използват неконвенционални стратегии, тактики и средства.

В началото на XXI век промените в глобалната и европейската среда за сигурност и новите заплахи за сигурността, каквито са тероризмът, нелегалната миграция, нелегалната търговия с оръжие, наркотици поставиха Балканите и Черноморския регион сред важните геостратегически региони.

В последните години интересът към геополитиката като възможност за разбиране на съвременния свят и неговите проблеми се възобновява. Сфери на особен интерес са възникването на нови центрове на световна сила, влиянието на местонахождението на природните богатства, пространствената основа на международните конфликти, господството на западния свят и проблемите на Юга и т.н.

Ресурсният подход, включващ оценка на състоянието на ресурсите и влиянието им върху политиката за сигурност, широко се използва в геополитиката, теорията на международните отношения, икономиката и политологията.

2. Енергийните ресурси – съвременен фактор в конфликтите

За да се поддържа и подобрява стандартът на живот на населението на планетата, темповете на развитие на световната икономика трябва да изпреварват темповете на прираст на населението. Това може да бъде постигнато само чрез непрекъснато нарастване на промишленото и селскостопанско производство. Нарастващото производство и повишаващото се потребление на населението изискват все по-големи количества енергия, като петролът е най-широко приложимият източник за нея и затова се намира в основата на съвременната индустриална икономика.

Петролът запазва своето първостепенно място главно поради това, че е единственият универсален източник на енергия, който може да бъде използван във всички области – за отопление, за гориво и като суровина в индустрията, като средство за производство на електроенергия, и най-вече защото продължава да бъде почти без алтернатива като източник на енергия за транспортния сектор на световната икономика. Освен това обикновено залежите на петрол и природен газ се намират на едни и същи места и са неотделими, поради което са обект на еднакво стратегическо мислене.

Понастоящем петролът в своите различни форми – газ, бензини и дизелово гориво, реактивно гориво и др., възлиза на 95% от всичката енергия, която се използва от световната транспортна система.

Нарастването на превозваните търговски товари и суровини, повишаването на мобилността на хората предизвиква нарастване на броя на превозните средства от

[6] *Закон за защита на класифицираната информация*, Параграф 1 т. 13 от Допълнителните разпоредби.

всякакъв вид и оттук – непрекъснато нарастване на необходимите количества петрол за транспортни цели. Смята се, че през 2035 г. транспортът ще бъде отговорен за 61% от световната консумация на петрол, покачвайки се от 53% през 2007 г.[7]

Очакванията са в близките години и десетилетия да настъпят съществени промени в потреблението на енергия и енергийни източници чрез използване на енергоспестяващи технологии в промишлеността и транспорта, замяна на нефтопродуктите като източници на енергия с други, възобновяеми и екологично чисти, каквито са биопродуктите, което ще спести милиони тонове петрол. На тази основа и в момента в развитите индустриални държави консумацията на петрол в голяма степен е стабилизирана на определено ниво и нараства слабо на годишна база.

Вид гориво	2007 г.	2015 г.	2020 г.	2025 г.	2030 г.	2035 г.	Средно год. промяна (%)
Течни	174,7	179,3	186.0	197,2	210,0	223,6	0,9
Природен газ	112,1	129,1	141,2	150,2	155,8	162,0	1,3
Въглища	132,4	139,1	152,4	167,8	185,6	206,3	1,6
Ядрена енергия	27,1	32,2	37,4	41,1	43,9	47,1	2,0
Друга	48,8	63,8	73,4	82,4	91,2	99,8	2,6
Общо	**495,2**	**543,5**	**590,5**	**638,7**	**686,5**	**738,7**	**1,4**

Таблица 1: Световната консумация на енергия (в квадрилиони британски термални единици – Btu) според изразходваното гориво през 2007 г. и прогнози до 2035 г.[8]

Не така стоят нещата обаче в бързо развиващите се държави в Латинска Америка и особено Азия, където бързата индустриализация и увеличаващото се потребление на населението предизвиква увеличаващо се търсене на енергия.

Това според Департамента на енергийните ресурси на САЩ би предизвикало увеличаване на световното търсене на петрол приблизително един процент на година в периода до 2040 г. Употребата на петрол ще нарасне от приблизително 87 милиона

[7] *U.S. Energy Information Administration, International Energy Outlook 2010* – Highlights, приложение F, с. 213.

[8] *U.S. Energy Information Administration, International Energy Outlook 2010* – Highlights, приложение A, с. 133.

барела на ден през 2010 г. на 99 милиона барела на ден през 2020 г. и 123 милиона барела през 2040 г.

Държава (регион)	2010 г.	2020 г.	2025 г.	2030 г.	2035 г.	2040 г.	Год. пром. (%)
членки на ОИСР[9] (общо)	**46.0**	**47.8**	**48.3**	**48.3**	**48.5**	**49.6**	**0.2**
САЩ	18.9	19.6	19.5	19.4	19.4	19.8	0.1
ОИСР Европа	18.9	19.6	19.5	19.4	19.4	19.8	0.1
ОИСР Азия	7.7	8.4	8.4	8.3	8.2	8.1	0.2
извън ОИСР (общо)	**40.7**	**51.6**	**56.4**	**62.3**	**67.8**	**73.7**	**2.0**
Русия	3.0	3.3	3.3	3.3	3.3	3.2	0.2
Китай	9.3	13.0	14.3	15.9	16.9	17.2	2.1
Индия	3.3	4.3	4.9	5.4	5.8	6.1	2.1
Близък изток	6.7	8.5	9.1	10.2	11.3	12.5	2.1
Африка	3.4	4.0	4.4	4.9	5.6	6.4	2.2
Централна и Южна Америка	6.0	7.1	7.3	7.8	8.4	9.2	1.4
Светът (общо)	**86.8**	**99.4**	**104.6**	**110.6**	**116.4**	**123.3**	**1.2**

Таблица 2: Световната консумация на нефт (милиони барели на ден) в някои страни и региони.[10]

В началото на 2000 г. доказаните световни резерви на петрол възлизаха на 1,033 милиарда барела, количество, което се смяташе за достатъчно да задоволява световната консумация за повече от четиридесет години напред. Ако обаче световната консумация на петрол, се увеличава с повече от един до два процента на година, съществуващият запас ще изчезне след 20 – 25, а не след 35 години, което, от своя страна, ще предизвиква все по-ожесточена борба за контрол на оставащите запаси.

[9] Организация за икономическо сътрудничество и развитие.

[10] *U.S. Energy Information Administration, International Energy Outlook 2014* – Highlights, приложение C, с. 49.

С изчерпването на по-старите нефтени полета световната надпревара за петрол ще се насочи главно към онези няколко области в света, които все още съдържат значителни запаси. Тези региони, както и транзитните пътища за пренасяне на петрол до отдалечените пазари автоматично ще добият нарастващо стратегическо значение. Високата концентрация на петролни залежи в няколко основни района за производство означава нарастване на важността и влиянието на държавите, притежаващи големи петролни запаси. Много от тях се намират в нестабилни от политическа гледна точка райони, характеризиращи се с натрупани исторически и новопоявили се конфликти и противоречия – както вътрешни, така и междудържавни.

Многообещаващи източници на петрол са открити в необитавани гранични зони, с недобре очертани или оспорвани граници, например в Саудитска Арабия, която още не е постигнала споразумение със своите съседи за уточняване на границите, минаващи през богати на петрол райони. В много ключови за производството на енергия региони като Каспийско море, Червено море, Южнокитайско море се оспорват границите на морски и океански региони с потенциални петролни залежи, определени като изключителни икономически зони съгласно конвенцията на ООН за Закона за морето. В Русия екстремистки и фундаменталистки мюсюлмански групи от различни кавказки националности непрекъснато заплашват с терористични актове инфраструктурата и минаващите през територията на Северен Кавказ петролопроводи и газопроводи. В Нигерия етнически бунтовнически групировки се борят с правителствените сили за преразпределение на доходите от продажба на петрол чрез отвличане за заложници на служители на петролни компании и взривяване на петролопроводи и т.н. Това означава, че наличието на петрол по света е тясно свързано с политическите и социално-икономическите условия в една сравнително малка група страни.

Всяко възникване на напрежение между държавите или вътрешни междуособици води до нарушаване на добива и доставките на петрол, което предизвиква сътресения в световната икономика, и особено в икономиките на високо развитите държави, водещи до нестабилност и огромни загуби. Това стана болезнено ясно през 1973 – 1974 г., когато арабското петролно ембарго доведе до възникване на широко разпространен недостиг на нефт и предизвика една продължителна икономическа рецесия. Подобна беше ситуацията през 1979 – 1980 г. след революцията в Иран, през 1990 г. при нахлуването и анексирането от Ирак на Кувейт.

Очевидно всякакви размирици и дестабилизиращи фактори в тези критични региони, които затрудняват притока на петрол, могат да предизвикат външна намеса. За защита на своите интереси високо индустриализираните държави вземат най-различни мерки – от създаване на собствени стратегически петролни запаси, през политическо въздействие, до използване на военна сила. САЩ например, като най-голям световен потребител, определят сигурността на доставките на петрол за своята икономика като *„жизнено важен интерес“*[11] за своята национална сигурност. Поради тази причина те създадоха една постоянна военна инфраструктура, включваща военни сухопътни бази и единици от стратегическия си военен флот, около основните нефтодобивни региони, което би им помогнало в случай на криза в кратки срокове да подготвят и започнат една военна кампания. Едновременно с това присъствието на американските войски в Ирак им

[11] През 1998 г. Националният съвет за сигурност на САЩ определи „жизнено важните интереси" като тези интереси, *... от широко първостепенно значение за оцеляването, сигурността и стабилността на нашата нация. Сред тези за физическата сигурност на нашата територия и на територията на нашите съюзници, сигурността на нашите граждани, на нашето икономическо благоденствие и защитата на нашите основни инфраструктури. Ние ще направим необходимото да защитим тези интереси, включително – когато това е необходимо – чрез едностранно и решително използване на нашата военна мощ.*

позволява да осъществяват непосредствен контрол над Персийския залив, който, освен че е най-голям производител на петрол в света, притежава и 65% от наличните световни резерви. В същото време Русия прехвърли по-голяма част от военните си сили в Каспийския басейн и Северен Кавказ, откъдето минават трасетата на основните петролопроводи със средноазиатски нефт, а Китай разшири своето военноморско присъствие в Южнокитайско море. С изчерпването на леснодостъпните източници на петрол, с увеличаването на потреблението и намаляването на запасите със сигурност ще се увеличи вероятността от конфликти и сблъсъци между държавите, които претендират за едни и същи териториални участъци със залежи. Тази опасност може да се появи в много от страните, производителки на петрол, ала рискът от значителен сблъсък ще бъде най-голям в тези региони, където запасите на петрол са оспорвани от САЩ, като световен хегемон, и някоя друга регионална сила. Със започването на XXI век тази опасност стана най-осезаема в един обширен регион с триъгълна форма, обхващащ Персийския залив на запад, Каспийско море на север и Южнокитайско море на изток. В рамките на този стратегически триъгълник се намират едни от най-големите залежи на петрол, тук обаче се водят и множество териториални спорове и се сблъскват икономическите, политическите и стратегическите интереси на много държави.

Засега запасите на петрол са достатъчни за задоволяване на световното търсене, петролът не съществува в неограничени количества в природата, той е изчерпаем и невъзстановим. Въпреки вземаните мерки за увеличаване на производството чрез усъвършенстване на технологиите за добив и разработването на нови, макар и все по-труднодостъпни находища, в някой бъдещ момент наличните запаси ще се окажат недостатъчни за задоволяване на нарастващото световно търсене и ще се появи сериозен недостиг. Това ще доведе до нарастване на цените на нефта, причинявайки огромни икономически трудности на онези държави, които не разполагат с достатъчно средства да си осигурят необходимите доставки.

Прекъсването или дори намаляването на световния нефтен поток ще представлява смъртоносна заплаха за националната сигурност на страните, зависещи от вноса на петрол. Това ще предизвика ожесточена надпревара за контрол над оставащите запаси, в резултат на което могат да възникнат широкомащабни конфликти.

ПАТРИОТИЗМЪТ В ПОСТСОЦИАЛИСТИЧЕСКА БЪЛГАРИЯ ПРЕД НОВИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И ПОСЕГАТЕЛСТВА

Стоян Танев

При недостиг на богатства, нацията е само бедна;
при недостиг на патриотизъм, нацията е жалка.
Пиер Буаст

Патриотизмът (от гръц. patris – отечество, родина и от лат. patria – родина) е социално-историческо явление. Генезисът, съдържанието и еволюцията на това понятие в България и във всяка друга малка или голяма държава навсякъде по света означава любов към своята родина, към своя народ и неговата държава. Патриотизмът има и по-тясно, локално смислово значение – силна и постоянна привързаност към своя род, роден дом и роден край, към мястото на своето рождение и живеене. Поради това патриотизмът се тълкува като родолюбие, което във всички случаи е емоционално състояние на човешката личност. Патриотизмът в неговата пълнота и цялостно значение е дълбоко осъзнато чувство на обич към родината на която принадлежим, съзнание и чувство на възхищение от нейното славно историческо минало и на преклонение към драматичната и трагичната й съдба в предишни векове. Той е държавен (териториален) национализъм с традиционна привързаност към държавността, съпроводена с постоянна грижа за природните красоти и богатства на отечеството. Патриотизмът означава още съзнание и чувство на отговорност за сегашното и бъдещото развитие на родината, за повишаване на нейния международен авторитет. Патриотизмът изисква непринудено желание и готовност, ако се наложи, и с лична саможертва да се бранят националните интереси, да се защищават независимостта, суверенитета и териториалната цялост на отечеството. Тъкмо затова той трябва да се възприема, разбира, осмисля и осъществява не само като родолюбие, а буквално като РОДИНОЛЮБИЕ[1].

Съвременният български патриотизъм има дълбоки исторически корени. Неговото възникване, развитие и утвърждаване е продължителен процес на вековни наслагвания на осъзнати и доказани чувства на обич, привързаност, преданост и всеотдайност към род и родина, въплътени завинаги в народната душевност. Поколения българи в далечното и близкото минало в средновековието, през националното ни възраждане, в новото и най-новото време отдават ум, труд и талант за напредъка на своето отечество, за укрепване на тяхната държава. Много българи жертват своя живот а защита на собствената си държава от чужди нашественици и завоеватели или оказват съпротива за избавление на свидната родна земя от по-силните поробители и угнетители. Българският патриотизъм не е постоянно триумфиращо явление в народния живот. Сред българите като държавни владетели или обикновени хора преобладават онези, които обричат себе си на съкровените патриотични стремления, пориви и дела в мир и бран за възхода на отечеството. Сред българите обаче, освен съзидателите на благородния и свещен патриотизъм, има и други, които по време на чуждото византийско и османско владичество доброволно и с лична корист се отказват от род, вяра, език, обичаи, традиция, родина. Те стават изменници на българщината и предатели на своя народ вече като гърчеещи и турчеещи се българи, т.е. като гърци и турци.

---

[1] *Политическая энциклопедия в двух томах.* Т.2. „Мысль”. Москва, 1999, с.125; *Социологическая энциклопедия в двух томах.* Т.2. „Мысль”. Москва. 2003, 164–165; **Загоров, Ор.** *България в Европа на нациите.* Тангра Тан Нак Ра ИК. Център за изследване на българите. София, 2009, с. 166; **Христов, Ив.** *Българинът в глобалния свят. Медиите и националната ни идентичност от края на XX и началото на XXI век.* Издателска къща „Зов”. София, 2011, с. 12.

В десетилетията след Освобождението (1878 г.) българският патриотизъм преминава от състояние на национален възторг поради изключителната динамика в икономическото развитие на държавата и героичните военни подвизи на българската армия през 1885 и 1912 в Сръбско-българската и първата Балканска война в пагубна всенародна покруса вследствие на военния разгром и двете национални катастрофи по време на Междусъюзническата война и Първата световна война. Преживяната национална трагедия от българския народ е огромно предизвикателство и зловещо изпитание за неговия патриотизъм. Предизвикателствата към българския патриотизъм не секват и между двете световни войни (1919–1939 г.) През този период продължава увеличаването на българските политически партии. Нараства степента на тяхната политизация и вътрешна дестабилизация. Засилват си процесите на вътрешните разцепления, прегрупирвания и възникване на по-големи партийни формации. Появяват се крайно десни профашистки и пронацистки партийни структури. Тяхната дейност в българското публично пространство е предшествана от появата на леви партии и на крайно леви и ултралеви политически групировки. Тези качествено нови явления в българския политически, обществен и духовен живот рушат националното единство на българския народ, а без единство на българската нация няма истински градивен и силен български патриотизъм.

Патриотизмът на българския народ и неговата интелигенция с неговия възход и упадък в Третата българска национална държава от нейното създаване след Освобождението до ден-днешен се предопределя от въздействието на могъщи външни фактори. Вътрешната и особено външната политика на Царство България, на Народна република България и на Република България е съобразена с интересите на големите и силни европейски и евроазиатски държави. Участието на България в Първата и във Втората световна война, мотивирано с благородните пориви на тогавашните български правителства да се осъществи националното обединение на българския народ, се обуславя и от личните интереси или субективните предпочитания на цар Фердинанд и на цар Борис III[2]. Наличието на авантюризъм във външната политика на цар Фердинанд и на цар Борис III намира потвърждение в непреходната мисъл-истина на Лев Николаевич Толстой според когото патриотизмът в своето най-просто, ясно и несъмнено значение не е нищо друго за управляващите освен инструмент за постигане на властолюбиви и користни цели. Обективните резултати и последици от участието на Царство България в тези гигантски военни конфликти през XX век обаче са трагични за нацията и обществото ни: човешки жертви, загуба на национална територия непосредствено след Междусъюзническата (1913 г.) и особено след Първата световна война, стопанска разруха, материални щети и репарации, социална мизерия, която неизбежно поражда социално недоволство, изразено с протести, стихийни бунтове и организирани въстания, национална покруса, по-нататъшна идейно-политическа поляризация и конфронтация сред българските граждани. В цялостния политически живот на България и особено в

[2] Bundesarchiv, R.43, I.55, bl.34; R.58, I.55, bl.125. Цит. по **Добринов, Д.** Цар Фердинанд и неговите отношения с германските правителства след абдикацията му през 1918 г. – *Военноисторически сборник*, 1980, кн 2, 112–120; **Лалков, М.** Българската монархия – щрихи в бяло и черно. – В: *Страници от българската история. Събития, размисли, личности.* Т.1. Просвета. София, 1993, 83–174; **Величков, Й.** *Погребаните идеали. (Петте фатални грешки на Фердинанд Сакс Кобург Готски*). Македонски научен институт. София, 2011, 5–120; **Саздов, Д.** *Мисията на Фердинанд в България. (Път към националните катастрофи – Букурещ и Цариград – 1913 г.; Париж (Ньой) -1919 г.).* Второ допълнено и преработено издание. Издателски комплекс – УНСС. София, 2017, 104–320; **Божинов, В.** Бегъл поглед върху развитието на монархическия институт в Третата българска държава (до 19 май 1934 година). – В: *Историкът – изследовател и популяризатор. Сборник в чест на 70-годишнината на академик Георги Марков.* Съставител Николай Поппетров. Издателство „Захарий Стоянов", Cofiq, 2017, с. 95, 97–98.

навечерието и по време на двете войни стават динамични и радикални промени в обществените нагласи и настроения по отношение на външнополитическата ориентация на нашата държава. Традиционното за българската политическа и социална действителност русофилство и русофобство се допълва с германофилство и съветофилство, а в най-ново време с американофилство и европофилство. На фона на това многообразие на привързаност и преклонение на различни, а често пъти и полярни общности от българи към великите имперски държави през XX и XXI век, най-трайни и враждебни са исторически обусловените и унаследени от по-далечното и близкото минало вечно непримиримите русофилия и русофобия. Това постоянно антибългарско чуждопоклонство в западна или източна посока е пагубно за българския патриотизъм. Глобалната причина за постоянното пренебрегване на българските национални интереси е липсата на консолидирано национално съзнание и самосъзнание както у управляващия държавен елит за водене на самостоятелна външна политика, така и у всички социални категории на българския народ.

Налице е още една съществена причина за фаталната уязвимост на българския патриотизъм. Всички български правителства досега вече 140 години след Освобождението, за разлика от правителствата в съседните балкански страни, все още не осъзнават жизнено важната необходимост от превръщане на патриотизма в държавна национална идеология и политика, в сърцевина на липсващата в нашата държава Българска национална доктрина. Съседните балкански правителства в Гърция, Сърбия, Турция и Румъния чрез своите национални доктрини осъществяват в интерес на своите народи политика на държавен национален патриотизъм, на трайна и последователна национална идентичност. Тъкмо затова тези народи имат непоклатимо национално-патриотично съзнание, а вътрешната и външната политика на правителствата в техните държави при всякакви обстоятелства е неизменно и последователно национално-патриотична.

Внимателното вглеждане в документалното и литературното наследство на българските възрожденски будители и революционни дейци, задълбоченият анализ на тяхната историко-революционна публицистика показват и доказват, че тези бележити личности сътворяват българския исторически обусловен национален, граждански, социален, демократичен, разумен, умерен, благороден, хуманен, възвишен и справедлив патриотизъм. Решителният сблъсък на този български националноосвободителен патриотизъм с вековните османски потисници се осъществява в заключителния стадий на националното ни възраждане по време на Априлското въстание 1876 г. и Руско-османската война през 1877-1878 г. Неговото продължение като национално-обединителен патриотизъм намира израз в защитата на освободеното отечество и новата българска държава в победите на нейната войска в Сръбско-българската война, в Съединението на Княжество България и Източна Румелия, в обявяването на независимостта на България през 1908 г. и в подпомагане на националноосвободителното движение на македонските, тракийските и добруджанските българи за тяхното присъединяване към България.

Генетическата връзка на българския следосвобожденски патриотизъм с възрожденските ценности и добродетели окрилят строителите на новата българска държавност. Само за три десетилетия свободен живот на невероятен стопански, просветен и културен подем нашето отечество се превръща в „Българското чудо“ на Балканите. Царство България изпреварва балканските съседни страни, които имат предимствата на около 60 години преднина като самостоятелен държавен живот. Българите имат основание да се гордеят със себе си, а мнозина от тях да се чувстват и като пълноценни европейци както в собствената си родина, така и в чужбина.

Българският народ превъзмогва гибелните последици в човешки жертви и материални загуби на три изтощителни войни и на две национални катастрофи с постоянното си завръщане към автентичния възрожденски дух, т.е. към неизчерпаемия национално-граждански патриотизъм. В годините между двете световни войни българската патриотична идеология, а и по-късно, все още не придобива характеристиката на официална национална доктрина поради липсата на политическа мъдрост и стратегическа далновидност у ръководните личностни фактори, които са начело на висшите държавни институции. Българската национално-патриотична идея е занемарена от лявата политическа мисъл в страната и вън от нея, в определена степен тя е направена абстрактно нереална и подражателна в десните идейно-политически доктрини и напълно отречена от тесен кръг космополитни среди. В официалната ни политика и в масовата психика се появява национален нихилизъм. Национално-патриотичното съзнание и чувство на българите се лишава от някои свои оригинални черти и непреходни стойности. Българското общество е обхванато от чести партийно-политически конфликти и ожесточени социални сблъсъци до степен на гражданска война, предизвикана от недоволството, възмущението и озлоблението на мнозинството обеднели българи и от безотговорността, високомерието и отмъстителността на богатите управляващи среди. В такава сложна вътрешна и международна обстановка най-изтъкнатите представители на българската интелигенция и на българския държавен елит отново се обръщат към „нравственото величие на Възраждането“, за да вземат от него вдъхновение за настоящето и надежда за бъдещето. Съвременниците на тогавашното време, въпреки обществено-политическите колизии и катаклизми, го превръщат във „Второ българско възраждане“. В навечерието на Втората световна война развитието на Царство България се отличава с икономическа и културна динамика. Постиженията на културата са високо оценени от Жюл Ромен, председетел на Международната федерация на ПЕН-клубовете. През пролетта на 1939 г. по време на честването на българската култура и изкуство в Париж ползващият се с голям морален и политически авторитет интелектуалец нарича България „Оазис на духа“. Подобна оценка на старобългарската литература и култура дава по-късно в българското социално време и руският учен академик Дмитрий Лихачов, наричайки средновековна България „Държава на духа“[3].

В социалистическите десетилетия на съвременна България патриотизмът на българския народ и на неговата интелигенция преживява състояния на възход и крушение. Той намира реализация в героичните и безкористни трудови дела на милиони българи и българки за преодоляване на стопанската разруха и възстановяване на националната икономика в следвоенните години, в изграждането на модерна промишлена и аграрна икономика, в преодоляване на неграмотността и повишаване на образователното равнище на всички социални категории и етнически общности в обновена България, в ускореното развитие на българската наука, култура и изкуство, в създаването на материални и духовни ценности на народа ни, в грижите за опазване на нашето вековно културно-историческо наследство, в количественото увеличаване и качественото подобряване на човешкия капитал на българската нация, в постепенното повишаване на жизненото равнище и опазване здравето на българските граждани, в

[3] **Елдъров, С.** Национализъм и патриотизъм в българската история. – *Македонски преглед,* 3 (2009), 14–17,28–30; **Танев, С.** Българското историческо образование в контекста на европейския интеграционен процес: с национален облик и без космополитен „чар”. – *Журнал за исторически и археологически изследвания,* 1-2 (2015), с. 64; **Пантев, А.** Препрочитайки „Строителите*”.* – В: *Алманах за литература, изкуство и култура* „Монтана” 2016. Издание на Община Монтана и Дружеството на писателите в областта Монтана Огоста 2016. Издателство „Хеилиос принт”. Монтана, 2016, 348–349.

гарантиране на отбранителната мощ на държавата, в издигане на международния авторитет на Народна република България.

Първоначалният внушителен патриотичен подем в българското общество още в условията на коалиционната власт на Отечествения фронт (9 септември 1944–1948 г.) е съпроводен с ирационална държавна политика на национален нихилизъм, на национално обезличаване на нашите сънародници в Пиринския край. В краткия период 1946–1948 г. тогавашните управляващи партии, сред които комунистическата партия е водеща политическа сила, извършват национално предателство, принуждавайки българите от Пиринска Македония да се запишат в личните си карти като македонци, да изучават македонски език, да говорят на македонски език и пр. Тази антибългарска политика, осъществявана от българско правителство, лишава нашите съотечественици от българското им национално съзнание, от тяхното българско патриотично чувство. Тази политика е не само посегателство върху българското национално достойнство на 176 000 българи и българки в Пиринския край, а истински погром върху българщината в този регион на нашето отечество[4]. Постепенното и не толкова лесното преодоляване на националния нихилизъм в българското общество е и поради преобладаващата държавна политика на социалистическия интернационализъм особено в периода 1949–1956 г. Процесът на предпазливо и колебливо преминаване от догматичната социалистическа идентичност на българското общество към неговата традиционна българска национална идентичност започва още през втората половина на 50-те години на XX век. Обновеното ръководство на БКП осъзнава и признава, че историята на партията е по-кратка от историята на българската нация, която има далечно, продължително и много по-богато историческо минало. Постепенно се възприема и отстоява разбирането, че най-важната функция на българската национална идея е да осигури националната идентичност на българския народ с поглед назад към славното му историческо минало чрез възпоминателни церемонии, чествания на бележити годишнини, възхвала на герои и паметници на исторически личности и събития, които напомнят за етнокултурната общност и националната идентичност на всички българи. През 60-те и 70-те години на XX век в още по-голяма степен се осъзнава и необходимостта българската национална идентичност като се основава на вековното историческо минало с поглед напред тя да се надгражда и утвърждава чрез създаване на модерна и ускорено развиваща се икономика, образователна система, наука, култура, изкуство за по-добро настояще и бъдеще на българската нация. Само с такава държавна политика би могло у българските граждани да се формира съзнание и чувство за национална гордост, достойнство и чест. Само с държавна политика на национална сплотеност, социална справедливост и обществена солидарност те ще бъдат истински патриоти и пълноценни граждани с непринудена привързаност към своето отечество. Преодоляването на допусканите прояви на национален нихилизъм в значителна степен се осъществява през споменатите две десетилетия на XX век като резултат от възходящото и успешно развитие на Народна република България. През 70-те години на XX в. от Кремъл се отправят упреци към Людмила Живкова за отстоявания тогава български локален патриотизъм в рамките на социалистическата общност, който противостои на пролетарския интернационализъм. През това социалистическо българско време, което по думите на истинския български

[4] **Димитров, Ил.** От интернационалистична към национална партия. – *В: ...За да ни има. Статии за националната политика.* Университетско издателство „Св. Климент Охридски". София, 1992, с. 156; **Ангелов, В.** *Хроника на едно национално предателство. Опитите за насилствено денационализиране на Пиринска Македония (1944-1949).* Печатница „Симолини-94". София, 2009; **Христов, Ив.** *Българският национален характер 19-20 век. Еволюция и трансформация.* Издателство Изток Запад. София. 2014, 57–58; **Митев, Тр.** *Българознание. История и теория на българския народностен характер.* Издателски комплекс – УНСС, София, 2015, 398–399.

патриот Николай Хайтов е време на динамично съзидание и социално благополучие, продължава формирането, укрепването и утвърждаването на социалистическия патриотизъм като общонародно достояние, като национално-патриотично съзнание и чувство у мнозинството български граждани, включително и у нашите съотечественици от всички етнически общности и групи[5]. Към средата на на 80-те години на XX век този позитивен процес в българското общество започва да затихва, той е разколебан и почти спрян особено в следващите десетилетия. От декември 1984 до средата на януари 1985 г. Тодор Живков и неговото най-близко обкръжение осъществяват ирационална и авантюристична политика на български националистически екстремизъм спрямо около 850 хиляди български турци. Те са заставени да приемат български имена с илюзията на комунистическите водачи по такъв начин турците в нашата държава да придобият изведнъж българско национално съзнание и да се създаде силна хомогенна и единна социалистическа нация в Народна република България[6]. Абсурдът в тази държавна политика е, че от 9 септември 1944 г. до края на 1959 г. включително, в България е реализирана политика на формиране на турско етническо съзнание и самосъзнание у всички български мюсюлмани и особено у българските турци. При това този т. нар. „възродителен процес“ по същество е антибългарска политика, защото се превръща в отродителен за турското население. Освен това се провежда във време, когато се появяват и задълбочават кризисни явления в българската икономика, в политическия и обществения живот, в социално-продоволствената и екологичната политика на партийно-държавните институции и структури. Подобна икономическа, политическа и социална криза преживяват всички европейски социалистически страни. При наличието на този задълбочаващ се кризисен процес в европейската социалистическа общност назрява разрив и в българо-съветските отношения. Изострят се отношенията между България и Република Турция. България е обречена на тотална изолация не само от огромния арабски мюсюлмански свят, а и от цялата световна демократична общност. Поради пагубното въздействие на комплекс от фатално негативни външни обективни обстоятелства и вътрешносубективни личностни фактори държавната политика в Н Р България за формиране и утвърждаване на българската национална идентичност в условията на държавния социализъм навлиза в своя залез и завършва с провал. След сваляне на авторитарната власт на Тодор Живков и на комунистическата еднопартийна политическа система националното единство и социалистическият патриотизъм на българския народ са напълно разрушени поради гибелната за отечеството и държавата нестихваща всеобхватна идейно политическа поляризация и ожесточена междупартийна конфронтация, подсилена с антибългарската подривна дейност на възникналите етнополитически и етнорелигиозни партии на турците и другите мюсюлмани в Република България. Посегателства върху патриотичните чувства на българите осъществяват и неправи-

[5] **Куртев, Н.** *Социалистическият патриотизъм на българския народ.* Издателство на Българската академия на науките. София, 1985, 82–132.; **Хайтов, Н.** *Време за разхвърляне на камъни. Публицистика.* Издателска къща „Христо Ботев”. София, 1994, с. 41; **Смит, А.** *Националната идентичност.* Издателство „Кралица Маб”. С., 2000, 216–219, с. 237, с. 238; *Историята, населена с хора. Българското общество през втората половина на XX век.* Т.I. Интервюта. Издателство” Гутенберг”. София, 2005, с. 23; **Проданов, В.** Българските национализми и глобализацията. – *В: Българските национализми* и *европейската интеграция. Теоретична конференция. Национални интереси, национална идентичност, европейска интеграция*. Издателска къща „Христо Ботев”. София, 2006, с. 27, с. 50; **Баева, И.** Днешните проекции на националната политика на социалистическа България. – В: *Националната идентичност – съвременен социален контекст и етични норми.* Сборник статии. Издателство „Фабер”. Велико търново, 2011, 133–137; **Христов, Ив.** Българският национален характер, 58–60; **Митев, Т.** Цит. съч., 431–448.

[6] **Баева, И., Е. Каинова.** Етнически и религиозни общности в следвоенна България. – В: *Изследвания по история на социализма в България 1944–1989.* Т.2. Съст. д-р Ев. Кандиларов. Ред. д-р Т. Турлакова. Център за исторически и политологически изследвания. София, 2010, 538–543.

телствените организации – чужди и наши, които безцеремонно защитават явни и кощунствени поругавания на българската национална чест и достойнство на народа ни. Тяхната дейност е насочена срещу неговата държавност, национална култура и историческа памет с лексиката на мултикултурализма[7].

В края на XX и в началото на XXI век след съдбовната за българския народ поредна грандиозна политическа промяна е сложено началото на продължителна официална държавна политика на негативно и дори пренебрежително отношение към българския патриотизъм не толкова като спомен и блян в по-широк исторически контекст, а най-вече като дълг към Отечеството и нацията.

В постсоциалистическа България патриотизмът на нашия народ е изправен пред нови изпитания и застрашен от множество предизвикателства: липсата на истински патриотични партии и техни водачи с мисъл и грижа за добруването, напредъка и просперитета на българското общество; появата на псевдопатриотични партии с привлекателно-примамливи имена и поради това приемливи или предпочитани от не малко български граждани – „Национален фронт за спасение на България“ и „Атака“. Лидерите на тези партии Валери Симеонов и Волен Сидеров очакват не без основание да поддържат националното съзнание и патриотичното чувство на българите с националнопатриотичните наименования на своите партии, с вестниците „Десант“ и „Атака“, с телевизиите „Скат“ и „Алфа“. Волен Сидеров не се поколебава да възприеме военно-боевия призив „Атака“ като име на своя вестник, без да се смущава от факта, че в началото на 30-те години на XX век българските националсоциалисти, т.е. хитлеристи също назовават тогавашния свой вестник „Атака“. За да разширява публичния рейтинг и електоралното влияние на своята партия, той насочва своя екстремно-агресивен национал-патриотизъм, особено през 90-те години на XX век, към всички турци и към всички цигани в България, а не към конкретните криминални и корумпирани техни нови лидери[8]. Освен това тези крайно националистически партии създават напрежение, враждебност и омраза между българи и турци, между българи и цигани и поради това са заплаха за междуетническия мир в Република България. На протурската и поради това антибългарска партия Движение за права и свободи и на всички негови сетнешни разклонения и модификации би следвало да се противопоставят истински национални и действително патриотични български партии. На фона на преобладаващия антипатриотичен българизъм една от тези партии, доказала себе си като истински патриотична партия, е политическата партия „Нова зора“ с водач Минчо Минчев, български поет и блестящ публицист, безкористен, пламемен, честен и всеотдаен патриот на своето отечество – България. Вестникът на тази партия „Нова зора“ е трибуна на българския умерен, градивен и рационално-емоционален националанен патриотизъм.

Друго предизвикателство към съвременния български патриотизъм в пост-социалистическа България е постоянният национално-патриотичен популизъм, който превръща досегашните свръхнационални и архипатриотични партии в национално-популистки и патриотарски тип партии. Техните лидери злоупотребяват с бедственото материално положение на милиони български граждани и особено с чудовищната мизерия на огромното мнозинство български пенсионери. В предизборната партийна надпревара за депутатски места лидерите на тези партии обещават значително

---

[7] **Мизов, М.** Странните възкресения та преднамерено убивания патриотизъм. – В: *Патриотизмът – спомен блян или дълг.* Съставител Максим Мизов. Издателство „Авангард Прима”. София, 2017, 173–175.

[8] **Велев, Гр.** *Българският национализъм и неговото бъдеще.* Второ преработено и допълнено издание. Издателство „Знание” ООД. София, 2007**,** 43–44; **Баева, И.** Цит, съч., 139–140; **Мизов, М**. От бум до колапс на темата за българския етномодел. – В: Българският етнически модел – има ли го още? Авангард Прим. С., 2018, с.100,101.

повишаване на размера на досегашните убийствено ниски пенсии, на работните заплати и пр. Избрани вече за депутати те забравят своите обещания за социална солидарност и относителна социална справедливост. Нима лидерите на тези и на други политически партии в качеството им вече на парламентаристи – депутати и министри не съзнават, че при такава ужасяваща социална поляризация в обществото, на милиони българи свръхбедни и малцина други свръхбогати милионери и милиардери съвременният български патриотизъм и национализъм е обречен на гибел. България не е вече обичана като родина или предпочитана като държава за живеене, особено от бедните и безработните български граждани. Затова повече от два милиона българи и българки са принудени да напуснат своето отечество, да търсят и намират препитание за себе си и за своите деца в икономически развитите и консолидирани национални държави.

Най-тревожните и пагубно убийствените посегателства върху патриотизма на българите през досегашния криминално-мафиотски преход към капитализъм и в условията на този вече триумфиращ нецивилизован капитализъм са извършени от политическите партии на българската десница – СДС и всички негови организационни превъплъщения от създаването му досега. Правителствата на десните политически партии в най-голяма степен са виновни за цялостното ликвидиране на икономическия фундамент на българския патриотизъм. С разрушаването на най-важните стратегически отрасли на националната икономика – индустрията и земеделието, десните политически сили обричат милиони български граждани на безработица, мизерия и бедност. Дори и да са привързани като патриоти към роден дом, роден край и своята Родина, тези унизени българи са принудени да я напускат и да търсят препитание в западноевропейските държави, в САЩ и Канада или в скандинавските страни. Техният патриотизъм се проявява като носталгия към България, а други българи зад граница губят и това носталгично чувство. Те остават завинаги емигранти в предпочитаните от тях икономически просперираща и социално подредени държави.

Други педизвикателства към днешния български, макар твърде разколебан и остатъчен национален патриотизъм са дехуманизацията на обществените и междуличностните отношения; сведената до минимум национална и социална етика в българското общество; тоталното отчуждение на българските граждани от своята държава; увеличаващата се криминална престъпност и намаляващата национална сигурност; целенасочената държавна политика на пренебрегване на българските духовнокултурни ценности; безпощадното рушене и погубване на културно-историческото ни наследство; непрестанното съзнателно налагане в българското образователно, културно и информационно-публично пространство на т.нар. евроатлантически ценности; съзнателно провеждана държавна политика на заличаване на българската историческа памет и пр.

Явлението национален нихилизъм като отричане, подценяване, пренебрегване или обричане на забрава на бележити и знаменити българи е отколешно жилава и пошла нашенска традиция. Неговото начало е сложено непосредствено след Освобождението. Стиховете на Христо Ботев не се издават десет години след Освобождението, а името му седем години изобщо не се споменава в периодичния печат. По същото време в христоматии се публикуват бездарни стихоподобия на ограничени в своя умствен кръгозор даскали. Учениците ги изучават, а величавите стихове на Ботев са непокътнати и затворени в някогашните вестикарски издания или в сборниче в съавторство със Стефан Стамболов. Уместно е да си зададем въпроса защо Вазовата книга се нарича „*Епопея на забравените*, а не *„...на незабравимите“?* Или срещу кого е насочен патосът в *„Записките по българските въстания“* на Захари Стоянов? Непризнати приживе и неиздадени си остават поетичните творби на престарелия и болен възрожденец Добри

Чинтулов. Любен Каравелов угасва от туберколоза и потъва в забвение. Сестрата на Ангел Кънчев е доведена до просия и проституция. Умира далече в забрава без почит и уважение Нешо Бончев – литературен творец, критик и педагог. Гробът на Раковски в Букурещ е изоставен и се изгубва в тръни и треволяк[9].

Още по-вредни за съвременния патриотизъм в следсоциалистическа България са извършваните посегателства върху националната идентичност и родолюбивите чувства на българския народ от идеолозите и ръководните дейци на десните политически партии. Българският политически елит в Република България е с космополитен манталитет. Той е готов по всяко време да живее и част от него вече живее в други райски кътчета на света. Този елит все повече става компрадорски-глобалистки и антинационален[10]. Друга част от този елит, която все още е в България, е напълно отчуждена от държавата и обществото. През изминалите години на преход към демокрация и пазарна икономика, наречен с право и основание от професор Максим Мизов преход към чуждост, понятията „родина“, „отечество“, „татковина“ почти са забравени и все по-често изчезват от българското обществено-политическо, социокултурно, образователно и научноисторическо пространство. Тези съкровени, изпълнени с патриотично съдържание понятия, изчезват в речите на българските политици и парламентаристи, а също и в разговорния език на обикновените граждани на Република България. В новите политически реалности след 1989 г. с отхвърлянето на предишните пропагандни идеологеми се пренебрегват и отричат и тези свещени за всяко родолюбиво българско сърце термини[11]. Подобна констатация в своя научна статия прави и професор Искра Арсенова[12]. В публичните езикови полета на тържествени словоизлияния или в печата и електронните медии шестват понятия като „тази страна“, „този народ“, „тази държава“ и други подобни. Такива езикови клишета присъстват в речниковия фонд на Иван Костов като министър-председател на Република България, в официални слова на Петър Стоянов – бивш президент на Рупублика България. Сергей Станишев като предишен лидер на БСП и бивш премиер на държавата също използва лишени от патриотична същност и твърде разляти понятия като „нашата страна“, „моята страна“. В учебните програми и в учебниците по българска история главната образователна и възпитателна цел на обучението по история в българското училище е да се формира у учениците съзнанието, че те са граждани на света, а не на своята родина. В случая е необходимо да напомним на проф. Мария Радева, която като бивш преподавател по методика на обучението по история в Софийския Университет и в Шуменския университет, заедно с експерти от Министерство на образованието и науката участва в съставянето на тези програми и в писането на учебници по история, наситената с мъдрост и патриотично прозрение мисъл на българския интелектуалец в Париж Цветан Тодоров: *„Искам да подчертая, че да се чувства човек европеец, не означава, че трябва да се изличи националната му самоличност, аз съм убеден, че за българите най-добрият начин да бъдат европейци е да си останат българи“*[13]. Десните политически партии и техните правителства

[9] **Георгиев, Л.** Завръщането ни в Европа. – *В: Подло време*. Издателска къща „Христо Ботев”, София, 1997, 84–85.

[10] **Вацев, В.** Отказът от държавност е отказ от национална съдба. – *Българи. Списанше за нацията.* София, 2007, бр. 6, с. 10, 178–179.

[11] **Мизов, М.** Преходът като чуждост. – *В: Лица на времето*. Център за исторически и политологически изследвания. Печат „Полимона” ООД. Монтана, 1997. Т.2, с. 336, с. 337, с. 341, с. 344, с. 355, 358–359; *Мултикилтурализмът и българските,* 269–270. Срв. **Пачкова, П.** Патриотизмът – отживелица или необходимост. – В: *Националната идентичност – съвременен,* 175–176

[12] **Арсенова, И.** Публицистиката на Николай Хайтов – проблематика и мироглед. – В: *Сборник доклади от IV национална научна конференция.* Издател Фондация „Буквите”, София, 2015, с. 43.

[13] Култура, бр.6 (2882), 17 февруари 2017, с. 1.

извършват постоянни посегателства и върху духовнокултурните характеристики на българския патриотизъм. Лидерите на тези партии чрез системна антикомунистическа пропаганда, финансирана и от външни антикомунистически организационни структури и институти, използват интелигенцията с дясна идеологическа ориентация и нагласа за тотално отрицание на безспорните реални постижения на социалистическа България в образованието, науката, културата, изкуството и спорта, в запазването и увеличаването на духовнокултурното наследство на нашия народ.

Най-опасното посегателство върху българския патриотизъм в Република България е тоталната и агресивна стратегия не само за промяна, а и за подмяна на българската национална памет с различни начини, форми и средства във всички области на българския духовен живот. Много са примерите за ерозия на историческата памет на българите, на националните традиции и ценности на народа ни в държавната образователна система през изминалите досега вече три десетилетия след 1989 г. Един от първите български историци, който се обявява и противопоставя на тези вредни тенденции и реалности в българското историческо образование е Костадин Костадинов, директор на Регионалния исторически музей в Добрич и председател на Националното движение „Възраждане“. Той осъществява това патриотично дело като написва и издава „*Учебник по Родинознание“*. Патротичният пламък в този учебник стопля душите на десетки хиляди български родители и деца. Неговото отпечатване става със съдействието на фондация „Българска памет“ с учредител и председател д-р Милен Врабевски. Учебникът на хартиен и електронен носител се разпространява безплатно. Само за ден и половина тази учебник е изтеглен онлайн 200 000 пъти. Авторът на този учебник предлага да бъде одобрен от МОН като учебник по Родинознание вместо учебния предмет „Човекът и обществото“. В новия алтернативен учебник на историка К. Костадинов четем: *„Нашата държава е България. Тя се нарича така, защото е населена с българи.“* В учебника „Човекът и обществото“ за учениците от 3-ти и 4-ти клас с автори Мария Радева и Мария Манева четем: *„В България живеят най-различни хора от най различни етноси*“, което означава за децата и за техните родители, че България е мозайка от различни хора, между които има и българи. В тази България има държавнотворен народ и това са българите, а не другите етноси! Костадин Костадинов се среща, разговаря и предлага на трима министри на образованието неговият учебник да бъде одобрен официално от МОН, но и тримата го изпращат с неизпълнено обещание. Той разговаря и със служителка експерт по образованието в МОН, която отказва използването на новия учебник по Родинознание в обучението по история, защото според нея думата родина е натоварена с негативни конотации. Друг влиятелен субект в българското образование, който не е българин, заявява на К. Костадинов, че ние българите сме един от многото етноси в тази държава и трябва да свикнем с тази реалност. С право и основание К. Костадинов преценява МОН като Министерство за отродяване на нацията. Подмяната на българската национална памет, идентичност и принадлежност е тревожно и пагубно явление. Тя започва от учебниците по история и литература в българското училище, продължава с телевизионно представяне на шоу програми, изпълнени с пошлост и цинизъм, с тотално насаждане на речеви, звуков и визуален ценностен и морален упадък чрез българската музикална индустрия и денонощното медийно облъчване, с дистанциране на българите от тяхната национална и културна идентичност, с тържествуващ и всевластен нихилизъм до степен на национален мазохизъм (самообругаване на всичко българско), с целенасочено игнориране на патриотизма като българска национална добродетел, с политизираното дискредитиране на патриотизма, с политиканското инфилтриране, профаниране и спекулативно-меркантилно и конюнктурно експлоатиране на патриотизма за користно-нечистоплътни

мотивации и амбиции на партийни субекти и лица, с крайно непочтено и вредно за народа ни сравняване или пълно отъждествяване на патриотизма с крайния национализъм, а в някои конкретни поводи и случаи дори и с шовинизма, с постоянно показване на турски филми, с поругаване на български паметници, образи и картини на бележити българи, с конюнктурно изграждане на нови паметници. На 4 октомври 2010 г. пред посолството на САЩ в София е открит паметник на американските летци, бомбардирали столицата и други български градове. При тези бомбардировки са разрушени над 12 000 сгради, загиват 1828 български граждани и 2 372 са ранени много от които по-късно умират или остават осакатени и инвалиди до края на живота си. Нанесените щети възлизат на 24 милиарда лева. От краткия възпоменателен текст върху черен гранит става ясно, че те *„служиха в България през Втората световна война ... и дадоха тяхното днес за нашето утре“*. Този антибългарски кощунствен акт е посегателство върху паметта на загиналите български летци във въздушните боеве с американските летящи крепости и оскверняване на техния патриотизъм, героизъм и саможертва в защита на своята Родина. Ако тези провокативни антибългарски прояви и действия продължават, в скоро време ще бъдат издигнати паметници и на турските военачалници и войници на Османската империя, загинали в боевете по време на Руско-османската война през 1877–1878 г.[14]

Провокативно предизвикателство към националното достойнство на българския народ и недопустимо агресивно посегателство върху неговата историческа памет и патриотичните му чувства е предложението да се постави паметна плоча на загиналите при щурма за овладяване на връх Шипка османски войници по време на Руско-османската война 1877–1878 г. Поставянето на такава паметна плоча в близост до един от масовите гробове на загиналите войници на Сюлейман паша при Шейново, по думите на Здравко Зафиров, бивш заместник-министър на отбраната в правителството на Иван Костов (1997–2001 г.), е *„тест дали можем да бъдем европейци“*. На реципрочен принцип турските власти са готови да поставят паметна плоча на загиналите от 23 полк български войници при атаката за превземането на Одрин. Предвидено е също да се постави паметник и на Вейсел паша. Това предложение взривява българското общество с повсеместно възмущение и негодувание. Дори Мехмед Осман, партиен функционер на ДПС в Стара Загора, преценява това предложение като *„провокация към етническия мир в региона“*. Ще добавим, то е провокация към етническия мир и в другите региони на Република България. За предишните, сегашните и бъдещите български поколения сраженията на Шипка са не само вечен символ на героичния подвиг на руските воини и българските опълченци, но и истински реален български принос за общата им победа в

---

[14] **Руменин, Р**. Американският тероризъм над българите. Второ издание. Издателство Жар птица. София, 2004, 194–195; **от същия автор.** Летящи крепости над България. Издава Читалище Зора – Кюстендил, 2009, 194–195; **ЦДА, ф.768, оп.1, а.е. 58, л.1.** Оригинал, машинопис. Цит. по: **Котев, Н**. Неизвестни документи за англо-американските бомбардировки над България през 1944 г. и за създадения военнопленнически лагер в гр. Шумен. – Архивен преглед, 2008, бр. 1-2, с. 147; **Поппетров, Н.** От политическа криза към провал (1943–1944). В: История на България 1918-1944. Том 9. ТАНГРА ТанНакРа ИК, София, 2012, с. 427; **Неделчева, Т.** Кризата на съвременния български патриотизъм. – В: *Патриотизмът – спомен, блян или дълг?* Съставител Максим Мизов. Издателство „Авангард Прима”. София, 2017, 258–263; **Христов, Ив.** Драмата на българското отродяване. – В: *Морал и етика на справедливостта в съвременното общество*. Съставители и научна редакция доц. д-р Емилия Маринова, проф. д.с.н. Максим Мизов. Издателство „Авангард Прима”. София, 2017, с. 289; **Мизов, М.** От бум до колапс на темата за българския етномодел. – В: *Българският етнически модел – има ли го още?* Съставител Максим Мизов. Издателство Авангард Прима. София, 2018, с. 68**; Петрински, Ив.** 71 години от бомбардировките: на англоамериката жестокост бе дадена пълна власт! - *Сега*, 10 януари 2015; www.memoriabg.com/2016/09/02/ mon-e-antibulgarska-struktura/. **Денчева, Д.** От ние и вие към единение. „Голямото духовно бедствие – войната между нас самите”. – *Нова зора*, бр. 43, 20 ноември 2018, с. 4.

Руско-османската война. Война за освобождението на народа ни от османските поробители. Тъкмо затова почти всички български политически партии, обществени и граждански организации както и преобладаващото мнозинство анкетирани от социолозите българи се отнасят към това вредно за българската национална идентичност предложение крайно отрицателно. За българската общественост е необходимо и изключително важно да знае от кого е направено това кощунствено вредно за нея антибългарско предложение. То е направено от българи с антибългарско мислене, поведение и действие. Това предложение е замислено и публично оповестено от името на Общобългарския комитет „Генерал Иван Вълков“ и неговия секретар Йордан Маринов, което е прието и потвърдено на 17 април 2004 г. от Управителния съвет на Националния комитет за възстановяване на войнишките паметници. В него влизат кметове и заместник-кметове на Плевен, Шумен, Казанлък и Пловдив и български генерали[15].

Всички тези и други посегателства върху патриотизма на българския народ в края на XX и началото на XXI век са дело на овластените антибългарски псевдодържавници, които осъществяват вътрешна и външна политика на национално обезличаване на мнозинството от българските граждани чрез тоталното налагане в публичното пространство на идеологията на неолиберализма, глобализма и мултикултурализма и всички техни явни и тайни модификации. Тази политика се осъществява вече три десетилетия с цел разрушаване на икономическия фундамент, духовнокултурните устои и моралноетичните ценности на българската национална идентичност, с цел да се изкорени националнопатриотичното съзнание и чувство на съвременното българско общество и особено на младото българско поколение като същностна характеристика на националната им идентичност.

В своето развитие през отминалите векове българският народ създава, проявява и запазва изконни добродетели, каквито са неговото собствено етнонационално съзнание, националното му достойнство и чест, патриотичното чувство за принадлежност, привързаност и преданост към род и Родина. Буди възхищение готовността на народа ни за саможертва България да бъде свободна, обединена и цивилизована европейска държава с достатъчно развита икономика, с подобрено материално битие, с нови постижения в образованието, науката, културата, изкуството, спорта. Възможно ли е да съхраним тези позитивни национални добродетели през XXI век? Потенциалната възможност би могла да стане реалност само ако българското общество постигне национално помирение и полага постоянни усилия за единение и спасение на своето Отечество. Процесите на по-нататъшната истинска демократична еволюция на българската национална държава би следвало да се осъществяват от качествено нова категория държавници патриоти, излъчени от интелектуалния духовен елит на Република България.

[15] **Марчева, Ил.** Българите в края на XX век – в търсене на нова идентичност. Сбогуване с Изтока. – В: *Проблемът Изток – Запад. Съвременни измерения.* Доклади от конференцията „Проблемът Изток – Запад. Съвременни измерения”. Съставители Тамара Стоилова, Виолета Атанасова, Петя Димитрова. София, 2004, с. 132; История и идентичность. Болгарский случай конца двадцатого века. – В: *Восточноевропейские исследования.* Международный журнал по социальным и гуманитарным наукам. Вып. 3. Институт славяноведения РАН, Москва, 2006, с. 116; **Светлорусова, Л. М., Марчева, И.** Болгария в конце XX в. – В поиске новой идентичности. Прощание с Востоком. – В: *Страны Восточной Европы в поисках новой идентичности* . Москва, 2006, с. 117.

THE PATRIOTISM IN POST-SOCIALIST BULGARIA FACES NEW CHALLENGES AND ENCROACHMENTS

Stoyan Tanev

Abstract

The author of the article examines patriotism as a socio-historical phenomenon. He sparingly throws light upon genesis, content and evolution of Bulgarian patriotism in broad chronological limits: from its occurrence during our National Revival in the Eighteenth century to his Downfall, especially at the beginning of the XXI century. In the text there are revealed the changeless nature and specific manifestations of patriotism before and after the Liberation to this day, such as love, devotion, dedication to the homeland, and willingness to self-sacrifice in defense of the independence, territorial integrity and sovereignty of our national state.The article analyzes the complicated processes of formation of the national-patriotic consciousness and feeling of the Bulgarian people and their dependence on the inevitable strong and sometimes detrimental impact of internal and external objective and subjective factors and circumstances. It`s stated the most important challenges and aggressions that more and more destroying modern Bulgarian patriotism in post-socialist Bulgaria in the context of the world globalism and the fatal lack of national consensus and the continuing ominous national disunity in the contemporary Bulgarian society.

КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО, ОБРАЗОВАНИЕ И ТУРИЗЪМ

ХРИСТИЯНСКА РЕИНТЕРПРЕТАЦИЯ НА ПРАИСТОРИЧЕСКИ ОБЕКТИ ПО ТЕРИТОРИЯТА НА БЪЛГАРИЯ

Любомир Цонев

I) УВОД

В Европа се наблюдават разнообразни случаи, когато древни езически паметници от рода на мегалити, скални светилища, оброчни плочи не са били разрушени, а са били адаптирани в някаква форма към ритуалите на християнството.

Явлението културно наследяване или приемственост или контитюитет е твърде сложно и понякога противоречиво, за да бъде описано в категорични твърдения. То има и разнообразни аспекти: етнологичен, иконографски, топографски и т.н. От една страна то не е задължително и повсеместно, за да позволи обобщаващи заключения. От друга страна се проявява в достатъчно на брой конкретни случаи, за да заслужи нашето внимание и да бъде схванато като елемент от културното богатство на която и да е национална и държавна територия. От трета страна обектите на културното наследяване (сакрални топоси, архитектурни паметници или култови изображения) са изложени на значително разрушаване през вековете – както от невежеството на местното население, така и от нетърпимостта на новия култ към паметниците от стария, а също така и от етническите разместванията в една и съща територия.

Настоящият доклад не си поставя за цел пълното и изчерпателно описание на явлението, а се съсредоточава върху три теми:

/А/ Очертаване на все още несигурния методологичен фон.

/Б/ Набелязване на разнообразните типове паметници (движими и недвижими), които съществуват и днес физически, но са слабо описани в археологичната литература.

/В/ Проследяване на съдбата на онези от тях, които са били престроени, преместени или дори са вече унищожени.

II) МЕТОДОЛОГИЧНА ПЛАТФОРМА

Докладът представя обекти, които могат да бъдат интерпретирани като свидетелства за културна приемственост и по тази причина да се третират като ценна част от националната култура. За съжаление понятията „етнос/народ/нация” и „културна приемственост като проява на етнически континюитет” днес са твърде далеч от удовлетворително точно дефиниране. Налага се накратко да маркирам сложността на ситуацията, понеже тя представлява фона, върху който описвам конкретните обекти.

Историята се създава от народите, формирани някъде в миналото, но народите на свой ред са формирани от историческите обстоятелства и промени. По тази причина етносът/народът/нацията, погледнати диахронно, в историческа перспектива, губят онази завършеност и окончателност, която им се приписва в обичайните възприятия. Във всеки народ се е променял съставът (вливали са се отвън и претопявали различни групи), променяла се е структурата на обществения организъм, променяла се е и неговата култура с вярванията, религиите и символите, които го задържат като определена цялост и му осигуряват известна трайност. Критериите, според които членовете на една етническа група се идентифицират като общност и се различават от другите извън нея, също не остават неизменни веднъж завинаги[1].

[1] **Чиркович, С.** *Сърбите сред европейските народи*, Agata, София, 2017.

За разграничаването на народите обикновено най-голямо значение се приписва на езика, но понякога този критерий може да подведе изследователите[2]: „*Българската и чуждата историческа наука от години преповтарят становището за „древните българи" като тюрки, извлечено от късносредновековния идеал за езика като първостепенен критерий за произход и етническо родство. Подчиняването на този показател ... поставя на заден план и дори игнорира съдържанията и многообразието на традиционните култури (включително в чертите на една и съща езикова общност). ... Порочната практика да се наричат тюрки всички, които говорят този език, или често срещаната синонимна употреба на термините тюркоезични и тюркски народи водят до смесването на етнокултурна и етнолингвистична общност. ... Едно интердисциплинарно проучване, което навлиза в дълбочина, би могло да отговори защо езиково родствени общества могат да се характеризират с различни форми на традиционната култура и vice versa. ... През изтеклия XX век в чужди и български публикации целенасочено бе наложен хиатус между средновековните и съвременните българи – чрез пълната асимилация на първите [пра-българите Л.Ц.] от т.н. склавини (след 17 век славяни) на Балканите. Колкото и да е парадоксално, това бе осъществено именно на базата на тюркската теория за произход [която е проява на] етнолингвистичния подход!"*.

В много случаи вярата има по-съществена роля като народоопределящ признак, отколкото езикът[3]: „*В историята на Сърбия, например, понякога >>по-важна се оказва* верската граница, която разделя католиците хървати от православните сърби и тези две християнски групи – от техните ислямизирани сънародници, които дълго време се смятат за „турци".

Трайната политическа рамка (държавността) също е фактор, който помага за постепенното оформяне на съзнанието за единство у етническата група[4]: „*Историята на сърбите, обаче, показва, че и на този фактор не може да се приписва решаващо значение. От XV до XIX век – повече от 350 години – те нямат държава, разхвърляни са върху огромно пространство, столетия наред живеят в империите на чужди владетели и династии. И въпреки това се съхраняват. ... Прекаленото величаене на значението и ролята на държавата не може да бъде оправдано с фактите от сръбската история. Те показват, че за съдбата на народа са от значение и периодите без държава, както и онези негови територии, които остават извън държавата по времето, когато тя съществува."*

Същевременно не бива да се забравя, че чистият етнос върху дадена територия най-често се оказва теоретична абстракция. На практика във всеки отделен исторически период етническата група в даден район не живее там сама, без други. Като проследим редуването на големи исторически периоди, често забелязваме два компонента: новозаселени обитатели и заварено старо население, т.е. върху територията, населена предимно от дадено племе, се срещат или появяват /части от/ други племена[5]: „*В нито един исторически период сърбите не са живели върху по-обширна територия сами – без други. ... От самото начало ясно се различават два компонента: заселени славяни и заварено старо население.... на територията, населена от дадено племе, се намират части от други племена. ... Множество различни групи има и сред старото балканско население. ... На Балканския полуостров освен остатъците от Империята се запазват и*

[2] **Нейкова, Р.** *Етнокултурни паралели. По пътя на българите в Балкано-Кавказкото пространство и Поволжието*, БАН и ТаНакРа, София, 2015; с. 117, 118, 121.

[3] **Чиркович, С.** *Сърбите*, с. 14.

[4] **Пак там,** с. 14–15.

[5] **Пак там,** с. 28, 31, 32.

многобройни анклави от провинциално население, с които държавният център губи връзка. ... Цялостното развитие на сръбския народ е преобърнато из основи от турското нашествие (1459г.). Със завоевателите идва нов елемент – турците от Мала Азия, а заедно с тях и ислямизираните поданици на завоюваните по-рано европейски области."

Поради не особено успешната разработка на така представения проблемен кръг в съвременната историография наблюдаваме съществени колебания в гледищата, отсъства стабилност, базираща се върху добре доказани принципи и подкрепена с качествено интерпретирани факти, убедителна за широки кръгове от обществото. Съвместно със сериозно обоснованите тези, съществуват и очевидни залитания в крайности, които строго погледнати не са логически и фактологически приемливи. Това обстоятелство дава право на някои изследователи да отправят сериозни критики към научната колегия, но за съжаление те не посочват плодотворен път за преодоляване на трудностите, за удовлетворително решаване на проблемите.

Досегашното историографско статукво у нас постановява, че надеждното историческо познание се дава от **три** научни направления: (а) археология като проучване на веществените артефакти; (б) история в тесен смисъл като проучване на писмените паметници; (в) палеолингвистика като проучване на древни езици и ономастика. Колегията на тези три науки често е упреквана в преднамерено слугуване на политически и националистически каузи, а това е незаслужено, понеже критикуващите не отчитат действителната сложност на предмета[6]: „*Културният национализъм овладява символно територии, свързани с определен етнос, смятан за разположен на едно и също място през различни епохи, за който съдим от археологическата материалност. Това означава вярване... че всяка нация от най-ранното си формиране е развила своя култура с уникални характеристики, отразени в езика и историята й от дълбока древност. Неслучайно тези за изследване в „националните" дисциплини са наследеният език, наследените традиции, наследените религиозни практики. Основен подход остава териториализирането на националните пространства чрез материалността на древни артефакти. ... Академичната реторика с образите на приемствеността между културите на античността и средновековието в Югоизточна Европа, както и с образи на тракийското наследство в българската култура. ... Културният национализъм се смята за форма на национализъм, при който, най-общо казано, нацията е дефинирана от „споделена култура", чиито корени се „откриват" далеч в миналото. ... Този дискурс, основан на отдавна излязла от употреба антропологична парадигма на културната еволюция, е неизменно съпровождан от доктрината за културни последователности, свързващи съвременната народна култура с фосилизирани останки от древността. ... Културният национализъм се смята за форма на национализъм, при който, най-общо казано, нацията е дефинирана от „споделена култура", чиито корени се „откриват" далеч в миналото."*

Подобни критики са ефектна демонстрация на свободомислие, но вместо да подпомагат, по-скоро спъват познавателния процес. Тези упреци, нелишени от известна доза надменност, която няма нищо общо с обективността в науката, водят към отхвърлянето на всякакви интерпретации и тълкувания на фактите от позициите на определена хипотеза, като в замяна изискват абсолютно позитивистко количествено натрупване на „голи" факти. Те „забраняват" създаването на идейна надстройка върху материалните находки, артефактите, понеже интерпретациите били нееднозначни и така „заплашвали" да доведат до субективизъм, респ. до национализъм в историчестоко познание. По такъв начин в частност те отхвърлят възможността да се говори за

[6] **Лазова, Ц**. *Античност, археология и национално въобразяване*, НБУ, София 2016; с. 22, 29, 30, 99.

приемственост в развитието на един етнично-териториален комплекс, чийто състав може да варира във времето, но съзнанието за общност в някаква степен да оцелява въпреки превратностите на битието.

За мен това не е евристично плодотворен подход. Научното познание по принцип не може да се движи без формулиране на идеи и хипотези, които не са автоматично следствие от съвкупността на натрупаните факти. Ако една хипотеза доведе до очевидно неверни заключения, тя трябва да се замени с друга, но това не е основание да се отхвърля процесът за формулиране на хипотези изобщо. Няма никакво основание регистрацията на факти, които допускат интерпретация за автохтонност, да се приравнява с проповядване на национализъм. Хипотезата за приемствеността в културата е едно от възможните гледища, в рамките на което изложените по-долу примери добиват някакво обяснение. Тя заслужава сериозно обсъждане, а не автоматично отхвърляне по идеологически подбуди. Ако се докаже, че по някакви причини е неуместна и неприемлина, ще трябва да се потърси друга. Показаните тук примери са достатъчно многобройни, за да се приписват на простата случайност и да не им се търси друго обяснение изобщо.

Друга причина за незадоволителното състояние на нашите съвременни знания за историята на българските земи е фактът, че гореспоменатото официално историографско статукво не приема етнографското проучване на духовните и обредните страни на етничното битие като допълнителен **четвърти** източник на историческо познание. Смята се, че като проява на живата (безписмена) човешка памет те не са способни да съхраняват културна информация дълго време – векове и дори хилядолетия. Това отношение незаслужено подценява силата на духовната традиция, предавана и наследявана наживо. Етнографията ни дава стотици примери за тази сила. Изучавайки материалните и духовните (обредност и религия, дори и незаписани, а само практикувани като вяра-обредност) прояви в живота по нашите земи, днешната археология, историография, палеолингвистика и етнография забелязват често почитане на едни и същи сакрални местности и обекти в разни епохи, разполагане на християнски параклиси по тракийски свети места под формата на оброчища; християнизиране на скално-изсечени, мегалитни и микролитни езически светилища. Популярни примери за езически светилища от класическата тракийска епоха с християнска приемственост от средновековието до модерните времена: църква Св.Марина върху светилище на нимфите при с.Варвара до гр. Септември; комплексът върху двоен връх вр. Острец-вр. Гергевана, Велинград; св. Илия, Велинград, квартал Чепино; некропол при с.Барутин, Доспатско; джамията в Ст. Загора; черквите пред крепостта Цари Мали град, Самоковско, обектът Перперикон.

Съществуват, обаче, християнизирани езически светилища, които произлизат не от класическата тракийска епоха (VI в. пр. Хр. – IV в. сл. Хр.), а от много по-дълбока древност – от мегалитните времена по нашите земи (III-II хил. пр. Хр.) – Обр. 1. Затова разширих обхвата на издирване в следните посоки:

/1/ Признаци на приемственост в култови обекти от по-общ характер, които не са ограничени от формалните признаци на оброците.

/2/ Признаци на приемственост в култови обекти, които произлизат не само от класическата тракийска и римска древност, но дори от по-ранни (праисторически) епохи – мегалитни и скално-изсечени обекти.

/3/ Прояви на приемственост не само в светите обекти, но и в светите образи. Тук най-очевидна е реинтерпретацията на тракийския Херос като каменна икона на св. Георги като конник и Драконопобедител.

Формите, в които се осъществява културната и обредната реинтерпретация на езическите обекти, са разнообразни:

(i) Преоформяне на скално-изсечени и мегалитни паметници чрез допълнителна обработка с по-съвършените сечива от християнската епоха. ПРИМЕРИ: менхирът при с.Червен брег, Дупнишко и менхирът до с. Стежерово, Плевенско.

(ii) Включване или дори вграждане в християнски параклиси и църкви. ПРИМЕРИ: менхирът в олтара на църквата в манастира „Св. Георги" при с.Горни Богров, Софийско; менхирът в олтара на параклиса „Св. Иван Рилски" в с. Старо село, Пернишко; менхири около параклиса „Св. Георги" край с. Индже войвода, Странджа.

(iii) Включване в християнски обреди без промяна на външния вид. ПРИМЕРИ: менхирът Чучул камък край с. Овчарово, Сакар планина, където селяните играят ежегодно своето хоро на Великден и Димитровден; долменът при с. Изворово, Сакар планина – курбанът на Гергьовден се извършва около долмена, като съдът с обредната гозба се поставя върху капака му.

(iv) Запазване (онаследяване) на сакралния топос с леко изместване. ПРИМЕРИ: светилището на Мишкова нива и аязмото при село Делиево в Странджа; сакралният комплекс на двойния връх Острец/Гергевана край Велинград; двойката светилища Белинташ и Кръстова гора край Асеновград.

III) ПРИМЕРИ ЗА ХРИСТИЯНИЗИРАНИ ЕЗИЧЕСКИ ОБЕКТИ В БЪЛГАРИЯ

III-1) СКАЛНИ СВЕТИЛИЩА И МЕНХИРИ

(III-1.1) Южно от Кюстендил и източно от Дупница, на няколкостотин метра от границата с република Македония и недалеч от селата Църварица и Ветрен се намира оброкът „Очовден" в местността „Кръстати камен" – Обр.2. Свързан е с култа към св.Иван Рилски. Каменният кръст е огромен и внушителен (висок 2.60 м и широк 2.10 м), зад него има скални образувания, а в горната им част – 5-6 кръгли ямки с улейчета. Местните хора и не само те, се събирали на Очовден (19 октомври) на служба – курбан[7]. Това са типични жертвеници, наричани „панички" (на немски Schallensteine), които се смятат за предисторични или се числят към мегалитната епоха[8].

(III-1.2) Скалното светилище „Глухите камъни" край гр. Любимец съдържа множество скално-изсечени елементи, типични за най-древните (пред-тракийски) езически светилища у нас – трапецовидни скални ниши, малък издълбан басейн, скално стълбище – Обр.3. В централния скален масив има скално-изсечена камера – вероятно раннохристиянски скит. В южното му подножие Г. Нехризов разкри основите на раннохристиянска базилика.

(III-1.3) В с.Червен брег, Дупнишко има оброк „Св. Петър и Павел". Това е християнизиран менхир, който е забит върху неголяма праисторическа каменна могила поне преди 3 хиляди години – Обр. 4. Навярно оригиналната му форма е била сравнително груба, но в християнските времена на върха му бил издялан кръст, а в едната му стена била издълбана ниша за дарове. Пред него е поставен античен каменен блок с квадратни очертания – част от постамент за римска колона, каквито изобилстват в района.

---

[7] **Спасова, В**. Оброци в Кюстендилско – сакрални паметници под небето – *Известия на Историческия музей Кюстендил*, том XV, 2010, 199–221.

[8] **Шкорпил, К**. *Старини в Черноморската област. Част I: Мегалитни паметници и могилища*, изд. Народният музей в София, София 1925.

(III-1.4) Подобен менхир има и край с. Стежерово, Плевенско[9] – Обр.5.

(III-1.5) Втората ситуация от този род срещаме при с. Горни Богров, Софийско – Обр. 6. В южния край на селото на невисок хълм е разположен манастирът „Св. Георги Победоносец". До 1900 г. хълмът бил гола поляна, сред която имало един вертикален и два съборени менхира. Вертикалният има височина поне 2 м над терена; единият от лежащите е дълъг също около 2 м. В 1900 г. местните хора решили да построят параклис, при което изправеният менхир се оказал в самия олтар, а двата полегнали на земята са отвън в основата на източната стена, която по тази причина няма апсида. Върху изправения менхир има плитко издълбан кръст. И трите каменни стълба са доста грубо оформени като призми с приближено квадратно напречно сечение.

(III-1.6) Висок ортостат, който има всичките формални белези за един типичен менхир, се намира в олтара на параклиса „Св. Иван Рилски" край пернишкото Старо село – Обр.7. Параклисът е нов, построен е на мястото на по-стар параклис. Според легендата на това място е пренощувал св. Иван Рилски по пътя си за Рилския манастир. До параклиса има много стар дъб, като първоначално на мястото били три дъба.

(III-1.7) Като пример за чисто обредна реинтерпретация на мегалитен обект може да се посочи най-популярният менхир в България – Чучул камък край с. Овчарово, Сакар планина. Той е християнизиран без физическа намеса, а чрез включването му в християнски фолклорни обреди, изпълнявани от местното население поне до края на XX век – съборите на Димитровден и на Великден[10].

III-2) ДОЛМЕНИ

(III-2.1) До днес край странджанското с.Заберново съществува и се поддържа параклисът „Св. Дух". Според П. Делев параклисът е устроен в останките на разрушен долмен[11] – Обр.8.

(III-2.2) Долмен се издигал в самия център на сакарското село Хлябово, където в XIX в. била построена новата селска църква Св. Георги[12,13] – Обр.9.

(III-2.3) Параклисът „Св. Георги" е разположен в местността Церово, на около 1 км *източно* от шосето Бургас → Звездец, на 3 км преди разклона на *запад* към с. Индже войвода, Странджа. Той прави впечатление с няколко особености: (i) във вътрешността на параклиса намираме две големи груби плочи от долменен тип, едната е била преизползвана като подово покритие, а другата е запазена изправена до южната стена; (ii) вътре има и един доста грубо оформен ортостат с паралелопипедна форма и височина над пода поне 1 м; (iii) извън параклиса има полегнали в тревата 3-4 практически необработени каменни блока с дължина поне 1.2 м, като е възможно те да са били по-дълги, но да са пречупени – вероятно са били менхири – Обр.10.

Твърде вероятно на мястото е съществувал голям долмен, покрит с т.н. кожух – могила от трошени камъни. Около могилата и в самия долмен изглежда е имало стълбовидни ортостати (менхири). В по-късни времена долменът е бил разрушен, а

---

[9] **Митова-Джонова, Д.** *Археологическите паметници в Плевенски окръг*, изд. Септември, София 1979.

[10] **Slavova-Garlatti, N**. *La recherché archéologique en Bulgarie du Sud-est: la region de la Strandzha et du Sakar*, Université de Grenoble II, 2006-2007; p. 57.

[11] **Делев, П.** Археологически и епиграфски паметници – В: *Странджа. Древност и съвремие*, Книга 1, ред. Д. Попов, П. Колев, Ат. Орачев, изд. Международна асоциация „Древна балканска земя" (Terra antiqua balcanica), София, 1990; с.154.

[12] **Шкорпилови, Братя** *Паметници из Българско. Дял I. Част I – Тракия*, Печатница Прошек, София 1888; с. 16.

[13] **Бончев, Г**. Мегалитни паметници в Сакар планина – *СбНУНК*, том 18, 1901, 659–703; с. 678.

плочите и менхирите – изпочупени с малки изключения. Настъпил продължителен времеви хиатус. В началото на XX век на мястото бил изграден параклисът „Св. Георги" – пример за сакрална топографска приемственост. Някои мегалитни елементи (плочи и менхири) са оцелели и съзнателно запазени, а други – не.

III-3) САКРАЛНИ ОБЕКТИ ОТ КЛАСИЧЕСКАТА ТРАКИЙСКА И ОТ РИМСКАТА ЕПОХА

Тук отбелязвам само един доста популярен обект от тракийската древност, при който почти винаги се третира едностранчиво само като античен паметник и не се отбелязва свойството му да бъде пример за сакрално онаследяване. Става дума за най-значителното класическо тракийско светилище в Странджа – край М. Търново, в местността Мишкова нива. То е на левия (северния) бряг на река Делийска, по която от 1913 г. минава границата ни с Турция – Обр.11. Разкритото днес съоръжение било създадено през римската епоха в Тракия, II-III в. сл. Хр., после било разрушено, но местното население прикрило останките му срещу оскверняване под голяма могила. Преди него на същото място твърде вероятно е съществувал долмен (от него са оцелели 4 плочи), а долмените в Тракия са много по-стари XII-VI в. пр. Хр.[14].

Георги попАянов съобщава, че съвсем наблизо, на 700-800 м върху десния (южния) бряг на р.Делийска (Луда река), се намирало българското село Делиево. До Балканската война в прочутото тамошно аязмо „Св.Троица" се провеждал в продължение на 3-4 дена най-големият християнски събор (т.н. „панагир") за българското население от цяла Странджа и Източна Тракия[15]. Тогава и двете области, населени предимно с българи, се намирали в турска територия. След 1913 г. границата между България и Турция е прокарана точно по р. Делийска и така разделя както двете свети места, така и Странджа като еднородна дотогава българска етническа територия. Село Делиево изчезва и този панаир загубва първоначалното си значение.

За краткост не се спирам върху други езически култови обекти от класическата тракийска и римската епоха с приемственост в християнството, които са достатъчно популярни.

III-4) ОБРОЧНИ ПЛОЧИ НА ХЕРОСА, ПОЧИТАНИ КАТО КАМЕННИ ИКОНИ

(III-4.1) В черквата Св. Троица в село Варвара, Пазарджишко, около 100 г. до средата на XX в. оброчна плоча на хероса била почитана като каменна икона на св.Георги. Тъмните петна по задната половина на коня и по животното под него, както и по рамката зад и под коня са следи от восъка на палени свещи, примесен със сажди[16,17] – Обр. 12.

(III-4.2) Оброчна плоча на тракийския Херос, почитана продължително време като икона на Св. Георги в частен дом в Пловдив до първата четвърт на XXв. – Обр. 13. Днес тя е в Пловдивския археологически музей под инв. № 1185.

---

[14] **Tsonev, L.** Technological comparison between three specific megalithic monuments on the Balkans and in Caucasus – *Archaeoastronomy and Ancient Technologies* 2015, 3(1), 88–147.

[15] **ПопАянов, Г.** *Малко Търново и неговата покрайнина*, Печатница Светлина – ЕАД, Второ фототипно издание, Ямбол 1999.

[16] **Кацаров, Г**. *Избрани съчинения*, том II, съст. П. Делев, Университетска библиотека No. 390, Серия Университетска класика, Изд. на СУ „Св. Кл. Охридски", София 2004; опис 1000, сн. 484. Фототипно издание на оригинала Gawril Kazarow "*Die Denkmäler des Thrakischen Reitergottes in Bulgarien*", отпечатан в Будапеща в 1938г.

[17] **Oppermann, M**. *Der thrakische Reiter des Ostbalkanraumes im Spannungsfeld von Graecitas, Romanitas und lokalen Traditionen*, Langenweissbach, Beier&Beran, 2006; S.342, Beschr.641, Photo 641.

Емоционално описание на съдбата на тази плоча дава Дякович[18]: *„Плочата е гладко издялана и силно почерняла от свещите и кандилото, които са горели пред образа. Ние така го намерихме нареден върху иконостаса на къщата на познато в Пловдив гръцко семейство наред с други християнски икони. Пред него гореше кандило. Преди да ми го отстъпи за сбирките на музея, макар и да обясних на стопанката неговото езическо значение, тя смирено се прекръсти три пъти, набожно го целуна и едва ли не просълзена ми го подаде. Тази непринудена сцена още веднъж потвърждава забелязания още от A. Dumont преход от традициите на народа да не се отказва от любимите си стари поверия, останали от езическата епоха, а да ги облича в нова християнска форма и с нова сила и под нова концепция да ги изповядва."* Случаят е преразказан и от Кацаров[19].

През 1926 плочата е била все още почернена, а в 1938 вече е била почистена. Тази прибързана и грешна стъпка ни е лишила от нагледно доказателство за реинтерпретирания образ: черното покритие е било налеп от саждите от свещите, които дълго време са били палени пред плочата, почитана като образ на св. Георги.

(III-4.3) В Ямбол, в храма „Св. Георги" в квартал Каргона в стената около един век е била взидана плоча на хероса[2028]. Църквата е съществувала още в средата на XVI в. По свидетелства към 1820 г. тя била малка паянтова сграда. Църквата била преизградена и значително разширена през 1835 г. Църквата била изпепелена от голям пожар на 14.01.1878 г. по време на отстъплението на турците. В първите месеци на 1878 г. след освобождението на града ямболци провъзгласили днешната ямболска джамия за старинна църква и почнали да правят службите си там. Тогава в двора й намерили мраморен релеф на конник 60x40 см и го обявили за каменна икона на св.Георги. Църквата била възстановена и отново разширена през 1882 г. Тогава именно вдясно от иконостаса била взидана мраморната плоча. В 1884 г. църквата била посетена от К.Иречек, който съобщава слуха, че според местните хора в църквата е взидан релеф на св.Георги, без да може да се убеди в това. В 1931 г. пожар унищожава по-голямата част от иконостаса. Мазилката при олтара явно силно пострадала. В 1932 г. е извършен основен ремонт на иконостаса, покрива и камбанарията. Тогава мазилката паднала и се открил каменният релеф, била направена снимка – Обр. 14 ляво – и релефът отново бил покрит с мазилка. През 1963г. плочата била извадена от стената и пренесена в РИМ Ямбол. Днес е в експозицията в Кабиле под инв.№ 489 – Обр. 14 дясно.

---

[18] **Дякович, Б**. *Барелиефи на Тракийския конник – Годишник на Народната библиотека и музей в Пловдив 1924г.*, София 1926, с.135-174; с.163.

[19] **Kazarow, G**. *The Thracian Rider and St. George – Antiquity*, Vol. 12, 1938, Number 47, 290–296; 294–295.

[20] **Берова, Д**. *Ямболската църква Св.Георги – пазител на православната вяра и на българския дух*, Ямбол 2009; **Добруски, В**. *Материали по историята на България – Сборник за народни умотворения*, кн. XI, София, 1894, 68–102; с. 70 – бележка [5]); **Кацаров, Г**. *Цит. съч.;* **Теодоров, Е**. *Древно-тракийско наследство в българския фолклор*, Изд. на БАН, София1999; с. 212.; ***Църквата Св. Георги в Ямбол... 1937*** *Църквата Св. Георги в Ямбол. Юбилейна книга по случай 200-годишнината на храма 1737-1937*, ред. Кутю Златаров и Любен Брънеков, печатница „Светлина" – Марангозов, Ямбол 1937; с. 41.; **Шкорпил, К. и Х**. *Надписи и изображения на конници из разни краища на България. Част А: Надписи. Част Б: Конници – Сборник за народни умотворения*, том VIII, 1892, стр. 59–81; с. 74, опис XXXVIII; **Dumont, A., Th.Homolle** *Melanges d'archeologie par A. Dumont*, Ed. Thorin, Paris, 1892; p. 363, descr. 62; **Jireček, K**. *Archäologische Fragmente aus Bulgarien – Archaeologisch-Epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn*, Wien, Vol. 10, 1886; Teil 1 – S. 43-104, Teil 2 – S. 129-203; S. 132; **Oppermann, M**. *Der thrakische.* Beschr. 1011, Museum Jambol, Inv. No. 489.

(III-4.4) В Созопол, в черквата „Св. Георги" бил взидан блок – висока антична надгробна плоча с три релефни сцени – горе и долу погребални гощавки, а помежду им тракийски конник[21,22]. Днес плочата е в РИМ Бургас, Инв. № 161 – Обр.15.

(III-4.5) Жителите на странджанското село Заберново около 1911 г. построили параклиса „Св.Георги", където в източната стена вградили голяма плоча на тракийския Херос, намерена наблизо – Обр. 16. Тя се почита от местните хора и до днес като каменна икона на св.Георги, пред нея се палят свещи[23]. Под оброчната плоча в апсидата има две квадратни антични мраморни бази за колони.

(III-4.6) Уникална двойна икона на св.Георги и св.Димитър с житийни сцени – Обр. 17 – открива в Созопол и публикувана Ив. Гошев[24]. Комбинация от по-древна плочка в центъра, обрамчена в по-ново време с житийни сцени[25]. Плочката изобразява св. Георги и св. Димитър като паралелни конници. В нея виждаме твърде много реликти от иконографията на тракийския херос, които не произхождат от християнската агиография на светците: /а/ Св. Георги поразява с копие змей, но в лявата си ръка носи кръгъл щит, а зад гърба му се вижда неговият лък; и щитът, и лъкът не са му нужни в борбата срещу дракона... /б/ Св. Димитър е вдигнал заканително ръката си срещу … змия, която се е увила около дърво, разположено пред двамата конници; това е вероятно най-разпространеният елемент в релефите на тракийския херос. /в/ Композицията с два еднакво големи еднопосочни конника се среща в готов вид в оброчни плочи на хероса[26]. Изправени сме пред едно изключително по рода си и убедително свидетелство за приемствеността между езическа и християнска иконография, за постепенното превръщане на езическите в християнски свети образи, за реинтерпретирането на хероса като светец-конник.

IV) ЗАКЛЮЧЕНИЕ

У нас досега има описани многобройни езически светилища. Доста от тях са изчезнали при религиозната трансформация, но някои са се превърнали в оброци и по такъв начин са оцелели в християнската епоха. Има и християнски свети места, където не се забелязват следи от предходни свети обекти. В този смисъл припокриването между езически и християнски сакрални топоси е частично, но за нас е важно, че не е нулево! Не можем да си затваряме очите пред многобройните сакрални обекти в Тракия, които все пак оцеляват в нова форма през християнската епоха въпреки историческите колизии и – което е още по-интересно – въпреки несъмненото различие между двете култови системи и въпреки многобройните разрушения през вековете. Това обстоятелство дава основание да употребяваме понятието „културно-историческо наследство".

Показаните тук примери нямат за цел да изчерпят всичките съществуващи ситуации, а да подчертаят тяхното поразително разнообразие като типове, конкретни

---

[21] **Gočeva, Z., M. Oppermann** *Monumenta orae Ponti Euxini Bulgarie CCET, I* [Corpus Cultus Equitis Thracii, Vol. I], Leiden, E.J.Brill, 1979; p. 110, descr. 170.

[22] **Dumont, A., Th. Homolle** Op. cit., p. 572, No.111, descr. 9.

[23] **Горов, Г**. *Село Заберново, Малкотърновско – Известия на Народния музей в Бургас*, том I, 1950, 101–118; **Делев, П.** *Цит. съч.,* с. 154, 155; **Теодоров, Е**. *Цит. съч.* с.117, 212; **Шкорпил, К**. *Опис на старините в черноморската област. Част 2: 1.Светилища и паметници с изображения на конници*, София, 1926; с.79, 80; **Cumont, F**. *St. George and Mithra 'The Cattle-Thief' – Journal of Roman Studies*, Vol. XXVII, 1937, Issue 01 (pages 1-151), 63–71; p. 69. **Kazarow, G**. Op. cit., 290–296; p. 294; **Slavova-Garlatti, N**. Op. cit., p. 213, descr. 595.

[24] **Гошев, Ив.** *Един средновековен барелеф от Созопол: Принос към иконографията на драконопобедителите конници св. Георги и св. Димитър във византийското изкуство — Годишник на Софийския университет, Богословски факултет*, 1928-29, том 6, част 3, 1–99.

[25] **Димитров, Б.** *Българската християнска цивилизация*, изд. Unicart, София, 2009; с. 76.

[26] **Рачева, Л.** *Хилядолетна София*, изд. Отечество, София, 1979; с. 9.

форми и хронология, да допълнят списъка на популярните обекти с нови и не толкова популярни обекти. Можем да направим следния общ извод.

Въпреки грамадните разрушения, сполетели българската земя по капризите на драматични исторически превратности, реинтерпретираните свети места и образи свидетелстват убедително за дълбоката културна и етническа приемственост по нашите земи и в този смисъл няма никакво основание да се игнорират при изследвания на споменатата проблематика. Очевидно в тежките времена на прехода от късна античност към ранно Средновековие местното тракийско население не е напълно изчезнало. То е оцеляло (макар и частично) в степен, която се е оказала достатъчна, за да пренесе и вгради трайно неговата култура, обреди и вярвания в новите етнокултурни реалии по нашите земи по времето, когато там се формира днешният български народ. Днес то е ценна част от националната култура.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ:

Обр. 1. Културна и култова приемственост по нашите земи през IV-VI в. Схема Л. Цонев.

Обр. 2. Оброк Очовден в м. Кръстати камен, южно от Кюстендил. Ляво: Преди взривяването[27]. Център: Взривеният кръст, сн. Л. Цонев 2016. Дясно: Праисторическа ямка зад кръста, сн. Л. Цонев 2016.

Обр. 3. Комплекс Глухите камъни, Изт.Родопи. Ляво: скала с изсечено стълбище и килия, сн. Л. Цонев 2011. Дясно: детайл от раннохристиянска базилика в основата на скалата.

Обр. 4. Християнизиран менхир в с. Червен брег, Дупнишко[28].

Обр. 5. Християнизиран менхир край с. Стежерово, Плевенско[29]. Сн. Л. Цонев 2014.

Обр. 6. Менхир в олтара на храм Св. Георги, с. Горни Богров, Софийско. Сн. Л. Цонев 2017

Обр. 7. Менхир в олтара на параклис Св. Иоан Рилски, с. Старо село, Пернишко. Сн. ляво М. Стефанова 2017, сн. дясно Л. Цонев 2017.

Обр. 8. Параклис Св. Дух до село Заберново, Странджа. Сн. Л. Цонев 2014.

Обр. 9. Ляво: Долменът в центъра на с. Гердеме (дн. Хлябово), Сакар планина[30]. Дясно: Днешният храм „Св. Георги" на същото място, сн. Л. Цонев 2016.

Обр. 10. Скица на параклиса „Св. Георги" до с. Индже войвода с прилежащи обекти[31].

Обр. 11. Районът на светилището Мишкова нива край Малко Търново. Ляво: Съвременна туристическа карта. Дясно: Австроунгарска военна карта, създадена в 1903, публикувана в 1910 г.

Обр. 12. Оброчна плоча на тракийския Херос, почитана около 1 век до средата на XX в. в храма на с. Варвара, Пазарджишко[32].

Обр. 13. Оброчна плоча на тракийския Херос, почитана като икона около 1 век в частен дом в Пловдив до първата четвърт на XX в. Ляво: Репродукция[33]. Дясно: Репродукция[34].

---

[27] **Спасова, В**. *Цит, съч,* 199–221.

[28] **Цонев, Л**. *Мегалити и други древности. Интердисциплинарни студии*, Булга медия, София 2017.

[29] **Митова-Джонова, Д.** *Цит. съч.*

[30] **Бончев, Г**. *Цит. съч.* 659–703; с. 678.

[31] **Цонев, Л**. *Цит.съч.*

[32] **Oppermann, M**. Op. cit.

[33] **Kazarow, G**. *Zum Kultus des Thrakischen Reiters in Bulgarien – Archäologischer Anzeiger*, 1926, No. 1/2, Kolonne 8.

Обр. 14. Оброчна плоча на тракийския Херос, стояла зазидана в храма Св. Георги в Ямбол около 1 век до средата на XX в. Ляво: Репродукция[35]. Дясно: Днес в музея Кабиле, сн. Л. Цонев 2015.

Обр. 15. Ляво: Снимка[36]. Дясно: релефът в РИМ Бургас, инв. № 161, сн. К. Господинов 2015.

Обр. 16. Олтарната ниша в параклиса „Св. Георги" до с. Заберново, Странджа, със зазидана в олтара оброчна плоча на тракийския Херос, почитан като Св. Георги.

Обр. 17. Созополската икона на Св. Георги и Св. Димитър: Ляво: Общ вид[37]. Център: Централната плочка преди реставрацията[38]. Дясно: Тракийска оброчна плоча на хероса от III в., намерена в София[39].

CHRISTIAN REINTERPRETATION OF THE PREHISTORIC SITES IN THE TERRITORY OF THE BULGARIA

Lubomir Tsonev

Abstract

The report discusses some findings in today's Bulgarian lands, the explanation of which requires an interdisciplinary approach. The author considers that the reconstruction of Bulgarian history should be done in at least four scientific fields: archeological excavation of artifacts, historical study of written monuments, palaeolinguistic discussion of language processes and ethnographic observation of lasting rites and traditions. As a result of such a complex approach, the objects presented here can be interpreted as evidence about not only historical but also ethnic continuity on the Bulgarian lands within a few millennia.

[34] **Кацаров, Г**. *Цит. съч.*
[35] ***Църквата Св. Георги в Ямбол... 1937,*** с. 41.
[36] **Gočeva, Z., M. Oppermann** Op. cit.
[37] **Димитров, Б.** *Цит. съч.,* с. 76.
[38] **Гошев, Ив.** *Цит.съч,* 1–99.
[39] **Рачева, Л.** *Цит. съч.,* с. 9.

КУЛТОВИ СВЕТИ МЕСТА И ПРИЕМСТВЕНОСТ:
ХРОНОЛОГИЯ И РАЗНООБРАЗИЕ НА ПРОЯВИТЕ
ПРИЕМСТВЕНОСТТА СЕ ПРОЯВЯВА НЕ САМО В СВЕТИТЕ МЕСТА, НО ПО ПОДОБЕН НАЧИН И В СВЕТИТЕ ОБРАЗИ ХАРАКТЕРНИ ЗА СЪОТВЕТНИТЕ ЕПОХИ
t
ПРИЕМСТВЕНОСТ
t
РАННОХРИСТИЯНСКИ ХРАМОВЕ
СВ.ОТ РИМСКАТА ЕПОХА
СВ.ОТ ЕЛИНИСТИЧНАТА ЕПОХА
СВ.ОТ ТРАКИЙСКАТА ЕПОХА
МЕГАЛИТНИ СВЕТИЛИЩА
СКАЛНОИЗСЕЧЕНИ СВЕТИЛИЩА
МОДЕРНА ЕПОХА
(XIX-XX век)
КЪСНО СРЕДНОВЕКОВИЕ
СЪЩИНСКО СРЕДНОВЕКОВИЕ
Собствено езически и раннохристиянски свети места
Късни християнски свети места, изградени на места и с останки от раннохристиянски и езически свети места
Собствено християнски храмове, параклиси, оброчища (свети места)

1

2

3

4

5

6

7

8

9

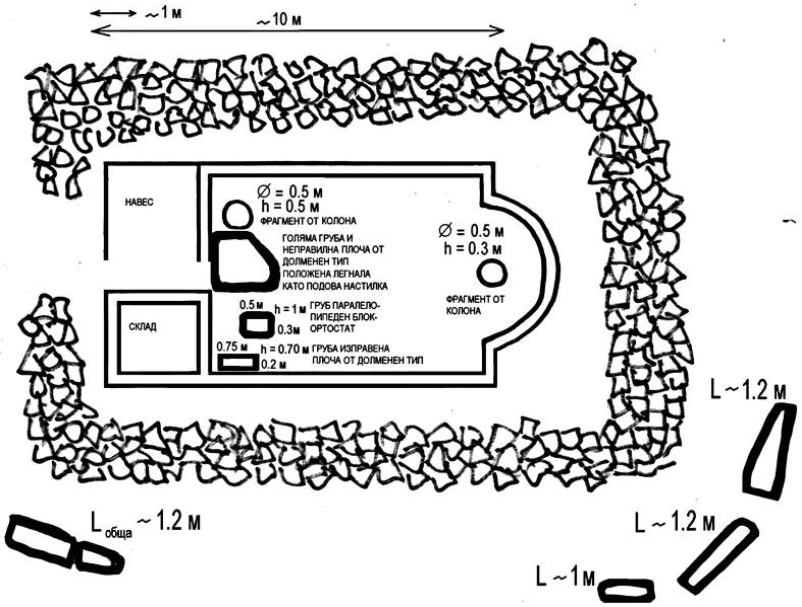
~1 м
~10 м
НАВЕС
Ø = 0.5 м
h = 0.5 м
ФРАГМЕНТ ОТ КОЛОНА
ГОЛЯМА ГРУБА И НЕПРАВИЛНА ПЛОЧА ОТ ДОЛМЕНЕН ТИП ПОЛОЖЕНА ЛЕГНАЛА КАТО ПОДОВА НАСТИЛКА
Ø = 0.5 м
h = 0.3 м
ФРАГМЕНТ ОТ КОЛОНА
СКЛАД
0.5 м
h = 1 м
0.3 м
ГРУБ ПАРАЛЕЛО-ПИПЕДЕН БЛОК-ОРТОСТАТ
0.75 м
h = 0.70 м
0.2 м
ГРУБА ИЗПРАВЕНА ПЛОЧА ОТ ДОЛМЕНЕН ТИП
L ~1.2 м
L общ ~1.2 м
L ~1.2 м
L ~1 м

10

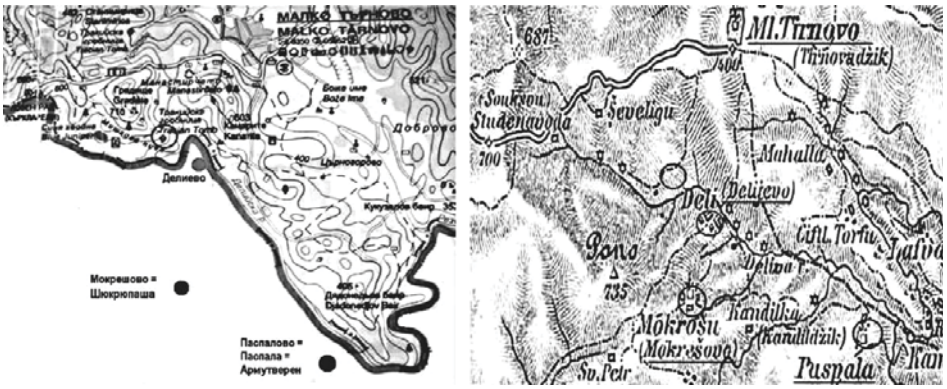
МАЛКО ТЪРНОВО
MALKO TARNOVO
Делиево
Мокрешово =
Шюкрюпаша
Паспалово =
Паспала =
Армутверен
Ml.Tirnovo
(Tirnovadžik)
Seveligu
Mahalla
(Delijevo)
Ponc
735
Mokroşu
(Mokrosovo)
Kandilka
(Kandilidžik)
Puspala

11

12

385

13

икона изгорѣла по време на последното опожаряване на храма, цѣлебната му сила не намаляла, още повече, че задъ днешната чудодейна икона (вж. стр. 29) е вградена

„каменната икона“

14

15

16

17

ЗА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО, МУЛТИКУЛТУРАТА И ЦИФРОВАТА ПЕРСОНАЛИЗАЦИЯ

Николай Атанасов

Културното наследство е съкровище – богатство от материални и духовни вещи, безмерно знание и истории със смисъл и значение на невероятни разнообразни продължения на словото в настоящето и бъдещето. А медийните продукти и услуги са ценност, която за аксиологическото мислене, разнообразните пазари, социално-икономическа идентичност и общества имат различна стойност и перспектива на потребление, поддръжка, подобряване и развитие. В този контекст интер-, и мулти-дисциплинарните научни и образователни теоретични и приложни изследвания и нововъведения са предпоставка за обективна оценка, прецизни решения, пълноценен ефект за съхранение, приложение и ефективност на управление на информация и знание, пасиви и активи на производството на продукти и услуги в сферата на културата, хуманитарните и образователните науки, образованието и социално-икономическия живот.

За културното наследство и междукултурния диалог

Европейското културно наследство се определя като включващо „естествени, построени и археологически обекти, музеи, паметници, произведения на изкуството, исторически градове, литературните, музикалните и аудиовизуалните произведения и знанията, практиките и традициите на европейските граждани”[1]. Държавите членки са отговорни за политиката си на културно наследство, ползвайки подкрепящи мерки (политики, програми/финансиране за запазване и насърчаване). А постиженията на Европейския съюз (ЕС) в областта на външните културни отношения са предпоставка както за лицето на съюза, така и за потенциала на привличане на инвестиции и развитие на иновациите (Иновационния съюз), творческите индустрии и творческото общество.

Културата е инструмент на дипломацията и има за цел да укрепи културното многообразие, правата на човека, социалното и икономическото сближаване, основани на културните и творческите индустрии като движеща сила за растежа на съюза. Проблем са съвременните противоречия на аксиологическото мислене, информационно-познавателна екзистенция и редукционизъм на словото и знаците-символи в информационното цифрово общество, медии и пазари.

С приемането на европейска програма за култура в глобализиращия се свят през 2007 г. за културата е определено важно място във външните отношения на ЕС. А с последващи заключения на Съвета на ЕС от 2008 г., 2014 и 2015 г. е подчертан допълнително дипломатическия потенциал на културните отношения. Резултатите от проучването на културата за 2014 г. са включени в съобщението „Към стратегията на ЕС за международните културни отношения” на ЕК и върховния представител на Съюза по въпросите на външните работи и политиката на сигурност от м. юни 2017 г. В нея са очертани следните три области на културните действия на ЕС в сферата на външните отношения:

[1] **EP** Cultural heritage policy in the European Union –*European Parliamentary Research Service Blog, EP-Research Service,* December 16, 2014. https://epthinktank.eu/2014/ 12/16/cultural-heritage-policy-in-the-european-union/.

- социално-икономическото развитие, насочено към културните политики, ролята на местните власти в културните инициативи, културните и творческите индустрии в страните партньори;

- междукултурният диалог за мир и стабилност;

- защитата на културното наследство от природни бедствия, въоръжени конфликти и трафик на артефакти, финансиращи терористични дейности[2].

Впоследствие ЕС не е координирал културните дейности във външните действия на своите държави членки, което създава фрагментация. Но от 2016 г. се въвеждат елементи на координация, като в културните координационни центрове в делегациите на ЕС се създават инструменти за засилено сътрудничество чрез политическите инструменти и механизми за финансиране. Създадена е платформата за културна дипломация, улесняване на създаването на мрежи от заинтересовани държави в областта на културата и разработване на програми за обучение и консултации относно културната политика. Фонд от 1,5 млн. евро финансира филмовите фестивали от 2017 г. В заключенията на Съвета от май 2017 г. е потвърдена необходимостта от координация чрез специалната платформа[3].

На 30.05.2017 г. Комисията по външни работи, културата и образованието на Европейския парламент приема доклад „Към стратегията на ЕС за международните културни отношения", в който е отбелязана липса на ефективна стратегия на ЕС в областта на културната дипломация с годишна програма за действие и отделен бюджет. Подчертано е значението на международната мобилност на творците с призив за разработване на международни програми за художници, както и на регионални креативни центрове, държавите членки следва да си сътрудничат в борбата срещу трафика на наследствени артефакти[4].

Специфичният опит за съчетаване на зачитането на различията в традициите, разнообразието от множество култури и езици с амбицията да се създават общи решения, осигурява мир, сътрудничество и просперитет засилват потенциала на международните действия, насърчавайки междукултурния и междурелигиозния диалог със свободата на изразяване и създаване на основни ценности в ЕС. Но възходът на комерсиализма и безпрецедентното нарастване на творческото потребление рискуват да превърнат всичко в чисто забавление[5].

Творческата функция на културата оцелява и е социално все по-важна. Дори въздействието на бежанската криза е аргумент за това. Защото кризата е предизвикателство за разбиране и споделяне на обща човечна идентичност. Проблемът не е във възприемането, че „другият" и/или „новият" е заплаха за мир и сигурност в Европа, а в осигуряването на новодошлите граждани по определени стандарти на еврообществото. Именно това се оказва сложен разходен проблем, дори за най-високотехнологичните икономики и държави в ЕС. От друга страна, са страхът, съществуващите заплахи за идеалите и мечтите на обществото, както и опасностите от загуба на определена представа за идентичност, свобода, интелигентен начин на изразяване и качество на живота. Идеи и проекти могат да обединяват бежанците и местните общности, където ще се интегрират, но е необходим нов вид разказ за социалния риск и неговото кризисно управление, медийни събития и явления, които помагат на хората, общностите (местните идентичности) и обществата лесно да възприемат новостите, човечния смисъл и доброто

[2] **ЕС** EU Strategy for International Cultural Relations – *EC/Members' Research Service*, 29.06.2017, Brussels, https://epthinktank.eu/2017/06/29/eu-strategy-for-international-cultural-relations-plenary-podcast.

[3] Пак там.

[4] Пак там.

[5] Пак там.

чувство във взаимоотношенията с останалите европейци, които споделят подобна реалност.

Европейското културно и артистично наследство, както и процъфтяващият творчески и културен сектор повишават интереса по цял свят и привличат значителен брой туристи и посетители на континента. Специфичният опит на ЕС за съчетаване на зачитането на различията в традициите, разнообразието от множество култури и езици с амбицията да създава общи решения и да осигурява мир и просперитет засилват потенциала на международните действия, насърчавайки междукултурния и междурелигиозния диалог със свободата на изразяване, създаване и развитие на ценности, културни събития и явления.

Разнообразните, сложните и взаимосвързани задачи и роли на субекта и хората не се свеждат само до едно единствено измерение на живота, неговия смисъл, парадигма и перспектива. Културата и изкуството са начин да се даде възможност да се разбира, разкрива, представя и развива същността и самоопределянето на човека и хората, организацията, обществото и цивилизацията. То е вид огледален подход на размишления, смисъл на виждане и идентичност на лицето и личността, субекта и хората на основата на размишления и чувства, знания и незнания, успехи и неуспехи, поуки и алтернативи за нови явления и пробиви в знанието и ценностите, медиите и обществото, битието и облагородяването на човешкото битие.

Културно наследство и икономика: социално-икономически проблеми

Става дума за субстанциални взаимовръзки на културата, културното наследство и икономиката, които осигуряват подходящи условия за поддръжка, възпроизводство и развитие на продукти и услуги от сферата на културата и социално-икономическия живот. Отношенията между култура, културно наследство и икономика са в съществена еволюция, например като съотношение на равнозначни ценности на индивидуална и социална същност на субекта и хората, човека и обществото. Словото и лицата на твореца, изследователя, производителя, търговеца и потребителя са ценностно единство на нов жизнен смисъл, взаимосъщностно информационно равнопоставено допълнение и взаимодействие. В подобни случаи производството, изследванията и творчеството, ценността и стойността съвпадат по смисъл и значение на обмяна на резултатите от тях по причина на материална и духовна потребност. Но остава затруднението едновременно аксиологически да се развиват творческият сектор, културата, изследванията и културното наследство в обществото и икономиката.

От Новото време културата и икономиката постепенно се разделят и стават самостоятелни – през XVII-XVIII в. те се развиват поотделно. XVII в. е начало на Първата научно-техническа революция, но е и век на театъра. През XIX в. ситуацията се променя с развитието на промишлеността и утвърждаването на капитализма. Между икономиката и културата възникват състояния на противоречия и недоверие, неразбиране и несъвместимост. Взривното развитие на индустрии и наука попада в зависимост от икономическите производства, финансови активи и пазарите. Икономиката започва да влияе над културата, образованието и културното наследство. Творението на ценности и производството на материални стойности стават все по-разединени и противоположни по смисъл на потребителско стойностното значение на търсене, потребление и усъвършенстване на търсенето и предлагането. Производството на стойностни продукти и услуги на материалното производство се поддържа и поощрява, а създаването на нематериални ценности и пазари за тях се оказва не толкова равнозначно

по значение представяно, полезно и необходимо за интелигентен растеж, устойчив икономически растеж и приобщаване.

„Културната индустрия" след Втората световна война постепенно формира сектор на икономиката, който поражда масова култура, чиято социална потребност скрива и намалява обхвата на смисъла на висока по качество култура, игнорира високото по майсторство творчество и значението на художествени търсения. Икономиката използва и поощрява рекламата и модата, които стимулират потреблението, а високата култура, ценно културно наследство по смисъл се счита за неин ненужен разкош, който изисква много пари, но не дава нищо за реалния живот. Вследствие се появява и разпространява културата на постмодернизма, която продължава по определен начин задоволяване на потребности на масова култура от творчески продукти за пазарите, жизнената среда и изкуството.

През 90-те години на XX в. се провежда първият Международен форум за икономика и култура, а по инициатива на ООН и ЮНЕСКО през XXI в. е създадена Световна комисия за култура и развитие със задача осигуряване на устойчиво развитие, основано на култура, която е ключов фактор на икономически и социален прогрес.

През XX в. се е смятало, че науката ще реши всички проблеми на човека и обществото. Но устойчивото икономическо развитие изисква не само наука, не само технологии, но и културни ценности, което сближава все повече икономика, културно наследство и нова икономическа цифрова култура. Икономиката осигурява и поддържа жизнените условия, дава на човека и обществото богатство, а културата изпълва живота със смисъл на живот и определя ценности и цели, които носят позитивна самоопределеност, нови придобивки и щастие.

Отношенията между култура, културно наследство и икономика преживяват сложни презгранични преходи и универсални моменти на изследвания, противоречия, смисъл на преживявания, идентификация, верификация и валидация на производствени, изследователски и творчески продукти и услуги. Тяхното перспективно ценностно сближаване или отдалечаване по произход и приложение зависи от потребителското търсене и предлагане, развитието на системите и технологиите, разширяването на пазарите и социално-икономическия растеж, защото икономиката е необходимо да е ефективна, екологична и човечна, за да се поддържа и усъвършенства. Важно предизвикателство е развитието и осигуряването на надеждността на информационната единица в разнообразните системи и тяхното управление особено за усъвършенстване на верификацията и валидацията на резултатите от научните изследвания, цифровизацията и творчеството не само в хуманитарните и обществените науки. Защото научните идеи и знания, проекти и програми без икономически смисъл и значение на пълноценна обективна оценка, признание и равнопоставено приложение за пазарите на продукти и услуги не се възпроизвеждат и потребяват в активи, особено едновременно с трансформациите, ценностите и политиките в икономическия и социалния живот на обществото, образованието и културата.

За медийното културно наследство

Медиите и културата имат важна роля в създаването на предпоставки за общуване на хората, преодоляване на различия и осигуряване на позитивен подход към едно от най-големите предизвикателства, пред които са изправени съвременните общества – пред антикризисната нужда от конкурентно икономическо поведение и вътрешна социална интеграция, които да са устойчиви и с растеж, което е невъзможно без медиите. В културната и художествената сфера се преоткрива тяхната критическа роля в обществото

като специфичен вид критическа съвест на слабости от множество предполагани и провалени решения, закъснели действия и загубени за културата идеи, продукти, явления и знание. В този контекст често спестеното в медиен информационен обект и/или медиен материал може да няма стойност, а неспестеното – потребена стойност и ценност. Ето защо е необходимо аксиологическо мислене на личностните и социалните ценностни обекти, противоречия, критика и самокритика с преглед на критичността и смисъла на оценката или преоценката от нея.

Информационната форма и смисловото съдържание на даден медиен сигнал са преди всичко еднозначно фокусирани и целенасочени от и към субекта и хората. Но разнообразието, знаковата и кодовата множественост на медийния сигнал не се открояват винаги обективно пряко спрямо неопределеността и същността на човека, например като начало на равнозначно по смисъл жизнено обективно присъствие на информационния обект и информационния субект в отражението, съзнанието и реалността. Съществуват преднамереност, ограничено решение и странен избор на данни, които бързо се подреждат, представят и предават като нещо ново/новини, с водещо значение на определена медийна или знакова фигура, която като че ли може да поеме отговорност за нещо или всичко, което е пропуснато, не е направено или силно личностно отразено и споделено.

Друг проблем са информационният достъп и възможността за пряко пренасяне на личностно самоусещане и размишление както индивидуално, така и ценностно екипно, групово, организационно и социално в съобщения и предавания в медийното пространство чрез технико-икономическите системи и социално-икномическите системи. От друга страна, микро-, и макроинформационните обекти на отражение, познание, оценка и взаимодействие зависят от мисълта, аксиологическото мислене и познание като специфично качество на човешката същност, ценностите, медийната грамотност и битието на хората.

Мултидисциплинарни проблеми за разкриване на екзистенциален ценностен или безценностен смисъл на знанието и информационно-познавателен анализ, както и потребността от тях в комуникациите са:

- парадоксите относно новото и същността на новото, многообразието от противоречия и относителност на информацията и знанието между човешкото и техническото свойство/качество, както и между човечното и нечовечното присъствие, перспективата на неговото отражение и управление за личността, вещите и хората като стойност и потребена ценност, интерфейс, реалност и виртуален свят;

- преекспониране на ценности, норми и критерии от обикновената, публичната и професионалната сфера в свръхважни или свръхценни отношения, очаквания, желания не само за личностни потребности на успех, просперитет, достойно внимание и чувство на престиж, но и за организационен, социален, национален и европейски медиен имидж, идентичност и приобщаване;

- липсата на аксиологическа информация и приложението на дезинформация и манипулации с нея в интернет, публичното пространство и публичната култура;

- проблеми със собствеността на информацията, авторското право, надеждността и разпространението на цифрова информация; злоупотребата с лични данни и цифровата идентичност, оценката на информационния риск, и др.

Проблемите на медиите, културата и обществото са основа за нарастване на критическата и самокритическата роля и поведение на субекта, стойността на социално-икономическата идентичност и ценността на националната идентичност на личността и нейния персонализъм в организацията и обществото.

Друг огромен и сложен проблем е интегрирането на културното наследство, освен като културна и междукултурна ценност, и като важен социално-икономически медиен актив, реална потребяваща и възпроизвеждаща се стойност на продукти и услуги, които имат своеобразен ценностен личностен и социално-икономически аспект в медийното пространство и икономиката. Важно е не само какво е полезно, а какво е универсално полезно. В този дискурс е необходима интелигентна стратегия за разпространение на информацията на преходните и универсалните ценности в обществото, за да се ускорява и стимулира потребността от данни не само като стока и качество. Проблемът – невинаги и нееднакво подобна информационна стратегия работи реално и справедливо, така и толкова в обществото, както и доколкото е предназначена.

Наследството, по-специално материалното културно наследство е измерение, което е най-видимо в националната, например българската културна самоопределеност, както и в европейската културна идентичност. Съчетаването на огромното наследство, знание и медийни технологии е синтез на разнообразни ценности, тенденции и нови перспективи. Проблемът – пълноценното управление на ресурси за интелигентен и устойчив икономически растеж. Развитието на системите и технологиите изискват информационна медийна цифрова култура, умение за ученето да се учи чрез огромни бази от данни, езикови и цифрови умения, работа в екип и надеждностни комуникации с иновационни и конкурентоспособни медийни продукти и услуги.

Съобщението „Към интегриран подход на културното наследство за Европа" (2014) на ЕК имаше за цел да се помогне на държавите членки и заинтересованите страни да извлекат максимална полза от значителната подкрепа за наследството, предоставена от инструментите на ЕС, и от напредъка към по-интегриран подход на национално и евроравнище. Но то е невъзможно без медиите и тяхната роля на посредник и генератор на ценности и знание от културното наследство.

Постиженията на ЕС в областта на външните културни отношения са предпоставка не само за обща картина и лице на евросемейството, но и потенциал за привличане на инвестиции и развитие на творческите индустрии и творческото общество. Културата има важна роля в създаването на предпоставки за връзка и общуване на хората, преодоляване на различия и осигуряване на позитивен подход към икономическата и социалната несигурност, шокове и кризи в растежа и трансформациите.

Проблемите на медиите, културата и обществото са основа за нарастване на критическата и самокритическата роля и цифрово поведение на личността, както и парадигмата на персонализма, независимо от ценностите на историята и епохите, които се следват, споделят, облагородяват или изоставят. Въпросът е, дали чрез култура и цифрови комуникации ще се разкриват пълноценни отговори, които да улесняват вземането на решения и позитивна промяна на взаимоотношения и поведения, и които да преобърнат негативната тенденция от конфронтираща към конструктивна на местно и глобално ниво.

Социалните мрежи и създаваните от тях нови информационни пространства са място за присъствие на култура, нови явления на междуличностен цифров и реален обмен, реални и виртуални актьори в едно национално, евро- и световно информационно общество. Затруднението: как, с какво и доколко е възможно реално да се допринася за смисъла и ценността на подобна информационна и комуникационна откритост и участие във и със технологичния съвременен цифров прогрес и значението на негова смяна с нов и по-добър за някого, всеки или всички.

Интересен проблем-предизвикателство е разширяването на информационната цифрова изследователска и творческа култура чрез новостите и състоянието на съвременните достижения на научни и приложни нива на материални модели, алгоритми и

компютърни технологии за представяне и вземане на решения, както и за ефективно управление на данните и системите. Други проблеми–предизвикателства: осигуряване на активно иновативно присъствие на продукти и услуги на културното наследство в национална, европейска и международна среда; развиване на компетенции и умения за идентификация, персонализация и социализация с продукти и услуги на културното наследство; преодоляване на отрицателните въздействия на медиите, например когато медийната култура не дава достатъчно материал за изграждане и развитие на икономическа и национална идентичност и нови икономически ценности за оценка и управление на риска в кризисната икономика на страната и социалната несигурност.

Цифровите медийни процеси поставят силен акцент върху информацията и знанието в публичното пространство, но надеждността и защитата на данните, качеството и управлението на знанието често остават встрани като ненужен или неприложен ценностен резерв.

Без да се съчетава огромното наследство и знанието се рискува най-важната концентрация на културно наследство и Европа да бъдат сведени до „Открит музей с размерите на континент”[6]. А други държави и/или съюзи от държави да предопределят бъдещето на световния високотехнологически прогрес, изкуствен интелект и ценностен растеж. Камъните и стените, мостовете, кулите и църквите, площадите и старите промишлени зони са не само наследство, което да се запази и да се предоставя на чуждестранен и местен туризъм. Те са ценности от миналото на социално-икономическото богатство, индустриализация и начин на живот, образование, изследвания и нови открития, които са безценни вещи за нови перспективи и алтернативи на развитие на знанието, научните изследвания и културата.

Сложна дългосрочна цел – намирането на хармонично пълноценностно решение за интелигентен растеж и устойчив икономически растеж с културното наследство на всеки град, като дизайнът на подобни проекции, планове и програми е необходимо да са предвидени и интегрирани с иновации и приложение на нови, дори все още неекспериментирани напълно високотехнологични устройства, системи и технологии за осигуряване и поддръжка на съвременната, постмодерна инфраструктура, висока култура и стандарти на живот. Развитието на системите и невероятните платформи и мрежи, които те предлагат, изискват не само от специалистите, но и от потребителите на разнообразни цифрови продукти и услуги както информационна и медийна култура, така и умение за „ученето да се учи” чрез огромните бази данни, знания, теоретичен и приложен опит и нови ценности на науката, образованието, културното наследство, бизнеса и живота.

Медийната грамотност – предизвикателство за нови умения и по-висока информационна цифрова култура

През последните две десетилетия появата и развитието на медиите са непосредствено свързани с повишаване на медийната грамотност и развитието на информационните, компютърните, комуникационните и навигационните системи и технологии. Широколентовите системи и мрежи стават все по-достъпни и участието в създаването на онлайн съдържание с безпрецедентни по обем и скорост движение на информация и съдържание, което е основа за нови високоскоростни точни компютърни изчисления, социални и технологически инициативи, подкрепа на медийната грамотност, както и за развитие на системите, технологиите и социално-икономическия живот.

[6] **EP** Cultural heritage policy in the European Union –*European Parliamentary Research Service Blog, EP-Research Service,* December 16, 2014. https://epthinktank.eu/2014/ 12/16/cultural-heritage-policy-in-the-european-union/.

За аудиовизуалните произведения значение имат медийната грамотност и повишаването на качеството на информацията на европейското кинематографско наследство, както и подкрепата за аудиовизуалното творчество. В ЕС медийната грамотност се разглежда в три области: *онлайн съдържание, търговска комуникация и аудиовизуални произведения*[7].

„Медийната грамотност се определя като способността за достъп, разбиране, критична оценка и създаване на медийно съдържание. Тя е от съществено значение за развитието на активно и осведомено гражданство. Това дава на европейските граждани възможност да определят по-добре културното и икономическото измерение на всички видове медии, свързани с цифровите технологии (телевизия, кино, видео, сайтове, радио, видеоигри и онлайн общности)"[8].

Ефективната медийна грамотност позволява на потребителите да оценяват критично онлайн съдържанието. По принцип медийната грамотност е необходимо да насърчава онлайн достъпността, тоест дадена медия да се ползва от хора и с увреждания или в неравностойно положение, или дискриминирани поради пол, етнически произход, възраст, религия или сексуална ориентация. Проблем е осигуряването на ефективност на медийната грамотност, което позволява на потребителите да оценяват критично онлайн съдържанието на предаванията. А предизвикателство е разработването и развитието на критични подходи към търговската комуникация като алтернатива на забраните за някои видове практики[9]. В този контекст са необходими нови образователни и научни медийни програми, които да осигуряват повишените потребности на субектите от обективност и точност, своеобразност и универсалност на информацията и знанието, както и тяхното мултидисциплинарно значение, не само до ниво на медийна популярна култура.

Значението и смисълът на ценността на медийна грамотност се определя от развитието на на аксиологическата мисъл, междукултурния и мултикултурния диалог, защитата на непълнолетните и човешкото достойнство, правото на отговор във връзка с конкурентоспособността на европейската индустрия за аудиовизуални и онлайн информационни услуги. Необходима е по-задълбочена роля на медийните институции в инициативите за медийна грамотност, взаимодействие и стимулиране на доставчиците на съдържание и производителите, компаниите от медийния сектор, образователните институции, културните и изследователските институции.

Производството и потреблението на медийно съдържание в цифровото информационно общество зависят от медийната грамотност, аксиологическата мисъл и ценностите, както и от развитието на технико-икономическите и социално-икономическите системи, защото чрез тях се осигурява възпроизвеждането и развитието на широката знаково-символна пластовост, субстанциално и техническо многообразие на информационната единица, огромните бази данни и съобщения, а чрез разпределението и пазарите на продукти/услуги се изгражда нова икономическа информационна ценностна култура и идентичност – цифрова национална, европейска и световна идентичност.

Предизвикателство е развитието на академичния вид медия по своеобразни национални, европейски и световни черти, модели и стандарти, защото научната и образователната продукция е с високи национални, международни и световни критерии, образци и постижения. Интересен въпрос е защо например българската и европейската аудиовизуалната продукция от началото на XXI в. не е по-успешна на пазарите, например като в САЩ, когато не липсва конкурентоспособна евротехническа основа и

[7] **ЕС** A European approach to media literacy in the digital environment – *EC-COM(2007) 833 final*, 20 December 2007, Brussels.

[8] Пак там.

[9] Пак там.

огромно културно наследство? Всъщност с какво и как е възможно доброто да бъде по-добро от по-доброто в Европа и света[10]?

Парадоксът и неговото самоусещане в търсенето на сполучливи отговори на подобни въпроси не е единствено следствие от въпросите и вероятните отговори. Всъщност въпросът за медийната грамотност е сложен проблем-предизвикателство за присъствието и ролята на субстанциалната информационна култура и нейните национални особености, социално-икономическа, медийна и национална идентичност на основата на личностни, социално-икономически и културологически ценностни ориентации на субекта в цифровото медийно и социално-икономическо пространство. В този смисъл човечният и личностният характер на комуникационните взаимоотношения, реални и визуални роли и поведение са основа за нови интер- и мултидисциплинарни изследвания, знания, образование, растеж и развитие или промяна и изчезване на идентичността на субекта, организацията и обществото в националните и световни медийни цифрови вълни на информацията, културата и културното наследство.

За мултикултурата и мултикултурализма

Мултикултуралността е явление в обществото, което се появява през 70-те години на XX в. в Канада и САЩ, а мултикултурализмът е едновременно реално социално движение и определено направление на мислене и идеология – представлява влиятелен модел на решение на сложни проблеми, свързани с културната, етническата, расовата и религиозната разнородност на държави и съюзи от държави (ЕС). Проблемът е, че в света по-малко от 10 % са страните, които могат да се разглеждат в качество на културно еднородни държави.

Начален модел на преодоляване на културно-етническата разнородност е асимилацията. Тя е насочена към пълно или близко разтваряне на малцинства в по-широка, доминираща културна и етническа общност. Интересен пример за това е Франция. Но тя не е единствена от европейските страни, която е гражданска монокултурна нация, държава-нация, благодарение на няколко века от Великата френска революция до развитие на интелигентни целенасочени политики на културен универсализъм, който се стреми да уравни или нивелира етническите и езикови различия и изгради светска, гражданска република.

Друг интегративен модел предполага съхранение на всяка етнокултурна общност по своя идентичност. Той се основава на строго разделение на обществено-политическа и частна сфера. В първата сфера се осъществява принципът на равенство на правата и свободите на всички членове на обществото. Втората сфера, обхващаща културни, етнически, религиозни и други аспекти, които се разглеждат като частно дело на отделния субект. Държава, избрала втория модел, се нарича етническа нация, например Германия.

Третият модел е мултикултурализмът, който се определя като опит-решение за преодоляване на предходните модели на културни, национални и съюзни въпроси. Подобен модел възниква в Канада и САЩ, където Канада е разнородна в културен, лингвистически, религиозен и етнически план. Голяма част от населението са англо-канадци и франко-канадци, а провинцията на франкоговорящите – Квебек дава началото на сепаратизъм. За преодоляване на заплахата от средата на 60-те години на XX в. канадските федерални власти се заемат с решаване на проблема, използвайки цивилизовани принципи, модели и начини. Обявено е равенство на английския и френския език:

[10] **Атанасов, Н.** Философски и културологически проблеми на медиите в обществото – *Сб. Медии. Език. Общество: проблеми и перспективи*. Унив. „Проф. д-р Асен Златаров", Бургас, 2017, с. 135-142.

Канада официално определя себе си като многокултурно общество, състоящо се от англо-френско двуезичие, като Квебек е определен със статус на провинция с езикова и културна специфика. Приет е специален закон за многокултурност, с което е намалено междукултурното, социалното и политическото напрежение в страната.

Мултикултурализмът е подходяща идеология за множество държави и дори съюзи от държави, особено при социално-икономически преходи, както и за преодоляване на заплахи и рискове на разделяне на обществото, вследствие от негативни явления на финансови и икономически кризи, демографски и социални кризи, както и от продължителни политически кризи, които влияят върху националната идентичност и пазарите.

Мултикултурализмът излиза отвън границите на Северна Америка и оказва влияние и върху множество страни, като Австралия, Парагвай и Южна Африка, където са приети конституции на основата на многокултурност. Като цяло мултикултурализмът и неговите последствия е сложно да се оценят еднозначно, защото съдържателният му смисъл носи ограничение на отражения, например вид отрицание на културен универсализъм или редукционизъм, отказ от интеграция или асимилация, или на културен релативизъм и значението му, съхранявайки принципа на равенство на всички култури и допълвайки принципа на културен плурализъм. В някаква форма мултикултурализмът формира акцент на равнозначно достойнство на всички култури в обществото (подобна гледна точка има американският социолог Ч. Тейлър).

Мултикултурализмът абсолютизира, задълбочава и разширява смисъла на единство на разнообразие, същност и роли на културата в обществото и между обществата, но неговото влияние в тях и икономиката зависи от субстанциалното единство и взаимодействието на различни материални и духовни фактори. В глобализацията и разширяването на достъпа до пазари се появява потребността от свободна от капитали и медии сфера на споделяне на общи и личностни ценности не само в областта на икономическата и социалната идентичност и материалните ценности, но и в сферата на духовната култура. Слабост на мултикултурализма е това, че по смисъл се отдава предпочитание на водещо по значение различие и игнорира вниманието към ценностите и важността на живата същност на общото и идентичността на субекта, личността и персонализма в дадена организация и обществото. В реалния живот субектът мисли и действа поне в три измерения на битието и обществото например така, както всички, както някои и както никой друг, което детерминира подобна логико-социална и културологическа специфика на културните практики в единство и многообразие на всичко съществуващо. За постигането на духовна чистота на определен вид култура е необходима воля – вътрешна самодисциплина на управление на ресурси и източници на мислене и познание, опит, материални и духовни ценности. В този дискурс е стремежът за съхранение и ефективно управление на културното наследство и разширяване на ценностното многообразие в човека, личността, организациите и обществата.

Културата и културното наследство в условията на глобализацията

Глобализацията обхваща все повече държави и общества, проникващи до най-важни страни на съвременния социално-икономически живот. Появила се в икономиката, глобализацията се разпространява в политиката, образованието и културата, като нейното разширение и влияние са все по-дигитално информационни. Водеща роля в процесите на глобализацията има САЩ, затова често наричат глобализацията – „американизация", особено в сферата на културата дотолкова, доколкото тя продължава да разширява влиянието си например в световната масова маркетингова култура.

Глобализацията в културата продължава и допълва икономическата глобализация, но заедно с това има съществени особености, като множество процеси, явления и тенденции, които приемат форми на дълбоки икономически и социални противоречия, спорове или конфликти. Интересен проблем е перспективата на трансформации и развитие на градската културна среда и нейната национална и глобална репутация на бизнес организации и личности в световното културно и социално-икономическо пространство, което например е непълноценно без развитието на българската медийна културна и икономическа идентичност. Защото културната глобализация води към стесняване на социалния обхват на висока по качество култура, културализъм, но и въздействие повече на ценности на масовата култура, към размиване на културното многообразие, разширяването и разпространението на стандартизацията в социално-икономическия живот и пазарите. А специфична и финна става манипулацията на информация в публичния дискурс, например в сферите на пазари, политики и медии, както и в спекулациите с личностни данни от социалните мрежи и интернет.

Мултикултурата е огромно поле за информатизация и цифровизация на социални и технологически процеси, изискващи повишаване на информационната икономическа и потребителска култура в управлението на ресурси, организацията и обществото. Медийната грамотност и медийната култура ускоряват подобни процеси, но в условията на свобода и демократическите й ценностни измерения. Проблемът – защитата и принципното отстояване на гражданската свобода, солидарността и справедливостта, особено когато се нарушават основни демократически и пазарни ценности в личностни и социални измерения на взаимоотношения и практики между лидери/мениджъри, институции, организации и общества. Защото фактите придобиват подобен смисъл и значение, щом се преосмислят и оценят на равнопоставена субстанциална индивидуална, личностна и социална основа на противоречията на хората. Подобно затруднение в информационното общество изисква осигуряване на системна надеждност на информационните единици и мрежи, с които се описват, създават и симулират информационни картини на явления, факти или събития, както и представят верификация и валидация на резултатите от изследванията, оформени в информационни продукти и услуги на знанието, социално-икономическото и аксиологическото му измерение, и в комуникациите.

Интернет, цифровите системи и технологиите увеличават своето присъствие и въздействие върху социално-икономическия живот все повече и дори извън планетата, което осигурява лесен достъп до информация и комуникации, пазари, поддържане и разширяване на информационната култура, познанието и цифровите умения. А цифровото самоопределяне става все по-ключово за икономическата реализация на студентите и младите хора, изграждане на успешни и достойни личности в социално-икономическия живот, българската и европейската култура[11].

За цифровата персонализация

Става дума за цифровата персонализация и персонализма. Проблем са индивидуалната персонализация и социалната персонализация на субекта, екипа, организацията и обществото в социално-икономическите явления, смисъл на живот и културата. Цифровите компетенции за представяне, споделяне и управление на информация, знания и умения, ресурси и цифрови капацитети освобождават и увеличават ценността на информацията, например по определено място, време, дизайн, притежание-собственост и

[11] **Атанасов, Н., В. Бинева, М. Каприева, М. Тодорова** *Демокрация, либерализъм и социално-икономически проблеми на развитието.* Унив. „Проф. д-р Асен Златаров", Бургас, 2017.

правилна технология, и др. Въпросът е субектът доколко е или остава в зависимост по достъп от информация и управление на даден информационен ресурс и актив в системите, платформите и мрежите на обществото и света, както и с какви ценности уравнява своето самоопределение, развива икономическата си идентичност и ефективност на самоуправление чрез системите и технологиите. По-нататък, с какво и как българската идентичност и цифрова персонализация имат бъдеще в регионалните, европейски и световни трансформации на икономическия и социалния живот, интеграцията и сътрудничеството, пазарите и културно наследство.

Цифровата персонализация е формирането, изграждането, растежа и/или развитието на личностни цифрови възможности, компетенции/способности, знания и умения, както и на роли и поведение на личността в икономическия и социалния живот на съвременното цифрово общество. Ценностните вътрешни личностни мислено-познавателни връзки, желания и цели на ума и душата детерминират качеството на приеманата и предаваната информация, тяхната обективна и субективна истинност и потребност за разширение и управление на данни и знание, опит и уменията на субекта или между субектите. Проблемът е състоянието на ценностното индивидуално, личностно желание, самосъзнание и вяра за участие и реализиране на идеи и решения на субекта и хората или слабостта и бездействието на ценностната мисъл да приема стойността на промените и новите цифрови предизвикателства на технико-икономическите и социално-икономическите системи, личността, организацията и обществото. Проблемът се умножава с подобни връзки и отношения не само в личностните системи, но и в техническите системи и технологиите. Ценността на информацията и информационните ценности на потребление, приложение и управление притежават разнообразен по измерения системен характер, което затруднява верификацията и валидацията на информационните продукти и услуги, представянето и потреблението на огромното информационно богатство, и още по-малко – на знанието за него и поуките от практиките.

Благодатните данни или чудесната информация и успешните технологии са съвременен вид жизнено цифрово пространство-лице на информационния субект, системите и обществото. Въпрос-предизвикателство е цифровото представяне на човека и хората в интернет и виртуалното пространство, на техните реални и виртуални потребности и умения, социални цифрови предпоставки, съкровищна култура и предприемаческа цифрова активност на постоянно ценностен социално-икономически актив или пасив в съвременните информационни цифрови системи и технологии.

Друг проблем са участието и споделянето на продукти и услуги от сферата на културата и културното наследство в Интернет, както и чрез специализирани системи и мрежи на информационни цифрови ресурси и резултати от обработката на големи бази данни от изследователските институции и творческите индустрии относно изследователски научен и иновативен прогрес, предвиждания и прогнози за бъдещето на технически устройства, системи и технологии, социални нововъведения и пазари, както и на цифровото културно наследство в обществото и света. В този контекст интересен пример-образец е евромрежата за култура *Europeana* и евроинициативата в нея тази пролет – *EuropeanaTech 2018*. Съвременните Микс Медии прилагат смесени информационни продукти от реалността и творчески цифрови решения в цифрови видео и аудио формати, които се предлагат по Интернет и/или цифрови мрежи и пазари[12]. Проблемът е, че не винаги ценността на цифрово творческо произведение и/или изследователски продукт имат качество, което е равнозначно по ценност на оригинала,

[12] **MarketingProfs** Video Marketing: How to Roll Video into Your Media Mix – *MarketingProfs*, USA, 02.04.2018, www.marketingprofs.com/store/product/2283/video-marketing-how-to-roll-video-into-your-media-mix.

например като смисъл на тематична идея, нейно продължение, самоопределение или персонализация.

Социалните медии осигуряват достъп към укрепващите мрежи на цифровите средства, които помагат за опростяване и улесняване на цифровото интернет/онлайн информиране и пазаруване в съвременното общество и свят. В резултат се увеличават значението на предприемани кампании, процедури за представяне на продукти и услуги, влиянието на даден бранд, продажби и приходи, и др. Проблем-предизвикателство е следването на даден ценностно-познавателен смисъл и разбиране на същностните различия, например между фенове и влияещите пряко фактори върху ползите на всеки субект относно даден продукт и услуга по начин да се определя пълноценно какво помага, улеснява и ускорява най-точно информационната култура, развива цифровата идентичност, целите и ценностите на дадена информационна и маркетингова реална и постоянна цифрова кампания в Интернет.

Съществува потребност от нови по-надеждни, безопасни, бързи и интегрирани технически устройства, канали и платформи за публичните домейни на творчески продукти в обществото. Свободното сваляне на информация често води и до повторна употреба в приложения, социални медии, уебсайтове и колекции от уебсайтове, от една страна. А от друга страна, остава безкрайна потребност от завършеност и съвършеност на субекта и неговата самоопределеност с цифровата основа на виждането, усъвършенстване, богатство и облагородяване, комуникации, познание и поведение с цифрови активи и пасиви, както и в социалните мрежи, виртуалното и интернет пространство.

Проблем-предизвикателство са състоянието и развитието на субстанциалната аксиологическа познавателна мисъл – онази, която същностно създава, раздвижва и преобразува преходните и универсални отражения, изследователски и творчески мисли, информация, знания и опит на душата, ума и разума, както и единството на разнообразните и дори противоречиви страни и процеси на изследвания, творчество и управление на преходни и универсални източници-начала, сили на мисленето, съзнанието и познанието на информационно, логико-познавателно и ценностно-прилож-но ниво на човешката и хетерогенната социално-икономическа същност в живота на организацията и обществото.

Друг проблем на цифровата персонализация са реалното и виртуалното обучение и образование, както и цифровата икономическа култура за развитие на цифрова иконо-мическа идентичност, цифровото общество и цифровите пазари. Например създаването и развитието на консорциуми на отворено образование от образователни институции, личности и организации за поддръжка на образованието, основано на свободен достъп/отвореност, включвайки взаимодействие, иновации, колективно развитие и приложение на свободни образователни материали в глобалната мрежа (www.oeconsortium.org, САЩ). Въпросът е с какви материални и субсанциални ценности от културното наследство и съвременността да се представят, разкриват и опознават българската цифрова икономическа идентичност и личност, българският маркетинг на културно наследство и България.

Личностното, персонализираното описание е често аксиологически водещо в пресъздаване на човешката същност и концептуална субстанция на явления и събития от миналото, настоящето и бъдещето в човешкото битие и обществото. То помага да се открояят важните ценностни идеи, модели на подражание, следване, изпълнение и върхове на постижения. Но това не е достатъчно например за разкриване на познавателната им същностна познавателна противоречивост, обективна ограниченост и относително многообразие, още по-малко да се открои стойността на данните,

концептуалната същина и знанието, например като качество, ефектност и ефективност на управление относно демократически ценности и културата на съвременното цифрово общество. В този контекст е необходимо по-задълбочено изследване и познание на субстанциалните особености и противоречивия им произход на растеж в субекта като гражданин, личност и самоуправление, както и на развитието им в парадигмата персонализъм.

Понякога историческото чувство нагорчава, но наследството е сладко, ако то представя, осигурява или разкрива информация и знание. Защото смисъл и значение за човека и обществото в последна сметка има истината, но и обхватът и дизайнът на смисъла на не-истината в информационните, познавателните и ценностните ресурси, изследователско-творчески процеси и предвиждания. Тоест необходима е философия и философско размишление, разширяване на философската култура и нововъведенията в културологията, особено когато не достигат основно и приложно знание, основно и приложно научно изследване в процесите на динамични преобразования и несигурност.

Културното наследство е не само предпоставка и начало на ценностно или безценностно знание, но и на някаква могъща мистерия около и със субстанцията на човешкото и хората, която винаги удивлява като знание или без знание. То е начало на философско мислене и археология, наука и културология.

Разкриването и представянето на субстанцията на материални ценности, артефактивещи е обективен подход да се разбере дадена идея, нейното самоопределение и измерения, същност на човека и хората, които са я създали, ползвали, преобразували, подобрили и оставили за следващите поколения. Ако смисълът и значението на ценност на обект от културното наследство не се променят, то може да се променя позитивно поне отношението на гражданина, хората и обществото към онова, което увеличава свободата, качеството и смисъла на живота, аксиологическата мисъл, както и субстанциалното значение на социално-икономическата идентичност и културата.

Управлението на информацията, на нейната естетичност и етичност, надеждност, беозопасност и сигурност разширява универсалния характер на смисъла на равнопоставеност и рационално приложение на технико-икономическите и социално-икономическите системи в обществото. Но това е невъзможно без усъвършенстването на цифровата персонализация, личностния и социалния персонализъм, защото същността на човека и хората, отразява, възпроизвежда и усъвършенства каквато и да е оценка на стойност и/или ценност на дадена информационна единица, данни и знания, модели на тяхното управление, потребление и промяна. Проблем-предизвикателство – в какви по род измерения управлението на информацията и знанието не води до хаос, самоунищожаване на системи и технологии, саможертва на човека, изчезване на обществото и цивилизацията. По-нататък, с какво българската научна мисъл и научно културно наследство могат да помагат в подобен сложен развиващ се ценностен аспект на аксеологическа промяна и надпревара в четвъртата научно-техническа революция, развитието на пазарите и обществата.

Българското слово и езиков код са невероятни за представяне, разкриване и разпространение на знанието, защото са събрали и развиват свое богатство от единство и многообразие с древни езици и култури, което в съвременните общества е необходимо за определяне на нова адаптивна жизненост и пълноценност на алтернативи и перспективи, смисъл и роля на информацията, знанието и субекта в тяхното приложение, управление и усъвършенстване.

Цифровата персонализация, ако не прави живота по успешен и лесен, то целта е поне по смисъл той да става по-разбираем и разнообразно по-ценен чрез културата, икономиката, науката, образованието и културното наследство. Последните са в основата

на развитие и на персонализма, по-точно на цифровия персонализъм, който се преобразува като важно изпреварващо предизвикателство и ценност за интелектуалния и икономическия устойчив растеж на съвременната организация, цифрово общество и цифрови пазари.

Българската икономическа идентичност е детерминирана от успешното позитивно развитие на цифровата българска икономическа персонализация, идентичност и култура, както и от системите, технологиите, пазарите и културното наследство.

„Пътуването към България" – пътуване към българската идентичност и личност. То е невероятно пътуване към:

- Българската Европа – към българите и европейците с ценностите и наследството, което е съхранено и се опитваме да представяме в съвременното общество, на континента и по света;
- Европейската България – онази, която е в желания и мечти, мисли и познание, надежди и идеали, проекти, планове и програми на приобщаване, интеграция и сътрудничество със страните от ЕС, континентите и света.

Културното наследство, мултикултурата, медийната грамотност, цифровата персонализация и цифровият персонализъм предопределят нов аксиологически преход на същността на човека и хората в развитието на мисленето, информацията, системите, цифровото общество и смисъла на живот, труд и комуникации.

ABOUT THE CULTURAL HERITAGE, MULTI-CULTURE AND DIGITAL PERSONALIZATION

Nikolay Atanasov

Abstract

The report addresses issues of integration in the cultural heritage, economy, media and society on the dynamics of information in the humanities and social sciences, education and socio-economic life. There are some problems of the role of information as an axiological and economic asset in the basis of which is the substantive essence of subject and results of information-cognitive thinking, desires and actions. Some media peculiarities and their impact on enhancing the importance of cultural heritage, multiculturalism, media literacy and innovation have been explored in the digital markets and socio-economic life, as well as aspects of development of digital national, European and global identity and culture. Emphasis is also placed on the role of transformations, regulations and challenges that make strategic sense to build and promote digital personalization and skills necessary for the advance of digital culture, digital cultural heritage, digital economic thinking and the realization of young people in the market labor and society.

ЗА ДИГИТАЛНАТА КОМПЕТЕНТНОСТ В ОБУЧЕНИЕТО. ПРАГМАТИЧЕН МОДЕЛ НА УРОК ПО ИСТОРИЯ И ЦИВИЛИЗАЦИИ

Мария Йорданова

С възприемането на европейската рамка на ключовите компетентности, залагането на интердисциплинарните връзки в учебните програми, проекта ИКТ в училище[1], на преден план излиза информационната грамотност, нейното формиране и развитие в контекста на цялостния образователен процес. Изпълнението на основните цели и задачи заложени в *Стратегия за ефективно прилагане на информационни и комуникационни технологии в образованието и науката на Република България (2014-2020 г.)*[2] води до промени в методологията на преподаване на всички учебни предмети. Създадените електронни учебници, не са просто PDF варианти, повтарящи книжното тяло, а съдържат набор от приложения, анимации, 3D възстановки, видеоклипове и допълнителни онлайн източници на информация.

Въпреки това позитивно на пръв поглед развитие, пред образователната система все още стоят множество проблеми, които вместо да бъдат решавани чрез технологиите, се задълбочават. На първо място, ниската обща, функционална и дигитална грамотност[3] на учениците и тяхната все още пасивната роля във виртуалния образователен свят – само като ползватели на информация. На второ място, непълната осигуреност на материална и дигитална база, като тук се включват както бързата амортизация на съвременната техника или нейното отсъствие, така и липсата на общодостъпна безплатна образователна платформа на български език за всички учебни предмети. Социално-икономическото неравенство също оказва влияние върху неравномерното развитие и изпълнение на очакваните резултати, заложени в учебните програми, особено тези свързани с формирането на дигитална компетентност. На трето място, следва да се отбележи различното ниво на компютърни умения при учителите, честотата[4], с която използват дигитално съдържание, както и съответното качество на последното. Ограничаването на източниците на информация до учебник, учебна тетрадка и учител, заради проблеми[5] с онлайн ресурсите също влиза в противоречие с Държавните образователни стандарти.

Улесненият достъп до информация благодарение на интернет, поставя редица предизвикателства[6] пред съвременния учител[7]. От една страна да отговори адекватно на обществените очаквания и потребности, от друга да задържи вниманието и интереса на своите ученици – поколение, което приема информационните комуникационни техно-

---

[1] **Пейчева, Д.** Медийната грамотност като част от публична компетентност за участие в дигитална среда *Проблеми на постмодерността,* Том IV, Брой 3, 2014, 166–181

[2] https://www.mon.bg/bg/143

[3] Резултати от PISA

http://irebg.org/%D1%80%D0%B5%D0%B7%D1%83%D0%BB%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8pisa2018/

[4] **Тоцева, Я.** Българските учители и електронните ресурси за образователни цели – В: *Педагогическата комуникация – традиционна и дигитална*, Фабер, Велико Търново, 2019, 32–43.

[5] Основни се явяват финансовите проблеми, както и такива с поддръжка на сървърите и съдържанието.

[6] Повече за възможностите на иновативните подходи вж. **Иванова, Цв.** Изкуството да преподаваш и възможностите на иновативните подходи. - В: *Иновативни практики в урока като основна форма на съвременния педагогически дискурс*. Университетско издателство "Епископ Константин Преславски", Шумен, 2017, 45–76

логии за даденост, защото е израстнало с тях. Все по-често част от учителите проявяват самоинициативност при създаване на различни дигитални образователни ресурси, участват в специализирани групи в социалните мрежи, обменят идеи и информация, посещават курсове за повишаване на собствените си компетентности.

Естествено създаването на дигитално съдържание е времеемък ангажимент и изисква планиране, подбор и оптимални решения, както за учителя, така и за учениците. Адаптацията на ИКТ към образованието е разностранна в зависимост от личните възприятия на учителя, групата ученици към които са насочени, целите и акцентите извеждани на преден план в конкретната урочна единица, развиването на различен набор умения и компетентности, времевият интервал и др.

Целта на настоящата статия е да представи един достъпен и прагматичен набор от инструменти /tools/ за съставянето на многокомпонентен дигитален урок по история и цивилизации за пети клас. На преден план ще бъдат изведени личностните образователни потребности на учениците и тяхната способност да създават, обменят и използват познанието, като го конвертират в практическа дейност. Задачите са подбрани така, че да покриват петте основни ключови компонента[8] на дигиталната компетентност, на подходящо ниво за възрастта на учениците:

1) Грамотност, свързана с информация и данни:
- намира и извлича цифрови данни, информация и съдържание;
- преценява значимостта на източника и неговото съдържание;
- съхранява, управлява и организира цифрови данни, информация и съдържание;

2) Комуникация и колаборации:
- взаимодейства, комуникира и сътрудничи чрез цифрови технологии;
- управлява собствената си цифрова идентичност и репутация.

3) Създаване на дигитално съдържание:
- създава и редактира цифрово съдържание.

4) Сигурност:
- защитава съдържание, лични данни и поверителността в дигитална среда.

5) Решаване на проблеми:
- идентифицира потребности и проблеми, и решава концептуални проблеми в цифрова среда;
- използва дигитални средства за създаване на иновативни процеси и продукти.

Развитието на всяка от ключовите компетентности е сложен и продължителен процес, който изисква предварително изграждане на предметни и общопредметни компетентности. Те от своя страна включват в себе си система от знания, отношения, личностни качества, способности, опит, както и умения за практическа приложимост. Един дигитален урок не може да изгради дигитална компетентност, но е крачка напред в използването на иновативни методи, кореспондиращи със заложените стандарти в образователната политика.

С оглед осъществяване на интердисциплинарна връзка, между различни предмети в таблиците по-долу са представени част от учебното съдържание, върху което се изгражда дигиталния урок, както и очакваните резултати в развитието на дигитална

[8] https://ec.europa.eu/jrc/en/digcomp/digital-competence-framework

компетентност от учебните програми по история и цивилизации за пети клас[9].

Учебен предмет	история и цивилизации	литература	информационни технологии	изобразително изкуство
ТЕМА	Богове и герои в древна Елада.	Древногръцки мит за произхода на боговете. „Похитителят на мълнии”.	Работа с интернет. Създаване на ел. поща. Търсене на информация по зададена тема. Създаване на презентация.	Изкуството на Древна Гърция. Компютърни образи. Информационни страници за изкуство.

Клас	Дигитална компетентност	Де й н о с т и
V	Търси информация чрез ИКТ по зададени показатели. Развива основни умения на дигитална грамотност. Изпълнява задачи, свързани с търсенето, намирането и обработката на информация по определени теми в интернет. Представя историческа информация, като използва текстообработващи програми. Изготвя мултимедийни презентации по зададена тема.	Представяне на информация чрез използване на компютърна програма PowerPoint.

Изборът на темата *Богове и герои на Древна Елада* се обуславя от няколко основни фактора:

- **История и цивилизации** – самостоятелен учебен предмет от V клас.

Един от основните проблеми в обучението по история и циилизации е представянето на религиозния облик на света от най-ранните, достигнали до нас сведения за различни вярвания, до днес. Религията съществува преди държавата. Съжителството на хора от различни етнически групи, носители на техните характерни културни маркери, населяващи един ареал е обществен белег още от античната история и преди първите държавни формирования.

В обучението по история и цивилизации няма как да се избегне неконфесионалното представяне на религиите, тъй като те са неделима част от човешката еволюция. С оглед на работата на учителя в мултикултурна среда и проблемът с „деликатните въпроси” от етнически и религиозен характер, поставяни занапред в учебните програми, детайлното изучаване, разбирането на религиозното многообразие с цел премахване на стереотипи започва от тук, тъй като времевата и географската отдалеченост не носят емоционална натовареност.

[9] Учебна програма по история и цивилизации за V клас в сила от учебната 2016/17 г. https://www.mon.bg/bg/2000

Митовете за Боговете на Древна Елада се явяват като вид преход и в обучението по история и в обучението по литература. По-близки до приказка, позната на пето-класниците, изграждащи историята без да са подкрепени с факти, обвързани с религията на старите общества. Самият мит съдържа в себе си необходимата многокомпонентност за изграждане на дигитален урок.

▪ **Литература** - представянето на бинарни уроци с цел осъществяване на междупредметните връзки и изграждане на ключови компетентности, все още се разглежда, като „събитие", а не като основен методически похват. Разбира се тук пречка е недостатъчният брой часове и многото учебен материал, който трябва да бъде усвоен, за кратко време, както и „вторачването" в определен учебен предмет, като първостепенен и изместването на останалите на заден план.

Старогръцки митове и легенди традиционно присъстват в учебното съдържание за V клас. *Похитителят на мълнии* – от друга страна добавя нов нюанс в изучаването на Боговете на Древна Елада и разширява познанията на учениците за древногръцката митология. Създадените през последните години филми по темата също са подходящ ресурс, особено при прилагане на метода *обърната класна стая*.

▪ **Информационни технологии** - използването на информационните технологии е неделима част от съвременното образование. Те спомагат за оптимизирането и подобряват ефективността на учебният процес. Осигуряват бърз и лесен достъп до информация и улесняват прилагането на многоперспективността, като подход за развиването не само на умения за анализ и интерпретация, а и умението за съпоставка между паралелни източници на информация за определено събитие. Тук внимание трябва да се обърне на достоверността на интернет източниците и да се създаде система от умения на ученика за правилното категоризиране на информационният поток.

▪ **Изобразително изкуство** – развива важни личностни качества необходими за формирането на компетентности - емоционално изразяване, творчество, креативност. Освен това учебният предмет е допълнен с история на компютърната графика и анимация, както и с обработка на компютърни изображения. Като отделна тема в учебните програми е обособена *Изкуство и виртуална среда*.

Тъй като мултимедийната презентация все още е едно от най-разпространените[10] дигитални образователни средства използвани от учителите, настоящият урок ще бъде изграден в такава форма. Задачата на учителя е да изработи основата на презентацията, да я разпространи сред учениците, които ще я използват като работен лист.

За успешно провеждане на такъв тип урок[11] е необходима сериозна **предварителна подготовка**. По-долу са изброени необходимите ресурси:

- Microsoft PowerPoint – създаване на презентация от учителя, а по-късно и от учениците. Придобити умения за работа с програмата от часовете по информационни технологии.

- Microsoft Paint – програма редактор на изображения. Придобити умения за работа с програмата от часовете по информационни технологии.

- Flippity.net – създаване за задачи по шаблон. Лесно използване с онлайн ръководство и възможност за въвеждане на кирилица.

- Jigsawplanet.Com – създаване на онлайн игрово съдържание достъпно от различни устройства без необходимост от регистрация на профил.

- Електронна поща – лична и обща – Придобити умения за работа от часовете по информационни технологии. Създаване на обща поща за учениците /ако нямат/, изпращане на материалите.

[10] **Тоцева, Я.** Цит.съч.

[11] Урок за практически дейности, урок упражнение.

- Филми: *Пърси Джаксън и боговете на Олимп* - част 1. *Похитителят на мълниите,* част 2. *Морето на чудовищата*.

Създаване на презентация – дигитален работен лист за учениците с близък до тях интерфейс в стил геймплей.

Първият слайд от презентацията представя трите отбора в които ще бъдат разделени учениците – Богове, герои, чудовища./фиг. 1/[12]. В работният лист са включени и задачи със състезателен характер.

Слайд 2 цели вместо стандартното разделяне по редици, за повишаване на интереса към работния лист да се използва https://www.flippity.net/. С активен линк в презентацията се поставя предварително подготвено от учителя *колело* с въведените имена на учениците в съответния клас. Интернет изобилства от сайтове и програми за генериране на случайни имена от списък, но шаблоните предлагани от този сайт ще бъдат използвани отново в следващите задачи. /фиг. 2, 3/.

Слайд 3: *1 зад. Исторически пъзел*

Подредете пъзела!

След като учениците са разделени в екипи на случаен принцип в трите отбора, на слайда от презентацията с активен линк избират изображението-лого на своя отбор (Фиг. 4). В сайта https://www.jigsawplanet.com/ създаването и споделянето на пъзел онлайн с историческо изображение е изключително улеснено /фиг. 5, 6, 7, 8, 9, 10/. Учениците могат да изпълнят задачата като *гост,* което не изисква допълнителни регистрации. Освен това пъзелът е достъпен и от смартфони или таблети без инсталиране на специални приложения /app/. Според уменията на класа и времето предвидено за изпълнение на задачата пъзелът може да се дели на различни по брой /6-300/ и форма парчета. При правилната му подредба, под изображението излиза списък с времето, за което е изпълнена задачата.

Създайте сами пъзел с историческо изображение и го споделете[13] *с вашите съученици.*

Втората част от задачата е подходяща и за домашна работа със следното допълнение:

- *Намерете в интернет и запазете на вашето устройство историческо изображение по темата;*

- *Прикачете файла в сайта* https://www.jigsawplanet.com/*;*

- *Задайте параметри за търсене;*

- *Срещнахте ли трудности при изпълнение на някоя от стъпките?*

За развитието на дигитална компетентност не е достатъчно учениците да са ползватели на дигитално съдържание. Въвеждането на алгоритъм за работа в онлайн среда според нуждите на обучението по история и цивилизации би следвало да започне от тук с набор от по-елементарни дейности, които обаче водят до безопасно създаване и споделяне на онлайн ресурси.

Слайд 4: *2 зад. Игрословица* /фиг. 11/.

Направете игрословицата достъпна за решаване на вашето устройство! Коя програма и клавишни комбинации ще използвате? Опишете последователно стъпките! Решете игрословицата! Добавете решената игрословица като нов слайд във вашата презентация!

[12] В началото на приложените към статията фигури е включен QR-код, чрез който читателят може да види изображенията цветни.

[13] За безопасното споделяне на файлове **Йорданова, М.** Обучението по история и цивилизации в социалната мрежа Facebook – възможности и предизвикателства. – В: *Педагогическата комуникация: настояще и бъдеще,* В. Търново, 2018, 164-174.

Често използвана задача в обучението по история и цивилизации е решаването на игрословица. В предложения тук вариант е възможно да се използват различни опции според устройствата на които работят учениците и според умението, което се развива. С активен линк в презентацията, която са получили или с поставяне на игрословицата в презентацията. Шаблонът който е използван не е активен в сайта, създаден е за принтиране, а задачата на учениците е да работят върху него на устройствата си. При таблетите и смартфоните процесът е значително по-лесен и автоматизиран.

- Скрийншот /екранна снимка/;
- Програма редактор.

При лаптопи и компютри вероятността учениците да не познават и прилагат съответната клавишна комбинация е твърде голяма.

Ctrl + PrtScr Sys Rq **Paint** → **Right click** → **Ctrl + V** → **Tools**

И в двата случая в условието на задачата може да се добави:

Използвайте интернет за да откриете кратки видеоклипове съдържащи съответната информация!

Или в улеснен вариант, линк[14] към съответното видео.

Ако избраният вариант е с директно поставяне на шаблона в презентацията, то значително се намалява развитието на дигитални умения. По този начин остава познаването на малка част от инструментите /tools/ на Microsoft Power Point, необходими за очертаване или ограждане на думите.

Игрословицата може да бъде обща за класа или различна за трите групи, като търсените в нея имена или понятия отговарят на името на екипа.

Слайд 5: *3 зад. Олимпийски плакат* /фиг. 12/.

Направете плаката активен! Попълнете го, като изберете вашият любим олимпиец!

Как би изглеждал плакатът, ако вие сте в ролята на Древногръцки Бог? Изберете покровителство и символи. Разкажете кратка история /мит/ за Вас! И не забравяйте да добавите селфи!

Първата част предполага затвърждаване на алгоритъма въведен в предходната задача, въпреки че действието не е необходимо, тъй като слайда в презентацията е активен.

Втората част дава поле за представяне на личностните качества на ученика и развива творческото мислене. Представена е като таблица. Подходяща и за домашна работа.

Слайд 6 и 7: *4. зад. Кой съм аз?* /фиг. 13,14/

Попълнете празните места, като внимателно анализирате изображенията и информацията за тях! Ако срещате затруднения използвайте интернет! Какви ключови думи въведохте?

Задача съдържаща шестнадесет изображения, някои непознати на учениците. Стимулира самостоятелната им познавателна активност.

Дейност за формиране на дигитална компетентност заложена в учебните програми по история и цивилизации е създаването на мултимедийна презентация по зададена тема. Като естествено продължение на този дигитален работен лист би следвало да се отбележат няколко примерни вариации, които могат да бъдат изпълнени от учениците.

Първата е **Исторически комикс**.

Задача: Създайте исторически комикс с помощта на Microsoft PowerPoint. /фиг. 15,16,17/*! Изберете и представете вашият любим мит. Потърсете филми и*

[14] Добре е да се има предвид, че при смарт устройствата клавишните комбинации се различават.

видеоклипове свързани с древногръцката митология!

Примерен списък: Произход на света и боговете, Деметра и Персефона, Зевс, Херакъл (Херкулес), Посейдон и морските божества, Хефест, Хадес, Хермес, Хера, Европа, Аполон, Пандора, Дедал и Икар и др.

При задаването на самостоятелна задача трябва да се обърне внимание на правилното оформяне на презентацията, началната страница и общия обем. Темата дава възможност за използване на различни изображения – живопис, графика, скулптура, анимации, снимки от филми и др., предполагащи творчество и креативност. Също така развива компетентности в областта на българския език.

Втората възможност е създаването книга-презентация ***Имената на животните и митологията*** /фиг. 18, 19/

Задача: Направете книга-презентация на митологичните същества и съвременните животни носещи техните имена.[15]

Примерен списък: Бозайници, Влечуги, Земноводни, Насекоми, Риби.

Задачата може да се изпълнява от учениците разделени на групи. Тъй като темата е специфична и доста обширна е добре да има указание за използване на литература, а не самоцелно търсене в интернет. Той може да бъде използван само като източник на допълнителна информация по вече оформената презентация. Задачата е с проучвателен характер. Би било добре преди учениците да започнат работа да видят модел изработен от учителя. Готовите презентации могат да се качат в сайта на училището.

И трети вариант - създаване на ***Емоджи шот*** /фиг. 20/

Задача: Разкажете любимия си мит чрез поредица от емоджи! Представете го пред съучениците си! Коментирайте! Успяхте ли да разпознаете всички разкази?

Самостоятелна задача с помощ от родител[16] в зависимост от достъпа на учениците до различни приложения боравещи с емоджи. Задачата е по-скоро с развлекателен характер, но съдържа и достатъчно креативност. Емоджи са изключително популярни и близки до съвременния ученик. Може да се направи паралел дори с йероглифното писмо и по-скоро с идеограмите в него.

Така поставените задачи спомагат за комплексното възприемане на знанията, получени по отделните учебни предмети и показват различните гледни точки, които трябва да бъдат прилагани, както от учениците, така и от учителите в съвременната образователна система. Залагането на ключовите компетентности в учебните програми поставя началото на една мащабна и целенасочена промяна, на качеството на образованието. Традиционното разграничаване на предметите остава като структурно-изграждаща единица, но е интердисциплинарно обвързано с развитието на основната ключова компетентност за съответния предмет и допринася за изграждане на други ключови компетентности, конкретизирани в учебните програми, заложени в Държавните образователни стандарти.

Като резултат от реализирането на тази дейност учителите създават безплатни дигитални ресурси според нуждите на своите класове, повишават мотивацията и стимулират самостоятелната познавателна активност. Благодарение на това учениците развиват умения за работа в онлайн среда, които са основа за по-нататъшно надграждане и добиване на компетентности.

---

[15] **Берон, П.** Имената на животните и митологията. - *Historia naturalis bulgarica*, 23, 2016, 157-177. http://www.nmnhs.com/historia-naturalis-bulgarica/pdfs/000395000232016.pdf

[16] **Йорданова, М.** Цит. съч.

VIEW NOW

1

2

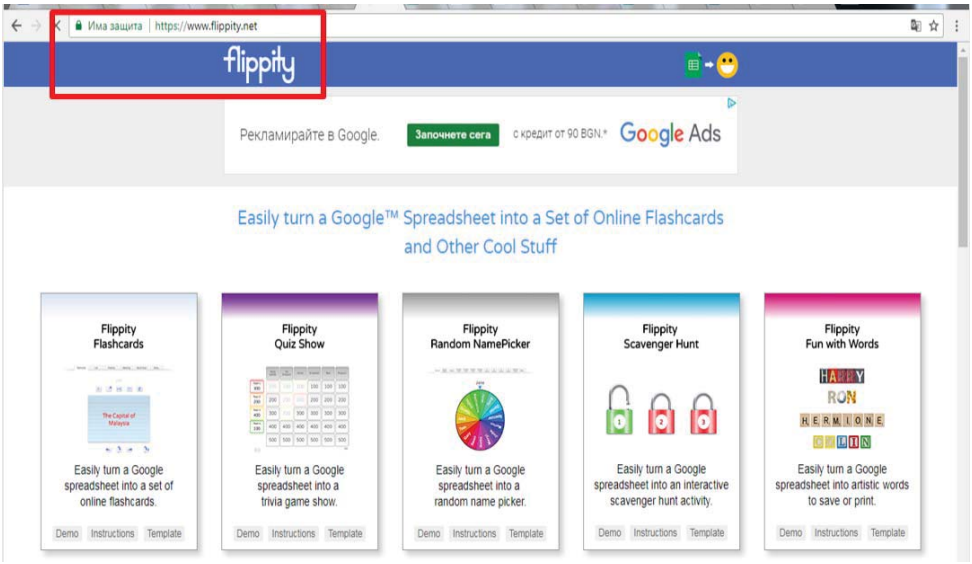
Има защита
https://www.flippity.net
flippity
Рекламирайте в Google.
Започнете сега
с кредит от 90 BGN.*
Google Ads
Easily turn a Google™ Spreadsheet into a Set of Online Flashcards and Other Cool Stuff
Flippity Flashcards
Easily turn a Google spreadsheet into a set of online flashcards.
Demo Instructions Template
Flippity Quiz Show
Easily turn a Google spreadsheet into a trivia game show.
Demo Instructions Template
Flippity Random NamePicker
Easily turn a Google spreadsheet into a random name picker.
Demo Instructions Template
Flippity Scavenger Hunt
Easily turn a Google spreadsheet into an interactive scavenger hunt activity.
Demo Instructions Template
Flippity Fun with Words
Easily turn a Google spreadsheet into artistic words to save or print.
Demo Instructions Template

3

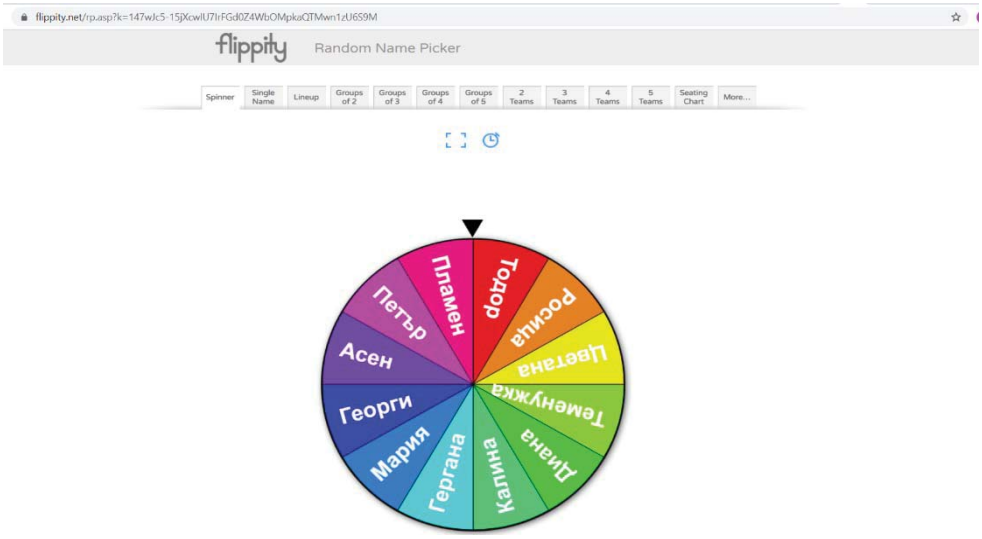
flippity.net/rp.asp?k=147wJc5-15jXcwIU7IrFGd0Z4WbOMpkaQTMwn1zU6S9M
flippity
Random Name Picker
Spinner
Single Name
Lineup
Groups of 2
Groups of 3
Groups of 4
Groups of 5
2 Teams
3 Teams
4 Teams
5 Teams
Seating Chart
More...
Пламен
Петър
Асен
Георги
Мария
Гергана
Калина
Диана
Теменужка
Цветана
Росица
Тодор

4

5

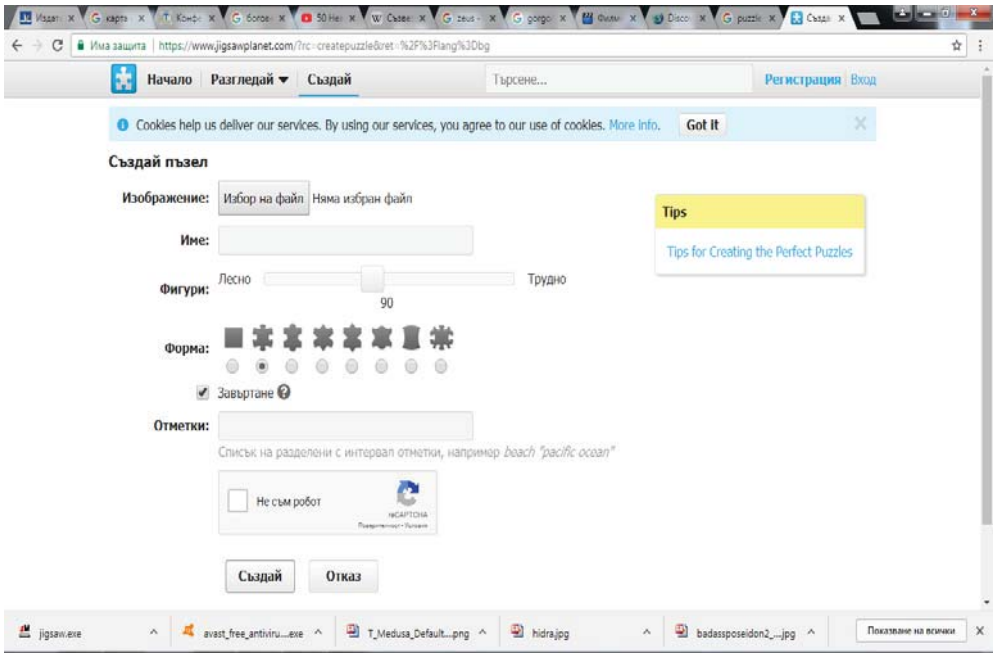
Начало
Разгледай
Създай
Търсене...
Регистрация
Вход
Cookies help us deliver our services. By using our services, you agree to our use of cookies. More info.
Got it
Създай пъзел
Изображение:
Избор на файл
Няма избран файл
Име:
Фигури:
Лесно
Трудно
90
Форма:
Завъртане
Отметки:
Списък на разделени с интервал отметки, например beach "pacific ocean"
Не съм робот
Създай
Отказ
Tips
Tips for Creating the Perfect Puzzles
jigsaw.exe
avast_free_antiviru....exe
T_Medusa_Default....png
hidra.jpg
badassposeidon2_...jpg
Показване на всички

6

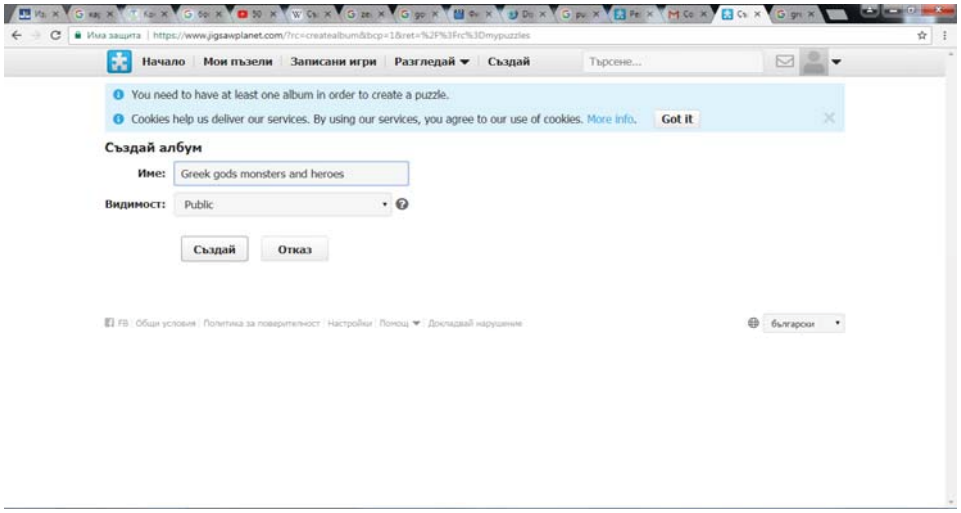
Начало
Мои пъзели
Записани игри
Разгледай
Създай
Търсене...
You need to have at least one album in order to create a puzzle.
Cookies help us deliver our services. By using our services, you agree to our use of cookies. More info.
Got it
Създай албум
Име:
Greek gods monsters and heroes
Видимост:
Public
Създай
Отказ
български

7

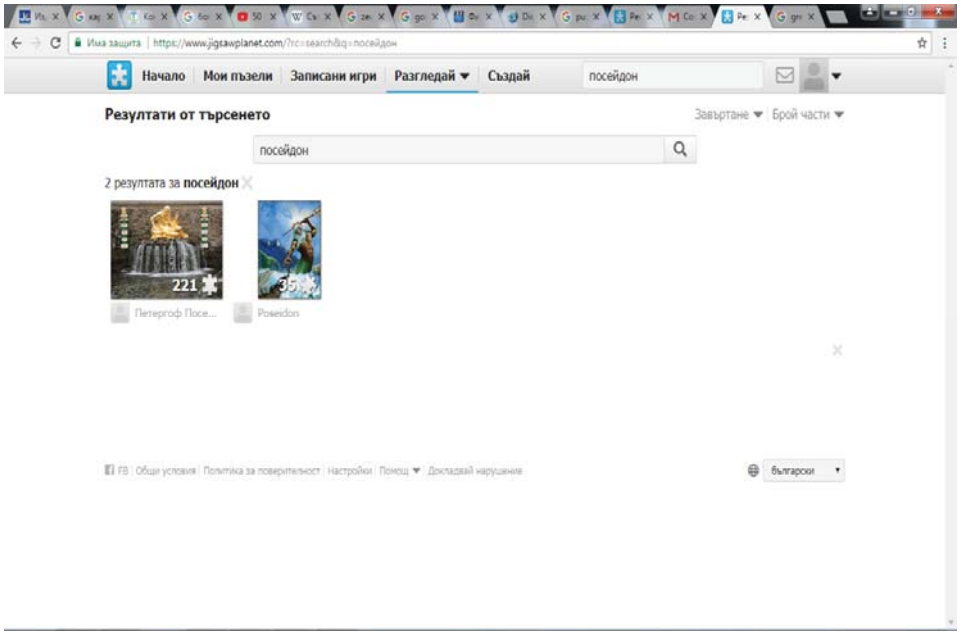
Начало
Мои пъзели
Записани игри
Разгледай
Създай
посейдон
Резултати от търсенето
Завъртане
Брой части
посейдон
2 резултата за посейдон
221
35
Петергоф Посе...
Poseidon
FB | Общи условия | Политика за поверителност | Настройки | Помощ | Докладвай нарушения
български

8

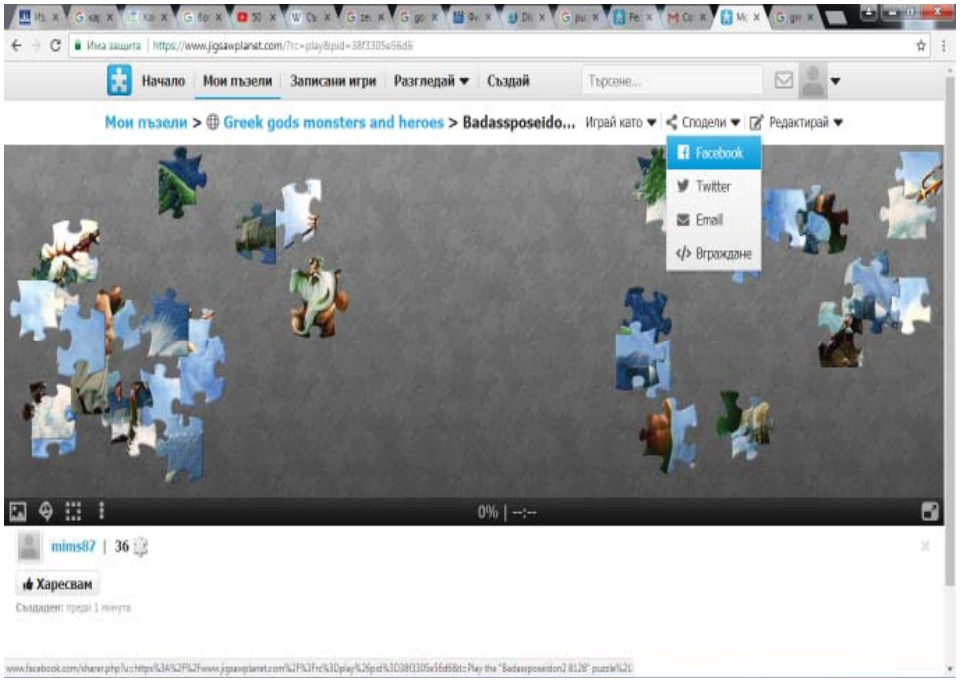
Начало
Мои пъзели
Записани игри
Разгледай
Създай
Търсене...
Мои пъзели > Greek gods monsters and heroes > Badassposeido...
Играй като
Сподели
Редактирай
Facebook
Twitter
Email
Вграждане
0% | --:--
mims87 | 36
Харесвам
Създаден: преди 1 минута

9

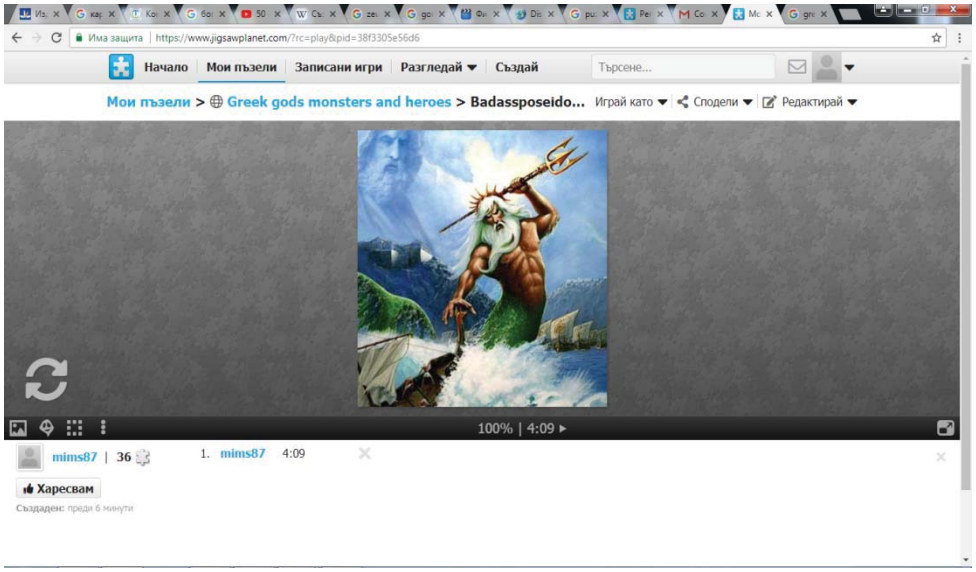
Начало
Мои пъзели
Записани игри
Разгледай
Създай
Търсене...
Мои пъзели > Greek gods monsters and heroes > Badassposeido...
Играй като
Сподели
Редактирай
100% | 4:09
mims87 | 36
1. mims87 4:09
Харесвам
Създаден: преди 6 минути

10

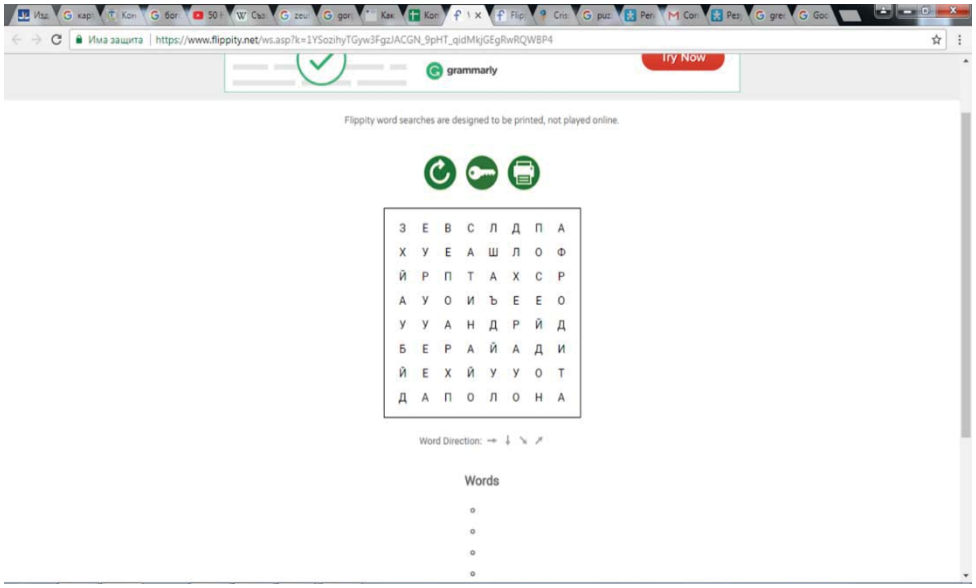
grammarly
Try Now
Flippity word searches are designed to be printed, not played online.
З Е В С Л Д П А
Х У Е А Ш Л О Ф
Й Р П Т А Х С Р
А У О И Ъ Е Е О
У У А Н Д Р Й Д
Б Е Р А Й А Д И
Й Е Х Й У У О Т
Д А П О Л О Н А
Word Direction:
Words

11

ОЛИМПИЙСКИ ПЛАКАТ
ИМЕ
ИЗОБРАЖЕНИЕ
БОГ НА
СИМВОЛИ
МИТОВЕ

12

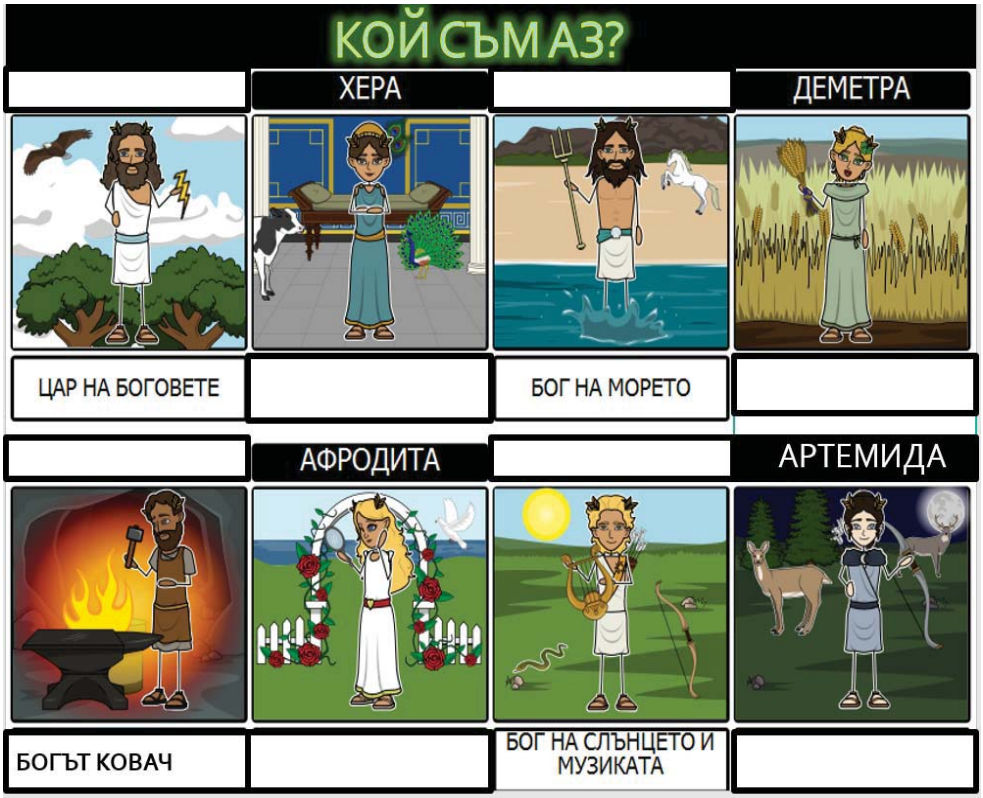
КОЙ СЪМ АЗ?
ХЕРА
ДЕМЕТРА
ЦАР НА БОГОВЕТЕ
БОГ НА МОРЕТО
АФРОДИТА
АРТЕМИДА
БОГЪТ КОВАЧ
БОГ НА СЛЪНЦЕТО И МУЗИКАТА

13

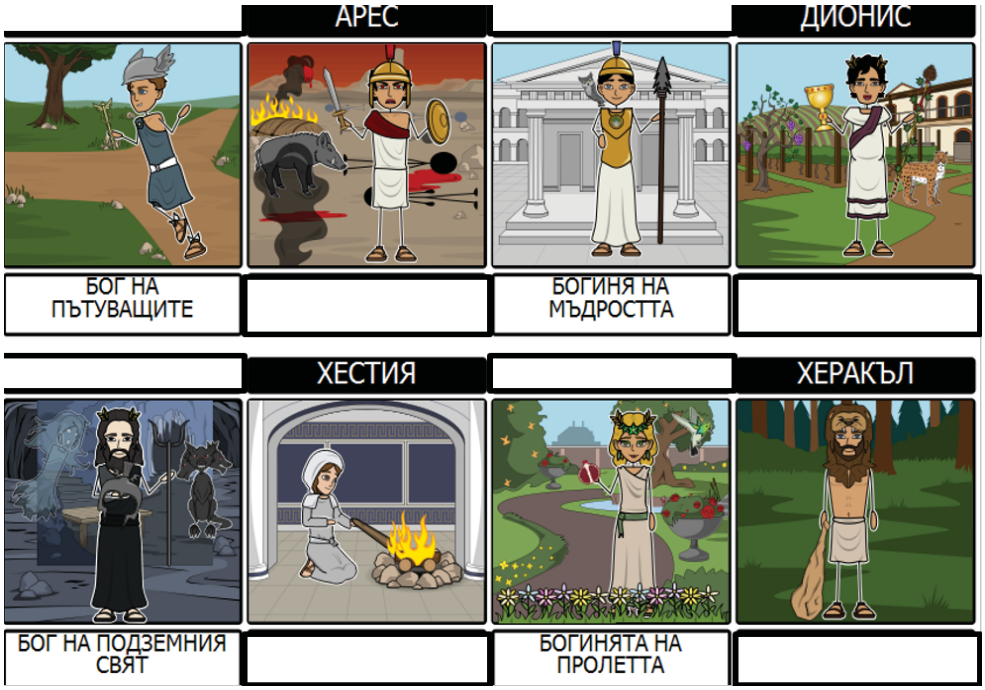
АРЕС
ДИОНИС
БОГ НА ПЪТУВАЩИТЕ
БОГИНЯ НА МЪДРОСТТА
ХЕСТИЯ
ХЕРАКЪЛ
БОГ НА ПОДЗЕМНИЯ СВЯТ
БОГИНЯТА НА ПРОЛЕТТА

14

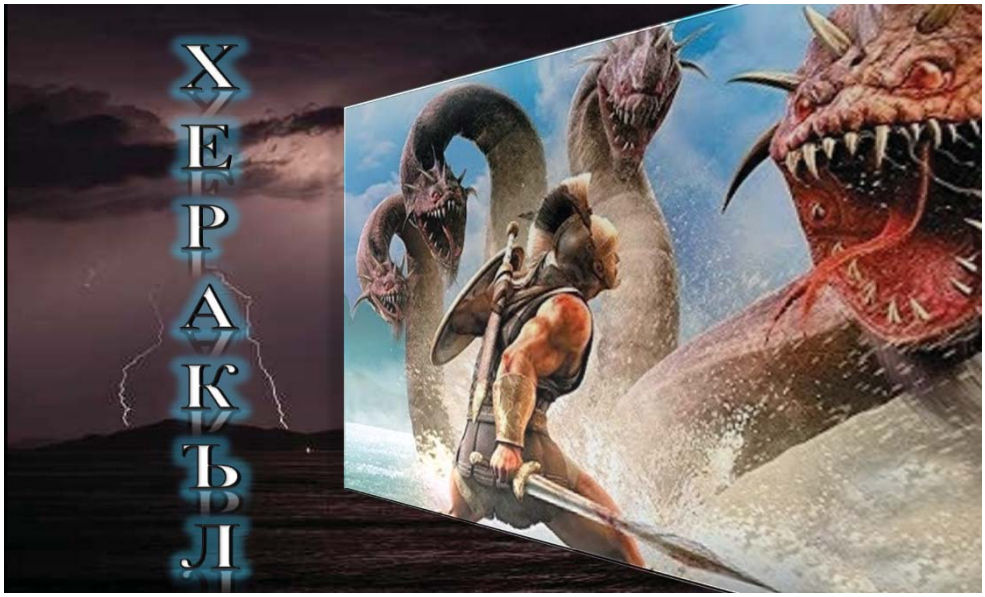
ХЕРАКЪЛ

15

16

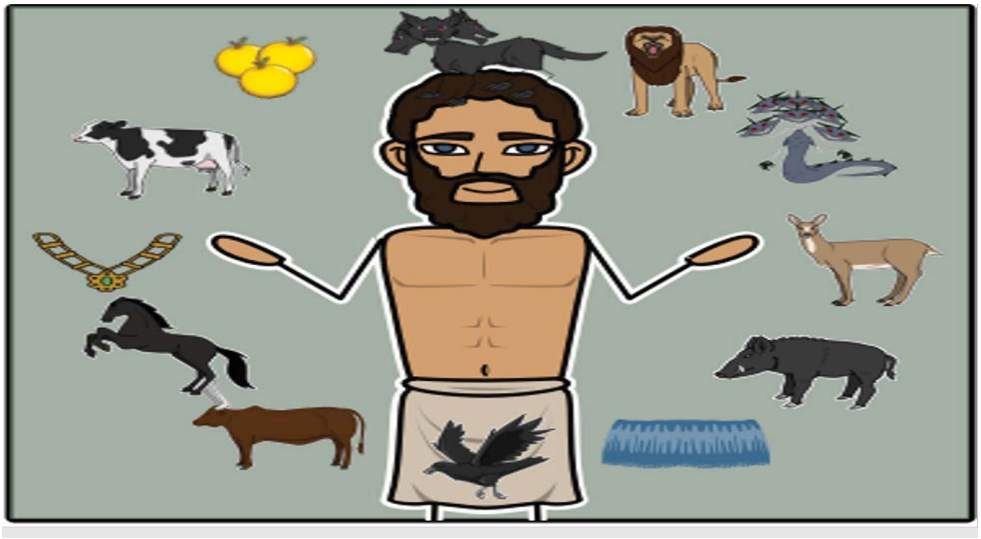

17

Ехидна в древногръцката митология е полужена, полузмия, отличаваща се със сила и бързина. Данните за произхода ѝ не са единни. От нейния брак с Тифон са се родили много чудовища: Химера, лернейската хидра, немейския лъв, орелът, който кълве черния дроб на Прометей, кучетата-близнаци Цербер и Орфо и сфинкса в Тива. В различни варианти на митовете, Ехидна е убита от Херкулес, Белерофонт или Едип. Има и версия, според която е убита, докато спи, от стоокия великан Аргус.

Ехидните са семейство бозайници. Срещат се в Австралия, о. Тасмания и Нова Гвинея. Принадлежат към разред еднопроходни и също като другия представител на този разред – птицечовката – женската снася яйца, след което кърми малките. Тялото ѝ наподобяващо таралеж и е покрито с дълги бодли и косми. Човката и е удължена, за да може да достигне мравките, термитите, червеите и ларвите, с които се храни. Семейството съдържа два рода с 4 съществуващи днес вида.

18

Сирѐните в древногръцката митология са полужени-полуптици. Със своите песни Сирените примамвали минаващите наблизо кораби към скалите, където те се разбивали и моряците намирали смъртта си. Сирените не били безсмъртни, пророчество гласяло, че дори само един кораб да успее да премине покрай тях устоявайки на омайните им песни, сирените щели да умрат. Русалките често се бъркат с сирени. В действителност, обаче, тези същества са много различни помежду си.

Сирените са разред едри, растителноядни водни плацентни бозайници. По външен вид напомнят тюлени, но имат опашен плавник и не излизат на суша. Живеят сред водорасловите ливади близо до морските брегове и в устията на тропическите реки. Морските сирени са много редки флегматични животни, които живеят на неголеми групи. Числеността им непрекъснато намалява.

19

20

ДИГИТАЛИЗИРАНЕ НА ЗАСТРАШЕНИ ФОТОАРХИВИ ОТ ФОНДОВЕТЕ НА БАН

Габриела Вапцарова,
Дарина Илиева

Възможностите на съвременните технологии предпоставят развитие на инициативи за обединяване на усилия и дейности за съвместна работа по дигитализация на най-значимите образци на книжовното културно-историческо наследство. В редица случаи те са подкрепяни от изследователски проекти за формиране на открита комуникационна среда за популяризиране културните ценности на дадено общество с възможност за използването им като обекти за научни изследвания, изворов материал в образователния процес, изложби, издателски инициативи, при участие в национални и международни форуми. Усилията на много културни и образователни институции на настоящия етап са насочени към постигане на конкретни резултати, а именно – разрастване и утвърждаване на виртуално хранилище за електронни записи на културни артефакти от нашето минало.

Този доклад представя работата по изследователски проект, спечелен от Научния архив на БАН (НА БАН) и одобрен от Британската библиотека. Проектът е за опазване на културно-историческо наследство в риск чрез сканиране. Програмата не е предназначена за подпомагане на консервационна работа в техническия смисъл на думата. Тя има за цел да запази целостта на архивите и отстраняването им от опасна или небрежна среда, преместването им при безопасни условия на съхранение и да ги копира и да ги направи по-достъпни за ползване. Проблематиката е с национален приоритет и заема съществено място в европейския интеграционен процес.

Научният архив на Българската академия на науките е най-старата национална архивна институция в България. Създаден е през 1869 г. – десетилетие преди възстановяване на българската държавност, което е прецедент в европейската история. В него се съхраняват и са негова собственост едни от най-старите лични фондове на български учени, общественици и политици. Архивът на БАН е елемент от Националната архивна мрежа на Република България.

За проекта са използвани две колекции от НА БАН, които са фото и графични илюстрации на епохата на доиндустриалното развитие на страната. Целта на проекта е да се дигитализират тези две колекции, съдържащи общо 5150 фотографии, скици, карикатури, шаржове и карти с малки, средни и големи размери. Първата колекция се състои от 3100 черно-бели стари фотоси, карти и скици. Втората колекция съдържа 2050 стари фотографии, скици, карикатури и шаржове с молив и туш.

Двете колекции са целенасочено и съзнателно създадени свидетелства за пред-индустриалното общество на България и участието ѝ в три войни. Авторът на едната е офицер в две войни и Началник щаб на армията през Първата световна. Създателят на втората е военен кореспондент и художник по време на фронтовите действия. Двамата са членове на Българска академия на науките. Документите отразяват военното ежедневие на фронтовете и в тила в драматична епоха от национално, балканско и европейско значение. Те притежават изключителна историческа и информационна стойност, но физическото им състояние затруднява научната употреба.

Документите са създадени преди век при полеви условия. Пренасяни са многократно. Като частно притежание са пазени непрофесионално при променящи се температура, влажност и светлина, изложени на влиянието на прах, инсекти и гризачи. Процесът на разрушаването им е продължителен и дълбок. Подложени са на спасителни процедури след постъпването им в НА БАН. Негативните въздействия обаче не са

преодолени, а само временно спрени. Групирани тематично и описани, те се съхраняват в общи кутии и пликове, в помещение заедно с други архиви – фотоленти, картини и др. Материалът за дигитализиране е фотографска хартия и паспарту с различно качество и дебелина, вид и произход; листове от скицници; употребявани листа от плакати, театрални програми, ресторантски менюта и др.; вестникарска хартия от началото на 20. век. Най-ранният документ е от 1880, а най-късният е от 1930 г., като основният документален масив обхваща периода 1900 – 1920 г.

Първата колекция е създадена от полковник Петър Дървингов, висш офицер и Началник щаб на Българската армия, главнокомандващ окупационния корпус в Моравия (днес Сърбия и Чехия). Като непосредствен участник в събитията той заснема моменти от бойните действия, водени на територията на Балканите и в Средна Европа по време на три войни – Балканска, Междусъюзническа и Първа световна война (1912 – 1918). Полковник Дървингов създава обемен снимков материал от различни фронтове – позиционни снимки на пехотни и артилерийски части, бойни походи, санитарни поделения, фронтови паради и молебени, авиационни и моторизирани части, моменти от провеждане на тактически учения, изграждане на окопи, прокарване на пътища и телефонни връзки, изгледи от селища и др. Запазени са и портретите, групови и индивидуални, на целия команден състав на българската армия от войните. Фотографиите регистрират военното ежедневие не само на фронта, а и в тила – лагери и биваци, облекло, снабдяване, военната техника и бита на българския войник. На много от гърбовете на снимките има пояснителни бележки, които носят допълнителна информация за конкретни събития и личности. Това са посвещения, имена, понякога кратки биографични данни за отделни лица, информация за фотоателиета и др.

На колекцията принадлежат и работни военни карти с авторови бележки, оперативни скици от полесражения, скици на българския щаб за разположението на сръбските и българските войски през Балканската и Междусъюзническата война, релации от бойни действия през Първата световна война, схеми на военни обекти и др.

Втората колекция съдържа фотографии, карикатури и шаржове, създадени от известния художник и фотограф Александър Божинов. Той е един от първите карикатуристи на 20. век със световно значение и е военен кореспондент по време на войните. В неговия архив са запазени значителен брой снимки от Първата световна война от военни позиции, различни от регистрираните в първата колекция. Документиран е и социалният живот на обществото в селата и градовете на Балканите по време на бойните действия – ежедневен бит, трудова дейност, календарна и празнична обредност. Фотографиите са създадени с подвижна полева техника на терен, регистрирайки изключителни исторически моменти от национално и европейско значение.

Портретните снимки на авторите, на техните семейства и видни български учени, писатели, хора на изкуството, политици, общественици и военни лица от тези години допълват палитрата на обществото от прединдустриалния период на България. Студийните портрети от страната и Европа носят допълнителна полезна информация за развитието на фотографията през този период.

Творческите материали от колекцията на Божинов, скици и карикатури, са както в оригинал, така и публикувани в албуми и вестници от началото на 20. век. Екземплярите от хумористичния вестник „Българан”, чийто автор, издател и художник е Александър Божинов, са запазени в цялост в тази колекция. Архивът му съдържа също оригинални рисунки с молив и туш в скицници, върху отделни късове хартия, на гърбовете на ресторантски менюта, театрални програми и др.

В състава на предложените за дигитализация документи като част от колекциите са включени ограничен брой фотографии, създадени преди 1900 година и след войните до към 1930 година.

Двете колекции, с които кандидатствахме в програмата за застрашени архиви на Британската библиотека, се нуждаят от специално внимание поради недоброто им общо състояние още при постъпването им в БАН преди повече от 50 години. Тогава са предприети спасителни действия, които са недостатъчни. Те само задържат негативните процеси, но не преодоляват влошеното им качество. Физическото състояние на материалите ги поставя в риск, а голямата им историческа стойност налага спешни съхраняващи процедури, за да не бъдат безвъзвратно изгубени. Голяма част от фотографиите са с избледняло изображение, а други са с угасващ емулсионен слой. Някои снимки са с пречупени ръбове, оръфани краища, прегъната основа и с петна от влага или с неустановен произход. Пояснителните авторови текстове на отделни кадри са нанесени с молив или избледняло мастило. Екземплярите от в. „Българан" не могат да бъдат ползвани в оригинал, защото хартията се рони. Това са единствените запазените броеве в България.

Задълбочаващият се процес на разрушение на документите от колекциите възпрепятства научната им употреба и популяризация в България, на Балканите и в Европа. Притежавайки автентичност и изключително богата допълнителна информация под формата на текст, автографи, датировка, събитийност, географски и селищни наименования и др., те са уникални документи за епохата.

Цялостни колекции за епохата в такъв обем и хронологически обхват от един създател, пряк участник в събитията са рядкост в българско архивохранилище. Затова предлагаме архивите на тези двама учени, членове на Българската академия на науките, оставили след себе си изключително документално наследство. В резултат на проекта този ценен изворов материал е спасен от безвъзвратно загубване. Като дигитален продукт с разгърнати метаданни той е предназначен за изследователския и образователен процес, насочен към разкриване на сложния и динамичен исторически период в развитието на България, Балканите и Европа.

Документите са сканирани по стандартите на програмата със скенери формат А4, А3. На един лист във фотоалбумите обикновено са разположени по няколко снимки, поради което всяко изображение е отделено от общото за страницата и описано с прилежащите му метаданни като самостоятелен обект.

Постигната е целта на проекта тези документи да бъдат сканирани и описани по стандартите на Британската библиотека. За членовете на екипа са обособени стационарни работни места. На тях са създадени и обработени изображенията и листингите с метаданните. На едно от тези работни места се изгради база данни за около 6000 графични файла и съответните им метаданни, която работи като фонов процес.

Като резултат всяко изображение е отделено и описано с прилежащите му метаданни като самостоятелен обект. Всички сканирани изображения се съхраняват на дисковете на компютрите и се дублират на мрежовото външно дисково устройство (NAS). Изградената База данни ползва същото мрежово устройство за съхранение на информацията.

Комуникациите между компютрите, NAS, скенерите и принтерите се осъществи основно през локална компютърна мрежа, като бяха предвидени и преносими външни дискове и флашдрайв устройства.

Научният архив е научно-информационно звено на БАН. Неговият документален масив е с напълно свободен достъп. Правилникът за устройството и дейността му не разрешава изнасянето на оригиналите извън помещенията за ползване. Създаването на

дигитални копия дава възможност за работа с тях, което предпазва оригиналите от допълнително увреждане. Копираните документи изграждат своеобразен застрахователен фонд, а институцията има възможност да излъчва научна информация чрез различни форми на популяризиране на фондовете – изложби, презентации и др.

С дигитализирането на документалното наследство на полковник Петър Дървингов и акад. Александър Божинов информационният масив ще се приведе в известност. Всеки момент очакваме Британската библиотека да даде свободен достъп до снимковия материал на своя сайт. Това в перспектива ще създаде условия за изграждане на научно-информационни мрежи между отделни архивохранилища. Резултатите от проекта ще се използват в различни научни области – политическа, военна и културна история и ще увеличат възможностите за бъдещи интердисциплинарни проучвания.

DIGITIZATION OF ENDANGERED PHOTO ARCHIVES FROM THE BAS

Gabriela Vapzarova
Darina Ilieva

Abstract

The resources of the modern technology presuppose an initiative development in order to unite the efforts and activities for the collaboration in digitalization of the most important pieces of cultural and historical heritage. In a number of cases they have received the support of scientific projects for the creation of an open communication environment with a purpose of promoting the cultural values of the community.

This report presents work on a research project for the conservation of cultural heritage at risk. The problem is with national priority and occupies a significant place in the European integration process. The two collections with which we apply in the British Library need special attention due to their poor structural condition even at the time of their transfer to the Bulgarian Academy of Sciences more than 50 years ago. The first collection was created by Colonel Petar Darvingov and consists of 3100 black and white old photos, maps and sketches. The second collection of Aleksandar Bozhinov contains 2050 old photos, sketches, caricatures and cartoons with pencil and ink. The documents have an exceptional historical and informational value, but their physical conditions hinders their scientific use.

The creation of digital copies will enable working with them, which in turn will protect the originals from further damage. The copied documents will build a distinct insurance fund and the institution will be able to broadcast scientific information through various forms of promotion of the fund – exhibitions, presentations, etc.

ПОЧИТТА КЪМ АНГЕЛИТЕ И АРХАНГЕЛИТЕ, ИЛЮСТРИРАНА В СТЕНОПИСИТЕ НА РУСКАТА ЦЪРКВА „СВ. НИКОЛАЙ ЧУДОТВОРЕЦ“ В ГР. СОФИЯ[1]

Тотка Григорова

След Руско-турската освободителна война и Освобождението на България през 1878 г. на 7 юли 1879 г. между Руската империя и българската държава са установени официални дипломатически отношения и в столицата София започва да работи руска дипломатическа мисия[2]. През 1882 г. е предаден, като дар на руското правителство, парцел от 1400 кв. м с цел на тази земя да се построи руски-посолски храм. Създаден е комитет, който се занимава с организацията на събирането на дарения за издигането на храма, но основната част от средствата са отпуснати от руския император[3]. След сравнително дълъг период на динамични политически събития и промени за българската държава на 2/15 септември 1907 г.[4] се полагат основите на руския посолски храм. Руската църква е построена в стила на московската църковна архитектура от XVII в., по проект на академик М. Т. Преображенски, строителството се ръководи, както строителството на храм-паметника в с. Шипка[5], от архитект А. Н. Смирнов. Строителството на храма приключва в 1911 г.

Руската църква „Св. Николай“ в план представлява четиристенна правоъгълна конструкция, с пет купола, един е разположен централно, доминиращ над останалите, около него на кръст са разположени четири декоративни кубета, всичките са позлатени във форма на луковици, на върха на всеки от куполите се извисява руски кръст. В интериора на храма се обособява едно централно пространство, от север и от юг, на което се разполагат две по-малки пространства. Северното е непосредствено до северния вход на църквата, а южното е свързано със стълбище, което води до южния вход[6]. Интериорът и стенописването на храма се изработват през следващите четири години. Образите са изписани от екип от руски художници, които едновременно работят и по живописната украса на храм-паметника „Св. Александър Невски“[7]. Ръководител на екипа

---

[1] Библиография за храма: **Труфешев, Н.** *Монументалните изкуства и архитектурата в България*. София, 1968, с. 92.; **Обретенов, Ал.** (съставител). Руската църква „Св. Николай“ в София - *Енциклопедия на изобразитлните изкуства в България.* Т. 2, София, 1987, с. 524.; **Решетникова, О.** *Руската църква в София.* Тип-топ прес. 2014.; **Решетникова, О.** История храма. - *Храм „Свт. Николая Мирликийскаго“* - http://podvorie-sofia.bg /o-hrame-2/o-hrame/sozdanie-hrama/(посетена: 20.07.2018 г.); **Кокудев, С.** София Руската църква „Св. Николай Чудотворец“. – *Вестник "Монитор"* от 11. 04, 2008г. и http://www.pravoslavieto.com/hramove/sofia/ ruska_tsarkva.htm (посетена: 20.07. 2018 г.).

[2] **Решетникова, О.** *Руската църква*, с. 26.

[3] **Пак там**, 28–29.

[4] **Пак там,** 26–53.

[5] **Маразов, Ив. (съставител)** Храм-паметник „Рождество Христово“ -*Енциклопедия на изобразителните изкуства в България.* Т. 3, София, 2006. с. 122 (и посочената там литература); **Миновски В.** Шипченски манастир "Рождество Христово" - https://dveri.bg/3yqc . 2006. (посетена на 20. 07. 2018 г.)

[6] Тези странични пространства по-късно в текста ще наричаме странични кораби, съответно северен и южен.

[7] **Рачев, Р.** *Архитектурни паметници в София, Пловдив и Копривщица.* София, 1956, 47–49; **Обретенов, Ал.** (съставител) „Александър Невски“ - *Енциклопедия на изобразителните изкуства в България.* Т. 1, А-Л, София, 1980, 21–23 (и посочената там литература); **Динова-Русева, В.** София – средище на изобразителното изкуство след Освобождението. - *София през вековете.* Т. 2. 1991, 265–266; **Йокимов, П., Л. Стоилова,** Църковната архитектура в България от края на XIX до началото на XX в. - *Архитектура*, 1993, № 2, 24–28; **Коева, М., П. Йокимов, Л. Стоилова,** *Православните храмове по българските земи (XV – средата на XX в.).* София, 2002, 407–412; **Църковен вестник.** Бр. 21/2004 г. - http://www.bg-patriarshia.bg/news. php?id=89639 (посетена на 20.07. 2018 г.); **Бакалова, Е.** София

от художници е професор В. Т. Перминов от Варшавския политехнически институт[8]. Според някои от изследователите на църквата стенописната украса в храма е образец на „*руската иконопис от епохата на модернизма*“[9]. Храмът е окончателно завършен и осветен на 11/24 ноември 1914 г., службата е извършена от българското духовенство в съслужие с руското духовенство[10]. Като посолски храм Руската църква съществува за кратък период, руската дипломатическа мисия напуска България през ноември 1915 г. След тази дата руският храм временно е затворен, до януари 1920 г., а през май 1921 г. за настоятел на храма е назначен архиепископ Серафим (Соболев)[11].

След краткия преглед върху историята на храма ще се върнем към проблема, поставен пред настоящото изследване – почитта към ангелите и архангелите, увековечена в стенописната програма на Руската църква. Създадени в първите десетилетия на XX в. стенописите представят редица нови елементи в иконографската програма и идейното съдържание, с което са натоварени. Тези нововъведения показват промяна в отношението към църковното изкуство от това време. Руските творци, работили в България, донасят популярните творчески идеи, които от Европа преминават в Русия, а оттам и в България. В стенописите на Руската църква намира отражение силният архангелски култ на Русия[12], който е обединен с българските традиции на почитание. Сред изписаните в храма образи прави впечатление постоянното присъствие на ангели и чинове от ангелската йерархия. В следващите редове ще опиша стенописите, в които ангелите са едни от главните участници, с цел да бъде установена функцията, с която са натоварени тези образи, и да бъдат посочени нововъведенията и характерните особености в композициите.

патриаршеска катедрала „Св. Александър Невски“. Крипта на катедралата „Св. Александър Невски. - *Култура,* бр 28, от 22. Юли. 2005. и *http://www.pravoslavieto.com/hramove/sofia/ sv_al_nevski.htm* (посетена: 20.07. 2018); **Катедралата "Свети Александър Невски".** - Стара София - *http://stara-sofia.com/nevski.html* (посетена на: 20.07. 2018 г.).

[8] **Решетникова, О.** *Руската църква*, с. 47.

[9] **Пак там,** 47–48.

[10] Важно е да се отбележи, че за първи път от както е провъзгласена Българската Екзархия през 1872 г. Св. Синод на Руската църква се обръща към главата на Българската църква с желанието той лично да освети руския посолски храм в София, което показва стремеж към възстановяване на каноничното общение. (**Решетникова, О.** *Руската църква*, с. 50).

[11] Подробности за храма по време на управлението на арх. Серафим, както и историята на църквата след арх. Серафим могат да се видят в **Решетникова, О.** *Руската църква*, 54–98.

[12] Архангелския култ на Византия и византийските императори навлиза в славянските християнски държави и Западна Европа. Утвърждаването му е свързано с владетелската идеология и нарастващата военна мощ на държавите. Още в ранните векове князете и феодалната върхушка на Киевска Русия силно са почитали архангел Михаил. От средата на X до средата на XI в. в източните руски земи също на преден план излиза почитта към архангела, особенно силен като войн Господен. Руският княз Светополк подобно на българския княз Борис, избира името Михаил при покръстването си. Още преди края на XII в. в Русия са построени над десет църкви, чийто патрон е небесният архистратиг архангел Михаил. Тази тенденция за продължава и в следващите векове. Архангелската тема е популярна и в старорускатa литература, което потвърждава силата на култа. (**Голубински, Е.** *История руской церкви.* 1-2, Москва, 1904; **Вздорнов, Г. И.** ΣΥΝΑΞΙΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΓΓΕΛΩΝ. - *Византийский временник.* Т. 32, 1971, 157–183, с. 159. **Бакалова, Е.** Принос към изследването на царската идеология в средновековна България. – *Проблеми на изкуството*, 1988, кн. 3, 31–45.) В XV-ти и следващите XVI и XVII в. в руската иконография на ангелите се наблюдават следи от западния реализъм. Особено от края на XVI в. руското изкуство е силно повлияно от западните гравюри. Във всички северни страни от Европа вече е имало много изображения на ангели, които не са създавани само за католическа Европа , а също и за мисиите в други точки по света, като Полша и Прибалтийските страни, от където са достигнали и до Русия. (**Perdrizet, P.** L'archange Ouriel. - *Seminarium Kondakovianúm.* T II, Prague, 1928, 267–270.) Влиянията от тези изображения сен аслагват върху вече утвърдения в Русия византийски култ. През втората половина на XVII в. тяхното влияние нараства още повече.

Централният купол на наоса на църквата е висок със сравнително тесен за височината си диаметър. (обр. 1) В него е поместен образът на Христос Пантократор, традиционно той е изобразен в по-голям мащаб, начинът на поместване и композиране на фигурата е необичаен. Той е отрязан малко под контура на раменете, а благославящата му дясна ръка е вдигната над главата. Този медальон е носен от осем ангела, разположени в пространството от върха на купола до барабана под купола, на него има осем прозореца. Ангелите са поместени над прозорците, като се разминават шахматно с тях. Влизащата през прозорците светлина създава илюзията, че поясът от ангели, носещи Пантократора лети във въздуха и увенчава намиращите се в останалите храмови пространства композиции. Тази композиция с осемте ангела е позната от най-ранните периоди от историята на българските, а и на християнските изобразителни паметници, в които е използвана често.[13] Подобна композиция, в която безплътните сили се явяват като небесен ескорт на Пантократора, се забелязва широко използвана в куполите на църквите в късните години на българското Възрожденско изкуство[14] и особено след Освобождението. Тази композиционна схема, обогатена до изобразяването на деветте ангелски чина, като ескорт на Христос Пантократор е често използвана в творчеството на Николай Ростовцев (1898-1988), работил в редица храмове след Освобождението[15]. В композицията ангелите биват почитани като психопомпи и са свързани с християнската есхатология и събитията от Страшния съд. Обвързаността с тези събития е подчертана с присъствието на Христос Пантократор като център, известно е, че образът на Пантократор произхожда от композицията на Страшния съд, която в Средновековието започва да се изписва като отделни части[16].

Под барабана на купола е разположен заоблен пояс, покрит с орнаментална украса, и две двойки ангели, разположени от изток и запад. (обр. 1) Всяка от двойките ангели носи руски кръст, който отново подчертава, макар и символично присъствието на Христос в пространството на купола и Христовата жертва.

---

[13] Подобен тип композиции се изобразяват още от раннохрисиянския период предимно в погребални паметници, както в източната, така и в западната традиция, о. Кипър и др. места. (**Вълева, Ю.** Ангелология и архангелски изображения. - *Проблеми на изкуството.* 1987, № 2, 35–36; **Григорова, Т.** Военната идеология на средновековна България илюстрирана в архангелски образи. Покръстването и архангелския култ на Първото българско царство. - *Европейско културно-историческо наследство.* София, 2016, 65–66)

[14] В параклиса „Св Архангели“ на Рилския манастир (**Енев, М.** *Рилският манастир*. София, 1997, с. 275; **Груева, Б.** Архангелският цикъл от параклиса „Събор архангелски” в Рилския манастир. - *Изкуствознание и културология.* НБУ, 2005, с. 275.) , в църквата „Св Архангели“ и католикона в Бачковския манастир, в църквата на Соколския манастир (**Прашков Л., Е. Бакалова, Ст. Бояджиев,** *Манастирите в България.* София, 1992, 94–97.), католикона на Кукленския манастир и много други храмове от този период.

[15] Николай Ростовцев е изобразил чиновете на ангелската йерархия вхрамовете „Св. Троица“, „Св. Теодор Тирон“ в Стара Загора. Стенописната програмана тези храмове и изобразените в нея ангелски образи са част от дисертационния ми труд„Между Светлината и Словото – архангелските образи в иконографията“(защитен на 15.07.2017 г.), 269–270, 275–276,където са подробно описани. (**Григорова, Т.** Между Светлината и Словото – архангелските образи в иконографията.(автореферат). Пловдив 2017). Николай Ростовцев е работил и в катедралния храм „Св. Успение Богородично“ във Варна, храм-паметника „Рождество Христово“ в село Шипка, в храмовете посветени на небесния архистратиг архангел Михаил в село Дълго поле, Пловдивско, град Преслав, Любимец др. творчеството му е проучвано, описано и анализирано от изкуствоведът Аделина Филева в дипломна работа към катедра Изкуствознание на НХА (**Филева, А.** *Стенописите на Николай Ростовцев (1898 – 1988).* Дипломна работа към катедра Изкуствознание на НХА. 1995, 91 (непубликувана).

[16] За иконографията на „Страшния съд”: **Grabar, A.** *L'Empereur dans l'art bizantin.* Paris, 1936, 249–250; **Вълева, Ю.** Ангелология и архангелски изображения. - *Проблеми на изкуството.* 1987, №2, 35; **Погребняк, Н.** Московские Епархаьные Ведомости №1-2 за 2008.
http://pravoslavieto.com/ikonopis/Gospodski/last_judgement/index.htm (посетен на 20.07.2018г.).

Под този пояс следва още един, отново представящ небесните сили. На синия фон на небето по два шестокрили серафима са обградили символите на евангелистите, които са също шестокрили (обр. 1)[17]. Подобна комбинация в стенописната украса не е новост, като пример може да се разгледа стенопис от третия живописен слой в ротондата „Св. Георги" в София[18], където в пространството непосредствено под медальона с Вседържителя се редуват образи на евангелистите и на ангели.

Изобразени в горната част на храма представители на небесните безплътни сили илюстрират в материалния земен свят част от небесния порядък. Трябва да се отбележи, че именно небесните обитатели – ангелите заедно с Христос, в християнската религия първи придобиват материален образ, който дава основание те да бъдат представени с конкретни иконографски черти, според описанията им в Свещените книги. Този факт до голяма степен обосновава засиленото им присъствие в храмовата живопис от следосвобожденския период. В множеството образи на ангели може да се открие опит на художниците да легитимират нововъведенията и промените, които внасят в композиционните схеми.

На източната стена ангелите също участват във всички изобразени композиции. Под пандантивите, с една стъпка в дълбочина, се образува засводено арковидно, пространство. В първия регистър по средата на арката са поместени четири коленичили ангела, с приведени на долу в знак на почит глави. Ангелите са облечени в дяконски стихари със светли цветове и златни орари, в ръцете си държат рипиди. В средата на композицията, между ангелите е изобразен Уготования престол. В тази композиция отново може да се намери препратка към Страшния съд и есхатологичната функция на ангелите, като основни участници в събитията от Второто пришествие.Композицията е разположена сред облаците във висините и пресъздава част от небесна литургия[19] представена в необичаен вариант заради коленопреклонните пози на ангелите. (обр. 2) Присъствието на подобна композиция е съвсем разбираемо на източната стена. Според установените още в ранните векове традиции на източната стена в олтарното пространство, но в най-ниския ред се изобразява сцената „Мелизмос", чиито център е също в повечето случаи Уготования престол. В обичайния вариант два ангела водят светите Отци на църквата към поклонение на символично изобразената в центъра жертва. Тази композиция всъщност представя литургия извършена на земята, чийто прототип е Небесната литургия, извършвана от ангелите на небето, която вероятно е илюстрирана и в тази част на храма.

Непосредствено под описаната сцена е поместено Благовещението, разделено от двете страни на арката. (обр. 2) Архангел Гавриил е изобразен с разцъфнало Райско цвете

[17] Подобие на тези образи, в комбинация с представители на третия чин от ангелската йерархия, съществува в Езекиил *„А колкото до изгледа на лицата им, той беше като човешко лице; и четирите имаха лъвово лице от дясната страна; и четирите имаха волско лице от лявата; и четирите имаха орлово лице*." (Езекиил 1:10) При описанието на серафимите *„Всяко от живите същества имаше четири лица; първото лице бе херувимско лице; второто лице, човешко лице; третото лъвово лице; а четвъртото орлово лице."* (Езекиил 10: 14) и „Откровение" Йоаново „ *...и около него четири живи същества пълни с очи и отпред и отзад. Първото живо същество приличаше на лъв, второто приличаше на теле, третото имаше като човешко лице, и четвъртото живо същество приличаше на летящ орел. И четирите живи същества имащи по шест крила...*" („Откровение" на Йоан 4: 6–11). Изображения на тези „*същества*" се срещат още в XII в. в мозайка от базиликата „Санта Мария Нуова" в Сицилия.

Всички библейски цитати са по: **Библия.** *Библия сиреч книгите на Свещенното писание на Вехтия и новия завет.* (издава) Св. Синод на българската църква. София, 1992.

[18] За третия стенописен пласт вж: **Цончева, М.** *Църквата „Св. Георги" в София.* София, 1979, 42–43, 106–107, с. 117, с. 125.

[19] Друга функция на ангелите, представена в „Откровението", е ролята на ангелите като основните участници в небесната литургия, отслужвана в небесната църква. (Откровение 8:3)

в лявата ръка[20], а дясната е в благославящ жест, архангелът е обърнат в много силно ¾-ти, почти в профил, устремен към Богородица. Забележителна особеност на композицията е изписаният над Архангел Гавриил текст, в който се цитират думите на архангела при срещата му с Богородица „*Здравей благодатна! Господ е с тебе, (благословена си ти между жените).*“[21]. Тук трябва да се отбележи, че в църковното изкуство от следосвобожденския период често калиграфски изписани текстове – цитати от Светото писание стават единна част от композициите или самостоятелни композиции. Тази новост може да се забележи в катедралния храм във Варна „Успение Богородично“, храм „Св. Иван Рилски“ при Софийска духовна семинария, храм-паметник „Рождество Христово“ в село Шипка, храм-паметник „Александър Невски“ в София (в горните пространства на храма куполи и арки) и другаде.

В описаната арка от източната стена на наоса е поместен обемът на олтарната апсида, в нея се намират може би едни от най-интересните стенописни решения в църквата. Най-отгоре в четвъртинката от сфера, с която завършва олтарната апсида е разположен медальон на златен фон. (обр. 2) В него е изобразен в цял ръст Бог Отец разположен върху небесния си престол. В нозете Му са изписани два офанима (колела или престоли), които представят едната триада от членовете на небесната йерархия[22], седящи най-близо до Бога. Под тях е символичният образ на Светия Дух – бял гълъб, поместен в квадрат, който е вписан в медальон. Останалата част от персонажите, представени тук, са разделени на две групи, обособени основно по цветовото им представяне. Образите, позиционирани непосредствено до фигурата на Бог Отец, са шестокрили серафими в червени тонове, но не в описаните огнени оттенъци, а по-скоро разработени в меки розови тонове. Около тях, подчертавайки кръглия медальон в профил, с погледи, отправени към централната фигура на Бога, са изобразени отново шестокрили, но със сини криле[23]. Вероятно така тези персонажи представят серафимите и херувимите[24] и така съставената от тях композиция представя първия чин на небесната йерархия.

В най-ниския регистър на апсидата в цялата ѝ ширина е разположена многофигурна композиция, съставена от ангели, отправени към централно разположените фигури на Св. Богородица с Младенеца на трон.(обр. 3 и 4) Нестандартна е позата на Богородица, Младенецът Христос е седнал в скута на майка си, която е поела в ръка неговата дясна ръка и я е поднесла пред устните си, сякаш я целува. Изражението на Богородица е изпълнено с тъга и трагизъм, предаването на тези емоции в образа е

---

[20] Тази иконография става характерна за храмовата стенопис на XX в., в повечето църкви от следосвобожденския период Архангел Гавриил от „Благовещение“ вместо жезъл държи разцъфнало цвете. В средновековните паметници архангелът държи жезъл в едната си ръка, а с другата благославя св. Богородица. За повече подробности в иконографията на средновековните паметници вж: **Мавродинова, Л.** *Иконография на големите църковни празници и страдания на Христос.* София, 2012, 20–38.

[21] Думите на архангел Гавриил са описани единствено в Евангелието на Лука 1: 28.

[22] За небесната йерархия вж: **Св. Дионисий Ареопагит**. *За небесната йерархия, за църковната йерархия.* София. 2001.

[23] В тази цветност според някой съвременни изследователи може да се открие символично предаден дима от Божията Слава, която изпълва храма в Исая 6 (**Алмалех, М.** *Архангелите в Библията.* София, 2013, с. 60).

[24] Често в християнската иконопис се смесват образите на серафими и херувими, това явление вероятно се наблюдава и в този стенопис. Въпреки еднаквата стилизация и рисунък, образите се различават по цветовото си изграждане, което дава повод да допуснем възможността те да представят серафими и херувими. Името Серафими произхожда от еврейската дума [сараф], което означава изгаряне, огън и се превежда „огнени, пламенни”, те са най-често споменаваните небесни сили в Стария завет. Според някои автори херувимите са персонификация на облаците.(**Алмалех, М**. *Архангелите*, с. 21, с. 92 (и посочената там литература) За серафимите и херувимите: **Григорова, Т.** *Между Светлината и Словото*, 45–54, 191–192.

подсилено и от намиращия се зад фигурите кръст, който напомня за предстоящото разпятие на въплътеното Слово. (обр. 4) Около двете фигури в пространството до двете симетрично разположени прозорчета в олтара са изобразени четири ангела, два разположени на втори план с приведени глави и скръстени пред гърдите ръце и два, коленичили от двете страни на трона. Отляво и дясно на прозорците са изобразени още ангели, които наподобяват шествие, отправено към централната група. Шествието се предвожда от два ангела в цял ръст, одеждите им са богато орнаментирани дяконски стихари, препасани със златни орари украсени със скъпоценни камъни. В десните си ръце държат рипиди, на които е изписано ангелската трисвета песен[25] и завършват с малки медальончета с изписани в тях хризми, в левите си ръце държат сфери[26]. В първия план до тях са изобразени отново два коленичили ангела, а на втори план зад тях още една гупа ангели с приведени глави и скръстени пред гърдите ръце. Така изградената композиция заема мястото на сцената „Мелизмос“ (Поклонение на жертвата), спомената по-горе, а двата ангела с рипидите наподобяват традиционните ангели, предвождащи шествието на светите Отци. Също така и поместеният кръст зад Богородица припомня за предстоящата жертва на Христос. Подобно композиционно решение е изобразено и в апсидата от централния кораб на катедралната църква във Варна „Св. Успение Богородично“, в тези композиции личат ясно новите различни традиции, навлизащи в българската църковна стенопис от началото на XX в. Символизмът и лаконичният израз на композициите от Средновековието и Възраждането се заменят с все по-веществени и реалистични образи, подчинени на стилистиката на новото време. Тези образи са представени изразяващи човешки емоции. Така изградените фигурални композиции се дистанцират от църковното действие и от идеята да преразкажат литургията чрез символичен образен език, те се десемантизират. В тях вече не се открива мистицизмът, вложен в средновековните композиционни схеми. Те представляват материално-реалистичен разказ на евангелските събития.

На северната стена на наоса е поместена многофигурна композиция, която изобразява Иисус Христос Велик архиерей. (обр. 5) В горната част на композицията, над арковидния вход, към северния кораб[27] е изобразен в медальон Христос на трон, като Цар на славата. Цялостната постройка на иконографската композиция кореспондира с иконографията на „Възнесение“, където Христос е изобразен в медальон носен от ангели, а под него са апостолите и Св. Богородица. Както във „Възнесение“, така и в основата на този стенопис, е изобразено множество от хора, обърнали взор към Христос, тези персонажи не са апостолите, а обикновени хора, без ореоли, някои са църковни служители, има и царски особи с корони[28]. Над тях е медальонът, в който е поместен Христос, около трона са разположени четири серафима, между които са четирите символа на евангелистите или така наречения тетраморф (свещените живи същества, описани в: Езекил 1:10). От двете страни на медальона са представени св. Богородица с

[25] Ангелската трисвета песен, е описана във видението на пророк Исая (Исаия;6,3). Тя гласи: „Свят, свят, свят Господ Саваот...“ В богословската литература се нарича ангелско славословие. (**Макариополски еп. д-р Николай, Архимандрит д-р Серафим** (съставители). Богословски одежди. - *Нашата вяра.* Пловдивска митрополия, 1996, с. 243.). В изобразителната традиция тя е представена с единичен надпис или тройно повторение на „свят“.

[26] Сферите са традиционен атрибут в ръцете на ангелите. В тях ангелите съзерцават отражението на Бог, защото според някой тълкувания даже и те не могат да гледат директно славата на Бог. (**Иванов, М. С.** Ангелология. Небесная йерархия. - *Православная Энциклопедия.* Т. 2, 300–306. И http://www.pravenc.ru/ (посетена на: 12. 07. 2018г.), 300–306.)

[27] Вж. бел. 6.

[28] Долната част от композицията е разчетена, като „*сонм светци, олицетворяващи тържествуващата Небесна църква*“. (**Решетникова, О**. *Руската църква,* с. 47).

корона и св. Йоан Кръстител, съставяйки композицията „Дейсис“ във вида „Царски Дейсис“. Зад св. Богородица и св. Йоан Предтеча са поместени два ангела в цял ръст. Ангелите са облечени в дълги, бели дяконски стихари със златна бродерия и орар, украсен със златни кръстчета. В едната си ръка държат сфера, а в другата жезъл. Подобни фигури са разположени във височина, по продължение на цялата арка, от двете страни на медальона с Христос, те наподобяват шествието от иконографията отново на Небесната литургия. И наблягат отново на функцията на ангелите като служители в небесната църква.

На отсрещната южна стена, поместени в симетрично пространство, ангелите изпълват с присъствието си композиция от Христовия цикъл. Около и над арката на южния вход е изобразено „Разпятието“.(обр. 6) Тази композиция е решена по подобен на предходната начин, в ниските пространства отстрани на арката са разположени светците и св. Богородица, а над арката е Разпятието, обкръжено от множество ангели. В основата на кръста два коленичили ангела, приведени почти до земята, събират в чаши кръвта от раните на Христовите крака. Любопитна подробност в тази част на изображението е ораръ, който е една обща лента, преминаваща и през двата образа на ангелите. Израженията им отново са натоварени с човешки емоции и предават тъга и скръб. Във височина над тях, успоредно на Христос, са изобразени по три серафима от всяка страна и три отгоре над Христос, всички те са скрили лицата си в крилете, сякаш в ридание. Отстрани на тях са разположени още две групи от по три ангела. Отляво първият е с корона на главата си, коленичил и с ръце, покрити с мантията му (покритите ръце са знак на почитание), закрива лицето си. Ангелът до него също е коленичил, гледа право в Христос и е опрял ръце в бузата си. Зад тях още един ангел държи чаша, в която събира кръвта от Христовите рани от едната Му ръка. Зад този ангел е слънцето. От другата страна на кръста отново са разположени два коленичили ангели с корони. Първият от тях е поставил короната пред себе си, с едната си ръка е докоснал челото си, главата му е приведена, а образът му изразява мъка, другата му ръка е пред гърдите. Ангелът до него е приведен до коленете си и с две ръце поднася на разпнатия Христос короната си. Зад тях третият ангел отново поднася чаша, в която събира кръвта от раните на Христос. Под чашата е изобразена луната.[29] В горната част над кръста отново са разположени три серафима с покрити с крила лица. Този тип композиция е нов за българската иконография. Подобно Разпятие е изобразено в Катедралния храм „Св. Успение Богородично“ във Варна, чиито стенописи са създадени в същия период. Във византийската традиция тази композиция се състои от разпнатия Христос, св. Богородица и апостол Йоан, разположени от двете страни на кръста. Над кръста се изобразяват слънцето и луната, понякога може да има и ангели[30]. Още в XIII-XIV в. драматизмът и емоционалният изблик завладяват композицията и участниците в нея се умножават и раздвижват[31]. Върху този емоционален израз се акцентира особено силно в следосвобожденските стенописи.

На западната стена, макар и малко по-деликатно, ангелите отново присъстват. На западната арка, под пандантивите три ангела, облечени като дякони, носят св. Уброс и Му се покланят. Тук ролята на ангелите е съпътваща, те са небесен ескорт на всички проявления на Христос, което отново кореспондира с позицията им на служители в Небесната литургия. (обр. 7)

[29] Изображенията на слънцето и луната са утвърден елемент от иконографията на „Разпятие“. Те са взаимствани от изображенията на римските император, които обикновенно придружават. (**Мавродинова, Л.** *Иконография,* с. 101)

[30] **Мавродинова, Л.** *Иконография,* с. 98.

[31] **Мавродинова, Л**. *Иконография*, 100–101.

Преди да продължа с останалите кораби на църквата, ще обърна внимание на две от олтарните икони, те се намират на Райските двери. На врата, намираща се към южната стена (дяконикона), е изобразен в цял ръст архангел Михаил, а на намиращата се на север архангел Гавриил. (обр. 8 и 9) Архангелите са облечени в императорско облекло, в едната си ръка държат сфери с кръстове на тях, а в другата рипиди, на които е написана трисветата ангелска песен. Ангелите са в тържествени пози, разположени във фас. Безспорно архангелите, изобразени тук, са натоварени с апотропейна функция, те са пазителите на входа към свещеното пространство на олтара. След християнизацията архангелите Михаил и Гавриил се утвърждават в Русия със своята апотропейна функция на пазители на храмовите врати, а иконографията на „Архангелски събор“ е една от най-често изобразяваните, в която сред групата архангели само Михаил и Гавриил са назовани с имена. Почитанието на двамата архангели в източното православие се базира на текстове от Новия завет и градация между тях не съществува[32]. Най-силен в Русия е култът към архангелите Михаил и Гавриил, наричани „Таксиарси“ – предводители на небесното войнство, но най-вече към Михаил[33]. Разположението на двата архангела на Райските двери вероятно е под въздействието на силната почит към тях в Русия. В българските паметници до този период се среща само образът на архангел Михаил, изобразен на разположената от юг врата.

Северният и южният кораби са рисувани по-късно от руския художник емигрант Н. Ростовцев[34]. В северния кораб е поместена монументалната композиция „Възкресение Христово“ в необичаен вариант[35]. (обр. 10) Два ангела в бели одежди отново са коленичили пред Христос, главите им са приведени, а с дланите си показват възкръсващия Спасител, който е изобразен в мандорла, от нея струят лъчи светлина. Този сюжет, изобразен в описаната композиционна схема, се изобразява във почти всички следосвобожденски църкви.

В южния кораб ангелските образи са повече, в сляп купол са изобразени четири имитиращи мозаечни образи серафими, заобикалящи медальон с монограма на Христос. (обр. 11) Цветът на крилата на серафимите е синкаво-сив с топли изсветлявания. Тази традиция на цветово изграждане с контрастни цветове е позната от раннохристиянските изображения.

Изображенията на серафими продължават и в свода на стълбището, което води към южния вход на храма. (обр. 12) Изобразени са четири от небесните сили, разположени между медальони с образи на светци. Цветовете, в които са изпълнени. тук стават по-тежки, предимно земни тонове английска червена, сиена и тъмносиво. В горния край на стълбището, след последния прозорец отдясно, точно на границата с южния кораб на храма в засводено пространство е поместен Архангел Михаил в цял ръст, без съмнение тази фигура е натоварена с апотропейна функция. (обр. 13) Архангелът е разположен фронтално, във военно облекло с червен плащ, в дясната си ръка държи изваден меч, а в лявата ножница. На гърдите му върху бронята е разположен медальон с образа на Христос. Това е единственото изображение в храма, в което архангел е представен във войнска визия.

Образите на изящни небесни обитатели продължават и в криптата, намираща се под Руската църква. Ще спрем вниманието си само на по-старите стенописи, които се

[32] **Perdrizet, P.** L’archange Ouriel. - *Seminarium Kondakovianúm.* T II, Prague, 1928, 243–276, p. 271.

[33] **Вздорнов, Г. И.** ΣΥΝΑΞΙΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΓΓΕΛΩΝ. - *Византийский временник.* Т. 32, 1971, 157–183, с. 159.

[34] **Решетникова, О.***Руската църква,* с. 48.

[35] Композицията „Възкресение Христово“ се среща сравнително рядко в иконографията на предходните исторически периоди от българските земи, по-често срещаното изображение свързано с празника Възкресение е „Сшествие в ада“.

намират на входа и в самата гробница.[36] Те са дело на руския художник, завършил Софийската духовна академия през 1932 г., йеромонах Николай (Шелехов). Криптата е изографисана през 1954 г.[37]

На входа на криптата, който е южна стена, е поместена от двете страни около вратата монументалната композиция „Благовещение“. (обр. 14) Архангел Гавриил е с елегантни издължени пропорции, облечен в светли дрехи, леко устремен с благославящ жест на дясната си ръка към св. Богородица. В лявата си ръка държи дълъг жезъл. Забелязва се, че иконографията е следвала по-старите образи, където разцъфналата Райска китка липсва.

В помещението на криптата на тавана е изобразена св. Богородица Ширшая Небес с Младенеца, носени от дванадесет серафима. (обр. 15) Изображенията са забележителни със своето изящество, издължени пропорции и сребристо сиво-синкава гама, в която са изпълнени. В същото помещение на северната стена са представени още две сцени с монументални размери. В тези сцени ангелите изпълняват основна роля. От дясната страна на входната врата е разположена сцената „Жените мироносици на празния гроб“ (обр. 16), в нея ангелът се отличава с по-големия си, почти двойно мащаб в сравнение с трите жени. Той е изобразен в елегантна, раздвижена поза с бели дрехи и разперени крила, държи жезъл в едната ръка, а с другата обичайно посочва празния гроб. От другата страна на вратата е сцената „Гостоприемство Авраамово“ или „Старозаветна св. Троица“. (обр. 17) Трите архангела, които се явяват на Авраам, са Михаил, разположен по средата, Гавриил, застанал от неговата дясна страна, и Рафаил отляво[38]. Композицията е изключително изчистена и балансирана, ангелите са отново в монументални размери с изящно издължени пропорции, колоритът отново сребристо-сивкав с нежни, меки цветови оттенъци. В едната си ръка всеки от архангелите носи дълъг жезъл, а другата е с благославящ жест.

На фона на всички дотук описани изображения мога да заключа, че освен апотропейна функция, ангелите в този храм са представени като свита, съпътстваща основните събития от живота на Христос. Забележително е тяхното множество, предимно като служители в небесната църква, а не като небесни войни. Тази теза е подкрепена от смисловото съдържание, на което акцентират композициите от олтарното пространство – поклонението на Христовата жертва и небесното богослужение. Ангелите и архангелите, изобразени в стенописната програма на Руския храм, са представени преди всичко като обитатели и служители в небесния, божествен свят, а не като преносители на Божията воля на земята, както са описани в старозветните книги. Въпреки осезаемото присъствие на ангели в стенописите от Руската църква, композиции, принадлежащи на архангелския цикъл, почти липсват, а всички изобразени сцени представят нови композиционни решения. Те не представят символичния изказ на композициите от византийското и възрожденското изкуство, техният прочит е по-буквален. Подчинени на господстващия стил на епохата, ангелските образи са представени веществени и материални, което отдалечава стенописите от символа на

[36] В тази гробница са погребани тленните останки на Архиепископ Серафим. За управлението на църквата от Архиепископ Серафим: **Решетникова, О.** *Руската църква,* 54–98.

[37] Две от по-старите изображения в криптата на св. Иван Рилски и на св. Серафим Саровски са дело на Н. Ростовцев. (**Решетникова, О.** *Руската църква,* 101– 102.)

[38] Събитието е описано в Библията в Битие, 18. Трите архангела участници в тази сцена са идентифицирани с имена от Мони Алмалех в книгата „Архангелите в Библията“. (**Алмалех, М.** *Архангелите,* с. 112).

църковното действие и от тяхното първично предназначение, а именно да представят сложната догматика на християнското богословие в образен език. В стиловото овеществяване на църковното изкуството може да бъде открита и причината за умножаване на количеството на ангелските образи. Те компенсират изгубения религиозен мистицизъм, поставен в основата на византийските образи, и се опитват да валидират материалната триизмерна живопис, модерна в тази епоха, която трябва да предаде смисъла на трансцеденталните понятия. Съвсем логично с тази задача са натоварени образите на ангелите, защото те са небесните обитатели, които заедно с Христос придобиват материален облик в Светото писание.

Списък на образите

Обр. 1. Серафими от купола на руската църква „Св. Николай“ в София (личен архив)
Обр. 2. Ангели около Уготования престол, „Благовещение“и Бог Отец с небесни сили – източна стена на руската църква „Св. Николай“ в София (личен архив)
Обр. 3. Олтарна апсида на руската църква „Св. Николай“ в София (личен архив)
Обр. 4. Св. Богородица с Младенеца – олтарна апсида на руската църква „Св. Николай“ в София (личен архив)
Обр. 5. Северна стена от наоса на руската църква „Св. Николай“ в София (личен архив)
Обр. 6. „Разпятие“ – южна стена на централния кораб на руската църква „Св. Николай“ в София (личен архив)
Обр. 7. Западна стена на централния кораб на руската църква „Св. Николай“ в София (личен архив)
Обр. 8. Архангелите Михаил и Гавриил от Райските двери на олтара на руската църква „Св. Николай“ в София (личен архив)
Обр. 9. Архангелите Михаил и Гавриил от Райските двери на олтара на руската църква „Св. Николай“ в София (личен архив)
Обр. 10. „Възкресение Христово“ – северен кораб на руската църква „Св. Николай“ в София (личен архив)
Обр. 11. Серафими от южния кораб на руската църква „Св. Николай“ в София (личен архив)
Обр. 12. Серафими и светци в медальони от свода на стълбището на южния вход на руската църква „Св. Николай“ в София (личен архив)
Обр. 13. Архангел Михаил – източна стена на стълбището от южния вход на руската църква „Св. Николай“ в София (личен архив)
Обр. 14. „Благовещение“ – южна стена на криптата на руската църква „Св. Николай“ в София (личен архив)
Обр. 15. Св. Богородица с Младенеца и серафими – таван от криптата под руската църква „Св. Николай“ в София (личен архив)
Обр. 16. „Жените мироносици на празния гроб“ и „Полагане в гроба“ – северна и източна стена на криптата на руската църква „Св. Николай“ в София (личен архив)
Обр. 17. „Старозаветна св. Троица“ – северна стена на криптата на руската църква „Св. Николай“ в София (личен архив)

THE REVERENCE TOWARDS THE ANGELS AND ARCHANGELS PRESENTED IN THE MURALS OF THE RUSSIAN CHURCH "ST. NICHOLAS" IN SOFIA

Totka Grigorova

Abstract

Following the Liberation of Bulgaria in 1878, diplomatic relations between the Russian empire and the country of Bulgaria are established on July 7th 1879 and a Russian diplomatic mission begins its work in the capital – Sofia. After a long period of dynamic political events and changes for Bulgaria, the foundations of the Russian embassy temple are laid on 2nd/15th September 1907. The Russian church is built in the style of the 17th-century Moscow church architecture.

Created in the first decades of the 20th century, the murals of the Russian church showcase a slew of new elements in the iconography programme and the ideas they represent. These innovations show a change in the attitude towards church art. The Russian artists who worked in Bulgaria bring over the popular creative ideas that carry over from Europe to Russia and then to Bulgaria. The strong archangel cult of Russia is reflected in the murals of the Russian church and is intertwined with the Bulgarian traditions. Among the images painted in the temple a constant presence of angels and ranks in the angel hierarchy is especially noticeable. Despite the overwhelming presence of angles along the murals of the Russian church, compositions belonging to the archangel cycle are few and all scenes depicted present new compositional decisions. Evident in these compositions are the new different traditions coming into the Bulgarian church murals of the early 20th century. The symbolics and laconic expression in the church images of the Middle Ages and Bulgarian Renaissance is replaced by even more tangible, realistic images, adhering to the stylistics of that age. The way the compositions are, one can notice a departure from the church setting which changes their function – they are desemantized. It is here that one can look for the reason for the multiplied angelic characters. They compensate for the lost religious mysticism set forth in the basis of Byzantine imagery and try to validate the material three-dimensional painting that needs to pass on the idea of the transcendent concepts.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

РАЗВИТИЕТО НА КУЛТУРНИЯ ТУРИЗЪМ КАТО НАЧИН ЗА УВЕЛИЧАВАНЕ НА МЕЖДУКУЛТУРНАТА ТОЛЕРАНТНОСТ

Фахри Идриз

Туризмът е емоция, туризмът е лечение, влечение, развлечение.

През новия век туризмът ще се превърне във водеща индустрия в много страни и се налага като най-бързо разрастващ се икономически сектор по отношение на валутни приходи и разкриване на нови работни места. Развитието на туризма в България през годините на прехода и оценяването му като важен за икономиката на страната отрасъл определи и изграждането на стратегия, която да позволи покълването на това семе. От 2014 г. България има ресорно министерство, отговарящо за развитието на туристическата индустрия в страната ни. Преди това ресор „Туризъм“ не е имал свое отделно министерство, а е бил част от Министерството на икономиката, енергетиката и туризма (от 2009 до 2013 г.). Страната ни разполага безспорно с голям потенциал за развитие на туризма – географско положение, благоприятен климат, дълга морска брегова линия и богато разнообразие от балнеолечебни центрове, високи планини, богато културно-историческо наследство и т.н. и предоставя рядка възможност за практикуване на всички видове туризъм – планински, морски, лечебен, рекреативен, спортен, културен, хоби туризъм, религиозен.

Културният туризъм е вид туризъм, използващ като ресурс наследството – културните и природните ценности на средата, които съхраняват колективната памет на обществото. Като специализирано туристическо пътуване, мотивирано от задоволяване на социокултурни потребности чрез консумация на културни ценности, културният туризъм влияе върху цялостната културна среда. В този смисъл формирането на цялостна национална стратегия за развитие на културния туризъм е в основата на последователната държавна политика в тази област, която изисква координираните усилия на широк кръг от партньори и съмишленици от правителствения и неправителствения сектор.

Европейските ценности, които България реално притежава, трябва още по-активно да се популяризират въз основа и на принципите на Международната харта за културен туризъм, според която местният и международният туризъм са сред най-активните средства за международен културен обмен. Именно чрез реализиране на ефективна комуникационна политика в публичния сектор трябва да се обединят около посланието, че посредник в това общуване се явява културният туризъм, който печели добър имидж и генерира големи печалби. Туристът е като охлюва, остава благодатна слюз през където и да мине, които места и да посещава.

Тенденциите за нарастване ролята на културното наследство до голяма степен са в унисон с тенденциите за развитието на културния туризъм в днешния и в утрешния свят. Това са непрекъснатото разширяване на съдържанието на понятието културно наследство и на неговия териториален обхват; реализирането му не само като духовна ценност, но и като уникален ресурс с икономическа сила, чийто основен инструмент е културният туризъм.

Като специализирано туристическо пътуване, мотивирано от задоволяване на социокултурни потребности чрез консумация на културни ценности, културният туризъм е синтез на културни атракции и бизнес, но той влияе и върху цялостната социокултурна среда.

По статистически данни туризмът е един от петте най-важни източници на доходи за 83 % от страните в света, а за 38 на сто той е главен източник на доходи и от изключително значение от гледна точка на заетостта на трудоспособното население. През 2017 г. общият брой туристически посещения на чужденци в България е 8 882 747. Техният брой е с 7,6 % повече спрямо 2016 г.

Увеличение има при посещенията с цел почивка и ваканция, като са реализирани 5 502 515 посещения и ръст от 7,5%. Посещенията с цел гостуване са 661 135, като те намаляват с 2,6%. Посещенията с цел бизнес са 1 561 932, като те се увеличават с 9,9%. Посещенията с други туристически цели са 1 157 165. Посещенията с цел почивка и ваканция формират 61,95% от всички туристически посещения.

Във времето на интензивна глобализация защитата и опазването на природното и културното богатство е част от разбирането на хората от различни националности за културното разнообразие на отделните географски региони. В отделните направления: културен туризъм и архитектура; културен туризъм и сувенирна индустрия/художествени занаяти; културен туризъм и музика; културен туризъм и облекло; културен туризъм и фолклор; културен туризъм и гастрономия и др. са различни измеренията им върху социокултурната среда.

Адаптацията към всички тези промени включва нов поглед към функциите на връзките с обществеността в туризма и в частност – в културния туризъм, през призмата на фундаменталните промени, които налагат днес и новите информационни, политически и социални реалности в света.

В този контекст България е привлекателен фокус за туристите, които избират културния туризъм. Те са потребители с по-високо образование, с по-изявени културни интереси и по-богата душевност, които пътуват все повече и търсят по-високи стандарти, по-качествени и по-разнообразни услуги. Това определено ориентира този сегмент чуждестранни и български посетители към културния, бизнес и хоби туризъм, каквито страната също предлага за по-платежоспособни туристи, както и за почитателите на нетрадиционните видове почивки и пътувания.

Многообразието на добрите PR практики в развитието на туризма доказват познаване на световните тенденции и осмисляне на националните приоритети в развитието на един от най-печелившите видове туризъм. С успешната реализация на своите проекти в подкрепа на културния туризъм,десетки собственици и мениджъри в туризма защитават позитивното си европейско мислене и се дистанцират от негативното балканско комерсиализиране на туристическия продукт, което инвеститорите и партньорите, както и сред дарителите и спомоществователите на българския културен туризъм са имената на хората, които променят имиджа на България като туристическа дестинация.

Развитие на културния туризъм в Родопите – начин за увеличаване на междукултурната толерантност.

Фолклорни възстановки, традиционни занаяти, автентични рецепти от националната кухня, възрожденска архитектура, искрено гостоприемство са част от запазените „марки“ на Родопите. Сред тях са туристически обекти като:

Пещера „Утробата“ е пещера и тракийско мегалитно светилище, намиращо се близо до с. Ненково. Тя е открита през 2001 година и представлява естествен хоризонтален процеп в скалата. Входът води към пещера с дълбочина около 22м и широчина 2,5 м.

Крепостта „Патмос“ се намира над устието на река Боровица при вливането и в река Арда. Тя е изградена от обработен камък, споен с бял хоросан. Крепостта е по-голяма от съседната Кривус, като сравнително добре са запазени части от крепостните стени, основи на кула и черква. Крепостта се намира на левия бряг на р. Боровица, точно срещу хотел „Боровица“, която е на отсрещния бряг. Последните проучвания на много изследователи твърдят, че именно на българска територия на крепост „Патмос“ Свети Йоан Богослов получава „Откровението“ и не на гръцки остров, както се твърдеше досега.

„Откровението на Йоан“ или още Апокалипсис (от гръцки „откриване“, „разкриване“, „откровения“) е заглавието на последната книга от Библията. Книгата е разделена през Средновековието на 22 глави и е единствената пророческа книга на Новия завет. Авторът нарича себе си Йоан и докладва в първата глава на книгата, че е „слуга“ на Исус Христос и заточеник на о-в Патмос, където получава първото си видение. Изследователите обаче смятат, че прозрението Йоан получил не на гръцки остров, а по наши земи, а именно на крепостта „Патмос“, която днес се намира на брега на язовир Кърджали, там, където се събират две реки Арда и река Боровица. Като Патмос е истинска „духовна крепост“ на Светия апостол. Името Патмос от тракийски се превежда „Скала сред реки“ и във всички картини и стенописи Йоан е изографисан, седящ на скала около течащата вода, а наоколо се виждат брегове, а не море. Пещера Утробата, която е близо до „Патмос“ била от най-почитаните символи на тогавашния свят. Тя била известна като храм, посветен на Богинята Майка затова крепостта трябвало да защитава пътя на Богомолието.

Крепостта „Перперикон“ е една от най-големите родопски крепости (12 000 кв.м). Запазени са останки от крепостни стени, а на кота 480 м н.в. се издига 10-тина метрова стена на шестоъгълна кула. Крепостта се намира на около 1 км южно от село Горна крепост, Кърджалийско, но най-лесно до подножието ѝ се достига по асфалтирания път .

Крепостта „Татул“ – останките от тракийската крепост Татул се намират в покрайнините на едноименното село, което според административното деление на страната попада в Момчилградска община, Кърджалийска област. Най-интересното в района на крепостта е тракийското светилище, посветено на митичния тракийски певец и музикант Орфей. В голяма скала на 392 м н.в. са издълбани две скални гробници, осем стъпала и ниша за поставяне на обредна плоча.

„Каменните гъби“ са интересни скални образувания, намиращи се в района на село Бели пласт, община Кърджали. Те са обявени за природна забележителност през 1974

година със защитена площ от 3 ха. Кърджалийските каменни гъби са образувани от ерозията и денудацията на олигоценски риолитови туфи и туфити.

„Дяволски мост“ е защитена местност до село Дядовци, община Ардино, област Кърджали. Той е обявен за защитен природен обект през 2003 година. Целта е опазване на забележителен ландшафт, местообитания на редки и уязвими растителни и животински видове. „Дяволският мост“ е живописна проломна теснина, която се намира по средното течение на река Арда, на изток от Кърджали. Широчината на проломната теснина достига до 1 – 2 метра, а дълбочината е до 30 метра.

„Каменната сватба“ и „скалните гъби“ са скални образувания, с местоположение село Зимзелен, община Кърджали. Те са обявени за природна забележителност през 1974 година и имат обща площ от 5 ха. Скалните образувания са изявени от вулканични туфи под въздействието на ерозията. Наситени с железни, манганови и други окиси, те са оцветени в бяло, розово, жълто, зелено.

Представянето и популяризирането на специалните събития в местния туризъм подпомагат позиционирането на участниците и спонсорите като обществено ангажирани и социално отговорни личности или фирми. Тяхната позитивна репутация в публичното пространство е резултат от подкрепата на реални, професионални и обществено значими каузи. „Подпомагането в различни варианти на културни, образователни и фолклорни събития, спонсорирането на проекти в областта на изкуството и културата, изграждат ангажирания и съпричастен към обществените проблеми образ на собственика или мениджъра в туризма.“

Туризмът има икономическо, политическо, здравно, социално и културно значение.

Туристическият сектор задвижва много други икономически сектори. Туристът се храни, нощува, купува сувенири, дрехи, подаръци и още куп други неща. Хотелите сменят бельото през определени периоди и т.н., купуват мебели, картите ни, оборудване. Ресторантите купуват хранителни продукти, плодове, покривки, салфетки, рекламни карета. Ето Ви един естествен процес на работеща икономика само с грижи към един, а … към туристическия сектор.

Туризмът дава добри икономически резултати. Те биват преки и косвени. Преките резултати се получават от приходи (част от тях във валута), от нощувки и хранене, а косвените – от обслужването на туристите по време на пътуване или престой – например от транспорта, при задоволяване на културни нужди, покупки на стоки и др. Допринася за развитието и на други стопански отрасли (селско стопанство, транспорт, търговия и др.), а освен това оказва благоприятно влияние върху облика на много наши градове и села.

Политическото разбирателство се изразява чрез разбирателство между народите и укрепване на мира.

Социалното значение на туризма е свързано с възможностите, които той предлага за прекарване на свободното време: здравното е свързано с възстановяване на физическите и психическите сили на човека по време на почивка, укрепване на неговото здраве и работоспособност; културното значение се изразява чрез обогатяване позна-

ният, както за собствената страна, така и за другите народи и страни. Туризмът има и екологично значение, което се изразява в опознаване на околната среда.

Видове туризъм

В зависимост от различните показатели туризмът се разделя на различни видове.

- Според мястото, където се провежда, туризмът бива планински и морски.
- Според предназначението си туризмът може да бъде:
  - Рекреативен – свързан е с нуждата от почивка за възстановяване на физическите и душевни сили;
  - Лечебен – в основата му лежи нуждата от лечение – в зависимост от природните средства, които се използват, той бива: балнеолечебен, климатолечебен, калолечебен и др.
  - Спортен – в основата му лежи интереса към даден спорт – той може да бъде активен, когато туристът непосредствено участва в спортните игри и пасивен, когато туризмът е свързан с посещения на спортни мероприятия.
  - Културен (научен) познавателен – посещение на паметници на културата, културни мероприятия и др.
  - Хоби туризъм – свързан с интересите на туриста;
  - Култов (религиозен) – свързан с посещение на „свети места“ и др.
- Туризмът може да бъде индивидуален и групов; организиран и неорганизиран; краткотраен и дълготраен.
- В зависимост от географския обхват туризмът бива вътрешен и международен. Вътрешен туризъм е пътуване в територията на страната, в която живее туриста. Международният туризъм се дели на активен и пасивен. Активен е, когато чужди туристи посещават България и носят приход на валута. Пасивен международен туризъм имаме, когато български граждани отиват в други страни и правят разход на валута (изнасят валута).

Туризмът – „феноменът“, който засяга всички сфери на обществения живот (икономическа, социална, политическа, духовна и др.), е една от трите взаимосвързани световни индустрии, които движат икономиката на XXI век и ще продължат да движат следващите години.

Заедно с информационните технологии и телекомуникациите, туристическата индустрия влияе пряко на интелектуалното развитие, рекреацията и свободното време в съвременното цивилизовано общество. Това общество прави своя все по-категоричен избор между класическата морска ваканция и културно приключение, между инерцията на пътуването и емоцията на културните събития. Културният туризъм реализира мечти и ражда желания, които могат да се осребряват от професионалистите в туризма, но никога без участието на PR специалистите, които знаят как се „опаковат“ мечтите.

Но най-важният сегмент, елемент, инструмент е обслужването.

Най-добрата реклама е двукраката, движещата реклама. Най-добрият рекламопредавател е доволният турист, затова е от изключително значение да се подготвят кадри в тази сфера. Профилираните гимназии трябва да са насочени именно в подготовката и произвеждането на топ готвачи, сервитьори, туроператори, турагенти, сладкари, рецепционисти, хотелиери, ресторантьори. Страната ни като приоритетен отрасъл, наравно с

IT и телекомуникационния сектор, трябва на челно място да постави туристическия сектор. Защото туризмът е бъдещето на България[1].

THE DEVELOPMENT OF CULTURAL TOURISM AS A WAY IMPROVE INTERCULTURAL TOLERANCE

Fahri Idriz

Abstract

Tourism is an emotion, a treatment, an attraction, an entertainment.

Through the new century tourism will convert in leading industry in many countries. Tourism is the fastest growing economic sector. The tourism sector increases people's welfare and reveals new work places. Cultural tourism is a new type tourism which uses the cultural and natural heritage as its main resource. The growing interest towards cultural and historical heritage corresponds with the development of cultural tourism in today's and tomorrow's world.

[1] Ред. бел.: При оформянето на настоящото изложение авторът е посочил, че е използвал: **Алексиева, С**. PR на българския културен туризъм – проблеми и задачи. – В*: Годишник на СУ „Св. Климент Охридски", ФЖМК,* том 10, София, 2003; **Рибов, М.** *Туризмът на новото хилядолетие,* София: Изд. БПС, 2003. **Алексиева, С.,** „Културният туризъм – българският шанс*", в.* „Туристически пазар", 2003.

„НЕПОЗНАТИТЕ БРАТЯ ШКОРПИЛ“ – МОБИЛНА ИЗЛОЖБА С ВРАТА КЪМ ВИРТУАЛНИЯ СВЯТ

Наталия Енева

Братя Шкорпил са едни от най-видните фигури в историята на проучването и опазването на българското културно-историческо наследство. Заслугите и на двамата, като създатели на българската археология и музейното дело в страната са отдавна признати от цялата научна общественост. На живота и творчеството им са посветени редица публикации и филми. За съжаление Карел и Хермин Шкорпил са малко познати, най-вече сред децата и младите хора. Една от причините е, че огромното културно наследство на двамата братя се намира на страниците на строго научните издания, в музейните библиотеки, архиви и фондове, до които достъпът на обикновения читател и посетител е ограничен. В същото време научният стил ги прави безинтересни за голяма част от младите хора, свикнали с достъпния начин на възприемане на информацията от страниците на електронните издания.

Развитието на компютърните технологии през последното десетилетие дава възможност за прилагането на значително по-атрактивни и ефективни форми на информация, които с успех могат да бъдат използвани в музейното дело. Музеите в цял свят все повече започват да използват интерактивни елементи в своите експозиции, които се посрещат с особено внимание от голяма част от посетителите, най-вече от детската и младежката аудитория. Музейните специалисти осъзнават, че най-успешният начин да се предизвика и задържи интересът на посетителя е да се създаде взаимодействие между него и експоната. Експозициите, в които присъстват интерактивни елементи, имат по-съвременен облик и предизвикват значително по-голям интерес от традиционните, в същото време имат и по-висок образователен и възпитателен ефект. Последните години голяма част от публиката възприема интерактивните елементи като естествена част от дадена изложба и липсата им ги кара да я определят като старомодна и безинтересна.[1]

В днешния динамичен свят съвременният музей не може да си позволи да изостава от хода на времето и да загуби връзката със своята публика, поколението, за което дигиталното пространство е част от ежедневието. През 2018 г. се навършват 160 години от рождението на Хермин Шкорпил /1858-1923 г./, а през 2019 г. – 160 години от рождението на Карел Шкорпил /1859-1944 г./, какъв по-подходящ повод да си припомним и почетем за пореден път делото на двамата братя, но този път с помощта на съвременните дигитални технологии.

„Непознатите Братя Шкорпил“ е проект с новаторски характер, мобилна изложба с врата към виртуалния свят. Една съвременна, интерактивна модулна и преместваема експозиция с използването на добавена реалност и мобилни устройства. Експозиция, чиято цел е да представи по достъпен, динамичен и интересен начин известни и по-малко известни факти и събития, свързани с живота и научната дейност на Хермин и Карел Шкорпил в България. Проекта е дело на екип специалисти от Регионален исторически музей – Варна.

Структурата на изложбата е изградена от отделни модули, като всеки от тях е под формата на куб, изработен от лек, здрав и екологично чист материал. Модулите /кубове/

[1] **Цекова, Ек.** Използване на новите технологии в музея и в училището – предизвикателства и ползи – *Маркетингово проучване и оценка на взаимодействието между музеите-училището и младите потребители.* София, 2013, 59-64.

могат да бъдат поставяни в различни конфигурации. Удобството на този тип експозиция е, че разширяването ѝ става като просто се добави още един куб. Промяната също е изключително лесна, модулите могат просто да се разместват, завъртат или премахват от композицията.

На този етап от проекта експозицията се разполага на три куба, всеки представящ определена тема, свързана с живота и дейността на Карел и Хермин Шкорпил в България. Тъй като Варна е град пряко свързан с интересите на двамата братя, първият куб отразява научното и общественото им дело в града и региона. Специално внимание се обръща на връзката им с Аладжа манастир край Варна,тъй като наред с другите си значими проучвания, те посвещават няколко десетилития от живота си на средновековния скален манастир. Благодарение на тях и на далновидната им политика, днес Аладжа манастир е един от най-известните туристически обекти по Българското Черноморие, а гората около него е превърната природен парк. Вторият куб представя научната дейност на братя Шкорпил и из други населени места на България. От първите им исторически и археологически проучвания, през създаването на музейна мрежа в страната и популяризиране на българското културно-историческо наследство, до „истински археологически открития“ – като идентифицирането на първата българска столица. Третият куб е посветен на интересите на братята, свързани с естествените науки. За изработването му са поканени колеги специалисти от Национален музей „Земята и хората“.

Изложбата „Непознатите братя Шкорпил“ представя малка част от богатото архивно наследство на Карел и Хермин Шкорпил, която се намира във Варненския музей. На всяка от петте страни на композицията ще бъде принтиран подбор от фотографски и други изображения – карти, планове, скици и кратък текст, които ще насочват посетителя към съответната информация. В същото време те ще играят ролята и на маркери, чрез които ще става достъпът до различното мултимедийно съдържание, което в случая е неограничено.

Съдържанието в платформата е динамично, във всеки един момент може да бъде допълвано или променяно. Цялата конфигурация представлява един вид портал към скрито виртуално web-базирано съдържание, достъпът до което става чрез мобилни устройства /таблет, смартфон/, софтуер за добавена реалност, както и за сканиране на QR-кодове. Посредством връзка с интернет може да се получи цялата налична във виртуалното пространство информация за съответната тема. Макар и незавършен, проектът вече има визуална идентичност и присъствие във виртуалния и реалния свят – собствен видеоканал в you tube, собствена FB-страница, промовидео клип за самия проект и кратни видеа за самата изложба – свежи, атрактивни и комуникативни.

Този иновативен културен продукт е насочен основно към детската и младежката аудитория, основна целева група на нашия проект. Използването на компютърните технологии за тази група е ежедневие и начинът на поднасяне на информацията ще бъде по-примамлив, развлекателен, по-разбран и лесно усвоим. От своя страна получената информация може да има допълнително познавателно и възпитателно въздействие. Другата ни целева група са индивидуалните посетители и малките групи със специфични интереси, насочени към българското културно-историческо наследство, за които лесният достъп до информация е от първостепенно значение. С цел да се привлекат и повече чуждестранни туристи, се предвижда в бъдеще текстовете да бъдат преведени и на други езици.

Реализираният проект, обогатен в перспектива с нови идеи и творчески решения, ще реагира адекватно на нуждите на съвременната публика, особено на младите хора, ще обогати знанията им и ще има важен принос за по-широкото популяризиране заслугите

на двамата братя, посветили целия си съзнателен живот на обновяващата се след Освобождението България.Успехът на проекта ще се корени в това той да достигне до максимален брой хора и да бъде посещаван и обсъждан в социалните мрежи.

Очакванията от този иновационен интерактивен културно-образователен продукт са за обогатяване на сферата на културния туризъм с нови форми на виртуални изкуства и туристическа анимация и привличане на нови посетителски аудитории. Увеличаване на детската и младежката публика чрез предлагане на нов, по-модерен, привлекателен и в същото време образователен продукт. Привличане на млади специалисти в сферата на виртуалните изкуства и търсене на нови атрактивни форми за представяне на българското културно-историческо наследство.

Изложбата „Непознатите братя Шкорпил“ ще бъде позиционирана по време на активния туристически сезон в експозиционната сграда на музеен комплекс „Аладжа манастир“ – един от емблематичните обекти на Варна. Извън туристическия сезон експозицията ще бъде пътуваща. Ще може да бъде представяна и в други музеи, също така в различни алтернативни пространства, учебни заведения, търговски центрове и пр.

Авторският екип на мобилната изложба с врата към виртуалния свят предвижда в бъдеще да използва събраната информационна система за разработка на нови проекти и други теми, свързани с научните дирения и интересите на братя Шкорпил, и из други български градове и селища. Натрупването на огромното количество документални материали, от своя страна, ще даде възможност във времето да се състави дигитален архив на Карел и Хермин Шкорпил, който в перспектива да стане основа за създаване на виртуална експозиция, която да представи пълна картина на живота и делото на двамата братя.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

1. Общ вид на сглобения куб.
2. Тестване на приложението за QR-код.
3. Екипът на проекта.
4. Сглобяване на куба.

THE UNKNOWN SCORPIL BROTHERS - A MOBILE EXHIBIT WITH A GATEWAY TO THE VIRTUAL WORLD

Nataliya Eneva

Abstract

The Schorpil Brothers are one of the most renowned researchers and protectors of the Bulgarian cultural and historical heritage in our modern history. Their merits as the founders of the Bulgarian archaeology and museology had been recognized a long time ago by the entire scientific community. Unfortunately, today their work and achievementsaren’tfamiliar enough to children, to young people, to common readers, to people with some specific interest in Bulgaria’s cultural and historical heritage, and to the numerous guests and tourist in our country.

„The Unknown Schorpil Brothers” is an innovative exposition with a gateway to the virtual world. It’s a contemporary and interactive module exposition, with added reality and mobile devices. The exposition’s goal is to present in an accessible, dynamic and interesting

mannerknown and less know facts and events from the personal life and professional work of the Schorpil Brothers in Bulgaria.

1

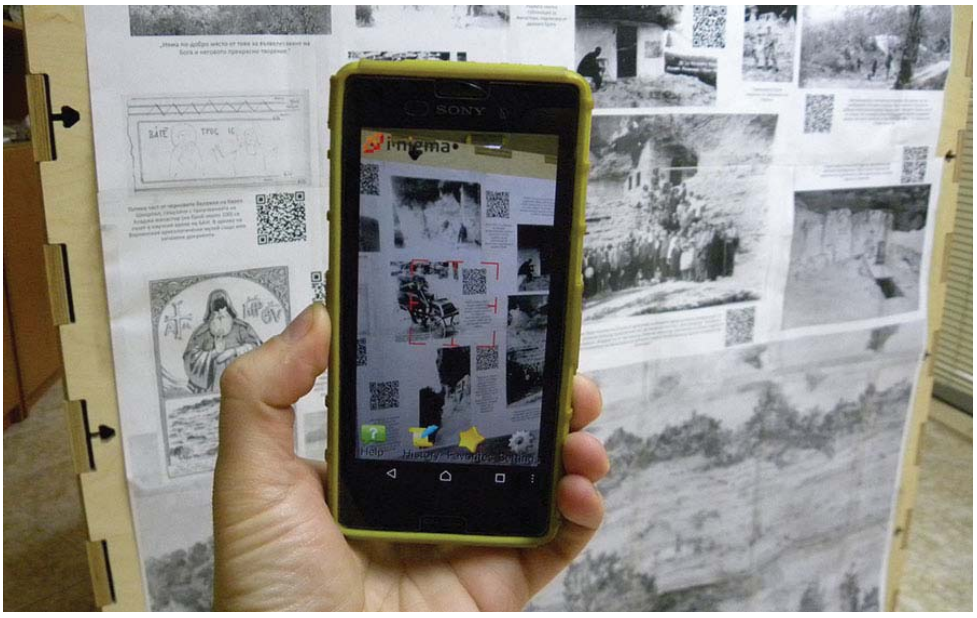

2

3

4

ДА БЪДЕМ СМАРТ МУЗЕЙ. КАК МУЗЕЯТ ДА СЕ ВЪЗПОЛЗВА ОТ РЕВОЛЮЦИЯТА НА СМАРТ УСТРОЙСТВАТА. ОПИТ ОТ ПРИЛОЖЕНИЕТО НА БИЙКЪН ТЕХНОЛОГИЯТА В АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МУЗЕЙ – ВАРНА

Петър Атанасов

Въведение

Смартфоните, мобилните комуникации и приложенията базирани на местоположение се използват масово от потребителите. Но производителите на телефони бяха безсилни пред едно предизвикателство – осигуряване на качествена навигация в затворени пространства. А такива са всички музеи. Появи се решение на този проблем. Решение, което може да промени изцяло начина, по който се ориентираме в затворени пространства – музеи, административни сгради и търговски обекти. Освен че ще спомогнат за широкото навлизане на позиционирането, бийкъните (от beacon[1]) ще направят истинска революция в начина, по който си взаимодействаме в гореизброените пространства. Потребителите ще бъдат прихващани още на входа и посредством техните смартфони ще им се предлага персонализирана информация.

Технологията е внедрена от Apple още през 2014 г. в мобилната операционна система iOS7, работи и с устройства, базирани на Android.

Какво представляват бийкъните?

Бийкъните представляват миниатюрни устройства с разнообразна форма, често подобна на флаш памет, които са базирани на Bluetooth Low Energy технологията. Заради своя размер и автономност на работа устройствата могат лесно да бъдат поставени навсякъде в затворени пространства, предоставяйки нови възможности за комуникация и определяне на местоположението с точност до няколко метра.

Технологията вече предизвиква вниманието както на големи корпорации, така и на стартиращи компании в мобилния сектор.

Как работи бийкънът?

- Бийкън, това е малко безжично устройство, което излъчва сигнал.
- Този сигнал се улавя от намиращо се наблизо смарт устройство.
- Чрез сигнала бийкънът „казва“ на вашето устройство „аз съм тук“. В сигнала се съдържа ID номер, уникален за всеки бийкън.
- Софтуерът на смарт устройството праща това ID на веб-базираната услуга (облак). Там се проверява какво действие отговаря на бийкъна и го праща обратно на софтуера на смарт устройството. Потребителят взаимодейства с този отговор.

Ето и някои от промените, на които предстои да станем свидетели с по-широкото навлизане на бийкъните:

1. Навигация в затворени пространства

На първо място бийкъните предоставят ефективно и сравнително достъпно решение на дългогодишен проблем – възможността за точна навигация в затворени пространства,

[1] Beacon (бийкън) – иновативна технология, базирана на версия 4.0 на безжичния стандарт Bluetooth

където GPS сигналът е много слаб и точността му на практика го прави неизползваем. Благодарение на достъпната си цена (между 5 и 30 щ. долара за устройство, в зависимост от количеството и производителя), бийкъните могат да покрият големи пространства, позволявайки на компаниите да насочват своите клиенти към конкретна локация, магазин или дори конкретен продукт. В комбинация с функция за търсене, технологията се превръща в изключително ефективен инструмент за "grab-and-go" пазаруване, при което клиентът бързо и лесно достига до желания продукт.

Освен в търговски обекти, бийкъните могат да бъдат използвани също за навигация на посетителите в музеи, изложбени зали, мащабни събития, големи молове, стадиони и много други.

2. Автоматичен check-in

Опцията за автоматичен check-in позволява на клиентите автоматично да споделят своята локация, влизайки в даден обект, асоциирайки се със своите любими места и допринасяйки за тяхната популярност. Бизнесите от своя страна могат да раздават бонус точки при всеки check-in, които впоследствие да бъдат използвани за награди или отстъпки в съответния обект, като така да стимулират клиентите си да правят check-in при всяко посещение и да ги популяризират сред приятелите си.

Всяка една от гореизброените функционалности са полезни и приложими за използване в музеите.

Сценарии за използване в музейна среда:

Навигация плюс лесна и бърза контекстуална информация

Случаи на употреба:

- Музеен тур

Посетителят, влизайки в музея, е прихванат от бийкън още при влизането си. Така той научава базова информация (къде, какво и как), предлага му се да изтегли и инсталира на своето лично устройство (смартфон) безплатно приложение. Ако посетителят няма такъв, музеят може да предлага устройство (таблет) с инсталиран софтуер. Останалите бийкъни са разположени на ключови места в залите на музея, както и в близост до експонати или в самите витрини (това зависи от вида на музея). Когато посетителят минава покрай тях, автоматично получава специфична контекстна информация. Например, ако посетителят се намира пред картина на Борис Георгиев, той ще получи информация за спецификата на стила, в който е нарисувана, и за други негови творби. Така, движейки се от експонат на експонат и от бийкън на бийкън, посетителят интерактивно научава повече неща за показваните от музея колекции.

- Специализиран музеен тур

Гъвкавостта на софтуерното решение позволява да се направят варианти на музеен тур според възрастта и интересите на посетителите. Те могат да бъдат направени специално за деца (с интересни факти, поднесени по подходящ начин), специализирани (за хора със специални интереси например към православната икона) или „бързи“ турове, които обхващат най-важните и интересни обекти от музейните колекции. Тук основната разлика с предната точка е, че посетителят първо бива воден (навигиран) до експоната, а после получава необходимата информация.

- Образователни игри

При този сценарий посетителите (в училищна възраст) трябва да се регистрират в правилния бийкън. Той трябва да бъде открит, а информацията, която ще им даде, ще им помогне да продължат играта. Не могат да продължат тура в музея и да взаимодействат с други бийкъни, докато не го направят.

- Телеметрия

В бийкъните могат да се интегрират всякакъв тип датчици. За температура, влажност, наличие на определени вещества във въздуха и д.р. Това е полезна функция, която може да се използва във фондовете на музея, където се съхраняват чувствителни към параметрите на средата паметници (книги, документи, картини, икони и д.р.). Тези данни ще се предават на телефона ви, докато минавате близо до съответния бийкън.

Тези сценарии са приложими за всякакви типове музеи – художествени, археологически, природонаучни и др.

Опит от приложението на технологията в Археологически музей – Варна

Варненският археологически музей е сред най-големите музеи в страната. В него се съхраняват едни от най-забележителните и ценни паметници на световната култура. Сградата е строена през 1892 – 1898 г. по проект на изтъкнатия български арх. Петко Момчилов за училище – Девическа гимназия. В продължение на много години в училището е имало помещения за сбирките на Варненския музей, за да ги приюти изцяло отново от 1983 г. Изградена е в стил късен барок със сутеренни помещения и два етажа. Има почти квадратна форма с просторен вътрешен двор. Експозиционната площ на музея е 2150 кв.м., отделно са фондовете, библиотеката и Учебния детски музей.

През 2017 г. в залите на експозицията бяха разположени 11 бийкъна. Първият бийкън се намира във фоайето на музея. Това е бийкън с функция „добре дошли“. Ролята му е да прихване посетителите още с тяхното влизане в музея и да ги уведоми за съществуването на тази възможност за виртуално пътешествие в музея. Освен това дава на потребителя и базова информация как да инсталира и ползва съответните зали. Когато посетителят на музея е в обхвата на някой от тях, то той получава кратко съобщение (това става ако телефона е с неактивен екран или приложението работи във фонов режим). Това съобщение го информира в коя зала е и какво може да види в нея. Когато го отвори или ако приложението е активно, посетителят вижда начален екран с някакво кратко съдържание в комбинация с изображение. Ако го докосне, ще види детайлно описание с възможност да види видео или да чуе аудио запис. Може да види външна връзка или да отвори Google Maps с карта и указания как да посети мястото, от където са съответните експонати (в примера Римските терми на Одесос – Варна).

Това по същество е сценарият „музеен тур“, описан по горе. Така изглеждат нещата за музейния посетител.

Нека видим и как системата функционира през погледа на музейния уредник.

В основата на тази система е веб-базирано приложение (виж *Фиг. 3*). Това е CMS[2] система, която дава възможност за бързо и лесно разгръщане, редактиране и добавяне на съдържание. Системата поддържа четири езика, а изборът на език за потребителя става автоматично (според локализацията на мобилното устройство, ако е с меню и локализация на английски, ще бъде предоставен английски вариант на съдържанието). Освен богатите възможности, които предоставя за публикуване и достъп до съдържание, системата ви предоставя и обратна връзка. Тя генерира статистика (*Фиг. 4*) за това как и колко са ползвани различните бийкъни. По този начин администриращият системата

[2] CMS–ContentManagementSystem (Система за управление на съдържанието)

уредник може да следи доколко е ефективна работата им. Дали някой от бийкъните е недостъпен, не е правилно разположен или е спрял работа.

Предимства и полезни свойства на бийкън технологията в музеен контекст

- Свързване на дигиталния свят с физическия. Виртуалното съдържание може да бъде видяно само когато посетителят се намира близо до реалния обект.
- Лесна и надеждна навигация в затворени пространства. При по-голям брой бийкъни посетителят може да бъде воден „за ръка“. Бийкъните могат да са в помощ не само в експозиция, но и за лесно намиране на сервизни помещения, изходи и др.
- Ангажиране и мотивация на посетителите. Посетителите се забавляват, търсейки следващия бийкън.
- Персонално преживяване на посетителите. Съдържанието може да бъде различно за различните възрастови групи.
- Ниска цена и лесна поддръжка. Музеят не се ангажира да закупи и поддържа скъпи устройства. Не се ангажира персонал, който да отговаря за тях, да ги заема и да следи за тяхното правилно ползване и връщане.

Всички тези качества на бийкън технологията я правят привлекателна за използване в музейна среда. За да бъде наистина полезна и ефективна обаче, трябва да има създадено качествено съдържание.

Във всеки вариант за използване на новите технологии и медии най-важно е съдържанието.

СПИСЪК НА ОБРАЗИТЕ

Обр. 1. Приложението по време на работа
Обр. 2. Така може да изглежда един бийкън
Обр. 3. Типичен екран на приложението
Обр. 4. Изглед на административния панел
Обр. 5. Статистиките на всички бийкъни за 30 дни

HOW TO BE A SMART MUSEUM. HOW THE MUSEUM COULD TAKE ADVANTAGE OF THE REVOLUTION IN SMART DEVICES. HERE IS THE EXPERIENCE FROM THE APPLICATION OF THE BEACON TECHNOLOGY IN THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM OF VARNA

Peter Atanasov

Abstract

Traditionally Bulgarian museums have a problem with providing accessible and interesting information to the museum audience. There are only very few museums which offer personal electronic guides (audio guide, smart guide). If these were offered, they are not used much. This is a problem mainly for the individual visitors who do not have a tourist guide. Organized groups often have their own tourist guide and rarely use tourist guides provided by the museum. There are reasons for this situation. The first one is, as I mentioned, the lack of such systems. The second one is, that even if such devices are available, most museums find it difficult to use them efficiently because of the lack of suitable place for a booth where the visitors will borrow the devices from or because of the lack of staff to work at such booth or because the use of such device is paid.

This problem has its solution and it is the hands of every (or almost every) visitor of the museum. This is the smartphone which has a much bigger capacity than the traditional audio guides. It is enough to give the visitor the opportunity to download to their own device the application in question and the tour of the museum can start.

The presentation will make clear what beacon is. What are the prospects for this new technology, as well as the opportunities which it gives to museums to offer personalized experience to its visitors. You will know what the experience of the application of this technology in the Archaeological museum of Varna is, as well as the prospects for its further development.

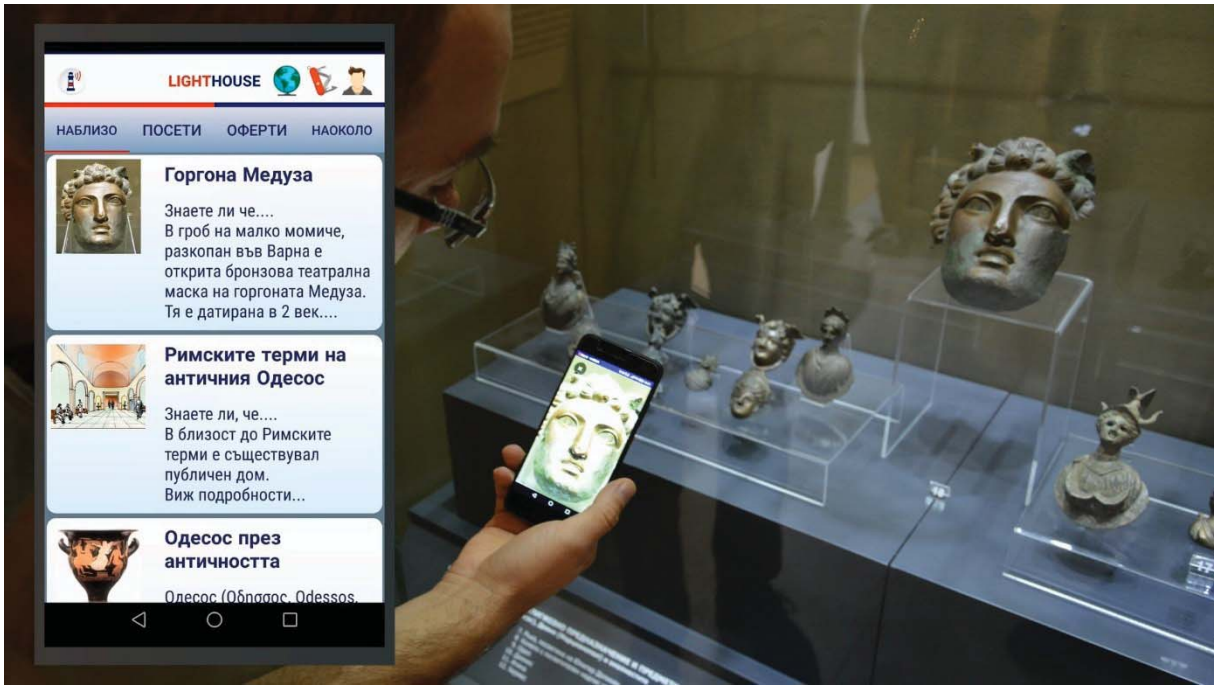

1

2

Горгона Медуза
В гроб на малко момиче, разкопан във Варна е открита бронзова театрална маска на горгоната Медуза. Тя е датирана в 2 век. Маската е била използвана в театрални представления, тъй като има отвори за очите. Изображението на горгоната Медуза традиционно е служело като амулет за отблъскване на злини.

3

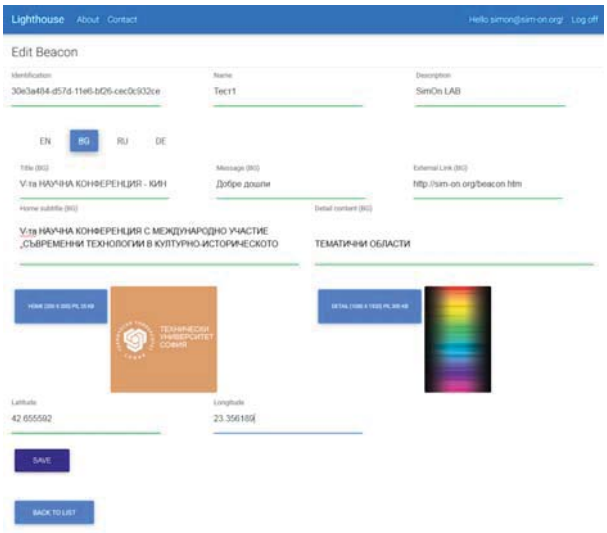
Lighthouse
About
Contact
Edit Beacon
EN
BG
RU
DE
V-та НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ - КИН
Добре дошли
http://sim-on.org/beacon.htm
V-та НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ С МЕЖДУНАРОДНО УЧАСТИЕ „СЪВРЕМЕННИ ТЕХНОЛОГИИ В КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОТО
ТЕМАТИЧНИ ОБЛАСТИ
42.655592
23.356189
SAVE
BACK TO LIST

4

Преглед на анализи
Последните 30 дни
295
App messages received
23
App home screen views
22
App detail page views
340
All interactions

5

МАРТЕНИЦИТЕ, СУРВАЧКАТА, БЪЛГАРИТЕ

Петър Георгиев

Основните въпроси по темата мартеници – сурвачки са два:

1. Какъв е техният произход?
2. Какво символизират?

Най-верни отговори на тези въпроси могат да ни дадат древните релефи, на които са изобразявани.

1. Мартениците

Мартеници са изобразени на следните релефи (II – III век, Обр.1 – 1,2, 3, 4, 5, 6[1]):

На първия релеф от поредицата по-долу е изобразена богиня, от дясната ѝ страна е изобразен факел, вдясно – мартеници. Релефът е от серия релефи, общи за западното крайбрежие на Черно море от римския период. В анотацията на Barakat Gallery е отбелязано: „Присъствието на факела може да покаже, че тази богиня не е Кибела, а Бендида, чийто култ бил известен с факелните състезания (с коне, б.а.)“. Ясно е – неизменно става въпрос за Богинята Майка.

Релеф номер 1-1 е от частна колекция.

Останалите четири релефа са от музея в Разград. На всичките изображения редом с богинята е изобразена мартеница.

Маргарита Тачева определя релефите като такива на богини, а богините с вдигнати две ръце, с длани напред, определя като „прогонващи злото“[2]. Имат ли подобна защитна функция мартениците, **каква е връзката между мартеницата и богинята майка?**

Релефът от Обр. 2[3] е с произход от Кизикос (древногръцки Κύζικος, лат. Cyzicus), намиращ се на брега на Мраморно море, древната територия Мизия, Мала Азия. Релефът е описан като „жертвоприношение на Кибела“. В центъра на релефа е зелено дъбово дърво, на което жена окачва две мартеници.

Какво означават двете мартеници, окачени на дърво, каква е символиката на действието?

Идеята за Дървото на живота и неговите пазители, защитници*, земни и въздушни духове,* хероси или херувими, е широко известна в древността от множество релефи[4].

На плочката от Гьобекли тепе[5] – 9000 г. пр. Хр. (Обр. 3-1), стилизирано са представени изображения на дърво, от едната страна на което е изобразена птица, от другата – змия. Естествено е предположението, че змията и птицата символизират земя и небе. В изображението от Шумер (2-2) птицата е заменена с крилати грифони.

На изображенията от Шумер (Обр. 4) птицата и змията са персонифицирани с човешки фигури, символизирани със змия и птица. Фигурите на жена и мъж конкретизират идеята за Майка и Отец.

Протегнатите ръце на божествата към Дървото дефинират неговото доминиращо положение. Хипотезата е, че с Дървото на живота е символизиран познатият от

---

[1] Обр. 1 – 5: Barakat Gallery, останалите – Исторически музей Разград.

[2] **Тачева, М**. *История на източните култове в долна Мизия и Тракия V в. пр. н.е. – IV в от н.е. София*: Наука и изкуство, 1982.

[3] Collection Choiseul-Gouffier, 3e 1/4 du 1er siècle av J.-C. Cote cliché 07-506512 N° d’inventaire MA2850. Fonds Antiquités grecques, étrusques et romaines

[4] **Георгиев, П.** *Траките, които създадоха християнството*. София: Булга Медиа, 2017.

[5] Gobekli Tepe Constellations // Myths, Mysteries and Wonders. Available from: http://www.timothystephany.com/gobekli.html.

източните религии „всепроникващ и всеобхватен Дух на живота“, Богът, даряващ живот на Земята и Небето, на Майката и Отеца – негови пазители и покровители.

Какво общо има между показаното и Балканите? Връзката са релефите на Тракийския конник. На релеф от Константинопол (Обр. 5, British Museum,[6] I век пр. Хр.[7]) са изобразени Дървото на живота, орелът и змията. Конникът държи в ръката си привързани три клонки, символ на триединството, което е пред него – Дух на живота, Земя, Небе.

Същото единство демонстрира и трипръстият жест на Сабазий от релефите на Тракийски конник (Обр.6 - Истанбул, Констанца,Варна)). Въпреки, че тук орелът отсъства – вероятно или се подразбира, или причината е доминиращата роля по нашите земи на Великата богиня, Майката на боговете (Μητρι θεων).

Жеста на Сабазий, демонстриран от конниците, изразява единството на древната Света Троица – *Свети Дух,* символизиран с Дървото на живота; *Отец* и *Майка*[8].

Същия смисъл демонстрират и т.нар. ръце на Сабазий (Обр. 7, Saint Louis Art Museum Barakat Gallery, Museum of fine arts, Boston). На палеца винаги е изобразявана шишарка (1), олицетворение на Дървото на живота, символ на Духа на живота, или Светия Дух, взаимстван по-късно в християнството. Другите два пръста съответстват на орела – бащата (3) и майката (2). символизирана от земноводно (костенурка).

В древната религия Духът е с космически измерения, всеобхватен и всепроникващ, Отецът и Майката са боговете на реалния, земния свят.

На клоните на дъба, символ на Светия Дух, древните окачвали червена и бяла мартеница – изобразяваща Земята и Небето, Майката и Отеца, древните пазители на Дървото на живота. Отецът и Майката са изобразявани като бяла (Отец) и червена (Майката) мартеница, които и сега окачваме на зелено дърво. Мартениците са изобразявани и в човешки фигури – Отецът – в бяло, Майката – в червено; същото цветово съответствие е пренесено и в християнството – Отецът е в бяло, Дева Мария, Майката е в червено. А как да се третират имената Пижо и Пенда? Пенда или Бенда, Бендида в миналото? Нека не забравяме и старото название за БОГ от старобългарските надписи – БИГИ (БОЖИ) – и производните му с днешно звучене БИЖИ (БОЖИ), БИЖО (БОЖО).

Ретроспекцията по-долу (Обр. 8) показва развитието на идеята на „Дървото на живота и неговите защитници“ до неговото пренасяне в християнските изображения на Отеца и Майката.

Случайно или не, българският трицвет съвпада с триадата: Дърво на живота (Свети Дух) и неговите духове пазители – Земята майка и Отец. Червено, зелено и бяло, символът на България: зеленото, това е Животът, а от двете му страни са неговите хероси пазители – Земя и Небе.

2. Сурвачката:

Митраисткият релеф от Лувъра (Обр. 9, двете страни на релефа) е от серията, наречени „Банкет“. На обратната страна на същия релеф е изобразена обичайната сцена на бикоубийство. Изработен е вероятно в някой от римските войнишките легиони, където митраизмът е широко разпространен.

---

[6] 26-1 – British museum и 26-2 – https://luis40pr.wordpress.com/category/our-origins-2

[7] **Тачева, М.** Цит. съч.

[8] В християнската религия в тракийската Света Троица – Свети Дух, майка и отец – майката е заменена от Сина и по този начин е получено неясното и трудно разбираемо за самите християни триединство Отец, Син и Свети Дух.

Този релеф бих нарекъл български по много причини. Зима е, хората са облечени в топли дрехи, жертвеното животно, бикът, е убито, зад жертвеника гори огън, над който един от участниците поднася кадуцей/сурвачка; слънцето е слязло при хората.

Слънцето слиза най-ниско на земния хоризонт, при хората, на 22 декември; на 25 започва да се възкачва отново. Това е времето на зимното слънцестоене, когато денят започва да расте, а нощта намалява. За българите това е Бъдни вечер, вечерта срещу Рождество. По обичая на трапезата се оставя едно празно място. След молитвата най-възрастният от семейството казвал три пъти: „Слез, Боже, да вечеряме!“.[9] И богът слизал.

В древността кадуцеят е жезъл на *вестителя* от маслиново или лаврово дърво, украсен с увити в осморка клонки.[10] Той е идентичен с ползваната и днес от българските деца традиционна българска сурвачка единствено и само на Коледа, в деня на зимното слънцестоене.

Какво известяват тримата мъже? Това, което известяват и българските сурвакари – раждането на новото слънце. Това, което известиха и тримата влъхви – раждането на младенеца. Тримата жреци от релефа са тримата древни влъхви[11], заимствани по-късно и от християнската религия[12].

Мъжът с кадуцея от релефа запалва на огъня горния край на кадуцея, за да е виждан през нощта на Бъдни вечер: ние идваме с мир; този огън изобразяват и лентите в горния край на днешните български сурвачки.

Има по-сериозни, съществени причини, които говорят, че показаният релеф е изработен от хора от балканските земи.

Макробий казва, че „при траките Сабазий е слънцето и траките го честват с възторжена религиозност”[13]. В няколко поредни публикации обосновах тезата, че римският митраизъм е всъщност модификация на тракийския култ към Слънцето, към Сабазий, преадресиран към римския Сол[14], където Митра е само медиатор в сцената на убийство на бика, символизиращ Сабазий. Убийството на бика от горния релеф е ритуал, в който Сабазий, старото слънце, умира, за да се роди новото.

Кои са митраистките релефи, които подкрепят тезата, че бикът е символ на тракийския Сабазий? Помествам откъс от вече публикувано[15]:

Митраистки релеф, който директно указва, че бикът е символът на Сабазий, е релефът от вила „Боргезе“ (Обр. 10[16]), сега експонат в музея на град Ланс. До ножа на

---

[9] **Рангочев, К., Р. Р. Милчев.** *Проект фолклор и социално-информационни процеси в село Белчин и западната част на Самоковската котловина (2007 – 2011).*

[10] Кадуцеят като жезъл на пратеника или известителя е известен от описанието на Тукидид. (Тукидид. История на Пелопонеската война. Книга първа. превод. Милчо Мирчев. София: Наука и изкуство, 1979, с. 53; Руф, Квинт Курций. История на Александър Велики Македонски. Книга трета.)

[11] „Влъхва“ е име на жрец, употребявано при славяните и заимствано от християнството. В гръцкия и латинския превод на Библията е употребено името „маг“, което е с ирански произход.

[12] Никъде в митраизма дори не е загатнато, че християнството е негов опонент или противник. Павзаний (115 – 180) в „Описание на Елада“ подробно описва всичките светилища в региона, но не споменава за християнство.

[13] **Macrob.** *Saturn (I, 18, 1–11)*: „Знаем, че в Тракия слънцето се смята също като Либер. Траките го наричат Сабазий и го почитали много тържествено, както пише Александър Полихистор. Нему е посветен храм върху хълма Зилмисос, един околчест храм, чийто покрив е отворен в средата. Кръглостта на храма показва природата на тая звезда. Светлината влиза през върха на покрива, за да се покаже, че слънцето осветява всичко с лъчите, които пуска от върха на небето, и че с неговото огряване се открива всичко...“

[14] **Георгиев, П.** *Мистерията Митра или мистерията Сабазий.*

[15] **Георгиев, П.** *За митраисткия релеф от Драго.*

[16] CIMRM 415–416.

Митра от релефа, върху бика, е изписано: „NAMA SEBEZIO“. Формата „SEBEZIO“ е близка до начина на изписване на името на Балканите – Σεβαζιος[17].

Според Франц Кюмон[18] „NAMA SEBESIO“ е неясно варварско заклинание. Повероятна обаче е версията зад „нама“ да е санскритското „nama“, използвано в изразите „нама Вишну“, „нама Шива“, и превеждано като „слава, поклон, почитание“[19]; в турския и персийския „намаз“ е молитва. Така надписът добива най-общ смисъл: слава, поклон, молитва за Сабазий.

Следващият релеф (Обр.11[20]), директно показващ смъртта на Сабазий, е една „странна симбиоза“ между бюста на Сабазий и сцената на тауроскония (бикоубийство), изобразена на гърдите на Сабазий (скулптура от музея във Ватикана). Сцената може да бъде определена като елемент на синкретизъм, смесване на две религии, но това не е така – тя отразява ритуала „убийство“ на Сабазий. До сина, Сабазий в момента на неговата смърт, са Майката и Отеца – змия и орел (земя и небе), в дясната си ръка Сабазий държи шишарка, символ на това, което остава след него – семето, животът.

В случая скулпторът директно акцентира върху акта на убийството на Сабазий от Митра, бикът на релефа е само загатнат.

Друг митраистки релеф, в който се показва символиката бик – Сабазий, е релефът от Драго, Румъния[21] (Обр.12, АМ Клуж, Трансилвания), на който над умиращия бик има изображение на... човек, възходящ към нищото. Дясната ръка е с изправени три пръста в „знака на Сабазий“, или Светата Троица, в лявата е неизменният Сабазиев атрибут – шишарката. Бикът умира, възнася се Сабазий.

Шишарката на Сабазий е в ръката и на факлоносеца от релефа от музея в Констанца (Обр. 13, АМ Констанца, Румъния).

Бикът като символ на бога слънце, Сабазий, е белязан със свастиката, знака на слънцето, на нетипичния митраистки релеф от Гиген (Обр.14, НИМ София).

Какво всъщност изобразява иконографията на бикоубийство в римския митраизъм? **Нищо друго, освен смъртта на старото слънце и раждането на новото.**

Релеф, изобразяващ директно идеята за раждане, е римският релеф (Обр. 15[22]), в който има съществен, нетипичен елемент, също тотално невместващ се в астралната идея на тълкуването на митраизма – това е жената, изобразена в основата на релефа:

Пълната кошница с плодове в ръцете на жената е символ на бременността – очаква дете, което е видно и от самата фигура. На фигурите „Ръце на Сабазий“ пещерата и майката с новородено са неизменен елемент.

Митраистките релефи са релефи на честване не на Митра, а на бога Слънце. Това ясно личи и от посветителските надписи, адресирани към Сол, а не към Митра: „DEO SOL INVICTO MITHRAE“ – „БОГЪТ, НЕПОБЕДИМОТО СЛЪНЦЕ НА МИТРА“. Надписът указва, че непобедимият бог е слънцето, принадлежащо НА МИТРА („MITHRAE“ – родителен падеж).

Но кой е Митра? В ритуалната религия на честване на Слънцето, наречена от историците римски митраизъм, Митра е дефиниран от самите релефи – Митра е този,

[17] **Тачева, М.** Цит. съч., с. 289.

[18] **Cumont, Fr**. *The Mysteries of Mithra*, 1903.

[19] *Нама* е дума, използвана и днес в Индия като *namaste.* (Bartolomaeo, Paulinus A S. The samscrdamic language, p. 115.)

[20] Vatican museum inv. No 12158

[21] **Szabo, Cs.** *Searching for the light-bearer. Notes on a Mithraic relief from Dragu.*

[22] 2nd century AD, Neues Museum, Berlin.

който превърта колелото на времето (Обр.16, Митра, медиатор на времето[23] (16-2[24] 16-3, 16-4), богът време, Митра – Кронос, който убива своите деца, сезоните; неизбежният Бог на времето, който един ден идва и на когото всички принадлежим.

Дефинирането на релефите на римския митраизъм като релефи на ритуалната тракийска религия, релефът „Банкет“ от Лувър показва сурвачката в днешно време като част от тракийското ни наследство, образ на дървото на живота пазено от двете змии, пазители, защитници, хероси. Всъщност такъв е и смисълът на змията от дървото на релефите на Тракийски конник.

За балкански произход на римския митраизъм се изказва още през петдесетте години и шведският ориенталист Стиг Викандер, а по-късно – Е. Вил, Л. Кембъл[25].

В българските храмове и сега пред олтара е изобразявано Слънцето, а в черквата „Свети Четиридесет мъченици“ и сега под колоната с надписа на Иван Асен стои символът на Сабазий – бикът (Обр. 17, бикът под колоната на Иван Асен[26]).

Мартеницата в днешния си вид се употребява там, където са били земите на българите – Румъния, България, Молдова, Сърбия, Македония, Северна Гърция, Албания.

Реално Коледа се празнува и днес там, където в древността са присъствали българи – Украйна, Румъния, България, земите на бившата Илирия. Сурвачката се използва единствено в България.

Историците казват: след хунските и готските нашествия по нашите земи не е останал нито един тракиец. След това от изток дошли българите, от север славяни залели земите ни. Но нито в Памир, нито на север, нито на запад, нито на юг не употребяват нито сурвачката, нито мартениците. Каква е основата на този феномен - отговорът е: това е историческата памет на народа, пренесъл през вековете чрез своите ритуали и мартениците, и сурвачката. Народът, наричащ себе си БЪЛГАРИ.

3. Българите

Кои народи са наричани българи?

В Симеоновия превод на „Юдейски войни“ на Йосиф Флавий[27] („Архивен сборник“[28]) е направена „творческа добавка“, която в груб превод гласи:[29] *„илирите, далматите и даките, наричани българи, живеещи на р. Дунав под римска власт“*. Текстът показва, че дори в края на девети – началото на десети век българите са имали ясна представа, че различни балкански народи – илири, далмати, даки, са *наричани българи.* В същия смисъл са сведенията в „Худуд ал Алам“ (Граници на света)[30], където е отбелязано: „Българите живеят в

[23] По-подробно в „Елементи на римския митраизъм“ и книгата „Мистерията Митра или мистерията Сабазий“ (и двете имат англоезичен вариант).

[24] CIMRM 1472 Сисак, Хърватия.

[25] **Тачева, М**. Цит. съч. с. 441.

[26] **Гърчев, М.** Слънцето и Свастиката в нашите църкви доказват, че сме траки и македонци.

[27] **Пеев, Д.** Заглавката на Григорий, презвитер мних на всички църковници на българските църкви, и Именникът на българските ханове. - В: *Littera et Lingua.* За достъп от: http://www.slav.uni-sofia.bg/naum/node/1615.

[28] Съдържа се в ръкопис РГАДА, фонд 181, РО МГАМИД № 279/658, 531 листа ***in folio***.

[29] *„илоурїи же. и далъмате. и дакїи наричаємыи блъгаре. въ истре живоущїи. повд одн҃емъ пазкомъ живоуще римскынмъ.“*

[30] *„Худуд ал Алам“* („Граници на света“) – географски трактат от 982 г. от неизвестен автор (Hudud al-Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A H. — 982 A D./Tr. and expl. by V. Minorsky, available from: http://odnapl1yazyk.narod.ru/hududalal.htm), който пише: „Българите според трактата „живеят в *планината*

планината Булгари, на северозапад от Рум (Византия). Те са неверни, те също са румелийци, но са в непрестанна война с останалите румелийци“.

Йоан Зонара[31] (XI – XII век) пише: „Те, българите, бяха етнос (народ) от Ромейската държава, оттатък Дунав”. А също така: "Пеонци – латинско име или тракийския народ македонци. Тези са така наречените панонци. Панонци са българите.

Йоан Цецес (XI век): „Пеонци – сиреч българи“.

В „Солунска легенда“: „Кириле, иди в обширната земя и сред *словенските* народи, *наречени българи“*[32].

Не става въпрос за един народ, а за различни *словенски* народи, *наричани българи.*[33] **През различни времена българи са наричани народите: даки, илири, далмати, словени, пеони, панонци, тесалийските мирмидонци, скити, авари, оногондури, кумани, кутригури, готи.**

Какво означава фактът, че толкова много и различни, предимно балкански народи, са наричани *българи?* Изразът *„така наречените българи“* заменя факта, че различни народи са наречени така според някакво *конкретно качество*, което обикновено не се нуждае от разясняване, защото е известно най-вече от смисъла на самото име, т.е. посочените различни народи имат като допълнителен определител качеството „българи“; или *българи* не е собствено, племенно, а се явява обобщаващо, *нарицателно* име, обикновено описващо социална характеристика. Подобен обобщаващ определител, отнасящ се за *различни* народи, често биват *религиозните* определения, подобно на *богомили, католици, неверници, мюсюлмани* или най-малкото – *нехристияни.* Под „българи“ често е разбирано и всяко *неканонично* движение – богомилите също са наричани богари, българи.[34]

Българите са ползвали основно две форми на самоназвание – **болг**ари (българи) и **блъг**ари.

През 1865 г. Раковски пише, че е съществувала дума „БОЛГ“, която е равностойна на „БЛАГ“, и от двете думи произхождат и равностойно употребяваните до XIX век названия „БОЛГАРИ“ и „БЛЪГАРИ“ [35].

Сто и девет години по-късно след Раковски (1974 г.) „Етимологичния речник на славянските езици“ на Трубачев потвърждава – *болг* и *благ* са синоними със значение „*добър*“[36].

В словенска среда ли е формиран българският етноним? А не бяха ли българите там, в земите болгарска и угорска, формирали словенската общност?

В „Българския етимологичен речник“ (БЕР, 2007 г.)[37] смисълът за *болг – благ* е същият.

Булгари, на северозапад от Рум (Византия). Те са неверни, те също са румелийци, но са в непрестанна война с останалите румелийци“.

[31] „Το δε των Βουλγαρων εθνοσ εισ τασ Ρωμαικασ χωρασ τασ περαν του Ιστρου...“ – Те, Българите, бяха етнос (народ) от Ромейската държава, натам от Дунав…

[32] **Петкова, Д.** *11 век, Стара българска литература.* Т. 1. с. 300.

[33] За „сиреч българи” виж още Тъпкова-Заимова, Василка, Анисава Милтенова. 13 век, Историко-апокалиптична книжнина, с.272; Сказание за Сивила, с. 272.

[34] **Съботинов, А.** *България при цар Самуил и неговите наследници.* София, с. 138; Хроника на монах Албert [увод]. – В: ЛИБИ, Т. IV. София, 1981, с. 179. „Монах Албert от манастира „Троа Фонтен“, Франция, XIII в. пише: *„През 281 г. в Персия се появила най-позорната ерес на манихеите, които в наше време се наричат българи“*.

[35] **Раковски, Г.С.** *Ключь българского іазыка,* 1865.

[36] **Трубачев, О. Н.** *Етимологический словарь славянских языков.* Праславянский лексический фонд, 1974. За достъп от: http://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=essja.

[37] Производни на *болг* са и думите *болго* и *болого* със същото значение – *добър; болого* е в основата на етимологията на името *Бологес (*Βουλογαίσης), духовния водач на бесите, с вероятно значение *добрият*.

3-1. БЛАГ

„БЛАГ“ е уникална дума, от нея се образуват основно около 200 (двеста) двусъставни думи – „БЛАГОРОДЕН“, „БЛАГОСЛОВЕН“, „БЛАГОДАТЕН“ и т.н. Единствената едносъставна дума, производна на „БЛА́Г“ според правилата на българския език, е думата „БЛЪГА́Р“, от която произлиза и „БЛЪГА́РИЯ“ (и при двете думи неударено „а“ преминава в „ъ“). „Българи“ е изписвано като „БЛЪГАРИ“ в българските надписи, включително и в деветнадесети век (Обр. 18, Моливдовул на висш български духовник (края на IX – началото на X век): *Господи помози твоему рабу Георгиу черноризецю и синкелу блъгарьск(ому)*; печат на патриарх Висарион (XIII век, НАМ – София); Обр. 19, печат на цар Калоян (1197 – 1207)19 Ктиторски надпис в Боянската църква (XIII век): *црьство блгарское*. Битолският надпис на цар Иван Владислав (1015 – 1018)[38]).

„БЛАГ“[39] притежава същите определения[40], които се употребяват и за „БОГ“, носят същия смисъл – добър (добро), благ (благо), блажен (блаженство), щастлив (щастие).[41]

3-2. БОЛГ

Като дума в днешния български език „БОЛГ“ не съществува. „БОЛГ“ е ползвано в смисъл на „БОГ“ в осемнадесети век: „БОЛГ СЕ РОДИ КОЛАДЕ…“ е песен, която българите пеели на 24 декември, както свидетелства Спиридон Габровски[42]. Християнинът Габровски свързва този *реален факт* от един български обред със сина на тиранина Колад, Болг, но не забравя да допълни: „Ако и да се покръстиха, българите не забравиха този дяволски обичай“. Реалното в случая е езическият празник Коледа, раждането на бога Слънце, „дяволският обичай“, нереалното е демонизираният от Габровски и исторически недоказан владетел Колад. Реално българите и тогава, и сега празнуваме два празника на една и съща дата – и Рождество Христово, и Коледа, и сега пеят песента „БОГ се роди, Коледо“.

---

[38] http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Bitola_Inscription.jpg

[39] Уикиречник contributors. благ [Internet] // Уикиречник, 2017 апр 28. Available from: https://bg.wiktionary.org/w/index.php?title=%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D0%B3&oldid=1100813.

„…старобълг. **благъ** ἀγαθός, χρηστός, καλός „добър, приятен“ (Зогр., Мар., Асем., Сав. кн., Енин., Син. пс., Син. тр., Супр., Хил., Рил., Клоц., Сим. сб.), а като съставна част на сложни думи калкира гръц. εὐ-, например: **благочьстивъ** εὐσεβής, **благонравьнъ** εὐήθης, **благородьнъ** εὐγενής и др. Диал. значения: „милостив, кротък, сладък, скромен, вкусен“, *благо* същ. „богатство, скромност, постна храна“. Сродни форми: старосръб. **благъ** ἀγαθός (Вук. ев.), сърбохърв. *благ* „сладък, добър“, *благо* „имущество, пари, добитък“, словен. *blag* „благороден, милостив“, *blago* „имущество, скот“, чеш. *blahý* „блажен, щастлив“, *blaho* „блаженство, щастие, успех“, *blaze* „добре“, пол. *błogi* „блажен, приятен, щастлив“, błogo „щастие, благо“, д.-луж. *błožki* „блажен“, рус. диал., укр. *болого* „добре“. Рус. *благой*, *благо* са заети от черковнослав. Тук се отнасят и слабозасвидетелстваните производни *bolgati „благославям, блаженствам, наслаждавам се“ (чеш. blahati, слов. bláhať) и *bolgъva „вид гъба“, т.е. „скромна храна“ (сърбохърв. *благва*, словен. blagva).“

[40] Праслав. *bolgъ, *bolgo има вид на архаична лексема, но няма сигурна етимология.

[41] **Славова, Т.** *Владетел и администрация в ранносредновековна България.* Филологически аспект. София: ПАМ Пъблишинг къмпани. „Древните индоевропейски паралели сочат припокриване на значенията „бог, название на едно от божествата; господин, господар” и „богатство, благо, щастие, участ” в стинд. *bhagah*, *bhágas*, **bhága* „благосъстояние, щастие; божество, господ” < ие. * *bhág-o-* „участ, съдба”, авест. *baga*, *baγa* „участ, съдба; господин; бог”, парт. *baγ* „бог; господин”, стперс. *baga-*, согд. *bγ-*, скитско-сарматските лични имена Βάγης, Βάγιος. Затова за συβηγη е напълно допустимо и значение „богат, божествен, обожествен, [помазан] от Бога” < ие. **su-* „добро, благо”, **baga-* „бог, богатство, благополучие”, тъждествени на иран. **su-baga*.“; Български етимологичен речник. Т. 1. 2007, с. 53.; **Трубачев, О. Н.** Етимологический словарь славянских языков.

[42] **Габровски,** Йеросхимонах Спиридон. *История во кратце о болгарском народе славенском, 1792.*

Българските „БОЛГ“ и „БЛАГ“ се отнасят помежду си така, както в английския (god/good), датския (gud/god), исландския (guð/gott), немския (gott/gut), т.е., използван е един и същ смислов модел на формиране на думата „БОГ“ в германските и славянски езици на основа на божествения епитет със смисъл „ДОБРИЯТ“. Горното показва възможния произхода на думата „БОГ“ от „БОЛГ“, когато прилагателното преминава в наименование – т.е. *„БОЛГ“ е възможна архаична форма на наименованието „БОГ“* (няма еднозначно становище в произход на думата „БОГ“) .В случая трансформацията БОЛГ/БОГ е следвала реално съществуващият и днес модел БОЛГАРИ – БОГАРИ – БУГАРИ, ползван от сърби и македонци.

Поради посочената връзка между БОЛГ – БЛАГ – БОГ, названията ***„БОЛГ-ари“***, ***„БЛЪГ-ари“*** би означавало както „хора на бога“, така и *„благите“, „добрите“*.[43] Нека поясним: не става въпрос за обожествяване или придаване на елемент на изключителност на народа БЪЛГАРИ, а за исторически факт, свързан в конкретен исторически момент не с етноним, а с *религиозно название, или теоним*, преминал по-късно в етноним. Именно поради тази причина с името българи са наричани различни народи на самите Балкани.

Най-ранното изписване на българското име като „*БОЛГар*“ е от керамичната плочка икона от македонския град Виница (Обр. 20). Тя е една от многото ранни икони с религиозно съдържание, открити в работилница за икони до калето на града. Датирането на комплекта според македонските археолози е краят на пети век[44] – началото на шести, но има и мнения за значително по-ранни датировки.

Думата „БОЛГАР“ е оградена с два кръста – „+БОЛГАР+“. По същия начин в иконографията от същия период са „маркирани“ фигури с божествен произход – богинята майка, Сабазий. Освен кръст, символ на Слънцето, богинята майка е ограждана и с други източници на светлина (виж релефите „Дунавски конници“) – лампи, факли, звезди (ФОбр. 21, Кибела[45] и митраистки релф[46], обградени с кръстове.). Вероятният смисъл на това ограждане е подчертаване на божественост, святост; определяне на думата „БОЛГАР“ като теоним или религионим.

Надписът „БОЛГАР“ е изписан до препускащ *цивилен конник* с боси крака, с вдигнат над главата къс римски меч. Босият цивилен конник е вероятно образ на народа, или ако перифразираме Овидий: на балканските мирмидонци,[47] наричани и българи.

Окончанието АР от БОЛГар съответства на днешната българска граматика за образуване понятия за множественост чрез *ар, ари.*

3-3. БОЛОГО

В основата на думите „БОЛГ – БЛАГ“ стоят думите „БОЛОГО – БОЛОГ“ със същото значение – „ДОБЪР“.[48] Тук не можем да не обърнем внимание на древното тракийско име „БОЛОГЕЗ“, споменато от Дион Касий – Бологес (Βουλογαίσης) [49] е жрец

---

[43] Роденият в град Велес **Йордан Хаджиконстантинов (Джинот)** (1818 – 1882, Велес) в 1851 година в „Цариградски вестник“ пише: „Болгарин е производан от Бог, Болгаря река — богатата река или -ри, а прилагателно неправилно степенно: болий, болший, вишший, величайший“.

[44] **Ѓоргиевски, Д.** *Прилог кон датираньето на виничките теракоти*; Димитрова, Елизабета. Виничката мистериа.

[45] Markianopolis. Septimius Severus (193 – 211) AE19 (Assarion). AV Λ CEΠT CEYHPOC, laureate, draped and cuirassed bust right / MAPKIANOΠOΛITΩN; Kybele seated left on throne, holding patera, resting left elbow on tympanon, lion to right.

[46] Релефът е от Гиген, намира се в НИМ.

[47] **Овидий.** *Метаморфози.*

[48] **Трубачев, О. Н**. *Етимологический словарь славянских языков.* Праславянский лексический фонд, 1974. За достъп от: http://etymolog.ruslang.ru/index.php?act=essja.

[49] В българската историография името Бологез е изписвано като Вологез. Но в древността „бета“ е произнасяно като „б“, затова в същия текст Бологез и името на племето беси се произнасят с „б“. (Cassius

на племето беси, вдигнал бунт срещу Рим. Бологез вероятно е жреческа титла, означаваща „добрият“ или „Божият човек“. А как биха се наричали неговите последователи? БОЛОГИ, БОЛГИ ИЛИ БОЛГАРИ? И трите варианти са известни на историците. Горното показва, че названието *болгари* вероятно е имало много по-дълбоки корени назад във времето като религионим, но с пълна сила се проявява в четвърти век поради известни събития настъпили тогава.

4. Кое предизвиква проявата на името БЪЛГАРИ през четвърти век?

През 325 г. Никейският събор въвежда християнството като официална имперска религия, през 354 г. е първото споменаване на името БЪЛГАРИ в „Анонимния латински хронограф“. Нарушаването на статуквото със силовото въвеждането на християнството предизвика *противопоставяне* във форма на религиозни войни, предизвиква и *проява* на съществуващото древно название *болгари*, *блъгари*, „хора на Бога“, в противовес на „християни”. Подробно това противопоставяне разгледах в две публикации (книги),[50] но кратко и ясно то е изразено в посланието на княз Пресиан (836 – 852), който на каменната плоча от Филипи пише: *„На християните българите направиха много добрини, и християните ги забравиха, но Бог вижда“*. Текстът дефинира *българи* и *християни* или като две различни религиозни категории, или най-малкото като отношение на нехристияни към християни.

Коя е причината за противопоставянето? Основното противоречие в религиозния спор, прераснал в религиозна война, е въпросът за *единосъщност* или *подобносъщност* на Сина, олицетворяван в старата религия на тракийските народи с образа на бога Слънце, Дионис – Сабазий[51]. На църковните събори това противопоставяне е отразено в споровете между т.нар. ариани и християни[52]; *арианството* може да се разглежда като форма на *българиянство.*

За силата на противопоставянето в лицето на арианството говори фактът, че към 380 г. във всички константинополски църкви то е господстваща религия, а Григорий Богослов, който управлява християнската общност в града, събира християните в частен дом. След като така стоят нещата в столицата, можем да си представим как са изглеждали в далечната провинция.

Не е тук мястото да описваме методите, чрез които е насаждано християнството, достатъчно е да погледнем житията на светците[53], за да разберем: за светци са обявени тези, които съзнателно разрушават светилищата, капищата и храмовете на „езичниците” и на тяхно място построяват християнски църкви. Закриват се храмове на Асклепий, Зевс, Артемида, Дионис, Сарапис, в 354 г се изгарят първите библиотеки, в Скитополис, Сирия, християните организират първите смъртни лагери за изтезания и екзекуции на арестувани езичници от цялата империя, в 356 г. Констанций разпорежда разрушаването на „паганските” храмове и екзекуцията на всички "идолопоклонници".[54] Ситуацията ескалира с идването на власт на Теодосий (379 – 395 г.), при когото всеки акт на

Dio**,** Roman History, 54.34.5-7**: Βουλογαίσης** Θρᾷξ **Βησσός**, ἱερεὺς τοῦ παρ' αὐτοῖς Διονύσου – Бологез, трак от бесите, жрец на Дионис.)

[50] Вж. **Георгиев, П.** *Траките, които създадоха християнството, българите“, 2017; „Античният Мадарски конник“*, допълнено издание 2017 г.

[51] Пак там, **Георгиев, П.** *Траките, които създадоха християнството, българите.*

[52] Първата записана употреба на термина е в Новия Завет в „Деяния“, 11:26, който казва: „... и първо в Антиохия учениците се нарекоха християни“. Книгата „Деяния“ вероятно била написана между 61 – 64 г. н.е.

[53] http://www.pravoslavieto.com/.

[54] https://www.rassias.gr/9010.html (с благодарност на Peter Georgiev).

езичество е обявяван за престъпление. Именно по времето на Теодосий и благодарение на него християнството взема превес над арианството.

Като религиозна война между балканските народи (българи) и Константинопол можем да отнесем сраженията в годините 493[55], 498[56], 499[57], 502[58], 513[59] на територията на Тракия, Мизия и Западните Балкани, което говори за активно и трайно присъствие на българи там. Сраженията в 513 г., или бунтът на Виталиан, са с подчертано религиозна основа като претекст – „защита на илирийските духовни водачи“. (След едно сражение Виталиан „се оттегля в провинция България“.[60]) Виталиан е убит от Юстин и Юстиниан, но сраженията не стихват – такива има отново през 517[61], 530[62], 535[63]. През 535 г. Юстиниан е принуден да създаде независимата църква Първа Юстиниана в Западните Балкани.

Една част от „така наречените българи“ са принудени да напуснат Балканите като бежанци и се установят (както обикновено) зад р. Дунав, където по-късно е създадена т.нар. Стара Велика България. Там религиозния термин *българи* вероятно реално придобива смисъл на *етноним.* Именно тези българи започват преминавания на р. Дунав след 538 г., за да се установят окончателно тук през 681 г., за които Анастасий Библиотекар на Цариградския Вселенски събор, 869 – 870 г., казва: *„Българите, които по родово право завзеха родината си“*. Печално е, но българските историци превеждат текста така: *„Българите, покорявайки я (страната) според варварското право“*.[64]

За първи път народите на Балканите успешно се обединиха под името *българи,* когато извоюваха своята църковна независимост чрез Първа Юстиниана, 535 г; второто беше под името на държавата България в 680 г.

* * *

След Орфей и орфизма тракийските земи дадоха на Европа и света ритуалната религия, наречена по-късно от историците римски митраизъм; траките вградиха в християнството елементи на старата ритуална обредност – жеста „бенедикта латина“ (жеста на Сабазий, съответно трипръстото кръстене), категориите Свети Дух, Отец и Син, отсъстващи в Стария завет на юдейската религия[65]; средновековна България даде на Европа и света богомилите, продължили идеите на старата религия в християнството. В Европа те бяха наричани БЪЛГАРИ, бяха наричани езичници.

---

[55] **Paulus Diaconyus**, *Historia Romana*, LIBI I 410

[56] **Anastasii Bibliothecarii**, *Chronographia tripertita*, 8.

[57] **Marcellini Comitis**, *Rerum gestarum libri*, 499 (VII), LIBI I 313.

[58] **Marcellini Comitis**, *Rerum gestarum libri* 502 (X), LIBI I 313; **Anastasii Bibliothecarii,** *Chronographia tripertita,* 8; **Theophanis Confessoris.** *Chronographia*.

[59] **Ioannis Malalae**. *Chronographia 13;* **Marcellinus Come,** *Rerum gestarum libri*, 514 (VII), LIBI1 314 514-7; **Theophanis Confessoris**. *Chronographia*; **Anastasii Bibliothecarii**, *Chronographia tripertita*, 9,

[60] **John Bishop of Nikiu,** *Chronicle, LXXXIX-72*. Провинция България като административна област никога не е съществувала, това трябва да се разбира по-скоро като популярно име в смисъл „провинция на българите“, това е смисълът и на надписа от картата на Йероним: „Мизия, тук е и България“.

[61] **Marcellinus Comes** *Rerum gestarum libri 517 (X)*. Тук Марселин Комес не споменава българи, но пише за *гетски конници,* които завладели Македония, Стария Епир, Тесалия, Термопилите; **Ioannis Zonarae** *Epitomae historriarum libri* XVIII-2.

[62] **Marcellinus Comes** *Rerum gestarum libri* 530-8, LIBI I 318. Тук Мундо отново напада гети в Илирик, а по-късно – българи в Тракия.

[63] **Marcellinus Comes** *Rerum gestarum libri* (535 -8), LIBI I 318.

[64] Bulgares, qui iure gentile patriam suam subiugantes...“ е преведено в ЛИБИ, 2, с. 191. „Българите, покорявайки я според варварското право“, въпреки че „iure gentile“ се превежда *семейно, родово право,* а „patriam suam“ – *родината си*.

[65] **Георгиев, П.** *Траките, които създадоха християнството, българите*. София: Булга Медиа, 2017.

Едновременното честване на двата празника, Коледа и Рождество Христово, едновременното носене и на кръста, и на кадуцея показва: в нас в странна симбиоза живеят два паралелни свята – този на старите ритуали на траките и този на новата религия, на огъня и водата, на българи (еретици) и християни.

Обр. 1

Обр.2

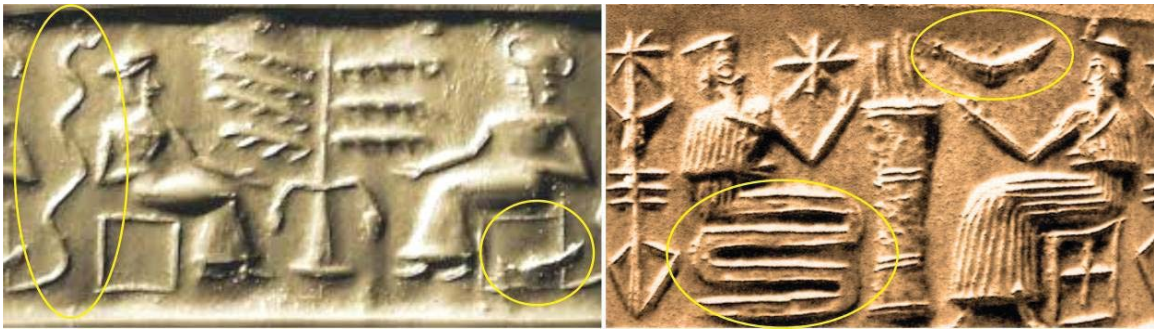

Обр. 3

Обр. 4

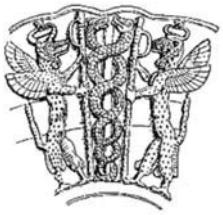

Обр. 5

Обр. 6

Обр. 7

Обр. 8

Обр. 9

Обр. 10

Обр. 11

Обр. 12

Обр. 13

Обр. 14

Обр. 15

Обр. 16

Обр. 17

Обр. 18

Обр. 19

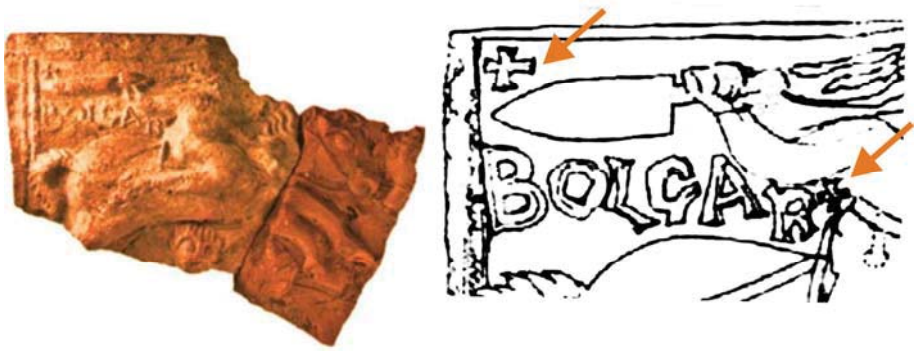

Обр. 20

Обр. 21

СПИСЪК НА АВТОРИТЕ

Агоп Гарабедян, доцент д-р, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, e-mail: elit_rs@abv.bg
Анета Тихова, гл. асистент, д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, e-mail: a.marinova@shu.bg
Ася Атанасова, доцент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, e-mail: asya_atanasova@abv.bg
Бисер Георгиев, професор д.и.н., Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, e-mail: georgievb@dir.bg
Валентин Димитров, БАН, e-mail: Haritonov_H@abv.bg
Васил Параскевов, доцент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, e-mail: vasilparaskevov@yahoo.com
Венелин Михайлов, Институт за исторически изследвания – БАН
Владислав Лазаров, д.н., Университет по библиотекознание и информационни технологии, София, e-mail: wllazarov@gmail.com
Габриела Вапцарова, Научен архив на БАН, София, e-mail: archiv2@abv.bg
Данаил Петров, гл. асистент, д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, e-mail: dani36@abv.bg
Дарина Илиева, Научен архив на БАН, София, e-mail: archiv2@abv.bg
Димчо Момчилов, доцент д.и.н., Бургаски университет „Проф. д-р Асен Златаров“, e-mail: d.momchilov@abv.bg
Димитър Виденов, докторант, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, e-mail: dimi_dav@abv.bg
Димитър Саздов, професор д.и.н., София
Дмитрий Целорунго, д-р, Государственный Бородинский военно-исторический музей-заповедник, Россия, e-mail: dmi5206@yandex.ru
Добромир Добрев, професор д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, e-mail: d.dobrev@shu.bg
Евгения Русинова, доцент д-р, Университет по библиотекознание и информационни технологии, София, e-mail: rusinova_evgenia@mail.bg
Жана Томова, Регионален исторически музей – Шумен, e-mail: musvladigerov_sh@abv.bg
Женя Жекова, доцент д-р, Регионален исторически музей – Шумен, e-mail: zh_zhekova@yahoo.com
Иван Чокоев, д.н., Регионален исторически музей – Велико Търново, e-mail: ivanshokoev@mail.bg
Илия Илиев, професор д.и.н., Институт за исторически изследвания при БАН, София, e-mail: ilgil@abv.bg
Камен Станев, доцент д-р, Кирило-Методиевски научен център при БАН, София, e-mail: kamen_stratiot@abv.bg
Любомир Цонев, доцент д-р, Институт по физика на твърдото тяло „Акад. Г. Наджаков“ – БАН, e-mail: ltsonev@abv.bg
Мариола Валчак-Миколайчакова, професор д.и.н., Университет „Адам Мицкевич“, Познан, Полша, e-mail: mawal@amu.edu.pl

Мария Йорданова, ас., Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, e-mail: m.jordanova@shu.bg
Милена Георгиева, Регионален исторически музей – Шумен, e-mail: museum_volov@abv.bg
Мирослав Класнаков, ас., Регионален исторически музей – Бургас, e-mail: miro_klasnakov@abv.bg
Мирослав Тошев, Исторически музей – Омуртаг, e-mail: muzey@abv.bg
Наталия Енева, РИМ – Варна, e-mail: nataly_eneva@abv.bg
Невян Митев, ас. д-р, Бургаски университет „Проф. д-р Асен Златаров“, e-mail: nevyan_1986@abv.bg
Николай Атанасов, доцент д-р, Бургаски университет „Проф. д-р Асен Златаров“, e-mail: npatanasov@abv.bg
Николай Николов, Разград, e-mail: donchevastela@yahoo.com
Николай Поппетров, Институт за исторически изследвания при БАН, София, e-mail: rusinova_evgenia@mail.bg
Павел Георгиев, доцент д-р, Национален археологически институт с музей при БАН, Филиал-Шумен, e-mail: pavel_g@gbg.bg
Петър Атанасов, инж., РИМ – Варна, e-mail: simon@sim-on.org
Петър Георгиев, инж., София, e-mail: vidaavtomatika@mail.bg
Радослав Мишев, професор д.и.н., Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, e-mail: prof_mishev@abv.bg
Росица Лельова, гл. асистент, д-р, Институт за исторически изследвания при БАН, София, e-mail: rosi_leliova@abv.bg
Румен Манов, докторант, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
Румяна Комсалова, доцент д-р, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, e-mail: elit_rs@abv.bg
Сашка Георгиева, доцент д-р, Институт за исторически изследвания при БАН, София, e-mail: sashclio@abv.bg
Силвия Аризанова, д-р, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, e-mail: silvia.arizanova@gmail.com
Симеон Кулиш, докторант, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, e-mail: simokulish@abv.bg
Станимира Ангелова, Регионален исторически музей – Шумен, e-mail: angelovamirra@gmail.com
Стела Дончева, доцент д-р, Национален археологически институт с музей при БАН, Филиал-Шумен, e-mail: donchevastela@yahoo.com
Стефан Димитров, ас. д-р, Институт за исторически изследвания при БАН, София, e-mail: shdimitrov@gmail.com
Стефан Минков, доцент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“, e-mail: stef_minkov@abv.bg
Стоян Танев, доцент д-р, Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
Тотка Григорова, д-р, Кирило-Методиевски научен център – БАН, e-mail: totka.grigorova@abv.bg
Фахри Идриз, д-р, Технически университет – София, Колеж Сливен, e-mail: meattsa@abv.bg
Христо Харитонов, доцент д-р, Исторически музей – Полски Тръмбеш, e-mail: Haritonov_H@abv.bg
Francesco Dall`Aglio, д-р, Институт за исторически изследвания при БАН, София, e-mail: fra.dallaglio@gmail.com

СЪКРАЩЕНИЯ

АДСВ – Античная древность и средние века
АОР – Археологически открития и разкопки
БИБ – Българска историческа библиотека
ВИС – Военно-исторически сборник
ВВр – Византийский временник
ВОН – Вестник общественных наук
ГИБИ – Гръцки извори за българската история
ГНАМ – Годишник на Народния археологически музей
ГНИМ – Годишник на Националния исторически музей
ГНМ – Годишник на Народния музей
ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации
ГСУ – Годишник на Софийския университет
ГСУ-БФ – Годишник на Софийския университет – Богословски факултет
ГСУ ИФ – Годишник на Софийския университет – Исторически факултет
ГСУ-ИФФ – Годишник на Софийския университет – Историко-филологически факултет
ГСУ-ФИФ – Годишник на Софийския университет – Философско-исторически факултет
ГСУ-ЮФ – Годишник на Софийския университет – Юридически факултет
ДВ – Държавен вестник
ДВИА – Държавен военноисторически архив
ЗРВИ – Зборник радова Византолошког института
ИАИ – Известия на Археологическия институт
ИБАИ – Известия на Българския археологически институт
ИБИ – Извори за българската история
ИБИД – Известия на Българското историческо дружество
ИВАД – Известия на Варненското археологическо дружество
ИДА – Известия на държавните архиви
ИЕИМ – Известия на Етнографския институт с музей
ИИБЕ – Известия на Института за български език
ИИБИ – Известия на Института за българска история
ИИД – Известия на историческото дружество
ИИИ – Известия на Института за история
ИИМКн – Известия на Историческия музей – Кюстендил
ИИМШ – Известия на Исторически музей – Шумен
ИНМШ – Известия на Народния музей – Шумен
ИМЮИБ – Известия на музеите в Югоизточна България
ИНИМ – Известия на Националния исторически музей
ИНМБс – Известия на Народния музей – Бургас
ИНМВ – Известия на Народния музей – Варна
ИНМШ – Известия на Народния музей – Шумен
ИОМВТ – Известия на Окръжния музей – Велико Търново
ИПр – Исторически преглед
ИРАИК – Известия Русского археологического института в Константинополе
ИСИ фф СУ – Известия на семинарите при Историко-филологическия факултет на Софийския университет

ИФЖ – Историко-филологический журнал
КМЕ – Кирило-Методиевска енциклопедия
ЛИБИ – Латински извори за българската история
МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики
МПК – Музеи и паметници на културата
МПр – Македонски преглед
НА-БАН – Научен архив на Българска академия на науките
ПСп. – Периодическо списание
РП – Разкопки и проучвания
СА – Советская археология
СБИД – Списание на българското икономическо дружество
СБЛ – Стара българска литература
Сб.НУ – Сборник за народни умотворения
СбНУНК – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
Сп. на БАН – Списание на Българската академия на науките
Сп. БИА – Списание на Български исторически архив
ТКШ – Търновска книжовна школа
ТОДРЛ – Труды Отдела древнерусской литературы
УП – Училищен преглед
BAR – British Archaeological Reports
BBg – Byzantinobulgarica
BHR – Bulgarian Historical Review
Byz. – Byzantion
BZ – Byzantinische Zeitschrift
CFHB – Corpus Fontium Historiae Byzantinae
DOP – Dumbarton Oaks Papers
JÖB – Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
NC – Numismatic Chronicle
PBg – Palaeobulgarica
REB – Revue des études Byzantines
RESEE – Revue des études Sud-est européennes
RN – Revue Numismatique

БЪЛГАРИЯ И БЪЛГАРИТЕ:
БИТ, ДУШЕВНОСТ, НАЦИОНАЛНА ИДЕНТИЧНОСТ

МАТЕРИАЛИ ОТ ШЕСТАТА НАЦИОНАЛНА КОНФЕРЕНЦИЯ ПО ИСТОРИЯ, АРХЕОЛОГИЯ И КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ ПЪТУВАНЕ КЪМ БЪЛГАРИЯ – ШУМЕН,
24 – 26.04.2018 ГОДИНА

Авторски колектив, 2020

ISBN 978-619-201-378-3

Университетско издателство „Епископ Константин Преславски”,
Шумен, 2020